FRANJO TUĐMAN

HRVATSKA U MONARHISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

1918. - 1941.

Knjiga druga

1929. - 1941.



HRVATSKA SVEUČILIŠNA NAKLADA

Zagreb, 1993.


GRADSKA
KNJIŽNICA
ZAGREB

Poglavlje
treće

ODRŽAVANJE CENTRALISTIČKOG PORETKA POMOĆU DIKTATURE I JUGOSLAVENSKOG UNITARIZMA (1929.-1934.)

I.

DIKTATURA KRALJA ALEKSANDRA I PROGLAŠENJE DRŽAVE JUGOSLAVIJOM (1929.-1931.)

UČVRŠĆIVANJE CENTRALISTIČKOGA DRŽAVNOG USTROJSTVA

Svojim proglasom od 6. siječnja 1929. o ukidanju Vidovdanskog ustava i o raspuštanju Narodne skupštine kralj je Aleksandar Karađorđević uveo osobnu apsolutističku vladavinu. Bio je to državni udar, koji Aleksandar u svomu kraljevskom »Manifestu« opravdava tvrdnjom da »parlamentarizam počinje da dovodi do duhovnog rasula i narodnog razjedinjavanja«, pa je »nastupio čas kad između Naroda i Kralja ne može i ne sme biti posrednika«, a za najviši cilj svoje vladavine proglašava da svim sredstvima čuva državno i narodno jedinstvo.[1]

Nastojeći da centralističko-hegemonističkom poretku osigura što širu potporu svojim kraljevskim autoritetom, Aleksandar je u svom proglasu obećao mjere za rješavanje gospodarske krize osobito za poboljšanje položaja seljaka i za suzbijanje korupcije. Proglašenjem autokratskog, apsolutističkoga diktatorskog režima, Aleksandar je obrazlagao također potrebom uvođenja reda i zakonitosti kao preduvjeta za rješavanje teškoća i političkih trvenja, za učvršćivanje narodnog jedinstva i za sređenje države.

Takvim programom Aleksandar je želio zadobiti potporu za svoju apsolutističku vladavinu izvan hegemonističkih redova, osobito u krugovima krupnog i financijskog kapitala i vrhova građanske klase svih jugoslavenskih naroda. Kralj je posebno nastojao pružiti osnovu za ponovno okupljanje i oživljavanje pobornika kompromitirane ideje nacionalnog unitarizma i integralnog jugoslavenstva, koji su imali svoj materijalni oslonac u centralističkomu državnom ustrojstvu i internacionaliziranomu financijskom kapitalu, djelujući svim dostupnim sredstvima na formiranje

[1] Manifest kralja Aleksandra od 6. I. 1929. o ukidanju Ustava: Mome dragom narodu, svim Srbima, Hrvatima i Slovencima (SN Kr. SHS, XI. / 6. I. 1929., br. 6.; Almanah Kraljevine Jugoslavije, IV. sv., dio 2., Zagreb, [1930.] 129-130.

jugoslavenstvujuće omladine i inteligencije. Na kraju prvog desetljeća postojanja Kraljevine SHS idejni zastupnici jugoslavenskoga nacionalnog unitarizma nisu bili brojni, ali su njihove teorije imale svestranu potporu u centralističkomu državnom sustavu i u s njime povezanomu krupnom kapitalu.

Na dan proglašenja šestosiječanjske diktature kralj je imenovao prvu vladu svoga apsolutističkog režima na čelu s generalom Petrom Živkovićem, koji je bio zapovjednik kraljeve garde i čovjek njegova osobnog povjerenja.[2] U prvu diktatorsku vladu ušli su u prvom redu dvorski pouzdanici, zatim korumpirani političari i disidenti iz različitih građanskih stranaka te predstavnici krupnog kapitala, ali i neki političari iz prijašnjih vladajućih grupacija, te neke ličnosti iz izvanstranačkoga javnog života.

U vrlo kratkom roku objelodanjeno je niz kraljevih odluka radi »ozakonjenja« diktature i apsolutističkog poretka sa svrhom učvršćenja centralističkoga državnog ustrojstva.

Apsolutna kraljeva vlast, kao vrhovnog organa državne uprave, koji je svima nadređen a nikome odgovoran, propisana je *Zakonom o Kraljevskoj vlasti i Vrhovnoj državnoj upravi* od 6. siječnja 1929. Istog dana objavljen je i novi *Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi* i donesene izmjene i dopune Zakona o štampi (od 26. VIII. 1925.).[3]

Tim novim Zakonom o zaštiti države zabranjene su i raspuštene sve političke stranke i društva, kojima su ciljevi promjena političkog i socijalnog poretka, ili koje su protiv apsolutističkog poretka uvedenog šestosiječanjskim proglasom, ili koje nose vjersko ili »plemensko« tj. narodnosno obilježje, a isto tako i sindikalne organizacije. Zakonom su predviđene oštre kaznene mjere protiv svake komunističke, terorističke ili propagandne protudržavne djelatnosti. Zabranjeno je održavanje svih javnih zborova a isto tako i svih sastanaka u zatvorenom prostoru bez prethodne dozvole upravno-redarstvenih vlasti. Zakonom je propisano da će upravno-političke vlasti od vojnih zapovjednika tražiti uporabu vojske za održavanje javne sigurnosti i reda, kad god za to nisu dovoljne redarstvene snage.[4]

---

[2] Živković je pripadao zavjerničkomu časničkom društvu *Crna ruka,* koje je 1903. srušilo dinastiju Obrenovića i dovelo na prijestolje Srbije Karađorđeviće. U doba prvoga svjetskog rata pripadao je novoj časničkoj skupini *(Bela ruka)* pomoću koje se Aleksandar u solunskom procesu razračunao s prvacima *Crne ruke.*

[3] Almanah Kr. Jugoslavije, IV. sv., dio 2., n. dj. 133-137.

[4] Isto, 134-136.

Zakonom od 8. siječnja 1929. osnovan je *Državni sud za zaštitu države*, kao poseban organ za sudske progone protudržavnih elemenata, u prvom redu komunista i nacionalista. *Kaznenim zakonom* (od 28. I. 1929.) unificirano je dotadašnje materijalno-kazneno pravo u kojem su se dotada zadržale mnoge pokrajinske raznolikosti, te regularna oštra kaznenopravna zaštita apsolutističkog režima i uvedene diktature. Posebnim propisom (od 31. I. 1929.) osnovan je *Vrhovni zakonodavni savjet*, a zatim je (31. III. 1929.) objelodanjen Zakon o kretanju Vrhovne državne uprave i o djelokrugu pojedinih ministarstava, te (8. VI. 1929.) Zakon o ustrojstvu državne uprave.[5]

Da bi se stvorio privid ispravljanja političkih grešaka prijašnjih vlada, kralj je 6. veljače objavio ukaz o političkoj amnestiji, kojim su oproštene ili ublažene kazne izrečene: za uvrede članova kraljevskog dvora, za raspirivanje mržnje protiv države i njezinih organa ili vjerske i »plemenske« mržnje.[6]

NOVA UPRAVNO-POLITIČKA PODJELA

Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, od 3. X. 1929., završeno je pravno utemeljenje diktature, apsolutističko-centralističkog poretka i jugoslavenskog unitarizma. Tim zakonom država je dobila novi naziv – *Kraljevina Jugoslavija*; izvršena je nova upravno-politička podjela zemlje na devet banovina, a banovina na »srezove« tj. kotareve, a ovi na općine.[7]

---

5 Isto, 137-142.

6 R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, Zagreb, 1942., 435-436.

7 Almanah Kr. Jugoslavije, IV. sv., dio 2., n. dj., 143.

Nova upravno-teritorijalna podjela države izvršena je na slijedeći način:[8]

NAZIV BANOVINE	SJEDIŠTE	POVRŠINA km²	STANOVNIKA	KOTARA SREZOVA	SAMOUPR. GRADOVA
I. Dravska	Ljubljana	15.936	1,038.000	24	4
II. Savska	Zagreb	37.110	2,337.000	66	15
III. Vrbaska	Banja Luka	20.436	829.000	20	–
IV. Primorska	Split	19.368	786.000	20	–
V. Drinska	Sarajevo	29.577	1,354.000	40	4
VI. Zetska	Cetinje	30.741	783.000	32	–
VII Dunavska	Novi Sad	30.158	2,108.000	46	10
VIII. Moravska	Niš	26.218	1,212.000	40	–
IX. Vardarska	Skoplje	38.879	1,386.000	46	–
X. Uprava grada Beograda		242	153.000	–	3
U svemu		248.665	11,985.000	338	36

Podjela je prikazivana kao »dekoncentracija upravne vlasti«. Po obrazloženju predsjednika vlade generala P. Živkovića ona je izvršena u duhu osnovnog načela kraljevoga šestosiječanjskog Manifesta »da je država preča od svega«, a na osnovi »najobjektivnijih kriterija« da bi državna uprava bila što korisnija narodu i što manje teretila državni budžet. Zajedno s novim nazivom države, nova podjela imala je poslužiti kao preduvjet »da se naš narod, u unutrašnjoj harmoniji nacionalnog jedinstva, sav preda slobodnom i mirnom životu«, budući da je oživotvoreno »puno državno i narodno jedinstvo.[9]

---

[8] Isto, 100.

[9] *Politika*, XXVI./4. X. 1929, br. 7694; od 9 imenovanih banova 6 ih je bilo Srba, od kojih 5 radikala, a u Dravskoj banovini je postavljen Slovenac i to aktivni pripadnik Koroščeve stranke (T. Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929.-1935., Beograd, 1969., 81).



Žandarski teror. Suvremeni crtež Andrije Maurovića – FFG.

Premda je podjela države na devet banovina bila ispravnija od vidovdanske podjele na 33 »oblasti« i premda je bila sračunata na to da u javnosti stvori dojam da se njome u neku ruku zadovoljavaju prijašnji zahtjevi za autonomističko preuređenje države na samoupravnim osnovama, njome nije narušeno već učvršćeno centralističko uređenje, jer su banske uprave postale samo ekspoziture beogradske vlade, bez ikakvih samoupravnih prava. Štoviše, banovinska »dekoncentracija državne uprave«, time što su neka ministarstva prenijela izvedbu svojih poslova na bansku upravu, značila je dalje poresko opterećenje pučanstva, jer je dio troškova iz državnog proračuna, koji nije smanjen prebačen na proračune banovine. Ban, kojeg je postavljao kralj na prijedlog ministra unutrašnjih poslova, kao najviša upravno-politička vlast u banovini, bijaše samo vrhovni činovnik centralističke vlade. U isto doba dopušteno je isticanje samo državne zastave, a 1. prosinca, kao dan ujedinjenja, proglašen je (uz kraljev rođendan) državnim praznikom. Osim zastava zabranjena su i sva druga nacionalna znamenja i sami narodni nazivi, ali kako su srpsko ime i srpska zastava i dalje službeno rabljeni u okviru srpske pravoslavne crkve, to je zakonsko proglašenje jugoslavenskog unitarizma imalo posve drukčije posljedice za nesrpski a drukčije za srpski narod.

Tim odlukama Aleksandar je položio »pravne« osnove svoje apsolutističke vladavine koja je u obliku vojno-monarhističke diktature sačuvala centralističko-hegemonistički poredak velikosrpske buržoazije. Uvođenje šestosiječanjske diktature značilo je jačanje centralizma u državnom uređenju koji u autokratsko-apsolutističkoj vladavini kralja Aleksandra postaje krajnje bezobzirnim sredstvom velikosrpske vladavine. Jugoslavenski nacionalni unitarizam ozakonjen je sada i zajedničkim, novim, državnim imenom. Zakonsko proglašenje integralnog jugoslavenstva imalo je poslužiti kao ideološko opravdanje centralističkog poretka i hegemonističke vladavine monarhističke i vojne oligarhije.

Način na koji je provedeno ukidanje Ustava, te raspuštanje parlamenta i političkih stranaka, a navlastito brzina kojom su apsolutizam i diktatura pravno »ozakonjeni« – daju osnove za zaključak da je državni udar bio duže vremena i pomno pripreman. Hegemonistički su se dvorski krugovi odlučili na taj odsudan korak, krajnje nepopularan i u njihovih vanjskih saveznika, tek onda kad su propali svi njihovi dotadašnji pokušaji da učvrste svoju monopolističku vladavinu. Kako im to nije pošlo za rukom nametanjem centralističkoga Vidovdanskog ustava ni metodama pseudoparlamentarističke vladavine, a nisu mogli oživotvoriti ni svoj davnašnji plan o stvaranju Velike Srbije, između ostaloga, stvaran

i na zamisli o amputaciji Hrvatske, oni su napokon pribjegli monarhofašističkoj diktaturi pod idejnim plaštem integralnog jugoslavenstva. Taj korak poduzeli su baš u trenutku kad su, nakon ubojstva hrvatskih prvaka u Skupštini, bili razbijeni svi ideološko-politički preduvjeti za ponovno isticanje ideje jugoslavenskoga nacionalnog unitarizma o narodnom (etničkom i jezičnom) jedinstvu.

UZROCI I POSLJEDICE ŠESTOSIJEČANJSKE DIKTATURE

Šestosiječanjska diktatura bijaše posljedica ukupnoga dotadašnjeg razvitka, ali i osobnih sklonosti kralja Aleksandra da sam preuzme apsolutnu vlast. Popularnost Nikole Pašića i politički utjecaj Radikalne stranke, koja se afirmirala kao vodeća snaga srpske hegemonističke buržoazije, bili su u prijašnjem razdoblju u neku ruku zapreka za Aleksandrove autokratske ambicije.[10] No, kako je Radikalna stranka bila do kraja monarhistička i karađorđevićeska, to se Aleksandar morao oslanjati na nju, ali je u isto doba nastojao da oko dvora izravno okupi što veći broj političara iz njezinih i drugih stranačkih redova. Jačajući na taj način utjecaj dvorske kamarile, a slamajući homogenost građanskih stranaka, Aleksandar je pripremao preduvjete za svoju samodržačku vladavinu. Nakon Pašićeve smrti Aleksandar je sve više igrao ulogu glavne ličnosti vladajućih političkih vrhova uspjevši u velikoj mjeri da potakne proces drobljenja i korumpiranja također srpskih oporbenih stranaka privlačenjem i njihovih ljudi u dvorske krugove.

Glavne ličnosti šestosiječanjskih diktatorskih vlada, osim generala Petra Živkovića, bili su istaknuti prvaci Radikalne i Demokratske stranke (Nikola Uzunović, dr. Milan Srškić, Boža Maksimović, dr. Dragutin Kojić, ing. Lazar Radivojević i dr. od radikala, te dr. Kosta Kumanudi, dr. Vojislav Marinković, Kosta Timotijević i dr. od demokrata), koji su bili poznati kao izraziti predstavnici velikosrpskih i beogradskih poslovnih krugova. Osim dr. Korošca koji se jedini od stranačkih vođa stavio na raspolaganje Aleksandrovoj diktaturi, u Živkovićevu vladu, su ušli od Slovenaca i Dušan Sernec kao drugi predstavnik Slovenske ljudske stran-

[10] Pretpostavlja se da je Aleksandar preporučio Svetozaru Pribićeviću 1919. godine da se udruži s Lj. Davidovićem, s radikalima, da bi na taj način u Demokratskoj stranci dobio s njime u dvoru potpuno odana čovjeka, stvarajući u isto doba pouzdanu protutežu Pašiću.



Anton Korošec (1872.-1940.), slovenski i jugoslavenski političar, predsjednik Slovenske ljudske stranke – MGZ.

ke, te Albert Kramer u ime slovenskih samostalaca i Ivan Pucelj iz Slovenske kmetijske stranke. Iz Hrvatske režim diktature pridobio je predstavnike financijskog kapitala dr. Stanka Švrljugu, dr. Želimira Mažuranića, dr. Otona Frangeša (koji bijaše jedan od inicijatora proglasa zagrebačkih javnih radnika za bojkot Beograda poslije ubojstva u Skupštini), a također i disidente HSS-a (dr. Stanko Šibenik, Mirko Neudorfer, Nikola Preka); od Samostalne demokratske stranke u vladu su ušli disidenti Juraj Demetrović i već spomenuti Albert Kramer koji je s dr. G. Žerjavom na stranu diktature odveo gotovo sve istaknute slovenske samostalce, a diktaturi je prišao i znatan broj onih prvaka SDS što su već prije kritizirali Pribićevića zbog napuštanja unitarizma i sporazumijevanje sa HSS-om (Svetislav Popović, Petar Teslić, P. Dobanovački, P. Grisogono i dr.) te od jugoslavenske muslimanske organizacije Avdo Hasanbegović, kao predstavnik bosanskih muslimana, »veliki Jugoslaven«, izvučen iz muzeja i već zaboravljeni Šerif Arnautović, koji se takoreći do posljednjeg časa prvoga svjetskog rata zauzimao za to da Bosna i Hercegovina ostanu ujedinjene s Mađarskom.

Glavni politički oslonac bili su zadrti pristaše centralizma iz redova Radikalne, Demokratske i Samostalne demokratske stranke, što su se u razmjerno nešto većem broju stavili na raspolaganje režimu diktature, te idejni pobornici jugoslavenskog integralizma i unitarističkih teorija o jedinstvu, kakvi su u Hrvatskoj bili G. i B. Anđelinović, P. Grisogono, V. Novak, J. Demetrović, T. Schlegel i slični.

Po ocjeni S. Pribićevića, Aleksandar je oko sebe, kao stupove diktature, okupio glavne korupcionaše, u koje on ubraja: dr. Velizara Jankovića, Dragutina Kojića, Dragišu Matejića, Nikolu Nikića, Milana Srškića, Božu Maksimovića, Lazara Radivojevića.[11]

Aleksandrov pokušaj da razbije jedinstvo hrvatskoga nacionalnog pokreta nije dao očekivane rezultate, unatoč tome što je za suradnju s dvorom pridobio, osim spomenutih, i stanoviti broj drugih predstavnika hrvatske buržoazije i financijskog kapitala, te disidenata HSS-a (Nikić, Šuperina, Kovačević, Šurmin, P. Matica). Spomenuti predstavnici hrvatske buržoazije ili disidenti HSS te pristaše režimskih stranaka u Hrvatskoj, bili su bez nekoga znatnijeg značenja u političkom životu, baš zato što bijahu zastupnici unitarističkog jugoslavenstva ili srpskog hegemonizma, ili pak nosioci interesa krupnog kapitala i izdaje hrvatskih narodnih interesa. Osim na jugoslavenske integraliste i političke karijeriste, režim diktature mogao se u Hrvatskoj oslanjati još samo na dio činovničke i antiradićevske inteligencije i zaplašenog malograđanstva, ali to bijaše odveć tanak i od naroda prezren sloj, te su i poklonstvene deputacije kralju i vladi u Beograd, što su prikazivane kao oduševljeno prihvaćanje novog režima, zapravo još više produbljavale jaz između naroda i apsolutističkog poretka.[12] Razmjerno nešto veće pristajanje uz diktaturu pristaša SDS nije dovelo do potpunoga nacionalnog raskola u Hrvatskoj, jer je Pribićevićevo vodstvo u znatnoj mjeri sačuvalo svoj utjecaj i održavalo suradnju s HSS-om u okviru SDK-e. Uvođenjem diktature u takvim okolnostima, Aleksandar je, nastupajući u ime integralnog jugoslavenstva, preuzeo ulogu ne samo vrhovnog predstavnika velikosrpskog hegemonizma već i krupnoga financijskog kapitala cijele države.

Jačanje narodnih, u biti nacionalnooslobodilačkih pokreta, te sve odlučniji zahtjevi građanske klase, potlačenih naroda za ukidanje centralizma i za udjel u vlasti učinili su nesigurnom velikosrpsku hegemoniju

---

[11] S. Pribićević, Diktatura kralja Aleksandra, Beograd, 1953., 104-107.

[12] Prosinac 1929., poklonstvenu deputaciju iz Zagreba predvodili su dr. Svetozar Rittig i Ivan Meštrović, a zatim su slijedile deputacije iz drugih gradova i općina (J. Horvat, Hrvatski panoptikum, Zagreb, 1965., 224).

u doba vidovdanskog parlamentarizma. S druge strane, pokušaju neuspjelog sporazumijevanja najprije vodstva hrvatskih građanskih stranaka, a zatim i Radićeve seljačke stranke s predstavnicima velikosrpskog hegemonizma, koji nikad nisu odustali od namjere da terorističkim sredstvima uguše hrvatski i druge narodne pokrete, utjecali su na kretanje pučkih slojeva u lijevo i na njihovu spremnost za radikalniju borbu što se očitovalo osobito poslije skupštinskog atentata na Radićevo vodstvo kad je u Hrvatskoj i u gradskom i u seljačkom puku bilo raspoloženje za ustanak. Sve je to ozbiljno dovodilo u pitanje centralizam i hegemonizam.

DIKTATURA – POKUŠAJ IZLASKA IZ DRŽAVNE POLITIČKE KRIZE

Početkom privredne krize u zemlji bio je također jedan od razloga zbog kojih se krupna buržoazija i dvorska kamarila odlučila za korak da otvorenom diktaturom pokuša naći izlaz iz političke državne krize. Svjetska poljoprivredna kriza osobito je teško pogodila agrarnu Jugoslaviju. Posljedice krize buržoazija je pokušala prebaciti na leđa seljaštva. Pritisnuto padom cijena poljoprivrednih proizvoda od 30 do 70% u godinama 1929.-1930. u odnosu na 1925./1926., a povišenjem poreza više od 30% seljaštvo je zapalo u dugove i u bijedu.[13] (U početku 1928. dugovi seljaštva u bankama iznose oko tri milijarde dinara.) Izloženi naglom siromašenju, seljaci su prestali plaćati poreze i dugove. Njihova se kupovna moć smanjila što je povećalo industrijsku krizu, a priliv rezervne radne snage u gradove iz redova osiromašenog seljaštva povećao je broj nezaposlenih. To je izazvalo nezadovoljstvo radnih slojeva koje se sve više stapalo s otporom ugnjetenih naroda u prijetеći revolt protiv centralističkoga državnog sustava, ali i kapitalističkog poretka uopće.

Tražeći izlaz, Aleksandar i dvorski krugovi su ocijenili da se mogu otarasiti parlamentarizma i učvrstiti vlast diktaturom, smatrajući da im se zbog narodnosne i stranačko-političke razjedinjenosti oporbene snage neće moći suprotstaviti. Skupštinski sustav, koji je korumpiranoj oligarhiji ipak pričinjao i neugodne smetnje, sputavajući je u gospodarskim i političkim smicalicama i zlouporabama, bio se kompromitirao svojom

[13] M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb, 1958., 348-350.



Rekvizicija (detalj), ulje, tempera na platnu, Krsto Hegedušić, 1929.

nesposobnošću da nađe i provede bilo kakvo rješenje nacionalnih problema. Iz tih razloga, a odbacujući svaku pomisao o federalističkom preuređenju države, koje bi mogle dovesti u pitanje njihov monopolistički položaj, dvorski su hegemonistički krugovi pribjegli novim metodama vladavine putem diktature.

U ocjeni unutrašnjih okolnosti Aleksandar je polazio od toga da Maček-Pribićevićeva SDK »nije složna, ni u pogledima ni u ciljevima«, iako je u oštroj oporbi, a da Hrvati nisu opasni jer su pacifisti, pa je bio siguran da vodstvo HSS i SDS neće poduzeti nikakve odlučne korake. Aleksandar je smatrao da situacija nije tako opasna kao 1924., kada je Radić na programu hrvatske republike imao za sebe sav narod (pa je usprkos tome, bez vanjske pomoći, bio silom prisiljen na mir i popuštanje), a sada, nakon Radićeve smrti, nitko nema njegov utjecaj i autoritet.[14] U svojim je zamislima Aleksandar računao na suradnju ne samo predstavnika srpske nego i dijela slovenske i dijela hrvatske građanske klase.

Međunarodni položaj države, nakon sklapanja ugovora o savezu s Francuskom i potpisivanja Briand-Kelloggovog pakta (27. VIII. 1928.), koji je jačao društvo naroda i versailleski europski poredak – pružao je Aleksandru i velikosrpskim hegemonistima povoljne okolnosti za radikalnije mjere radi učvršćenja uzdrmanoga centralističkog režima u zemlji.

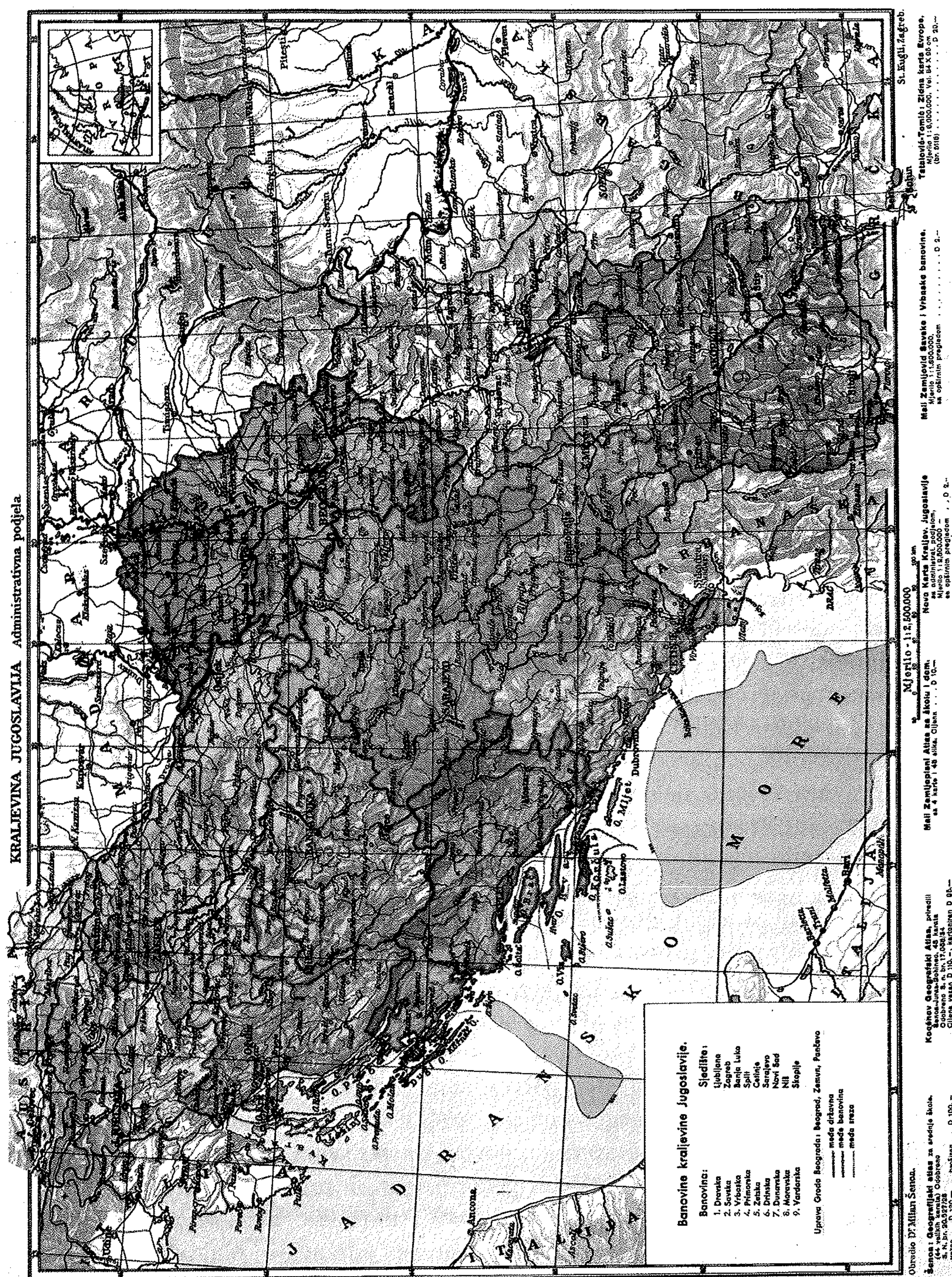
Aleksandar je prije proglašenja diktature osigurao potporu svojih imperijalističkih saveznika, u prvom redu Francuske. Sile su Antante, u okviru svojih imperijalističkih planova o čuvanju svoje dominacije u Europi, računale s Jugoslavijom, pa su pružale potporu Aleksandru da učvrsti svoju vlast, ako treba i režimom čvrste ruke.

IDEOLOZI JUGOSLAVENSKOG UNITARIZMA OPRAVDAVAJU DIKTATURU

Ideolozi su jugoslavenskog unitarizma, sve režimsko novinstvo i ukupna državna uprava započeli sustavnu kampanju da bi ne samo opravdali novo stanje, već da bi Aleksandrovu diktaturu prikazali kao »novo doba« preporoda »države i nacije«, u kojem su jednom zauvijek

---

[14] Razgovor kralja Aleksandra s Briandom u Parizu novembra 1928. (B. Krizman, Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature, HP, VIII./ 1962., 3, 190-191).



Banovine Kraljevine Jugoslavije, 1929. – HPM.

otklonjeni politički »plemenski« i vjerski uzroci državne krize i postavljeni čvrsti temelji za izgradnju trajnoga jugoslavenskog narodnog jedinstva. Dok su velikosrpski pobornici (manje ili više otvoreno) dokazivali kako je Aleksandrovo proglašenje jugoslavenskoga narodnog i državnog jedinstva zapravo nastavak one političke kraljevine Srbije koja je težila stvaranju velike i moćne nacionalne države, kako je to napokon oživotvorenje vjekovnoga zajedničkog sna o stvaranju jedinstvenoga jugoslavenskog naroda i države.

Nekoliko dana po proglašenju diktature, beogradska *Pravda* u svom uvodniku slavi Aleksandrov korak kao »epohalno značajan« događaj, što je »došao da jednom već prekine jedan neživotni, destruktivni, neplodni rad naših ubogih političkih neznalica i šarlatana i da otvori novu eru u istoriji jugoslavenskog naroda«. Kralj je taj »najveći sin svoga Otečestva« izvršio 6. siječnja »jedno od najvećih dela u istoriji našega naroda«, ne samo onaj »od oslobođenja i ujedinjenja« nego »u celokupnoj istoriji, u istoriji koja počinje posle velikih dela za očuvanje Srpstva i izgradnju Srpske Države, sa oduševljenim radom na oslobođenju neoslobođene braće i ujedinjenju svih Jugoslavena u zajedničku svoju Jugoslavensku Državu«. Oštra se kritika upućuje svim stranačkim prvacima što su, »napustivši svaki idejnu principjelnost, svojom stranačkom borbom oneomogućili parlamentarnu vladavinu; njihova »neodmerena zahuktalost« uzela je toliko maha da »nas je sve apsorbovala« i da je »počela da dominira nad celim državnim životom« u tolikoj mjeri da je u inozemstvu s pravom rečeno da je »u Jugoslaviji politika najrazvijeniji sport«. Ipak, glavni su krivci »šefovi bivše seljačkodemokratske koalicije« koji su »zaboravili na vitalne državne interese«. Stranke su dovele do unutrašnjeg kaosa, pa je trebao zaokret što ga je izvršio Aleksandar ujedinitelj i »preporoditelj svoga naroda, nosilac novoga našeg doba«, s čijim djelom »ulazimo u novu epohu, u srećniju epohu narodnoga i državnoga života«.[15]

U uvodniku *Politike*, sveučilišni profesor dr. Petar Đorđević pozdravlja uredbu diktature kao nužni i mudri čin, jer je u poratnomu parlamentarnom životu mjesto patriotizma zavladao izopačeni moral pa »postadoše plejade profesionalnih političara i ministara, bez drugog zanimanja i bez solidne spreme, gotovi da po svaku cenu dođu do lukrativnih položaja i da ih održe. Sve drugo bi prenebregnuto i nastade besomučno takmičenje u pljački države i naroda«. Loša je uprava kriva što »postade i hrvatsko pitanje, koje se održavalo blagodareći samo

---

[15] U novom dobu, *Pravda*, Beograd, XXV./10. I. 1929., br. 7.

grubim greškama naše administracije, a koga će nestati onog momenta, kada se one isprave«. Zbog toga kraljev proglas od 6. siječnja »dolazi ne samo kao logična posljedica ovakovoga stanja, nego i kao spas zemlje, mirnim i najkraćim putem«.[16]

U izjavama za inozemstvo, koje prenosi i domaći tisak, sam Aleksandar također prebacuje krivnju na međustranačke borbe, koje su dovele do toga da više »nije bilo drugog sredstva da se spreči raspad naše lepe zemlje«, dodavši da nije mogao promatrati »bratoubilačke borbe bez intervencije«. Obrazloživši da krizu nije mogao drukčije riješiti, jer su svi stranački prvaci odbili hrvatske zahtjeve da uopće raspravljaju o reviziji Ustava, ako se za odluke traži kvalificirana većina od tri petine, te osudivši odluku SDK da sa svojih 85 zastupnika ne sudjeluje u radu skupštine, kao »prepad na duh Ustava«, Aleksandar je rekao da je diktatura privremeno stanje, da će se provesti decentralizacija i reorganizacija državne uprave, te njezino čišćenje od korupcije i nesposobnih elemenata. Nova će se vlada i upravo stoga, osim na političke ličnosti, oslanjati na predstavnike uprave, banaka i sveučilišta; osiguranje »teritorijalnog i kulturnog jedinstva« bit će uskoro načelo nove politike, a to da »Hrvati« imaju pet ministarstava« dokazuje da taj dio naroda neće biti »potišten ni zapostavljen«.[17]

Ministar je dr. Uroš Krulj, navješćujući školsku reformu, te borbu protiv korupcije, protekcionizma, nezakonitosti i drugih zloporaba, razotkrio najotvorenije idejnu podlogu šestosiječanjskog jugoslavenstva: više se ne smije dopustiti stanje u kojem dolaze na vlast anacionalni elementi, te se, zbog parlamentarno-stranačkih obzira, jedan predsjednik vlade ogriješio »o vrhovno nacionalno načelo«. Svojom izjavom na zboru »da je ova država, država i Mađara i Nemaca« u »kojoj su okupljeni može se reći skoro svi Srbi, taj se ogrešio o jedan srpski ideal«, izrugavši se »tako reći« idealu srpstva knezu Lazaru«, on je nanio »strašnu povredu« najsvetijem i najintimnijem osjećaju svakog Srbina »u kome je upravo obična ideologija srpskog naroda, njegov etnički i moralni pogled na svet i državu«.[18]

U takvim prilikama Srpska je pravoslavna crkva imala pod diktaturom nesputane mogućnosti za održavanje srpske nacionalne svijesti,

---

[16] Salus patriae, *Politika*, XXVI./10. 1. 1929., br. 7431., (i *Politika* i ostali beogradski listovi mjesecima pune stranice izvještajima kako je narod u svim dijelovima države oduševljeno pozdravio Manifest Njegovog Veličanstva Kralja).

[17] Izjava kralja Aleksandra uredniku pariškog *Matina* 18. 1. 1929., (*Politika*, XXVIII./16. VIII. 1931., br. 8357).

[18] Razgovor s g. dr. Kruljem (*Politika*, XXVI./27. I. 1929., br. 7450).

unatoč službenoj ideologiji o jedinstvenomu jugoslavenskom narodu i bez obzira na to koliko se slagala s režimom diktature. U svojoj uskršnjoj poslanici god. 1931. patrijarh Varnava govori, da je Srpska pravoslavna crkva, nakon petstoljetne golgote, doživjela svoje slavlje »zajedno sa Vaskresenjem i slavljem narodnoga oslobođenja i ujedinjenja«. Kao »Poglavica Srpske Pravoslavne Crkve«, Varnava poziva na čuvanje Svetosavskog zavjeta i svih običaja svetog Pravoslavlja, »jer su nam oni sačuvali veru i narodnost i najviše pomogli celom Narodnom vaskrsu«. Šaljući svoje blagoslove, Varnava na kraju ukazuje na primjer Krista, koji je svojim uskrsom pobijedio smrt i grijeh »kao što je i naš Srpski Pravoslavni Narod ... pobedio sve nevolje i ropstvo, svojim crkvenonarodnim i državnim Vaskresenjem i Ujedinjenjem«.[19]

Proslava desete obljetnice stupanja na prijestolje kralja Aleksandra (16. kolovoza 1931.) bijaše pogodna prigoda da se istaknu sve značajke njegove vladavine. »Pobedilac sa Kumanova i Bregalnice i osvetnik Kosova i Slivnice, On je ostvario vekovne čežnje srpskog plemena. Vrhovni komandant u svetskom ratu i pobednik sa Kajmakčalana, On je ... oslobodio i ujedinio u jednu državnu zajednicu srpsko-hrvatsko-slovenski narod«. Svojoj »osloboditeljskoj i ujediniteljskoj ulozi, On je dodao i ulogu duhovnog preporoditelja, moralnog unifikatora i zakonodavca, stvarajući kod jedinstvene etničke mase jedinstvenu dušu i težnju, istovetan ideal i jedinstvenu pravnu svest«, jer je istom onakvom muškom odvažnošću s kakvom je odlučio pobedu na solunskoj fronti, 6. siječnja 1929. »odlučio ... i jedinstvo Jugoslavije, ujedinjenje za večna vremena, koju ništa ne može razdvojiti«. Tako pisaše *Vreme,*[20] a za *Politiku*: »Nema vladara u Evropi, čiji je život toliko upleten u burne događaje koji su bili od sudbonosnoga značaja za tok i naše i svetske istorije«. U »velikoj epohi« u kojoj su (zbog »malih ljudi«) uskrsli nepomirljivi problemi Aleksandra je istaklo Proviđenje. »Jednim odvažnim gestom, On je sve nesporazume izgladio, razmirice izravnao, duhove smirio, strasti obuzdao, ljude zbližio i najzad Kraljevini SHS« dao jedino pravo ime – Jugoslavija, kojim su je vizionarski krstili apostoli jugoslavenstva. On je dokaz istinitosti one Carlyleove »da je svaka epoha oličena u velikim ljudima, u vođama, u herojima koji prave Istoriju i da samo Proviđenje nalazi i bira te ljude i stavlja ih na čelo čitavoga naroda i pokreta da ga vode i sudbinu mu izgrađuju«.[21]

---

19 Nj. Sv. Patrijarh Varnava o sjedinjenju kršćanskih crkava (*Politika*, XXVIII./10. IV. 1931., br. 8235).

20 *Vreme*, XI./16. VIII. 1931., br. 3456.

21 Deset godina vladavine Nj. V. Kralja (*Politika*, XXVIII./16. VIII. 1931., br. 8357).

ALEKSANDROVA VLADAVINA - SREDSTVO ODRŽANJA SRPSKE PREVLASTI U JUGOSLAVIJI

Prikazano veličanje srpskih tradicija i tadašnje Aleksandrove vladavine nije bilo slučajna pojava. Dok je u nesrpskim kralevima režim diktature širio jugoslavenstvo »perom i mačem«, tj. propagandno-prosvjetnim radom i upravno-redarstvenom prisilom, potiskujući svako očitovanje racionalnog osjećanja, dotle su u Srbiji gajene srpske tradicije kao preduvjet opstanka države i nacije. Stoga je Aleksandrovu vladavinu prihvatio i dio šire, pa i kulturne i znanstvene javnosti. U prigodi spomenute Aleksandrove obljetnice pisao je i jedan Branislav Nušić zanosno: »...zatrešće se kumanovski, cerski, kajmakčalanski i dobropoljski grobovi ushitom, što slava nikla iz njih, uznosi danas Onoga koji je iz te slave srećnu stvarnost iskovao«, a Matica srpska pridružuje svoj glas općoj radosti i proslavi Aleksandrova vladanja »u mudrom staranju o sreći i napretku Jugoslavenskog naroda«.[22] Svetac Srpske pravoslavne crkve Sava Nemanjić slavljen je kao školski »patron«, a svaka prigoda pa i proslava njegova dana korištena je za veličanje slavne srpske prošlosti, podviga srpske vojske i četničkih odreda te žrtava onih »što padoše za slobodu Srbije i stvaranje Jugoslavije«,[23] njezino je stvaranje izrijekom i sadržinom prikazivan kao proširenje kraljevine Srbije.[24] Na taj je način ne samo održana Srpska nacionalna svijest nego i proširena i poistovjećena s brigom za čitavu Jugoslaviju, pa je tako u srpskoj javnosti stvarano političko neraspoloženje prema svakoj ideji, pokretu i akciji koja bi bila na uštrb ili bi mogla dovesti u pitanje jugoslavensku državu, jer je ona u biti smatrana srpskom državom, a u svakom slučaju dijelom srpskog oružja i srpske politike.

To su bili i glavni razlozi zašto je Aleksandrova diktatura u jednom dijelu javnosti prihvaćena kao sredstvo održanja srpske prevlasti u Jugo-

---

22 *Vreme*, XI./16. VIII. 1931., br. 3456.

23 Ministar prosvjete B. Maksimović o žrtvama univerzitetske omladine za nacionalne ideale na Svetog Savu - 1930. (V. Novak, Antologija jugoslavenske misli i narodnog jedinstva, Beograd, 1930., 893-895).

24 Kao primjer može poslužiti članak Vasilija Grđića u sarajevskomu književnom časopisu *Pregled*, u kojem (bez posebnog povoda) piše o »Prosveti«, kao »matici srpskih kulturnih organizacija«, koja je osnovana 1902., da bi pisac istaknuo da je proslava njezine desete obljetnice »zapravo bila prvi i jedini kulturni kongres celog naroda srpskog pre 'Oslobođenja' na kojem su sudjelovali 'najviđeniji kulturni predstavnici tada još politički raskomadanog srpstva'«. Spomenuvši da je »Prosveta« bila proglašena »ognjištem veleizdaje«, jer je išla za tim »da se Bosna i Hercegovina otrgnu od Austro-Ugarske i pripoje Kraljevini Srbiji«, pisac zaključuje da je »svoje delovanje Prosveta i za Oslobođenje proširila na svu državu, na sve državljane«, u nastojanju da se nadiđu plemenske svađe u izgradnji opće, nacionalne kulture (V. Grđić, »Prosveta«, *Pregled*, Sarajevo, V./1931., knj. VI., sv. 85., str. 1-5).

slaviji, ali isto tako i razlozi zašto je s druge strane, baš u to doba, u redovima hrvatskog, slovenskog, makedonskog i crnogorskog naroda, ideja jugoslavenskog integralizma bila do kraja omrznuta, a njezini promicatelji omraženi kao narodni izdajice i sluge Aleksandrove velikosrpske diktature.

Polazna idejna osnova hrvatskih pobornika jugoslavenskog unitarizma bijaše da je kralj Aleksandar oživotvorio »zavetnu misao« o povijesnoj nuždi stvaranja jedinstvenoga jugoslavenskog naroda. Usprkos desetljetnomu plemenskom otporu »pod navalom gentilnog instinkta«, kako je 1930. pisao Viktor Novak, jugoslavenska ideologija Strossmayera, Mihaila Obrenovića i Račkog, »posle napora koji su imali da 'očuvaju jedinstvo naroda i celinu državnu' ... našla je na kraju (tj. 1929.!) svoju pobedu. Jedan narod u jednoj državi s jednim imenom«. Novak navodi riječi nekog Franje Malina (iz 1925.) kao »izraz besmrtne Jugoslavenske Misli«; »Nesumnjiva je činjenica, da svest i osećaj jedinstva postaju gotova činjenica, a zajednički interesi dovršiće potpunu amalgamaciju. Samo združeni u jednu narodnu celinu mogu Jugosloveni stvoriti veliku nacionalnu kulturu. Jugoslovensko jedinstvo je uslov našeg opstanka, a uslov jedinstva, su jedinstveni osećaji i ideali, pored zajedničkih interesa«. Zaključujući svoj uvod u svoju opsežnu Antologiju jugoslavenske misli, Novak proriče: »Jugoslovenska Misao stvorila je Jugoslaviju. Ona će da stvori i Jugoslovene, s jednim jedinstvenim narodnim osećanjem i verom u jednu veliku moćnu budućnost naroda ... Plemenski nacijonalizam, srpski, hrvatski i slovenački pretopiće se u Jugoslovenskoj Misli u jedan jedinstveni nacionalizam posvećen idealima celine« ali i prijeti – posve u skladu šestosiječanjskog »stapanja«: »biće i snage da se pobedi unutrašnje baštinjeno zlo, koje hoće da preti Jedinstvu i Ujedinjenju«.[25]

U traženju političkog oslonca, Aleksandar i njegovi dvorski krugovi činili su osobite napore da bi pridobili za vladu i suradnju što viđenije političke ljude iz HSS, da bi na taj način slabili i razbijali hrvatski otpor. U tome su imali samo neznatan uspjeh, ali ni sami sudionici u šestosiječanjskim vladama nisu mogli u Hrvatskoj nastupiti s programom čistog unitarizma. Svoj ulazak u Živkovićevu vladu (svibnja 1930.) disidenti HSS (dr. S. Šibenik, N. Preka, M. Neudorfer) obrazlagali su čak time da je »u intencijama« šestosiječanjskog proglasa kralja Aleksandra bilo otklanjanje zapostavljanja i potiskivanja nacionalnih osjećaja i osobina, izražavajući uvjerenje »da tek dobar Srbin, Hrvat i Slovenac može

[25] V. Novak, Antologija jugoslavenske misli n. dj., X., LXI.-LXV.

biti isto tako dobar Jugoslaven i jedini solidan element izgradnje zdravog jugoslavenskog osjećaja državne jedinstvenosti i nacionalne solidarnosti«.[26] Ti hrvatski »šestojanuarci« pozivaše se čak i na Stjepana Radića. Tako je Karlo Kovačević na zboru u Zagrebu izjavio da je kralj 6. siječnja »izdao historijski manifest i ukinuo sve ono što je kočilo napredak države«, povjerivši vladu generalu Živkoviću, što mu je predlagao pred tri godine Stjepan Radić«, kako bi se uništila korupcija, koja je carevala pod parlamentarnim režimom«.[27]

Dok su nosioci šestosiječanjskog režima u Srbiji uvelike pozivali na srpske tradicije, a u Hrvatskoj pokušavali prikazati da unitarizam nema protuhrvatski smisao, povezujući hrvatstvo i jugoslavenstvo u duhu nekadašnjih slavističkih teorija, dotle »šestojanuarci« iz Bosne i Hercegovine bijahu najgorljiviji pobornici odlučnog integralizma, tumačeći jugoslavenstvo ipak veoma različito, što je dolazilo do izražaja i na zajedničkim skupovima: dr. Milan Srškić zauzimao se za puno narodno i državno jedinstvo u slozi i »punoj nacionalnoj solidarnosti«, dr. Ivan Durbešić traži jugoslavenstvo kao »sintezu svih naših narodnih ideala«, ne samo kao državno i narodno jedinstvo i nacionalno-kulturnu solidarnost, nego i kao »punu ravnopravnost i jednakost svih građana«; iste zahtjeve postavlja i Salih Baljić, koji – odajući priznanje »viteškom kralju« što je smjelo preuzeo kormilo državne politike – govori da »za muslimanski dio našeg naroda« misao bratske jednakosti i ravnopravnosti u ideji jugoslavenstva »nije pitanje nagodbe ni kompromisa«; Đuro Ostojić smatra da jugoslavenskom obliku treba dati dušu odlučnim radom na stvaranju jugoslavenske nacije, što je za nj »progresivna težnja, jer jugoslavenski nacionalizam znači stvaranje od Srba, Hrvata i Slovenaca jedne nacije, a svaka tendencija koja ide od nižeg ka višem je progresivna i napredna«.[28]

---

[26] Izjava g. dr. Šibenika, ministra poljoprivrede (*Politika*, XXVII./23. V. 1930., br. 7918).

[27] Seljačka skupština u Zagrebu (*Jutarnji list*, XIX./9. XII. 1930., br. 6772).

[28] Značajni govori u Sarajevu (*Jugoslovenski glasnik*, Beograd, I./30. X. 1930., br. 30).

II.

PASIVNI OTPOR DEMOKRATSKIH GRAĐANSKIH I SELJAČKIH STRANAKA DIKTATURI TE OŽIVLJAVANJE SEPARATISTIČKIH I EMIGRANTSKIH POKRETA

UKIDANJE VIDOVDANSKOG USTAVA – MOGUĆNOST ZADOVOLJAVANJA HRVATSKIH ZAHTJEVA?

Građanske političke stranke bile su u trenutku proglašenja šestosiječanjske diktature ili dezorijentirane, ili su, kao one režimske idejno pripremljene za Aleksandrovu akciju, primile njegovu odluku o ukidanju Ustava i o uvođenju apsolutizma kao logičnu posljedicu razvitka političkih događaja i raspleta političke krize.

Čak je i u hrvatskoj javnosti u prvi tren zavladala zabuna, zbog zadovoljstva što je kralj raspustio Narodnu skupštinu, u kojoj je izvršeno umorstvo hrvatskih prvaka, i što je ukinuo Vidovdanski ustav, koji bijaše donesen bez hrvatskih predstavnika i u ime kojeg je hrvatskom narodu nametnut nesnošljivi centralistički poredak.

S obzirom na to da je kralj nakon skupštinskog atentata odbio zahtjeve vođa SDK Mačeka i Pribićevića, obrazlažući da se državna kriza ne može riješiti promjenom državnog uređenja parlamentarnim putem, zbog protimbe prvaka svih srpskih stranaka, i obzirom na to da je bilo poznato da je i s hrvatske strane predlagano stvaranje neutralne, nepolitičke vlade koja bi s kraljevim povjerenjem poradila na promjeni centralističkog poretka, to je u prvi mah bilo mišljenje da ukidanje Vidovdanskog ustava može značiti otvaranje puta za zadovoljavanje hrvatskih zahtjeva. To se na stanoviti način očitovalo i u izjavi što ju je dr. Maček dao novinarima poslije sjednice vodstva SDK, o kraljevom šestosiječanjskom manifestu, rekavši: »Kak vidite, lajbek je raskopčan. Vidovdanski ustav, koji je preko sedam godina tištio hrvatski narod srušen je! A srušen je ne samo u svijesti naroda nego i faktično rješenjem njegova veličanstva kralja. Posve sam siguran za slogu i zrelost, a prema tomu i za jakost hrvatskoga naroda. Obzirom na veliku mudrost njegova veli-

čanstva kralja nadam se da će nam uspjeti ostvariti ideal hrvatskog naroda: da Hrvat bude gospodar u svojoj slobodnoj Hrvatskoj«.[29]

Bila je to zapravo ponovna ponuda s hrvatske strane o spremnosti za izravne pregovore s kraljem o rješenju hrvatskog pitanja, kad se to nije moglo postići sa srpskim strankama. Na to je ciljala izjava o raskopčanom prsluku (kakve je uoči austro-mađarske nagodbe mađarski političar Deak uputio caru Franji Josipu), što je u Jugoslaviji bio krivo zakopčan 1918., pa ga valja ponovno ispravno zakopčati sporazumnim uređenjem države. Pošto se dvor nije na to obazirao, već je po unaprijed utvrđenom nacrtu poduzeo korake da prije svega slomi hrvatski otpor, vodstvo je HSS odmah putem svog glasila dalo do znanja da demokratske političke stranke »ne mogu odobriti vanparlamentarno stanje«, da ukidanje političkog života i stvaranje »stranačko-političke tabula rasa« ne može poslužiti svrsi, da neutralnost nove vlade nije zajamčena, jer ministri nisu istupili iz dosadašnjih stranaka, da narod »ne treba ni posrednika ni mešetara«, ali da »ima svoje odabranike« koji izražavaju njegovu volju.[30]

Međutim, svako očekivanje da bi se Aleksandrova vladavina mogla razvijati u pozitivnom smislu bilo je ubrzo potpuno iznevjereno. Bilo je odmah očito da Živkovićeva vlada neće ublažiti centralizam nego će ga još više zaoštriti, te odgovornost za održavanje velikosrpske hegemonije više nije bila samo na beogradskoj čaršiji nego ju je preuzeo svojim kraljevskim autoritetom sam Aleksandar.

Zbog tih je razloga pretežna većina srpske buržoazije dala potporu Aleksandrovoj diktaturi. Mnogi istaknuti predstavnici građanskih stranaka i javnog života postali su nosioci diktature. Aleksandar je uveo šestosiječanjski režim sa znatnim dijelom radikala, pa i demokrata, a kasnije je bio proširen i na dio samostalaca i zemljoradnika, pa i disidenata HSS-a. Hegemonistički je dio srpske buržoazije prihvatio Aleksandra kao političkog vođu, uzdajući se da će njegova diktaturska vladavina sačuvati velikosrpsku političku i gospodarsku prevlast, koja je bila dovedena u pitanje dubokom parlamentarnom i državnom krizom.

Nastupajući u ime općih jugoslavenskih državnih interesa, po savjetima svojih vanjskih saveznika (Francuske i Velike Britanije), Aleksandar se djelomično sukobljavao i sa starim srpskim političarima, kako s pristašama građanske demokracije i parlamentarizma, tako i s onima što su uvijek bili za užu osnovu Velike Srbije, smatrajući da će se srpstvo u

[29] R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, n. dj., 427.

[30] *Narodni val*, III./22. I. 1929., br. 27.

takvim jugoslavenskim okvirima istrošiti, da bi zatim i uz njihovu potporu pokušao učvrstiti poljuljanu velikosrpsku hegemoniju pod plaštem jugoslavenskoga integralističkog unitarizma.

Oni krugovi srpskih građanskih stranka što su ostali u oporbi prema diktaturi i apsolutizmu kralja Aleksandra (grupa demokrata oko Ljube Davidovića, radikala oko Ace Stanojevića te zemljoradnici oko J. Jovanovića), zauzeli su pasivno stanovište, nastojeći da dodirima sa svojim stranačkim prvacima sačuvaju političke tradicije svojih stranaka.

Koroščeva Slovenska pučka stranka surađivala je prvo vrijeme u vladi šestosiječanjske diktature, do rujna 1930., kad njezini predstavnici istupaju iz vlade. Prijelaz Korošca i njegove stranke u oporbu prema diktaturi imao je svoje razloge u tome što je Aleksandrov apsolutistički režim išao za tim da suzbije i slovenske autonomističke tendencije, koje su dotada bile tolerirane kao protuusluga za Koroščevu potporu centralističkom režimu nasuprot hrvatskim zahtjevima. Međutim, mjesto među predstavnicima katoličke SLS, šestosiječanjski režim našao je potporu među slovenskim liberalima, koji su kasnije ušli u dvorsku stranku.

Uvidjevši da su izigrana sva očekivanja da će kralj pomoću »iznimnog režima« i tzv. generalske vlade pokušati zadovoljiti hrvatske zahtjeve, vodstvo HSS-a zauzelo je prema diktaturi negativno stanovište koje se ogledalo u provedbi općega pasivnog otpora. Ono nije bilo spremno da se apsolutizmu suprotstavi pozivom na aktivnu borbu širokih narodnih slojeva, već se u skladu sa svojom mirotvornom idelogijom odlučilo za pasivni otpor, očekujući dalji razvitak unutrašnjih međunarodnih odnosa.

Daleko od pomisli da se aktivno suprotstave režimu diktature, predstavnici su se ostalih građanskih oporbenih političkih struja povukli, očekujući fatalistički dalji razvitak događaja.

Na taj su način vodstva građanskih i seljačkih političkih stranaka ili pružali potporu uvođenju kraljevskog samodržavlja, ili su pozvala na pasivni otpor ne učinivši nikakvih odlučnijih koraka protiv diktature a za obranu demokratskih principa, ili su se pritajila očekujući rezultate i posljedice.

U vrijeme diktature dolazilo je doduše do stanovitog povezivanja između predstavnika srbijanske oporbe u Beogradu i vodstvo Seljačko-demokratske koalicije u Zagrebu, ali to se svršilo na razmjeni mišljenja bez nekih određenih dogovora.

Osim toga u SDK nije bilo posve jedinstvenih gledišta između HSS i SDS. Dok je Maček u vrijeme HSS-a ustrajao na programu akcije za državnopravno preuređenje države, dotle su prvaci SDS bili za program

osnovnih demokratskih sloboda. Pribićević je tek u internaciji i u emigraciji evoluirao u smislu prihvaćanja programa federalističkog uređenja države,[31] ali i tada još pretpostavlja demokratizaciju zemlje prije rješavanja hrvatskog pitanja.

Nasuprot zbunjenosti i razjedinjenosti, kompromisnosti i nesnalažljivosti u otporu građanskih političkih krugova, Aleksandar se u nametanju diktature mogao potpuno osloniti na centralističko-birokratski državni ustroj, a posebno na redarstvenu i vojnu oružanu silu. Vojska je, dotično vojna oligarhija, koju Aleksandar sustavno izgrađivao kao sredstvo svoje politike, bila je glavni oslonac diktature.

Predstavnici socijaldemokratske struje u radničkom pokretu (Živko Topalović, Stojan Stanković, Vitomir Korać i grupa slovenskih socijalista), koji su održavali svoj reformistički utjecaj na radničkoj klasi radom u sindikatima, našli su način suradnje s režimom diktature, stekavši zbog toga naziv »socijalfašista«.

OŽIVLJAVANJE NACIONALNOOSLOBODILAČKIH POKRETA

Režim je šestosiječanjske diktature dao povoda, ne samo za oživljavanje aktivnosti frankovačkog separatizma u Hrvatskoj, te makedonske VMRO, šiptarskih i mađarskih iredentista, nego i za jačanje separatističkih tendencija i u drugim političkim strujama u redovima svih potlačenih naroda i nacionalnih manjina.

Poslije proglasa SDK od 1. kolovoza 1928., da nakon skupštinskog atentata odriče sva prava beogradskoj vladi i skupštini u odnosu na hrvatski narod, dr. Ante Trumbić i dr. Ante Pavelić (ml.), jedini narodni zastupnici Federalističkog bloka,[32] pristupili su u Zastupnički blok HSS, a time i u SDK. Na taj je način HSS postala i formalno u potpunosti reprezentant ukupnoga hrvatskog narodnog pokreta, tj. i građanskog i seljačkog, a dijelom i radničkoga nacionalnog pokreta, u borbi za njihovo državno uređenje i za punu ravnopravnost svih državno-povijesnih i narodno-političkih individualnosti u zajedničkoj državi. Okupljanje oko HSS-a svih slojeva i staleža hrvatskoga nacionalnog života jačalo je u njezinim redovima zahtjeve za radikalnijim rješenjem nacionalnog i socijalnog pitanja.

---

[31] S. Pribićević, Diktatura kralja Aleksandra, n. dj., 127-136.

[32] Federalistički blok činile su Hrvatska federalistička stranka i Hrvatska stranka prava. (Putem hrvatskog državnog prava, n. dj., 42).

Tvrdeći da je »skupštinski atentat dokazao da sporazum s Beogradom nije moguć«, separatisti su zastupali gledište da treba ići svim sredstvima na otcjepljenje i na stvaranje neovisne Hrvatske. Smrt Stjepana Radića, dvorska nakana o amputaciji male Hrvatske, a pogotovu državni udar sa šestosiječanjskom diktaturom, još su više dali hrane takvim tendencijama.

Izražavajući gledište separatističkih elemenata, Pavelić je podupirao Trumbićeve radikalne zahtjeve da treba iskoristiti spremnost hrvatskog naroda na akciju za zabacivanje hegemonije i tiranije. Trumbić i neki predstavnici HSS-a predlagali su poslije Radićeva ubojstva da hrvatsko zastupstvo proglasi *Hrvatsku državu* i pozove narod da preuzme državnu vlast na povijesnu teritoriju Hrvatske. Vodstvo HSS-a na čelu s Mačekom nije bilo za takvu revolucionarnu akciju, već se držalo svog programa da će dovesti hrvatski narod mirnim putem do slobode i neovisnosti.

Nakon šestosiječanjskog udara, pod terorom diktature, iz redova radikalne struje nacionalnog pokreta stvara se hrvatska politička emigracija, koja za svoje ciljeve nastoji dobiti pomoć stranih država. Iako je ta emigracija u početku pretežito izraz revolta protiv nacionalnog bespravlja i nasilja diktature, u njoj ubrzo dolazi, pod utjecaj njezinih vođa i međunarodnih odnosa, do političkog, programskog i organizacionog diferenciranja.

Odmah po proglašenju diktature dr. Ante Pavelić s grupom istomišljenika, donosi u Zagrebu, odluku o potrebi stvaranja, ustaškoga oslobodilačkog pokreta, koji će se svim sredstvima, pa i oružanim ustankom, boriti da se Hrvatska »oslobodi ispod tuđinskog jarma« i da postane samostalna i neovisna država.[33]

Pred prijetnjom uhićenja, Pavelić 17. siječnja 1929. odlazi u emigraciju, u inozemstvo, imajući već prije toga veze s emigrantskom skupinom generala Sarkotića i dr. Ivice Franka (što se nakon prvoga svjetskog rata nalazila u Mađarskoj i Austriji) i gdje je u ljeto 1927. uspostavio dodire sa službenim predstavnicima Italije, tražeći tada njezinu potporu za »hrvatsku revolucionarnu akciju«.[34] Nastupajući kao predstavnik narod-

---

[33] O osnutku ustaškog pokreta u zemlji navode se različiti datumi (7., 10. i 12. I. 1929.), pa čak i različita mjesta (R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, n. dj., 432-434; Ustav Ustaše hrvatske revolucionarne organizacije, Bez mj., GUS, 1932.; As[A. Pavelić], Značenje i uloga emigracije, *Hrvatska*, B. Aires, IV./1950., br. 22-24; V./1951., br. 1-4 i 6 i neki drugi članci u hrvatskomu emigrantskom tisku.

[34] Vraćajući se srpnja 1927. iz Pariza s kongresa europskih gradova, na kome je zajedno sa dr. Srkuljem zastupao Zagreb, Pavelić, potpredsjednik Hrvatske stranke prava, (narodni zastupnik Zagrebačke oblasti i gradski zastupnik Zagreba) u Rimu je razgovarao s članom Velikoga fašističkog vijeća Robertom Forges Davanzatijem i predao mu Memorandum u kojem se traži talijanska potpora za uspostavu samostalne hrvatske države na svim hrvatskim teritorijima što su nekada bile u sastavu Habsburške

nog pokreta iz zemlje s legitimacijom narodnog zastupnika glavnog grada Hrvatske i prvaka Stranke prava, Pavelić je nametnuo svoje vodstvo dotadašnjoj malobrojnoj emigrantskoj skupini oko Sarkotića i Franka, a zatim počeo raditi na osnivanju terorističke organizacije za uspostavu neovisne države Hrvatske, uz pomoć revizionističkih krugova Mađarske, Austrije i Italije. U emigraciji se oko Pavelića počinje stvarati vodstvo *ustaškog pokreta*, koje su osim Pavelića, činili dr. Andrija Artuković, dr. Mladen Lorković, dr. Stjepan Perić, Eugen Dido Kvaternik i dr. i koji od 1930. kao Hrvatski oslobodilački pokret pod imenom *Ustaša*, nastupa s geslom: »Na ljutu ranu – ljuta trava«.[35]

U tadašnjim europskim međunarodnim prilikama ustaški radikalno-separatistički dio hrvatskoga nacionalnog pokreta nalazi u fašističkoj Italiji naravnog saveznika u težnji za rušenjem versailleske Jugoslavije. Budući da Pavelić zbog političkog utjecaja Radićeve HSS nije imao neki širi politički oslonac u hrvatskomu narodnom pokretu, to se ustaška emigracija pretežito pretvara u terorističku organizaciju s ciljem oružanog rušenja Jugoslavije.

Predstavnici su HSS-a dr. Juraj Krnjević i inž. August Košutić, otišavši u emigraciju kolovoza 1929. s punomoćima potpisanim od gotovo svih HSS-ovskih zastupnika, poveli političko-diplomatsku akciju u prvom redu u krugovima Francuske i Velike Britanije, a zatim i Njemačke i drugih zemalja za potporu hrvatskomu nacionalnom pokretu. Krnjević se nastanio u Ženevi gdje izdaje časopis *Croatia*, a u okviru obavještavanja europske javnosti o hrvatskom pitanju među ostalim u Parizu vodi razgovore sa socijalističkim prvakom Leonom Blumom. Košutić većinom boravi u Beču. Siječnja 1930. Košutić i Krnjević, u ime hrvatskoga narodnog zastupstva predaju memorandum *Društvu naroda* u kojem prikazujući zločine diktature traže međunarodnu istragu i onemogućivaju provedbe samoodređenja Hrvatske, skrećući pozornost da je nedemokratska poli-

Monarhije, podrazumijevajući tu i Bosnu i Hercegovinu. Do tog razgovora došlo je posredstvom dr. I. Franka koji je istovjetan Memorandum predao talijanskom poslaniku u Budimpešti knezu Ercole Durinidi Monza, koji je pripremio Pavelićeve razgovore u Rimu. U Memorandumu se govori da će NDH, kao uzvrat za talijansku pomoć, priznati gospodarsku i ratnu prevlast Italije na Jadranu, u koju će joj svrhu odstupiti Boku kotorsku i priznati druga prava na otocima ili kopnu, a talijansko-hrvatska suradnja protiv »zajedničkog protivnika« opravdava se zajedničkom potrebom »da se suprotstave srpskim težnjama na Jadranu, što je tim potrebnije, jer nema sumnje, da će se Srbija prije ili kasnije pridružiti interesnoj sferi jedne obnovljene Rusije i djelovat će kao njezin eksponat na Jadranu« (*I documenti diplomatici italiani*, ser. VII., Roma, 1967., dok. pod rednim brojem 273, 286, 313 i 324. str. 270-271, 280, 302-305 i 317-318; usp. J. Jareb, Šest dokumenata o prvom dodiru dr. Ante Pavelića s talijanskom vladom 1927., *Hrvatska revija*, Buenos Aires, XX./1970., br. 4., 1165-1178).

[35] Izvori nav. pod. 33.

tika Aleksandrove vlade štetna ne samo po interese hrvatskog naroda nego i za ravnotežu i mir u Europi.[36]

Između HSS-ovske i ustaške emigracije bilo je nekih dodira s obzirom na to da su obje proklamirale gotovo istovjetne ciljeve – uspostavu hrvatske države, ali su se one potpuno razlikovale u pogledu načina ostvarenja tih ciljeva. Glavna je razlika među njima bila u tome što je HSS još uvijek prihvaćao mogućnost rješenja hrvatskog pitanja u sporazumu s Beogradom, a ustaški je pokret nasuprot smatrao da za to nema nikakvih izgleda. Stanovito usklađivanje aktivnosti u zemlji i u inozemstvu činjeno je s obje strane radi jačanja pritiska na režim diktature, ali su te dvije skupine zadržale svoje posebne političko-ideološke i djelatne programe. Ustaški je pokret novačio svoje članove iz redova radikalnih nacionalnih revolucionara, malograđanskih šovinista, frankovačkih i fašističkih elemenata, a imao je stanoviti oslonac i u desnom krilu progonjenog HSS-ovskog pokreta. U emigraciji ustaše su organizirali svoje prebivališne logore najprije u Mađarskoj (Janka Puszta, Nagy Kanizsa), a kasnije uz pomoć Mussolinijeve fašističke vlade i u Italiji (Bovigno, Brescia, Borgo Val di Taro, Lipari). U te logore prikupljali su ljude ne samo iz redova političke nego i iz ekonomske emigracije, obučavali ih za terorističke akcije i ubacivali u Jugoslaviju.

U isto je doba sličnu aktivnost razvijao i znatno stariji makedonski separatistički pokret VMRO pod vodstvom Vanče Mihailova, koji je u Bugarskoj uživao potporu veliko-bugarskih krugova. U emigraciji je došlo do povezivanja ustaške i makedonske separatističke organizacije i do usklađivanja njihove terorističke djelatnosti. Kako njihova politička djelatnost bijaše žestoko i najsurovije iskorijenjena i kako nisu imale znatniju političku potporu naroda, te separatističke organizacije orijentirale su se u prvom redu na vršenje terorističkih pothvata, računajući da će svoje ciljeve moći ostvariti u perspektivi sve većeg zaoštravanja prilika u zemlji uz pomoć angažiranja utjecajnih imperijalističkih krugova susjednih zemalja (Mađarske, Bugarske i Italije). Još prije odlaska u Italiju Pavelić je s Gustavom Perčecom posjetio Sofiju 10. IV. 1929. gdje je sa dr. Staniševim, predsjednikom *Makedonskog nacionalnog komiteta*, postigao sporazum o suradnji sa VMRO u koju svrhu je osnovan i Hrvatsko-makedonski odbor. Sporazum je objavljen posebnom deklaracijom u

---

[36] R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, n. dj., 440, 464-466. Redarstvene su vlasti bile obaviještene o pripremama za odlazak Košutića i Krnjevića u inozemstvo, ali to nisu spriječile, jer im je to dolazilo kao razlog više za opravdanost progona hrvatskoga narodnog pokreta kao separatističkog (T. Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature n. dj., 98-99).

kojoj se govori da će makedonski i hrvatski nacionalni pokret usklađivati djelatnosti protiv silom nametnutoga beogradskog režima do potpune neovisnosti Hrvatske i Makedonije. U Sofiji su tom zgodom organizirane velike protujugoslavenske manifestacije na kojima je govorio i Pavelić.[37]

Bečki i sofijski sporazum između makedonskoga narodnog odbora i ustaške emigracije proširen je planom političke i terorističke suradnje razrađenim u ljetu 1929. u Bologni između Pavelića i Đ. Kondora i I. Hadžova. Predstavnici su ustaša i VMRO-a u emigraciji sporazumjeli se da granica Hrvatske bude na Drini i da ima teritorijalni dodir s Makedonijom. U isto doba dogovorena je suradnja s albanskim i crnogorskim separatistima, zajednička akcija za dobivanje pomoći od stranih država i suradnja u organiziranju terorističke djelatnosti.[38]

U tu su svrhu ustaški pokret i VMRO organizirali atentate na istaknute režimske ljude i na javna prometna sredstva u Jugoslaviji, a više su puta kolale glasine i o pokušaju atentata na kralja Aleksandra. U okolnostima neprestanog terora hegemonističkog režima i općeg neraspoloženja naroda, ta aktivnost nacionalističkih terorista izazvala je još veće represalije vlade protiv pučanstva i protiv onih političkih krugova iz oporbenih narodnih stranaka za koje se pretpostavljalo da pružaju izravnu ili posrednu potporu protudržavnoj djelatnosti.

---

[37] Rasprava protiv dra A. Pavelića i Gustava Perčeca, *Jutarnji list*, XVIII./12. VII. 1929., br. 6262; Smrtna osuda dra Ante Pavelića i Gustava Perčeca, *Jutarnji list*, XVIII./18. VII. 1929., br. 6268.

[38] Obavještavanja predsjednika Ministarskog savjeta P. Živkovića i Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine SHS od travnja i kolovoza 1929. područnim organima (prijepis u AIHRPH).

III.

POZIV KPJ NA RUŠENJE DIKTATURE USTANKOM

KPJ PREDVIDJELA UVOĐENJE DIKTATURE

Dok su građanske političke stranke ili surađivale s diktaturom ili zatečene njezinim udarom zauzele oporbeno i uglavnom pasivno stanovište, a separatistički se pokreti usmjerili na terorističke akcije i na vanjskopolitičke kombinacije, dotle je KPJ pozvala svoje članstvo i radni narod na oružanu revolucionarnu borbu protiv velikosrpske diktature i Aleksandrova apsolutizma.

KPJ nije bila iznenađena šestosiječanjskim udarom. Ona je na svom IV. kongresu u studenom 1928. predvidjela mogućnost da će velikosrpska buržoazija potražiti izlaz iz krize svoje vladavine u »likvidiranju parlamentarizma i uvođenju generalsko-fašističke« diktature. Na osnovi toga što se to predviđanje pokazalo ispravnim i na osnovi ocjena IV. kongresa KPJ, da se u Jugoslaviji već odvija buržoasko-demokratska revolucija, te ocjena VI. kongresa Kominterne (iz ljeta 1928.), da je narastanje opće krize kapitalizma dovelo do predrevolucionarne situacije – CK KPJ je na proglašenju Aleksandrove diktature odgovorio pozivom na oružani ustanak.

U smjernicama što ih je uputilo stranačkim organizacijama u siječnju 1929. vodstvo KPJ govori: to nije samo takozvana ustavna kriza, ili kriza hegemonističkog režima srbijanske buržoazije, nego i državna, gospodarska, politička, jednom riječju opća kriza cijelog sustava. Jedini izlaz iz ove krize za radničku klasu i seljaštvo jest oružana borba, građanski rat protiv vladavine hegemonističke srbijanske buržoazije. Nikakve parlamentarne i demokratske kombinacije, nikakve vlade, nikakvi izbori i pacifističko očekivanje nisu u stanju da udovolje ma i jednom od osnovnih zahtjeva radničke klase, seljaštva i ugnjetenih naroda. Za radni narod osim oružane borbe drugog izlaza nema.

Po ocjeni CK KPJ, u borbi između diktature i revolucionarno-demokratskih snaga sudjeluju svi klasni tabori: srbijanska hegemonistička buržoazija, seljaštvo i buržoazija ugnjetenih naroda, u prvom redu hrvatska buržoazija i radnička klasa; danas radnička klasa u svojoj većini još

nije svijesna svoje uloge, još se ne nalazi pod utjecajem i vodstvom KPJ; osvajanje većine radničke klase je prvi i najvažniji uvjet za stvaranje i za pobjedu saveza radničke klase i seljaštva; bez većine radničke klase, KPJ sa svojih nekoliko tisuća članova i pristaša ne može računati na neku ozbiljniju ulogu u toj borbi, koja opet ne može da se završi s uspjehom i u interesu radnog naroda bez vodeće uloge radničke klase u savezu radnika i seljaka. Činjenica da KP nema većinu radnika za sobom ne smije ni u kom slučaju služiti kao opravdanje za pasivnost. Baš najaktivnije sudjelovanje u svim borbama je jedinstvo i najvažniji uvjet za širenje i za učvršćivanje utjecaja Komunističke partije.

Ocjenjujući da se seljački i nacionalnooslobodilački pokret nalazi pod vodstvom buržoazije ugnjetenih naroda, u prvom redu HSS i SDK, a da ta vodstva znače opasnost gušenja revolucionarnih tendencija i svođenja revolucionarnog raspoloženja seljačkog puka u parlamentrane i sporazumaške vode – CK KPJ postavlja zadaću da se stalno raskrinkava izdajnička uloga buržoaske borbe SDK. Buržoasko vodstvo SDK-a, a također i HSS-a, treba raskrinkavati na svakom koraku, ne samo zato što smo mi tako reći teoretski uvjereni da će oni ovaj pokret izdati nego i zato što se ova izdaja svakodnevno i praktički sprema i vrši i što kontrarevolucionarna uloga hrvatske buržoazije postaje svakim danom sve očitija.

Po ocjeni CK KPJ, u Socijalističkoj partiji Jugoslavije došlo je do rascjepa na pitanju podržavanja hegemonističkog režima, za što se na kongresu zauzimao njezin Izvršni odbor iz Beograda. Slovenski socijalisti, zajednički sa srbijanskim socijalistima, podupiru hegemonistički režim velikosrpske buržoazije, dok prečani, Korać i drugi, stoje na stanovištu pomaganja hrvatske buržoazije i bezuvjetnog napuštanja današnje krvave skupštine. Socijalistička se partija raspala na nekoliko grupa stvarnih prirepaka svojih nacionalnih buržoazija, predavajući i denuncirajući interese radnika na veliko i malo za probitke svojih masnih položaja u ustanovama otetim od radnika. Komunisti u Srbiji i Sloveniji trebaju obratiti naročito pažnju na oštru borbu koju treba voditi sve do njihova istrebljenja iz proleterske sredine.[39]

Te ocjene o kontrarevolucionarnom značenju građanskog vodstva SDK i reformističkog vodstva SKJ, što su polazile s gledišta da je nastupilo vrijeme revolucije i građanskog rata, bile su jednostrane, jer postavljanje zadaće za raskrinkavanje oporbenog vodstva SDK i socijalista baš u trenutku kad je CK KPJ dao upute za oružanu borbu nije otvaralo nikakve perspektive za stvaranje saveza radnika i seljaka, budući

[39] Pismo PB CK KPJ: Svima pokrajinskim sekretarijatima, iz siječnja 1929. (prijepis u AIHRPH).

da se hrvatski narodni pokret, kao glavna antihegemonistička snaga, nalazio pod vodstvom HSS-a, a socijalisti i socijaldemokrati imali su još uvijek preko sindikata znatni utjecaj na radničku klasu, osim u Hrvatskoj gdje je radništvo također većim dijelom bilo uključeno u hrvatski narodni pokret pod vodstvom HSS-a. Takve ocjene što ih je CK KPJ davao iz inozemstva nisu pogodovale razvitku revolucionarnog pokreta, a komunistima nisu davale mogućnosti da okupe i povedu pučke slojeve jer takav politički program nije odgovarao neposrednim interesima naroda.

CK KPJ I CK SKOJ-a POZIVAJU NA ORUŽANU BORBU PROTIV DIKTATURE

Na osnovi takvih ocjena CK KPJ i CK SKOJ-a pozvali su u veljači 1929. posebnim proglasom pučke slojeve grada i sela sviju naroda Jugoslavije na oružanu revolucionarnu borbu za rušenje apsolutističkog režima, koji je nakon ubijanja radnika i seljaka u svim dijelovima države, te umorstva hrvatskih zastupnika u beogradskoj skupštini, dobio svoju krunu u otvorenoj diktaturi i Aleksandrovoj samovladi, kao predstavnika krupne srbijanske buržoazije i francusko-engleskog imperijalizma, a koji priprema rat protiv prve radničko-seljačke države Sovjetske Rusije. U proglasu se ukazuje na izdajstvo gospodskog vodstva SDK i policaj-socijalista socijaldemokrata te poziva u oružanu borbu za vlast radnika i seljaka, za slobodne i samostalne radničko-seljačke republike: Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju, Makedoniju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu.[40]

Poslije tog proglasa slične proglase objavili su pokrajinski, »oblasni« i mjesni komiteti. U prigodi prve obljetnice diktature 6. siječnja 1930., u svom ponovnom proglasu CK KPJ ukazuje na zločine Živkovićeve diktature i na »pretvaranje Beograda u operacioni centar ruske kontrarevolucije«, pozivajući radnike, seljake, vojnike i ugnjetene narode na ulice i demonstracije: »za nezavisnu i samostalnu Hrvatsku, Makedoniju, Crnu Goru, Sloveniju, Srbiju, Vojvodinu. Bosnu! Za balkansku federaciju radnički-seljačkih republika!«[41]

---

[40] Proglas CK KPJ i CK SKOJ (Fond KI i CK KPJ iz godine 1929. i 1930. u AIHRPH).

[41] Isto (prijepis spomenutog proglasa CK KPJ iz AIRP br. 16181/V., 1-3/1930. u autorovu posjedu).

Pozivi na oružani ustanak i na demonstracije nisu mogli dati rezultate, jer za revolucionarnu borbu na takvoj političkoj podlozi nisu postojali nikakvi uvjeti, a nisu izvršene ni bilo kakve političke i organizacione pripreme, pa je čak i poziv na ustanak dan u posve neodređenom obliku. U razdoblju diktature ni KPJ ni radnička klasa nisu bile spremne za revolucionarnu akciju, a pogotovu sam program KPJ nije bio takav da bi ga slijedili široki pučki slojevi, koji su još uvijek bili pod utjecajem građanskog i seljačkoga nacionalnog pokreta, dotično demokratskih građanskih stranaka.

Za oružanu revolucionarnu borbu nisu postojale nikakve objektivne, ni unutrašnje, ni međunarodne okolnosti. Takve smjernice izložile su malobrojno partijsko članstvo još bjesomučnijemu redarstvenom progonu.

U praksi do ustanka nije ni dolazilo, već jedino do usamljenih akcija i individualnoga oružanog otpora u sukobu s redarstvom. Jedino je u Zagrebu došlo do oružanih demonstracija u kojima je bilo i mrtvih. Tako se poziv na ustanak, ponavljan u lecima i u drugim partijskim uputama i publikacijama, kompromitirao kao nerealan.

Pogreške u ocjeni situacije učinjene su ne samo zbog krivih polaznih pretpostavki već i zbog toga što vodstvo KPJ nije bilo doraslo, nije djelovalo kao cjelina, jer je samo dijelom bilo u zemlji, a od proljeća 1930. i potpuno u inozemstvu. Vodstvo nije imalo smjelosti da promjeni svoje političke procjene i da ih uskladi sa stvarnim prilikama u zemlji i onda kad je uvidjelo njihovu neprimjerenost. U radu vodstva KPJ uvriježila su se dogmatsko-shematska gledišta, nezdravi odnosi i karijerizam u odnosu na provedbu smjernica Kominterne.

Već u svibnju 1929. na proširenoj sjednici Politbiroa CK KPJ uz sudjelovanje predstavnika IK KI, utvrđeno je da KPJ nije bila u stanju da razuvjeri i izvede ispod utjecaja SDK radne slojeve i da ih povede pod svojim zastavama u oružani ustanak protiv diktature, ali se uzroci traže u subjektivnim sferama (u pogrešakama Partije), a ne u objektivnim okolnostima i u stvarnim problemima društveno-politčkog razvitka u Jugoslaviji. I nakon što je utvrđeno da se ne može govoriti o neposredno revolucionarnoj situaciji, ipak se ustraje na sve većem zaoštravanju revolucionarne situacije, na provedbi »kursa« pripremanja ustanka i na samostalnoj ulozi KPJ u rušenju diktature radi osvajanja vlasti od strane proleterijata.[42]

---

[42] Pismo CK KPJ lipnja 1929. svim PK, OK i MK KPJ o odlukama proširene sjednice PB CK KPJ i predstavnika IK KI (prijepis u AIHRPH).

POJAVA FRAKCIONAŠTVA U KPJ

U okolnostima kad je KPJ pretrpjela ozbiljne udarce, u travnju 1929. ponovno dolazi do aktiviranja desne frakcije. Sindikalni funkcionari, sljedbenici Sime Markovića, pokušali su da s vlastima postignu sporazum o legalizaciji zabranjenih Nezavisnih sindikata, ali je to bilo onemogućeno borbenim stanovištem ostalog članstva KPJ. Ponovno oživljavanje frakcionaštva u vrhovima KPJ bilo je izraz još nesređenog stanja, oportunističko-likvidatorskih ili avanturističkih tendencija spram diktature, ali i posljedica miješanja Kominterne i utjecaja frakcionaških borbi koje su se pod Staljinom zaoštravale u SKP (b) koja je smatrana uzorom za sve komunističke partije i u Kominterni, vrhovnom vodstvu međunarodnoga revolucionarnog pokreta.

Na sjednici proširenog CK KPJ u svibnju 1929. konstantirano je da desničari ponovno pokušavaju iskoristiti sindikate protiv Partije, a ljevičari se staraju da u tu svrhu iskoriste SKOJ. Na plenumu CK u studenom te godine, napokon je donesena odluka o isključenju Sime Markovića i njegove grupe iz KPJ.

U srpnju 1930. IK KI kritizirao je CK KPJ što nije poveo stvarnu borbu protiv diktature, zahtijevajući organiziranje svakodnevnih akcija radnog puka povezanih s osnovnom zadaćom obaranja diktature.

Istodobno Kominterna (u ljeto 1930.) čini uzastopne promjene u vodstvu KPJ. S dužnosti tajnika CK KPJ smijenjen je Jovan Mališić Martinović, za organizacionog tajnika imenovan je Antun Mavrak; CK je preimenovan u »Centralnu rukovodeću instancu«, a Filip Filipović određen je za njezinog predsjednika, ali je 1932. ponovno mijenjao vodstvo te je za tajnika određen Milan Gorkić (Josip Čižinski).

Na savjetovanju KPJ u Beču, siječnja 1931., u nazočnosti delegata Kominterne ponovo je postavljeno kao glavna zadaća »pripremanje i organiziranje revolucionarne borbe za obaranje vojno-fašističke diktature«, putem stvaranja jedinstvene fronte odozdo.[43]

Monarhistički je režim nanio u razdoblju šestosiječanjske diktature ozbiljne udarce ilegalnoj KPJ: većina organizacija bila je razbijena, stranački je život gotovo zamro, jer je takoreći sav vodeći kadar KPJ bio ili pobijen, ili na robiji, ili otišao u emigraciju. Međutim, unatoč svemu, režimu monarhofašističke diktature nije pošlo za rukom likvidirati KPJ ni

---

[43] Dokumenti (zapisnik, politička rezolucija i organizacione teze) sa savjetovanja 13.-14. I. 1931. (prijepis u AIHRPH).

primjenom najžešćeg dijela terora, jer je ona bila organski povezana s interesima radničke klase u borbi za ostvarenje njezinih ciljeva, pa su se komunističke organizacije opetovano obnavljale, bez obzira na sve gubitke.

IV.

NEUSPJEH DIKTATURE U SLAMANJU NACIONALNOGA I REVOLUCIONARNOG POKRETA I NJEZINE POSLJEDICE

ŠESTOSIJEČANJSKA DIKTATURA – REŽIM BEZAKONJA I TERORA

Da bi slomila svaki otpor, vlada generala Živkovića uvela je od prvog dana šestosiječanjske diktature režim bezakonja i najokrutnijeg terora. Za »neprijatelje države broj jedan« proglašeni su komunisti, zatim hrvatski i makedonski nacionalisti, a progonjeni su, uz znatno blaže postupke, i drugi protivnici diktature, uključujući i poznate prvake građanskoga političkog života.

Za vrijeme diktature nasilje hegemonističke oligarhije prema svim nacionalnim manifestacijama potlačenih naroda doživljava svoj vrhunac. Aleksandar je pokušao da narodnosno pitanje u Jugoslaviji, koje je izazvalo političku krizu države, riješi kraljevskim ukazom na taj način što je službeno proglasio da postoji samo jugoslavenska narodnost. Sav državni ustroj, na čelu s redarstvom i s propagandnim i s prosvjetnim ustanovama stavljen je u pokret da se svim narodima nametne jugoslavenska nacionalnost, dok je svako izražavanje nacionalne pripadnosti pojedinom narodu progonjeno kao separatizam i kažnjavano kao protudržavna djelatnost. To izaziva još veće ogorčenje svih naroda Jugoslavije, poglavito hrvatskog, protiv kojega je režim diktature u prvom redu bio uperen. Pokušaj slamanja svih pojava nacionalnog pokreta dovodi do političkog zbijanja oko Radićeva seljačkog pokreta, koji u Hrvatskoj upravo zbog progona dobiva dimenzije općenarodnog pokreta, a hrvatski federalistički program sve više prihvaća i slovenski nacionalni pokret. Teror i nasilje potiču i potkrepljuju radikaliziranje političkih zahtjeva u redovima hrvatskih, makedonskih, slovenskih, crnogorskih i albanskih nacionalista.

Istodobno s mjerama krajnje prisile, radi gušenja svih demokratskih sloboda i svakog očitovanja nacionalnog osjećanja, režim je organizirao

najrazličitije manifestacije vjernosti, odanosti i zahvalnosti kralju, što je poduzeo povijesno spašavanje državnog i narodnog jedinstva, te oduševljenog prihvaćanja jugoslavenstva koje – uklonivši »jednom za vazda« sve »plemenske«, vjerske i stranačke razmirice – stvara sigurne osnove za sretnu budućnost »jedinstvenog jugoslavenskog naroda«. U tom su smislu takoreći svakodnevno slani pozdravni brzojavi iz svih dijelova države, sa svakog zbora ili sjednice od općinskih uprava do različitih staleških društava, ili su »jednodušnu« potporu naroda prenosile kralju organizirane poklonstvene deputacije, a zbog svakog pokušaja ne samo suprotstavljanja nego čak i zbog suzdržanosti prema izražavanju takvog raspoloženja ljudi bijahu progonjeni i suđeni.[44] To je u sve slojeve pučanstva, osobito podređenih naroda, unosilo još više ogorčenja, potičući otpor ekstremističko-terorističkim akcijama kako iz klasno-revolucionarnih tako i iz nacionalno-separatističkih razloga.

U takvim okolnostima javnost je, od prvih dana diktature, bila sve više pod dojmom i nasilja i političkog licemjerja režima i terorističkih akcija, o kojima je novinstvo neprestano izvješćivalo, a osobito veliki odjek imali su brojni politički procesi.

U siječnju 1929. u Zagrebu je osuđen na 6 mjeseci zatvora jedan od komunističkih prvaka Đuro Cvijić, zbog publicističke djelatnosti, i ponovno zbog istih razloga suđen je u travnju.[45]

U Zagrebu je 22. ožujka 1929. ustrijeljen Toni Schlegel, ravnatelj DD »Jugoštampe«, za koga se znalo da je kao povjerljiv čovjek kralja Aleksandra bio veoma utjecajan u vrhovima unitarističkog režima. Redarstvo je zatvorilo veći broj hrvatskih mladića, podvrgavši ih zlostavljanju da bi otkrili počinitelje.[46]

Noću 24./25. travnja ustrijeljeni su od oružnika na jugoslavensko-austrijskoj granici Đuro Đaković, organizacioni sekretar CK KPJ i kandidat za člana IK KI, i Nikola Hećimović, tajnik Crvene pomoći za Jugoslaviju.[47]

U travnju sud je u Zagrebu osudio nacionalnog revolucionara Šunića na 15 godina robije, a komunistu Ivana Meniga na 6 mjeseci.

U svibnju je Sud za zaštitu države u Beogradu osudio komuniste Banu Andrejeva na 15 godina, Petra Grubora na 12 godina, Stevana Boljarića na 10 g., Aleksandra Rankovića i Miloša Matijevića po 6 g. i Stevana Čolovića na 5 godina robije.[48]

---

[44] Pribićević, Diktatura kralja Aleksandra, n. dj., 110-111, i različiti novinski izvještaji iz 1929.-1930.

[45] Diktatur in Jugoslawien, Dokumente, Tatsachen, Berlin, 1930., 71.

[46] R. Horvat, Hrvatska na mučilištu n. dj., 438.

[47] Diktatur in Jugoslawien, n. dj., 20.

[48] Isto, 71.

U istom mjesecu umro je u vrijeme mučenja na zagrebačkom redarstvu radnik Josip Zrnek, a u lipnju umoren je u sarajevskom redarstvu i bačen s četvrtog kata u dvorište muslimanski radnički pjesnik Husnija Čengić.[49]

Dne 17. svibnja 1929. u Beogradu je, po dolasku iz Zagreba, uhićen Svetozar Pribićević i potom interniran na neodređeno vrijeme u Brus, malo selo u središnjoj Srbiji. Tu je ostao do kraja srpnja, kad je zbog bolesti, nakon što je za njega posredovao u kralja i vlade među inima i Tomaš Masaryk (predsjednik ČSR), prebačen u Državnu bolnicu u Beograd (gdje je ostao interniran do srpnja 1931.).[50]

Potkraj svibnja 1929. kralj je Aleksandar htio posjetiti Zagreb, o čemu je gradonačelnik dr. S. Srkulj obavijestio gradsko zastupstvo, ali budući da su hrvatski nacionalisti paklenim strojevima oštetili mostove na cesti prema Brezovici, gdje je Aleksandar u tamošnjem dvorcu imao odsjesti, on je odustao od namjeravanog puta, kome se htjelo dati veliko političko značenje.[51]

Od 27.V. – 7.VI.1929. pred prvostepenim sudom u Beogradu vodila se javna rasprava protiv Puniše Račića, Dragutina Juranovića i Tome Popovića zbog skupštinskog atentata. Pred sam sudski proces dr. Vlatko Maček i dr. Juraj Krnjević izdali su u ime Predsjedništva HSS saopćenje koje je objavilo domaće i inozemno novinstvo. U saopćenju se govori da s obzirom na to što beogradski sud ne vodi istrage protiv glavnih krivaca za zločin od 20. lipnja – vodstvo HSS i politički predstavnici hrvatskog naroda neće sudjelovati u daljem procesu, pa ni na glavnoj raspravi protiv Puniše Račića, pozivajući istodobno i obitelji umorenih narodnih zastupnika da ni one ne sudjeluju u glavnoj raspravi. U saopćenju se u šest točaka iznose tvrdnje i dokazi da je Radićevo ubojstvo i ostalih hrvatskih prvaka bilo organizirano, a istražni sudac nije pokazao »makar i najmanje dobre volje da svi učesnici u zločinu i svi intelektualni začetnici budu obuhvaćeni istragom i kaznenom presudom«, navodeći da od skupštine nije zatražio izručenje zastupnika dr. Ninka Perića, Velje Vukičevića, dr. Milana Stojadinovića i Dragana Bojovića, niti je pozvao na saslušanje ministra Dvora Dragomira Jankovića »kao intelektualnoga začetnika«.[52]

---

[49] R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, n. dj., 462; Diktatur in Jugoslawien, n. dj., 20.

[50] U beogradskoj bolnici Pribićević je bio pod nadzorom redarstvenih agenata, imao je na raspolaganju dvije sobe, uz njega je neprestano bila njegova kćer, a mogli su ga posjećivati samo žena, djeca i braća (S. Pribićević, Diktatura kralja Aleksandra, n. dj., 149-151).

[51] R. Horvat, n. dj., 441-443.

[52] V. Radić, Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa, Paris, 1931., 199-201.

Sud je Jovanovića i Popovića oslobodio krivnje, a Punišu Račića, koji je imao 25 branitelja, prosudivši da je njegovo »djelo bilo bez predumišljanja«, kaznio: za ubojstvo Đure Basaričeka i Pavla Radića s po 20 godina robije, a za ubojstvo Stjepana Radića s 15 godina, te za pokušaj ubojstva Ivana Granđe s 5 godina robije, a za pokušaj ubojstva dr. Pernara s 4 mjeseca robije, s tim da se ukupna kazna svela na 20 godina robije. Takva je osuda u hrvatskoj javnosti izazvala ogorčenje, pogotovu kad ju je Apelacioni sud u Beogradu (listopada 1929.) još i ublažio, jer je ta javnost smatrala da je Račić, koji je ubio tri a ranio dva hrvatska narodna zastupnika i još k tome u Narodnoj skupštini, morao biti osuđen na smrtnu kaznu.[53] To ogorčenje raslo je zbog usporedbi s oštrijim osudama što su ih donosili sudovi u ono doba za mnoga manja djela.

Potkraj lipnja 1929. osuđen je od Suda za zaštitu države odvjetnik iz Nove Gradiške, i bivši narodni zastupnik Hrvatskog bloka, dr. Milovan Žanić, na šest mjeseci zatvora zato što je na sjednici odvjetničke komore u Zagrebu predložio da se u pozdravnom brzojavu doda apel na kralja da se narodu vrate građanska prava.[54] U lipnju je okružni sud u Mostaru osudio komunistu Mustafu Bjelavca na dvije godine, a Sud za zaštitu države u Beogradu komunistu Svednjaka na 2 godine i Barića na 1 godinu zatvora.[55]

Sud za zaštitu države u Beogradu, nakon višednevne javne rasprave protiv dr. Ante Pavelića i Gustava Perčeca, koji bijahu u izbjeglištvu, osudio je 17. srpnja dr. A. Pavelića na smrt zbog protudržavnog govora u Sofiji i zbog potpisa deklaracije s makedonskom VMRO, koja je bila uperena protiv interesa Jugoslavije.[56] Budući da je to bila prva smrtna osuda izrečena nad jednim Hrvatom u doba diktature, to je više podiglo Pavelićevu popularnost, nego što je zastrašilo njegove sljedbenike.

Osuda beogradskog suda učinila je Pavelića poznatijim i u svijetu, pa on pojačava svoju aktivnost. Dne 1. rujna 1929. Pavelić kao »zastupnik hrvatskoga glavnoga grada« upućuje apel Društvu naroda u Ženevi u kojem se govori: da apsolutistička vlada kralja Aleksandra teži da ovjekovječi srpsku hegemoniju nad Hrvatskom i da je protegne na cijeli Balkan; da su diktaturom »uvedene u Hrvatskoj metode, koje su dosada bile upotrebljavane samo u Makedoniji protiv makedonskog naroda, koji isto tako protiv svoje volje čami pod krvavom hegemonijom Srbije«; da

53 R. Horvat, n. dj., 440-441.

54 S. Pribićević n. dj., 110; R. Horvat, n. dj., 443-445.

55 Diktatur in Jugoslawien, n. dj., 71.

56 R. Horvat, n. dj., 445-447.

hrvatski narod, »duboko povrijeđen« što je »lišen svoje slobode i svoje tisućgodišnje državnosti«, ne samo da nikad neće ustuknuti pred gospodstvom tuđe vlade nego »otklanja pred cijelim svijetom odgovornost, ako u budućnosti nastanu teški sukobi, koji moraju nastupiti« ostane li bez posljedica njegov zahtjev »da oboružana snaga kraljevine Srbije isprazni hrvatske zemlje, kako bi Hrvati opet mogli u miru urediti svoju državu« i s ostalim narodima dati svoj udio u očuvanju mira.[57]

U srpnju su osuđeni: u Mariboru trojica komunista na zatvore od 3 do 8 mjeseci; u Celju 11 ljudi a u Ljubljani jedan inženjer na kazne od 5 mjeseci do 3 godine; u Beogradu su osuđena 5 hercegovačkih komunista na kazne od 2 do 5 godina robije i zagrebački komunist Mirko Bukovac na 10 godina; dne 31. srpnja u Samoboru kraj Zagreba ubijeni su od oružnika, nakon oružanog otpora, prvaci komunističke omladine Janko Mišić, Mijo i Slavko Oreški; noću je ubijen u Sarajevu radnik Marijan Barun, a sljedeća dva dana ubijena su još tri radnika čija su imena ostala u tajnosti.[58]

U kolovozu: u zatvoru u Mostaru mučenjem je umoren krojač Benjamin Finzi; tri Makedonca iz zatvora zagrebačkog redarstva ustrijeljena su noću i pokopana na Mirogoju, a jedan radnik umoren je u zatvoru; u Brodskom Varošu ubijen je iz zasjede od oružnika hrvatski seljak Bartol Vuković; u Bosni je umoren profesor Tomić i metalski radnik Van; iz beogradskog redarstva bačen je sa četvrtoga kata glavni tajnik jugoslavenskoga Crvenog križa komunist dr. Vladimir Nešić; iz zatvora u Osijeku bačen je kroz prozor radnik Josip Hank; u Skoplju su ubijeni makedonski studenti Blagoje Manev, Kiril Karadžov i Kimov.[59]

Potkraj kolovoza 1929. Sud za zaštitu države u Beogradu osudio je na 15 godina robije hrvatskog omladinca Marka Ožanića zato što je u kavani »Corso« iz revolvera ranio redarstvenog doušnika Alfreda Granera, u druge dvije parnice isti sud osudio je šest komunista iz Broda na kazne od 1 do 5 godina robije.[60]

U rujnu: u okolici Kočana ubijen je makedonski student Babanov; rijeka Drin izbacila je leš ubijenog Makedonca Mitre Bebekova; ustrijeljen je makedonski seljak Nikola Talev; u okolici Galičnika tijekom mjeseca ubijeno je osam Makedonaca; Sud u Kotoru i u Smederevskoj Palanci osudio je po jednog komunistu na 1 i na 5 godina robije.

---

57 Isto, 447-451.

58 Diktatur in Jugoslawien, n. dj., 21, 71.

59 Isto, 21.

60 R. Horvat n. dj., 441; Diktatur in Jugoslawien, n. dj., 72.

U listopadu ubijeni su u Makedoniji: Spas Zlatanov iz Gabrova, Kristo Dogozanov iz Selnika (star 70 g.), Grigor Simov iz Grljana, Petko Ilkovski iz Ilieva, Lazar Mizov, Mone Dračkov i Stojan Todorov iz Vinice; dva vrtlara iz Štipa, liječnik dr. Stanoev i redovnik Tihomirov iz Skoplja.

Istog mjeseca: okružni sud u Osijeku osudio je šest ljudi na kazne od 8 mjeseci do 4 godine, u Pančevu dvije osobe na kazne 2 i 4 godine, Sud za zaštitu države osudio je tri osobe na kazne od 2 do 4 godine.[61]

Ministarstvo unutrašnjih poslova izdalo je 31. listopada posebno saopćenje da je dan prije toga Mijo Babić, šofer u zagrebačkoj tvornici »Siemens«, ubio jednog a teško ranio drugog redarstvenog agenta koji su ga došli uhititi, te da je isto tako metalski radnik Marko Hranilović ubio redarstvenog agenta, a s dva metka ranio stražara. Obojica su pobjegla ali je Hranilović nakon toga uhićen. Upravitelj zagrebačkog redarstva dr. Janko Bedeković raspisao je tjeralicu za Babićem i njegovim sudionikom Zvonimirom Pospišilom, ali su obojica uspjela kraj Sušaka 21. studenog prijeći u Italiju. Istog mjeseca raspisana je tjeralica i za dr. Mladenom Lorkovićem, koji je također prešao preko granice u Austriju.[62]

Tih dana u Zagrebu su izvršena brojna uhićenja, među inima zatvoren bio je i trgovac Stipe Javor, koji je u zagrebačkom redarstvu bio osobito zvjerski mučen.[63]

U studenom su oružnici kraj Prizrena ustrijelili albanskog svećenika Stephanusa Constantinusa Ghecoffa; Sud za zaštitu države osudio je u 4 parnice 13-cu komunista iz Srbije, Slovenije i Hrvatske na kazne zatvora od 1 do 15 godina, među kojima: Andriju Hebranga na 12 g. i 2 mj., Blaža Valjina i Josipa Kraša na po 5 g. robije; Okružni sud u Vranju osudio je tri makedonska nacionalista na kazne od 2 do 5 g. robije, a Okružni sud u Splitu Vjeka Krstulovića i još jednog komunistu na 10 mj. zatvora.

U prosincu su u Širokom Brijegu oružnici ustrijelili mladoga hrvatskog seljaka Blaža Ćubelu Đogića, u Vitezu kraj Travnika četnici su ubili seljaka Avdu Ibrakovića; u zagrebačkom redarstvu mučenjem je usmrćen jedan politički zatvorenik, a na željezničkoj pruzi kraj Vinkovaca i kraj Jastrebarskog nađena su dva iznakažena leša nepoznatih osoba. Sud za zaštitu države osudio je u 4 parnice 21 komunistu na kazne od 12 godina robije, a u jednoj parnici 4 mađarska radnika zbog »špijunaže« na

---

61 Diktatur in Jugoslawien, 22, 72.

62 R. Horvat, n. dj., 459-460.

63 Isto, 460-462.

kazne od 6 mj. do 5 godina; Okružni sud u Sarajevu osudio je trojicu hrvatskih nacionalista na vremenske i novčane kazne.[64]

U studenom je u Zagrebu ranjen kapetan Gavrilo Kaledin; noću uoči 1. prosinca u Glazbenom paviljonu na Zrinjevcu eksplodirao je pakleni stroj, a pronađena su još dva paklena stroja namijenjena uredništvu *Novosti* i rušenju željezničkog mosta na Martinovki; još prije toga spreman je atentat na generala Belimarkovića i generala Tomića i na upravitelja redarstva Bedekovića. Redarstvo je nakon toga najprije uhitilo Cvjetka Hadžiju i Antuna Štefanca, a poslije njihovih priznanja pod mučenjam i ostalih 19 »članova terorističkog udruženja«, među kojima su kao glavni osumnjičeni bili Ivan Bernardić, Velimir Mocnaj, Juraj Veselić, Martin Franekić.[65] U vezi s tom terorističkom grupom također su uhićeni i prof. Jakov Jelašić, potpukovnik Vilko Begić, gostioničar Franjo Kuntić, odvjetnik dr. Ivan Lebović i 21. XII. 1929. dr. Vlatko Maček, što je senzacionalno odjeknulo, s obzirom na to da je on bio nasljednik Stjepana Radića i predsjednik HSS i SDK.[66]

Uhićenje dr. Mačeka dalo je povoda ing. Košutiću i dr. Krnjeviću da u svom Memorandumu Društvu naroda, što su ga (siječnja 1930.) podnijeli u svojstvu »delegacije hrvatskog narodnog zastupstva«, podsjećajući na umorstvo Radića i drugova, ustvrde da se »pomoću neograničene apsolutističke sile nastoji iz svijeta maknuti« zakonito parlamentarno predstavništvo hrvatskog naroda. Opisujući mučenje kojima su izvrgnuti ljudi u jugoslavenskim zatvorima, u memorandumu se kao primjeri spominju kako imena hrvatskih nacionalista (narodnog zastupnika Jakova Jelašića, oblasnog zastupnika Stipe Javora, potpukovnika Vilka Begića, sveučilištarca Mažurana i dr.) tako i komunista (Pavla Marganovića, Đure Đakovića, Nikole Hećimovića i dr.), zahtijevajući da se međunarodnom istragom učini konac nečovječnom postupku, zlostavljanjima i umorstvima u jugoslavenskim zatvorima.[67]

---

[64] Diktatur in Jugoslawien, n. dj., 22, 72-73.

[65] Ivan Bernardić bio je privatni namještenik, Cvjetko Hadžija – odvjetnički pripravnik, Antun Štefanec – privatni činovnik, Velimir Mocnaj – svršeni filozof, Juraj Veselić – dipl. pravnik, Martin Franekić – trgovački pomoćnik, a ostali uhićeni bili su: Stjepan Mateković – ljevač željeza, Ljubomir Kremzir – trg. pomoćnik, Ivan Ban – trg. pomoćnik, Ivan Škrtak – mesarski obrtnik, Filip Paver – stolarski pomoćnik, Albin Gašparac – trg. pomoćnik, Ivan Prpić – pravnik, Pavao Margetić – mesarski pomoćnik, Antun Štefanić – kovač, Božo Arnšek – stolarski pomoćnik, Mirko Debanić – poljodjelac, Stjepan Glušac – krojački pomoćnik, Milan Levnaić – strojobravar.

[66] R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, n. dj., 466-468.

[67] Isto, 464-466.

Siječnja 1930. umoren je mučenjem u zatvoru u Velesu makedonski učitelj Ivan Đipunov, a u sarajevskom zatvoru radnik Milić; 20 srpskih komunista (iz Niša), 12 slovenskih komunista (iz Maribora) i 27 makedonskih nacionalnih revolucionara i komunista osuđeno je na kazne od 1 do 16 g. robije.[68]

U veljači je na zagrebačkoj ulici ubijen hrvatski omladinac Josip Brezničak; u Negotinu su oružnici ustrijelili jednog knjižara; u Štipu je u zatvoru umoren mladi Makedonac Dobri Čuzev, a u blizini istog mjesta Mane Georgiev, jedan željeznički stražar ubio je 72. godišnjega hrvatskog seljaka Josipa Kolarića; na jugoslavensko-mađarskoj granici oružnici su ubili jednog bjegunca, a na jugoslavensko-bugarskoj granici graničari su ubili trojicu (Ivana Toševa i Stavri Cvetkova, a trećemu se nije saznalo ime). Sud za zaštitu države osudio je Franju Šoljana i još dvojicu zbog »špijunaže« na kazne od 2 do 5 godina robije.[69]

U ožujku su na zagrebačkoj ulici redarstvenici ubili hrvatskoga nacionalistu Ivana Oreškovića; kraj Ljubljane je ubijen komunist Milan Zastavniković; na jugoslavensko-talijanskoj granici kraj Zadra pronađeno je tijelo nekoga nepoznatog čovjeka; u Vrpolju je redarstvenik Živković ustrijelio hrvatskog radnika Ivana Stefanića. Sud za zaštitu države osudio je u tri parnice 13 komunista iz Beograda, 20 komunista iz Osijeka i 18 komunista iz Sarajeva na različite kazne do 12 godina robije, među kojima su bili: Marko Orešković (osuđen 5 godina), Ivan Milutinović (6 g.), Sreten Žujović (6 mj.), Franjo Jelavić (10 g.), Ognjen Prica (7 g.), Kata Govorušić (5 g.), Mehmed Kurt (10 godina i. c.); Sud u Požegi osudio je S. Đurevića na 18 g. , a u Novom Sadu Franju Kelemena na 3, 5 g. robije,[70] u Zagrebu je uhićen dr. Sekula Drljević, prvak crnogorskih federalista, a potom odveden u Beograd i interniran u Sokobanju.[71]

U travnju su oružnici u borbi ustrijelili crnogorskog komunistu Marka Mašanovića, a kraj Zagreba je ubijen hrvatski seljak Mijo Matijak. Sud za zaštitu države osudio je 13 komunista iz Zagreba na kazne od 2 do 10 godina, među kojima su bili: Grga Jankez (6 g.), dr. Saloman Lewy (10 g.), Marijan Stilinović (3 g.), Stjepan (Edo) Leskovar (2 g.).[72]

U svibnju je sud u Zagrebu u četiri parnice osudio 3 komunista i 4 nacionalista na kazne do 12 g. robije, među kojima i Đuru Cvijića (2,5

---

[68] Diktatur in Jugoslawien, n. dj., 17, 22, 73-74.

[69] Isto, 22-23, 74.

[70] Isto, 23, 74.

[71] S. Drljević, Balkanski sukobi, 1905. - 1941., Zagreb, 1944., 154.

[72] U izvoru stoji Stjepan Leskovar, no to mora da je greška, jer je za diktature osuđen Edo Leskovar (što mi je osobno pričao prije pogibije u revoluciji), pa se vjerojatno odnosi na njega.

g.) i dr. Šimu Debelića (1,3 g.), sud u Sarajevu osudio je u tri parnice šest osoba na kazne od 2 do 6 godina zatvora.

U lipnju su u Beogradu redarstvenici ubili komunistu Milana Delića, a na jugoslavensko-mađarskoj granici komunistu J. Gabnaja.[73]

U Zagrebu je svibnja i lipnja 1930. održan veliki sudski proces jednom od najistaknutijih prvaka hrvatskoga narodnog pokreta ing. agr. Josipu Predavcu, koji je bio potpredsjednik HSS i glavni ideolog gospodarske politike seljčkog pokreta. Predavec je bio optužen za pronovjeru i okrivljen za slom ili nepravilno poslovanje nekih gospodarskih financijsko-zadružnih ustanova (Hrvatske seljačke zadružne banke, Glavne zadruge, zadruge »Providnost«, novina *Dom*) koje bijahu u rukama HSS. U tom tipičnomu političkom procesu kojim se osim Predavca htjelo diskreditirati u očima puka i svijeta cijelo uže vodstvo HSS (u istražnom postupku kao okrivljeni bio je ispitivan i dr. Vl. Maček, a optuživani su i Košutić i Krnjević koji su bili u emigraciji) da je nepravilnim upravljanjem zadružnim sredstvima »skrivilo propast seljačke muke«, Predavca je branilo više branitelja (dr. Mirko Košutić, dr. Radivoj Walter, dr. Žiga Scholl, dr. Mile Budak, dr. Benović i dr. Pobor), koji su u svojoj završnoj riječi pobili sve navode optužbe.[74] Predavec je ipak bio osuđen na dvije i pol godine zatvora.

U isto doba, svibnja i lipnja 1930., održan je u Beogradu pred Sudom za zaštitu države, proces grupi »zagrebačkih terorista« Bernardiću i dr. s kojima je bio optužen i dr. Vlatko Maček. Proces koji je trajao 35 dana dobio je najveći publicitet u domaćem i u inozemnom novinstvu. Maček je bio optužen: a) da je davao novac za atentate; b) da je potpomagao u pribavljanju oružja za teroriste, i c) da je za Božić 1929. sastavio čestitku hrvatskom narodu i dao je otisnuti u *Domu* s trnovim vijencem i hrvatskim grbom.[75] Težina optužbe Mačeka bila je osobito u tome što je državni tužitelj iznio da su terorističke akcije Bernardićeve grupe imale poduprijeti Košutićev i Krnjevićev protudržavni rad u inozemstvu. Za obranu dr. Mačeka prijaviše se 163 odvjetnika ali je bilo dopušteno da ga brane samo sedmorica (dr. Ante Trumbić i dr. Ivan Andres iz Zagreba, dr. Bariša Smoljan iz Mostara, dr. Jure Šutej iz

---

[73] Diktatur in Jugoslawien, n. dj., 23, 75.

[74] Govori obrane u procesu Josipa Predavca (*Novosti*, XXV./4. VI. 1930., br. 153); 16. dan procesa protiv Josipa Predavca (*Jutarnji list*, XIX./ 5. VI. 1930., br. 6585).

[75] U čestitki se govorilo: »Moramo si biti svijestni, da je svaka provedena misao od Boga, a svako nasilje od vraga«, da hrvatski narod i u tim »najtežim prilikama« dočekuje božićne blagdane s »punom vjerom da je svako zlo prolazno, a ideali slobode, pravice i čovječnosti da su vječni« (M. Glojnarić, Vođa govori, Zagreb, 1936., 123-124).

Sarajeva, dr. Milan Kostić iz Zemuna, dr. Slavko Dukanac iz Beograda i dr. Duda Bošković iz Pančeva). Ostala 24 optužena branili su Dragutin Hrvoj, dr. Marko Lamešić, dr. Ante Odić, dr. Stjepan Hefer, dr. Milovan Žanić, dr. Miho Kisić, dr. Nikola Ljubičić, dr. Živko Bertić, dr. Franjo Rački i još 15 odvjetnika iz cijele zemlje.

Obrana je osporila svaku osnovanost optužbe glede krivnje dr. Mačeka, ustvrdivši da on »sjedi na optuženičkoj klupi ne kao vođa male grupe optuženika, već kao vođa hrvatskog naroda«; da se u njegovu slučaju »radi o iskonstruiranom zločinu« protiv države, što nije nikakva nova pojava, jer se svaki »radićevac« ili Hrvat optužuje da teži separatizmu.[76]

U svojoj završnoj riječi Maček je razotkrio političku pozadinu procesa. Spomenuvši da Hrvati stalno slušaju krilaticu kako su zajedno s prečanskim Srbima oslobođeni od austro-ugarskog ropstva, Maček je rekao da je Hrvatska imala svoju državno-pravnu autonomiju, da je bila »ovisna« ali ne u ropstvu, a da je 1918. ušla u zajedničku državu da bi imala ne manje, nego više garancije za svoju slobodu i za osiguranje svojih interesa, jer »svaki narod teži za potpunom svojom slobodom«. Zbog toga što su srbijanski političari shvatili ujedinjenje »kao jednostavno proširenje srbijanske vlasti nad svim prečanima«, došlo je do sukoba, do skupštinskog umorstva, do 6. siječnja. Maček je iscrpno govorio o tome kako su mu prije optužbe upućivali najprije obećanja i najlaskavije pozive, a kad ih nije prihvatio onda grožnje i najgore prijetnje, kojih je namjera bila »uplašiti i otjerati« ga u emigraciju, da ga »tako maknu iz sredine hrvatskoga naroda«. Te su se poruke i ponude opetovale da bi završile ultimatumom hoće li ili neće surađivati s režimom i konačno stavljanjem na optuženičku klupu, s glavnom optužbom da vodi propagandu »da se Hrvatska izdvoji iz ove države, dotično da se promijeni politički položaj i stanje u ovoj državi«. Odbacujući optužbu Maček je rekao: »...ne treba voditi propagande za nešto što narod nosi u duši, što narod nosi u srcu, što je ne samo političko mišljenje, nego i čvrsto izgrađeno političko uvjerenje naroda«, a toga uvjerenja on ne bi »zatajio, a kamoli ga se odrekao« i onda kad bi se ono moglo »i staviti pod koji paragraf«, jer zna »da u tom stoji solidaran« s njim cijeli hrvatski narod i ogromna većina srpskoga naroda, »barem u prečanskim krajevima«, a pogotovo »da u taj čas stoji« iza njega »velika mučenica domovina moja«, vjekovima gažena ali nikad pokorena.[77]

---

[76] Govori branitelja dra Mačeka (*Hrvatski list*, XI./6. VI. 1930., br. 154(3267)).

[77] M. Glojnarić, Vođa govori, n. dj., 126-132.

Dr. Maček, dr. Lebović, potpukovnik Begić i još šestorica drugih bili su oslobođeni, a Bernardić i ostali optuženi osuđeni su na različite vremenske kazne do 15 godina robije.[78] Iz sudskog procesa, koji se pretvorio u glavni politički događaj dotadašnjeg razdoblja diktatorske vladavine, Maček je izišao kao moralno-politčki pobjednik. Zbog sve većeg nezadovoljstva i otpora hrvatskog naroda režim se nije usudio poslati ga na robiju, a on i njegovi branitelji iskoristili su sud za osudu poretka što krši najosnovnija demokratska prava i za isticanje težnje hrvatskoga naroda za slobodom i neovisnošću. To je podiglo ugled Mačeku u hrvatskoj javnosti, potvrdivši kao ozbiljni ispit, njegov izbor za Radićeva nasljednika, koji bijaše primljen više s osporavanjem i dvojbom negoli s oduševljenjem.

U lipnju mjesecu, osim procesa Mačeku i Bernardićevoj grupi, Sud je za zaštitu države u Beogradu vodio još 4 parnice na kojima je osuđeno 10 komunista iz Mostara, 6 komunista i 5 nacionalista iz Hrvatske na različite kazne do 6 godina robije; sud u Zagrebu osudio je 17 komunista (među kojima i Anku Gržetić i Anku Butorac) a u Osijeku 20 komunista; sud u Sarajevu osudio je 4 muslimana, u Subotici 5 komunista, a u Kumanovu i Pirotu 6 makedonskih nacionalista, od kojih Đerima Izemova na smrt. Za sudjelovanje u proslavi oslobođenih u procesu dr. Mačeku, 11 optuženih i odvjetnika redarstvo je osudilo na po 30 dana zatvora.[79]

HRVATSKI ISELJENICI UPOZNAVAJU SVJETSKU JAVNOST O NASILJIMA BEOGRADSKE DIKTATURE

U okolnostima takvih zbivanja u zemlji, kad je domaća i svjetska javnost pod dojmom bezakonitih zlodjela i masovnih političkih procesa, u ljeto 1930. šalju svoje prosvjede Društvu naroda protiv nasilja beogradske diktature, hrvatski iseljenici iz Amerike i Europe, kojih se broj u to doba osjetnije povećavao zbog gospodarskih i političkih razloga. U predstavici što su je (srpnja) Društvu naroda uputili Hrvati iz Južne Amerike, uz ogorčeni prosvjed zbog muka kojima su izloženi njihovi očevi i braća u domovini, zahtijeva se »da se hrvatskom narodu pruži mogućnost za

[78] R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, n. dj., 466-470.

[79] Diktatur in Jugoslawien, n. dj. 75-76.

uspostavu njegove nezavisne i suverene hrvatske države«. U memorandumu Hrvata iz Njemačke iznosi se historijat položaja hrvatskoga naroda u Jugoslaviji i prikazuju mučenja hrvatskih zatvorenika, što su razotkrivena na sudskim parnicama. »Dokazano je – govori se u memorandumu – da je od proglašenja diktature do konca lipnja ove godine – dakle za 18 mjeseci – u policajnim zatvorima umoreno 76 osoba. U tom razdoblju kod vanrednih državnih sudova 69 politčkih parnica, na kojima su tri osobe osuđene na smrt, 1 na doživotnu tamnicu, a daljih 319 osoba ukupno na 1201 godinu i 9 mjeseci strogoga zatvora«. Na kraju se »s obzirom na to, da se hrvatsko-srpski spor odigrava na jednom od najosjetljivijih područja Europe, odakle je već jednom buknuo svjetski požar«, moli Savez naroda, koji je »u prvom redu pozvan da se brine za održanje svjetskoga mira«, da »pozove zakonite predstavnike Hrvatske i Srbije na konferenciju, koja bi pod kontrolom Saveza naroda vijećala o tomu, kako će srpske čete isprazniti hrvatski teritorij, te se povući na istočnu obalu Drine«, te kako će se Hrvatskoj nadoknaditi pretrpljene štete da bi se tako došlo do rješenja hrvatskog pitanja »koje postaje sve pogibeljnije za svjetski mir«.[80]

Sa zlodjelima Karađorđevićeve i Živkovićeve diktature svjetska je javnost upoznata u drugoj polovini 1930. i posebnom knjižicom: *Diktatura u Jugoslaviji – Dokumenti i činjenice*, koja je tiskana na njemačkom (u Berlinu) u nakladi Saveza »Slobodni Balkan«, koju su očito pripremili komunisti, a predgovor joj je napisao poznati francuski književnik i veliki humanist Henri Barbusse.[81] U tom su izdanju iznijeti statistički podaci, dokumenti (s fotografijama) i izvodi iz pisanja domaćeg i inozemnog novinstva o zločinima od skupštinskog atentata pa nadalje, te o sudskim parnicama komunistima i nacionalistima, a također i izvorna pisma žrtvama. U svom predgovoru koji je naslovio »Natjecanje u pokoljima« H. Barbusse piše da osobitu pažnju svijeta, koji je dosada znao za surovost vladavine Mussolinija u Italiji, Horthyja u Mađarskoj, Bratianua ili Averescua u Rumunjskoj, Cankova i Ljapčeva u Bugarskoj ili Zogua u Albaniji – sada skreće na sebe Jugoslavija zbog »sramote njezinih reakcionarnih proganjanja«. Objavljeni dokumeniti, posebno pisma, »pripadaju – po mišljenju Barbussea – najstrašnijim i najpotresnijim dokumentima o suvremenim policijskim strahotama«. Zbog toga valja upoznati kako se »postupa s revolucionarima, koji nemaju nikakva straha, da založe vlastiti život u svojoj službi za veliku stvar borbe protiv potlači-

---

80 R. Horvat, n. dj., 471-476.

81 Diktatur in Jugoslawien, n. dj.

vanja, a isto tako s progonima i s nevoljama hrvatskih nacionalista, s kojima srpski imperijalizam postupa kao s porobljenim narodom«.[82]

U uvodu u ta svjedočanstva o diktaturi kralja Aleksandra (koji je potpisao nakladnik tj. »Savez slobodni Balkan«) govori se da je uvođenje diktature značilo samo nastavak i protezanje na cijelu državu onih nasilnih metoda pomoću kojih je velikosrpska politika provodila dotada srbizaciju Makedonije i Kosova. Za pisca uvoda jugoslavenska se diktatura otkriva kao »najkrvaviji i najreakcionarniji režim« današnjice u svojoj unutrašnjoj politici, a istodobno ona je sa svojom vanjskom politkom »nosilac ratne opasnosti, očitujući se s jedne strane kao vazal i sluga imperijalizma velikih sila na Balkanu i na Srednjem istoku, a s druge strane kao izvršitelj velikosrpske hegemonije na Balkanu«. Zbog toga se zaključuje da borba protiv jugoslavenske diktature zaslužuje međunarodnu solidarnost demokratske javnosti, jer to je borba »protiv najcrnje reakcije militarizma i fašizma« i »protiv novog imperijalističkog rata«, te zahtijeva međunarodnu anketu o položaju u Jugoslaviji koju bi proveli poznati napredni pisci, pravnici i učenjaci, pozivajući na svestranu pomoć i potporu oslobodilačkoj borbi potlačenih naroda u Jugoslaviji.[83]

PUČKI ZBOR U ZAGREBU – ORGANIZIRANA PODRŠKA REŽIMU

U takvim prilikama kad u zemlji raste sve veće neraspoloženje pučkih slojeva uopće, a porobljenih naroda napose, koje se očituje i u sve češćim terorističkim akcijama, i kad u svijetu, čak i u redovima prijatelja i saveznika, jugoslavenska vlada sve više čuje nezadovoljstvo i zabrinutost zbog stanja u Jugoslaviji, režim je početkom prosinca 1930. organizirao veliki pučki zbor u Zagrebu, na Jelačićevu trgu, na koji je o državnom trošku vlakovima dovedeno mnoštvo ljudi, osobito seljaka iz svih krajeva države. Na tom je zboru u ime »hrvatskih seljaka« glavni govornik bio disident HSS Karlo Kovačević. Slaveći Aleksandra i šestosiječanjski poredak, on je rekao da je prije tri godine sam Stjepan Radić predlagao kralju Živkovića »da sastavi vladu, kako bi se uništila korupcija, koja je carevala pod parlamentarnim režimom«, te da »danas vlada prava demokracija«, jer je »između seljaka i Vladara nestalo posrednika i zato

[82] Isto, 3-5.
[83] Isto, 7-10.

je upravo ovo stanje ona demokracija, koja je nama potrebna za naš prosvjetni i privredni razvitak i koja nas vodi slavnijoj i boljoj budućnosti«. U ime »srpskih seljaka iz Šumadije Milutin Dragović je rekao da su »mudrim manifestom« Nj. vel. kralja »presječene sve zađevice među braćom, koje su dotada postojale«, pa su danas »svi krajevi u našoj državi ravnopravni i prožeti jednom idejom«. Albin Koman je izjavio da su »slovenski« seljaci uvjereni »da nas sve skupa veže zajednička ideja da smo seljaci i braća, koji svom silom hoćemo čuvati svoj dom, našu dragu kraljevinu Jugoslaviju«. U ime »Južne Srbije«, »sa obala hučnog Vardara i slavne Bregalnice, sa nekada tužnoga a sada propevalog Kosova« te »istorijskog Kajmakčalana«, zbor je pozdravio Mane Hadžijević, predsjednik općine iz Anđelaca (kotar Strumica), izrazivši sreću i opće zadovoljstvo »što smo doživeli potpun triumf ideje velikoga Strossmayera«. Gotovo svi govornici osuđivali su »bivše političke vođe« i »izbjegle izrode«, a poimenice su spominjani: Maček, Pribićević, Predavec, Košutić, Krnjević, Lujo Kežman, Vladimir Radić, Pavelić, Perčec. Na zboru je položena zajednička javna zakletva odanosti i vjernosti »mudrom i ljubljenom« kralju Aleksandru, s obavezom i prijetnjom »da ćemo ovako ujedinjeni ... biti strah i terpet vanjskim i unutrašnjim neprijateljima«.[84]

ŠUFFLAYEVO UBOJSTVO POVOD NOVIM APELIMA I PROSVJEDIMA

Nakon što je u Zagrebu 19. veljače 1931. povijesni pisac i sveučilišni profesor Milan Šufflay, hrvatski znanstvenik, podlegao smrtonosnim ranama koje su mu dan ranije zadali plaćenici diktature, uzburkalo se europsko javno mnijenje protiv režima diktature u Jugoslaviji, koji je terorističkim umorstvima počeo uklanjati svoje političke protivnike čak i iz redova znanstvenih radnika poznatih u svijetu. Odmah poslije uvođenja diktature kolale su glasine da se stvaraju terorističke organizacije (»Mlada Jugoslavija«

---

84 Narod progovara i zaklinje se. Veličajna skupština hrvatskih seljaka na koju su došli i srbijanski i slovenački seljaci. – Manifestacije za kralja i Jugoslaviju. (*Novosti,* XXIV./9. XII. 1930., br. 34); Veličanstveni zbor seljaka u Zagrebu. Sto pedeset hiljada seljaka iz sviju krajeva zemlje u beskrajnom oduševljenju manifestovali su svoju nepokolebljivu odanost Kralju i nedeljivoj Jugoslaviji (*Jugoslovenski glasnik,* I./9. XII. 1930., br. 70). Dok se u naslovu govori o »150.000« u istom broju tog lista na strani 6. govori se jednom o »preko 100.000«, drugiput »preko 130.000«, a treći put o »200.000 ljudi«. Zagrebački *Jutarnji list* (XIX./, 9. XII. 1930., br. 6772,) izvještava također opširno, ali pod uzdržanim naslovom »Seljačka skupština u Zagrebu«.

i dr.) za likvidiranje političkih protivnika, a javno mnijenje bilo je na to i otvoreno pripremano. Tako je npr. u sušačkim novinama *Naša sloga* Milan Banić, na dan Šufflayeva umorstava, objavio članak »Lubanje će prskati«. U povodu Šufflayeva ubojstva travnja 1931. potpisali su poseban apel, jedan od najvećih učenjaka svijeta Albert Einstein i, veliki njemački pisac Heinrich Mann, pozvavši kulturnu i demokratsku javnost svijeta da digne glas prosvjeda zbog Šufflayeva umorstva i »protiv strahovlade koja gospoduje u Hrvatskoj«. U apelu se navodi da su umorstvo izveli sa znanjem vojnog zapovjednika u Zagrebu generala Belimarkovića, članovi terorističke organizacije »Mlada Jugoslavija« što je djelovala kao pomoćna redarstvena četa, kojoj sam Aleksandar drži pokroviteljske govore, a članovi koje su spremali umorstva Hrvata u inozemstvu zbog čega su neki u ožujku uhićeni u Beču. S obzirom na to da su i drugi prvaci hrvatskoga političkog i kulturnog života poput Šufflaya (dr. Vlatko Maček, dr. Ante Trumbić, dr. Mile Budak, te sveučilišni profesor dr. Filip Lukas i dr. David Karlović) primili prijeteća pisma s potpisom »Za kralja i otadžbinu«, u apelu se poziva *Međunarodna liga za ljudska prava* da »poduzme sve da se ovoj beskrajno nasilnoj vladavini stane na kraj«. Taj Einsteinov i Mannov apel, koji su prenijele sve svjetske novine, bio je veliki moralni udarac za Aleksandrovu strahovladu.[85]

Svibnja 1931. Košutić i Krnjević, kao »Delegacija Hrvatskog narodnog zastupstva«, upućuju novi Memorandum Društvu naroda i vladama država potpisnica mirovnih ugovora. Podsjećajući na svoje memorandume iz prošle godine, oni navode dalja bezakonja diktature u Jugoslaviji: prijeti se umorstvom Mačeku, koji je bio oslobođen na sudu pod pritiskom međunarodnog nadzora nad raspravom; Pribićević se i dalje drži bez osude u internaciji; zatvoreni su zastupnici dr. Ivan Pernar i prof. Imbro Štivić, a zastupnik i novinar Većeslav Vilder protjeran je u jedno selo na albanskoj granici; potpredsjednika HSS i zastupnik Josip Predavec koji je osuđen na robiju, pošto je prije toga odbio ministarsku stolicu, ponovno je izveden pred sud travnja 1931. i opet osuđen na 2 g. i 8 mj.

---

[85] V. Radić, Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa, n. ndj., 206-208; J. Horvat, Hrvatski panoptikum, n. dj., 171, 225-228. Nakon osnutka Banovine Hrvatske održana je u Zagrebu srpnja 1940., sudska rasprava zbog Šufflayeva umorstva, na kojoj je utvrđeno da je to ubojstvo organizirao pomoćnik ravnatelja zagrebačkog redarstva Bedekovića, šef političke policije Zeisberger-Stepanović, te da su napadačku grupu, koja je umorila Šufflaya udarcem željeznim štapom presvučenim u kožu po glavi, činili konfidenti: Branko Zwerger, Ljubomir Belošević, Stevo Večerinac, a umiješani su bili i konfidenti Jukić, Maslo, Golder, Brkić, Ćukić i Počuča. Sud je osudio Zwergera kao počinitelja zločina na doživotnu robiju, Beloševića na 5 godina zatvora, a Večerinac je oslobođen. Na sudu je također utvrđeno da su Zwerger i Belošević godine 1932. slani u Beč da i tamo izvrše atentat. (J. Horvat, n. dj., 227-8).



Dr. Milan Šufflay (1879.-1931), sveučilišni profesor, povjesničar i hrvatski mučenik.

zatvora zbog uvrede kralja, počinjene još 1929.; zatim se poimenice navode primjeri mučenja i zlostavljanja mnogih ljudi, te prijeteća djelatnost terorista organizacije »Mlada Jugoslavija« koja je već umorila prof. Šufflaya, pa se u zaključku traži: a) osnivanje međunarodnog izaslanstva koje bi proučilo prilike u Hrvatskoj, navlastito postupak redarstva i sudova; b) da se kralj Aleksandar pozove na abdikaciju kako bi se »spriječio krvav unutrašnji sukob«, i c) da se osigura provedba samoodređenja hrvatskog naroda i time stabilizacija mira u onom dijelu Europe.[86]

U ljeto 1931. Košutić dobiva dozvolu za ulazak u SAD te obilazi hrvatske iseljeničke organizacije u Americi, koje su tradicionalno republikanske na strani svog naroda protiv monarhofašističke diktature. Njegov boravak u SAD bio je izraz mijenjanja odnosa prema hrvatskosrpskom sporu i u dijelu službenih krugova, jer mu prošle godine na intervenciju jugoslavenske i francuske vlade nije bio dozvoljen ulazak u SAD, iako je već bio dobio vizu i doputovao do New Yorka.[87]

REŽIM TRAŽI IZLAZ IZ DRŽAVNE KRIZE

Pod pritiskom bezizgledne situacije u koju je doveo zemlju, režim je u proljeće 1931. počeo ramišljati kako da izađe iz sve teže državne krize. U dvorskim se vrhovima već tada došlo do zaključka da se nužne političke promjene u smislu uredbe nekoga ustavnog poretka. Računajući da bi u tu svrhu mogao dobro poslužiti Svetozar Pribićević, predsjednik mu je vlade Živković ponudio (u razgovorima što ih je od travnja osobno vodio posredstvom Bore Okanovića i Pribićevićeva sina dr. Stojana Pribićevića) da će ga pustiti na slobodu ako se obveže: na lojalnost kralju, na suradnju s režimom i da utječe na Mačeka kako bi se mjesto tvrdoglavog postiglo umjereno njegovo držanje prema režimu. Kad Pribićević nije na to pristao, 8. lipnja mu je saopćena odluka da se iz bolnice ponovno prebacuje u Brus. Pribićević ja na to stupio u štrajk glađu, koji je trajao 15 dana, i koji je u domaćoj i svjetskoj javnosti primljen kao još jedan dokaz više o neodrživom stanju u Jugoslaviji. Pod pritiskom prosvjeda mnogih političkih ličnosti iz zemlje i svijeta, režim je

---

86 V. Radić, n. dj., 209-212.

87 M. Martinović, Moje uspomene iz velikog doba. Život i rad potpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića (*Kalendar Hrvatski glas*, Winnipeg. XXVI./1956., 35-39).

morao popustiti. Posredujući kod predsjednika vlade generala Živkovića, Ljuba je Davidović postupak prema Pribićeviću označio »kao sramotu za Srbiju«. Sam Pribićević je računao s tim da su zasluge njegove i njegove braće Valerijana, Milana i Adama »za ujedinjenje takve prirode« da će vlastodršci morati popustiti. Dne 23. lipnja opozvana je odluka o njegovu vraćanju u Brus, a mjesec dana kasnije dobio je putovnicu za Čeho-Slovačku, pod izlikom da mu je potrebno liječenje u Karlovym Varyma.[88]

PROCESI, PROGONI I UBOJSTVA SE NASTAVLJAJU

Svibnja 1931. pred velikim vijećem Sudbenog stola u Zagrebu vođena je parnica protiv 23 hrvatskih nacionalista (Marka Hranilovića i dr.), koji su bili optuženi: za sudjelovanje u ubojstvu ravnatelja »Jugoštampe« T. Schlegela, i nekih redarstvenika; za prikupljanje oružja i eksploziva, te za pokušaje i izvršenje atentata i rušenja mostova i vojarni; za vezu s emigracijom i organiziranja političke i terorističke djelatnosti da se silom promijeni politički poredak i stvori samostalna država Hrvatska.[89] Državni je tužitelj dr. Đerman Đadrov tvrdio da je dokazano da su optuženi održavali veze s Pavelićevom i Perčecovom terorističkom organizacijom u Mađarskoj i u Austriji, da je »Beč glavni centar propagande«, da se u Pešti i Pečuhu vježbaju teroristi i da mađarske vlasti pomažu njihovu djelatnost.[90] Osudom suda od 31. lipnja 1931. osuđeni su: Marko Hranilović i Matija Soldin na smrt vješanjem, Stjepan Javor i Antun Herceg na po 20 g. robije, Dragutin Križnjak na 18 godina, Stepan Horvatek i Pavao Glad na po 15 godina robije, jedanaest drugih optuženih na manje kazne, a 5 ih je oslobođeno.[91]

U srpnju se vodila nova politička parnica pred Sudom za zaštitu države u Beogradu protiv 12 Hrvata iz Slavonije optuženih za slična djela kao i u pranici protiv Hranilovića i Javora: za ubojstvo načelnika općine Nova Gradiška Andrije Berića i za pripremu atentata na druge suradnike režima, te za održavanje veze s Perčecom i Košutićem u Beču. Sud je

[88] S. Pribićević, Diktatura kralja Aleksandra n. dj., 152-169.

[89] Optužnica u procesu protiv terorista (*Novosti*, XXV./5. V. 1931., br. 123).

[90] Reč državnog tužioca (*Politika*, XXVIII./16. V. 1931., br. 8267).

[91] Na manje kazne osuđeni su: Milan Silajđi 6 g., Antun Vezmarović 5 g., Luka Markulin 3 g., a na 18 mj. robije osuđeni su – Marija Hranilović, Stjepan Markulin, Mile Starčević, Mirko Kruhak, Mijo Bzik, Gabrijel i Janko Kruhak (R. Horvat, n. dj., 486-491).

osudio bivšeg oružnika Ivana Ljevakovića, i seljaka Ivana Rosića na kaznu smrti vješanjem, a druge optužene za vremenske kazne.[92]

Istodobno režim je nastojao pridobiti kakvu takvu političku potporu u Hrvatskoj pa su ministri Šibenik, Preka i Neudorfer sazvali koncem kolovoza 1931. sastanak na koji su pozvali veći broj hrvatskih političara, kako bi se prekinuo štetan »politički pasivitet« i kako bi se »u radu i bratskoj suradnji okupili svi ono koji vjeruju da je spas države i naroda u bratskom sporazumu«. Sastanku se odazvalo oko stotinu prvaka HSS – odbornika mjesnih i kotarskih organizacija, oblasnih zastupnika i narodnih zastupnika, izrazivši spremnost da surađuju u uređenja države[93] što je nagovještavalo ustavne promjene režima.

KPJ NA UDARU DIKTATURE

Monarhofašistička diktatura koja se okomila s naročitim bijesom na revolucionarni radnički pokret, ali i na nacionalni pokret, išla je za tim da iskorijeni svaku pojavu napredne, demokratske i progresivne ljudske misli i djelatnosti uopće. Vlada generala Živkovića postavila je sebi zadaću da svim sredstvima raspojasanoga redarstvenog nasilja, sudskim progonima i mučkim nezakonitim umorstvima iskorijeni kako komunizam i sve što je podsjećalo na idejnu vezu s ilegalnom KPJ i SSSR-om, kao socijalističkom zemljom, tako i svaku djelatnost i misao koja je težila očuvanju nacionalne samobitnosti hrvatskoga i svakoga drugog nesrpskog naroda.

Diktatura je zatekla KPJ u doba kad je, poslije svoga četvrtog kongresa, tek poduzimala mjere za otklanjanje unutrašnjih frakcijskih borbi. U to je vrijeme ilegalna organizacija KPJ imala tek oko 3500 članova, približno toliko bilo je i u Komunističkoj omladinskoj organizaciji (SKOJ), a revolucionarna sindikalna organizacija brojila je oko 20.000 članova.

Idejni utjecaj i akciju KPJ u jugoslavenskoj radničkoj klasi i u jugaslovenskim narodima slabile su još uvijek frakcijske borbe u vodstvu.[94] One su u uvjetima neobuzdanoga redarstvenog terora, kad se

---

[92] Ljevakoviću je kralj smrtnu kaznu promjenio u doživotnu robiju a Rosić je obješen (R. Horvat, n. dj., 492-495).
[93] Isto, 496.
[94] J. Broz Tito, Politički izvještaj CK KPJ na V. kongresu KPJ, *V kongres KPJ*, Zagreb, 1948., isti: Govori i članci III, Zagreb, 1959., 298-307.

vodstvo KPJ nalazilo izvan zemlje, onemogućile redarstvu da u redove KPJ ubaci svoje doušnike, agente provokatore, pomoću kojih je namjeravala da je potpuno rastroji i razbije.

U doba monarhofašističke diktature (1929.-1931.) bilo je uhićeno i u jugoslavenskim zatvorima zlostavljeno oko dest tisuća ljudi, komunista i nacionalista, od kojih je u zatvorima pobijeno njih oko 400 revolucionara-komunista i nacionalista. Politički krivci, protivnici režima, kao što se vidjelo iz spomenutih primjera, mrcvareni su i ubijani na redarstvu, bacani su kroz prozore, pod vlakove, ili su na drugi način isprovocirana ili inscenirana njihova ubojstva.[95] Izvanredni sud za zaštitu države i drugi sudovi osudili su više od 1500 ljudi na različite vremenske kazne i na dugogodišnju robiju, a nekoliko i na smrt. Veliki je broj istaknutih revolucionara-komunista i nacionalista podlegao mrcvarenju i zlostavljanju za vrijeme redarstvenih istraga, ili su pak zbog toga i tegoba robijaškog života za trajno ostali narušena zdravlja. Od onih političkih kažnjenika što su preživjeli, samo je veoma maleni broj ustuknuo i povukao se iz političkog i revolucionarnog rada, a posve neznatan broj postao javni ili tajni suradnik režima, većina njih izašli su sa robije kao prekaljeni, politički iskusniji i teoretski spremniji borci koji će u kasnijoj revolucionarnoj i nacionalnoj borbi imati još važnije uloge.

Najteže gubitke pretrpjela je KPJ. Kao žrtve monarhofašističke diktature pali su mnogi njezini prvaci, članovi CK (Đuro Đaković, Bracan Bracanović, Marko Mašanović, Rista Samardžić, Božo Vidas), najviši prvaci (tajnici) CK SKOJ-a (Mijo Oreški, Janko Mišić, Pajo Marganović, Pera Popović Aga, Josip Kolumbo, Josip Debeljak te Zlatko Šnajder koji je umro u zagrebačkoj bolnici skrhan fizički na robiji. Među stotinama uhićenih i poslanih na robiju bili su najistaknutiji aktivisti KPJ i komunističke omladine, među ostalima: Vilim Horvaj, Josip Kraš, Marko Orešković, Andrija Hebrang, Josip Broz, Ognjen Prica, Kata Govorušić, Otokar Keršovani, Servo Mihalj, Milan Mijalković, Trajko Stamenković, Ivan Milutinović, Jovan Veselinov, Aleksandar Ranković, Đuro Pucar, Josip Potrč, Edvard Kardelj, Boris Kidrič i dr.[96]

U nasilnom gušenju nacionalnog pokreta i otpora diktaturi u Makedoniji i na Kosovu popaljena su i uništena čitava sela. Režim je diktature izgonio siromašne seljake porobljenih naroda iz njihovih domova, oduzi-

---

[95] O tim zločinima javnost je obavještena posebnim lecima. Tako se npr. u letku koji je širen pod kraj 1930. navode po datumima poznati slučajevi za 93 umorstva komunista, hrvatskih, makedonskih i crnogorskih nacionalista i drugih, izvršena godine 1929. i 1930. (prijepis u AIHRPH).

[96] P. Morača, Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1966., 55-57.

majući im zemlju i dijeleći je državotvornim kolonistima, dobrovoljcima i ruskim vrangelovcima.[97]

Monarhofašistička samovlada kralja Aleksandra dovela je zemlju u kritičnu situaciju. Trebalo je da diktatura učvrsti njegovu apsolutističku vladavinu i da u isto vrijeme slamanjem revolucionarnog, klasnog i nacionalnoga federalističkog pokreta stvori čvrsti autoritativani centralistički režim, koji bi trajno osigurao prevlast velikosrpskog hegemonizma i krupnoga jugoslavenskog kapitala. Ti su krugovi zbog toga i podržali apsolutističku samovladu kralja Aleksandra i njegove ambicije da sam bude na čelu takvog poretka, kao vođa koga su nazvali Viteški Kralj Ujedinitelj!

Iako je zemlja ogrezla u nasilju i bezakonju, otpor nije slomljen, ogorčenje naroda se povećalo, centralistički sustav politički nije učvršćen već je postao još omraženiji, a ideja integralnog jugoslavenstva, nametnuta oružničkim bajunetama i redarstvenim glavnjačama, potpuno je kompromitirana. Monarhofašistička je diktatura zlorabila ideju jugoslavenstva, oduzimajući u ime lažnoga nacionalnog jedinstva narodima Jugoslavije ne samo nacionalne već i osnovne građanske političke slobode. Šestosiječanjska strahovlada, služeći se u ime lažnog jugoslavenstva antidemokratskim, fašističkim nasiljem, sve je više razjedinjavala jugoslavenske narode, dajući izravan povod za raspirivanje nacionalne mržnje i separatističkih šovinizama. Zbog toga je monarhofašistička diktatura urodila upravo suprotnim rezultatima od onih koje su očekivali njezini zagovornici. Ona je razorila u većoj mjeri ideju jugoslavenskog jedinstva i više oslabila položaj države no što su to mogli učiniti svi njezini unutrašnji i vanjski protivnici. Prilike su postajale iz dana u dan sve gore; pučki su slojevi i studentska mladež u cijeloj zemlji izražavali sve veće nezadovoljstvo, očitujući sve žešće ogorčenje i spremnost i na revolucionarnu akciju, a u svih potlačenih naroda diktatura je razvila mržnju ne samo prema velikosrpskoj hegemoniji nego i prema samoj državi što se posve poistovjetila s režimom te hegemonije, redarstvenog nasilja i političkog bespravlja, nacionalnog tlačenja i gospodarskog izrabljivanja. Na taj je način diktatura dokraja moralno potkapala ne samo temelje natražnjačke vladavine dvorskih i hegemonističkih vrhova, nego dovela u pitanje i sve pretpostavke zajedničkog života jugoslavenskih naroda. Ta je činjenica

---

97 Proglas Centralnog odbora Komunističke stranke Jugoslavije »Radnom narodu grada i sela«, od rujna 1931. (prijepis u AIHRPH).

sve više dolazila do izražaja u redovima oporbene i revolucionarne politike, a nametala je i trezvenijim ljudima iz državne uprave.[98]

SVJETSKA GOSPODARSKA KRIZA ZAHVAĆA I GOSPODARSTVO JUGOSLAVIJE

Politička je situacija do krajnosti otežana teškim gospodarskim prilikama. Svjetska privredna kriza, koja se od 1929. iz Sjedinjenih Američkih Država postupno protegla na čitavi kapitalistički svijet, zahvatila je i gospodarstvo Jugoslavije. Izvoz iz zemlje, kao i uvoz u nju, neprestano je padao u 1931., izvoz je bio za 33% po količini i za 31% po vrijednosti manji od izvoza u prethodnoj godini, a uvoz za 31% manji); radničke su nadnice snižene za 40%; cijene seljačkih proizvoda pale su za 60-70%;[99] porezi i drugi namet znatno su porasli. Industrijska i agrarna kriza izazvala je financijsku krizu, a režim je pokušao da gospodarske teškoće rješava na teret potlačenih naroda i posebno radnog puka. Privredne teškoće povećane su prestankom njemačkih reparacija[100] i ogromnim izdacima za vojsku i redarstvo.

Kriza je izazvala zatvaranje privrednih poduzeća i porast broja nezaposlenih radnika. Po nepotpunim podacima Ministarstva socijalne politike zbog smanjenja građevinske djelatnosti 1930. u toj struci ostalo je bez zaposlenja 51.000 radnika a zbog zatvaranja drvnih poduzeća te godine

[98] U izvještaju Oblasnog komiteta KPJ za Crnu Goru Centralnom komitetu KPJ od 30. IV. 1931. konstatira se: »Mržnja ne samo protivu režima nego i protivu države u najširim slojevima crnogorskog naroda rapidno je rasla... Protivu ujedinjenja su danas i oni koji su aktivno učestvovali u njegovu ostvarenju. Beograd se gleda kao neprijatelj, čija je težnja uništenje crnogorskog nacionalnog duha. Danas se može sa sigurnošću tvrditi da bi u slučaju referenduma 90% glasalo protiv ujedinjenja« (prijepis Izvještaja u AIHRPH).

O tome su govorili istaknuti oporbeni prvaci, navlastito iz redova HSS-a i srpskih zemljoradnika, osobito Maček i Dragoljub Jovanović (T. Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, n. dj., 149-165 i d.), a ocjene dr. A. Trumbića, jednog od osnivača jugoslavenske države bijahu još poraznije (Trumbićev elaborat o hrvatskom pitanju od 3. XI. 1932., koji je napisan u povodu članka u Manshester Guardianu, AJAZU, Zb. Trumbić, usp. Lj. Boban, Prilozi za biografiju Ante Trumbića, HZb, XXI - XXII./1968.-69., 1-4, 27-34; isti: Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija, ČSP, III. /1971., 159-175). Iz službenih redova karakteristično je izvješće ogulinskoga okružnog inspektora banu Savske banovine (strogo pov. br. 4. od 17. III. 1932.) u kojem javlja da je politička situacija u narodu takva da su otvorena »vrata raznim eventualnostima« (AIHRPH).

[99] Iz Proglasa CK KPJ od rujna 1931. (prijepis u AIHRPH).

[100] Zbog gospodarske krize Njemačkoj je na prijedlog predsjednika SAD Hoovera odobren jednogodišnji moratorij u plaćanju ratne štete.

ostalo je bez posla 24.000 radnika. Ukupan broj nezaposlenih popeo se 1930. na 350.000 i njihove su obitelji bile izvrgnute sustavnom gladovanju.[101] Zbog porasta besposlice i propadanja seljaštva došlo je do ogromnog opadanja kupovne moći pučanstva. Usprkos teroru dolazilo je do otpora radnih slojeva. U gradovima dolazi do tarifnih pokreta i spontanih štrajkova, a na selu do otpora pri naplaćivanju poreza ovrhom.

Političke posljedice gospodarske krize u Jugoslaviji bile su povećane stoga što je raslojavanjem seljaštva nezadovoljstvo poprimilo najšire opsege. Kako je seljaštvo u jugoslavenskom društvu – po broju i mjestu u privredi – bilo dominantno (u to vrijeme preko tri četvrtine stanovništva ili 76,3% živjele su od poljoprivrede),[102] to se i inače veliko političko nezadovoljstvo zbog centralističkog i kapitalističkog poretka uslijed katastrofalne ekonomske krize poljoprivrede još izravnije očitovalo kao problem borbe protiv nacionalne neravnopravnosti, dotično borbe za rješenje nacionalnog pitanja. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, rješavano u to doba pod vodstvom građanske klase, poprimilo je tako oštre i općenarodne dimenzije baš stoga što mu je seljaštvo davalo široku pučku revolucionarnu osnovu, koja je proizlazila iz nacionalne potlačenosti, brojnosti i teškoga gospodarskog položaja seljaštva.

Osim neodrživoga unutrašnjeg stanja i vanjskopolitički čimbenici zahtijevali su promjene. Stranom kapitalu, koji je u jugoslavenskoj privredi imao jaki, a u mnogim granama i dominantni položaj, više bi odgovarao politički stabiliziran režim, koji bi mu mogao pružiti čvršće jamstvo za njegova ulaganja i osigurati perspektivu trajnijeg iskorištavanja jugoslavenskih bogatstava. Zapadne sile, Francuska i Velika Britanija, na koje se Jugoslavija oslanjala u svojoj vanjskoj politici, bile su veoma zainteresirane za sređenu Jugoslaviju, jer je ona igrala važnu ulogu u njihovu sustavu europskoga versailleskog poretka. Francuska, koja je u početku u cjelosti podupirala Aleksandrov apsolutizam, već je 1930. došla do spoznaje da diktatura nije put za sređivanje Jugoslavije pa je svoju dalju financijsku pomoć jugoslavenskoj vladi uvjetovala vraćanjem na ustavni i parlamentarni poredak, a iz istih razloga je i Čeho-Slovačka upućivala sve otvorenije sugestije za napuštanje diktature, koja ne samo da nije učvrstila nego je sve više dovodila u pitanje i sam opstanak Jugoslavije.[103] To je bilo toliko aktualnije koliko su više jačale revanšističko-

---

101 Težak položaj nezaposlenih (*Proleter*, 1931., br. 19).

102 M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, n. dj., 335.

103 Urednik *Lidove noviny*, H. Ripka, pisao je 21. VI. 1931.: »Sada je u pitanju Jugoslavija, u pitanju su velike stvari s kojima stojimo u tijesnoj vezi. U Beogradu ne smiju da se varaju: rezerviranost što je

-revizionističke tendencije u Njemačkoj, Austriji i Mađarskoj, kao i talijanski imperijalistički prohtjevi na Balkanu, to više što su svi ti čimbenici u svojim planovima računali sa stanjem u Jugoslaviji i aktivno poticali separatističke elemente u njoj.

Iz svih tih razloga u jesen 1931. za Aleksandra i vladavinske krugove postavilo se kao neodložno pitanje traženja izlaza iz ozloglašene i neodržive apsolutističke dikatature, radi stvaranja veće stabilnosti hegemonističko-centralističkom i kapitalističkom poretku.

pokazuje čehoslovačka štampa, ne treba tumačiti kao da je naša demokracija suglasna sa svim stvarima što se sada događaju u Jugoslaviji. Primorani smo da to otvoreno kažemo« (Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, n. dj., 88).

V.

PRIKRIVANJE APSOLUTISTIČKOG CENTRALIZMA PSEUDOPARLAMENTARIZMOM (1932.-1934.)

KRALJ I REŽIM TRAŽE NOVU POTPORU

Budući da su razvitkom unutrašnje i vanjske političke situacije bili prisiljeni na popuštanje u odveć ozloglašenom režimu šestosiječanjske dikature, Aleksandar i vladajući vrhovi traže načina kako bi apsolutizmu i hegemonističko-centralističkom sustavu osigurali neku političku potporu. Monarhističko-vojna je diktatura postala toliko omražena u redovima svih naroda Jugoslavije i u demokratskoj javnosti Europe, da su je smatrali despotskom ne samo predstavnici svih zabranjenih građanskih stranaka (koji nisu prišli diktaturi) već i službeni krugovi onih europskih zemalja s kojima je monarhistička Jugoslavija održavala savezničke i prijateljske odnose. To je dovelo do toga da se i u samoj vladi oformi struja oko ministra vanjskih poslova V. Marinkovića koja se izjašnjavala za to da se što prije neustavni režim zamijeni ustavnim, dok se skupina oko predsjednika vlade P. Živkovića zauzimala za nastavljanje vladine diktature i apsolutizma. Pod utjecajem sve teže političke krize, Aleksandar i dvorska klika odlučuju da apsolutistički centralizam i otovorenu velikosrpsku diktaturu zamijene režimom takvoga ograničenog parlamentarizma koji ne bi mogao dovesti u pitanje hegemonističko-centralistički državni poredak, već bi mu dao privid parlamentarne vladavine.

KRALJ SE ALEKSANDAR ODLUČUJE ZA POLITIKU NOVOGA SMJERA

Već od prve polovice 1931. kralj Aleksandar osobno priprema promjene koje su građanskim političkim krugovima prikazivane kao mjere za »napuštanje diktature i restauracije ustavnog i parlamentarnog života«. Nagovještavane su krupne političke promjene i činjeni pokušaji

da se za suradnju u politici »novog kursa« pridobije što širi krug građanskih političara. Aleksandar je vodio razgovore s istaknutim predstavnicima bivših građanskih stranaka, uključivši i prvake Radikalne, Demokratske i Slovenske ljudske stranke – Acu Stanojevića, Ljubu Davidovića i Antona Korošca.

Pripremajući prijelaz na politiku tzv. novog smjera, Aleksandar je odlučio osnovati novu općejugoslavensku političku stranku, kojom bi proširio političku podlogu svoga autokratskog režima. U toj zamisli Aleksandar je u prvom redu nastojao pridobiti za suradnju vodstvo Radikalne i Slovenske ljudske stranke, da bi tako, pomoću vodeće srpske i slovenske stranke, prisilio na popuštanje hrvatski federalistički pokret pod vodstvom HSS-a.[104]

Ne postigavši sporazum s prvacima tih stranaka, Aleksandar je privremeno odustao od stvaranja unitarističke jugoslavenske stranke, nastojeći da oko dvora, na programu svoje »nove« politike okupi što veći broj pojedinaca, predstavnika ili disidenata zabranjenih građanskih stranaka.

Kralj je Aleksandar objavio 3. rujna 1931. proglas u kojem kaže da je »režim koji je zaveo 6. I. 1929. postavio trajne osnove zdravog državnog života« pa je »odlučio da izvođenje nacionalne i državne politke postavi na širu osnovu neposredne narodne saradnje i daje Ustav Kraljevine Jugoslavije«.[105]

OKTROIRANI USTAV – NOVI OBLIK HEGEMONISTIČKE VLADAVINE

Istog dana kad je najavio Ustav kralj je imenovao drugu vladu generala P. Živkovića. Ta je vlada – osim malih promjena – imala iste značajke kao i prijašnja: sastavljena od dvorskih pouzdanika, predstavnika krupnog kapitala i bivših vladajućih stranaka te nekih disidenata oporbe, s težnjom da pruži privid koncentracione vlade. Od šestosiječanjske diktature Živkovićeve vlade samo dva člana nisu ušla u njegovu novu vladu, a postavljeno je osam novih ministara (od kojih šest bez

104 T. Stojkov, Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine, *Istorija XX. veka,* ZbR IDN, IV./ 1962., 256-259.

105 SN Kr. J. XIII./3. IX. 1931., br. 200.

resora) iz redova bivših građanskih stranaka. Takav sastav vlade trebao je značiti tobožnju normalizaciju političkog života u zemlji.

Mnogi prvaci iz redova radikala, demokrata i zemljoradnika (navlastito radikali) bili su najprije za sastavljanje prijelazne vlade, a zatim su dijelom poduprli Aleksandrove planove. Maček je u ime HSS i SDK odbio prijedloge oporbe da se pokuša sastaviti zajednička vlada, stojeći na gledištu »što gore to bolje«.

Proglašenje novog Ustava trebalo je, tobože, značiti prijelaz s privremenog režima šestosiječanjske diktature na konačno državno uređenje ustavne monarhije. Prisiljeni na traženje novih formi održavanja svoje vladavine, hegemonističko-centralistički dvorski vrhovi trudili su se da prikriju neuspjeh i slom šestosiječanjske diktature tvrdnjom da su njome stvoreni preduvjeti za trajno sređivanje državnih prilika. No, kako se nisu željeli odreći svoje monopolističke prevlasti, oni su i po novom Ustavu u bit zadržali apsolutizam i centralizam prikrivajući ga tzv. predstavničkim sustavom. Da nije bila riječ o bitnoj promjeni već samo o preinaki i ublažavanju hegemonističkog poretka i samovlade kralja Aleksandra, proizilazi iz same činjenice što novi Ustav nije donijet na demokratski, parlamentarni način od narodnih predstavnika, već ga je on, kralj, dao narodu. Zbog toga je taj darovni, nametnuti Ustav i bio tipični oktroirani ustav.

Oktroiranim ustavom uveden je dvodomni predstavnički sustav: Senat i Narodna skupština, koje čine jedinstveno vrhovno predstavničko tijelo – Narodno predstavništvo. Narodna je skupština predviđena, kao izborno tijelo, a u Senat polovicu članova bira posrednim putem posebno izborno tijelo (narodni zastupnici, banski vijećnici i predsjednici općina), a drugu polovicu kralj. Po sastavu i djelokrugu Senatu su dana ovlaštenja gornjeg doma, koji je imao čuvati potpunu sigurnost poretka u predstavničkomu zakonodavnom tijelu.

Po Oktroiranom ustavu kralj je iznad predstavničkog tijela, on ga saziva i raspušta. Kralj imenuje i razrješava predsjednika i članove ministarskog vijeća. Vlada je odgovorna kralju, a ne Narodnom predstavništvu. Taj predstavnički sustav bio je samo opsjena, najdemokratskiji čak i od prijašnjega jugoslavenskog pseudoparlamentarizma po kojemu je vlada formalno ipak ovisila od parlamentarne većine.

Po Ustavu kraljeva je ličnost nepovrediva (»neprikosnovena«). On je vrhovni organ, u čijim se rukama stječu sve funkcije državne vlasti (zakonodavna, upravna i sudska). Aleksandrova želja da kao šef države bude i idejno-politički vođa sada su ozakonjene Ustavom. Ustav jedno-

stavno propisuje: kralj je zatočnik narodnog jedinstva i državne cjeline. On je čuvar njihovih svagdašnjih interesa.

Po tome, oktroirani je Ustav ozakonio apsolutizam, nešto preinačen i prikriven predstavničkim sustavom. Zakon o zaštiti države, a isto tako i drugi zakonski propisi hegemonističko-centralističkog poretka, ostali su i dalje na snazi. I dalje je bila zabranjena svaka politička, kulturna ili gospodarska organizacija ili djelatnost potlačenih naroda i revolucionarnoga radničkog pokreta.

PRIPREME ZA PREDSTAVNIČKI REŽIM

Odmah nakon proglašenja Oktroiranog ustava vlada je pripremila niz zakonskih propisa, koji su imali omogućiti prijelaz na predstavnički režim. (U tijeku rujna objavljeni su zakoni: o biračkim popisima; o izboru narodnih zastupnika; o udruženjima, zborovima i dogovorima; o izboru senatora.)

Za osnutak i djelatnost političkih stranaka i drugih društava trebalo je odobrenje ministarstva unutrašnjih poslova. Zakonom se izričito zabranjuju sve organizacije koje ne prihvaćaju jugoslavenski unitaristički program, ili koje bi po svom programu bile protivne državnom i društvenom poretku, ili imale vjersko, nacionalno (»plemensko«) ili regionalno značenje.

Izborni zakon po kojemu su provedeni izbori za Narodnu skupštinu 8. svibnja 1931. unaprijed je osiguravao režim od možebitnih iznenađenja.

Na izbore se moglo izaći samo s potvrđenom zemaljskom kandidatskom listom, koja je morala imati u svakom kotaru barem po jednu kandidatsku listu i najmanje po 60 predlagača (birača) za nositelja zemaljske liste, a po 200 predlagača za svaku kotarsku listu. (Budući da je Jugoslavija imala 368 kotareva, to je za svaku zemaljsku kandidacionu listu trebalo najmanje 95.680 potpisnika-predlagača.) Na taj način se htjelo onemogućiti izlazak na izbore prijašnjim oporbenim strankama koje su pretežito imale nacionalno-regionalne značajke.

Odredba da se onoj zemaljskoj kandidatskoj listi koja dobije najveći broj glasova u cijeloj zemlji dodjeljuju dvije trećine ukupnog broja narodnih zastupnika, što dolaze na sve banovine, imala je dvostruku

svrhu: da osigura stabilnu većinu režimskoj političkoj grupaciji u Narodnoj skupštini, te da spriječi da neka oporbena stranka ne bi imala većinu zastupnika iz bilo koje pokrajine (banovine). Sustav javnoga glasovanja bio je djelotvorno sredstvo pritiska, jer je omogućavao režimu provedbu represalija protiv oporbenih elemenata počevši od oduzimanja koncesija ili dozvole za vođenje obrtničkih i trgovačkih radnji, razreza i naplate poreza do šikaniranja (otpuštanja ili premještanja činovnika i radnika zaposlenih u državnim prosvjetnim i drugim javnim službama.

U takvim je prilikama na izborima u studenom 1931. istaknuta samo vladina zemaljska kandidatska lista, s generalom Živkovićem na čelu. Oporba je apstinirala iz prosvjeda prema ustavnom i izbornom režimu, ali i stoga što nije imala istovjetne poglede, a i sam rok za izbore bio je prekratak da bi se mogla organizirati za zajednički nastup na skupštinskim izborima.

NEJEDINSTVENOST OPORBE O APSTINENCIJI NA IZBORIMA

Nakon proglašenja Ustava i raspisivanja skupštinskih izbora, Aleksandar i dvor su nastavili s naporima da privuku na svoju stranu što veći broj ljudi iz oporbe, koja nije bila jedinstvena. Za vrijeme pregovora o zajedničkom stanovištu prema izborima došle su do izražaja razlike u shvaćanjima između vodstva pojedinih oporbenih stranaka. Maček je u ime HSS zastupao gledište da oporba treba sudjelovati na izborima, jer je narodu toliko omrznuo režim da ga ni javno glasovanje ne može spasiti od propasti.

Maček je predložio Pribićeviću da se vrati u zemlju ili ovlasti nekoga drugog iz vodstva SDS za nastup na izborima, izjasnivši se istodobno za zajedničku listu sa srbijanskom oporbom, jer ni jedna oporbena stranka nije mogla sama postaviti zemaljsku listu. Pozivajući se na zapreke izbornog zakona, Pribićević se izjasnio za apstinenciju, predloživši o tome zajedničku izjavu.

Vodstva srbijanskih oporbenih stranaka (Radikalne, Demokratske i Zemljoradničke) donijele su zaključak o apstinenciji, predloživši zajedničku deklaraciju i HSS, SLS i JMO. Maček i Pribićević odbili su potpisati predloženu mlaku izjavu o apstinenciji. Maček je i dalje nastojao stvoriti zajedničku oporbenu listu ili barem sastaviti zajedničku izjavu.

Dok su još trajali pregovori, u Beogradu je 27. rujna 1931. izdana deklaracija o apstinenciji (u obliku *Pisma prijateljima*) koju su potpisali Aca M. Stanojević, dr. Anton Korošec, Jova M. Jovanović, Ljuba M. Davidović i dr. Mehmed Spaho. U toj izjavi prvaka pet stranaka konstatirano je da stanje uvedeno 6. siječnja, ni poslije Oktroiranog ustava, nije promijenjeno, da se time spriječava suradnja najširih slojeva i rješavanje teških privrednih, socijalnih i financijskih pitanja. U toj se izjavi nije išlo za osudom državno-političkog stanja, nit su postavljeni neki određeni zahtjevi, već su se, unatoč uzdržavanja od izbora, ostavljale otvorene mogućnosti za dalje pregovore s dvorom.[106]

Nakon beogradske izjave, SDK je izdala svoju deklaraciju o apstinenciji. I ona je bila kompromis gledišta HSS i SDS. Dok je Maček nastojao da se u izjavi istaknu zahtjevi državnopravne prirode, dotle je Pribićević inzistirao da se oni ne unose u deklaraciju, jer da su od prvotnog značenja građanske slobode i elementarna prava čovjeka, poslije čega će se lako riješti ostala pitanja u bratskom sporazumu.[107]

Neuspjeh u pregovorima za stvaranje zajedničke izborne liste, pa čak i zajedničke izjave o apstinenciji, bio je dokaz o neuskladnosti gledišta u vrhovima građanske oporbe, i, navlastito, o dubokim razlikama u pogledima srbijanskih oporbenih stranaka, te HSS i SDS na glavne državno-političke probleme u zemlji. Tim neslaganjem koristili su se kralj Aleksandar i vlada da bi opravdali apsolutistički režim, ali ono je imalo i dublje posljedice. Činjenice da HSS, kao predstavnik hrvatskoga nacionalnog pokreta nije mogla naći zajednički jezik ne samo sa srpskim dinastičkim i vladajućim vrhovima nego ni s oporbenim strankama, potkrepljivala je frankovačko-ustašku separatističku tezu da nikakav sporazum s beogradskim krugovima o preuređenju države nije moguć.

U povodu proglašenja Oktroiranog ustava i raspisivanja izbora, KPJ je razobličavala pred pukom novu taktiku diktatorskog režima i njegove smicalice s tobožnjim vraćanjem na parlamentarni život. Ukazujući na produbljivanje agrarne, industrijske i financijske krize i na krah fašističke diktature, kojoj ni barbarskim divljanjem nije pošlo za rukom da slomi revolucionarno kretanje radnih slojeva i potlačenih naroda, već je izazvala još veće nezadovoljstvo, KPJ poziva na »rušenje diktature silom«, na štrajkove, na izgon poreskih organa, na borbu za osujećivanje ratnih

---

[106] T. Stojkov, Gradska opozicija i skupštinski izbori; n. dj., 264-270. (Deklaracija SDK pojavila se 21.X. 1931. najprije u čehoslovačkim, a zatim i u drugim europskim listovima; u isto vrijeme ona je ilegalno širena u zemlji).

[107] Isto, 271.

priprema protiv SSSR, protiv velikosrpske okupacije i služenje vojske u tuđim krajevima, za samoodređenje potlačenih naroda do otcjepljenja, na osnivanje jedinstvene borbene fronte radništva i seljaštva pod vodstvom Komunističke stranke.[108]

Uoči izbora, a zatim i u povodu sastanka novoizabrane skupštine, u zemlji je, prvi put poslije proglašenja diktature, došlo do znatnih demonstracija što su ih organizirali studenti beogradskog, zagrebačkog i ljubljanskog sveučilišta. Te studentske demonstracije bijahu izraz općeg nezadovoljstva i narastanja revolucionarnog raspoloženja, a od osobitog je značenja bilo da su već 19. veljače 1932. studenti Ljubljanskog, Zagrebačkog i Beogradskog sveučilišta uputili zajednički proglas sa zahtjevima: za ukidanje diktatorskog režima, za raspuštanje oktroirane skupštine i senata te za saziv ustavotvorne skupštine, koja bi provela federativno uređenje države.[109]

IZBORI POD PRITISKOM REDARSTVENOGA TERORA I KORUPCIJE

Petar je Živković na vladinoj listi okupio sve državotvorne elemente – pristaše kraljeve unitarističke politike. Bili su to mahom dvorski ljudi, a zatim karijeristi iz državne birokracije i politikanti iz različitih građanskih, poglavito prijašnjih režimskih, ali i oporbenih stranaka. Budući da je među njima bio znatan broj istaknutih političara iz prijašnjega parlamentarnog života, režim je njihovim pridobivanjem uspio produbiti proces raspadanja nekih bivših političkih stranaka, u prvom redu srpskih, okupljajući njihove predstavnike neposredno oko dvora.

Režimska, jedina, lista izašla je na izbore s Proglasom članova Kraljevske vlade u kojemu je rečno da je Ustavom državno i nacionalno jedinstvo za svagda konačno riješeno, a da se sada radi o tome da narod to uređenje usvoji, kako bi narodno predstavništvo moglo pristupiti rješavanju gospodarskih, socijalnih i kulturnih problema. U isto doba donijeti su zakonski propisi o prodaji pšenice i maksimiranju cijena kruha, a u pasivne krajeve upućene su veće količine hrane. Da bi se

108 Proglas Centralnog odbora Komunističke stranke Jugoslavije – »Radnom narodu grada i sela«, rujna 1931. (prijepis u AIHRPH).

109 V. Rajčević, Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918.-1941., Zagreb, 1959., 131-132.

osiguralo još jače sudjelovanje pučanstva u izborima, u krajevima s pomiješanim stanovništvom, bačena je parola o spašavanju srpstva. Čak i oni Hrvati što su se kandidirali na Živkovićevoj listi od režimskih agitatora nazvani su frankovcima, dok su oni sami, radi opravdanja svoje suradnje s hegemonističkim režimom, izlazili na izbore pod geslom da ne budu izabrani sami Srbi.[110]

Na izbore je izišlo, dobrim dijelom pod pritiskom redarstvenog terora i korupcije, po službenim, krivotvorenim podacima, 2,324.395 ili 65%, a apstiniralo je 1,225.883 ili 35% glasača. Odziv izbornika bio je najslabiji u hrvatskim krajevima, gdje je neraspoloženje naroda prema režimskim predstavnicima bilo tako veliko da su za vladinu listu, usprkos najvećem redarstvenomu nasilju, pritisku i represalijama režima, glasovali samo malobrojni činovnički i drugi od režima zavisni i korumpirani elementi. Tako je u Savskoj banovini, čak i po nepouzdanim službenim izvorima, glasovalo svega 53,4%, a u Primorskoj banovini apstiniralo je čak 60,3% glasača. Iz oporbenih redova u javnost su iznošeni dokumentarni dokazi o izbornim zloporabama režima, navlastito o prisiljavanju birača i o otvorenim falsifikatima izbornih rezultata.[111] Zbog tih zloupotreba dolazilo je već na samim izborima do sukoba, kao npr. u Velikoj Kladuši, gdje je zbog krvoprolića uhićeno 70 muslimana na čelu s bivšim narodnim zastupnikom Hasanom Miljkovićem, od kojih su neki kasnije osuđeni i na višegodišnje robije.[112]

Na izborima za Senat (obavljenima 3. siječnja 1932.) izabrano je 46 senatora, a nakon toga kralj je imenovao drugu polovicu. Oba »predstavnička« tijela bila su sastavljena od dvorskih ljudi, režimski korumpiranih politikanata i redarstvenih pouzdanika. Od 305 zastupnika u Skupštini je bilo 33,6% činovnika, 19,6% odvjetnika, 10,5% trgovaca, 7, 5% popova, 7,1% veleposjednika i posjednika, 6,5% gradskih i općinskih načelnika, itd.[113] Od 305 zastupnika samo su njih 98 bili prije narodni

---

[110] Zabilješka autora iz razgovora s prvacima HSS-a dr. J. Šutejom i B. Smoljanom.

[111] Za 305 zastupničkih mjesta istaknuto je 665 kandidacija. Od ukupno 1330 zastupničkih kandidata i njihovih zamjenika 963 ili 72,4% bili su pripadnici bivših srpskih građanskih stranaka (Radikalne 506, Demokratske 272, Samostalno-demokratske 148, Zemljoradničke 37), 316 ili svega 23,7% bili su prije članovi svih drugih stranaka (HSS 164, JMO 33, slovenski kmetijci 33, SLS 18, Socijalističke stranke 20, stranaka nacionalnih manjina i dr. 48), a samo 51 kandidat i zamjenik nisu prije pripadali ni jednoj političkoj stranci. (T. Stojkov, Građanska opozicija, n. dj., 289.)
Trumbić je zabilježio da je sama Banska uprava u Zagrebu izvjestila vladu povjerljivim izvješćem da je u Savskoj banovini glasovalo samo 17% birača, tj. od upisanih 712.600 samo oko 121.000, a nipošto 391.512 kako je to službeno objavljeno, a u Dalmaciji čak samo 11% upisanih izbornika (A JAZU, Zb. Trumbić, fasc. 111).

[112] R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, n. dj., 508-510.

[113] F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, II., Zagreb, 1962., 42-46; M. Sokić, Statistika izbora narodnih poslanika za Prvu jugoslavensku Narodnu skupštinu, Beograd, 1935.

zastupnici. Po svojoj funkciji ovo se »predstavništvo« svelo na »organ dvora«, pa je stoga i zbog svoje klasne, političke i činovničke fizionomije dobilo naziv »policijska skupština«.

Prikazujući nasilja, prijevare i falsifikate pomoću kojih se došlo do tzv. parlamenta, Pribićević navodi da su na stotine svjetskih novina žigosale takve »izbore«, a da je »veliki prijtelj« Jugoslavije Herman Wendel napisao »da je mamelučka komora Napoleona III. ili duma Nikole II., bila uzor ustavnih sloboda i parlamentarizma prema žandarmskoj Skupštini Pere Živkovića«.[114]

POTPORA POLITIČKOM PROGRAMU DIKTATURE

U *Prijestolnoj besjedi*, na početku rada novoga narodnog predstavništva, kralj je Aleksandar iznio kao program u biti nepromijenjene političke ciljeve šestosiječanjske diktature. To je »narodno predsedništvo« na zajedničkoj sjednici Skupštine i Senata svojom adresom (od 27. siječnja 1932.) odalo puno priznanje kralju Aleksandru i vladi Petra Živkovića za sav rad od šestosiječanjskog proglasa do Oktroiranog ustava.[115]

U Adresi »Veličanstvu« to narodno predstavništvo veliča uvođenje šestosiječanjske diktature kao najveće povijesno djelo u životu jugoslavenskog naroda, pa zbog toga proglašava »Ujedinitelja«, Aleksandra Karađorđevića, i »Spasiteljem« »države« i »otadžbine«, jer je »u sudbonosnim časovima kada je unutrašnja razjedinjenost bila na vrhuncu i kad se usled političke i idejne poremećenosti nije moglo naći nikakvo drugo rješenje, objavljen ... Manifest od 6. januara 1929., nadahnut mudrošću državnika, hrabrošću junaka i toplinom iskrenog rodoljuba«. To nije bio samo čin »političke potrebe« nego »upravo akt logičke i istorijske neminovnosti«, jer »spas države je njen vrhovni zakon«. Aleksandar je progovorio u »ime naroda« pa Skupština i Senat odaju i njemu čast i priznanje da bi se istaklo kako je jedini Aleksandar najvjerniji tumač narodnih težnja: »Po urođenom osećaju da u najtežim časovima nađe pravi put, shvatio je jugoslovenski narod da je genij istorije progovorio kroz usta Vašeg Veličanstva kad je trebalo sačuvati teritorijalno, kulturno i duhovno jedinstvo naše domovine«. Podjela zemlje na banovine u Adresi je ocijenjena

114 S. Pribićević, Pogledi na stanje u Jugoslaviji i njena budućnost, Prag, 1. decembra 1931., 22-23.

115 SB NP Kr. Jugoslavije, vanredan saziv, Beograd, 1932., 2-13, 34-44, 51-67 i d.

kao »početak novoga unutrašnjeg života i raskida sa okovima prošlosti«, a zakon o osnivanju Jugoslavenskog sokola »naročito će poslužiti fizičkom i etičkom preporodu i duhovnom sroďavanju«. Adresa je puna briga za »socijalnu pravdu«, za »zaštitu rada i osiguranje života svih radnih slojeva«, protiv »zelenaštva«, za sređenje teške financijske i privredne situacije. Što se tiče vanjske politike Adresa govori da će »Jugoslavija svesna svoje uloge na Balkanu i u Srednjoj Evropi kao i svoga položaja u međunarodnoj zajednici« ostati »pobornik mira«, odlučni »čuvar stanja stvorenog ugovorima o miru«, nepokolebljiva u svojoj politici i prijateljstvu.[116]

U duhu Adrese vođena je i rasprava u tomu narodnom predstavništvu u kojoj je glavno bilo uznošenje Aleksandra o kome se govori jezikom srednjovjekovnoga podaničkog udvorništva, u ime »svih delova jedinstvenog naroda«, uključujući i nacionalne manjine. »Vođa nacije i gospodar zemlje povukao je jasno i odlučno linije nacionalne i državne politike« u trenutku kad »separatističke ideologije uzeše maha« i dovedoše u pitanje »samu egzistenciju države«; ne treba gledati na povijest već slijediti misao Aleksandra; jer dokle demokracija bude sve diskreditirala i »dokle god jugoslavenska unitarna ideja konačno i potpuno ne likvidira plemensku ideologiju, ne može kod nas zavladati puni parlamentarni režim«, a (dr. Đuro Ostojić); o Aleksandrovu djelu govori se kao o obnovljenom Dušanovu i Tomislavljevovu carstvu, a kriza se pripisuje vanjskim uzrocima (dr. Uroš Desnica); »razdavajanje« je išlo »tako daleko da je trebao viteški gest jednog providencijalnog političara i vladara, našeg viteškog Kralja, da jednim mahom ... preseče onu bratoubilačku krvavu borbu i inat«, i »jao si ga onome ko se ogrešio« o jugoslavensku državnu ideju »taj imperativ našeg narodnog života« (dr. Ljubomir Tomašić); »jugoslavenska misao« ima svoju »vrhovnu dogmu: narodno jedinstvo i državna celina ne mogu nikada biti predmet nikakvih pogađanja (dr. Ilija Šimenković, Mića Mićić); jugoslavenska državna misao znači sintezu srpske i hrvatske državne misli, jer »nema veće Srbije nego što je Jugoslavija, a Jugoslavija je također i velika Hrvatska, kakovu je bolju nije mogao zamisliti ni jedan hrvatski patriota« (Oton Gavrančić); »Kraljevska Prestona Beseda prošla je kroz narod kao reč Gospodnja, reč našeg Oslobodioca i Spasioca« (Metodije Cipušević); Kraljevina Srbija nije vodila badava tri rata da bi Maček mogao tražiti samostalnu

[116] Nacrt Adrese Narodnog predstavništva (*Politka*, XXIX./26. I. 1932., br. 8547). Zajedničku sjednicu vodili su predsjednik Senata dr. A. Pavelić (st.), predsjednik Skupštine dr. K. Kumanudi i potpredsjednik Senata dr. Novak.

Hrvatsku (Milan Simonović); »tu nema šta da se govori«, ako je »ikome vladaocu istorija dodelila tu sudbinu da najteže probleme političke, strategijske, vojničke i nacionalne rešava to je onda nesumnjivo Aleksandar, čiji uspjesi su već »zauzeli zlatne stranice u našoj istoriji« a imaju i svoje međunarodno mjesto (general Krsta Smiljanić); u Aleksandrovoj »Adresi sasvim je jasno našla izraza misao da ima nešto veće, nešto jače u državnoj ideji, nego čeprkanje po pravnim teorijam a i po zakonskim odredbama« (dr. Svetislav Popović); i strani svijet priznaje stanje u našoj zemlji, a zato »Slava Bogu koji nam u Aleksandru I. Karađorđeviću dade Kralja državnika, Kralja junaka i Kralja reformatora«; pohodi »Kralja u narod bili su neprisiljena manifestacija naroda za novu politiku« (Salih Baljić); Aleksandar je »Veliki Vizioner našeg naroda« označio novu politiku, zahvaljujući njemu doneseni su važni socijalni i agrarni zakoni« radi osiguranja socijalne pravde na moralnoj ideji« (dr. Milan Sekulić); otklonivši »plemenski separatizam« i »rasekavši Svojim mačem naš nezdravi zamršeni socijalni i politički čvor« Aleksandar se »pokazao na visini državnika prvoga reda« i »opravdano stekao naziv Aleksandar Veliki Jugoslavenski« (dr. Milan Popović); »podzemnu političku sabotažu« koja se prikriva demokracijom i ima vezu sa emigracijom, treba suzbiti u ime demokracije, jugoslavenskog jedinstva i višeg patriotizma (dr. Jovan Banjanin); »možda će se naći teoretičara, recimo preofesora koji to neće pravo da shvate, koji se drže načela, maksima, formula, ali na tim pitanjima mogu da padaju studenti na ispitima, ali ne smeju padati narodi i države«, pod »mudrim vodstvom Kralja« ubuduće nećemo činiti »onakvih i onolikih pogrešaka, koje smo činili pre 6. januara« (dr. Benjamin Šuperina).[117]

STVARANJE DVORSKE UNITARISTIČKE POLITIČKE STRANKE

Zastupnički klub režimske skupštine donio je 15. prosinca 1931. zaključak da se pristupi osnivanju stranke pod nazivom *Jugoslavenska radikalno-seljačka demokratija* (JRSD) na čelu s generalom Živkovićem. Bio je to prvi korak u stvaranju dvorske unitarističke političke stranke, u koju je Aleksandar nastojao privući što više političkih ljudi iz bivših građanskih stranaka, u prvom redu iz Radikalne, Demokratske i Zemljo-

117 *Vreme,* XII./27, 28. i 29.I.1932., br. 3613, 3614 i 3615; *Politika*, XXIX./26. I. 1932., br. 8547.

radničke, a zatim i iz JMO, iz slovenskih stranaka, a isto tako i što više disidenata iz Seljačko-demokratske koalicije tj. iz HSS i SDS. Budući da je Petar Živković kao nositelj šestosiječanjske diktature, bio i odveć nepopularan, Aleksandar u svojim daljim političkim zamislima nije mogao računati s njime.

Zbog produbljivanja političke i ekonomske krize, dvor se odlučio na promjenu Živkovićeve vlade, i na pronalaženje nove ekipe, koja bi manje omrznuta imala više mogućnosti za rješavanje gorućih pitanja unutrašnjeg i međunarodnog sređenja države. Tako dolazi do Živkovićeve ostavke (4. travnja 1932.), a kralj imenuje novu vladu na čelu s Vojislavom Marinkovićem, koji je osobito pred inozemstvom slovio kao zastupnik umjerenije politike. Živković je svoje povlačenje obrazložio izvršenjem povijesne misije što mu je bila povjerena 6. siječnja 1929., ali je grupa njegovih privrženika, zadrtih pobornika unitarizma, nezadovoljna ublažavanjem šestosiječanjske politike i smjenjivanjem Živkovića (iako se vraćao na dužnost zapovjednika kraljeve garde) pokušala spriječiti njegov politički odlazak, skupivši u Skupštini za to oko sto potpisa.[118]

Na čelo nove stranke, JRSD, koja se obratila narodu proglasom 1. svibnja 1932., došao je, kao predsjednik Privremenoga glavnog odbora Nikola Uzunović, dok su potpredsjednici bili Juraj Demetrović, Karlo Kovačević, Milovan Lazarević i Lovro Petovar. Proglas su, osim članova senatorskog i zastupničkog kluba, potpisali i druge pristaše Aleksandrovoga jugoslavenskog integralizma, što ih je nova stranka okupila na programu čuvanja narodnog jedinstva i državne cjeline.[119]

Vijek nove, Marinkovićeve vlade, kao i narednih, bio je vrlo kratkotrajan. Ni »civilne« umjerenije vlade nisu mogle učvrstiti hegemonističko-centralistički režim ni pridobiti potlačene narode za »kraljevu politku«, pa su povremeno ponovno pretezali nepomirljivi šestosiječanjsko-unitaristički elementi.

PROGONI OPORBE I OTPOR DIKTATURI SE NASTAVLJAJU

Pad Marinkovićeve i imenovanje Srškićeve vlade (već 5. srpnja 1932.) označilo je napuštanje pokušaja liberalnije Marinkovićeve politike kao

---

118 *Politika*, XXIX./5. IV. 1932., 8616; T. Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, n. dj., 136.

119 Proglas »Jugoslavenske radikalne seljačke demokracije«, *Jutarnji list*, XXI./5. V. 1932.

riskantne za održanje hegemonističkog poretka,[120] i ponovno zaoštravanje progona svih protudržavnih elmenata, u prvom redu komunista i federalista. Pod plaštem Oktroiranog ustava i njegova pseudoparlamentarizma, Aleksandar i beskompromisni unitaristi još uvijek pokušavaju silom slomiti svaki otpor hegemonističko-centralističkom poretku, prikrivenom integralnim jugoslavenstvom.

Marinkovićeva zamjena Srškićem, a ubrzo potom i njegova ostavka, te imenovanje nove Srškićeve vlade (studenog 1932.) bijahu znakom slabosti i previranja u režimskim redovima. Grupa zadrtih Živkovićevih sljedbenika istupila je iz Kluba i iz vladine stranke, osnovavši svoj posebni zastupnički klub (tzv. Jugoslavenski narodni klub), a nešto kasnije pristupila je osnivanju i posebne Jugoslavenske narodne stranke pod vodstvom Svetislava Hođere, bivšeg šefa kabineta Petra Živkovića. Ta je skupina napadala vladu i vodstvo JRSD, optužujući ih za napuštanje šestosiječanjskih ideja. Takva je »oporbena« djelatnost ipak dopuštena od dvorskih vrhova jer ona ne bijaše opasna za režim.[121]

Dok je rad u vrhovnomu Narodnom predstavništvu tekao u znaku lakejskog dodvoravanja dvorskoj kamarili s jedne strane, a s druge u ubrzanoj diferencijaciji unutrašnjih šestosiječanjskih unitarističko-centralističkih redova na struju nepomirljivih velikosrpskih hegemonista i na struju umjerenih integralista, i dok su činjeni napori da se pomoću nove stranke i novih ličnosti režimu osigura neka politička potpora, dotle je u narodu, zbog brutalnosti redarstvene strahovlade rastao gnjev i ogorčenje, jer i onaj dio javnosti koji se idejno nije slagao s komunistima ili s frankovcima nije odobravao njihove surove progone od režima, a pogotovu ne fizičku likvidaciju političkih protivnika.[122]

U mnogim mjestima zemlje sve češće dolazi do izbijanja javnog revolta seljaštva, te radništva i studentske mladeži po gradovima. U takvim prilikama općeg nezadovoljstva naroda, zbog nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja, dolazi do učestalih terorističkih akcija separatističkoga hr-

---

120 Formalno pred javnošću Maksimovićev dolazak obrazlagan je zdravstvenim razlozima iako je on bio posljedica diferencijacije i pregrupiranja snaga u šestosiječanjskim unitarističkim redovima (T. Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, n. dj., 140-143).

121 *Politika*, XXIX./15.XI.1932.; T. Stojkov, n. dj., 235.

122 Osim mnogih redarstvenih umorstava i mučenja komunista i nacionalnih revolucionara, javnost su sve više uznemiravale glasine o spremanju likvidacije protivnika režima, osobito iz redova hrvatskoga političkog i javnog života, što nisu ostajale samo na psihičkom teroru. Nakon umorstva prof. Šufflaya 1931., u Zagrebu je 7. lipnja 1932. pokušano umorstvo pravaškog prvaka i književnika dr. Mile Budaka, a 3. rujna 1933. tragično je završio život i odvjetnik i pisac dr. Ivo Pilar, koji je prije toga pod pseudonimom objavio u inozemstvu na njemačkom rad protiv diktature (R. Horvat, Hrvatska na mučilištu n. dj., 512, 529).

vatskog i makedonskog pokreta, ustaša i VMRO. Ustaški teroristi, ubačeni iz Italije i opremljeni talijanskim oružjem, izvršili su 6./7. rujna 1932. atentat paklenim strojem na oružničku postaju u Brušanima kraj Gospića, a prigodom proslave Dana ujedinjenja (prvoga prosinca 1932.) podmetnuli su bombe na više mjesta u Zagrebu. Takve i slične terorističke akcije imale su za cilj da, kao politička demonstracija narodnog nezadovoljstva, izazovu šire akcije protiv režima pa su davale kraljevskoj vladi izliku za pravu redarstvenu hajku. Brutalni teror oružništva i redarstva nad pučanstvom, osobito njihova razularenost protiv demokratskih, naprednih zahtjeva sveučilišne mladeži, izazvali su još veće ogorčenje i gnjev javnosti protiv diktature. Zbog brojnih represalija režima prema hrvatskom pučanstvu, nakon akcije ustaške grupe ubačene iz Italije, događaji u Lici u jesen 1932. do krajnosti su rastrojavali još od khuenovskih dana nezdrave suprotnosti između tamošnjega hrvatskog i srpskog življa. Prikazivanje od strane frankovačkih elemenata tzv. ličkog ustanka kao uvoda u dizanje na oružje čitavoga hrvatskog naroda, a s druge strane primjena surove oružničke i vojne sile za gušenje svakog otpora hegemonističkom režimu – poticali su oslobodilačke težnje hrvatskog naroda, ali i raspirivali nacionalnu mržnju i šovinizam.

VI.

IZNOŠENJE ZAHTJEVA ZA PREUREĐENJE DRŽAVE – REZOLUCIJE ZAGREBAČKE, LJUBLJANSKE, NOVOSADSKE I SARAJEVSKE OPORBE

RAD OPORBENIH STRANAKA U ILEGALI

Gotovo sve političke stranke, unatoč tome što su bile raspuštene, pronalazile su, u doba zabrane njihove djelatnosti pod diktaturom, načina da održe idejno-politički, pa i organizacioni dodir sa svojim članstvom. Oživljavanje parlamentarnog života i Aleksandrova odluka da osnuje režimsku unitarističku stranku potakli su oporbene stranke na neposredniju političku djelatnost. Svaka od njih na različite načine oživljava svoj rad među svojim pristašama i u narodu uopće (ilegalnim i poluilegalnim tiskom te aktivnijim nastupanjem svojih prvaka). Istodobno intezivirani su i međustranački dodiri oko udruživanja oporbenih stranaka u jedinstven oporbeni blok. Ti napori nisu, međutim, urodili plodom. Oni su ostali uzaludni uglavnom iz dvaju razloga. Nastojanje demokrata i osobno Ljube Davidovića, da dođe do objedinjenja nastupa srbijanskih oporbenih snaga osujećena su opstrukcijom radikala, i osobno Ace Stanojevića, koji su bilo kakvom udruživanju oporbe pretpostavljali svoje planove da dođu na vlast, bilo u sporazumu s dvorom (s kojim nisu prekidali dodire), bilo u koaliciji sa Koroščevom katoličkom i Spahinom muslimanskom strankom. S druge strane, vodstvo je HSS-a, oslanjajući se na jedinstvo hrvatskoga narodnog pokreta, odbijalo neke odjelite sporazume s pojedinim srbijanskim strankama, kakvih je nastojanja bilo poglavito iz redova zemljoradnika i demokrata, zbog toga što ni jedna od njih nije imala legitimaciju predstavnika srpskog naroda, već je zastupala stanovište da se srpska oporba treba najprije međusobno složiti na programu sporazuma s Hrvatima i preuređenja države na federativnim osnovama. Budući do takvoga programskog sporazuma u redovima srpske oporbe nije dolazilo, to je hrvatsko vodstvo ostajalo pri svojim gledištima, smatrajući da se diktatorski režim unitarizma i hegemonizma toliko kompromitirao da mora pasti i doći do promjena.

HRVATSKO POLITIČKO VODSTVO TRAŽI PREUREĐENJE DRŽAVE

Premda vodstvo HSS-a, u kojemu je uz Mačeka glavnu riječ imao Trumbić (koji ga je i zamjenjivao dok je Maček bio u zatvoru), nije bilo za revolucionarnu akciju za koju je ogorčeni hrvatski puk pokazivao sve veću spremnost, ono je izražavalo sve radikalnija gledišta o stanju u Jugoslaviji, gledišta što su još više zaoštravala situaciju ne samo u zemlji nego i oko nje u svijetu.

Lipnja 1932. Maček je dopisniku pariškog *Le Tempsa,* Marcelu Dunanu, izjavio da budućnost Jugoslavije ovisi više od Srba negoli od Hrvata... »naši napori ne idu za potpunim odvajanjem, ali mi hoćemo da budemo slobodni na našem teritoriju, da budemo gospodari naše krvi i našeg novca... ili će srpski vlastodršci razmisliti, te se s nama prijateljski sporazumjeti, ili će država propasti«.[123]

Ponavljajući svoj prijedlog o preuređenju države na sedam ravnopravnih jedinica, Maček je upozoravao da se Hrvati ne mogu zadovoljiti s nekom polovičnom decentralizacijom i federalizacijom, budući da iskustvo govori da će »ta gospoda uzeti nam desnicom ono što su nam dale ljevicom«, to sporazum mora osigurati da »Hrvatska bude za sebe« a Srbija, Slovenija i drugi za sebe.[124]

U razgovoru s engleskim parlamentarcima B. Rileyem i J. Daviesom, Maček je rujna 1932. otklonio potrebu »neposredne oružane revolucije« u Hrvatskoj, ali izjavivši: »Jugoslavija je kao čovjek, koji boluje od neizlečive bolesti, koji sigurno mora skoro umrijeti. Ta smrt oslobodit će Hrvate«!; hrvatski bi narod – zbog gospodarske krize, odveć velikih poreza, policijske tiranije i gubitka slobode – na najmanji poticaj »izvršio revoluciju«, no »mi ga zadržavamo«, ali »tko zna kako dugo ćemo biti u stanju da to činimo«. Budući da su spomenuti engleski političari objavili to Mačekovo mišljenje zajedno s razgovorom s Trumbićem, u *The Manchhester Guardian*, tumačeći ga kao da su se obojica izjasnili za otcjepljenje Hrvatske,[125] to je u režimskom novinstvu pokrenuta protiv njih

123 *Le Temps*, 10. VI. 1932. (M. Glojnarić, Vođa govori, n. dj., 137–140).

124 Izjava dopisniku *Le Petit Parisiena* Roubeauxu (Isto, 141-7).

125 The Croats and Yugoslavia, *The Manchester Guardian*, 30. IX. 1932. (Isto, 149 150). Trumbić, koji je tada zastupao nepomirljivija gledišta od samog Mačeka izradio je u povodu članka u *The Manchesteru Guardianu* nastale uzbune i hajke u zemlji »Elaborat o hrvatskom pitanju«, namijenjen kao objašnjenje dane izjave, u kojem je svestranom analizom stanja u Kraljevini Jugoslaviji potkrijepio opravdanost svojih i Mačekovih gledišta, ponavljajući da se država može održati samo na osnovi »slobodne asocijacije interesa« (A JAZU, Zb. Trumbić; usp. Lj. Boban, Prilozi za biografiju Ante Trumbića, HZb, XXI XXII., / 1968.-69., 27 34; Isti, Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija, ČSP, III., /1971., 1, 159-175).

oštra hajka, ali je na taj način s njihovim gledištem bila upoznata i široka domaća javnost.

Takva Mačekova i Trumbićeva gledišta nisu bila nikakva nepoznanica za beogradske političke vrhove. Oni su ih ponavljali u svojim javnim izjavama i u osobnim dodirima sa srpskim predstavnicima. Tako je npr. Trumbić u razgovoru s prof. Jovanom Radonićem (u proljeće 1932.) izričito izjavio da se hrvatsko pitanje ne može riješiti ako se ne postigne to da Hrvatska i Srbija budu »potpuno samostalne« u svojim poslovima, a zajednički poslovi mogli bi se regulirati po uzoru na švicarsku konfederaciju. Ali za takvo rješenje nužna je pretpostavka da »Srbijanci ostave« prečanske krajeve, jer na osnovi trinaestogodišnjega iskustva nema se povjerenja više ni u zakon, ništa drugo nije jamstvo nego »vlast u svojoj ruci i svojoj kući«, a dosada »iz Beograda sve što se radilo, činilo je da se simpatije glase i da se rađa nepovjerenje Hrvata prema Beogradu«. Prema tome, traži se rješenje kojega provedba neće ovisiti o praznim obećanjima.[126] Naime, u doba diktature dolazi do približavanja gledišta između HSS i SDS, u SDK, oko programa za državno preuređenje. Budući da je beogradski centralističko-hegemonistički režim doveden do apsurda šestosiječanjskom diktaturom do kraja ugrozio ideju opstanka zajedničke, jugoslavenske države, vodstvo je Pribićevićeve SDS evoluiralo u smislu prihvaćanja federalističke obnove HSS-a.

VODSTVO SDS ZA FEDERALISTIČKO UREĐENJE DRŽAVE

Pribićević se u tom pogledu izjasnio odmah po dolasku iz internacije u inozemstvo, potkraj 1931. godine. Osudivši šestosiječanjsku diktaturu i pokušaj da se hegemonizam održi pod krinkom Oktroiranog ustava, Pribićević piše: » ... ako se jugoslavensko ime države mora platiti gubitkom narodnih i ljudskih sloboda, onda je ono preskupo plaćeno ... Nije glavno ime sistema, nego je glavno da se država uredi tako ... da u njoj budu jednako kao Srbi zadovoljni i Hrvati i Slovenci. Bez zadovoljnih Hrvata Jugoslavija nema budućnosti. To je aksiom, ali nije dovoljno taj aksiom samo konstatirati, nego treba povući iz njega i sve potrebne konsekvencije ... Hrvati se ne mogu zadovoljiti praznim riječima ... nego traže takvo državno uređenje koje će im osigurati tekovine historijskog

---

126 A HAZU, *Zb. Trumbić* (Lj. Boban, Prilozi za biografiju A.Trumbića, 16–19).

razvoja, individualitet i ravnopravnost u državi... Hrvati čine komparacije. Iz tih komparacija najobičniji čovjek iz naroda izvodi zaključak, da je cela priča o hrvatstvu, jednakosti i ravnopravnosti Hrvata u Jugoslaviji jedna ordinirana laž ... Pre nego što se donese konačna ocena o držanju i orijentaciji Hrvata, treba ... u Beogradu uvek da razmisle što bi Srbi u Srbiji učinili i kakvo bi stanovište zauzelli kad bi bili u sličnom položaju kao Hrvati«... Izjavivši da »hoćemo državu u kojoj će Srbi, Hrvati i Slovenci biti među sobom potpuno ravnopravni i u kojoj će ta ravnopravnost biti zajamčena ne rečima nego državnim uređenjima i institucijama«, Pribićević se prvi put izjasnio da bi Jugoslavija trebala obuhvatati i Bugarsku, jer bez toga nema »potpunog jugoslavenskog jedinstva«.[127]

Postupno je federalističku zamisao prihvatilo i vodstvo SDS u zemlji,[128] što je omogućilo zajedničko nastupanje HSS i SDS i jaču afirmaciju SDK, kao tada jedine hrvatsko-srpske koalicije u građanskim političkim redovima.

U to doba iz redova SDS bilo je prijedloga o okupljanju svih oporbenih stranaka oko jednog programa, pa čak i da se umjesto SDK stvori jedinstvena stranka.[129] Ali, među oporbenim strankama postojale su tako velike programske suprotnosti – osobito o državnom uređenju – da se takvi prijedlozi nisu uopće ozbiljno uzimali u obzir.

ZAGREBAČKE PUNKTACIJE – NOVA REZOLUCIJA SDK O PREUREĐENJU DRŽAVE

U Zagrebu se od 5. do 7. studenog 1932. sastalo vodstvo SDK i donijelo rezoluciju o političkom stanju u zemlji, te o taktici borbe protiv režima. Ta rezolucija Seljačko-demokratske koalicije poznata je pod imenom *Zagrebačke punktacije*.

Na sastanku Izvršnog odbora SDK na kojemu je prihvaćena spomenuta rezolucija sudjelovali su: dr. Vlatko Maček kao predsjednik SDK i HSS, a u ime HSS još i dr. Ante Trumbić[130] iz Splita, Josip Pre-

---

127 S. Pribićević, Pogledi na stanje u Jugoslaviji, n. dj., 13, 16, 19, 27–28.

128 U Zagrebu je 30. VI. 1932. održan sastanak proširenog Izvršnog odbora SDS na kome su prihvaćeni zaključci da izlaz iz krize, izazvane diktaturom, može biti u preuređenju države na federalističkim osnovama (V. Vilder, Kako je došlo do Zagrebačke rezolucije 1932., *Nova riječ*, Zagreb, V. /1940., 18.)

129 Lj. Boban, Zagrebačke punktacije. *Istorija XX veka*, ZbR IDN, IV., Beograd, 1963., 326/7).

130 Trumbić je prišao HSS 1928., poslije atentata na Radićevo vodstvo u beogradskoj skupštini.

davec iz Dugog Sela, dr. Juraj Šutej iz Sarajeva i dr. Bariša Smoljan iz Mostara; SDS su predstavljali Sava Kosanović iz Plaškog, Većeslav Vilder iz Zagreba, dr. Hinko Krizman iz Varaždina, dr. Dušan Bošković iz Pančeva i prota Dušan Kecmanović iz Banja Luke, a dr. Mile Budak nazočovao je kao predstavnik Hrvatske stranke prava. Tekst prihvaćene rezolucije pripremio je dr. A. Trumbić.

U tom važnom programskom dokumentu vodstvo SDK, »stojeći na principu demokracije« i »smatrajući narodni suverenitet stožerom svake državne organizacije«, osuđuje »srbijansku hegemoniju« koja se od početka nametnula Hrvatskoj i svim našim zemljama uopće s ove strane Drine, Save i Dunava, a dostigla »vrhunac pod apsolutističkim režimom« pa se »na temelju ovako teškog iskustva« zahtijeva novo uređenje državne zajednice, povratkom »na godinu 1918. kao ishodnu točku«. Novo se uređenje mora zasnivati na »asocijaciji interesa« i »na slobodnoj volji njezinih članova« tako da »svaki član u svojoj zemlji« kao i »svi udruženi« u zajednici »budu mogli osigurati i posebne skupne interese«. Što se tiče socijalnog programa, istaknuto je da seljaštvo, koje sačinjava »ogromnu većinu naroda«, kao nosilac narodne kulture i gospodarskog života, treba biti osnova ukupnog poretka. Odbacujući hegemonistički nacionalni unitarizam, Punktacije predlažu zapravo uređenje Jugoslavije kao složene, savezne države u kojoj će biti zajamčeni »napredak i procvat moralnog i materijalnog života naroda srpskog, naroda hrvatskog i naroda slovenskog« i »posebni interesi inojezičnih manjina«, ali se ne upuštaju u podrobnije razmatranje državnog uređenja.[131]

---

131 Cijeli tekst rezolucije (Zagrebačkih punktacija) glasi:

1. Stojeći na principu demokracije, smatramo narodni suverenitet stožerom svake državne organizacije i narod sam jedinim i isključivim izvorom svakog političkog autoriteta i svake javne vlasti.

2. Budući da je seljaštvo, kao kolektivno pojam, nosilac naše narodne kulture, ekonomskog života, društvene konstrukcije i moralne vrijednosti, – a sačinjava još i ogromnu većinu naroda, stoga seljaštvo ima da bude temelj organizacije našega sveukupnog života.

3. Konstatiramo činjenicu, da srbijanska hegemonija, koja se je već od početka nametnula Hrvatskoj i svim našim zemljama uopće, s ove strane Drine, Save, Dunava, svojom nesposobnošću i pomoću nasilja i nemoralnih metoda, držeći u svojoj ruci svu državnu vlast, djeluje destruktivno uništavajući moralne vrijednosti, sve naše napredne ustanove i tekovine, materijalnu imovinu naroda, pa i njegov duhovni mir. To stanje postiglo je vrhunac pod apsolutističkim režimom od 6. I. 1929. koji je pojačavši tu hegemoniju sa svim njenim kobnim posljedicama još dokinuo građanske i političke slobode.

4. Na temelju ovako teškog iskustva dolazimo do neizbježnog zaključka, da je vraćajući se na godinu 1918. kao ishodnu tačku, prijeka potreba povesti odlučnu i što bolje organiziranu borbu protiv te hegemonije sa ciljem, da se ona odstrani iz svih naših krajeva, tako, da se ukloni odovud svaka vlast i uplov te hegemonije sa svim njenim predstavnicima.

5. Na toj pretpostavci samo može se pristupiti kao novom uređenju državne zajednice, koja, ne upuštajući se u ovom času u detaljno razgrađivanje te osnove, imati će za načelnu podlogu misao, da ta zajednica isključivši prevlast jednog ili više njenih članova nad ostalim ima biti jedna asocijacija interesa osnovana na slobodnoj volji njenih članova, tako da svaki član u svojoj zemlji, kao i svaki udruženi u

ZAGREBAČKE PUNKTACIJE – SNAŽAN POTICAJ OSTALIM OPORBENIM STRANKAMA

Zagrebačke punktacije, koje su navodno indiskrecijom, objavljene potkraj studenog 1932. najprije u inozemnom a zatim u domaćem tisku,[132] učinile su snažan politički dojam u zemlji, davši poticaja opozicionim strankama ostalih potlačenih naroda da donesu slične programske izjave, unatoč oštrom reagiranju režimskog novinstva.

Donoseći tekst Zagrebačkih punktacija, beogradska *Politika* u svom uvodniku (od 25. studenog 1932.) daje razmjerno umjeren komentar, s težnjom da ukaže na materijalne korijene srpsko-hrvatskog spora i na neosnovanost rezolucije SDK s obzirom na tvrdnju o srbijanskoj hegemoniji i na zahtjev o povratku na 1918. U komentaru se najprije podsjeća da je poslije oslobođenja odlučujući moment za organiziranje *ovakve* države bio »u onome silnome, neodoljivome nacionalnom *idealizmu* koji je Srbiju doveo do pobede i koji je našao odjeka u svim krajevima koji sačinjavaju današnju našu državu«. Taj »nacionalni idealizam« bio je toliko jak da su sve druge težnje »morale biti potisnute«, a među njima bilo je takvih »koje nisu imale druge razloge do nekog idealizma užih razmera«, a bilo je i onih što su uvjetovane »realnim činjenicama, ekonomskim i socijalnim«. Prvih je nestalo »a drugi nacionalni idealizam, ma koliko jak bio«, nije se mogao lako iskorijeniti. Te »realne činjenice« zaboravljaju sastavljači punktacija kad govore o srbijanskoj hegemoniji i o tzv. hrvatskom pitanju, hoteći ga proširiti na sve krajeve

---

zajedničkom sarađivanju na poslovima općeg interesa zajednice, koji će se sporazumno utvrditi, budu mogli osigurati i posebne i skupne interese te zajamčiti napredak i procvat moralnog i materijalnog života naroda srpskog, naroda hrvatskog i naroda slovenskog. Posebni interesi inojezičnih manjina potpuno će se zajamčiti.

6. Uzimajući ove točke kao polazni korak svoga sadašnjeg rada, odbor će na ovom temelju nastaviti svoju daljnju akciju.

Dr. Juraj Šutej	Dr. Mile Budak
Dr. Ante Trumbić	Dušan Kecmanović
Većeslav Vilder	Sava N. Kosanović
Dr. Bariša Smoljan	H. Krizman
Dr. Vlado Maček	Josip Predavec
Dr. Dušan Bošković	

(V. Vilder, Kako je došlo do Zagrebačke rezolucije, n.dj., 25–26).

[132] Prve vijesti o sastanku u Zagrebu donijele su talijanske novine, 15., 16., i 22. studenog, a zatim i *New York Times* 22. XI. 1932. s intervjuom V. Mačeka. Pošto je već dobila velik publicitet u inozemstvu, rezolucija je objavljena i u domaćem novinstvu, (usp. Lj. Boban, Zagrebačke punktacije, n.dj., 331).

»preko Drine, Save i Dunava«, a one se nisu mogle ukloniti »ničim što je na idealističkoj bazi sagrađeno« a još ih manje može ukloniti »nekakav uski hrvatski plemenski ili opšti 'prečanski' idealizam«.

A »glavna od tih stvarnih činjenica – piše *Politika* – leži u opštem ekonomskom i socijalnom sklopu naše zemlje. Sav istočni, severo-istočni i jugozapadni deo naše države, po prostranstvu više od dve trećine, pretežno je naseljen zemljoradnicima. Tu ima vrlo malo velike industrije, malo trgovine većeg stila i malo banaka sa zamašnijim kapitalom. Naprotiv, u severo-zapadnom delu, a to je u Hrvatskoj i Slovenačkoj, nalazi se sve ono što našu zemlju, u ekonomskom pogledu, stavlja u red evropskih zemalja sa razvijenom kapitalističkom proizvodnjom. Središte toga, da ga nazovemo industrijskoga dela naše zemlje, jeste Zagreb. U njemu su se stvorile banke koje su privukle velike uloge na štednju, od kojih su podignuta po celoj Hrvatskoj mnoga industrijska poduzeća. U njemu su se osnovali i industrijski karteli koji su vrlo brzo uzeli pod svoju kontrolu i ona manja industrijska poduzeća koja su se posle rata bila podigla u drugim kajevima naše zemlje. U njemu se postepeno za posljednih nekoliko godina skoncentrisao i glavni deo naše trgovine. Danas je Zagreb centar našeg ekonomskog života«.

»Centar našeg političkog života ostao je Beograd, središte onog većeg zemljoradničkog i sitno-kapitalističkog dela zemlje«.

Prema tome, »na jednom kraju ekonomska nadmoćnost, na drugom politička vlast«. Ali predstavnici »naših industrijskih krajeva, čiji je centar Zagreb«, ne samo da »nisu bili odstranjeni od javnog života« već je »u najvažnijim privrednim pitanjima njihova reč bila odlučujuća«. Znači »ne može se govoriti o antagonizmu između Zagreba kao privrednog centra i Beograda kao političkog«.

Zbog toga se, po mišljenju beogradskog komentatora, krivnja ne može baciti »na pojedine ličnosti« ili »na ovakvo ili onakvo državno uređenje«, jer se »nikakvim administrativnim merama, ma kolikih razmera one bile, ne može izmeniti taj privredni i socijalni sklop«.

Spor po toj ocjeni treba tražiti u činjenici što u Hrvatskoj, uz *»realnu«* »političku koncepciju« koja je izraz privrednih interesa Zagreba, postoji i druga »pseudo-idealistička« »bez materijalne podloge« za koju su značajne »sve one nedosljednosti i maglovitosti koje su bile tipične za mnoge hrvatske političare posle rata«. Nasuprot tome, »stvarna je samo ona politika koja je izraz u isto vreme i ideoloških stremljenja narodnih masa i ekonomskih interesa zajednice«.[133]

---

[133] Zagrebačka »punktacija« (*Politika*, XXIX. (25. XI. 1932., br. 8816).

Ta ocjena što je težila dati analize stvarne podloge političkih suprotnosti u zemlji, a koja je izražavala mišljenje dobronamjernijih beogradskih krugova, zanemarivala je dvije bitne činjenice: prvo, da je politička hegemonija, osobito u šestosiječanjskom razdoblju, neprestano mijenjala i ekonomske odnose u korist »centra političke vlasti«, i drugo, da vodstvo SDK nije govorilo u ime industrijskog i financijskog kapitala, nego u ime hrvatskog i prečanskoga srpskog naroda, koji je sve teže snosio političke i gospodarske posljedice hegemonističke vlasti.

NAPADI I NEGATIVNE OCJENE O PUNKTACIJAMA

Za razliku od *Politike* koja se na svoj način pozabavila uzrocima problema, *Vreme* je istraživajući bezobzirno velikosrpsko hegemonističko stanovište – pripisalo Zagrebačku rezoluciju djelu onih stranih sila, u prvom redu Italije, Mađarske, Bugarske, i njihovih agenata, što rade na rušenju Jugoslavije i uključenju Slovenije, Hrvatske, BiH i Vojvodine u novu Habsburšku Monarhiju.[134] Unatoč tome što je od jedanaest potpisnika Zagrebačke rezolucije bilo pet članova Pribićevićeve srpske SDS, i to trojica iz Hrvatske (Sava Kosanović, Većeslav Vilder, Hinko Krizman) i po jedan iz BiH (prota Dušan Kecmanović) i iz Vojvodine (dr. Dušan Bošković), *Vreme* tu rezoluciju prikazuje kao čin frankovaca što su »umakli preko granice« pa od njih »primamo danas paklene mašine« i plaćene teroriste ustaše, a »od onih frankovaca koji su ostali u našim granicama, od njihovog duha i mentaliteta, dobili smo zagrebačku 'punktaciju'«. Budući da je u inozemstvu osobito odjeknulo to što je rezoluciju potpisao i dr. Ante Trumbić, jedan od tvoraca Jugoslavije i njezin bivši ministar vanjskih poslova, *Vreme* se s posebnom žučljivošću obara na nj, a kao moto svog članka na prvoj stranici stavilo je Trumbićeve riječi iz godine 1916.: »Srbija je žrtvovala sve za nas. Što smo dužni mi njoj dati? Sve, ni više ni manje«.[135]

Zagrebačke *Novosti* nastojale su umanjiti rezoluciju na taj način što su pisale da skup potpisnika više nije nikakvo vodstvo bivše SDK, da se u vodstvu HSS već odavno ne nalaze najstarije pristaše Stjepana Radića, da

---

134 Rezolucija zagrebačkih opozicionera kojom se traži vraćanje na 1918. godinu (*Vreme*, XII./ 25. XI. 1932., br. 3915).

135 Organizovana borba protiv »srbijanske hegemonije« (*Vreme*, XII./26. XI. 1932., br. 3916).

je Pribićević uveo svoju stranku u SDK, jer mu je »za njegovo jačanje trebao upliv na Radićevce«, a sama SDS je zbog Pribićevićeva skretanja ostala s malo pristaša, jer je »došlo do razilaženja i suradnje mnogih i mnogih bivših samostalaca i Hrvata i Srba, a gotovo sviju Slovenaca (oko *Jutra*) sa 6. januarskim režimom«. Da je rezolucija SDK znak slabljenja sastava i snage vodstva SDK, ali i njegove odgovornosti prema narodu i državi.[136]

I sva ostala reagiranja bila su u navedenim rasponima: da je rezolucija izraz preživjelog vremena, »sva u starim sterilnim političkim idejama« koliko i njezini potpisnici što su »malo naučili od vremena i prilika u kojima živimo«;[137] da želi izazvati političko rastrojstvo države;[138] da se »na hegemoniju mogu žaliti samo ljudi povređenih ličnih ambicija ili oni koji od toga hoće da prave neki politički kapital za sebe«, te da bi povratak na »ishodnu 1918.« značio državno samoubojstvo, izlazak u susret revizionizmu Italije, Mađarske i Bugarske[139] i svima onima koji se bave prekrajanjem Europe. U to se doba, naime, mnogo govorilo da se Njemačka i Italija dogovaraju o tome da bi versailleski poredak u Europi trebalo izmijeniti tako da se stvore Srednjeeuropska i balkanska konfederacija. Po toj ideji što su je zastupali ne samo Mussolini, Gömbös i mnogi njemački političari, nego i lord Rothermeer i još neki na zapadu, Srednjeuropska ili Podunavska konfederacija bi obuhvatila Mađarsku, Transilvaniju i Bukovinu, Hrvatsku, BiH i Sloveniju, a kasnije i Čehoslovačku, dok bi Njemačka, Austrija i Italija činile carinsku uniju s njome, a smanjena rumunjska, Srbija u predratnim granicama, Bugarska, Albanija i Grčka uspostavile bi Balkansku konfederaciju pod talijanskim utjecajem.[140]

U takvim prilikama zagrebačku rezoluciju vodstva SDK je bilo teško dovesti u svezu s inozemnim urotama protiv jugoslavenske države, ali da je ona bila prije svega posljedica unutrašnjih društveno-političkih problema, tj. nerješenoga nacionalnog pitanja i neodrživoga hegemonističko-centralističkog poretka, najbolji je dokaz bio taj što su se, usprkos prijetnjama i osudama rezolucije kao protudržavnog čina, pojavile slične reolucije ili zahtjevi i iz slovenskih, bosanskih, vojvođansih i crnogorskih oporbenih redova.

---

136 Najlakša je politika (*Novosti*, XXVI./25. XI. 1932., br. 326, uvodnik).

137 Nova rezolucija sa starim rđavim idejama (*Jugoslavenska pošta* IV ./ 25. XI. 1932., br. 1736).

138 Nemogući predlozi opozicije (*Jugoslavenski list*, XV., /25. XI. 1932., br. 324).

139 Vraćanje na »izhodnu« godinu (*Politika,* XXIX., /26. XI. 1932., br. 8817).

140 Pozadina europska kongresa u Rimu. Što je otkrio Wickham Steed u *Sunday Timesu* – Srednjoeuropska i Balkanska federacija prva pod auspicijama Njemačke i Italije, druga isključiva domena Italije (*Novosti*, XXVI., /25. XI. 1932., br. 326).

SLOVENSKE PUNKTACIJE – POLITIČKI PROGRAM SLS

U siječnju 1933. u Ljubljani je Slovenska ljudska stranka, na prijedlog dr. A. Korošca, u tzv. *Slovenskim punktacijama*, iznijela svoj politički program. Tu se konstatira da je slovenski narod raskomadan između četiri države, Jugoslavije, Italije, Austrije i Mađarske, pa se zbog toga ujedinjenje slovenskog naroda u jednu političku zajednicu postavlja kao glavna zadaća i neophodan preduvjet za očuvanja njegova opstanka i daljeg razvitka. U rezoluciji se traži da se jugoslavenskoj državi prizna nacionalna individualnost, financijska samostalnost i politička sloboda slovenskog naroda.

Ljubljanske punktacije objavljene su u obliku letka s potpisom dr. Antona Korošca (i s nadnevkom 31. XII. 1932.). U toj je rezoluciji Korošec nastupio neočekivano radikalno, jer je u njoj dana jednaka ocjena za Jugoslaviju kao i za ostale zemlje koje su ugnjetavale razdijeljene Slovence. Što se tiče državnog uređenja Koroščeve punktacije svojim zahtjevom, da je potrebno da Slovenci, Hrvati i Srbi »po slobodnom sporazumu i na demokratskoj bazi izgradimo državu od ravnopravnih jedinica«, zapravo prihvaćaju federalističku osnovu Zagrebačkih punktacija prema gledištu HSS i SDK, ali kako se pozivaju i na Radikalnu stranku za koju se znalo da zastupa stanovište o stvaranju autonomnih jedinica u okviru unitarstičkoga državnog uređenja, to je bio očito znak spremnosti za traženje srednjeg rješenja.[141] Takvo pomirljivo stanovište SLS imalo je svoje korijene u tome što je vodstvo slovenske građanske klase vidjelo mogućnost osiguranja svojih interesa i na centralističko-autonomističkom principu, u okviru svog kompaktnoga jezičnog područja u Dravskoj banovini.

Režim je veoma brzo reagirao (već 8. siječnja 1933.) oštrom izjavom predsjednika svih općina Dravske banovine, osudivši Deklaracije SLS kao težnju uperenu protiv državne zajednice; zahtjev za preuređenje Jugoslavije osuđuje se kao njezino »komadanje« na »nekoliko malih samostalnih jedinica« što bi »značilo opasnost za sam opstanak države«, a time i za ponovno zarobljavanje Slovenaca.[142]

---

141 Dve »punktacije« dr. Korošca (*Politika*, XXX. /11. I. 1933., br. 8860); Punktacije g. dr. Korošca (*Vreme*, XIII. /11. I. 1933., br. 3959.); Punktacije dr. Korošca. Jedna beznačajna anegdota u životu slovenačkog naroda (*Jugoslavenska pošta*, V. /11. I. 1933., br. 1096.); Lj. Boban, Zagrebačke punktacije, n.dj., 342–343.

142 Slovenački predsednici opština protiv deklaracije g. dr. Korošca (*Politika*, XXX. /10. I. 1933., br. 8859).

Nakon toga prosvjeda Koroščeva se deklaracija pojavila i u drugoj verziji. U njoj je dopunjeno da se Slovenci »u Jugoslaviji smatraju kao u vlastitoj državi i slobodni«, te da je ujedinjenje Slovenaca »moguće postići samo u zajednici sa Srbima, Hrvatima i Slovencima u jedinstvenoj i moćnoj Jugoslaviji.[143]

Time je prva deklaracija nešto ublažena, ali samo u tom smislu da se isključi separatistički prizvuk.

Budući da je i u svomu ublaženom obliku postavila pitanje državnopravnog položaja Slovenije, rezolucija je SLS značila solidariziranje za reviziju državnog uređenja. Zbog toga, a posebno i zato što je Korošec prije surađivao sa šestosiječanjskim režimom i dvorom, Ljubljanske punktacije bile su za oporbu važan, a za hegemonističke krugove vrlo neugodan događaj.

I umjereniji beogradski krugovi, mišljenje kojih je izražavao *Politikin* komentar, osudili su slovensku deklaraciju zbog »separatističkih tendencija«, kao djelo čovjeka »u čijoj političkoj karijeri nije nikada bilo doslijednosti«, a za zahtjev za autonomnu Sloveniju, »jedinu pokrajinu u našoj zemlji koja od 1918. godine ima *stvarnu* autonomiju i to na svim poljima narodnog života« znači tražiti ono što već ima, a što se tiče priznanja »nacionalne individualnosti« ona je u Sloveniji »ostvarena još onoga dana kada je slovenački jezik proglašen ravnopravnim sa srpsko-hrvatskim i time predata celokupna uprava i svaka prosvetna i kulturna delatnost isključivo Slovencima u ruke«.[144]

Zastupnici nepomirljivoga hegemonističko-unitarističkog stanovišta osudili su Ljubljansku deklaraciju zapravo kao »pakleno smišljenu radnju fašističkog makiavelizma«; po Koroščevom prijedlogu »izgrađena država uopšte ne bi bila država već jedan savez država« i to »pod pretpostavkom da dođe do sporazuma«; svojim punktacijama Korošec je »zbrisao sve latentne simpatije« i nade vezivane za njegovu ličnost.[145]

---

143 *Politika*, XXX./ 11. I. 1933., br. 8860.

144 Isto.

145 *Vreme*, XII., /11. I. 1933., br. 3959.

I DRUGE OPORBENE STRANKE I SKUPINE ZA FEDERALIZACIJU DRŽAVE

Predstavnici vojvođanskih oporbenih skupina, radikala, demokrata, zemljoradnika i samostalaca, među kojima su najaktivniji bili prvaci samostalnih demokrata i radikala, donijeli su 28. prosinca 1932. tzv. *Novosadsku rezoluciju*. Konstatiravši da je centralističko državno uređenje pokazalo svoje nedostatke na svim područjima, ekonomskom, socijalnom i upravnom, a da su nacionalno-politička pitanja, katastrofalno zaoštrena pod diktatorskim režimom, postala najozbiljnija zapreka pronalaženju izlaza iz gospodarske krize, rezolucija traži za Vojvodinu, u budućemu državnom uređenju, jednaki položaj kakav će imati ostale pokrajine. Premda rezolucija vojvođanske oporbe bijaše kompromis između gledišta radikala i samostalaca koji su zastupali stanovište SDK, ipak se ona izjasnila za federalizam, tražeći da Vojvodina bude ravnopravna drugim federalnim jedinicama usprkos tome što su se tom prijedlogu odlučno protivila kako vodstva Radikalne stranke u Beogradu koje je odbacivalo svaku zamisao o federativnom uređenju, tako i vodstvo Demokratske stranke koje je u načelu i prihvaćalo ideju federalizma ali je odbacivalo svaku pomisao da bi Vojvodina mogla imati jednak položaj kao Srbija i Hrvatska.[146]

Potkraj siječnja 1933. i vodstvo JMO pridružilo se izjavama hrvatske slovenske i vojvođanske oporbe, donijevši svoju deklaraciju. Tzv. *Sarajevske* ili *Spahine punktacije* u svojoj su osnovi istovjetne sa Zagrebačkim. Osuđujući centralistički sustav kao glavni uzrok unutrašnjih i vanjskih teškoća zemlje, u sarajevskoj se izjavi zahtjeva novo državno uređenje na osnovi političko-historijskih jedinica, s najširom autonomijom, prepuštajući zajednici ono što treba da osigura i zajamči skupne interese. Postavljen je zahtjev da Bosna i Hercegovina budu ravnopravan član u novomu državnom uređenju.[147]

Crnogorski su federalisti izrazili svoju suglasnost s rezolucijama hrvatske, slovenske i vojvođanske oporbe u pismu Sekule Drljevića svojim političkim prijateljima, siječnja 1933., u kojem se ističe da te rezolucije »znače pobjedu gledišta koje je od samog početka Crna Gora zauzimala glasom njihove stranke.[148]

---

[146] Lj. Boban, Zagrebačke punktacije, n. dj. 344–345; T. Stojakov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, n. dj., 219–221.

[147] Lj. Boban, n. dj., 345–346; T. Stojkov, n. dj., 223–224.

[148] Prijepis pisma u autorovu posjedu; usp. Lj. Boban, Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija, n. dj. 187–8.

Rezolucije SDK, SLS, JMO i vojvođanske oporbe, donijete jedna za drugom u veoma kratkom roku, bijahu izraz nezadovoljstva svih potlačenih naroda i zemalja s hegemonističko-centralističkim režimom. One su bile javna manifestacija činjenice da šestosiječanjskoj diktaturi nije pošlo za rukom da slomi nacionalne pokrete potlačenih naroda, ni građanske oporbene stranke, koje su i na taj način pružile otpor nastojanjima dvora da ih onemoguće režimske jugoslavensko-unitarističke stranke.

Zbog velika odjeka što su ga zagrebačke, ljubljanske, sarajevske i novosadske rezolucije (punktacije) izazvale u domaćoj i u međunarodnoj javnosti, te zbog goleme važnosti pitanja što su ih pokrenule, one su pobudile sve srpske građanske stranke da odrede prema njima svoje stanovište.

Republikanska stranka u svojoj rezoluciji od 27. prosinca 1932. konstatira da su potpisnici zagrebačke izjave stali na pravilno gledište, podsjećajući svoje stranačke pristaše da su republikanci oduvijek smatrali da se organizacija države može izgraditi samo odlukom jedne sasvim slobodno izabrane suverene ustavotvorne skupštine.[149]

Budući da su se izjalovili pokušaji da oporbena vodstva triju glavnih srbijanskih oporbenih stranaka – Radikalne, Demokratske i Zemljoradničke – postignu sporazum o zauzimanju zajedničkog stanovišta prema Zagrebačkim punktacijama pretežito zbog negativnog držanja radikala, ali i zbog nezadovoljstva vodstva svih tih stranaka zbog isticanja srbijanske hegemonije i vraćanja na 1918. u preustrojstvu države, one su to učinile svaka na svoj način.

U pismu što ga je uputio pristašama Demokratske stranke (potkraj siječnja 1933.), Davidović govori da je šestosiječanjski režim doveo zemlju do očajnog stanja, a da Oktroirani ustav otkriva namjere da se on ustali kao trajan, što izaziva duboka moralna rastrojstva i nezadovoljstva. Polazeći od toga da stanje zahtijeva korjenite promjene, Davidović smatra da bi jednim prelaznim režimom oporbenim strankama trebalo povjeriti postupno uvođenje ustavnoga parlamentarnog poretka. Što se tiče državnog uređenja Davidović je iznio gledište demokrata da bi se zemlja mogla podijeliti na 7–9 samoupravnih jedinica. Te samoupravne jedinice, zasnovane prije svega na privrednim razlozima, ujedinile bi se oko »velikih nacionalno-kulturnih centara« Beograda, Zagreba i Ljubljane kako bi se zadovoljile i kulturno-povijesne posebnosti Srba, Hrvata i Slovenaca s tim da se u »prelaznoj srpsko-hrvatskoj zoni oformi i četvrta samoupravna jedinica Bosna i Hercegovina i čuva državno jedinstvo«.[150]

---

149 Prijepis rezolucije što je objavljena u obliku pisma »Našim prijateljima« u autorovu posjedu; usp. Lj. Boban, Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija, n. dj., 181–2.

150 Lj. Boban, n. dj., 189–192; T. Stojkov, n. dj., 225–228.

Gledišta Glavnog odbora Radikalne stranke iznio je Aca Stanojević u pismu svojim pristašama (nakon objavljivanja Davidovićeva pisma) o najvažnijim pitanjima sadašnjice. U to vrijeme u Radikalnoj stranci, koja je bila ozbiljno oslabljena pristupanjem znatnog dijela radikalskih prvaka (Uzunović, Maksimović, Srškić, i dr.), tzv. dvorskih radikala, šestosiječanjskoj diktaturi, nastala je dalja diferencijacija. Struja oko Laze Markovića bila je za što brži kompromis s dvorom i za dolazak radikala na vlast bez obzira na gledišta drugih oporbenih stranaka, dok se skupina oko Milana Stojadinovića i Nastasa Petrovića zauzimala za blok srpskih oporbenih stranaka (radikala, demokrata i zemljoradnika) s Koroščevom i sa Spahinom strankom, s tim da bi takav petostranački blok onda mogao bilo postići zadovoljavajući sporazum s vodstvom hrvatskog pokreta bilo držati to vodstvo u izolaciji, osiguravajući režimu solidnu političku osnovu. Aca Stanojević i njegov zamjenik M. Trifunović kolebali su se između te dvije struje u vodstvu radikala. Izloživši kritici diktatorski režim koji je zbog »nerazumne i nevešte politike svih vlada od 6. januara« otežao posljedice svjetske gospodarske krize, Stanojević se zauzima za uspostavu parlamentarne vladavine i narodnih prava i sloboda. Centralistički poredak kao nemoguć treba da bude odbačen, a buduće uređenje države valja graditi na sporazumu Srba, Hrvata i Slovenaca, osiguravajući ga preko parlamenta i predstavništva samoupravnih jedinica. To je značilo da je Radikalna stranka ostala na programu unitarističko-samoupravnog sustava, ali je njezina osuda apsolutistčke vladavine bila za režim neugodna, jer je dolazila iz redova nekad najutjecajnije srbijanske građanske stranke.[151]

Iz redova Zemljoradničke stranke prema zagrebačkim punktacijama zauzela je veoma pozitivno stanovište ljevica oko Dragoljuba Jovanovića, već u prosincu 1932. U njezinu se proglasu prihvaćaju težnje predstavnika hrvatskog naroda i prečanskih Srba izražene u zagrebačkoj rezoluciji, a napada vlada zato što nastoji potpisnike te izjave prikazati kao separatiste i veleizdajnike. Osudivši apsolutistički režim i hegemoniju stanovitih čimbenika, ljevica Zemljoradničke stranke smatra da nacionalni mir i stvarnu ravnopravnost može osigurati samo jedno sporazumno, federativno državno uređenje u duhu prijedloga zagrebačke rezolucije. Samo se vodstvo zemljoradnika oko Jovana Jovanovića i njegova zamjenika M. Gavrilovića (koji je smatran prvakom desne struje) nije obratilo javnosti, ali ni ogradilo od izjave svoje ljevice. Ono nije zagre-

---

[151] Pismo Ace M. Stanojevića svojim pristašama »Dragi prijatelji«, travnja 1933. (Pismo u obliku letka u autorovu posjedu; usp. Lj. Boban, n. dj., 200–201; T. Stojkov, n. dj., 228–231).

bačku rezoluciju primilo s odobravanjem, ali ipak znatno pomirljivije od radikala i demokrata, smatrajući da se na njezinoj osnovi može razgovarati. Jovan je Jovanović poručivao Trumbiću da bi Zemljoradnička stranka bila spremna za pregovore s Hrvatima, za sporazum, kad dobije većinu i postane glavna politička stranka u Srbiji, što je u Zagrebu ocjenjivano kao nerealno.[152]

NAPADI IZ VLADINIH REDOVA NA ZAHTJEVE ZA PREUREĐENJE DRŽAVE

U siječnju 1933., objavljena je najprije Poslanica katoličkih biskupa Jugoslavije, a zatim i poruka zagrebačkog nadbiskupa i predsjednika biskupske konferencije dr. A. Bauera protiv hajke na Katoličku crkvu. Kako Poslanica, tako i poruka, napadane su iz vladinih redova da što je u svezi, ne samo s punktacijama političkih ljudi, već i sa Svetom Stolicom i s Mussolinijevom politikom, iako je nadbiskup Bauer najodlučnije odbacio takve sumnje.[153]

Na veliki odjek u inozemnoj i domaćoj javnosti naišle su u to doba i Mačekove izjave predstavnicima austrijskih i francuskih listova, a prenio ih je i domaći tisak, u kojima je Maček iznio da Hrvatska traži punu samostalnost (političku, financijsku i vojnu) u okviru Jugoslavije; oštro kritizirao predstavnike srpskih vladajućih oporbenih stranaka što »još ne shvaćaju da Hrvati imaju pravo zahtijevati ista prava kao i Srbi«, upozorivši da bez sporazuma nema izmirenja niti sređenja države.[154]

Zbog tih je izjava iz režimskih redova Maček najprije proglašen frankovcem; kao »hrvatski« ministar u vladi Juraj Demetrović optužio ga je za izdaju Radićeve ideologije;[155] zatim je za sve kolovođe punktacija: Mačeka, Pribićevića, Korošca i Spahu rečeno da su s frankovcima »na istoj političkoj liniji«;[156] i napokon sve Mačekove izjave o traženju preuređenja države da bi se osigurala sloboda i samostalnost Hrvatske u za-

---

152 Letak »Istina o Zagrebačkoj rezoluciji« potpisan sa »Zemljoradnici iz Srbije« u autorovu posjedu; A JAZU *Zbirka Trumbić;* Lj. Boban, n. dj., 183–185; T. Stojkov, n. dj., 231–234.

153 Nova poruka g. dr. Bauera (*Politika*, XXX./28. I. 1933., br. 8879).

154 Dr. Vlatko Maček (uvodnik); Ponovna izjava dr. Mačeka (*Novosti,* XXVII. /2. II. 1933., br. 33); »Nema sporazuma nema izmirenja« (*Politika*, XXX./ 2. II. 1933., br. 8882).

155 Ministar Demetrović o frankovačkoj politici dr. Mačeka (*Vreme* XIII./5. II. 1933., br. 3984).

156 Mačekova izjava o Zagrebačkim punktacijama (*Jugoslavenska pošta,* V./1. II. 1933., br. 1113).

jedničkoj državi označene su kao čisti separatizam i očijukanje s vanjskim nacrtima o preuređenju Podunavlja i Balkana za koje treba da snosi odgovornost zbog napadaja na integritet države.[157]

Programski izlazak pred javnost oporbenih stranaka izazvao je podvajanje u redovima režimske skupštine i dio zastupnika i senatora iz Hrvatske, koji su dotada surađivali sa šestosiječanjskim režimom, izdvojivši se u tzv. Narodni klub, podnosi (16. i 17. veljače 1933.) posebnu deklaraciju u Skupštini i Senatu. U njoj se ističe da je šestosiječanjski režim odstupio od zamišljene politike, te da je ideologija integralnog jugoslavenstva dovela do narušavanja ravnopravnosti Srba, Hrvata i Slovenaca; zatim se predlaže preuređenje države na »samoupravnoj osnovi, vodeći računa o historijsko-političkim individualitetima«, s tim da se sačuva unitaristički državni princip, koji podnaša samouprave sa sadržajnim oznakama bilo autonomije bilo federacije. U ime Narodnog kluba deklaraciju je u Senatu obrazlagao dr. Benjamin Šuperina i dr. Stanko Šurlinga, a u Skupštini Nikola Preka. U njoj su hrvatski integralisti pokušali dati svoju teoriju jugoslavenstva, iznijevši da su oni nasuprot »integralnom jugoslavenstvu« za »sintetičko jugoslavenstvo, shvaćeno kao historijsko-psihološki produkat sa jednim zajedničkim idealom«, dok je integralno jugoslavenstvo »jedna ekskluzivna dogma, koja proizvoljno negira opstojnosti«.[158] Na taj su način i sudionici šestosiječanjskog režima iz Hrvatske odustajali od kompromitiranog, ozloglašenog integralizma, zaogrćući svoj unitarizam, što je imao korijene u financijskoj povezanosti s režimom, novim teorijama o sintetičkom jugoslavenstvu i o zajedničkom idealu.

Od senatske i skupštinske većine deklaracija skupine hrvatskih senatora i zastupnika dočekana je s gnjevnim ogorčenjem, kao izdaja i kao prodor federalizma čak u »narodno predstavništvo«. Ostajući vjerni šestosiječanjskom unitarizmu, od hrvatskih integralista deklaraciju su napali dr. Josip Šilović i dr. Grga Anđelinović, a od ostalih mnogi zadrti unitaristi (kao dr. Svetislav Hođera i dr.) koji su istakli da »federalistička zaraza« prijeti unitarističkom uređenju; da potpisnici deklaracije »koketiraju« s Mačekovim punktacijama; da »šta su nam trebali« Šuperina, Švrljuga, Frangeš, Preka i sl. koji u Zagrebu i u Hrvatskoj ništa ne znače i nemaju nikoga za sobom; da se postavlja pitanje »šta hoće ta gospoda«,

---

157 Narodni grešnik (*Vreme*, XIII./2. II. 1933., br. 3981).

158 Deklaracija Narodnog kluba (*Politika*, XXX. /17. II. 1933., br. 8897). Narodni klub su osnovali senatori: dr. B. Šuperina, dr. St. Švrljuga, dr. Ž. Mažuranić, P. Dobrinić, T. Jalžabetić, P. Đurlić i S. Janković (*Jugoslavenski list*, XVI / 17. II. 1933., br. 48.), a u Skupštini ga je predvodio Nikola Preka (Lj. Boban, n. dj., 346–353).

dotično »šta hoće Hrvati«, jer se to ni iz Mačekove ni iz deklaracije Narodnog kluba ne vidi, a pošto su potpisnici bili bivši ministri, jednom već treba biti na čistu da je u interesu države da »uzima za ministre samo one koji su bezuslovni a ne uslovni Jugoslaveni«.[159]

Unatoč takvim napadajima Švrljuga je ponovio gledište Narodnog kluba u kasnijoj raspravi o financijskoj i unutrašnjoj politici u Senatu, tumačeći da Hrvati, među kojima se »jugoslavenska ideja rodila davno prije nego li je ušla u pisane zakone« ne mogu prihvatiti integralno jugoslavenstvo kao dogmu koja negira opstojnosti, te zato zastupaju »stanovište da uređenje naše države treba da bude autonomno pa i federativno jer takvo uređenje sadržaje daleko manje opasnosti nego li današnje stanje«.[160]

Činjenica da su i hrvatski integralisti odbacivali unitarističko jugoslavenstvo govori da je hegemonistički unitarizam ugrožavao čak i njihove interese, a još više da su opće prilike bile takve da su ih prisiljavale na to.

Nastup oporbenih stranaka i nacionalnih pokreta s federalističkim zahtjevima naišao je na živo zanimanje demokratske javnosti u Europi, koja je i u savezničkim zemljama izražavala veliko negodovanje prema profašističkoj diktaturi u Jugoslaviji. U to doba Pribićević je predlagao da i Trumbić napusti zemlju i da sa svojim velikim diplomatskim iskustvom i ugledom na Zapadu povede borbu protiv diktatorskog režima u Jugoslaviji, a isto je tako predlagao i predstavnicima HSS-a u emigraciji, J. Krnjeviću i A. Košutiću da vode zajedničke akcije. Oni nisu prihvatili te prijedloge ali su pojačali svoju političku aktivnost u Londonu, Beču, Rimu i u Parizu. Osim redovnog informiranja, oni su potakli da iz Velike Britanije budu upućeni u Jugoslaviju i članovi posebnoga Balkanskog odbora da na licu mjesta ispitaju činjenično stanje. Britanski poznavatelji jugoslavenskog problema dali su znati Košutiću da Velika Britanija podupire hrvatski zahtjev da se dokrajči neodrživa srpska hegemonija nad Hrvatskom, prihvaćajući »bez rezerve stanovište da je Hrvatska politički u mnogo lošijoj poziciji, nego što je bila prije rata« u sastavu Habsburške Monarhije, ali su obim stranama preporučivali da traže rješenje u federativnom preuređenju države, jer je to i u interesu mira u Europi. Zaključak jedne šire rasprave u Londonu bio je da britanska i francuska

---

159 *Politika*, XXX / 18. i 19. II. 1933., br. 8897 i 8898.; *Vreme*, XIII. / 18. i 19. II. 1933., br. 3997 i 3998.

160 Budžetska debata u Senatu. Govori g. dra Švrljuge i dra Mažuranića o financijskoj i unutarnjoj politici (*Jutarnji list* , XXII./ 27. III. 1933., br. 7600).

vlada zajedno državama Male Antante trebaju izvršiti ujedinjeni pritisak na beogradsku vladu »u korist drastične promjene režima i uspostavljanja Jugoslavije na federativnoj bazi, kao jedino sredstvo da se izbjegnu katastrofalni događaji u jugoistočnoj Europi«. Zabrinuta za sudbinu versailleske Jugoslavije grupa engleskih intelektualaca (predvođena R. W. Setom-Watsonom) u svojoj predstavci britanskoj vladi piše da prilike u Jugoslaviji znače pogibelj kako za samu jugoslavensku državu tako i za europski mir, tražeći od britanske vlade da se zajedno s vladama Francuske, Čeho-Slovačke i Rumunjske zauzme u beogradskoj vladi za preuređenje Jugoslavije kojoj bi dotle trebalo uskratiti svaku financijsku potporu.[161]

VELIKI PROGON SVIH PROTIVNIKA REŽIMA

Nakon zagrebačkih, ljubljanskih, sarajevskih i novosadskih punktacija, te odjeka što su ga one izazvale u zemlji i u svijetu, Srškićeva je vlada pooštrila progone hrvatskih i slovenskih nacionalista i drugih protivnika režima. Zbog punktacije uhićen je 31. siječnja 1933. dr. Vladko Maček i najprije odveden u zatočenje u Čajniče, a zatim je u Beogradu 29. travnja 1933. osuđen na tri godine strogog zatvora po Zakonu o zaštiti države. Mačekova osuda bila je zasnovana na optužbi da je potpisan i rasturanjem rezolucije SDK i u svojim izjavama stranim novinarima (za francuske, engleske, austrijske i američke interese) išao za tim da se jedan dio Kraljevine Jugoslavije (tj. Hrvatska) izdvoji iz cjeline kao samostalna država. Odbijajući takvo tumačenje zagrebačkih punktacija, Maček je na sudu obrazlagao da je smisao rezolucije i njegovih izjava – traženje rješenja hrvatskog pitanja u granicama Jugoslavije. Iako su i ostali potpisnici zagrebačkih punktacija podnijeli sudu izjavu kojom se potpuno solidariziraju s Mačekom, Maček je izveden pred sud sam da bi se on i HSS kompromitirali pred javnošću zbog separatizma.[162] U to doba bili su

---

[161] Ta rasprava o hrvatskom problemu objavljena je u časopisu *International Affairs* (London, 1933., br. 1. siječanj–veljača) koji je inače izražavao gledište bliska službenim krugovima. U raspravi su pored A. Košutića i članova Balkanskog odbora dr. Ben Rileya i Ries Dariesa, sudjelovali i Seton–Watson, Wickham Steed, Henri Nevinson, Melville Wanklyn i dr. (Prijevod sadržine objavljene rasprave u autorovu posjedu.) Vidjeti također T. Stojkov, n. dj., 237–239, 254.

[162] Proces protiv dra Vladimira Mačeka (*Jutarnji list*, XXII. /25. IV. 1933., br. 7627); Proces pred sudom za zaštitu države. Dr. Maček odgovara za punktacijske izjave (*Novosti*, XXVII. / 26. IV. 1933., br. 114.); Dr. Vladimir Maček pred državnim sudom (*Politika* XXX / 25. IV. 1933., br. 8965). I te i druge domaće novine, a također i svjetski tisak donosili su od 25. do 30. travnja 1933. godine izvještaje o procesu i osudi dr. Mačeku.

pozatvarani i osuđeni i neki drugi prvaci HSS (dr. Ivan Pernar, Đuka Kemfelja,Viktor Košutić, Petar Posarić.) Inzistiranjem na separatističkom značenju zagrebačkih punktacija htjelo se izazvati razdor između HSS i SDS (a time i razbijanje i SDK), te u isto vrijeme kompromitirati oporbenene krugove u Srbiji, da politikom suradnje i sporazumijevanja sa SDK pomažu razvijanje separatističkih tendencija.

Protiv potpisnika ostalih rezolucija bile su poduzete blaže, redarstvene, a ne sudske mjere. U listopadu 1933. bio je konfiniran Korošec (najprije u Vrnjačku Banju, a zatim na Hvar), a zajedno s njim i članovi vodstva SLS (dr. Kulovec, dr. Natlačen, dr. Ogrizek). SLS je popustila u oštrini svoje političke borbe kad je režim ekonomskim sankcijama ugrozio njezine interese u Zadružnoj gospodarskoj banci.

Zbog rezolucije JMO dr. Spaho i dr. Hrasnica redarstveno su kažnjeni s po dvadeset dana zatvora, a redarstveno su također kažnjeni i potpisnici novosadskih punktacija.

Srbijanske oporbene stranke (Radikalna, Demokratska i Zemljoradnička) prosvjedovale su protiv tih vladinih progona. U tekst zajedničke izjave u povodu pokretanja sudskog postupka protiv Mačeka, što su je potpisali Lj. Davidović i J. Jovanović, a odbio potpisati A. Stanojević, rečeno je da oni kao istinski predstavnici srpskog naroda odriču pravo režimu da se o pokrenutim pitanjima »rešava putem koji se u istoriji uvek pokazao koban – putem krivičnih progona«, te da optuživanje Mačeka za pokušaj odvajanja Hrvatske samo daje argumente neprijateljima Jugoslavije. U zajedničkoj izjavi triju stranaka uoči same sudske rasprave osuđuju se nasilja i progoni izražavanja mišljenja Hrvata kako gledaju na svoj položaj u državi koja mora biti osnovana na slobodi, jednakosti i ravnopravnosti.[163] Zbog solidariziranja s rezolucijom SDK i oporbene aktivnosti došlo je do progona i nekih prvaka srpskih oporbenih stranaka. (Svibnja 1933. pred sud su izvedeni u Banjoj Luci dr. Branko Čubrilović, zemljoradnički prvak iz Bosanske krajine, ali je oslobođen), a u Ogulinu dr. Sava Kosanović (suđen uvjetno).[164]

Izjave oporbenih građanskih i seljačkih stranaka nakon zagrebačkih punktacija i u tijeku sudskih procesa, bile su jamačno znak osude apsolutističkog centralizma u svim zemljama Jugoslavije, a progoni Mačeka, Korošca i drugih zaoštravali su nacionalno pitanje, potičući separatističke tendencije u hrvatskomu i slovenskomu nacionalnom pokretu.

---

163 T. Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, n. dj., 241–243; I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, n. dj., 224–226.

164 *Politika*, XXX. /11. i 14. V. br. 1933.

Politički progoni ne samo komunista nego i vodećih ljudi građanskih i seljačkih stranaka, raskrinkavali su apsolutizam, prikriven Oktroiranim ustavom i pseudoskupštinskim sustavom, izazivajući pooštravanje nezadovoljstva i jačanje političke akcije nacionalnog i revolucionarno-demokratskog pokreta protiv hegemonističkog režima.

U vrijeme procesa protiv dr. Mačeka (travnja 1933.), na sam dan izricanja osude, u Zagrebu je došlo do demonstracija studenata na Sveučilištu i do pokušaja uličnih demonstracija. Od još većega političkog značenja bila je sjednica Hrvatskoga narodnog zastupstva (zastupnika HSS-a izabranih na zadnjim parlmentarnim izborima 1927.) pod vodstvom Predavca i Trumbića. Uoči sjednice Predavec je primio poruku HSS-ovskih predstavnika u emigraciji Košutića i Krnjevića. U toj poruci osuđuje se i režim i srbijanska oporba, zato što je također za održavanje hegemonističkog položaja Srbije, pa se u svezi s tim ističe da se Hrvati moraju boriti u prvom redu za slobodu Hrvatske, a tek u drugom redu za zajedničku državu. »Kad zajednica znači smrt Hrvatskoj – govori se u poruci – onda Hrvatska odgovara: prije smrt zajednici«. Istodobno vodstvo HSS-a se obavještava da i u zapadnih prijatelja prevladava mišljenje da jugoslavensku državu treba tako preurediti da ostanu zajednički samo obrana i vanjski poslovi. U rezoluciji što ju je donijelo zastupstvo nije, međutim, ponovljeno to radikalno stanovište, već je, osim izražene solidarnosti s osuđenim Mačekom, kao opća zadaća postavljeno: »ostvarenje politike koju je hrvatski narod sebi odredio pod vodstvom Stjepana Radića«.[165]

Nešto kasnije u ljeto i jesen 1933. Trumbić, koji je nakon Predavčeva ubojstva (srpnja 1933.) sâm zamjenjivao Mačeka, u razgovoru s prvakom Demokratske stranke prof. B. Markovićem i s prvacima Zemljoradničke stranke Vasom i Brankom Čubrilovićem precizirao je da hrvatsko vodstvo traži slobodnu Hrvatsku u okviru Jugoslavije, a ako to ne bi bilo moguće postići, onda izvan nje. On je ponovio da Hrvati neće praviti sporazum s pojedinim srpskim strankama već jedino s cijelom srpskom oporbom ako prihvati hrvatske zahtjeve. Zbog tako radikalnoga Trumbićevog držanja u Beogradu su ocjenjivali da se on u svojim političkim koncepcijama vratio na pravaške pozicije.[166]

---

[165] A JAZU, *Zb. Trumbić;* pribilješke autora iz razgovora s dr. J. Šutejem i B. Smoljanom; T. Stojkov, n. dj., 248–250.

[166] A JAZU, *Zb. Trumbić*, f–126; T. Stojkov, n. dj., 157-260.

KRALJ ALEKSANDAR ZAKULISNO SREĐUJE PRILIKE U DRŽAVI

Istodobno Aleksandar čini mnoge javne i zakulisane, ali više prividne negoli stvarne korake što bi vodilo sređenju prilika u državi. U drugoj polovici 1933. i u prvoj polovici 1934. godine odvijala se živa politička aktivnost, potaknuta osobno od Aleksandra ili sa znanjem dvora, radi pronalaženja nekog rješenja državne političke krize.

Sređenju prilika u režimskim redovima trebao je poslužiti Prvi kongres dvorske stranke (srpnja 1933.), na kojem se JRSD prozvala *Jugoslavenskom nacionalnom strankom* (*JNS*), za predsjednika koje je izabran Nikola Uzunović, koji bijaše predsjednik dotadašnjega Glavnog odbora. Kako, međutim, sukobi i trzavice u režimskoj stranci same vlade nisu prestajali, to kralj Aleksandar siječnja 1934. smjenjuje Srškića i na čelo vlade dovodi Uzunovića. Ali ni ta promjena nije nipošto pridonijela uklanjanju nestabilnosti i previranja u samim režimskim redovima pa je dvor bio prisiljen da u tečaju te iste (1934.) godine još tri puta čini promjene u Uzunovićevoj vladi.

Istodobno kralj Aleksandar tajnim razgovorima nastoji pridobiti za sudjelovanje u vladi radikale iz Glavnog odbora, Koroščevu SLS i Mačekova zamjenika Predavca, kojega se u režimskim vrhovima smatralo pogodnijim za kompromis od nepopustljivog Mačeka. Budući da je Predavec odbio svake pregovore i s dvorskim i s radikalskim izaslanikom dok je Maček u zatvoru (nakon čega je ubrzo ubijen), a radikali se nisu htjeli kompromitirati ulaskom u vladu s omrznutim šestosiječanjcima, to im je Aleksandar prešutno prepustio inicijativu za pronalaženje pogodne političke grupacije za novu vladu, a sam je posredstvom dr. Šubašića uspostavio dodire sa zatvorenim Mačekom.

Oslabivši gotovo svaku suradnju s demokratima i sa zemljoradnicima, jer s njima nisu imali izgleda za dolazak na vlast, radikalski su se prvaci angažirali oko Glavnog odbora, potkraj 1933. i u proljeće iduće godine na stvaranju nove političke grupacije od radikala, Koroščeve SLS, Spahine JMO i Narodnog kluba, koji je okupljao skupinu hrvatskih režimlija i koji je, kad je propao pokušaj razbijanja ili pridobivanja dijela HSS-a, nakon zatvaranja Mačeka i pregovora s Predavcem, trebao makar i prividno, predstavljati Hrvate u novoj političkoj kombinaciji tzv. četvorke. Oko te grupacije radili su osobito M. Stojadinović, koji je bio u neprestanom dodiru s Aleksandrom i L. Marković. Ta četvorna kombinacija –

– radikali, SLS, JMO, Narodni Klub – činila se višestruko pogodnom. Osim toga što bi mogla zamijeniti ozloglašenu šestosiječanjsku garnituru, što je potpuno skrahirala i na političkom i na gospodarskom području suprotno svojoj unitarističkoj ideologiji bila rastrojena na konkurentske struje, svrha četvrtog bloka bila je i u tome da se okupljanjem najistaknutijih političkih skupina Srbije, Slovenije i BiH razbije prečanska fronta nastala pristajanjem Korošca i Spahe uz zagrebačke punktacije te izolira HSS i SDK i tako prisili vodstvo hrvatskoga narodnog pokreta na popuštanje ili na bespomoćnost. Korošec, Spaho i Švrljuga pristali su na prijedlog radikala, što je potaklo vodstvo SDK da pokuša spriječiti tu kombinaciju. Nakon sastanka (2. III. 1934.), kojemu su bili nazočni A. Trumbić, J. Jelašić, J. Šutej, B. Smoljan, V. Vilder i S. Budisavljević, B. Smoljan prenio je Korošcu i Spahi poruku da mogući ulaz SLS i JMO u četvornu kombinaciju u Zagrebu smatraju »kao neprijateljski akt prema Hrvatima« što im ostavlja potpuno slobodne ruke u svim možebitnim okolnostima što mogu danas-sutra nastati u europskim prilikama. Do oživotvorenja četvorne kombinacije ipak nije došlo, jer je Aleksandar ustuknuo da potpuno odbaci svoju dvorsku stranku i šestosiječanjske političare, budući da bi to značilo poraz i njegove osobne politike, ali je u zakulisnim dodirima ostavljao otškrinuta vrata za sva moguća rješenja, stavljajući čak u izgled da će po povratku iz Francuske pregovorima s Mačekom riješiti hrvatsko pitanje podjelom države na srpsku i hrvatsku polu, s tim da Hrvatska koja bi imala svoj parlament obuhvati Savsku, Primorsku i Vrbasku banovinu, Baranju i dio Bačke (Suboticu s okolinom). Već i sami nagovještaji mogućnosti bilo kakvog preuređenja države nailazili su na ogorčen otpor iz unitarističko-centralističkih redova.[167]

---

[167] Autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem i dr. B. Smoljanom; A JAZU, *Zb. Trumbić*, f 126, 135; M. Stojadinović, Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata, Buenos Aires, 1963., 303-307; V. Maček, In the Struggle for Freedom, New York, 1957., 152–154; I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, 265–269; Lj. Boban, Iz historije odnosa V. Mačeka i dvora (... od septembarskog ustava), HZb XVII./1965., 210–238; Isti, Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima, n.dj., 63–73; T. Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, n. dj., 266–273.

VII.

VRHUNAC GOSPODARSKE KRIZE I PRIVREDNA POLITIKA APSOLUTISTIČKO-CENTRALISTIČKOG REŽIMA

SVJETSKA GOSPODARSKA KRIZA ZAHVATILA I KRALJEVINU JUGOSLAVIJU

Svjetska gospodarska kriza, što je, osobito od 1929., potresla kapitalistički svijet, dostigla je 1932. svoj najviši stupanj: industrijska proizvodnja smanjila se za polovicu, a vojska nezaposlenih popela se na oko trideset milijuna radnika. Strukturalna kriza kapitalističkog sustava posebno je pogađala agrarne zemlje.

U tako nerazvijenim zemljama kakva je bila kapitalistička Jugoslavija kriza je dovodila u bijedu, osim radničke klase, i milijunske slojeve siromašnog seljaštva. Po indeksu Narodne banke, u godini 1932. cijene industrijskih proizvoda u Jugoslaviji bile su za 30% niže od prosjeka iz 1926., a čak 40% niže nego 1929. i 44% niže u odnosu na 1924. godinu. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda bio je, međutim, znatno veći od pada cijena industrijskih proizvoda. Kriza kapitalističke privrede do krajnosti je otvorila tzv. škare cijena i pojačala nerazmjer između industrijskih i poljoprivrednih cijena. Po indeksu Privrednog pregleda, cijena industrijskih proizvoda pala je od 1925. do 1930. za 25%, a pad poljoprivrednih proizvoda iznosio je čak 56%. Kako su u isto doba porezi i drugi nameti ostali isti ili se čak povećali, to je izazvalo katastrofalno zaduženje i propadanje siromašnog seljaštva. Seljački dugovi porasli su od tri milijarde u 1926. na gotovo sedam milijardi u 1932. godini. Po anketi Agrarne banke (iz 1932. godine), od ukupno 1,985.000 poljoprivrednih gazdinstava bilo je 709.525 seljačkih dužnika, a od ukupno 6982 milijuna dugova otpadalo je na dugove Državnoj hipotekarnoj banci 206,7 milijuna ili 2,96%, na dugove Privilegiranoj agrarnoj banci 499 milijuna ili 7,15%, privatnim bankama 2246 milijuna ili 32,18%, seljačkim zadrugama 875,5 milijuna ili 12,54%, privatnim osobama (imućnijim seljacima, trgovcima, obrtnicima) 3154 milijuna dinara ili 45,17%.

Ukupna visina seljačkih dugova prema godišnjem dohotku od poljoprivrede i stočarstva, dotično prema izvozu poljoprivrednih proizvoda ipak nije bila velika. Zaduženje je iznosilo svega oko jedne trećine narodnog dohotka od poljoprivrede (po podacima iz 1936. godine 18:6 milijardi dinara), a vrijednost izvoza samo deset glavnih poljoprivrednih i stočarskih proizvoda iznosi oko četvrtine iznosa zaduženja (1451 milijun) u godini najteže krize – 1932., dok je na početku krize iznosila oko polovine zaduženja (3442 milijuna u 1929. godini). U drugim kapitalističkim zemljama, gdje je poljoprivreda više radila s kreditom, njezino zaduženje u odnosu na dohodak i izvoz bilo je znatno veće (u SAD npr. dugovi farmera iznosili su 1928., još u razdoblju konjukture, oko sedam milijardi dolara ili točno onoliko koliko i narodni dohodak od poljoprivrede). Problem je u Jugoslaviji bio u tome što je dugovima najviše bilo opterećeno siromašno seljaštvo, a zatim osobito u visini kamate koje su iznosile čak i 40-100%, tako da su gutale više od polovice ukupnih prihoda svih zaduženih gazdinstava (više od jedne milijarde dinara godišnje), a isto tako i u neravnomjernom odnosu poljoprivrednih prinosa i seljačkih dugova u različitim dijelovima zemlje.

Stupanj zaduženosti pojedinih skupina seljačkih gospodarstava daje ujedno sliku ubrzanog raslojavanja na selu. Mala seljačka gopodarstva (do 5 ha), kojih je bilo 1,348.149 ili 67,8%, posjedovala su tek 28% ukupne površine zemlje, a na njih je otapalo oko 34% ukupnog iznosa duga; na srednja seljačka gospodarstva (5-20 ha) kojih je bilo 581.305 ili 29,3% sa 49,3% ukupne površine odpadalo je 43% duga, a veća i manja (20-30 ha) i veleposjedi (preko 50 ha), kojih je bilo 56.271 ili 2,9% a posjedovala su 22,7% zemljišta, bila su zadužena sa 23% od ukupnog iznosa duga. Budući da je kriza pogađala najviše siromašne, a dobrim dijelom i srednje seljaštvo do te mjere da se moralo zaduživati za nabavu prehrambenih proizvoda, to su se dvije trećine seljaštva našle u uvjetima teške bijede, nazadovanja i propadanja. Siromašno seljštvo bilo je, uz nezaposlene radnike, u najtežem položaju: prosječni godišnji dohodak člana seljačke obitelji, računajući po narodnom dohodku od poljoprivrede 1931. godine (15 milijardi dinara) iznosio je oko 1400 dinara ili dnevno svega oko 4 dinara (dohodak člana radničke obitelji iznosio je oko 10 dinara), a osim toga bio je opterećen visokim porezima i kamatama na dugove. Produbljivanje gospodarske krize ubrzalo je stoga raslojavanje i proletarizaciju seljaštva.

Dugovi poljoprivrede Slovenije (1290 milijuna ili 18,6% od jugoslavenskih) iznosili su otprilike toliko koliko i dugovi Vojvodine, a udjel

slovenske poljoprivrede u jugoslavenskim razmjerima iznosio je u žetvenom prinosu svega 7,31%, ili u broju goveda 9,5%. Unatoč raširenosti zelenaštva, poljoprivreda je Srbije bila manje zadužena, u razmjeru sa svojim prihodima u biljnoj i stočnoj proizvodnji, od Hrvatske, Slovenije i Vojvodine, a dugovi Crne Gore (496 milijuna dinara) bili su dva puta veći od dugova Makedonije (209 milijuna), iako je udjel Makedonije u vrijednosti biljne proizvodnje bio 6,3%, a Crne Gore 0,3%.

S obzirom na to da je 80-86% ukupnog zaduženja seljaštva otpadalo na dugove privatnim novčanim zavodima, dotično privatnom kapitalističkom sektoru, koji je bio razvijeniji u prečanskim zemljama, vladajući su hegemonistički krugovi nastojali iskoristiti tu okolnost da bi ekonomski potkopali razvijeniji kapital prečanskih zemalja.

Struktura krize svjetskoga kapitalističkog poretka od 1929. do 1934. izazvala je u Jugoslaviji navlastito ove gospodarske posljedice: pad vrijednosti poljoprivrednih proizvoda; opadanje izvoza poljoprivrednih produkata; pad kupovne moći, zaduženje, osiromašivanje i propadanje seljaštva; pad industrijskih cijena i propadanje obrtnika i sitnih kapitalističkih poduzeća; pad nadnica, smanjenje kupovne moći gradskog pučanstva i povećanje nezaposlenosti radničke klase, slom kreditnih organizacija privatnoga bankarskog sektora.

Velika gospodarska kriza koja je (24. studenog 1929.) započela financijskim slomom na burzi u New Yorku, a zatim šireći se postupno dovela do kraha i mnoge europske novčane zavode, zahvatila je Jugoslaviju svom težinom u jesen 1931. Kriza londonskih, pariških, bečkih, peštanskih, berlinskih i drugih velebanaka s kojima je bio povezan jugoslavenski kapital, ili od kojih je ovisio barometar financijskih prilika u Europi, izazvala je najprije povlačenje stranog kapitala iz zemlje, što je znatno pogoršalo gospodarsku situaciju, a zatim i navalu ulagatelja štednih uloga na šaltere banaka. To je prouzrokovalo potres i slom u prvom redu zagrebačkih, ljubljanskih, osječkih i novosadskih banaka, među njima i najjačih kao što je bila Prva hrvatska štedionica,[168] koje nisu dobile potporu države i njezinih novčanih zavoda (Narodne banke i drugih državnih banaka). Navedene privatne banke zatvorile su šaltere i obustavile plaćanje uložaka svih kredita, što je dovelo u težak položaj ne

---

168 Prva hrvatska štedionica od svog osnutka 1846. razvila se u banku velike financijske moći, koja je imala na štednim ulozima preko dvije milijarde dinara, kreditirajući široko trgovinu i industriju, obrtničke i poljoprivredne interesente. Njezino se financiranje proteglo uglavnom na Hrvatsku, ali je prodiralo i u Bosnu, Vojvodinu i Srbiju. Glavni ravnatelj Prve hrvatske štedionice biran je za predsjednika upravnog odbora četrdeset i dva dionička društva, što su se nalazila u interesnoj sferi te banke.

samo individualne ulagače već i industrijska i trgovačka poduzeća, koja su radila s kapitalom tih banaka. Slom privatnih banaka izazvao je gospodarsku katastrofu desetaka tisuća štednih ulagača, omogućio zarade pojedinim grupama financijskog kapitala špekulantskom trgovinom uložnim knjižicama znatno ispod nominale vrijednosti, a financijski privredni protekcionizam provođen od državnih organa i banaka potpomagao je slabljenje jednih, a jačanje drugih financijskih grupacija.

VLADINA INTERVENCIJA PRIDONOSI PODRŽAVLJENJU KAPITALA

Vladajući građanski vrhovi nastojali su da procese što ih je izazvala gospodarska kriza što više usmjere u smislu proširenja intervencije države na područje privrede (povezivanje državnog i privatnog kapitala, jačanje državnog kapitalizma) radi financijsko-gospodarskoga vlastitog hegemonističkog položaja, a radi financijskog slabljenja i prisiljavanja na suradnju građanske klase potlačenih naroda, a isto tako i srbijanskih oporbenih krugova. U okviru mjera za spasavanje financijskog kapitala državna je vlast sračunato išla za tim da u prvom redu oslabi ekspanzivnu sposobnost razvijenijega (privatnog) financijskog kapitala u prečanskim zemljama, a u isto vrijeme i za tim da slabi one privatne banke u Srbiji koje su u svojim rukama imali oporbeni krugovi, nastojeći ih što više vezati za režimske bankovne zavode.

Slom privatnih banaka u Kraljevini Jugoslaviji bio je uvjetovan cijelom samom svjetskom krizom kapitalizma, ali znatnim dijelom i suprotnostima između kapitala buržoazije vladajuće nacije i buržoazije potlačenih naroda. U konkurentskoj borbi za održanje vlasti i za proširenje eksploatacionog područja slabije razvijeni kapital je težio da se slomi moć razvijenog kapitala jačanjem položaja centralističke vlasti i državnog kapitalizma. Dopustivši i ubrzavši slom privatnih banaka i financijskog kapitala u prečanskim zemljama (u prvom redu u Hrvatskoj, a zatim u Sloveniji i u Vojvodini), nosioci centralističko-hegemonističkog poretka ojačali su položaj i proširili područje djelatnosti banaka državnog ili od države povlaštenog kapitala – Narodne banke, Državne hipotekarne banke, Poštanske štedionice, Privilegirane agrarne banke (osnovane 1930.) i Obrtničke (»Zanatske«) banke (osnovane 1927. godine).

Takvo je kretanje u biti značilo prijelaz monopolskoga financijskog kapitala u državni kapitalizam, koji je, međutim, u Jugoslaviji, zbog unutrašnjih nacionalno-gospodarskih suprotnosti, imao svojih posebnih značajki. Slom privatnih banaka značio je slamanje razvijenoga prečanskog kapitala i prenošenje moći industrijskog i financijskog kapitala u Beograd, a osim toga kapital u cjelini postaje ovisniji od državne i političke vlasti. Državni je kapitalizam bio izražen u moći državnih banaka, koje su zadobile dominantnu ulogu u kreditnom sustavu i u čitavoj privredi.

Tako je u uvjetima gospodarske krize državna vlast poticala podržavljenje kapitala i stvaranje državnog kapitalizma, ali i poradi toga da ograniči privatni kapital uopće, već sa svrhom da ojača položaj hegemonističkih snaga, omogućavajući brži razvitak u državnom središtu (centru) usredotočenog kapitala koji pomoću države dobiva investicione kredite, subvencije, izvozne i uvozne koncesije, osiguranu dobit i monopolistički položaj. Sve je to naglo i još više pojačalo nerazmjer u gospodarskom razvitku pojedinih dijelova države.

Od kredita što ih je Privilegirana agrarna banka podjelila 1930. godine, Vojvodina i sjeverna Srbija (Dunavska banovina) dobile su 58%, glavni dio Hrvatske (Savska banovina) 6,4%, Slovenija 0,02%, Makedonija 0,88%, Crna Gora 0,4%, zapadna Srbija i istočna Bosna (Drinska banovina) 17%, Bosanska krajina (Vrbaska banovina) 5,1%, Dalmacija i Hercegovina 5%. Slične neravnomjernosti bile su karakteristične i za sva druga područja privrednog razvitka. Nejednaka investiciona ulaganja, osobito u industriju, (ne samo ratnu već i ostalu), u željeznice, putove, mostove, melioracije i u pošumljivanje često su opravdavana vojno-strategijskim razlozima, koji bijahu uvijek sukladni s hegemonističko-centralističkim interesima. Osim potpomaganja povlašćenih poduzeća, država postaje sve više izvor privatne akumulacije neposrednim naručivanjem industrijskih proizvoda, vojnih nabavki, gradnji itd. Povlašćena poduzeća i područja postaju glavni izvori povećanja favoriziranoga privrednog kapitala, ali i oslonac moći državne uprave. Zbog toga i borbe za vlast i za očuvanje centralizma znači borbu za očuvanje gospodarsko-financijske prevlasti, a nasuprot tome borba za federalističko rješenje nacionalnog pitanja znači zapravo borbu za gospodarsko-financijsku ravnopravnost, dotično za otklanjanje smetnji za brži gospodarski i kulturni razvitak.

Zakonom o zaštiti zemljoradnika od 19. travnja 1932. proglašen je moratorij, odgoda plaćanja i prisilne naplate seljačkih dugova do konačnog rješenja u roku od šest mjeseci. Kasnijim uredbama to je privremeno stanje produženo (i trajalo je sve do 25. rujna 1936.), kad je donijet propis o likvidaciji seljačkih dugova. Odgodom plaćanja u tom razdoblju bio je

obustavljen čitavi kreditni sustav, jer su bili zaštićeni ne samo zaduženi seljaci nego i banke od obveza vraćanja uloga u punom iznosu, što je pogađalo i seljačke i druge ulagače. To znači da je moratorij bio proglašen više iz političkih pobuda, radi slamanja privatnog bankarstva i radi demagoškog utjecaja na seljaštvo, a manje kao izlaz za rješavanje daljega privrednog razvitka.

U isto doba dok uvodi moratorij na seljačke dugove, vlada nastavlja s poreskom politikom, koja također bijaše uzrokom propadanja seljačkih gazdinstava. U 1934. izvršene su 1,821.232 zapljene radi naplate poreza, što znači da je 44% poreznih obveznika plaćalo porez pod prijetnjom sile i primjenom ovrhe. Pri tome je i poreski sustav upotrebljavan kao veoma djelotvorno sredstvo za neravnomjerno opterećivanje pučanstva. Po statističkim podacima za 1933. i 1934. godinu najveći dio poreznog tereta otpadao je na Vojvodinu, Sloveniju i Hrvatsku, gdje je opterećenje po glavi stanovnika bilo za 2-5 puta veće nego u drugim dijelovima Jugoslavije.[169]

Neravnomjernosti u poreskom opterećenju bile su i zbog neravnomjernoga privrednog razvitka, a ukoliko su više bile prouzrokovane politikom favoriziranja ili zapostavljanja utoliko su više izazivale zaoštravanje regionalnih i nacionalnih suprotnosti.[170]

169

Banovina	Ukupno naplaćen porez u mil. dinara		% naplaćenog poreza		% stanovnika	Po glavi stanovnika plaćeno dinara	
	1933	1934	1933	1934		1933	1934
Dravska	221	242	11,5	11,4	8,2	198	207
Savska	422	576	22,1	27,0	19,4	156	207
Primorska	56	56	2,9	2,6	6,5	60	60
Dunavska	539	566	28,4	26,5	17,1	222	231
Vrbaska	50	48	2,6	2,3	7,5	46	44
Drinska	122	122	6,4	5,7	11,0	77	76
Moravska	103	104	5,4	4,9	10,3	70	69
Zetska	48	61	2,5	2,9	6,6	50	63
Vardarska	90	90	4,7	4,2	11,3	56	55
Beograd	253	269	13,3	12,5	2,1	86	81
	1904	2134	100,0	100,0	100,0	133	147

170 Slične neravnomjernosti ostale su i poslije 1934. Po podacima za 1936:

	Porez (mil. din.)	%	Stanovn. (u tis.)	%	Porez po gl. (din)
Slovenija	272	13,1			240
(Sjev.) Hrvatska	605	29,0	3,052	21,9	199
(Juž. Hrvatska) Dalmacija	41	2,0	668	4,8	61
Vojvodina	423	20,3	1,456	10,5	290
Bosna i Hercegovina	152	7,2	2,316	16,6	66
Srbija, Crna Gora i Makedonija			5,297	38,0	112

U doba zaoštravanja gospodarske krize sustavno favoriziranje jednih a zapostavljanje drugih dijelova države na svim područjima vodilo je produbljivanju političke krize. Monopolskom politikom do kraja je osiromašeno hercegovačko-dalmatinsko pučanstvo što je živjelo od sadnje duhana, jer je od 1934. u odnosu na 1930. primilo za svoj duhan više od 12 puta manje novaca. U razdoblju od 1925. do 1934. država je podigla 800 javnih zgrada, od kojih 582 ili 72,8% u Srbiji, 101 ili 12,6% u Hrvatskoj, 47 ili 5,8% u BiH, 27 ili 3,5% u Crnoj Gori, 21 ili 2,6% u Sloveniji i 16 ili 2% u Vojvodini; od 457 mostova što ih je država izgradila u istom razdoblju u Srbiji je podignuto 255 ili 55,8%, u Hrvatskoj 58 ili 12,7%, u BiH 75 ili 16,4%, u Crnoj Gori 47 ili 10,7%, u Sloveniji 15 ili 3,2% i u Vojvodini 7 ili 1,5% (iako su u Srbiju vjerojatno uračunati i podaci za Makedoniju nerazmjer je očit).[171]

GOSPODARSKA KRIZA SVE VIŠE ZAOŠTRAVA I POLITIČKU KRIZU U JUGOSLAVIJI

Dok je svjetska gospodarska kriza općenito dotigla svoj vrhunac potkraj 1932., dotle se u Jugoslaviji ona produbljivala sve do 1934. Narodni dohodak smanjio se gotovo za polovicu (prema 80 milijardi dinara u 1927. godini – 42 milijarde u 1932.), a još su u većoj mjeri smanjeni izvoz i uvoz (od 7-8 milijardi dinara u 1929. na 2,8-3 milijarde u 1933. godini). U doba krize strani kapital proširuje svoj utjecaj u jugoslavenskoj privredi, a korupcija i špekulacija uzele su tako široke razmjere (osim domaćih i stranih kapitalista u njima sudjeluju ministri, članovi dvora, generaliteta i drugi visoki činovnici) te mnoge afere dopiru u javnost (našička afera, afera u Krivaji, afera ministra Radivojevića, špekulacije s obveznicima ratne štete i s vojnim nabavkama, itd.).

U gradovima je u 1933. godini broj nezaposlenih dostigao svoj vrhunac, oko 310.000, što je iznosilo oko 35% od ukupnog broja radnika.

Realna nadnica je osjetno pala i kod znatnog broja radnika bila je ispod razine životnog minimuma (prosječna nadnica osiguranih radnika pala je od 27,76 dinara u 1930. na 24,58 dinara u 1932.). Kapitalističko izrabljivanje na takvoj razini omogućivali su viškovi poljoprivrednog

---

171 R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, n. dj., 534–535.

pučanstva, što su neprestano povećavali mnoštvo jeftine radne snage, ali i bijede u gradovima i na selu.[172]

Sam je ministar trgovine i industrije Juraj Demetrović izjavio na tajnom sastanku privrednika i režimskih političara u Trgovačkoj i industrijskoj komori u Zagrebu da je privredno stanje toliko teško »da svaki privrednik postavlja pitanje koliko će dugo moći izdržati jer ako ovako bude potrajalo sve će propasti«, a po njegovu mišljenju svemu je tome »kriva monetarna politika« koja je dovela do toga da postoje tri tečaja dinara: jedan u zemlji, drugi prema vani, a treći na crnoj burzi gdje je dinar devalvirao za 45%. Budući da je nasuprot tome ministar financija Milorad Đorđević u svom ekspozeu u Skupštini tvrdio da je dinar »čvrst«, zastupnik dr. Ivan Lončarević u svom govoru u Skupštini (ožujka 1934.) iznio je to kao primjer improvizacija i nedosljednosti u samoj privredno-monetarnoj politici vlade.[173]

Unutrašnja gospodarska kriza bila je opterećena i velikim državnim dugovima Jugoslavije inozemstvu, koji su godine 1932. iznosili oko 33 milijarde dinara (od kojih je oko polovice otpadalo na ratne dugove Srbije, dijelom i Crne Gore, iz prvoga svjetskog rata),[174] i godišnje otplate tih dugova i kamata teško su opterećivali privredu i pučanstvo Kraljevine Jugoslavije, pogotovu u doba gospodarske krize.

Produbljivanje gospodarske krize utjecalo je i na zaoštravanje političke krize u zemlji. Sve mjere Aleksandrovih vlada pogotovu koncentracija privredne i financijske moći u državnim bankama, osuđivane su od predstavnika oporbenih građanskih stranaka kao tendencije daljeg jačanja centralističkog sustava radi nastavljanja politike gospodarskog protekcionizma i nacionalnog ugnjetavanja. Sa svoje strane režimski su krugovi opravdavali mjere vlade potrebom zaštite agrarnih krajeva zemlje od izrabljivanja industrijskih razvijenih, te interesima razvitka jugoslavenske

---

172 Podaci o ovom poglavlju daju se prema izvorima: M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb, 1958., 359-385; I. Perić, Rezultati javne službe posredovanja rada, *Socijalni arhiv*, Beograd, I./1935., 45-49; Izvještaj o poslovanju Središnjeg ureda za osiguranje radnika u godini 1934., *Radnička zaštita*, Zagreb, XVII. / 1935.,, 251-303; R. Bićanić, Ekonomska podloga hrvatskog pitanja, Zagreb, 1938.; Dr. S. Drašković, dr. G. Grdić, dr. V. Đorđević, J. Lavčević, M. J. Žujović, B. Prica, *Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja*, odgovor g. dr. Bićaniću, Beograd, 1940; N. Stanarević, Slučaj Prve hrvatske štedionice, *SKG*, N.S., Beograd, knj. 36./1932., 138-141; Izvještaj o anketi o zaduženju poljoprivrednika, *Bilten Privilegovane agrarne banke* , od 1. IV. 1933.; V. Fiegenwald, Položaj seljaštva u staroj Jugoslaviji, Zagreb, 1952.; M. Komadinić, Problem seljačkih dugova, Beograd, 1934.

173 Govor dr. Ivana Lončarevića, narodnog poslanika u Narodnoj skupštini 13. marta 1934. Službene stenografske beleške XXXIV. redovnog sastanka (p. o. u autorovu posjedu). Na spomenutom »privredno-političkom sastanku u Zagrebu bili su nazočni od privrednika: dr. Vrbanić, Plivelić, dr. Marković, Kostrenčić, Arko, a od političara: I. Demetrović, Lulić, Brkić, Lončar, Kovač, Šiftar, Fizir, itd. (Isti izvor).

174 B. Jurković, Das ausländische Kapital in Jugoslawien, Stuttgart-Berlin, 1941., 450-456.

privrede kao cjeline. Postojeće ekonomske suprotnosti, zaoštrene gospodarskom krizom, ometale su privrednu konsolidaciju države, a gospodarska politika režima produbljivala je u sve oštrijim oblicima političku krizu države. Teški socijalni uvjeti djelovali su na pokretanje pučkih slojeva, radničke klase i siromašnog seljaštva potlačenih naroda na političku borbu protiv nedemokratske hegemonističke vladavine, usprkos nesmanjenu redarstvenom nasilju i progonima.

Zbog toga što se buržujsko-eksploatatorska vladavina centralističko-hegemonističkog poretka očitovala, u prvom redu, u grubom obliku nacionalnog, kulturnog i političkog ugnjetavanja, seljačkim i građanskim oporbenim strankama polazilo je za rukom (osobito HSS-u u Hrvatskoj) da svojim nacionalnim i socijalnim programom, koji je zahtijevao državnu reformu a obećavao gospodarski prosperitet te demokratske, nacionalne i građanske slobode, da u nacionalnom pokretu uz pretežiti dio građanske klase i seljaštva okupi znatan dio radništva.

VIII.

OŽIVLJAVANJE REVOLUCIONARNOGA KOMUNISTIČKOG POKRETA

GOSPODARSKA KRIZA – POKRETAČ OTPORA HEGEMONISTIČKOM I UNITARISTIČKOM REŽIMU I KAPITALISTIČKOM PORETKU OPĆENITO

Usporedo sa zaoštravanjem gospodarske krize i porastom bijede i gladi raslo je raspoloženje pučanstva, u prvom redu radničke klase i seljaštva, prema hegemonističko-unitarističkom režimu, ali i prema kapitalističkom poretku uopće. Nezadovoljstvo izrabljivanoga radnog puka povećano je nacionalnim ugnjetavanjem potlačenih naroda. Zbog zabranjivanja svakog izražavanja nacionalnih individualnosti potiskivanja i poricanja posebnih nacionalnih kultura i jezika, upravno-naredbodavnog propisivanja jedinstva jugoslavenske nacije i nametanja integralnog jugoslavenstva – socijalni revolt ugnjetenog puka potlačenih naroda bio je u sjeni općenarodnih nacionalnih pokreta protiv hegemonističko-unitarističkog režima. Gospodarska je kriza zaoštravala proturječnosti između rada i kapitala, ali su nacionalne suprotnosti ostajale dominantne zbog višenarodnog sastava jugoslavenske države i zbog težine velikosrpske hegemonije, osobito zato što je seljaštvo, koje je sačinjavalo tri četvrtine pučanstva, bilo pod pretežnim utjecajem građanskih, dotično seljačkih političkih stranaka, dajući nacionalnomu političkom pokretu pod vodstvom tih stranaka značajke širokoga općenarodnog pokreta i pretegu u političkom životu. Dominantna uloga seljaštva u to doba u političkom životu proizlazila je iz činjenice da je 1931. od poljoprivrede živjelo gotovo 11 milijuna ljudi, dok je radnička klasa (uključujući obrtnike i računajući obitelji radnika i obrtnika) brojila tek oko jedan i po milijun, a od svih ostalih zanimanja živjelo je oko 1,75 milijuna stanovnika.[175]

---

[175] Na osnovi popisa iz 1931. struktura jugoslavenskog stanovništva bila je takva da se od 13,936.038, odnosno 6,682.615 aktivnog pučanstva, prema glavnom zanimanju, 76,3% stanovnika bavilo poljoprivredom (ratarstvom, stočarstvom, šumarstvom i ribarstvom), u industriji i obrtu bilo je zaposlenih svega 10,7%, u trgovini, kreditu i prometu 4,1%, u javnim službama, vojsci i slobodnim zanimanjima 4,6% i ostali (rentijeri, umirovljenici, bez zanimanja) 4,3% (M. Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1919.-1941., Zagreb, 1950.).

Proglašavanje oktroiranog ustava, izbori i nagovještavanje postupne demokratizacije, čime je Aleksandar htio učvrstiti ozloglašeni apsolutistički režim, bili su očiti znaci raspadanja i dalje neodrživosti diktature. To je potaklo ne samo obnavljanje političkog života u zemlji putem aktiviranja, oporbenih građanskih stranaka, nego i otvorenije izbijanje revolta, intenzivnije socijalno i nacionalno kretanje ugnjetenih pučkih slojeva, te brže oživljavanje revolucionarnoga radničkog pokreta, koji je pod udarcima diktature pretrpio najteže gubitke.

U oživljavanju javnih manifestacija političke borbe protiv režima prednjačila je studentska omladina. Studentske demonstracije započete potkraj 1931., nastavile su se u siječnju i travnju 1932. u takvom opsegu da je režim pribjegao nepopularnoj mjeri zatvaranja Beogradskog sveučilišta do kraja školske godine. Poslije studentskih demonstracija izbijaju i brojniji pokreti seljaštva i radništva.

Tijekom 1932. na selu se javlja sve širi spontani pokret seljačkog puka uperen kako protiv samih organa vlasti tako i protiv pristaša diktatorskog režima. U nekim krajevima Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, pa i samoj Srbiji, revolt seljaka dovodi do oružane borbe protiv oružništva i do krvoprolića. O širini toga seljačkog bunta, osobito u Hrvatskoj, svjedoče slijedeći primjeri: travnja mjeseca posječeni su telefonski stubovi između Koprivnice i Ludbrega, a jaki redarstveno-oružnički odredi spriječili su skupini od oko dvjesta seljaka da prodru u Ludbreg pod zastavom i geslom »živjela Hrvatska«, tih dana strah je zahvatio općinske službenike te je bilo slučajeva napuštanja svojih mjesta i bježanja s obitelju u veća središta; u svibnju je došlo do pobune u Kosinju, kotar Perušić, gdje je oko šesto seljaka napalo na općinsku zgradu i htjelo zbaciti općinsku upravu, a oružništvo je ugušilo pobunu tek nakon tri dana nemira; istog mjeseca izbile su proturežimske demonstracije u Senju i u Splitu; širom Hrvatske ističu se nacionalne zastave, raspačavaju se leci protiv diktature i velikosrpske hegemonije, te fizički napadaju pristaše šestosiječanjskog režima i uništava njihova imovina; do najžešćih previranja u Hrvatskoj dolazi na obljetnicu (20. lipnja) pogibije prvaka hrvatskoga narodnog pokreta u beogradskoj skupštini, kojom prigodom je npr. u Oroslavlju (Hrvatsko zagorje), u oružanom sukobu između mještana i oružništva bilo nekoliko mrtvih i više ranjenih, a u Draganiću seljaci su napali na zatvor da bi oslobodili uhićene pristaše HSS-a; u Bosni je bilo nemira u Bihaću, zatim u Prijedoru gdje je više od tisuću izgladnjelih seljaka iz okolice napalo na skladišta hrane, kojom prigodom je ubijen jedan stražar a više osoba bilo je ranjeno na obje

strane, te u Bosanskom Brodu gdje su stanovnici također pokušali osloboditi uhićene pripadnike hrvatskoga narodnog pokreta kojom prigodom su redarstvene snage pucale u puk i ranile dvadeset ljudi; u Sloveniji seljaci su u Senčurju i u Hrastju oko Kranja razbili zborove agitatora JRSD (bilo je ozlijeđenih i hapšenja), a došlo je i do protures̆imskih demonstracija prigodom Koroščeva rođendana; teške socijalne i političke prilike u Crnoj Gori, u kojoj je puk formalno gladovao, prouzrokovale su svibanjske nemire i demonstracije u Nikšiću i na Cetinju u kojima je bilo više ozlijeđenih; u Srbiji je, nakon studentskih nemira, u proljeće 1932. isto tako došlo do buntovnog pokreta siromašnoga seljačkog puka, te je vodstvo zemljoradnika u travnju odlučilo da se Miloš Tupanjanin »odmetne od vlasti« i »pođe u narod« radi širenja ideja srpskoga zemljoradničkog pokreta, ocjenjujući da su nastale povoljne okolnosti da zemljoradnici preotmu radikalima i demokratima vodeću ulogu u srpskomu političkom životu. Tupanjanin je zajedno s bivšim zastupnikom Vojom Lazićem održavao iznenadne zborove na sajmovima u užičkom kraju (u Guči i u Užičkoj Požegi), te po selima na području Čačka, Valjeva, Aranđelovca, Grocke i Uba u kom je mjestu 1. srpnja došlo do sukoba i krvoprolića u kojem su ubijena tri seljaka a više od 40 njih je ranjeno a bilo je ozlijeđeno i sedam oružnika i redarstvenih činovnika; nakon toga Tupanjanin i Lazić bili su uhićeni, ali kažnjeni samo novčano i redarstvenim zatvorom (po 5.000 dinara i 30 dana zatvora).[176]

U tim pokretima uzrokovanim socijalnim i nacionalnim pobudama sudjelovale su stotine i tisuće seljaka. Vodstva seljačkih i građanskih stranaka nisu išla za proširenjem i zaoštravanjem tog pokreta, jer su se bojala njegova revolucioniranja i jer su u osnovi bila usmjerena na parlamentarno-sporazumaške metode borbe, očekujući istodobno promjene pod utjecajem vanjsko-političkih zbivanja.

Lijevo je krilo zemljoradnika oko dr. Dragoljuba Jovanovića bilo za neposrednu političku akciju ali ono nije preteglo ni u samoj zemljoradničkoj stranci, a kamoli da se nametne politčkom životu mjesto stranih oporbenih i novih režimskih stranaka. Veća aktivnost vodstva srpskoga zemljoradničkog pokreta izložila je njegove prvake oštrijem progonu, jer su s njome povezivani nemiri osiromašenog seljaštva. Rujna 1932. osuđen je na godinu dana zatvora nikšički odvjetnik Jevto Pavić, prvak Zemljoradničke stranke u

---

176 Izvješća kotarskih načelnika Bjelovara, Varaždina, Ludbrega, Senja i Perušića Kr. banskoj upravi, te Izvješća zapovjedništva oružničkih četa iz Gospića, Petrinje, Varaždina, Zagreba, Ogulina, Sušaka i Sl. Broda (AIHRPH, Politička situacija 1932.); T. Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, n. dj., 164-177.

Crnoj Gori, a listopada osuđen je vođa zemljoradničke ljevice dr. Dragoljub Jovanović, također na godinu dana, dok su nekolicina drugih (Jaša Davičo, Miodrag Miletić i Petar Popović) osuđeni na manje kazne. Odbijajući optužbu za komunističku i protudržavnu djelatnost Jovanović je na sudu izjavio: »Ako nećete ubrzanu evoluciju, imat ćete nasilnu revoluciju ... Ako ne prihvatite federaciju, imat ćete separaciju« a to bi značilo »propast i za Srbe i za Hrvate i za Slovence«.[177]

NACIONALNO-OSLOBODILAČKE I RADNIČKE POKRETE VLADA SUZBIJA PROGONIMA I NASILJEM

Pasivno držanje glavnih političkih stranaka i jačanje revizionističkih i fašističkih sila u Europi pogodovali su življoj aktivnosti ekstremnih separatističkih pokreta (ustaša i VMRO) i javljanju različitih nacionalnih i fašističkih organizacija (križari, Hođerini borbaši, Ljotićev Zbor, Organizacija nacionalnih studenata – Ornas i dr.).

U gradovima i u radničkim središtima izbijao je sve veći broj štrajkova. U tečaju 1932. godine bilo ih je oko 30 s približno 10.000 štrajkaša; 1933. – 40 štrajkova, a u 1934. – 65 štrajkova. Zanatniji su bili štrajkovi metalskih radnika u Sloveniji, željezničarskih i tekstilnih u Hrvatskoj, drvarskih u Bosni, itd. Neki od štrajkova pretvarali su se u političke demonstracije i u sukobe s redarstvenim snagama.

Oživljavanje nacionalnog i radničkog pokreta vlada je i dalje pokušavala suzbijati progonima i nasiljem. Po nepotpunim podacima, u razdoblju otvorene diktature od 1929. do 1932. godine održano je 159 sudskih procesa komunistima i nacionalistima, a samo u 1933. bilo je 127 procesa protivnicima režima.[178] Od proglašenje diktature 6. siječnja 1929.

---

[177] Stenografske bilješke sa suđenja dr. D. Jovanovića i dr. (ASFRJ); *Politika*, XXIX. /20. IX. - 2. X. 1932.

[178] Na osnovi izvještaja Crvene pomoći Jugoslavije od 1. XI. 1933. u Jugoslaviji su od 1. I. 1933. do 30. X. 1933. održana 92 sudska procesa protiv komunista i nacionalnih revolucionara. Izvještaj daje ovaj pregled tih procesa:

Politički motivi	Br. procesa	Optuž.	Osuđ.	Na god.	Na mj.	Primjedbe
Komunisti	28	209	128	311	9	
Hrvatskio oporbenjaci, ustaše i dr., nacionalni revolucionari	28	170	135	495		6 doživotno
Slovenski opor. i nac. revoluc.	9	39	24	11	5	
Makedonski revolucionari	2	3	3	24		1 na smrt
Zbog drugih polit. motiva	25	67	41	22	2	Gotovo svi iz Hrv.
	92	488	331	864	4	1 na smrt, 6 doživ.

do 30. lipnja 1935. ukupno je izrečeno 18.700 političkih osuda.[179] Desetine i stotine osuđenika izdržavali su dugotrajne robije u zloglasnim kaznionicama: Požarevcu, Srijemskoj Mitrovici, Lepoglavi, Mariboru, Zenici, gdje bijahu podvrgnuti najsurovijemu tamničkom režimu da bi ih se fizički i moralno skršilo. Budući da im to (osim posve rijetkih, pojedinačnih iznimaka) nije polazilo za rukom, onda su i za vrijeme izdržavanja sudskih kazni inscenirani novi procesi na kojima su desetinama osuđenika povećavane kazne do dvije-tri godine. Kako su na robiji prema svim političkim osuđenicima iz redova komunista i hrvatskih i makedonskih narodnih boraca kršena i minimalna zakonska prava političkih osuđenika, to su oni vodili jedinstvenu borbu za poboljšanje svog položaja, ostvarivši, npr. u Lepoglavi, »Zajednicu političkih osuđenika Hrvatskih nacionalnih revolucionara, Makedonskih nacionalnih Revolucionara i Komunista«, koja je u svojoj rezoluciji istakla da je zajednica političkih osuđenika izraz zajedničke odlučnosti utamničenih revolucionara da nastave nepomirljivu borbu protiv »vojno-fašističke diktature« »za konačno obaranje velikosrpske diktature, a za slobodu radnoga naroda i svih potlačenih nacija Jugoslavije«. Istina o šikaniranju političkih osuđenika izazvala je proteste i ogorčenje javnosti koja je dizala svoj glas protiv bijelog terora i poduzimala akcije za pomoć utamničenim revolucionerima.[180] No, redarstvena nasilja i sudski progoni više nisu mogli zaustaviti raspadanje hegemonističko-apsolutističkog poretka, što više redarstvene metode diktature, koja je politički već bila prisiljena na uzmak, samo su pospješivale porast nacionalnih i revolucionarnoga radničkog pokreta.

Organizacije KPJ koje su za vrijeme monarhofašističke diktature bile desetkovane i većim dijelom razbijene, bile su i dalje pod nesmanjenim redarstvenim udarcima. Slično kao u zemljama gdje je fašizam došao na vlast (Italija i Njemačka), u monarhističkoj Jugoslaviji režim je poduzimao sve da uništi komunističku stranku kao ilegalnu organizaciju, i komunizam kao ideju, da spriječi i suzbije svaku pojavu napredne ljudske misli i svakoga demokratskog i revolucionarnog pokreta. Svi ti napori ostali su bez krajnjih rezultata, život je opovrgao očekivanja režima, pokazavši da nikakva nasilja nisu bila u stanju uništiti komunističku stranku, jer je ideja komunizma imala duboke korijene u društveno-političkim

---

Osim toga mučki su ubijeni: Josip Predavec, jedan od prvaka HSS, komunisti A. Schmied i I. Šušteršič i tri makedonska revolucionara (Prijepis fotokopije izvještaja na njemačkom u AIHRPH).

179 V. Stakić, Moji razgovori s Mussolinijem, München, 1967., 23.

180 Robija. Zapisnik hrvatskih narodnih boraca, Zagreb, 1936. 32-34, 44-50 i dr. Jednu od najvećih akcija za pomoć osuđenim revolucionarima vodio je književnik Miroslav Krleža (zabilješka autora iz razgovora sa M. K.).

prilikama kapitalističkog poretka. Komunizam i revolucionarni radnički pokret ostali su na političkoj pozornici neprekidno nazočni usprkos tome što je gotovo sav vodeći kadar KPJ bio spriječen u političkoj djelatnosti: dijelom bačen na dugogodišnju robiju, dijelom uništen, a dijelom izbjegao tu sudbinu odlaskom u inozemstvo. Surovom redarstvenom silom režimu je jedino polazilo za rukom da privremeno razbije pojedine organizacije KPJ, ali ne i da spriječi širenje revolucionarne ideje komunizma u redovima radničkog pokreta.

OŽIVLJAVANJE I ŠIRENJE ORGANIZACIJA KPJ

U takvim okolnostima počinje oživljavanje i širenje organizacija komunističke stranke. Poučena iskustvom prošlosti i teškim udarcima što ih je pretrpjela zbog pogrešnih političkih metoda u doba diktature, KPJ se počevši od 1932. oslobađala pogrešaka, zabluda i zastranjivanja u svojoj političkoj teoriji i praksi. Suočena sa stvarnim uvjetima života i borbe radničke klase i potlačenih naroda Jugoslavije, KPJ se postupno oslobađala onoga ultrarevolucionarnog shematizma i dogmatskog sektaštva koji su je izolirali od puka, sprečavajući da njezina borba, unatoč spremnosti na žrtve njezinih članova – postane pokretačka sila širokih narodnih slojeva. Brže ozdravljenje KPJ ometale su još uvijek frakcijske borbe u okviru vodstva u inozemstvu, udaljenost tog vodstva od konkretne situacije u zemlji i česte policijske provale u kojima su padali novi deseci i stotine komunista i čitave organizacije, ali je za njezino oživljavanje i organizaciono preuređenje od odlučujućeg značenja bilo jačanje sindikalnoga radničkog pokreta, a osobito komunistička aktivnost u redovima radničke klase i inteligencije, a isto tako i na robiji.

U tijeku godine 1932. i 1933. vodstvo KPJ, uz pomoć Kominterne, poduzima korake koji su komunističku borbu imali povezati sa svakodnevnim interesima radnih ljudi i nacionalno ugnjetenih naroda, no još uvijek s mnogo ostataka sektaških shvaćanja. Kominterna se nakon pobjede hitlerizma u Njemačkoj (u siječnju 1933.) počela zauzimati za elastičniju politiku, ali je i dalje u osnovi zadržala sektaško stanovište prema socijademokratskim i svim drugim strujama u radničkom pokretu, što je sužavalo mogućnost stvaranja ne samo jedinstvene antifašističke fronte nego i jedinstvenoga radničkog pokreta.

U povodu proglasa Izvršnog odbora Komunističke Internacionale (travnja 1933.) radnicima sviju zemalja za stvaranje jedinstvene fronte proletarijata, u kome se socijaldemokrati okrivljuju za pobjedu fašizma u Njemačkoj, CK KPJ izdao je istovjetan proglas. U njemu se najprije tvrdi da »između komunista i sviju vrsta socijaldemokrata i reformista postoji duboka i nepremostiva razlika«, a onda se komunisti pozivaju na zajedničku borbu sa socijaldemokratima i radnicima iz reformističkih sindikalnih organizacija (URS i ORS) za »sedamsatni radni dan, za povećanje nadnica, za pomoć besposlenima za slobodu radničkih organizacija, štampe i štrajkova, protiv skupoće i špekulacija, protiv fašizma i vojno-fašističke diktature«.[181]

Ocijenivši da su već počeli mnogi spontani pokreti seljačkih i nacionalno ugnjetenih pučkih slojeva, te štrajkovi radnika bez neposrednog sudjelovanja komunista, CK KPJ dao je upute svim pokrajinskim vodstvima da je najglavnija zadaća partijskih organizacija: »razvijanje svakodnevnih borbi radničke klase, radnog seljaštva, i ugnjetenih nacija za njihove neposredne zahtjeve i interese«.[182]

Radi korištenja svih mogućnosti ilegalnih i legalnih oblika djelatnosti, a na osnovi raspoloženja i prakse radničkih pokreta u zemlji, CK KPJ dao je komunistima upute da ulaze u postojeće reformističke sindikate ORSJ i URSSJ sa svrhom poticanja borbe za svakodnevne interese radničke klase, demaskiranja izdajničke politike reformističkih sindikalnih vođa i stvaranja jedinstvenoga sindikalnog pokreta pod vodstvom revolucionarne sindikalne organizacije.[183]

Potkraj 1932. CK KPJ donosi odluku o radu među ugnjetenim narodima i o pomoći nacionalnomu revolucionarnom pokretu.

Konstatiravši da se u »razvitku revolucionarne borbe protiv diktature zapažaju simptomi opasnosti zaostajanja borbe radničke klase za borbom seljaštva i ugnjetenih naroda«, te da je KPJ, unatoč tome što je deklarativno imala pravilno stanovište o nacionalnom pitanju, zapravo nedovoljno pomagala nacionalno-oslobodilačku borbu ugnjetenih naroda, CK KPJ poziva organizacije da sudjeluju u toj borbi, da »pomažu organizaciono i političko izgrađivanje grupa hrvatskih nacionalnih revolucionara unutar i van postojećih hrvatskih stranaka i grupacija, da stvaraju i pomažu naci-

---

181 *Proleter*, IX./ 1933., br. 4.

182 Pismo CK KPJ zagrebačkoj organizaciji od 25. XI. 1932., u kome se, osim ostalog, konstatira da je »zagrebačka organizacija izdržala najteže udarce i dala najveće žrtve u borbi protiv vojno-fašističke diktature« (prijepis Pisma u AIHRPH).

183 *Proleter*, IX/1933., br.4, 2-3; Rezolucija o provođenju direktive CK KPJ o radu u sindikatima (AIKKI, 13. XII. 1933., br. dok. 5040, prijepis u AIHRPH).

onalno-revolucionarne grupe u pokretima drugih ugnjetenih naroda, naročito u VMRO (ujedinjena), slovenački nacionalno-revolucionarni pokret i pokret crnogorskih federalista«.

Ukazujući na nepravilnost gledišta da se nacionalnooslobodilačka borba prepusti ustaško-terorističkim ili građanskim sporazumaškim vođama, KPJ poziva na solidariziranje sa svim pojavama nacionalnooslobodilačke borbe ugnjetenih naroda, na stvaranje saveza između ugnjetenih slojeva i radničke klase. KPJ raskrinkava nastojanje Mačeka, Korošca, Drljevića i Pribićevića da sporazumaškom politkom sačuvaju versaillesku Jugoslaviju, kao i pokušaj srbijanske oporbe da sačuva velikosrpsku hegemoniju u bilo kojem obliku, ističući da se nacionalno pitanje može riješiti samo ako se građansko-demokratska revolucija razvije u proletersku pod vodstvom radničke klase.[184]

U vezi s porastom revolucionarnog raspoloženja CK daje upute (u rujnu 1933.) da se »Crvena pomoć, proširi u masovnu (nestranačku) organizaciju radnog naroda,[185] a u prosincu 1933. CK KPJ donosi rezoluciju o obnavljanju svih instancija organizacije SKOJ-a, što je pospješilo jačanje revolucionarnoga omladinskog pokreta, osobito na sveučilištima, gdje komunisti vode akcije za autonomiju sveučilišta, a protiv nazadnjačkog režima.

U tijeku 1932. broj članstva KPJ se udvostručio te je u listopadu 1933. iznosio približno oko 1600 – 1700 članova. U to doba obnovljene su i uspostavljene organizacije u gotovo svim krajevima zemlje, ali je njihova aktivnost još uvijek zaostajala iza tarifnih pokreta, štrajkova i drugih akcija radničke klase, a pogotovu i za nacionalnog i seljačkog pokreta. Ustrajanje na takvim oblicima rada kao što su bile grupe revolucionarne sindikalne organizacije u sindikatu, i grupe hrvatskih, slovenskih i makedonskih revolucionara unutar dotičnih nacionalnooslobodilačkih pokreta – nije dalo neke znatnije rezultate. Osim toga, u radu KPJ su se osjećale i negativne posljedice frakcionaštva, osobito desničarstva u Srbiji, gdje je Sima Marković još uvijek imao utjecaja.[186]

KPJ je poticala široku antifašističku djelatnost, koja je imala najviše uspjeha među radničkom i studentskom omladinom i na kulturnom i na

---

184 Odluka CK KPJ o radu među ugnjetenim narodima i pomoći nacionalnom revolucionarnom pokretu; Pismo CK KPJ Pokrajinskom sekretarijatu Crne Gore od kolovoza 1932.; Nav. pismo zagrebačkoj partijskoj organizaciji; Pismo partijskom vodstvu u Dalmaciji od 7. XI. 1932.; Pismo CK KPJ Mjesnom komitetu Zagreb u travnju 1933. (prijepisi izvornika u AIHRPH).

185 Crvena pomoć pokazala je glavnu aktivnost u organiziranju pomoći i moralne potpore komunistima na robiji, osobito za vrijeme njihovih štrajkova glađu, ponovnih suđenja, itd.

186 Zapisnik sa proširene sjednice CK KPJ od listopda 1933. (prijepis zapisnika u AIHRPH).

humanitarnom području. U 1934. osnovano je više odbora za borbu protiv rata i fašizma, a u međunarodnim okvirima KPJ je jačala suradnju s komunističkim strankama susjednih zemalja (Zajednička izjava KP balkanskih zemalja u povodu stvaranja Balkanskog pakta; Deklaracija KPJ, KP Italije i KP Austrije u travnju 1934. o pravu slovenskog naroda i na samoodređenje do otcjepljenja i o bezuvjetnoj potpori borbe za njegovo oslobođenje ispod imperijalističkog ugnjetavanja srpske, talijanske i austrijske buržoazije.[187] Predstavnici jugoslavenskoga komunističkog pokreta sudjelovali su na mnogim međunarodnim skupovima (na svjetskim kongresima žena i omladine protiv rata i fašizma, te na Međunarodnoj konferenciji Crvene pomoći – u Parizu 1934.).

U razdoblju diktature i raspadanja apsolutističkog režima važnu ulogu za razvoj demokratskoga javnog mnijenja i revolucionarnog pokreta imala je djelatnost naprednih književnika, umjetnika i publicista. KPJ je, osim izdavanja svojih ilegalnih glasila, poticala i neposredno organizirala izdavanje legalnih i polulegalnih kulturnih i društvenih časopisa i listova, a isto tako i tiskanje napredne literature i klasika marksizma, što je povećavalo njezin ugled i utjecaj osobito u redovima intelektualne omladine i u narodu uopće.[188]

U 1933. i 1934. došlo je ponovo do redarstvenih provala u stranačkoj organizaciji KPJ u Sloveniji, Hrvatskoj, Makedoniji, Vojvodini i u nekim drugim krajevima. Unatoč brojnim hapšenjima to nije prekinulo dalje širenje komunističkih organizacija i revolucioniranje radničkog pokreta. Privremeno vodstvo KPJ bilo je obnovljeno novim članovima (Miloš Marković, Blagoje Parović, a po izlasku s robije od kolovoza 1934. i Josip Broz), koji su znatno pridonijeli naporima za prevladavanje starih shvaća-

---

[187] Deklaracija KPJ, KPI, KPA o slovenskom pitanju, *Proleter*, X./ 1934., br. 3-4, 10-11.

[188] U Zagrebu su pokrenuti časopisi *Literatura* (1931./2.), *Savremena stvarnost* (1933.), *Književnik* (1928./29.) i *Danas* (štampan u Beogradu 1934.), a *Naučna biblioteka* objavljivala je marksistička djela; u Beogradu izlazi *Nova literatura* (1928.-30.), a poslije njezine zabrane *Stožer* i djeluju biblioteke *Nauka i znanje* i *Nolit;* u Ljubljani je pokrenuta *Ljudska pravica* (1934.-36.), a naprednu i marksističku literaturu izdaju *Cankarjeva založba* i *Nova knjiga*. U 1933. i 1934. izišao je prvi i drugi sv. Marxova *Kapitala* koji su preveli Moša Pijade i Rodoljub Čolaković na robiji, a također i neka druga djela s područja marksističke teorije i filozofije. Osim *Proletera*, koji je CK KPJ tiskao u inozemstvu, kao svoj organ, i *Mladog boljševika* koji se ponovno pojavio početkom 1934., u zemlji su u tom razdoblju važnu ulogu imali ilegalni organi koje su 1933. i 1934. pokrenula pokrajinska vodstva KPJ i SKOJ-a: u Sloveniji – *Čelica* i *Mladi udarnik*, u Hrvatskoj – *Srp i čekić, Seljačka borba* i *Komunistički studentski bilten*, u Srbiji – *Udarnik* i *Komunist*, u Makedoniji – *Bilten* i *Iskra*. Kao zajednički organ KP Jugoslavije i Italije krajem 1933. ponovno je pokrenuto *Delo*. KPJ je veliku pažnju posvećivala i djelovanju među jugoslavenskim iseljenicima u europskim i američkim zemljama. Od mnogih iseljeničkih listova koji su bili pod utjecajem KPJ važniji su: *Klasna fronta* u Francuskoj, *Sloga radnika i seljaka* u Belgiji, *Slovenska delavsko-kmečka republika* u Holandiji, *Radnik* u SAD, *Borbe* u Kanadi, *Crvena zastava* i *Delavski glas* u Argentini, *Borbeni radnik* u Urugvaju, *Pravda* u Austriji.

nja, osobito sektaško-zavjereničkih metoda i za približavanje borbe Komunističke partije neposrednim interesima radnih ljudi i nacionalno ugnjetenih naroda Jugoslavije. Zbog nemogućnosti uspješnog vodstva iz inozemstva, CK KPJ donio je siječnja 1934. odluku da prijeđe u zemlju, ali ona nije izvršena zbog novih hapšenja u zemlji, pa je u srpnju te godine odlučeno da se u Zagrebu osnuje Unutrašnji biro CK, što je provedeno istom naredne godine.

Na osnovi razvitka nacionalnooslobodilačkog pokreta ugnjetenih naroda i porasta revolucionarnoga radničkog pokreta, IK KI i CK KPJ ocijenili su 1934. da s procesom raspadanja režima diktature Jugoslavije postaje jedna od onih zemalja koje su najslabija mjesta imperijalizma pa da zbog toga nije isključeno da će se imperijalistički lanac pokrenuti u njegovoj jugoslavenskoj karici.

ČETVRTA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KPJ

Četvrta zemaljska konferencija KPJ održana u Ljubljani 24.-25. prosinca 1934. uz sudjelovanje 11 delegata, označila je oživljavanje rada stranačkih organizacija[189] poslije njihova rastrojstva zbog programa u doba diktature, a dala je i nove poticaje programske sadržine. Četvrta zemaljska konferencija dala je analizu djelatnosti KPJ od IV. kongresa, i ocjenu političkih prilika u zemlji, te uputila proglas »radnicima, seljacima i ugnjetenim narodima«.

Osnovne teze ocjene političke situacije na osnovi kojih je usmjeren rad KPJ u narednom razdoblju bile su: šestosiječanjskoj diktaturi nije pošlo za rukom stvoriti vladajućoj buržoaziji političku osnovu u obliku jedinstvene široke fašističke stranke, niti riješiti glavne suprotnosti: neriješeno agrarno pitanje, privrednu krizu, borbu radničke klase, financijski kapital, osobito poslije marseilleskog atentata, traži izlaz u daljem fašiziranju zemlje; uvlačenje u Jevtićevu vladu elemenata izvan JNS, te iz izvanparlamentarne, nacionalno-sporazumaške oporbe izražava krizu i kolebanja u vladajućoj klasi; velikosrpska građanska oporba je posljednja rezerva vladajuće velikosrpske buržoazije; buržoazija potlačenih naroda

[189] U to doba organizacije KPJ broje oko 2200 članova (u listopadu 1934.). Radi priprema konferencije u zemlju su upućeni iz inozemstva članovi CK Blagoje Parović i Josip Broz Tito. Prije Zemaljske konferencije održane su pokrajinske konferencije za Sloveniju, Hrvatsku, Dalmaciju, Srbiju i Crnu Goru, a također neke mjesne i okružne konferencije.

pocijepala se na tri dijela – jedan je kapitulirao pred velikosrpskom buržoazijom i surađuje s režimom (Mažuranić, Švrljuga, Nikić, Šuperina, Karlo Kovačević i dr. u Hrvatskoj; Kramer, Pucelj i dr. u Sloveniji; centralisti u Crnoj Gori); drugi je dio zauzeo stanovište iščekivanja, tražeći povoljan moment i oblik sporazuma (vodstvo HSS i SLS te crnogorski federalisti), a treći dio (Pavelić, VMRO, itd.) traži izlaz u sporazumijevanju s imperijalizmom susjednih zemalja, organizirajući terorističke grupe; položaj radničke klase strahovito se pogoršao: od 1929. nadnica je snižena prosječno za 50%, a broj nezaposlenih ogromno porastao; organizacije i borba radničke klase okovane su iznimnim zakonima; konferencija se održava »u periodu raspada u taboru velikosrpskog fašizma i potresanja temelja velikosrpske Jugoslavije«; usprkos progonima i bijelom teroru diktatura nije slomila KPJ ni revolucionarni radnički, niti seljački i nacionalnooslobodilački pokret; režim traži izlaz u manevrima, sporazumijevanju i pregrupiranju radi daljeg fašiziranja zemlje.[190]

Na Četvrtoj konferenciji izvršena je kritička analiza rada KPJ u doba diktature. Prilično oštro osuđene su pogreške avanturističke sektaške politike, zastranjivanje u mnogim pitanjima i odražavanje grupaških tedencija. Na osnovi skupo plaćenih vlastitih iskustava iz borbe protiv režima diktature, a isto tako i iskustava međunarodnoga radničkog pokreta, Četvrta je konferencija izgradila u znatnoj mjeri novu političku taktiku KPJ, što je značilo korak unaprijed u prevladavanju starih shvaćanja i sektaških zastranjivanja.

Ističući važnost povezivanja klasne borbe radničke klase s borbom za nacionalno oslobođenje ugnjetenih naroda, konferencija je ukazala na to da ugnjeteni narodi ne mogu postići oslobođenje osloncem separatističkih struja na fašističke sile, već jedino revolucionarnom borbom. Da bi se u tu svrhu omogućilo stvaranje jedinstva revolucionarne klasne i nacionalnooslobodilačke borbe, na Četvrtoj konferenciji donijeta je odluka o osnivanju, u sastavu KPJ, Komunističke stranke Hrvatske i Komunističke stranke Slovenije, a u najbližoj budućnosti i Komunističke stranke Makedonije, što je glede KSH i KSSL ostvareno tek 1937., a KSM bit će osnovana istom u NOB-u (1943. godine). Konferencija je ostala pri prijašnjem stanovištu KPJ o pravu na samoodređenje do otcjepljenja svih potlačenih naroda Jugoslavije, ustajući protiv posrbljivanja i nametanja srpskog jezika, »za progon srpskih okupatora, srpskih trupa, činovnika i žandara, kao i srpskih četnika« iz nesrpskih zemalja, »protiv služenja u vojsci Hrvata, Slovenaca, Albanaca, Crnogoraca«, itd »izvan njihovih

[190] IA KPJ. II., 1949., 220-268.

zavičaja«, ali premda u proglasu ističe program borbe »protiv velikosrpskog imperijalizma« a »za oslobođenje ugnjetenih naroda«, Četvrta konferencija umjesto prijašnjeg zahtjeva za razbijanje Jugoslavije na neovisne nacionalne države sada je istakla geslo revolucionarne borbe »protiv monarhije, za radničko-seljačku sovjetsku vlast« i za »radničko seljačke vlade« u svim zemljama Jugoslavije, i to poimenice: u Hrvatskoj i Dalmaciji, u Sloveniji, u Srbiji, u Crnoj Gori, u Bosni i u Vojvodini. Makedonija se ne spominje, iako je nagovještena potreba osnivanja Komunističke stranke Makedonije što govori da se s makedonskim pitanjem još nije bilo do kraja na čisto u redovima KPJ.

Konferencija je, u okviru borbe protiv velikosrpske hegemonije, a za obaranje vlasti kapitalista i veleposjednika i njihove vojno-fašističke diktature, postavila zadaću borbe za jedinstvo radničke klase, te za savez radništva i seljaštva kao preduvjeta za provedbu »radničko-seljačke revolucije« i za stvaranje široke protufašističke fronte protiv pogibelji od fašizma i imperijalističkog rata.[191]

Četvrta konferencija označava važan događaj u povijesti KPJ.[192] Održana u času kad su obnova organizacija KOP i oživljavanje radničkog pokreta, poslije pretrpljenih udaraca pod diktaturom, postigle već znatne rezultate, ona je svojim odlukama unatoč mnogim slabostima u analizama i u akcionom programu, dala snažne poticaje razvitku komunističkog pokreta. Orijentacijom na izgradnju političkog programa KPJ na širim osnovama povezivanja borbe za svakodnevne interese radničke klase s borbom seljaštva i potlačenih naroda za nacionalno oslobođenje, a jedne i druge s borbom za stvaranje antifašističke fronte za obranu od imperijalističke opasnosti i međunarodnog fašizma – Konferencija je otvarala nove putove koji će pospiješiti snažniji razvitak revolucionarnoga radničkog pokreta i unositi dublji revolucionarni sadržaj u nacionalnooslobodilačke pokrete ugnjetenih naroda.

---

[191] Materijali IV. zemaljske konferencije KPJ, IA KPJ, II., 1949., 219-268.

[192] Konferencija je izabrala novi CK u koji su ušli: Milan Gorkić, Jospi Broz Tito, Blagoje Parović, Kamilo Horvatin, Vladimir Čopić, Miho Marinko i dr., pretežito članovi dotadašnjega privremenog vodstva.

IX.

ALEKSANDROVA VANJSKA POLITIKA I KRAJ NJEGOVA APSOLUTIZMA

KRALJ ALEKSANDAR TRAŽI SPORAZUM S MUSSOLINIJEM

Promjene što su se od početka tridesetih godina počele zbivati u ravnoteži međunarodnih odnosa očitovale su sve jači utjecaj i vanjskopolitički položaj i na razvoj unutrašnjih prilika u Jugoslaviji.

U okviru pojačanih ekspanzionističkih težnji talijanskog imperijalizma, Mussolinijeva je Italija podupirala i dalje legitimističke krugove u Austriji i revizionističke tendencije u Mađarskoj i Bugarskoj u njihovim svojatanjima prema Jugoslaviji, potpomažući na akciju sve nacionalnoseparatističke struje u Jugoslaviji, nastojeći da ih iskoristi kao sredstvo svoje politike za rušenje Jugoslavije, ili za prisiljavanje beogradske vlade na ustupke talijanskim prohtjevima. U svojoj politici eliminiranje Jugoslavije, kao zapreke prodiranju talijanskog imperijalizma u Podunavlje i na Balkan, fašistička Italija posebno računa s pojačanim djelovanjem centrifugalnih sila u Jugoslaviji u razdoblju šestosiječanjske diktature.

Mussolinijeva Italija nastoji iskoristiti okolnosti da ozloglašeni režim monarhofašističke diktature i Aleksandrova apsolutizma izaziva osudu negodovanja i prosvjede svjetske demokratske javnosti,[193] za opravdavanje pružanja utočišta i otvorene pomoći takvim ekstremnim pokretima kao što su bili albanski iredentisti, makedonski, hrvatski i crnogorski separatisti, navlastito Vanče Mihailova i Ante Pavelića.

Da bi doskočio takvoj politici, kralj se Aleksandar bio orijentirao na traženje sporazuma s Mussolinijem, spreman i na davanje daljih ustupaka. U tu svrhu Aleksandar je od 1929. do 1934. vodio pregovore s

193 Nakon apela što su ga godine 1931. protiv bijelog terora šestosiječanjske diktature i Aleksandrova apsolutizma potpisali slavni znanstvenik Albert Einstein i glasoviti književnik Heinrich Mann (Vl. Radić, Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa, n. dj., 206-208), godine 1936., objavljen je apel Internacionalnog komiteta za amnestiju u Jugoslaviji, koji su potpisali glasoviti francuski kulturni radnici-antifašisti: Henri Barbusse, Romain Rolland, Andr Malraux, Gabrielle Duchene, Français Jourdaine, Etiene Millanie (*Proleter*, XIII./1937., br. 7-8.), a zatim prosvjedima pridružile i mnoge druge istaknute ličnosti svjetskoga javnog mnijenja i političkog i kulturnog života, među kojima i profesor Sorbone Peren, književnik Vurmser, Theodor Dreiser, Džavaharlal Nehru.

Mussolinijem,[194] predlažući mu prijateljstvo i mir na Jadranu. Aleksandar je bio spreman prihvatiti Italiju kao glavnog saveznika i dati joj koncesije u Boki kotorskoj da bi tako, učvršćenjem vanjskog položaja, imao povoljnije uvjete za provedbu svoje unutrašnje politike. Smatrajući Jadran svojim vodenim putem na Balkan i u Podunavlje, Mussolini je odbacio prijedlog ravnopravne suradnje s Jugoslavijom. Prekinuvši razgovore s Aleksandrom što ih je vodio putem svoga osobnog pouzdanika, Mussolini je nastavio ekspanzionističku politku prema Jugoslaviji, pomažući revizionističke prohtjeve u redovima nesrpskih naroda.

Kraljevina Jugoslavija bila je neprestano u prvom planu onih zemalja nastalih nakon prvoga svjetskog rata, kojih međunarodni položaj još uvijek nije bio sređen. Uz sve glasnije zahtjeve tzv. revizionističkih država za promjenama u versailleskom poretku i zapadne sile bave se idejama kako bi učvrstile taj poredak od Baltika do Balkana, navlastito u njegovomu najosjetljivijem području u Podunavlju gdje su već dotada propala sva Masarykova nastojanja da dođe do čvršće suradnje malih država. Budući su u tim pretežito agrarnim zemljama europske »međuzone« politički bile najjače a i na vlasti uglavnom seljačke stranke, to je bilo pokušaja da se povezivanjem njihovih agrarnih pokreta dođe i do gospodarskog i političkog povezivanja tih zemalja. Međunarodni agrarni odbor, osnovan u Pragu, nije međutim doveo do nekih rezultata, usprkos tome što je nadišao svoje »panslavističke« značajke, okupivši na konferenciji 1930. osim predstavnika slavenskih zemalja – Poljske, Čeho-Slovačke, Jugoslavije i Bugarske – još i predstavnike baltičkih zemalja (Finske, Estonije, Litve i Letonije), te Rumunjske i Mađarske, i što je uživao potporu agrarnih pokreta zapadnih zemalja. Taj pokret, što je bio uperen kako protiv »boljševizacije« tih zemalja tako i protiv revizionizma s jedne strane Njemačke i Italije, a s druge strane Sovjetske Rusije, nije mogao ostvariti tzv. *agrarni blok* zemalja europske međuzone, jer bijaše preslab da nadiđe suprotnosti ne samo između pojedinih zemalja nego i između samih seljačkih pokreta u takvim višenarodnim državama kakve bijahu Čeho-Slovačka i Jugoslavija.[195]

Neuspjeh Briandovoga europskog plana, a pogotovo gospodarske krize i jačanje Hitlerovoga agresivnog nacističkog pokreta potakli su (veljače 1932.) osnutak odbora za ekonomsku suradnju podunavskih zemalja: Austrije, Čeho-Slovačke, Mađarske, Rumunjske i Jugoslavije,

---

194 Posrednik u osobnim pregovorima između Aleksandra i Mussolinija, bio je Guido Malagola Cappi (J. B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis 1934.-1941., New York-London, 1960., 20).

195 S. Borsody, The Tragedy of Central Europe, New York, 1962., 54-55.

kojemu je bio na čelu Paul Auer, mađarski zagovornik podunavske federacije. Inicijativu tog odbora prihvatio je ministar vanjskih poslova Francuske Andre Tardieu, predloživši u svom memorandumu (ožujka 1932.) carinsku i gospodarsku suradnju spomenutih pet zemalja, koje bi oživotvorenje zapravo trebalo dovesti do podunavske federacije. Tardieuov je nacrt također propao jer mu se odlučno suprostaviše Njemačka i Italija, a ni Velika Britanija nije mu bila sklona.[196]

U to se doba između europskih velikih sila (Velike Britanije, Francuske, Italije i Njemačke) vode takoreći javni diplomatski razgovori o problemu revizije mirovnih ugovora i o nužnosti promjena u europskomu versailleskom poretku. Situacija je takva da je francuski ministar Paul-Boncour ožujka 1933. izjavio da će se svijet u roku od nekoliko mjeseci »morati odlučiti za mir ili rat«. One europske države što su nastale ili teritorijalno dobile po versailleskom miru uplašene su da se velike sile ne dogovore i svojim diktatom ne nametnu promjene po nacrtima o kojima se raspravlja.[197] Mussolini je na razgovoru s britanskim državnikom Mac Donaldom u Rimu podnio i službeno svoj nacrt za reviziju versailleskog poretka u pet točaka: 1) dati koridor Njemačkoj u Poljskoj; 2) Mađarskoj ustupiti Transilvaniju i rumunjski Banat s Temišvarom, te jugoslavenski Banat s Dunavom; 3) Austriji ustupiti Kranjsku s Mariborom; 4) Hrvatsku proglasiti neovisnom; 5) pod protektoratom Italije uz Albaniju objediniti Južnu Dalmaciju, Hercegovinu i Crnu Goru.[198] Jugoslavenski tisak otvoreno prigovara britanskim krugovima za sporazumijevanje s Italijom, a postoji bojazan da i Francuska ne pristane na »Pakt četiriju sila«, dotično na dogovor o reviziji versailleskog poretka.[199]

U takvoj međunarodnoj situaciji, kralj je Aleksandar, koji je sam držao vanjsku politiku Jugoslavije u svojim rukama, pokušao naći *modus vivendi* kako s Italijom tako i s Njemačkom, najprije tajnim dodirima, a zatim sve otvorenijim izjavama da je Jugoslavija zainteresirana za suradnju sa svim državama. Bio je to pokušaj vođenja neke dvojake, neutralne politike između zapadnih sila i francusko-sovjetskog saveza s jedne i osovinskih sila s druge strane.

---

[196] Isto, 55-60.

[197] Nema diktata četvorice. Značajan članak londonskog *Timesa* o reviziji mirovnih ugovora *(Jutarnji list*, XXII /28. III. 1933., br. 7601).

[198] Kakvu bi reviziju ugovora »Klub mira« prema zamisli iz Rima trebao da sprovede. G. Mussolini parča Jugoslaviju, Rumunjsku i Poljsku u svome planu *(Vreme*, XIII. / 1. IV.1933., br. 4039).

[199] Francuska pristaje na Pakt četiriju sila. Direktorij bi se imao u svemu prilagoditi paktu Društva naroda. Bez pristanka skupština Društva naroda i zainteresirane države ne može bit revizije njenih granica. Dok traje pakt, četiri velike sile ne bi smjele nikako povećavati svoje oružanje *(Novosti*, XXVII./ 5. IV. 1933., br. 95.); Od Sir Greya do MacDonalda (uvodnik, isto).

TRAŽENJE MODUSA VIVENDI S HITLEROVOM NJEMAČKOM

Nakon Hitlerova dolaska na vlast u Njemačkoj (u siječnju 1933.) s programom nasilnog rušenja europskoga versailleskog poretka, međunarodni položaj Jugoslavije postao je još nesigurniji, jer ona bijaše jedna od čvornih točaka toga versailleskog sustava u Podunavlju i na Balkanu. Njemačke vlade Vajmarske republike odnosile su se prema Jugoslaviji neutralno, polazeći od *fait accomplia* stvorenoga državnopravnog stanja, a sada je Jugoslavija ušla u sferu revanšističke politike nacističkoga Trećeg Reicha.

U približavanju Mussolinijeve Italije i Hitlerove Njemačke, radi rušenja versailleskog poretka, došli su do izražaja njihovi zajednički interesi, ali i suprotnosti upravo zbog obostranih ekspanzionističkih težnji prema Podunavlju i Balkanu. Budući da su Jugoslaviju smatrale umjetnom tvorbom Versailleskog mira, fašistička Italija i nacistička Njemačka bile su za njezino razbijanje, ili pak za uključivanje u svoje interesne sfere na neki drugi način. Pri tome je iredentizam Italije bio u prvom redu usmjeren na rušenje Jugoslavije radi aneksije njezinih teritorija i stvaranja manjih zavisnih državica a Njemačka je među ostalim i zbog sukobljavanja njezinih interesa s Italijom – bila sklona da prihvati održanje Jugoslavije u okviru svog novoga europskog poretka, premda se to nije poklapalo s idejnim osnovama njemačke geopolitike.

Hitler je još uoči svog dolaska na vlast, u okviru utvrđivanja Njemačke »istočne politike« i plana njemačke svjetske imperije, bio prihvatio (1932.) ideju razbijanja Jugoslavije razdvajanjem Hrvatske od Srbije koja je ideja stalno bila nazočna u njemačkim geopolitičkim teorijama,[200] ali u prvom razdoblju svoje vladavine (i na početku drugoga svjetskog rata), radi pridobivanja Italije, prepušta Jugoslaviju *deklarativno* interesnoj sferi Italije. Nasuprot tome, u stvarnoj politici, Hitlerova Njemačka išla je za tim da ona zadobije prevlast u Podunavlju pa i na Balkanu, da Njemačka, a ne Italija upravlja »jugoistočno-europskom kočijom«, a budući da je ključ za to područje bio u Beogradu,[201] Njemačka je sa svoje strane učinila sve da dođe do poboljšanja odnosa s Jugoslavijom, prije svega razvijanjem privrednih veza, to više što su u Hitlerovom krugu gajili simpatije prema Aleksandrovu autoritativnom režimu. Koliku je važnost

---

200 H. Rauschning, Moji povjerljivi razgovori, New York, 1940., 16-20.

201 Nacrt njemačke politike u Jugoistočnoj Europi što ga je Göbbelsovo Ministarstvo propagande dostavilo Ministarstvo vanjskih poslova Njemačke 18. IV. 1934. (D. Biber, Jugoslavija na raskršću 1939., nast. 21, *Politika*, LXVIII. /19. X. 1971.).

Njemačka pridavala odnosima s Jugoslavijom vidi se i po tome što je za njih bio zadužen prvi Hitlerov suradnik maršal Göring.

STVARANJE BALKANSKOG PAKTA

U okolnostima jačanja talijanskog iredentizma i njemačkog revanšizma, Aleksandar, kad nije uspio postići sporazum s Mussolinijem, nastoji učvrstiti položaj svoje Kraljevine stvaranjem *Balkanskog pakta,* ali i približavanjem Njemačkoj kao protuteži Italije u Podunavlju. Balkanski sporazum trebalo je da bude obrambeni sustav za suprotstavljanje imeperijalističkim težnjama Italije i bugarskim svojatanjima.

Kad je u jesen 1933. u Bugarskoj došla na vlast Seljačka stranka, koja se izjasnila za jugoslavensko-bugarsko bratstvo i prijateljstvo, jugoslavenska je vlada radila na tome da i Bugarska priđe pripremanomu balkanskom paktu. Radi stvaranja prijateljskih odnosa, kralj Aleksandar posjetio je Sofiju u listopadu 1933., a bugarski kralj Boris uzvratio je posjet Jugoslaviji u prosincu iste godine.

U Balkanski pakt, koji je stvoren pod geslom »Balkan balkanskim narodima« (parafiran u Beogradu 4. veljače 1943., a potpisan u Ateni 9. veljače 1934.) ušle su Jugoslavija, Turska, Rumunjska i Grčka, ali su ostale izvan njega Bugarska i Albanija zbog svoje vezanosti s Italijom i neraščišćenih problema između potpisnica pakta i tih zemalja. Jugoslavija je nastojala i poslije potpisivanja Balkanskog pakta da za nj pridobije i Bugarsku, ali privremeno poboljšani odnosi nisu dali trajnijih rezultata.

Značenje Balkanskog saveza (ili Balkanske Antante), zaključenog radi čuvanja teritorijalnog statusa quo na Balkanu, prelazilo je regionalne balkanske okvire zbog toga što je on preko zemalja sudionica bio izravno povezan s Malom Antantom. Balkanski savez, stvoren pod pokroviteljstvom Francuske, trebao je biti brana njemačkom i talijanskom prodiranju u Europi. U to doba Balkanski pakt bio je u prvom redu uperen protiv agresivne politike fašističke Italije.

Velika aktivnost kralja Aleksandra u vanjskoj politici, i njegovo nastojanje da učvrsti položaj svoje zemlje, regionalnim savezima i angažiranjem Jugoslavije za politiku francuske dominacije u Europi, nego i pokušajima približavanja Italiji i Njemačkoj, tj. iniciranjem dvojake ili neutralističke politike bili su prekinuti marseilleskim atentatom.

ATENTAT NA KRALJA ALEKSANDRA

Na njegovu putu u Francusku, kralja Aleksandra ubio je u Marseilleu 9. listopada 1934., također i francuskog ministra vanjskih poslova Louisa Barthoua, član makedonske terorističke organizacije (VMRO) Dimitrov Veličko alias Vlado Georgiev »Černozemski«.[202] Organiziranje i izvršenje atentata pripremio je Pavelićev ustaški pokret, kojega su članovi i sami u njemu sudjelovali, a postoje realne pretpostavke da je sam atentat pripremljen pod okriljem i uz pomoć fašističkog Rima i mađarskih vlasti.[203]

Po nekim izvorima u provedbi atentata imala je svoje prste i njemačka obavještajna služba, posredstvom pomoćnika vojnog izaslanika



Atentat na kralja Aleksandra I. Karađorđevića u Marseilleu 9. listopada 1934. – MGZ.

---

202 Optužnica zbog marseilleskog atentata *(Obzor*, LXXVI./19. XI. 1935., br. 267.; *Politika*, XXXII./ 19. XI. 1935., br. 9878).

203 Rasvijetljen je marseilleski zločin. Mijo Kralj potvrđuje i potpunjuje iskaze Pospišila i Rajića. Nekoliko dana prije atentata, u Marseillesu je boravio dr. Ante Pavelić. Glavni organizator atentata bio je Pavelićev lajtant Eugen Kvaternik koji je poslije atentata s Pavelićem pobjegao u Italiju gdje su obojica i uhapšeni i čekaju ekstradiciju *(Jugoslovenska pošta*, V./ 20. X. 1934., br. 1640).

Speidela u Parizu (operacija »Teutonski mač«), ali su oni nepotvrđeni, a u svakom slučaju ne odgovaraju stvarnim intencijama službene njemačke politike. Hitlerova je vlada ne samo bila prihvatila Aleksandrovu inicijativu za poboljšanje međusobnih odnosa (Aleksandar je u ljeto 1933. tajno putovao u Njemačku), koji se zauzimao i za približavanje Pariza i Berlina, nego je i sama za to bila zainteresirana. Ona je to i javno očitovala sudjelovanjem Göringa na Aleksandrovu pogrebu, koji je tom prilikom visoko ocijenio njegovu ulogu: »Kralj Aleksandar jednim je udarcem ukinuo stranke i učinio kraj trulom demokratskom režimu. On je u svojoj zemlji igrao ulogu Hitlera i tako od Jugoslavije načinio faktor reda i mira u Europi koji ima važnu ulogu u europskoj ravnoteži«.[204]

Osim toga, bilo je poznato da je ustaški pokret (iz svojih utočišta u Mađarskoj i u Italiji) spremao atentat na kralja Aleksandra u Zagrebu na njegov rođendan 17. prosinca 1933., a i jugoslavenska i francuska vlada bile su obaviještene da se sprema atentat za vrijeme njegova puta u Francusku.[205] Francuski je sud veljače 1936. osudio trojicu uhvaćenih hrvatskih emigranata, pripadnika ustaškog pokreta (Miju Kralja, Ivana Rajića i Zvonimira Pospišila) na vječitu robiju kao sudionike u marseilleskom atentatu.[206]

Jugoslavenska je vlada pomognuta od zemalja Balkanskog saveza i Male Antante, zatražila od Društva naroda da ispita odgovornost Mađarske, ali ne i nekih drugih država za izvršenje atentata,[207] jer su zapadne sile, radi popuštanja zategnutosti, provodile politiku nezaoštravanja odnosa prema Italiji, Austriji i Njemačkoj. Vijeće Društva naroda osudilo je teroristički zločin, pozvalo sve države da ne potiču i ne trpe na svojem teritoriju nikakve terorističke aktivnosti, a mađarsku vladu da ispita »odgovornost u najmanju ruku za nehat« u radu stanovitih mađarskih vlasti u vezi s pripremama marseilleskoga atentata.[208] Dalja istraga Društva naroda završila se formalnim izjašnjenjem vlade Mađarske da nije mogla utvrditi sudjelovanje u atentatu, a pitanje odgovornosti fašističke Italije

---

[204] D. Biber, Jugoslavija na raskršću 1939., n. dj., nast. 19, 21.

[205] Jugoslavenska vlada dobila je ta obavještenja posredstvom doušnika Saksa, u samom vrhu ustaške emigracije, koji je o pripremi atentata obavijestio jugoslavenske poslanike u Ženevi i u Berlinu Fotića i Balugdžića. Aleksandar je zbog toga umjesto vlakom otputovao razaračem »Dubrovnik« u Marseille, ali je francuska vlada odbila da jugoslavenska policija osigurava njegov put na francuskom tlu (D. Biber, n. dj., nast. 25).

[206] *Politika*, XXXIII. / 13. II. 1936., br. 9961.

[207] Memorandum jugoslavenske vlade glavnom tajništvu Društva Naroda (*Jutarnji list*, XXIII./29. XI. 1934.; *Novosti*, XXVIII. / 29. XI. 1934., br. 229. i *Politika*, XXXI./ 29. XI. 1934., br. 9532.

[208] Odluka Vijeća Lige naroda na tužbu Jugoslavije protiv Mađarske (*Jutarnji list*, XXIII./ 11. XII. 1934., br. 8215).

iako je bilo nazočno nije se ozbiljno ni pojavilo. Uz vlade Francuske i države Male i Balkanske Antante također se i vlada Sovjetske Rusije izjasnila za odlučnu osudu fašističkih inspiratora marseilleskog atentata i zemalja koje na svom teritoriju pomažu terorističke grupe, ali jugoslavenska je vlada i dalje uporno ostajala pri svom stanovištu nepriznavanja Sovjetske Rusije.

Smrt kralja Aleksandra imala je ozbiljne posljedice po unutrašnju i vanjsku politiku Jugoslavije. Ona je značila ne samo prestanak njegove autokratsko-apsolutističke vladavine, njegova velikodržavlja, već i težak udarac za hegemonističku politiku dvorske kamarile uopće, a posebno za ideju integralnog jugoslavenstva kojoj je on davao pečat, bez obzira na to što njegova smrt nije mogla bitno neposredno utjecati na promjenu režima. Premda su ostali isti objektivni čimbenici i materijalni uvjeti unutrašnjeg razvitka jugoslavenskog društva, Aleksandrov nestanak i promjene u međunarodnim odnosima dovest će postupno do bitnih izmjena i u unutrašnjoj politici Jugoslavije.

Što se tiče međunarodne politike Jugoslavije, put kralja Aleksandra u Francusku obilježavao je najviši stupanj u razvitku jugoslavensko-francuskog prijateljstva i oslona Jugslavije na zapadne sile. Nakon Aleksandrove smrti razvitak političkih događaja u svijetu i unutrašnjih društveno-političkih prilika izazvat će promjene, koje će postupno dovesti do slabljenja dotadašnjih saveza jugoslavenske vlade.

Poglavlje
četvrto

ZAOŠTRAVANJE MEĐUNARODNIH ODNOSA I UNUTRAŠNJA PREVIRANJA (1935.-1938.)

I.

PRODOR FAŠIZMA I ANTIFAŠISTIČKI POKRET

NJEMAČKA ŽELI RUŠENJE EUROPSKOGA VERSAILLESKOG PORETKA I UŽURBANO SE PRIPREMA ZA RAT

Pobjedom i učvršćenjem Hitlerovog režima u Njemačkoj otpočele su brze i duboke promjene u međunarodnom životu, u europskim i u svjetskim odnosima. Pored fašističke Italije, nacionalsocijalistička je Njemačka otvoreno najavila borbu za rušenje europskoga versailleskog i svjetskoga kolonijalnog poretka. Na toj osnovi stvorena osovina Rim-Berlin našla je prirodnog saveznika u militarističkom Japanu.

Kad je moć fašističkih država toliko narasla da se više nisu morale zadovoljavati s podređenom ulogom drugorazrednih svjetskih sila, one su prišle ostvarenju svojih ekspanzionističkih planova, zaogrćući se plaštem misionarske uloge u ideološkoj borbi protiv boljševičke opasnosti po civilizaciju, i historijskom nužnosti rušenja imperijalnog i kolonijalnog carstva zapadnih plutokracija, a radi stvaranja novoga europskog i svjetskog poretka.

Zasnivajući svoju ekspanzionističku politiku i ideologiju na svim onim teorijama što su ponikle na tlu kapitalističkog sustava velikih imperijalističkih država, na rasnim ili geopolitičkim teorijama o tobože prirodnom pravu na autarhijski životni prostor (Lebensraum) pojedinih povijesno za to predodređenih naroda u određenim *panoblastima* (Euroazija, Euroafrika, Panazija, Panamerika), fašističko-militarističke sile započele su ideološke i praktične pripreme da ratom nametnu svijetu svoju prevlast. Po zastupnicima takvih teorija (W. Schering, F. Ratzel, H. Mackinder, K. Haushofer, R. Schumacher, H. Hummel i dr.), koje su Mussolini i Hitler i njihovi stranački teoretičari razvili do paroksizma, svaka imperija i civilizacija imaju svoja povijesna razdoblja, a budući da je došlo njihovo vrijeme, to valja upotrijebiti sva sredstva – prije svega rat – da bi se oborile stare imperije i stvorio europski i svjetski poredak, pod vodstvom pangermanske, rimske i japanske imperije.

U godinama uoči drugoga svjetskog rata nacionalsocijalistički ideolozi razobličavali su pogreške i neodrživost europskoga versailleskog

poretka, crtajući sliku budućega novog europskog poretka kao nove zajednice europskih naroda, zasnovane na načelu da svaki narod ima pravo na svoj nacionalni i kulturni život. Središte te zajednice bila bi Njemačka za koju bi bile vezane nacionalne države, a u tom sklopu i razbijanje versailleske Čeho-Slovačke i Jugoslavije, te vezivanje Slovenije i Hrvatske za srednjo-europsku, a Srbije za balkansku gospodarsku grupaciju u novom poretku.[209]

Spremajući se užurbano za rat, nacifašističke vođe i teoretičari javno su propovijedali da je rat nužan za ostvarenje njihove prevlasti, te da je rat a ne mir prirodno, normalno stanje ljudskog društva. Nacistička ideologija dotjerala je do kraja, osim germanske rasne teorije i dotadašnje njemačke teorije o totalnom ratu. Ona je prišla oživotvorenju Ludendorffove teorije da je »rat najviši izraz rasne volje za životom«,[210] te da je ukupni nacionalni i državni život potrebno podrediti ideji totalitarnog rata, pretvaranjem cijele Njemačke u ratni logor.

Fašistički ideolozi propovijedaju da rat nije prolazna faza u međunarodnim odnosima, i posljedica imperijalističkih suprotnosti, nego izraz novoga političkog i društvenog razvitka u životu naroda. Fašističke teorije razvijene su do poricanja postojanja mira uopće, te se mjesto »mira između ratova« govori o »ratu između ratova«. Mogućnost i korisnost trajnog mira kategorički se odbacuju, jer – po Mussoliniju i Hitleru – samo rat može ljudsku energiju razviti do najvišeg stupnja i oplemeniti one hrabre narode koji se, željni ratovanja i svjesni njegove koristi, spremaju za takve sukobe.

Svoju agresiju fašističke sile ideološki su pripremale neprestanim raspirivanjem ratne histerije, pozivanjem na križarski rat u svim zemljama protiv »komunističke zavjere« i za uklanjanje »degeneriranog sustava stare demokracije«. Učvršćenje fašizma (nakon Italije) i u Njemačkoj, središnjoj europskoj državi, metodama okrutne sile, okrutnog terora i proganjanja svake demokratske, napredne i revolucionarne misli i djelatnosti – dalo je primjera i poticaja za nicanje i širenje profašističkih organizacija i struja u svim europskim kapitalističkim zemljama. Nazadnjačke sile građanskog društva dopuštale su, pače i podupirale jačanje fašizma zbog bojazni pred revolucionarnim pokretom proletarijata.

Pripreme Njemačke za agresivni rat radi svjetskog gospodstva, provođene su prelaskom na ratno gospodarstvo, uz istodobno jačanje moći monopolističkog kapitala njegovim sraštavanjem s državnom birokrat-

---

209 K. Springenschmid, Deutschland Kampft für Europa, Geopolitische Bildreihe, Leipzig, 1937., 64 i dr.

210 E. Ludendorff, Der totale Krieg, München, 1935., 10.

skom upravom u državno-monopolistički kapitalizam.[211] U ideološkoj pripremi njemačkog naroda za agresivni rat glavnu ulogu imala je Hitlerova Nacionalsocijalistička stranka. Njezin autoritet nametnut je ne samo terorom i ideologijom već i zakonskim odredbama: ona je proglašena nositeljicom ideje njemačke državnosti i nerazdvojno povezana s državom. Hitlerovoj vladi pošlo je u razmjerno kratkom vremenu za rukom da slomi revolucionarni radnički pokret i da pridobivanjem znatnog dijela njemačkog naroda za nacionalsocijalističke ideje izvrši militarizaciju Njemačke i njezinu potpunu mobilizaciju radi vođenja rata za svjetsku prevlast.

Hitlerovska Njemačka postala je vodećom silom fašističkih država. Zbog toga što je po veličini i po gospodarskoj razvijenosti bila jedna od najjačih kapitalističkih država, što je njemački imperijalizam težio ostvariti svjetsku imperiju i hitlerovska ideologija proglasila ciljeve za stvaranje novoga europskog, što je tada značilo i svjetskog poretka, ona je stala na čelo stvaranja fašističkog bloka, a njezin politički sustav dao je pečat međunarodnom fašizmu i glavna obilježja fašističke epohe u Europi.

POČECI FAŠIZMA U SVIJETU

Takve okolnosti stvorile su sredinom tridesetih godina novu situaciju u međunarodnim odnosima, ali i u svim europskim zemljama. Fašističke sile započele su agresivne akcije za postupno oživotvorenje svojih imperijalističkih zamisli, nastojeći u isto doba da pomoću ideološke kampanje prikriju svoje stvarne ciljeve, a pomoću bezobzirne diplomacije i profašističkih pokreta da podriju obrambenu sposobnost svojih budućih žrtava.

---

211 Preorijentacija njemačkog gospodarstva na ratni kolosijek izvršena je razmjerno brzo i bez dubljih potresa; god. 1933. naređeno je prisilno karteliranje i raspuštanje akcionarskih društava s kapitalom manjim od 100.000 DM, a zabranjeno osnivanje novih poduzeća s kapitalom manjim od 500.000 DM; god 1934. posebnim je zakonom ukupna njemačka ekonomika organizirana u šest grupacija (industrija, trgovina, bankarstvo, osiguranje, energetika, obrtništvo), a Schachtovim je »novim planom« regulirana devizna i uvozno-izvozna politika; tajnim zakonom od 21. V. 1935. Schachtu su dana opća ovlašćenja za organizaciju ratne privrede radi usmjeravanja svih ekonomskih sila za potrebe vođenja rata; na kongresu nacističke stranke, u Nürnbergu rujna 1936., Hitler je proglasio četverogodišnji plan, koji je pod vodstvom Göringa imao osigurati autarkiju njemačke privrede, tj. njezinu potpunu neovisnost od uvoza; posebnim zakonskim odredbama regulirana je obvezna proizvodnja poljoprivrednih produkata na seljačkim gazdinstvima. Osim zahvatima na području privrede, nacistička je diktatura učvršćivala svoj sustav ukidanjem samouprava zemaljskih vlada i usredotočenjem sve vlasti u rukama središnje vlade. Bio je uveden potpuni totalitarni centralizam.

Pod utjecajem nacionalsocijalističke propagande i vidljivog jačanja Njemačke, pučanstvo Saara izjasnilo se u početku 1935. plebiscitom za priključenje Njemačkoj. Kršeći odredbe mirovnog ugovora, koji je ograničavao ponovnu uspostavu njemačkog militarizma, Hitlerova je vlada već prije tajno razvijala vojnu industriju i stvarala njemačku oružanu silu, a zakonom od 16. ožujka 1935. o uvođenju opće vojne obveze i o organiziranju polumilijunske vojske Hitler je javno odbacio versailleske mirovne ugovore. Ožujka 1936. Njemačka je otkazala Locarnski ugovor i zaposjela demilitarizirano Rajnsko područje. Italija je, okupiravši Eritreju 1934., u listopadu 1935. napala Etiopiju, a Japan je, poslije zauzimanja Mandžurije (1933.), nastavio osvajanje Kine, okupiravši Šangaj i velike teritorije pokrajina Hopej i Čabar 1935. godine. Pobunom profašističke vojne hunte srpnja 1936. protiv narodnofrontovske republikanske vlade Španjolske započeo je španjolski građanski rat u kojem su fašistička Italija i nacistička Njemačka svestranom vojnom pomoći javno intervenirale na strani Franca. Dok su zapadne sile, protiveći se tendencijama revolucionarnog razvitka republikanske Španjolske, proglasile politiku nemiješanja, dotle su se Njemačka i Italija angažirale do kraja, smatrajući da je pobjeda frankističke kontrarevolucije u Španjolskoj od velikoga strateškog značenja za širenje fašizma u Europi i za njihove dalje ekspanzionističke osnove, jer su, držeći Španjolsku i kontrolirajući Gibraltar s leđa ugrožavale Francusku i čitav sustav britanskog i francuskoga kolonijalnog imperija u Sredozemlju.

VOJNI I POLITIČKI SAVEZ OSOVINSKOG BLOKA

Usporedo s početkom ekspanzije fašističkih sila u pojedinim dijelovima svijeta, i s njegovim pripremama za odlučnije osvajačke pothvate, izgrađivao se vojni i politički savez nacifašističkog bloka. U praksi već stvorena fašistička osovina Rim-Berlin i formalno je potvrđena ugovorom od 25. listopada 1936. Mjesec dana kasnije (25. studenog 1936.) Njemačka i Japan potpisale su tzv. Antikominterna-pakt za zajedničku borbu protiv »boljševičke opasnosti« i svih onih što djeluju u korist Komunističke internacionale. Italija je pristupila tom paktu godinu dana kasnije (6. studenog 1937.), i time je bilo dovršeno sporazumijevanje sila fašističkog bloka o međusobnoj suradnji, i o podjeli interesnih sfera.

Iako je sporazum protiv Kominterne ideološki bio uperen protiv SSSR-a i međunarodnoga komunističkog pokreta, on je zapravo isto tako značio zaključivanje saveza grupe fašističkih imperijalističkih sila nasuprot bloku tzv. demokratskih sila i njihovih kolonijalnih imperija. Međusobnim sporazumom postignuta je suglasnost da Njemačka ima slobodne ruke u srednjoj i u jugoistočnoj Europi, Italija u Sredozemlju, a Japan na Dalekom istoku. Između Njemačke, Italije i Japana nije postojala potpuna sukladnost interesa, bilo je i očitih suprotnosti što se tiče razgraničenja utjecajnih sfera i planova o budućem uređenju svijeta, a pogotovu u prohtjevima za podjelu kolonijalnih imperija. Sve te proturječnosti privremeno su potisnute zajedničkim probicima u rušenju versailleskog poretka i kolonijalnih imperija zapadnih sila. U planiranju ostvarenja svojih imperijalističkih ciljeva, sile fašističkog bloka, posebno Njemačka, računale su i s ideološkim suprotnostima između SSSR-a i bloka zapadnodemokratskih kapitalističkih sila (Francuske, Velike Britanije i SAD), prikrivajući licemjerno svoju ekspanziju ideološkim pobudama, a njihovi politički i diplomatski postupci bili su usmjereni na to da svoje zamisli ostvare postupno, uz pomoć profašističkih režima u drugim zemljama.

Ekspanzionističke namjere pa ni sami agresivni postupci fašističkih država nisu nailazili na odlučniji otpor velikih sila, Francuske i Velike Britanije, a SAD su, pod utjecajem doktrine izolacionizma, u doba izbijanja ratnih sukoba u različitim dijelovima svijeta, proglasile u kolovozu 1935. »zakon o neutralnosti« i praktički vodile politiku neinteresiranja za europska zbivanja i nemiješanja u međunarodne sukobe.

Dio kapitalističkog svijeta koji se do tada razvijao manje-više u klasičnim oblicima građanske demokracije i parlamentarizma, primio je dolazak na vlast fašizma u Italiji i nacizma u Njemačkoj, a isto tako i pojavu fašističkih pokreta u drugim zemljama, kao izlaz iz krajnje zaoštrenih klasnih suprotnosti u pojednim zemljama.

Fašizam se, nakon pobjede listopadske revolucije u Rusiji 1917., između dva svjetska rata, reakcionarnoj buržoaziji činio kao posljednje sredstvo za sprečavanje pobjede radničke klase i dolaska na vlast revolucionarnih pokreta pod vodstvom komunističkih stranaka. Povedene tim klasnim značajkama fašizma i njegovom protukomunističkom ideologijom – vodeće sile kapitalističkog svijeta zavaravale su se, da će se ekspanzija Hitlerove Njemačke, uz male ustupke, moći usmjeriti protiv Sovjetskog Saveza, kao socijalističke zemlje. U stvarnosti se ipak pokazalo da su, unatoč suprotnostima između kapitalističkog svijeta i SSSR-a, ostala neizmijenjena imperijalistička protuslovlja među velikim kapitalističkim

silama. Njihovi državni, imperijalni probici pokazali su se jačima od klasne istovjetnosti interesa buržoaskih vlada prema SSSR-u, i zbog toga se međuimperijalističke proturječnosti kapitalističkih sila nisu mogle prevladati nikakvim tobože prvotnim istoznačnim ideološki nepomirljivim stanovištem nasuprot SSSR-u i revolucionarnomu komunističkom pokretu.

Budući da politička desnica tadašnje Europe, i velike tzv. demokratske sile, nisu bile voljne odlučno stati na put međunarodnom širenju fašizma, to je revolucionarni radnički komunistički i napredni demokratski pokret, kojemu je nacifašizam prijetio posvemašnjim uništenjem, od početka tridesetih godina činio napore za ujedinjavanje protufašističkih snaga u jedinstvenu frontu protiv fašizma i protiv pripremanja novoga imperijalističkog rata.

STVARANJE JEDINSTVENE PROTURATNE FRONTE

Na poticaj nekih predstavnika napredne inteligencije (Henri Barbusse, Romain Rolland, Maksim Gorki i dr.) u proljeće 1932. bio je stvoren *Međunarodni odbor za borbu protiv rata.* U pojedinim zemljama osnovani su nacionalni odbori na čelu s istaknutim kulturnim i znanstvenim radnicima (u Francuskoj – Paul Langevin, u Velikoj Britaniji – Bertrand Russel, u Njemačkoj – Heinrich Mann, u Danskoj – Martin Andersen-Nexö, itd.). Odbor je sazvao *Međunarodni proturatni kongres,* koji je održan u Amsterdamu od 27. do 29. kolovoza 1932. uz sudjelovanje 2244 delegata iz 25 zemalja. U svom Manifestu kongres je pozivao na stvaranje *jedinstvene proturatne fronte,* za borbu protiv ratne opasnosti i protiv pripremanja novoga imperijalističkog pokolja raspirivanjem šovinizma, ideološke mržnje i povećavanjem izdataka za naoružavanje. Kongres je izabrao Stalni proturatni odbor sa sjedištem u Parizu, a poslije toga održani su nacionalni proturatni kongresi u mnogim europskim zemljama.

Raspojasani teror hitlerizma u Njemačkoj dao je poticaja za nove napore radi zbijanja demokratskih i revolucionarnih društvenopolitičkih sila. Na poticaj talijanskih, njemačkih i poljskih revolucionarnih sindikalnih organizacija u Parizu je 4. lipnja 1933. održan *Europski protufašistički kongres* na kojemu je sudjelovalo oko 3700 ljudi iz svih europskih zemalja. Istaknuvši da borba protiv fašizma mora biti nerazdvojno povezana s

borbom protiv ratne opasnosti, kongres je izabrao Središnji odbor Antifašističkog pokreta europskih zemalja i Izvršni odbor za usklađivanje rada nacionalnih protufašističkih odbora.

Budući da je bilo očito da je jedan od glavnih uzroka za uspostavljanje hitlerovske diktature u Njemačkoj bio u razjedinjenosti radničke klase na Komunističku i na Socijaldemokratsku stranku, Komunistička internacionala dala je preporuke za stvaranje jedinstvene radničke fronte, ispravljajući time prijašnje kruto, sektaško stanovište da se revolucionarni radnički pokret mora podjednako boriti protiv »fašističke reakcije« i protiv »socijaldemokratskog oportunizma«. Vodstvo Druge internacionale i njezine stranke odbijali su i poslije toga prijedloge za jedinstvenu frontu. Odbacujući prijedlog jedinstvene fronte kao komunističku smicalicu, socijaldemokratske stranke pozivale su podjednako na borbu protiv fašizma i protiv »komunističke diktature«.

Učvršćenje nacifašističkih režima Mussolinija u Italiji i Hitlera u Njemačkoj, trajanje i značajke vojne diktature Pilsudskog u Poljskoj i Aleksandrove monarhofašističke diktature u Jugoslaviji, a pogotovu novi pokušaji fašističkih snaga u tijeku 1934. godine da zauzmu vlast i da se razračunaju s demokratskim i revolucionarnim pokretima u Austriji, u Francuskoj i u Španjolskoj, ukazali su na neodložnu potrebu ujedinjavanja naprednih snaga da bi se spriječilo dalje nastupanje nazadnjaštva i fašizma.

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA – PROTUDEMOKRATSKA DRŽAVA

Jugoslavija je, nakon uvođenja Aleksandrove šestosiječanjske diktature, postala ne samo jedna od najtotalitarnijih zemalja što se tiče unutrašnjeg režima nego i jedna od najreakcionarnijih država u vanjskoj politici, osobito u odnosu prema SSSR-u. Toga su bili svjesni i sami ideolozi šestosiječanjske diktature, koji su gledali uzore u režimima fašističkih država i smatrali da će primjenom totalitarne vladavine, kao »višeg i efikasnijeg« oblika državno-političkog sustava od građanskoparlamentarnog, u Jugoslaviji biti kadri da sačuvaju hegemoniju velikosrpske buržoazije i jugoslavenskim narodima nametnuti integralno jugoslavenstvo.

Po ocjeni dvorskih ideologa »svojim aktom od 6. januara 1929. (Njegovo Veličanstvo Aleksandar), stvorilo je preduslov, dalo je premisu,

za stvaranje jedne superiorne nacionalno-državne organizacije, identično onoj što ju je stvorio fašizam (u Italiji, Njemačkoj, Japanu i Turskoj), pozivajući se čak i na primjer »boljševizma u Rusiji«, a uzrok što nisu postignuti željeni rezultati ni poslije pet godina (1929.-1934.), jest u tome što je »autoritativni režim postojao tek formalno«, pa su se baš u totalitarnim režimima tražili uzori za djelotvornije mjere u likvidaciji dekadentnog, političkog i socijalno-ekonomskog sustava građanskog liberalizma i za »instalaciju autoritativnog režima, jedinstvene organizacije čitavog naroda i planske, kontrolirane privrede«.[212] Iz tih razloga monarhistička Jugoslavija bila je u to doba, i s gledišta međunarodnog sukoba fašističkih i naprednih snaga, jedna od najreakcionarnijih država u Europi.

POLITIČKI I MEĐUNARODNI ODNOSI U EUROPI

Nakon obračuna s radničkim pokretom Austrije u veljači 1934. i pretvaranja Dollfussove diktature u korporativni poredak, poslije pokušaja francuskih fašističkih organizacija da izvrše puč u veljači iste godine maršom na parlament više od 20.000 naoružanih članova odreda »Plamenih križara«[213] i poslije krvavog razračunavanja španjolske reakcije s proletarijatom Asturije za vrijeme listopadskoga protufašističkog pokreta – u Francuskoj i Španjolskoj došlo je do stvaranja jedinstvene radničke, a zatim i antifašističke pučke ili narodne fronte. Komunistička i Socijalistička stranka Italije potpisuju 1934. godine sporazum o akcionom jedinstvu u borbi protiv fašističke diktature, a u Francuskoj, u srpnju 1934., Komunistička i Socijalistička stranka postižu sporazum o zajed-

---

212 Citati iz povjerljivog referata Milana Banića Njegovom Veličanstvu (Kralju Aleksandru »Opšta situacija« od 28. veljače 1934. godine – prijepis u AIHRPH), u kojem autor u duhu iznijetih zaključaka predlaže, a po primjeru Hitlerovog »Arbeitsfronta«, organiziranje »Vojske rada«, koja treba biti uz mobilizaciju mlađe inteligencije, »žarište kulta rada, kovačnica novoga solidarističko-konstruktivnoga nacionalnog mentaliteta; instrument za harmonizaciju društvenih klasa na bazi opšte radinosti«. »Najozbiljniji prigovor« na koji se »u redovima evropskih intelektualaca« nailazi protiv jugoslavenskog »autoritativnog režima« da »diktature postoje i u Rusiji i u Turskoj, i u Italiji i u Njemačkoj, sve te diktature imaju svoje istorijsko i objektivno opravdanje u tome što su izvele velika dela što su u život svojih naroda unele opsežne i korenite reforme moralno-političkog i socijalno-ekonomskog karaktera«, a prigovor »Gde li su velika dela, opsežne reforme, diktature u Jugoslaviji?« – bio bi na taj način, po mišljenju pisca, postupno otklonjen.

213 Na nacionalni praznik pada Bastilje 14. srpnja 1935. u Parizu je došlo do parade 35.000 članova Plamenih križara, što je izazvalo demonstracije pola milijuna pristaša PF-a u glavnom gradu i pokrete puka u cijeloj Francuskoj.

ničkoj djelatnosti u borbi protiv fašizma i protiv opasnosti imperijalističkog rata. Stvaranje jedinstvene fronte komunista i socijalista pospješilo je okupljanje svih protufašističkih snaga u široku *Pučku* ili *Narodnu frontu* potkraj svibnja 1935.

Kao izraz raspoloženja širokih narodnih slojeva, sporazum o ujedinjenju u Narodnu ili Pučku frontu postigle su sve stranke parlamentarne ljevice: Komunistička i Socijalistička stranka Francuske, Radikalne, Radikalno-socijalistička i Republikansko-socijalistička stranka, te lijeve grupe nezavisnih. Stvorena na programu borbe protiv fašističke i ratne opasnosti i protiv nazadnjačke politike »dvjesta porodica«, a za zaštitu demokratskih prava i interesa širokih narodnih slojeva, francuska Pučka fronta postigla je velike uspjehe na općinskim izborima u svibnju i lipnju 1935., spriječila ponovne pokušaje uspostavljanja fašističke diktature, a odnijevši pobjedu na parlamentarnim izborima (26. IV. i 3. V. 1936.), dovela (4. lipnja 1936.) do vlade Pučke fronte pod predsjedništvom Léona Bluma.[214]

U Španjolskoj je pod pritiskom fašizma, najprije potkraj 1935., došlo do ujedinjenja sindikalnih radničkih organizacija, a u siječnju 1936. potpisan je i sporazum o stvaranju bloka demokratskih snaga – Pučke fronte, u koju su ušli: Komunistička stranka Španjolske, Socijalistička stranka, komunistički i socijalistički omladinski savezi, republikanska i katalonska ljevica, Opći radnički savez i druge lijeve skupine. Pošto je Pučka fronta pobijedila na izborima u veljači 1936. godine,[215] uspostavljena je njezina vlada, protiv koje su vojne i profašističke snage na čelu s generalima Sanjurjom[216] i Francom povele (18. srpnja 1936.) kontrarevolucionarni građanski rat.

Vlada SSSR vodila je u europskoj politici veoma pragmatističku politiku, u ovisnosti o odnosima i promjenama u ravnoteži sila u Europi,

---

[214] Na parlamentarnim izborima koalicija Pučke fronte dobila je od 618 mandata 375 zastupnika. KPF, koja je na izborima dobila 72 mandata nije bila zastupljena u vladi, ali joj je davala potporu na programu Pučke fronte.

[215] Od 473 mandata kandidati Pučke fronte dobili su 268 (od kojih republikanci 158, socijalisti 88, komunisti 17 i ostali 5), a desne i centrumaške građanske stranke 205 mandata. *Pučka fronta* dobila je 4,700.000 glasova, a pridružili su joj se i Baskijski nacionalisti sa 130.000 glasova, dok je *desnica* dobila 3,997.000 i centar 449.000 glasova. Dobivši većinu na izborima, Pučka je fronta po izbornom zakonu, koji je prije majorizirao desnicu, zadobila apsolutnu većinu u *Cortesima*, ali je po svom unutrašnjem sastavu bila vrlo nejedinstvena. (G. Brenan, The Spanish Labyrinth, an Account of the Social and Political Background of the Spanish Civil War, Cambridge, 1960., 298).

[216] Na čelu priprema pobune fašističke vojne hunte protiv republikanske vlade bio je general Sanjurjo, ali je on poginuo u samom početku građanskog rata u zrakoplovnoj nezgodi 20. srpnja 1936., u prigodi leta iz Portugala u Španjolsku.

predviđajući sve više i više i politiku Treće komunističke internacionale svojim državnim interesima.

Dvadesetih godina SSSR je s vajmarskom republikom Njemačkom razvijao tako dobre odnose da su se na njegovu teritoriju održavale njemačke vojne škole i poligoni. Godine 1931. sovjetska je vlada sklopila ugovor o prijateljstvu s Mussolinijevom vladom fašističke Italije. U to doba i SSSR i europske komunističke stranke drže se još ocjene Šestog kongresa kominterne iz 1928., koji je osudio hegemoniju Francuske u Europi i njezinu »žandarsku« ulogu čuvara omraženoga versailleskog poretka. Po dolasku Hitlera na vlast u Njemačkoj, SSSR u prvo doba nastoji sačuvati pa čak i produbiti dobre odnose s nacističkom Njemačkom. Zauzimajući se za prijateljstvo s Njemačkom potkraj 1933., i godinu dana kasnije, Litvinov izjavljuje da se marksistima najmanje može prigovoriti dogmatsko ili sentimentalno prilaženje međunarodnim odnosima.[217]

Istom kad su ti napori ostali bez rezultata, SSSR čini zaokret te (2. svibnja 1935.) sklapa ugovor o prijateljstvu i o međusobnoj pomoći s Francuskom, a u isto doba Kominterna se odlučno usmjerava na borbu protiv fašizma.

MOBILIZIRANJE EUROPSKOGA JAVNOG MIŠLJENJA PROTIV RATA I FAŠIZMA

Politika borbe za jedinstvo radničke klase i za stvaranje antifašističke pučke fronte dobila je na zamahu osobito poslije *VII. kongresa Komunističke internacionale*, koji je održan u Moskvi od 25. VII. do 20. VIII. 1935.,[218] uz sudjelovanje delegata iz 65 zemalja, uključivši i predstavnika KPJ.

Na osnovi referata Georgija Dimitrova, glavnog tajnika Izvršnog odbora Komunističke internacionale, VII. kongres Kominterne usvojio je ocjenu da fašizam ugrožava revolucionarni radnički pokret i radničku klasu, ali i demokratski razvitak uopće, prijeteći slobodi svih naroda i

[217] D. Biber, Kraljevina Jugoslavija na raskršću, nast. 24 i 27. n. dj.

[218] To je bio posljednji kongres Komunističke internacionale, koja je u to doba (oko sredine 1935.) imala u svom članstvu 76 stranka, od kojih je njih 50 razvijalo svoju političku aktivnost u ilegalnim uvjetima; te su KP stavljene izvan zakona ne samo u državama fašističke diktature nego i u mnogim zemljama tzv. građanske demokracije.

neovisnosti osobito malih država. Zbog toga je kongres kao opću politiku (»generalnu liniju«) komunističkih stranaka utvrdio: okupljanje svih naprednih i demokratskih snaga u borbi protiv sve veće fašističke opasnosti u svakoj zemlji, a također i od vanjske agresije fašističkih sila. Smjernice za suradnju ne samo s drugim radničkim nego i s demokratskim građanskim strankama, radi stvaranja protufašističke Pučke fronte prema konkretnim uvjetima svake zemlje – označile su novo razdoblje u međunarodnomu komunističkom pokretu. One su omogućivale komunističkim strankama da kao inicijatori i pobornici ujedinjenja svih naprednih i demokratskih rodoljubivih snaga na programu antifašističke pučke fronte preuzimaju sve istaknutiju ulogu u političkom životu svojih zemalja. Ozbiljne zapreke u oživotvorenju te politike bile su ukorijenjena uskoklasna, sektaška shvaćanja u redovima pojedinih komunističkih stranaka, oportunizam vođa socijaldemokratskih stranaka i nepovjerenje demokratskih građanskih stranaka u iskrene namjere komunista. Štetne posljedice za stvaranje pučke fronte oko komunističkih stranaka i za jačanje međunarodnoga protufašističkog pokreta osloncem na SSSR imale su i Staljinove pogreške u usmjeravanju unutrašnjeg razvitka Sovjetskog Saveza (naročito baš u to doba započeti proces *čistki*), a i neki potezi Staljinove vanjske politike.

Nakon VII. kongresa Kominterne organizirani su mnogi međunarodni kongresi i konferencije radi mobiliziranja europskoga javnog mnijenja protiv rata i fašizma. U listopadu 1935. u Moskvi je održan VI. kongres Komunističke omladinske internacionale, koji je potaknuo inicijativu za stvaranje omladinskoga protufašističkog pokreta. Potkraj srpnja 1936. u Pragu je održana konferencija proturatnog pokreta zemalja srednje i jugoistočne Europe. Na početku rujna 1936. u Bruxellesu je održan Međunarodni kongres mira, uz sudjelovanje više od 4000 delegata iz 35 zemalja u ime 750 nacionalnih i 40 međunarodnih organizacija.[219] Izabravši Opći savjet, Izvršni odbor i Tajništvo, Kongres se obratio apelom Društvu naroda i svim narodima s pozivom da poduzmu djelotvorne sankcije prema agresorskim postupcima koji narušavaju međunarodno pravo i prijete svjetskom miru. (U isto doba u Ženevi je održan međunarodni omladinski kongres.)

U okviru takvoga svjetsko-povijesnog sukoba između fašističkih i nazadnjačkih te socijalističkih i naprednih snaga razvijali su se unutrašnji događaji u monarhističkoj Jugoslaviji i mijenjao se njezin međunarodni položaj.

---

219 Vodstvo Druge internacionale otkazalo je sudjelovanje na kongresu.

II.

PROMJENE U DRŽAVNOM VODSTVU I JAČANJE OTPORA CENTRALISTIČKO-HEGEMONISTIČKOM PORETKU

PROMJENE U VRHOVNOMU DRŽAVNOM VODSTVU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

U uzburkanim prilikama, što su potresle Europu sredinom tridesetih godina i utjecale na unutrašnji razvitak svake europske zemlje – Jugoslavija je, zbog marseilleskog atentata na kralja Aleksandra, doživjela potkraj 1934. i promjene u državnom vodstvu. Te promjene, izazvane Aleksandrovom smrću, koji je svojim kraljevskim autoritetom i održavanim mitom osloboditelja i ujeditelja nedvojbeno značio kohezionu točku i za srpsko-hegemonističke i za jugoslavensko-integralističke krugove, pospješit će slabljenje i rastrojavanje jugoslavenskoga centralističkog državnog sustava, te zaoštravanje unutrašnjih nacionalnih i političkih suprotnosti, a one će, osobito zbog međunarodne situacije, djelovati i na vanjsku politiku Jugoslavije.

Po oporuci kralja Aleksandra, budući da je prijestolonasljednik Petar bio malodoban, kraljevsku vlast preuzelo je *Namjesništvo* u sastavu: knez Pavle Karađorđević, dr. Radenko Stanković (senator i ministar prosvjete) i dr. Ivo Perović (ban Savske banovine), za zamjenike kojih bijahu određeni armijski general Vojislav Tomić i senatori Jovo Banjanin i dr. Zec. U vladajućim vrhovima došlo je do raskola već oko sastava Namjesništva. Uzunović je navodno pokušao da njegova vlada imenuje Namjesništvo u kojem bi bili patrijarh Varnava, Uzunović i J. Demetrović, pa se knez Pavle morao zaprijetiti s generalom Petrom Živkovićem i s vojskom da bi Uzunović prihvatio Namjesništvo po kraljevom testamentu.[220]

U svom proglasu narodu Namjesništvo ističe da će nastaviti politiku Viteškog Kralja Aleksandra I. Ujedinitelja, prije svega čuvati jedinstvo naroda i cjelinu i neovisnost države.[221]

---

220 I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, n. dj., 272-3; V. Maček, In the Struggle for Freedom, n. dj., 155-6; M. Stojadinović, Ni rat ni pakt, n. dj., 341-345.

221 Jugoslavenskom narodu (*Politika*, XXX./ 27. X. 1934., br. 9499).

Namjesništvo je kao kolektivno tijelo imalo obavljati svu kraljevsku vlast do kraljeve punoljetnosti, ali ubrzo je knez Pavle u stvarnosti sam preuzeo regentske funkcije, a druga su dva člana, do kojih Pavle i osobno nije držao, svedena na formalnu ulogu nazočnih građana.

MEMORANDUM HRVATSKIH INTELEKTUALACA I JAVNIH RADNIKA

U času promjene na vrhovnomu državnom vodstvu, skupina je hrvatskih intelektualaca i javnih radnika među kojima je bio dobar broj pristaša jugoslavenstva shvaćenog kao integralističko-sintetske, a ne unitarističke ideje, izložila svoje poglede na uzroke državne krize i na mogućnosti njezina rješavanja u Memorandumu upućenom Kraljevskom namjesništvu. U tom Memorandumu, što su ga potpisali dr. Antun Bauer, dr. Alojzije Stepinac, dr. Svetozar Rittig, dr. Ferdo Šišić, dr. Tomislav Tomljenović, dr. Stanko Švrljuga, dr. Milivoj Dežman, dr. Albert Bazala, Nikola Preka, dr. Ivan Krbek, dr. Đuro Vranešić, Pavle Ostović, Ivan Meštrović, dr. Želimir Mažuranić, dr. Ivo Tartaglia, dr. Ivo Politeo, dr. Ivo Belin, dr. Antun Gottlieb i drugi, protestira se protiv takve politike unitarističkih režima što se odnosi prema Hrvatima zlonamjerno kao da su oni u većini protiv jugoslavenske države; ustaje se protiv monopola jedne stranke i traži koncentraciju »svih narodnih snaga«; zahtijeva se »provedba zakonitosti« pa makar i sadašnjih strogih zakona, te da se »postupno pređe njihovu ublaženju« s tim da se »suspendira« zapravo izvanredni sud za zaštitu države, kojega funkcije mogu preuzeti redovni sudovi; da se pusti na slobodu dr. Maček i podijeli široka amnestija za druge, da se ne dopusti djelatnost poluvojnih organizacija, da se promijeni zakon o općinama i javno u tajno glasovanje, da se na najviše položaje postavljaju ljudi koji bi bili jamstvo za provedbu promjena, te da se postupno u sporazumu nađu trajnija rješenja otvorenih državnih problema.[222]

Unatoč tome što je taj Memorandum bio upravljen na Kr. namjesništvo, i što ga njegovi potpisnici nisu iznosili u javnost, predsjedništvo je vladajuće JNS objavilo posebno saopćenje u kojem ga najoštrije osuđuje i pobija. U saopćenju se govori »da je JNS danas jedini sposobni

---

[222] Zagrebački memorandum (NE, 26. VII 1935.; *Obzor*, LXXVI/ 31. VII. 1935., br 175).

instrument državne politike«; da ona »predstavlja danas uglavnom koncentraciju svih jugoslavenskih političkih snaga pa je zbog toga i prema spolja i prema unutra odgovorna za uspjeh ili neuspjeh jugoslavenske politike«; za potpisnike zagrebačkog Memoranduma se govori da to nisu pristaše »vjerskoga i plemenskoga cijepanja«, da oni »u svojoj ogromnoj većini i ne žele da se opet stave na dnevni red unutrašnja pitanja prošlosti«, već da su to »nepopravljivi zastupnici staroga mentaliteta«, koji zaobilaznim putem dovode do separatizma; oni se »neminovno u krajnjoj konsekvenciji« vraćaju na teren »na kojem misle separatisti da ostvare svoj program«; to su »defetistički elementi« što se javljaju u teškoj situaciji u ime »državničke mudrosti«; njihov glas protiv *»monopola jugoslavenske linije«,* u času »kada su neprijatelji u ličnosti Kralja Ujedinitelja htjeli da revolverom pogode ideju jugoslavenskog jedinstva« znači zapravo »dati separatizmu ravnopravan položaj u našoj državnoj politici«; u dane širenja »separatističkih programskih podviga« čula se čak i u Dravskoj banovini »teorija o tri suverena naroda sa zajedničkim granicama« što sve unosi u »nacionalne redove uznemirenost«, pa je bilo oštrih kritika kako se sa »strane JNS i Kraljevske vlade suviše olako prelazi preko tih pojava«, a protivnici su širili glasove o nužnosti »dalekosežnih kompromisa« i reformi; nasuprot tome »u ime ogromne većine naroda JNS podvukla je čisto i bistro beskompromisnu liniju Kralja Aleksandra«.[223]

Potpisnici zagrebačkog Memoranduma u svom odgovoru odbacuju optužbe o separatizmu, osuđujući lažnu interpretaciju njihovih namjera, te konstatiraju da oni bez dvojbe stoje »u diametralnoj opreci s ovakvim nazorima« JNS, ali da su njihove »patriotske tendencije« našle dobar odjek u krugovima prominentnih beogradskih intelektualaca, koji su također predali Memorandum u kojem pozdravljaju akciju zagrebačkog Memoranduma, isto kao što je to učinio i dobronamjerni inozemni tisak.[224]

---

223 Saopćenje Jug. nac. stranke o tzv. Zagrebačkom memorandumu (*Novosti*, Zagreb, XXVIII./ 15. XII. 1934., br. 9548).

224 Potpisnici Zagrebačkog memoranduma o sadržini i cilju svoje peticije (*Politika*, XXXI./ 15. XII. 1934., br. 9548).

NOVA JEVTIĆEVA VLADA NASTAVLJA DOTADAŠNJU POLITIKU

Zbog zaoštrene političke krize u zemlji i raskola u vladajućim vrhovima, poslije marseilleskog atentata Uzunovićeva je vlada dala ostavku, a novu vladu sastavio je (20. prosinca 1934.) Bogoljub Jevtić. On je nagovijestio stišavanje političkih strasti politikom izmirenja, ali isto tako i izvršenje »amaneta kralja-mučenika«: čuvanje narodnog i državnog jedinstva. U isto doba (22. prosinca 1934.) u znak popuštanja i »nove politike« Namjesništvo je donijelo Ukaz o amnestiranju (»predaji zaboravu krivice«) dr. Vladimira Mačeka.[225] Članovi Jevtićeve vlade na veliko su isticali: »mi dolazimo da likvidiramo staro i proživjelo. Mi hoćemo jednu novu Aleksandrovu Jugoslaviju«, »novu ekonomsku demokraciju«.[226]

Što se tiče međunarodnih odnosa, Jevtićeva je vlada bila za nastavak dotadašnje politike. Ali su vanjskopolitički događaji poprimili obrat koji je išao na štetu Jugoslavije.

Na početku 1935. došlo je do iznenadnog zbliženja između Francuske i Italije sklapanjem sporazuma o konzultaciji (potpisan u Rimu 7. I. 1935.). Taj sporazum značio je ustupak Francuske prohtjevima Italije, a u odnosu na Jugoslaviju zapravo je umanjivao značenje francusko-jugoslavenskog ugovora o vječnom prijateljstvu iz 1927. godine. Francuska je sve do sklapanja pakta Rim-Berlin (1936.) nastojala da svojom politikom osujeti savez Italije s Njemačkom, glavnim neprijateljem Francuske. Ona je bila sklona na ustupke Italiji u njezinim namjerama na Balkanu i u Africi, preporučujući iz tih razloga i jugoslavenskoj vladi sporazumijevanje s Italijom. Svi ti pokušaji francuske vlade da Italiju pridobije na svoju stranu protiv Njemačke, pretrpjeli su neuspjeh zbog nepremostivih suprotnosti interesa francuskog i talijanskog imperijalizma na Balkanu i u nekim područjima Sredozemlja i Afrike. S druge strane, Velika Britanija, dosljedna svojoj tradicionalnoj politici da ne dopusti ni jednoj kontinentalnoj sili punu prevlast u Europi već da osigura ravnotežu između njih, bila je sklona činiti ustupke Njemačkoj na račun versailleskog poretka, koji je bio prije svega sredstvo francuske prevlasti u Europi. Promjene u Bugarskoj, gdje je državnim udarom (od 22. siječnja 1935.) oborena vlada Kimona Georgijeva, koja je bila za prijateljstvo s Jugoslavijom, i promje-

---

225 Dr. Vladko Maček amnestiran. Ukazom Kr. Namjesništva njegova kazna predana zaboravu. Reformatorski karakter vlade g. Jevtića. Saziv Glavnog odbora JNS (*Jugoslavenski list,* XVII./ 23. XII. 1934., br. 300).

226 Govor ministra poljoprivrede dra Jankovića na radiju (*Novosti,* Zagreb, XXIX./ 17. III. 1935., br. 76).

ne u mađarskoj vladi Juliusa Gömbösa (4. ožujka 1935.), označile su čvršće povezivanje tih zemalja s fašističkom Italijom, te jačanje njihovih svojatanja prema Jugoslaviji. Osim toga, Balkanski je savez bio temeljito uzdrman dolaskom Venizelosa na vlast u Grčkoj (vojnim udarom od 2. ožujka 1935.), jer je on bio protivnik dotadašnje grčke politike. Svi ti događaji bili su uvod u ozbiljno slabljenje međunarodnog položaja Jugoslavije.

U unutrašnjoj politici Jevtićeva je vlada, usprkos obećanju o zaštiti građanskih prava, nastavila s nedemokratskom i unitarističkom politikom što je favorizirala srpstvo, a suzbijala druga nacionalna osjećanja, a pogotovu svaku pojavu komunizma i federalizma, primjenom gruboga redarstvenog nasilja.

Kad je npr. za proslavu sedamstote obljetnice Save Nemanjića, patrijarh Varnava proglasio tu godinu *Svetosavskom*, govoreći o njemu kao o »prosvetitelju, preporoditelju i utemeljitelju« srpske nacionalne svijesti i pravoslavne vjere, te da se na »svetosavskom amanetu« zasniva i narodno i državno ujedinjenje, onda se ukupni državni i prosvjetni ustroj pokrenuo da se Svetosavska proslava održi u cijeloj državi, kao »tekovina« »cele nacije«, isključujući »sve plemenske i verske obzire«, a kad je nadbiskup zagrebački dr. A. Bauer u svom pastirskom pismu rimokatoličkim vjernicima skrenuo pozornost da je svetosavska proslava čisto vjerska i plemenska pa da ih nitko »ne može prisiliti da prisustvuju svečanostima«, onda je to osuđeno ne samo kao neshvaćanje zajedničkih ideala nego i kao sukobljavanje sa zadaćama škole koja je pozvana da stvara građane »sposobne da se bore za dobro državne celine«.[227]

NOVA NASILJA, UHIĆENJA I KRVOPROLIĆA

Revolucionarni komunistički pokret u to doba osobito se očituje u aktivnosti studentske omladine u Beogradu, Zagrebu i u Ljubljani. Nakon demonstracija studenata i radnika, 6. siječnja 1935. u Beogradu, redarstvena je uprava uhitila veći broj studenata i otpremila ih u koncen-

227 Svetosavska poslanica Nj. Sv. Patrijarha Varnave. Svojom poslanicom Nj. Sv. Patrijarh svečano proglašava Svetosavsku godinu (*Politika*, XXXII./ 26. I. 1935., br. 9587); Svetosavska sedamstogodišnjica i jedna poslanica narodu. Posle pastirskog pisma g. dr. Ante Bauera (Isto).



Spomenik žrtvama u Sibinju s natpisom: » Prolazniče! Sjeti se da na ovom mjestu život žrtvovaše za tvoju slobodu i nezavisnost države Hrvatske 8 svijesnih Hrvata ove obćine 19. II. 1935.«, lipanj 1953., snimio g. Bradač – FRZZSK.

tracioni logor u Višegradu.[228] U suzbijanju hrvatskoga nacionalnog pokreta oružništvo je, osim primjene batinjanja i masovnih uhićenja, na više mjesta izvršilo i krvoprolića. Zatvaranja i batinjanje mnoštva ljudi zbog manifestiranja nacionalnih osjećaja izazvalo je (veljače 1935.) pravo gibanje cijelih sela hrvatskog područja koja su htjela osloboditi zatvorenike; tih dana oružništvo je izvršilo krvoproliće (19. i 20. veljače 1935.) u selu Sibinju i kraj gradskog groblja u Brodu, gdje je iz odvoračkih sela Gržića i Jakčine Male te Andrijevaca, Ruščice i Gornje Vrbe ubijeno 15, a ranjen veći broj ljudi; krvoprolića su izvršena i u Primoštenu u Dalmaciji, kraj Klanca u Lici, u Selnici u Hrvatskom zagorju i u drugim mjestima.[229] Sve je to još više raspirivalo ogorčenje puka i u zbilji raskrinkavalo tobožnji režim smirivanja kao nastavljanje politike diktature i nasilja.

Režim terora protiv revolucionarnoga klasnog i nacionalnog pokreta vlada pokušava prikriti davanjem nekih agrarnih i »demokratskih« olakšica (mjere u korist seljaštva davanjem olakšica za otplatu dugova i kredita, davanje pomoći srpskom zadrugarstvu, itd.).

PETOSVIBANJSKI IZBORI 1935.

U takvim okolnostima, kad su se iz latentne državne krize na političkoj pozornici opet počele javljati bivše oporbene stranke, a Jevtićeva vlada još uvijek pokušavala da primjenom sile, s jedne strane, i tobožnjim popuštanjem, s druge strane, slomi svaki otpor režimu – raspisani su izbori za Narodnu skupštinu za 5. svibnja 1935.

Odmah nakon raspisivanja izbora došlo je do sporazuma između vodstva oporbenih, još uvijek zabranjenih, političkih stranaka o zajedničkom nastupu na izborima. Tu *Udruženu opoziciju* sačinjavale su: Seljačko-demokratska koalicija (HSS i SDS), Srpska zemljoradnička stranka Joce Jovanovića, Davidovićeva Demokratska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija Mehmeda Spahe. Za nosioca zemaljske

---

228 U prigodi održavanja zbora pri Pravnom fakultetu u Beogradu sa zahtjevom da se oslobode internirani studenti, redarstvo je otvorilo paljbu i ubilo studenta Mirka Srzentića, a poslije toga pohapsilo oko 300 studenata i otpremilo ih u višegradski logor.

229 AIHRPH (spisi MUP-a, Savske banovine, Savskog žandarmerijskog puka, Uprave policije Zagreb, kotarskih i općinskih uprava); usp. D. Jović, Pobuna seljaka u okolici Slav. Broda februara 1935., *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, Slavonski Brod, 9./1972., 157-208.

kandidatske liste udružene (srpske, hrvatske i bosanske) oporbe određen je – na prijedlog vođa srbijanskih oporbenih stranaka – dr. Vlatko Maček, predsjednik HSS i SDK.[230] Time je istaknuta suglasnost hrvatskih i srpskih oporbenih stranaka o potrebi promjene omraženoga državnog režima, ali su među njima ostale bitne programske razlike. Prvaci srpske demokratske oporbe Lj. Davidović, M. Grol, B. Marković, J. Jovanović, isticali su da je glavno pitanje državne politike ponovno uspostavljenje demokracije. Nasuprot tome, Maček i drugi prvaci HSS-a, a isto tako i šira hrvatska javnost, ustrajali su na stanovištu da se pitanje uspostave demokracije ne može lučiti od rješenja hrvatskog pitanja, štoviše da je ono bilo i ostaje čvor ukupnog stanja u državi.[231]

Uoči svibanjskih izbora KPJ pripremala je osnivanje legalne *Stranke radnog naroda* s kojom bi izašla na izbore. Vođe Udružene opozicije i socijalne demokracije odbili su prijedlog Komunističke stranke o zajedničkom nastupanju na izborima. Sam Maček pristao je da primi na svoju listu stanovit broj komunista, ali do toga nije došlo, jer je CK KPJ naložio prekid pregovora i isticanje samostalne liste koje je nositelj imao biti najprije Triša Kaclerović, a zatim Pavle Pavlović.[232] Zbog proturječnih uputa vodstva (tj. CK KPJ) iz inozemstva, ali i zbog objektivnih poteškoća, KPJ nije mogla izaći sa samostalnom zemaljskom listom, te su njezine pristaše glasovale za kandidate Udružene opozicije.

Vlada je protiv Udružene opozicije vodila žestoku kampanju redarstvenim progonima svih »protivnika narodnog i državnog jedinstva«, te mobilizacijom svih snaga u borbi za »plebiscitarnu« potporu politici »viteškog kralja mučenika«, vodeći izbornu borbu pod geslom »tko glasa za Mačeka glasa za Janka Pustu« što je izbacio sam Bogoljub Jevtić. Radi osiguranja pobjede svim sredstvima bio je osnovan posebni štab, na čelu s ministrom unutrašnjih poslova Veljom Popovićem, koji je imao na raspolaganju čitavu državnu upravu, u prvom redu državnu kasu, redarstvo, oružništvo, sudove i svu propagandu.[233] U isto doba dolazi do obje-

230 Pripreme za izbornu kampanju u novoj situaciji (*Jutarnji list*, XXIV./13. II. 1935., br. 8277).

231 Uvodnik o stranačkom kretanju i hrvatskom pitanju (*Obzor,* LXXVI/22. IV. 1935., br. 93).

232 Izvješće Zebića (D. Bedeka) Jankoviću (I. Krndelju) od 21. II. 1935. o razgovorima s Mačekom (AIHRPH); M. Iveković, izjava autoru; isti, U vrijeme petomajskih izbora, *Četrdeset godina;* zbornik sjećanja, knj. 2., Beograd, 1960., 204.

233 S tim Jevtićevim geslom (Janka Puszta, ustaški logor u Mađarskoj, bila je u to vrijeme sinonim za separatističku akciju razbijanja Jugoslavije) i fotomontažom prvaka udružene oporbe koje, Maček opliće crnim repom i šapama i natpisom »IZDAJNICI«, tiskani su izborni plakati vladine liste (primjerak letka u AIHRPH), a u tom duhu sastavljen je i Izborni proglas vlade B. Jevtića, Nema povratka na 1918. Protiv svih separatističkih, federalističkih i prevratničkih težnja (*Jugoslavenski list,* XVIII./27. II. 1935., br. 49.); I. Ribar, Politički zapisi, II., Beograd, 1949., 170-176.

dinjavanja vladi bliskih unitarističko-profašističkih organizacija: Ljotićevog *Zbora* iz Srbije, *Jugoslavenske akcije* iz Hrvatske, slovenskih *Bojovnika* i bosanske (Parežaninove) skupine *Zbor* u »jedinstvenu falangu« pod vodstvom Dimitrija Ljotića.[234]

Iako je na svibanjskim izborima 1935. (na kojima je od 3,908.313 upisanih izbornika glasovalo po službenim podacima 2,880.964 ili 73,72%) vladina lista *Jugoslavenske nacionalne stranke* (Bogoljuba Jevtića) dobila 1,746.982 ili 60,6% glasova, a lista *Udružene opozicije* (dr. Vladimira Mačeka) – 1,076.345 ili 37,4%, lista *staroradikala* (Bože Maksimovića) – 33.549 ili 1,2% i lista *nacionalista* oko profašističkog *Zbora* Dimitrija Ljotića – 24.088 ili 0,8% glasova, po izbornom zakonu, koji je pobjedničkoj listi automatski osiguravao tri petine mandata, vladina je stranka dobila apsolutnu većinu od 303 ili 82% mandata, a Udružena opozicija svega 67 ili 18% mandata.[235]

Usprkos tome i izbornim smicalicama režima, oporba je odnijela moralnu pobjedu, a iznosila je podatke, potkrijepljivane dokazima o nasilju i o falsifikatima izbornih rezultata, tvrdeći da je vladina lista pretrpjela i stvarni poraz.[236]

Neposredno nakon izbora dr. J. Krnjević je podnio, u svojstvu »izaslanika hrvatskog narodnog predstavništva i glavnog tajnika HSS-a«, *Memorandum* Vijeću Društva naroda u Ženevi, u kojem su, pozivajući se i na izvještaje inozemnih dopisnika, navlastito britanskih listova iz Jugoslavije, izneseni brojni primjeri velikih hapšenja, terora i oružanih sukoba uoči, na sam dan izbora i poslije njih, pri čemu su deseci ljudi bili ubijeni i ranjeni, a na stotine ih pozatvarano, uključujući i zastupničke kandidate, ili otpušteno s posla ili na drugi način izloženo šikaniranju. U Memorandumu se ističe da »srpske mase jednako kao i hrvatske, traže ponovno uspostavljanje političkih sloboda«, te zahtijeva od vijeća Društva naroda da pošalje u Jugoslaviju, na lice mjesta, anketnu komisiju i poduzme korake za »osiguranje osnovnih ljudskih prava hrvatskog naroda, bez čijeg su poštivanja iluzorna sva nastojanja oko stabilizacije međunarodnog mira«.[237]

---

234 Jugoslavenska akcija, »Bojovnici«, »Zbor« i g. Ljotić stvorili su zajednički pokret (*Politika*, XXXII./11. II. 1935., br. 9603).

235 NS Kr. Jugoslavije, Izvještaj Verifikacionog odbora o verifikaciji poslaničkih mandata od 11. juna 1935., 1-24.

236 *Obzor*, *Jutarnji list* i *Novosti* od 3. VI. 1935. i dalje, o sastancima pod Mačekovim predsjedavanjem i o rezoluciji oporbe.

237 »Memorandum upućen Savjetu Društva naroda od dra Krnjevića, izaslanika Hrv. nar. predsjedništva i glavnog tajnika Hrv. seljačke stranke, Ženeva 20. svibnja 1935.« (prijepis u autorovu posjedu).

ZAOŠTRAVANJE POLITIČKIH PRILIKA SE NASTAVLJA

Nakon izbora vlada je, raspolažući apsolutnom većinom u Skupštini, nastavila redarstvenim progonima *»poražene«* oporbe. To je izazvalo zaoštravanje političkih prilika, jer je bilo očit dokaz da režimu ne pada na pamet da povede računa o volji naroda izraženoj na izborima. U zemlji su se širili valovi štrajkova, radničkih i studentskih demonstracija i sve oštrijih nastupa seljaštva. Zalažući se za slogu srpskog i hrvatskog pučanstva i za suradnju, koja je ostvarena tamo gdje je SDK imala utjecaj, Sava je Kosanović iznio u jednom letku da je od svibanjskih izbora do kraja 1935. »poginulo u Hrvatskoj i Dalmaciji dvadeset i šest ljudi u raznim sukobima od žandarske ili četničke ruke, više nego u kakvoj bitci u Abesiniji«, a da nigdje nisu saopćeni rezultati istrage i kažnjavanja krivaca »dok su izdavana rješenja da se naplate od sina kuršumi s kojima je zvanično ubijen otac«. Očito da takve metode ne znače »smirivanje« nego produbljuju razdor, razotkrivajući tko »ruši državu«.[238] Budući da su režimsko-četnička divljanja po Hrvatskoj pripisivana »frankovluku«, Maček je posebnom izjavom u obliku letka, opovrgao takve glasine iznijevši brojne primjere progona nad hrvatskim ljudima.[239] Ukupno je u doba Jevtićeve vlade (za nepunu godinu dana) bilo uhićeno i pozatvarano oko 50.000 ljudi.[240]

U Rezoluciji *Splitskog Plenuma CK KPJ* (u lipnju 1935.) dana je ocjena da je unatoč svim objektivnim teškoćama na izbore trebalo ići sa samostalnom listom radničke klase (pod pogodnim imenom), da bi se pred širokim slojevima istakla uloga proletarijata »u narodnoj borbi protiv velikosrpskog fašizma«,[241] koji je na izborima doživio veliki poraz.

Vodstvo HSS-a i SDK objavilo je (2. lipnja 1935.) rezoluciju da apstinira od Skupštine koja je izašla iz »krvavih petomajskih izbora«, tražeći da se ta Skupština odmah raspusti i raspišu novi izbori pod neutralnom vladom. Pozdravljajući suradnju sa srbijanskom oporbom i sa

---

238 Letak »Srbima seljacima... u ime drugova Samostalnih demokrata Sava N. Kosanović složnom voljom Hrvata i Srba izabrani narodni poslanik sreza Ogulinskog, Zagreb, januara 1936.« (primjerak u autorovu posjedu).

239 Izjava predsjednika dra Vladka Mačeka povodom pisanja beogradskog *Vremena* od 18. o. mj., broj 5034, pod naslovom: »Odvajanje g. dr. Mačeka od »Frankovaca«, U Zagrebu mjeseca siječnja 1936. (letak tiskan u Štampariji »Grafika«, S. Kovačić, Zagreb, u autorovu posjedu).

240 Podatak od 50.000 uhićenih iznio je dr. Branko Kaluđerčić, ministar u Stojadinovićevoj vladi, u svom govoru u Bugojnu 11. XI. 1936. (*Jugoslavenski list,* XIX./13. XI. 1936.).

241 IA KPJ II., 354-355.

srpskim narodom, vodstvo SDK traži udovoljenje opravdanim zahtjevima hrvatskog naroda u interesu daljeg opstanka zajedničke države. U drugoj zajedničkoj rezoluciji Udružene opozicije govori se također da su izbori bili »golo nasilje i neprikrivena laž« te da zato u Skupštini nema mjesta pravim narodnim predstavnicima s liste Udružene opozicije.[242] Seljačko-demokratska koalicija (HSS i SDK) ostala je pri svom stanovištu, uzdržavši se od rada u Skupštini, a zastupnici ostalih stranaka Udružene opozicije, uključivši se u rad Skupštine, u kojoj većina nije bila izabrana voljom naroda, prekršili su zajedničku odluku o apstinenciji.

Usprkos nejedinstvenosti Udružena se opozicija ipak i dalje održala, s tim što ju je 1935. napustila Jugoslavenska muslimanska organizacija koja je ušla u Stojadinovićevu JRZ-u, a 1936. prišao joj je onaj dio Radikalne stranke koji nije ostao u JRZ-i sa starim glavnim odborom, pošto se taj razišao sa JRZ-om, koju je Stojadinović učinio sredstvom svoje politike.[243]

U to doba učvrstili su se odnosi suradnje između HSS i SDS unutar SDK, što se očitovalo na konferenciji samostalnih demokrata u Zagrebu listopada 1935. kojoj je nazočovao i dr. Maček, i koja u rezoluciji traži preuređenje države na osnovi narodnog sporazuma.[244]

Između SDK i srbijanskog dijela Udružene opozicije razvijala se suradnja na podlozi zajedničke borbe za obaranje diktature, ali su ostala protuslovlja u gledištima, zbog ustrajanja na »jedinstvenom« »jugoslavenskom« ili »troimenom« narodu, te prema tome i na jedinstvenomu državnom uređenju s pokrajinskim samoupravama, a s druge strane zbog isticanja posebnosti nacionalnog individualiteta i traženja federativnog ili konfederativnog preuređenja države.[245] Čvršći i prijateljskiji odnosi u Udruženoj opoziciji bili su između Hrvatske seljačke stranke i Srpske zemljoradničke stranke, na podlozi ideoloških programa seljačkih pokre-

---

242 Dvije rezolucije opozicije (*Novosti*, Zagreb, XXIX./5. VI. 1935.; *Jugoslovenska Pošta*, VI./ 5. VI. 1935., br. 1825).

243 U tome je Glavni odbor Narodne radikalne stranke izdao saopćenje posebnim letkom koji je potpisao predsjednik A. M. Stanojević, s datumom: – U Beogradu, 18. decembra 1935. godine (primjerak u autorovu posjedu).

244 Na toj konferenciji pročitana je ocjena predsjednika SDS Svetozara Pribićevića (koji se nalazio u emigraciji) o političkoj i privrednoj situaciji u zemlji i izabran novi Izvršni odbor SDS u koji su ušli: V. Vilder, dr. Milan Kostić, dr. Hinko Krizman, dr. Srđan Budisavljević, Ilija Zečević, dr. Duda Bošković, Dušan Kecmanović, Sava N. Kosanović, Juraj Gašparac i dr. Ljuba Leontić (Seljačka demokracija u zamahu... sa konferencije predstavnika Samostalnih demokrata 27. oktobra 1935. u Zagrebu. Posebno tiskano saopćenje u autorovu posjedu).

245 Te razlike dolazile su do izražaja i na javnim skupovima; vidi npr.: »Zanimljive i važne izjave koje su pale na banketu poslije skupštine Udružene opozicije, u Šapcu dne 27. listopada 1935.« (posebno tiskano saopćenje u autorovu posjedu).

ta, što su zemljoradnici htjeli iskoristiti za jačanje svoje stranke, ističući da mjesto gesla »Srbi na okup« treba raditi i »na srpskoj strani« na »stvaranju jedne velike političke snage« koja bi ravnopravno nastupala s Hrvatskim seljačkim pokretom.[246]

O barometru političke situacije u zemlji svjedoči činjenica da je Bogoljub Jevtić, mnogo slavljeni izvršitelj oporuke kralja Aleksandra i stvarni šef Jugoslavenske nacionalne stranke, koja je provedenim izborima potpuno dobila u ruke novoizabranu Skupštinu, morao – nakon što je 19. lipnja 1935. izvršio promjene u vladi – podnijeti ostavku cijele vlade (20. lipnja 1935.) na samom početku rada te vladine Skupštine, u kojoj su vladini predstavnici pripisali teror Udruženoj opoziciji, a pojedine njezine prvake: Mačeka, Pribićevića, Košutića i Krnjevića izjednačavali s Pavelićem, čak i u optužbama za ubojstvo kralja Aleksandra, pribrajajući pače njihovoj djelatnosti i dr. Antu Trumbića i hrvatskog metropolitu dr. Antuna Bauera.[247]

Nepopularnost Jevtića kao predsjednika vlade, zbog optužbi za krivotvorenje izbornih rezultata, i zbog nastavljanja metoda vladine hegemonističke tiranije bila je tako velika da je knez Pavle došao do zaključka da je nemoguće dalje održavanje tako ozloglašene vlade.

Kad je Jevtić smijenjen, u javnost su doprle glasine da se odmah nakon izbora u krugu njegovih najbližih suradnika javila ideja o potrebi uvođenja »autoritativnog režima«, osloncem na ujedinjene nacionalno-unitarističke borbene elemente u zemlji. U tu svrhu trebalo je doći do ujedinjavanja oko POF-a (Patriotski omladinski front), kao borbene organizacije koja je pod geslom »Bog, Kralj, Nacija, Rad« bila ustrojena u »trojke«, »petorke« i »udarne čete«, i drugih integralističkih organizacija, što su pomagane iz tajnih državnih fondova, kao što su: četničko udruženje, udruženja ratnika i dobrovoljaca i sličnih »patriotskih organizacija« u jedinstveni »patriotski front« u koji je imao ući i glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga. Mobilizacija svih tih hegemonističko-unitarističkih borbenih snaga u jedinstvenu frontu imala je poslužiti kao čvršći oslonac Jevtićevoj vladi i skupštini.[248]

---

246 Dr. Dragoljub Jovanović o odnosima u Udruženoj opoziciji, Vel. Kikinda, 12. decembra (*Pravda*, 14. decembra 1935.; letak u autorovu posjedu).

247 Oštar napad poslanika Banića na dr. Mačka i cjelokupnu opoziciju (*Jugoslovenska pošta*, VI./21. VI. 1935., br. 1840).

248 Organizacija P.O.F. tvrdi da nije bila uz režim g. Boška Jevtića (*Politika*, XXXII./ 14. VII. 1935., br. 9750); Pof – informacije Ljotićeve Otadžbine (*Novosti*, Zagreb, XXIX./22. VII. 1935., br. 202); Nova otkrića o »Pofu« (*Jugoslavenski list*, XVIII./1. i 2. VIII. 1935., br. 179 i 180).

III.

STOJADINOVIĆEVA NOVA POLITIKA, STVARANJE NOVE REŽIMSKE STRANKE I OPORBENOG BLOKA NARODNOG SPORAZUMA

STOJADINOVIĆEVA VLADA CENTRALISTIČKO-UNITARISTIČKOG OBILJEŽJA

Knez-namjesnik Pavle pozvao je na konzultiranje o sastavu nove vlade osim prvaka JNS gen. Živkovića i Nikole Uzunovića, također i oporbene prvake Stanojevića, Davidovića i Mačeka.[249] Maček mu je izložio mišljenje da treba »stvoriti jednu novu atmosferu« u kojoj će se moći rješavati unutrašnja pitanja, u prvom redu hrvatsko pitanje.[250]

Novu vladu sastavio je Milan Stojadinović (24. lipnja 1935.), ministar financija u Jevtićevoj vladi.[251] Važio je za poslovna čovjeka i sposobna financijera, a po svojoj političkoj sklonosti bio je podesnija ličnost i za novu vanjskopolitičku situaciju.

Stojadinović je svoju vladu, koja je nastupila s obećanjima da će uspostaviti građanske slobode i demokraciju, sastavio na radikalskoj većini u koaliciji s Koroščevom slovenskom i Spahinom muslimanskom strankom. U tu vladu ušao je stanoviti broj starih političkih ljudi, pa i onih iz oporbe šestosiječanjskoj diktaturi: radikali (Đuro Janković, Miloš Bobić, Branko Kaluđerčić), slovenski katolici (Anton Korošec i Miha Krek), bosanski muslimani (Mehmed Spaho i Šefkija Behmen), disident HSS-a (Nikola Preka, koga kasnije zamjenjuju Marko Kožul i Mile Miškulin), te stručnjaci (Ljudevit Auer, Milan Vrbanić i sl.). U zemlji i u inozemstvu o toj se vladi govorilo kao »o vladi izmirenja« koja će dovesti do sređenja unutrašnjeg stanja.[252]

---

249 Posle ostavke vlade g. Jevtića Nj. Kr. Visočanstvo Knez-Namesnik nastavlja najšira konsultovanja (*Politika*, XXXII./ 23. VI. 1935., br. 9729).

250 Izjava dra Mačeka dopisniku agencije Havas (*Jutarnji list*, XXIV./ 23. VI. 1935., br. 8405).

251 Dr. Stojadinović sastavio novu vladu (*Novosti*, Zagreb, XXIX./ 25. VI. 1935., br. 175).

252 Zagrebački politički krugovi i pisanje strane štampe o vladi dr. M. Stojadinovića (*Politika*, XXXII./ 26. VI. 1935., br. 9732; *Obzor*, LXXVI./ 2. VII. 1935., br. 150).

Udružena opozicija, osobito HSS, bila je protiv takve tobože koncentracione vlade. I ta je vlada bila zapravo sastavljena, ne samo od radikalske većine, nego pretežito od osobnih pristaša šestosiječanjske ideje izgradnje jugoslavenskoga državnog sustava na osnovi centralističkog integralizma, usprkos tome što su u njoj sudjelovali Anton Korošec i Mehmed Spaho, koji su doduše bili proganjani od diktature, ali koji su također bili poznati po svojoj spremnosti da prijeđu iz jednog tabora u drugi, voljni pružiti svoje usluge svakoj vladajućoj kombinaciji koja zauzvrat obeća određene ustupke slovenskoj i muslimanskoj buržoaziji.

Iako su se i neki radikali izjašnjavali za sporazum s Hrvatima,[253] vlada je u cjelini imala samo nešto ublažena centralističko-unitaristička obilježja. Sudjelovanju Korošca i Spahe u vladi pridavano je u prvom trenutku u stanovitim krugovima odveć veliko značenje. Bilo je iznošeno da se Koroščeva skupina nosi mišlju da u vladinu koaliciju privuče hrvatske katolike pomoću političara iz bivše Hrvatske pučke stranke, ali je takva mogućnost odbačena iz redova hrvatskih katoličkih krugova, kao pokušaj razbijanja jedinstva hrvatskoga narodnog pokreta.[254] A što se tiče Spahe, neovisni je muslimanski tjednik *Islamski svijet* pisao, da će on biti jamstvo da vlada provede obećane demokratske promjene, štoviše da je dr. Spaho u vladi »dovoljno jamstvo da će interesi Hrvata biti poštovani i dolično zastupljeni«, jer će on u vladi »dostojno zastupati ne samo čitavu Udruženu opoziciju nego i sve Hrvate«.[255]

U hrvatskim političkim krugovima na Stojadinovićevu vladu gledalo se s pesimizmom, i po ocjeni samog Mačeka, jer težište njezine politike trebalo bi biti ne u protunarodnoj skupštini i u stvaranju koalicije u kojoj se Hrvati »opkoljavaju« nego u stvaranju mogućnosti za rješenje hrvatskog pitanja.[256] Zadrti unitaristi smatrali su da »nova vlada znači napuštanje jugoslavenske politike i rušenje svega onoga što je stvoreno od 6. januara do danas«.[257]

---

[253] Radikali za sporazum s Hrvatima. Važne izjave dra Laze Markovića. Protiv fašizma i boljševizma a za demokraciju (*Jutarnji list*, XXIV./14. VII. 1935., br. 8426).

[254] Dr. Korošec i hrvatski katolici (*Obzor*, LXXVI./ 2. VII. 1935., br. 150). Predstavnici b. HPS protiv cijepanja narodnih redova. Svjetovno i redovno svećenstvo nepokolebljivo uz hrv. narodni pokret. Oštra osuda akcije bivšeg ministra Stjepana Barića (*Hrvatski list*, XVI./ 1. VIII. 1935., br. 200(5102)).

[255] Pred ljepšom budućnošću (*Islamski svijet*, Sarajevo, IV./ 28. VI. 1935., br. 148). U istom broju tjednik donosi i povoljno mišljenje reis-ul-uleme Čauševića o Stojadinovićevoj vladi.

[256] Uvodnik i pregled stranačkih mišljenja (*Obzor*, LXXVI./ 2. VII. 1935., br. 150); Politički krugovi o vladi (*Politika*, XXXII./26. VI. 1935., br. 9732).

[257] Isto.

U svojoj programskoj deklaraciji Stojadinovićeva je vlada istakla da će se u vanjskoj politici držati ugovora o miru i prijateljstvu s Francuskom i sa svojim saveznicima iz Male i Balkanske Antante ali da će u isto doba sa zadovoljstvom surađivati i sa svim drugim silama na učvršćenju europskog mira, što je u diplomatskim redovima protumačeno kao nastojanje da Jugoslavija vodi vlastitu politiku, čemu je težio već kralj Aleksandar. U vezi s unutrašnjom politikom u deklaraciji je rečeno da će vlada, polazeći od Ustava iz 1931., te državnog i narodnog jedinstva, poštovati zakonitost i jednakost i ravnopravnost svih građana, te da će političke zakone prilagoditi težnjama narodnim, što važi osobito »za široke narodne samouprave«, za izborni zakon i za zakone o tisku, zborovima i udruženjima.[258]

Iz redova će vladajuće koalicije, i Spaho i Korošec, osobito u prvo vrijeme, isticati da je zadaća vlade pronalaženje takva rješenja koje će »zadovoljiti sve opravdane narodne, političke i kulturne zahtjeve Hrvata«, jer hrvatsko pitanje postoji, a svi oni režimi – pisao je *Slovenac*, glasilo dr. Korošca – koji su vladali bez pravih predstavnika hrvatskoga naroda »svi su ili žalosno propali, ili nanijeli državi veliku štetu«.[259] Čak i glavno glasilo JRZ-e *Samouprava* pisat će da je već sam sastav Stojadinovićeve vlade jamstvo da će se prestati s politikom progona Hrvata, te da će njihovim zahtjevima biti udovoljeno.[260] Osuđujući prijašnju vladu što je kao »režim POF-a i drugih pseudo-fašističkih organizacija« raspirivala plemenske suprotnosti, *Samouprava* je uvjeravala da demokratizacija neće oslabiti državni autoritet i jugoslavensku ideju.[261]

KPJ je ocijenila programsku deklaraciju nove, Stojadinovićeve vlade, doduše, kao znak »odstupanja od najžešćih fašističkih metoda«, da bi se zaustavio porast borbenosti narodnih snaga, ali i kao nastavak onih vlada što se oslanjaju na šestosiječanjske zakone, na redarstveno nasilje prema radničkoj klasi i potlačenim narodima, i koje se u vanjskoj politici protive uspostavljanju normalnih odnosa sa SSSR-om, a poboljšavaju ih sa fašističkim silama.[262] U svojoj biti – po ocjeni *Proletera*, glasila CK KPJ – to je i dalje »diktatura velikosrpske buržoazije i monarhije, koja ima fašistički i velikosrpski ugnjetački karakter«.[263]

---

[258] Vladina deklaracija (*Novosti*, Zagreb, XXIV./ 5. VII. 1935., br. 185).

[259] *Jutarnji list*, XXV., 23. I. 1936.

[260] Što hoće Hrvati? (*Jugoslavenski list*, XIX./ 20. III. 1936. članak pretiskan iz *Samouprave*).

[261] Neopravdana strahovanja (*Samouprava*, LVI./ 21. III. 1936., br. 27).

[262] Odluka Politbiroa CK KPJ o zadacima KPJ poslije VII. kongresa KI (IA KPJ II., 364-365).

[263] *Proleter*, organ KPJ, za jul-august 1935.

JUGOSLAVENSKA RADIKALNA ZAJEDNICA (JRZ) – NOVA REŽIMSKA STRANKA

U početku rada Skupštine došlo je do rascjepa u režimskoj Jugoslavenskoj nacionalnoj stranci. U klub JRZ upisalo se 140 zastupnika, ali je novi poglavar vlade Stojadinović mogao računati s većinom (od oko 200 zastupnika), a s Jevtićem, dotadašnjim predsjednikom vlade i nominalnim vođom JNS ostalo je samo oko 66 zastupnika; neovisni jugoslavenski klub demokrata prote M. Božića i Kramerovih i Banjaninovih »Pohoraca« imao je 42 zastupnika, Narodni klub, skupine hrvatskih, slovenskih i vojvođanskih zastupnika (Preka, Lovrenčić, Kosić) 26 članova, a neopredjeljenih je bilo 36 zastupnika.[264] Jugoslavenska nacionalna stranka, umjetno stvorena od dvorske kamarile u doba diktature, raspala se preko noći na pitanjima ličnosti i vlasti, a njezini ideolozi i stvaratelji Bogoljub Jevtić i Nikola Uzunović brzo padaju u zaborav.

U nastojanjima nepomirljivih pobornika šestosiječanjskog unitarizma da obnove JNS i spriječe njezin raspad, u ljeto je 1936. održan kongres stranke na kojemu je za predsjednika izabran general Petar Živković (za potpredsjednika J. Banjanin i J. Demetrović, a za glavnog tajnika A. Kramer).[265]

U srpnju 1935. Milan Stojadinović, kao predsjednik vlade, osniva novu dvorsku režimsku stranku: *Jugoslavensku radikalnu zajednicu* (JRZ). Ta je politička stranka obuhvatila: staroradikale ili pašićevce, zatim bivšu Jugoslovensku muslimansku organizaciju Mehmeda Spahe i Slovensku ljudsku stranku Antona Korošca, a do kraja je konstituirana na Prvoj skupštini godinu dana kasnije.[266] Pristaše Radikalne stranke bili su ušli u JRZ-u na osnovi zaključka Glavnog odbora pod predsjedništvom Ace Stanojevića, misleći da će u novoj političkoj stranci oni igrati glavnu ulogu (Aca je Stanojević bio u početku i predsjednik Izvršnog odbora JRZ). Došavši ubrzo, već potkraj godine »do uvjerenja da g. Stojadinović ne postupa u duhu i smislu ciljeva i statuta Radikalne Zajednice«, Glavni je

---

264 *Obzor*, LXXVI./7. IX., 4. i 29. X. 1935., br. 206, 229 i 250; *Jugoslavenski list*, XVIII./28. IX. i 23. X. 1935.

265 Obnova akcije – Zemaljski kongres JNS (*Politika*, XXXIII./1. VII. 1936., br. 10094).

266 Prva zemaljska skupština Jugoslavenske Radikalne zajednice (*Vreme*, XVI./ 3. VI. 1936., br. 5170) za predsjednika je izabran dr. M. Stojadinović a za potpredsjednika dr. A. Korošec i dr. M. Spaho.

odbor Ace Stanojevića donio odluku o raskidu sa Stojadinovićem,[267] što je, međutim, slijedio samo manji dio stranačkih ljudi, a znatniji dio radikala ostao je u JRZ-i imajući u njoj glavnu ulogu kao predstavnici njezina stožernog, najjačega, srpskog dijela.

U svom programu JRZ se deklarativno izjasnila protiv integralizma koji je prije zastupala JNS, a za rješenje hrvatskog pitanja, za poštivanje triju imena »našeg naroda«, njihove ravnopravnosti i tradicije, te za unutrašnje uređenje države u atmosferi zajedničkog povjerenja.[268] Stojadinović se izjasnio za pregovore s oporbom o preuređenju države na osnovi teritorijalne samouprave. Program Stojadinovićeve JRZ, sračunat na to da postigne dojam kao da je riječ o politici *novog smjera*, isticao je više od Jevtićeve JNS formalna načela građanske demokracije, izjašnjavajući se za osobne slobode, za ravnopravnost vjera, plemena i poštivanja »triju imena našega naroda«, za bolju budućnost svega naroda, itd.

Što se tiče političkoga stranačkog programa, Stojadinović je imao osobne ambicije da od JRZ stvori moćnu političku organizaciju koja bi se mogla suprotstaviti udruženoj oporbenoj grupaciji, imajući u početku pred očima kao uzor dvije velike stranke koje se smjenjuju na vlasti u Americi i u Engleskoj, a kasnije se pod utjecajem i unutrašnjeg i međunarodnog kretanja sve više ugledao na fašističke pokrete Mussolinija i Hitlera. Na to ga je poticao svakako sve veći i sve pretežniji utjecaj fašističkih sila u Europi, ali i osobne težnje da bude vođa i društveni reformator, protagonist uvedbe korporativnog sustava. U tom smislu JRZ na čelu sa Stojadinovićem[269] postaje odlučniji čimbenik onog kretanja u fašizaciji zemlje što je već bilo počelo sa šestosiječanjskom diktaturom.

Bez obzira na to što Stojadinoviću, ni pomoću Korošca, nije pošlo za rukom privući u JRZ-u ni jednu pa ni klerikalnu skupinu iz Hrvatske, JRZ se iz beogradskih vladajućih vrhova pričinjala kao solidna osnova za učvršćenje režima. Sa svojom srpsko-radikalskom osnovom, što su je činili dio starih i mahom mlađi dinamičniji radikali, smatralo se da je osigu-

---

[267] Saopćenje A. Stanojevića (vidi bilješku 243). Pismo što ga je Miloš M. Trifunović po ovlašćenju g. Ace Stanojevića razaslao prvacima stranke, 12. XII. 1935. (prijepis u AIHRPH). »Poruka radikala grupama g.g. Korošeca i Spahe« potpisana »17. januara 1936. g. Knjaževac – Beograd, Aca M. Stanojević, Pretsednik GO Narodne Radikalne Stranke i Pretsednik Izvršnog komiteta Jugoslavenske Radikalne Zajednice« (tiskani primjerak u AIHRPH).

[268] Govor Milana Stojadinovića o programu JRZ na stranačkoj skupštini u Beogradu 1. VII. 1936. (*Novosti*, Zagreb, XXIX./2. VII. 1936., br. 182).

[269] Milan Stojadinović je bio istaknuti radikal mlađe generacije, čovjek vladajućih dvorskih i poslovnih vrhova, ali on je vodio i svoju politiku, čime je izazivao i otpore. Na njega je čak pokušan i atentat u Skupštini: zastupnik Damjan Arnautović iz redova JNS pucao je na njega za vrijeme sjednice 4. III. 1936., ali ga nije ozlijedio. Ima pretpostavki da je atentat insceniran (po uzoru atentata na Mussolinija) radi podizanja Stojadinovićeve popularnosti (F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, II., Zagreb, 1961., 107-108).

rala oslonac u srpskom pučanstvu, a sa Koroščevom i Spahinom strankom i u Sloveniji i u Bosni. Zbog toga su i Stojadinović osobno, i mnogi vladini i oporbeni politički prvaci smatrali, pa i predlagali, pripremajući za to i javno mnijenje, da bi za uspostavljanje normalnoga parlamentarnog poretka najbolje bilo da se oporbene stranke – Demokratska, Zemljoradnička, HSS i SDS – po uzoru na JRZ udruže također u jednu veliku stranačku grupaciju. Na taj bi se način po obrazloženju tih krugova dobio dvostranački sustav – slično engleskom i američkom koji bi tobože sam po sebi bio jamstvo za demokratizaciju zemlje. U Srbijanskim oporbenim strankama takva je ideja imala pristaša, pa se o udruživanju oporbe počelo javno razglabati ali je ona otklonjena od vodstva HSS-a. Maček i ostali hrvatski politički prvaci vidjeli su u tom prijedlogu smišljen pokušaj: prvo, da se HSS kao stranka hrvatskoga narodnog pokreta, utopi u jednoj jugoslavenskoj stranci, kojoj bi (kao i JRZ-i) bila svrha da nadiđe plemensko-vjerske razlike; drugo, samim time htjelo bi se hrvatsko pitanje ili skinuti s dnevnog reda ili ga potisnuti u red drugorazrednih pitanja u odnosu na glavno pitanje demokratizacije zemlje i parlamentarne borbe za vlast između dviju stranačkih skupina, i treće, u takvoj bi se ujedinjenoj demokratsko-liberalnoj oporbenoj stranci stvorili uvjeti da Hrvati budu majorizirani, jer bi bili u manjini u odnosu na srpske demokrate i zemljoradnike.

Budući da su u JRZ-i radikali osigurali već majorizaciju nad njezinim slovenskim i muslimanskim dijelom, to bi sa stvaranjem oporbene stranke na izloženoj osnovi i Hrvati unaprijed prihvatili podređen položaj, što oni nisu htjeli, jer bi time zapravo bio dovršen sustav koji u svakom slučaju osigurava srpsku prevlast nad svima ostalima.

Zbog toga je u pregovorima s predstavnicima Davidovićeve demokratske i Jovanovićeve zemljoradničke stranke Maček podnio zahtjev da je za vodstvo HSS bitno pitanje demokratizacije rješenje hrvatskog pitanja, a ne napadaji da vodstvo HSS-e sprječava udruživanje oporbenih demokratskih snaga, odgovoreno je da je osnovno da srbijanske oporbene stranke odrede svoje stanovište i da pristanu na rješavanje hrvatskog pitanja.[270]

---

270 Preuranjene vijesti o dva stranačka bloka (*Hrvatski list*, XVI./ 28. VI. 1935., br. 167(5070)); Uvodnik (*Obzor*, LXXVI./31. VII. 1935., br. 175); I Udružena opozicija misli na jednu stranu. Spajanje demokrata i zemljoradnika. Izjava dra Mačeka (*Novosti*, XXIX./31. VII. 1935., br. 211); Oko pregrupisavanja stranaka (*Politika*, XXXII. 31. VII. 1935., 9767); Ljuba Davidović o trajnoj zajednici opozicije (*Jugoslavenska pošta*, VI./ 26. VII. 1935., br. 1896); Izjava g. dr. Mačeka o akciji Udružene opozicije i o Radikalnoj zajednici (*Politika*, XXXII./ 5. VIII. 1935., br. 9772); G. Davidović o uređenju države (*Politika*, XXXII./ 1. IX. 1935., 9799); Politički položaj (*Obzor*, LXXVI./ 2. IX 1935, br. 202.); Razgovori delegata vanparlamentarne opozicije (*Obzor*, LXXVI./ 4. X. 1935., br. 229); Važne izjave predsjednika vlade dr. Stojadinovića (*Jutarnji list*, XXIV./19. X. 1935., br. 8523); Zabilješka autorova razgovora s dr. J. Šutejem.

Političke prilike u zemlji, unatoč amnestiji političkih krivaca u vrijeme izbora[271] i Stojadinovićevim obećanjima, nisu pokazivale ozbiljnije tendencije smirivanja, ali su i formalno nagoviještena liberalizacija i osnivanje nove režimske stranke otvarale mogućnosti za oživljavanje i oporbenoga stranačkog političkog života.

Usporedo s previranjem i prestrojavanjem u dotadašnjoj režimskoj stranci JNS, te s osnivanjem JRZ, dolazi do oživljavanja rada i svih oporbenih stranaka, koje u ljeto 1935. drže i više zajedničkih skupova, npr. u Kragujevcu, u Sarajevu i dr.

JAČANJE HRVATSKOGA OPĆENARODNOG POKRETA POD VODSTVOM HSS-a

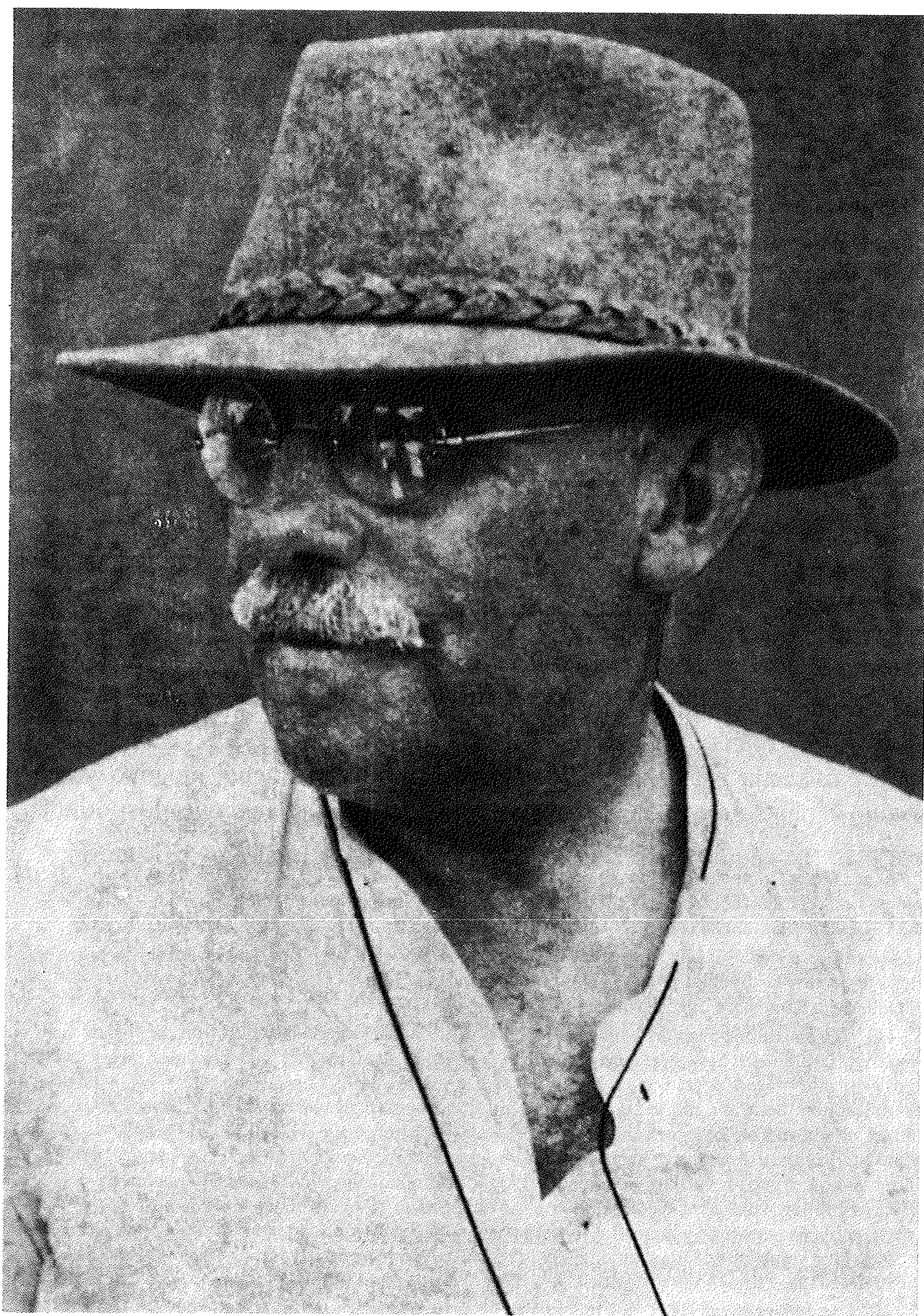
Manifestacija snage HSS očitovana je u prigodi proslave 56. rođendana dr. Vladka Mačeka (20. srpnja 1935.), koja je u Zagrebu i u cijeloj Hrvatskoj svečano slavljena dva dana kao izraz odlučnosti hrvatskoga općenarodnog pokreta u borbi za slobodnu Hrvatsku. Tom prigodom na više mjesta došlo je do incidenta, usprkos tome što je sam Maček pozvao na red i mir; u samom Zagrebu bilo je ranjeno dvadesetak ljudi među kojima i nekoliko četnika i stražara, polupanih prozora na zgradama što nisu izvjesile zastave, itd. Vodstvo HSS-a pripisalo je te incidente provokacijama unitarističkih elemenata, osuđujući i izgrede s hrvatske strane.[272] Slične manifestacije jedinstva hrvatskoga narodnog pokreta održane su prigodom gostovanja HPD »Trebević« iz Sarajeva, što ga je vodio dr. J. Šutej, u Zagrebu i u Splitu,[273] a pogotovo o proslavi stote

---

[271] Ukaz Kr. Namjesništva o amnestiji političkih krivica učinjenih povodom izbora na prijedlog ministra unutrašnjih poslova dr. A. Korošca (*Novosti*, Zagreb, XXIX./4. VII. 1935., br. 184).

[272] Veličanstveno slavlje dr. Mačeka. Zagreb i svi naši krajevi složno proslaviše njegov rođendan. Svršetak velebnog slavlja (*Jutarnji list*, XXIV./ 21. i 22. VII. 1935., br. 8433 i 8484); Manifestacije dru Vladku Mačeku; Drugi dan manifestacija (*Novosti*, Zagreb, XXIX./ 21. i 22. VII. 1935., br. 201 i 202,); Posle dva burna dana u Zagrebu je juče opet zavladalo potpuno redovno stanje (*Politika*, XXXII./23. VII. 1935., br. 9759); Najnovija izjava dra Mačeka (*Jutarnji list*, XXIV./ 27. VII. 1935, br. 8439); Tumačenje pojma slobodne Hrvatske (*Politika*, XXXII./ 31. VII. 1935., br. 9767).

[273] Dani hrvatske pjesme u Zagrebu. Dani »Trebevića« i »Napretka«. Velika patriotska manifestacija. Svečani doček braće iz Herceg-Bosne. Dva koncerta u katedrali i u HGZ (*Jutarnji list*, XXIV./ 22. III. 1935., br. 8314); Slavlje bosanskih Hrvata u Splitu (*Jadranski dnevnik*, II./ 28. X. 1935., 251); Hrv. pjev. dr. »Trebević« iz Sarajeva u Splitu. Veličanstvene manifestacije u kazalištu (*Novo Doba*, Split, XVIII./ 26. i 28. X. 1935., br. 251 i 252); Veličanstvena manifestacija »Trebeviću« u Splitu (*Jutarnji list*, XXIV./29. X. 1935.); Dr. Šutej o dalmatinskoj turneji »Trebevića« (*Jugoslovenski list*, XVIII./ 1. XI. 1935.).



Dr. Vlatko Maček

obljetnice hrvatskoga narodnog preporoda potkraj iste godine.[274]

U Hrvatskoj je, u drugoj polovici 1935., po odluci vodstva HSS i pod Mačekovim pokroviteljstvom, počelo osnivanje *Hrvatske seljačke zaštite* po selima i *Hrvatske građanske zaštite* po gradovima. Osnivanje Zaštite obrazlagano je potrebom obrane stranačkih skupova od napadaja režimskih udarnih odreda (četnika, pripadnika Srnao, Stojadinovićevih zelenih košulja, i dr.), a isto tako karitativnom svrhom (za uporabu protiv elementarnih nepogoda i sl.).

U zbilji ta je milicijska, poluvojnička organizacija od vodstva HSS stvarana kao hrvatska vojska,[275] nasuprot jugoslavenskoj vojsci koja je negirana zbog njezina velikosrpskog značenja, jer u njoj gotovo i nije bilo hrvatskih, kao ni makedonskih ni slovenskih časnika i generala, dotično njihov je broj bio tako malen[276] da je i njihov utjecaj bio posve neznatan, a čitava je vojska, po svom duhu i vojnoj terminologiji, nosila isključivo srpska obilježja.

Godine 1935. dolazi do obnavljanja nacionalne sindikalne organizacije *Hrvatskoga radničkog saveza* (HRS),[277] koji je bio pod idejnopolitičkim vodstvom HSS.

U jesen 1935. u Zagrebu i u svim krajevima Hrvatske počela se osnivati *Sloga* kao kulturno-gospodarska i pripomoćna zadruga. Iz tog je pokreta u proljeće 1936. nastala *Gospodarska sloga* (GS), kao gospodarska organizacija hrvatskog sela sa zadaćom da onemogući njegovo »izrabljivanje i pljačkanje«, da zadrugarstvom unapređuje njegove gospodarske

---

[274] Lijepa naša Domovina. Velika svečanost u Zelenjaku (*Jutarnji list*, XXIV./25. X. 1935., br. 8560); Zagreb je veličanstveno proslavio 100. godišnjicu hrvatskog narodnog preporoda (*Jutarnji list*, XXIV./16.XII. 1935., br. 8581); Proslava hrvatske himne (*Obzor*, LXXVI./ 16. XII. 1935., br. 290).

[275] Zaštita je u početku bila nenaoružana, a poslije osnutka Banovine Hrvatske dobila je pravo i na oružje te se razvila u veliku poluvojničku organizaciju koja je pri kraju 1940. brojila oko 200.000 ljudi (F. Čulinović, Slom stare Jugoslavije, Zagreb, 1958., 106-107).

[276] Od 165 djelatnih generala, koliko ih je tih godina imala kraljevska jugoslavenska vojska, bila su samo dva Hrvata i dva Slovenca, a svi ostali Srbi. Tvrdilo se da dotada ni jedan Hrvat u monarhističkoj Jugoslaviji nije mogao postati zapovjednik divizije, a još manje biti na nekom višem zapovjednom ili generalštabnom položaju, niti je ikada bio upućen u inozemstvo za vojnog atašea. Takvo stanje i takva politika objektivno su omogućivali ne samo gajenje nepovjerenja časničkog kadra prema nesrpskom pučanstvu, i obrnuto, pučanstva nesrpskih naroda prema kraljevskoj vojsci, već i raspirivanje šovinizma. (Istom nakon srpsko-hrvatskog sporazuma 1939. i osnutka Banovine Hrvatske imenovan je jedan Hrvat, časnik jug. vojske, za vojnog atašea u Ankari. Bio je to pukovnik Petar Tomac, kasnije u JNA general, ali velikosrpski hegemonisti u jugoslavenskom generalštabu nisu imali ni u njega povjerenja, pa su povjerljive vojne razgovore s turskim generalštabom vodili posredstvom Poslanstva, a razloge za to dali su do znanja i turskim predstavnicima. – Izjava Petra Tomca autoru.)

[277] HRS je bio osnovan 1921. ali je bio raspušten 6. I. 1929. uvedbom šestosiječanjske diktature. Prilikom potvrde pravila 1935. HRS je imao 17.000 članova a na kraju 1936. godine 46.422 člana u 87 podružnica i 46 sekcija (*Hrvatski dnevnik* I./14. XII. 1936., br. 204).

interese, te da pripremi »hrvatsko seljaštvo da svoje gospodarske interese i svoj gospodarski život uzme u svoje ruke i da o njemu odlučuje«, jer i izvojevanje političke slobode ne bi značilo ništa ako nema svoje socijalne sadržine:[278] kulturno-prosvjetnu ulogu u smislu gajenja tradicije hrvatske autohtone kulture i prosvjećivanja hrvatskog sela preuzela je *Seljačka sloga*.

U lipnju 1936. osnovana je režimska sindikalna organizacija *Jugoslavenski radnički savez* (Jugoras) i to pod Cvetkovićevim vodstvom kao sastavni dio JRZ. U Sloveniji je postojao Savez udruženih radnika *(Zveza združenih delavcev) Slovenije*. U cijeloj su zemlji različite političke grupacije nastojale dobiti pod svoj utjecaj strukovne sindikalne organizacije i Saveze.

Pomoću nacionalnih, klerikalnih i režimskih sindikalnih organizacija građanske su političke stranke htjele ostvariti utjecaj u radničkoj klasi i u isto doba slabiti klasni sindikalni pokret - UESS - koji se razvijao u idejnopolitičkoj sferi socijalističkog pokreta, dotada pretežito pod upravom socijaldemokrata, ali postupno sve više u mnogim organizacijama i pod neposrednim vodstvom komunista.

HSS U HRVATSKOJ GLAVNA POLITIČKA SNAGA

Hrvatski nacionalni pokret pod vodstvom HSS-a doživljavao je u tom razdoblju vrhunski polet u svom burnomu političkom narastanju i organizacionom ustrojstvu. Svojim političkim (HSS), zadružnim (Gospodarska sloga), prosvjetnim (Seljačka sloga), sindikalnim (HRS) i milicijskim organizacijama (HSZ, HGZ) taj je pokret obuhvaćao široke i različite slojeve hrvatskog naroda, a nakon što je na općinskim izborima (1936.) u hrvatskim krajevima dobio i većinu općinskih uprava u svoje ruke, to je sada, iako još uvijek u oštroj oporbi s režimom i proganjan, bio neosporno u Hrvatskoj glavna politička sila, zadobivši mogućnost da vrši i stanoviti utjecaj na funkcioniranje uprave uopće posredstvom osvojenih lokalnih, tj. općinskih samouprava. To je omogućilo HSS-u da pomoću svojih sve moćnijih i djelotvornijih organizacija još više ojača svoj utjecaj u narodu, suzbijajući do kraja onaj mali utjecaj ozloglašena režima, koji

[278] Gospodarska organizacija sela. G. dr. Vladko Maček o »Gospodarskoj Slogi« i o njezinim ciljevima (*Jutarnji list*, XXV./11. IV. 1936., br. 8696).

se sve više morao oslanjati na golu redarstvenu oružničku silu, čime je padao u Hrvatskoj u sve dublju krizu. Vodstvo HSS-a išlo je za tim da od svojih organizacija na svim područjima nacionalnog života stvori djelotvorne čimbenike za provedbu svoje politike.[279] Politički položaj HSS bio je već tako jak da je on u Hrvatskoj mogao očitovati svoj utjecaj i na rad činovništva, kojemu je Maček uputio otvoreno upozorenje da će odgovarati za svoju djelatnost, na osnovi evidencije organizacija HSS.[280]

U isto doba vodstvo je HSS počelo sve više isticati »autohtonost svoje seljačke ideologije«, koje je »naziranje na svijet dijametralno oprečno ropstvu stranim idejama«, bilo da su one »kapitalističke izravno ili zastupane po svom eksponentu fašizma, bile one marksističko-socijalističke.«[281]

Oslanjajući se na punu potporu apsolutne većine hrvatskog naroda (uključujući i Hrvate, katolike i muslimane iz Bosne i Hercegovine, što je javno manifestirano dolaskom njihovih delegacija u Zagreb),[282] vodstvo je HSS-a činilo pritisak na režim, djelujući i na svjetsko javno mnijenje izjavama Mačeka[283] za domaće i strano novinstvo, te njegovih predstavnika (Krnjevića i Košutića) u emigraciji,[284] koji su problem oživotvorenja hrvatske države postavljali kao pitanje opstanka Jugoslavije i mira u Srednjoj Europi, stvarajući takvu političku atmosferu da se rješavanje hrvatskog pitanja više nije moglo odlagati.

---

279 U naputku »Uputa novoizabranim načelnicima i općinskim odbornicima izabranim na listi HSS i SDK«, Zagreb 25. studenoga 1936. (primjerak u autorovu posjedu), i u povjerljivoj uputi »Svim narodnim zastupnicima, te predsjednicima kotarskih i općinskih organizacija Hrvatske seljačke stranke« od 25. I. 1937. (primjerak u autorovu posjedu) dane su detaljne smjernice za rad svih stranačkih organizacija (HSS-a, Gospodarske i Seljačke sloge, HSZ, HGZ, HRS, suda dobrih ljudi), te općinskih načelnika i odbora.

280 »Upozorenje sveukupnom činovništvu!... U Zagrebu, dne 23. svibnja 1938. dr. Vladko Maček« (letak u autorovu posjedu).

281 Duševno ropstvo stranim idejama (za *Hrvatski dnevnik* napisao dr. Vladko Maček), *Hrvatski dnevnik*, II./6. I. 1937., br. 225.

282 Hrvatski historijski dan, manifestacije Hrvata muslimana u Zagrebu (*Hrvatski dnevnik*, II./ 26. IV. 1937., br. 334).

283 U svojoj izjavi *Vremenu* Maček je izjavio da rješenje hrvatskog pitanja može biti »samo na jedan način: sve i odjednom« (*Vreme*, 1, 2, 3. i 4. V. 1937.).

284 »Hrvatsko je pitanje postalo pitanje opstanka Jugoslavije ...bez hrvatske države nije moguća nikakva Jugoslavija... (1) ne može se održati nikakova stabilnost u srednjoj Evropi« (Hrvatsko pitanje, predavanje ing. Augusta Košutića održano u Društvu dopisnika međunarodnog tiska u Beču, dne 15. XII. 1936.; p. o. u autorovu posjedu).

STOJADINOVIĆ ZA RJEŠENJE HRVATSKOGA PITANJA I ZA PREUREĐENJE DRŽAVE

U isto doba u Hrvatskoj dolazi do življe aktivnosti i ekstremne nacionalističke, ustaško-separatističke struje, koja tajno i javno u svom tisku osuđuje vodstvo HSS-a zbog politike sporazumijevanja sa Srbima. U svojoj borbi protiv vodstva HSS-a frankovci su osobito napadali pojedine prvake iz Mačekova vodstva za izdaju Radićevih načela, prikazujući Mačeka kao poštena ali nedovoljno obaviještena čovjeka.[285] Glavne frankovačke zamjerke vodstvu HSS-a bile su zbog traženja rješenja hrvatskog pitanja u okviru Jugoslavije, te zbog nedovoljno određene hrvatske politike prema BiH, navlastito prema muslimanskom pučanstvu, prema opredjeljivanju kojeg se HSS odnosio tolerantno, dok su frankovci zastupali stanovište da se hrvatska politika u Herceg-Bosni mora graditi neodstupno na Stračevićevim gledištima.[286] U isto doba u Sarajevu je pokrenuto glasilo muslimanskih Hrvata (*Muslimanska svijest*) nastojalo biti iznad tih stranačkih raspri, gajeći nacionalnu svijest podjednako na podlozi Starčevićeve pravaške ideologije i Radićeva nacionalnog i socijalnog programa.[287]

Budući da je politika vlade Stojadinović-Korošec-Spaho dovela do stanovite demokratizacije i do oživljavanja stranačkog i nacionalnoga političkog života, ona je bila sve češće napadana od zadrtih predstavnika militarističkih snaga, koji su u proljeće 1936. interpolacijom šezdesetak senatora optužili vladu da odstupa od jugoslavenske politike i da je preveć liberalna prema protudržavnim pojavama. Senatori su Banjanin i Timotijević predbacivali vladi da je u svojim shvaćanjima političkih načela bliža izvanparlamentarnoj oporbi negli parlamentarnoj oporbi koju čini JNS, baštinica Aleksandrova integralizma. Baš tim povodom zagrebački su politički krugovi izrazili svoje neodobravanje kunktatorske politike vlade koja bi morala biti odlučnija u politici da se suzbije »taj jugoslavenski integralni fašizam«, kojeg zastupaju Uzunović, Jevtić, Banjanin, Timotijević, jer je on poguban za državu i zapreka za uvođenje demokracije.[288]

---

285 Posebno tiskano »Pismo hrvatskom seljaku« potpisano sa »Pravi Radićevac« (u autorovu posjedu); na takve se pojave osvrnuo *Hrvatski dnevnik*, 7. X. 1938, jer su na njima hegemonisti gradili svoju politiku, računajući sa sukobom u redovima hrvatskoga narodnog pokreta.

286 V: *Hrvatska njiva*, Zagreb, (izdavač i odg. urednik Božo Kavran); br. 1, 2, 3-4 i 5; Lipanj-rujan 1936.

287 V., *Muslimanska svijest*, Sarajevo (tjednik; za izdavača Muhamed Hadžibaščanšević-Linga, urednik Munir Šahinović-Ehremov), I./1936., br. 1-32.

288 Uvodnik *Obzora* (*Obzor*, LXXVI./ 21. III.1936., br. 68).

U takvim prilikama Stojadinović pokušava ne bi li pronašao takvo kompromisno rješenje hrvatskog pitanja i državnog preuređenja, koje bi bilo prihvatljivo za vladajuće hegemonističke vrhove, a na koje bi moglo pristati i vodstvo HSS-a. U tu svrhu on je na početku 1937. vodio pregovore s Mačekom (16. siječnja u Brežicama).[289] Iako ti razgovori nisu doveli do rješavanja hrvatskog pitanja, oni su i za domaću i za svjetsku javnost imali golemo značenje, jer su se prvi put nakon diktature sastali predstavnik jugoslavenske vlade i vođa hrvatskoga narodnog pokreta, što je bio znak traženja puteva za unutrašnje sređenje Jugoslavije.[290]

Kao izraz zahtjeva vremena, tada, u početku 1937., jedna je grupa zagrebačkih javnih radnika (iz redova potpisnika Zagrebačkog memoranduma Kr. namjesništvu nakon marseilleskog atentata) objavila, poslije razgovora s grupom beogradskih intelektualaca, nacrt prijedloga za preuređenje države. U tim pregovorima postignuta je suglasnost da je neophodno potrebno da se što prije iz osnova promijeni državno uređenje, i to po načelu složene državne zajednice, ali su ostale veće razlike u pitanju stupnja autonomije i navlastito glede broja jedinica koje bi se imale osnovati u preustrojenoj državi. Dok je zagrebačka grupa smatrala kompromisnim rješenjem pet jedinica – tri sa pretežito nacionalno-historijskim obilježjima (Srbija, Hrvatska, Slovenija), a dvije mješovite (Bosna i Vojvodina), dotle je beogradska grupa stajala na podjeli u četiri jedinice: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i sve ostalo Srbija.[291] Sličan nacrt »za sporazum reorganizacije Jugoslavije« objavio je godinu dana prije toga (1936.) i dr. Tomislav Tomljenović, bivši ban Hrvatske, predlažući četiri banovine sa sjedištima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu koje bi, uz državni sabor i vladu, imale svoje vlade i sabore sa zakonodavnim pravima, s tim da se u saveznim organima osigura ravnopravnost razmjernom zastupljenošću Srba, Hrvata i Slovenaca u predstavničkim tijelima i u upravi, te da sjedište vrhovnih državnih nadleštava ne bude samo u Beogradu, nego i u Zagrebu i u Ljubljani.[292]

---

[289] Četiri sata trajao je razgovor gg. Mačeka i Stojadinovića (*Jutarnji list*, XXVI./ 17. I. 1937., br. 8972).

[290] O sastanku dra Mačeka i dra Stojadinovića raspravlja čitava europska štampa. Svi prijatelji sporazuma nadaju se tom događaju. U Parizu pripisuju veliku važnost razvitku političkih prilika u Jugoslaviji (*Jutarnji list*, XXVI./19. I. 1937., br. 8974).

[291] Jedan prijedlog za nacrt Ustava (tiskano kao rukopis), Zagreb, travnja 1937. Uvod su potpisali: dr. Albert Bazala, dr. Milan Ćurčin, dr. Milivoj Dežman, Jozo Kljaković, dr. Ivo Krbek, Ivan Meštrović, Pavle Ostović, dr. Ivo Politeo, dr. Ivo Tartaglia (primjerak u autorovu posjedu).

[292] T. Tomljenović, Nacrt za sporazumnu reorganizaciju Jugoslavije, Zagreb, 1936., 3-29.

U takvim okolnostima vodstvo je HSS sve više isticalo zahtjev za punu samostalnost Hrvatske u okviru Jugoslavije, ocjenjujući da su prilike i u zemlji i u Europi takve da »nitko ne može više osporiti hrvatskom narodu pravo na vlastitu hrvatsku državu«, to više što je »Hrvatska bila najstarija država među današnjim narodima ovog dijela Europe«.[293]

S obzirom na to da pregovori između Stojadinovića i Mačeka nisu dali nikakvih rezultata, jer Stojadinović za postizanje sporazuma nije imao potporu ni većine vladajućih ni oporbenih srbijanskih čimbenika, a sam je smatrao da mu gospodarski i vanjskopolitički uspjesi omogućuju vladavinu, to u jesen 1937. dolazi do potpisivanja sporazuma između hrvatske i srbijanske oporbe koja je o tome vodila pregovore još od prošle godine.

SPORAZUM OPORBENIH STRANAKA SDK I UO – BLOK NARODNOGA SPORAZUMA

Srbijanske oporbene stranke, Radikalna, Demokratska i zemljoradnička stranka, sklopile su s Hrvatskom seljačkom strankom i sa Samostalnom demokratskom strankom, udruženima u Seljačko-demokratskoj koaliciji – *Blok narodnog sporazuma*.

Vođe HSS i SDS (dr. Vladko Maček i Adam Pribićević) i vođe srbijanske oporbe (Aca M. Stojanović, Ljubomir M. Davidović i Jovan M. Jovanović) potpisali su 8. listopada 1937. sporazum, u kojemu je rečeno: da stranke *Bloka narodnog sporazuma* stoje na načelu demokracije i narodnog suvereniteta; da je Vidovdanski ustav donijet bez Hrvata, a Oktroirani nema moralne vrijednosti; da je neophodno potrebno uvesti novi ustavni poredak; da Srbi, Hrvati i Slovenci moraju sporazumno urediti svoju državnu zajednicu; da je potrebno stvoriti narodnu vladu, ukinuti ustav iz 1931. godine i raspisati izbore za Ustavotvornu skupštinu; da oporbene stranke osnivaju blok radi zajedničke borbe za ostvarenje političkog i državnog programa sadržanog u potpisanom sporazumu.[294] Taj je sporazum između stranaka što su smatrane pravim pred-

---

[293] Govor inž. Augusta Košutića održan na sastanku predsjednika svih organizacija HSS grada Zagreba, dne 13. veljače 1937. (Štamparija »Grafika« – S. Kovačić – Zagreb; u autorovu posjedu).

[294] Dokument u AVII., a prijepis u AIHRPH; Sporazum (*Jutarnji list*, XXVI./10. X. 1937., br. 9234); Dr. Maček, Davidović, Trifunović i J. Jovanović razložili su duh i cilj sporazuma (*Hrvatski dnevnik* – posebno izdanje, II./26. X. 1937., br. 523); Trijumf misli narodnog sporazuma; put dr. Mačeka u Beograd, Zagreb, izd. Demos, 1938., 4-5.

stavnicima hrvatskog i srpskog naroda imao veliki odjek u jugoslavenskoj javnosti, a isto tako i u inozemstvu.

Sporazum između SDK i srbijanske UO unio je u politički život bitno nove elemente. On je, po ocjeni CK KPJ, »zatalasao mase« i uznemirio sve režimske i protunarodne elemente.[295] Sporazum je još više pokrenuo već i onako uznemireni narod ne samo u Hrvatskoj nego i u Makedoniji, u Crnoj Gori i u Sloveniji, a dijelom i u Bosni i Hercegovini.

U Hrvatskoj je sporazum sa srpskom Udruženom opozicijom primljen kao uvod u skoro oživotvorenje nacionalnih prava hrvatskoga naroda, i kao takav poslužio još široj političkoj mobilizaciji puka u nacionalnom pokretu. Pristaše oporbenih stranaka u Srbiji pozdravile su sporazum, vjerujući da će on dovesti do pada nedemokratske Stojadinovićeve vlade i do sređenja prilika u državi.

Sporazum je, međutim, naišao na oštre kritike iz redova šestosiječanjskih unitarista, zastupnika autokratskih režima i protivnika narodnog suvereniteta, koji su ga odbacivali u potpunosti kao štetnog po državu i narod.[296] Oštre, ali nešto malo opreznije kritike (zbog javnog mnijenja) dolazile su iz jednog dijela JNS i iz Stojadinovićeve JRZ-e i vlade, koje su se svodile na to da bi izvršenje sporazuma značilo slabljenje države što bi moglo dovesti čak i do toga da Hrvati napuste državu. Kao ozbiljniji razlozi protiv sporazuma, što ih je iznosio sâm Stojadinović, bili su neslaganje s akcijom da se promijeni postojeće ustavno stanje »jednim u Ustavu nepredviđenim putem« i da se Konstituanti prepusti izraditi unutrašnje uređenje države, što bi ponovno moglo izazvati potrese, jer ni sam sporazum, poslije tolikih pregovora nije dao rješenje hrvatskog pitanja.[297]

Izrazito hegemonističko-šovinistički elementi uzeli su sporazum između SDK i UO kao povod za zvonjenje na uzbunu. Po njima je sporazum ugrožavao maloljetnog kralja Petra i dinastiju uopće, svekoliko srpstvo i sâmu državu. Izražavajući takva unitarističko-hegemonistička shvaćanja, beogradsko je vodstvo Samostalne demokratske stranke, koje je već prije vodilo akciju protiv suradnje zagrebačkog vodstva SDS sa HSS, objavilo 1. prosinca 1937. izjavu kojom sporazum ocjenjuje kao

---

[295] Pred sudbonosnim događajima (uvodni članak) (*Proleter*, XIII./ decembar 1937., br. 13).

[296] Među takvim nepomirljivim protivnicima i kritičarima sporazuma bili su: Branko Kaluđerčić i Đura Janković, bivši ministar Stojadinovićeve vlade, zatim dr. Milorad Nedeljković, Dušan Nikolajević, dr. Dragutin Janković, dr. Slavko Šećerov, Mihajlo Živančević, Luka Kostrenčić (dr. Lazar Marković, Povodom kritike sporazuma sa Hrvatima, Beograd, 1937., 8-9).

[297] Dr. M. Stojadinović govori omladini JRZ o vanjskoj i unutarnjoj politici (*Novosti*, Zagreb, XXXI./25. X. 1937., br. 294).

»plan za razbijanje naše državne i narodne zajednice«, pa je stoga, »ostajući vjerni velikoj jugoslavenskoj ideji... Glavni odbor biv. SDS jednoglasno odlučio, da se biv. Samostalna demokratska stranka pridruži Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici, i na taj način stavi sve svoje snage u službu konstruktivne nacionalne politike«.[298] U to doba upućen je i proglas »Svima Četnicima, Dobrovoljcima, Soluncima Troimenog naroda našeg« na mobilizaciju da se spašava »država od rasula«, srpstvo i »presto nejakog Uroša«, u koju svrhu se četnici moraju što hitnije »iz osnove reorganizovati i to ne samo sebe, već ceo svoj narod za tu novu i strašnu borbu«, imajući »na umu jednu jedinu glavnu ideju vodilju da ste vi u ovoj državi ne više četnici, već njihov prirodan nastavak – čuvari Jugoslavije«.[299]

Nakon sporazuma SDK i UO, i frankovački separatistički elementi, nezadovoljni već od prije s Mačekovom politikom sporazumijevanja sa srpskom oporbom, počinju oštriju kampanju protiv Mačekovog vodstva HSS-a, zbog toga što je »u to vodstvo ušao zloduh beskičmenjaštva i malodušnosti i otrov senilnosti« pa napušta »beskompromisnu borbu za slobodu i nezavisnost hrvatskog naroda«.[300]

Predstavnici srbijanske UO isticali su da sporazum osigurava suradnju Srba i Hrvata, odbacujući napade da su prihvatili hrvatsku ideju o federalnom uređenju tvrdnjom da je rješenje o državnom uređenju ostavljeno Ustavotvornoj skupštini, a da su Hrvati »izišli na susret Srbima primajući monarhiju i srpsku dinastiju«, da će se rješenje donositi sporazumno bez majorizacije, i da je dalekosežnost sporazuma u tome što bi

---

298 Proglas »Vodstveni odbor Samostalne demokratske stranke, br. 316, Beograd, 1. decembra 1937. Deklaracija Glavnog odbora biv. Samostalne demokratske stranke o pristupanju Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici« (u AIHRPH).
Privremeni zemaljski Središnji odbor bivše SDS donio je još ožujka 1937. »odluku o nepriznavanju novog vodstva iz Zagreba«, zbog toga što je ono svojom suradnjom sa HSS u SDK iznevjerilo pravi program stranke i ideje preminulog šefa stranke Svetozara Pribićevića, koji je bio samo »taktizirao shodno u to vreme nastalim prilikama u zemlji«, zadržavajući samostalnost SDS, koju je ona sada izgubila (tiskani proglas u AIHRPH).

299 U Proglasu »svima četnicima, dobrovoljcima, Soluncima, Troimenog Naroda Našeg« (koji je tiskan na velikom novinskom formatu s fotografijom i potpisom »Vođ« s nadnevkom »6. nov. 1937. god.«), nigdje se ne govori izravno o sporazumu, ali s obzirom na momenat u kome se javlja i na precizirana »dva cilja 1) da srušite glavnog unutarnjeg neprijatelja otadžbine – političku organizaciju rimskog klerikalizma 2) i da na njegovom lešu pobodete Jugoslavenski barjak ljubavi s geslom: brat je mio koje vere bio«, očito je da je ta mobilizacija bila uperena protiv svakog nastojanja oko preuređenja države (primjerak proglasa u autorovu posjedu).

300 Proglas »Hrvatski narode!« od srpnja 1937. s potpisom »Starčevićanci« (u autorovovu posjedu). U tom duhu su i kasniji frankovački napadaji na politiku sporazumijevanja. O sve većem odvajanju frankovaca od nacionalnog pokreta pod vodstvom HSS-a beogradsko *Vreme* piše već na početku 1936. (v. npr. »Odvajanje g. dra Mačeka od Frankovaca«, *Vreme*, XVI./18. I. 1936., br. 5034) ali i s tendencijom podvajanja u redovima hrvatskog pokreta.

njegova provedba učinila »izlišnim i nepotrebnim svako dalje održavanje diktatorskog i autokratskog režima«, a posebno i u tome što su srpske stranke, dajući zadovoljštinu Hrvatima, skinule sa srpskog naroda sumnju da Srbi hoće održanje hegemonije i zatiranje hrvatstva, pa ako bi se sporazum proveo u život, »srpske stranke bi uspele da potpuno vaspostave poverenje između Srba i Hrvata, i da tako pripreme i obezbede stvaranje još jačeg i još intimnijeg osećanja solidarnosti i jednakosti Srba i Hrvata«.[301]

Na omalovažavanje sporazuma hrvatske i srpske oporbe i na izričito odbijanje mogućnosti iz vladinih redova da se tim putem može doći do rješenja hrvatskog pitanja, u zagrebačkim je političkim krugovima opetovano isticano da je značenje sporazuma u tome što su se tri srbijanske stranke izjasnile za njegovo rješavanje, ali da hrvatsko pitanje neće ovisiti samo od sporazuma SDK i UO, jer ono će »preživjeti i UO i svaku stranačku i političku kombinaciju koja ne bi uspjela da pravilno riješi hrvatsko pitanje«.[302]

Jačanje suradnje između SDK i srbijanske UO, u zajedničkoj akciji za obaranje Stojadinovićeva režima, dostiglo je vrhunac Mačekovim dolaskom u Beograd (14.-16. kolovoza 1938.), gdje ga je dočekalo mnoštvo od sto tisuća ljudi, odobravajući politiku sporazuma i zahtijevajući demokratizaciju zemlje.

U svom govoru u Beogradu, Maček je izjavio da nema drugog puta do sporazuma između srpskog i hrvatskog naroda koji su se tijekom tisuću godina razvili sa »svojom posebnom narodnom i državnopravnom sviješću«. Hrvati su u Habsburškoj Monarhiji sačuvali »sve atribute hrvatske državnosti; godine 1918. ušli su u novu državnu zajednicu, ne da bi imali manje nego više prava, a danas je »stanje takvo, a to sam dužan kazati vam otvoreno, da danas od Hrvata nitko ne bi branio ove države«, ističući da su pod udar zakona o zaštiti države najprije došli pojedinci komunisti i Hrvati, zatim cijeli hrvatski narod a napokon i srpski narod.[303]

U rezoluciji, što su je tada u Beogradu potpisali prvaci Bloka narodnog sporazuma (dr. Vladko Maček, dr. Milan Kostić, Aca M. Stanojević, Ljubomir Davidović, Jovan M. Jovanović), sporazum od 8. listopada

---

301 Dr. L. Marković, Povodom kritike sporazuma sa Hrvatima, Zagreb, 1937., 14.

302 Komentari *Hrvatskog dnevnika* i *Obzora*, izjave Mačeka, Šuteja i dr. prvaka HSS-a (Nav. cit. iz komentara *Obzora* prenio *Jugoslavenski list*, XXI./ 7. IV. 1938., br. 82).

303 Novinski izvještaji o dolasku Mačeka u Beograd (*Hrvatski dnevnik*, III./16. VIII. 1938., br. 817 (pos. izdanje); *Politika*, XXXV./15. VIII. 1938., br. 10852; *Seljački dom*, XXVI./18. VIII. 1938., br. 36). Deveto pismo prijateljima (zemljoradničke ljevice), Beograd, kolovoza 1938. (u autorovu posjedu).

1937. ocijenjen je »kao historijsko djelo koje otvara novo doba u odnosima između Srba i Hrvata«. Odbacujući tvrdnju vlastodržaca »da srpski narod tobože neće sporazum s hrvatskim narodom«, u rezoluciji se ustraje na njegovoj provedbi »danas kada su prilike oko nas i u cijelom svijetu takve da mogu promijeniti postojeći poredak u Evropi i da svaki čas može izbiti jedan takav međunarodni sukob koji svima neposredno prijeti«.[304]

Knez Pavle, međutim, ne prihvaća zahtjeve oporbe za promjenom vlade, zbog otpora centralističko-hegemonističkih krugova i zbog Stojadinovićeva uvjeravanja da vanjskopolitički položaj omogućava nastavljanje politike njegove vlade, koja i nadalje provodi teror protiv pristaša oporbenih stranaka,[305] a napose protiv svih onih što su pobornici revolucionarno-demokratskih zahtjeva i akcija.

STOJADINOVIĆEVA VLADA PRIBLIŽAVA SE SUSJEDNIM OSOVINSKIM DRŽAVAMA

U vanjskoj politici Jugoslavije, na koju su uvijek odlučno utjecali vladajući dvorski vrhovi, koja je zapravo nakon Aleksandrove smrti bila u rukama regenta Pavla, Stojadinovićeva je vlada nastavila održavati tradicionalno prijateljstvo s Francuskom i s Velikom Britanijom, ali im je stavila do znanja i svoju spremnost da vodi računa o promjenama odnosa snaga u Europi. S obzirom na to da su tendencije kretanja međunarodnih odnosa ukazivale na sve veću ulogu Njemačke i Italije u Europi. Stojadinovićeva se vlada, uz punu potporu kneza-regenta Pavla, odlučila za provedbu realističnije politike, tj. za približavanje susjednim osovinskim silama. Budući da je sve veća moć Njemačke i Italije sve izravnije prijetila Jugoslaviji, a da su se versailleski poredak i zapadne sile pokazali nesposobnima da spriječe ponovno izbijanje na europsku pozornicu njemačkog imperijalizma, jugoslavenska je vlada tražila načina kako da izbjegne pritisak njemačkog i talijanskog ekspanzionizma.

---

304 Historijski zaključak predstavnika hrvatskog i srpskog naroda (*Hrvatski dnevnik*, III./16. VIII. 1938., br. 817); Triumf misli narodnog splorazuma, n. dj.

305 Pismo i protest vođa srbijanske Udružene opozicije, Davidovića, Jovanovića i Trifunovića ministru unutrašnjih poslova A. Korošcu od 22. VIII. 1938. (prijepis u autorovu posjedu), što su ga objavili i posebnim proglasom rujna 1938.

Takvom je politikom Stojadinovićeva vlada izražavala tendencije jednog dijela vladajuće buržoazije – što su to više dolazile do izražaja što je više opadao francuski utjecaj u Europi – da iskoristi politiku popuštanja zapadnih velikih sila prema hitlerovskoj Njemačkoj za približavanje, a zatim i za sve veće gospodarsko i političko vezivanje Jugoslavije uz sile Osovine. Politika popuštanja zapadnih sila prema osovinskim silama bila je prihvaćena zbog toga što je odgovarala unutrašnjim političkim, a i financijskim interesima vladajuće grupacije velikosrpske buržoazije. U njoj je ona vidjela svoje gospodarske probitke, zbog povećanja trgovinske razmjene, a na političkom području izlaz od prijeteće opasnosti revolucionarnoga radničkog i nacionalnooslobodilačkog pokreta, hoteći posebno da suzbije potporu osovinskih sila nacionalnim separatističkim pokretima. Iz tih je razloga vladajuća oligarhija, u razdoblju jačanja fašističkih sila, u svojoj vanjskoj politici polazila od dvostrukog stanovišta: nastojala je uspostaviti što tješnje odnose s Hitlerovom Njemačkom i s Mussolinijevom Italijom, a u isto vrijeme zadržati i svoje prijateljske veze sa zapadnim saveznicima. Takvu su politiku vlade Kraljevine Jugoslavije provodile sve dok se odnos snaga u Europi nije konačno okrenuo u korist Hitlerove Njemačke.

Po Stojadinovićevu mišljenju, interesi Jugoslavije, a posebno »velikosrpskog naroda«, iziskivali su politiku iskrenog prijateljstva sa silama Osovine, »jer samo tim putem Srbi mogu da obezbede svoj prominentni položaj na Balkanu i da sačuvaju svoje ogromne tekovine zadobijene u ratovima za oslobođenje«. Prijateljstvo s Njemačkom, po njegovu mišljenju, omogućivalo je Srbima da ne čine nikakve ustupke Hrvatima, a još manje Bugarima, dotično da drže »u šahu« sve svoje suparnike na Balkanu, u granicama i izvan granica državnih«.[306]

Usporedo sa sve većim uspjesima gospodarske i političke ekspanzije osovinskih sila, u vladajućim su redovima jugoslavenske buržoazije jačale pronjemačke i profašističke struje, a slabio je položaj njezina prozapadnog dijela. Iskorišćujući takvo političko kretanje, njemački je kapital brzo preotimao ekonomske pozicije zapadnih sila u Jugoslaviji. Uvoz Jugoslavije iz Njemačke povećao se od 1933. do 1938. godine za 361%, i čini već 32% jugoslavenskog uvoza, a izvoz u Njemačku za to doba povećao se za 230%, te dostiže 42% jugoslavenskog izvoza.[307]

---

306 Izjava ministra M. Aćimovića pred komisijom za ispitivanje odgovornosti za državni udar od 27. III. 1941. (Dokumenti o Jugoslaviji, sv. 10, Paris, 1958., 7).

307 E. Kardelj, KPJ u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam, *V. kongres*, Beograd, 1948., 326.

Brzim unapređivanjem privrednih sveza s Njemačkom Stojadinovićeva je vlada dovodila Jugoslaviju u sve veću gospodarsku i političku ovisnost o Trećem Reichu.

Stojadinovićeva unutrašnja i vanjska politika bijaše toliko proosovinski i profašistički izražena da su Stojadinovića u Berlinu i u Rimu smatrali političkim istomišljenikom, i jednim od rijetkih jugoslavenskih državnika na koga se mogu osloniti, to više što je uživao glas da je u punoj mjeri čovjek kneza Pavla.[308]

Provodeći takvu politiku, Stojadinović je bio predstavnik interesa vladajuće buržoazije u promijenjenim i složenim europskim uvjetima. S obzirom na to da su se političke prilike u Europi razvijale u znaku širenja utjecaja fašističkih sila, ali nasuprot tome i jačanja revolucionarno-demokratskih snaga, što se oboje očitovalo u političkim kretanjima u Jugoslaviji, vladajući su vrhovi jugoslavenske buržoazije, dotično beogradska vlada, išli na sporazumijevanje s Rimom i s Berlinom, tražeći sada u njima oslonac za svoju reakcionarnu politiku, sračunatu ne samo na čuvanje međunarodnog položaja Jugoslavije nego i na sprečavanje razvitka demokratskog, nacionalnog i revolucionarnog pokreta u vlastitoj zemlji. Vanjskopolitička preorijentacija jugoslavenske vlade bila je potaknuta i unutrašnjim promjenama u Francuskoj, za koju je Jugoslavija dotada bila potpuno vezana. Budući da je u Francuskoj došlo do vlade Pučke fronte, jugoslavenska je vlada ostala bez svoje vanjskopolitičke potpore i zaštitnika pa ih je, vođena svojim nedemokratskim, nazadnjačkim stanovištem u unutrašnjoj politici, sada u izmijenjenim okolnostima tražila u Rimu i u Berlinu.

Proosovinska naklonost Stojadinovićeve vlade došla je u času kad je Mussolinijevoj Italiji išla na ruku takva politika. U to doba (1935.-1936.) Italiji je zbog njezina rata protiv Etiopije odgovaralo privremeno poboljšanje odnosa s Jugoslavijom. Osim političkih pobuda, za to su postojali i jaki gospodarski razlozi, jer se Italija tada nalazila pred problemom kako da izigra sankcije što ih je zbog njezine agresije na Etiopiju proglasilo protiv nje Društvo naroda.

---

[308] Stojadinović je svojom praktičnom politikom i svojim ideološkim pogledima zadobio puno osobno povjerenje talijanskog ministra vanjskih poslova grofa Ciana (*Tajni arhivi grofa Ciana, (1936.-1942.)*, Zagreb, Zora, 1952., 112, 118, 203, 228, 244), a također i Hitlerova zamjenika Reichsmarschalla Hermanna Göringa.

POKUŠAJ SKLAPANJA KONKORDATA I NJEGOVO ODBACIVANJE

Jedan od prvih koraka u približavanju jugoslavenske vlade Rimu bilo je sklapanje Konkordata s Vatikanom koji je već prije pripreman, a potpisali su ga u Rimu 25. srpnja 1935. jugoslavenski ministar pravde dr. Ljudevit Auer i kardinal Pacelli. Na sklapanje Konkordata vlada je išla u prvom redu zbog unutrašnjopolitičkih pobuda. U poboljšanju odnosa s Rimom i s Vatikanom hegemonistički su vladajući vrhovi vidjeli mogućnost da se Katolička crkva pasivizira u pomaganju hrvatskoga i slovenskoga nacionalnog pokreta, kojima je ona pružala potporu zbog toga što je i sama bila u podređenom položaju u odnosu na Srpsku pravoslavnu crkvu koja je uživala sve povlastice državne crkve. Ali, kako je Srpska pravoslavna crkva bila odlučno protiv davanja bilo kakvih ustupaka Katoličkoj crkvi, njezini su vrlo utjecajni vrhovi i svi oni politički čimbenici, koji nisu slijedili u svemu politiku kneza Pavla i Stojadinovića, ustali protiv Konkordata i spriječili njegovu ratifikaciju.

Na prijedlog vlade (u tijeku 1936. i 1937.) da Konkordat ratificiraju Narodna skupština i Senat, velikosrpski su elementi i vrhovi Srpske pravoslavne crkve, s patrijarhom Varnavom na čelu, poveli žestoku političku borbu. Oni su sporazumijevanje vlade s visokim katoličkim klerom u zemlji i s Vatikanom poistovjećivali s popuštanjem interesima Hrvata i s ugrožavanjem ne samo srpskopravoslavne svetosavske crkve nego i srpstva uopće. Budući da se Stojadinović do kraja[309] zalagao za prihvaćanje Konkordata Narodna je skupština 23. srpnja 1937. odobrila Konkordat, ali je u Beogradu, u vezi s bolešću i sa smrću patrijarha Varnave, nakon javnih crkvenih prosvjeda i procesija, što su se pretvorile u demonstracije i u tučnjave s oružništvom, u kojima je bilo ozlijeđenih popova i uništenih crkvenih relikvija, došlo do još većeg ogorčenja i otpora prema Konkordatu, pa je vlada u početku 1939. morala odustati od pokušaja da taj ugovor s Vatikanom ratificira i Senat.

Vodeći kampanju protiv Konkordata,[310] njegovi su se protivnici,

---

[309] Stav vlade prema Konkordatu. Ekspoze predsednika dra Stojadinovića pred skupštinskim odborom (*Politika*, XXXIV./9. VII. 1937., br. 10459).

[310] Kampanju protiv Konkordata vodili su u početku, uz vrhove srpske pravoslavne crkve, izrazito velikosrpski krugovi, pozivajući svim sredstvima na uzbunu i na mobilizaciju radi obrane ugroženog pravoslavlja, srpstva i države, pa su u tu svrhu šireni i brojni letci, npr: »Konkordat Boška Jevtića«; »Braćo Srbi i sestre Srpkinje« s potpisom »Srpski pravoslavni akcioni odbor«; »Otvorite oči, otreznite se u posljednjem času! Narodni poslanici i senatori: što na ovo kažete?«; »Čuvajmo da nam ne okrvave 'Sveti Grob'«; »Čestiti i namučeni narode Svetosavski« (umnoženi govor »pretsednika narodne obrane

uplašeni za izdaju pravoslavnog srpstva i njegova hegemonističkog položaja, pozivali i na raspoloženje naroda izraženo na velikim demonstracijama u Beogradu i u drugim mjestima, ali onaj dio demokratske javnosti što je osuđivao sklapanje Konkordata činio je to iz posve drugih pobuda: KPJ je npr. u njemu vidjela pogibelj jačanja utjecaja klerofašističkih elemenata u zemlji i put vezivanja Jugoslavije s fašističkom Italijom.

Odbacivanje Konkordata smirilo je doduše njegove protivnike, u prvom redu Srpsku pravoslavnu crkvu, ali je u cjelini pridonijelo još većem zaoštravanju nesređenih prilika u državi, razotkrivši i prave namjere vlade i stvarni utjecaj vrhova Srpske pravoslavne crkve na državnu politiku.

Budući da je Konkordat bio već odbačen, Sveti je arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve donio (7. veljače 1938.) posebnu deklaraciju u kojoj se obavještava svećenstvo i narod da je taj Sabor, nakon izjava predsjednika vlade i ministra unutrašnjih poslova da je vlada odustala od podnošenja Konkordata Senatu, zatražio od kraljevske vlade i dobio od nje »precizno« saopćenje »da je konkordat zaista definitivno skinut s dnevnog reda i ugašen«.[311] Protivnici Konkordata na široko su dokazivali da bi se njegovom ratifikacijom suverenitet Jugoslavije utopio u »*Codex iuris canonici*« a cijela zemlja pretvorila »u poprište velikog i oštrog verskog i građanskog sukoba«,[312] čime se zapravo nije prezalo od otvorenog pozivanja na vjerski građanski rat protiv Konkordata koji je bio uobičajena forma uređenja zakonskog položaja Katoličke crkve u mnogim europskim državama.

Vodstvo je Katoličke crkve odgovorilo na odbacivanje Konkordata najprije izjavom zagrebačkog nadbiskupa dr. Alojzija Stepinca (veljače 1938.) u kojoj se izražava ogorčenost protiv onih »na čijoj strani leži krivica što je došlo do nezapamćenih huškanja protiv Katoličke crkve i Konkordata«, ali se ne preporuča održavanje protestnih zborova.[313]

---

g. Ilije Ž. Trifunovića na pogrebu blaženo upokojenog patrijarha Varnave, na dan 29. jula 1937. godine), i sl. (kopije navedenih primjera u AIHRPH).

Glasnik, službeno glasilo Srpske pravoslavne patrijaršije, donio je u (izvanrednom izdanju, XIX./20. II. 1938., br. 6., 7.) »Zvanično saopštenje Svetog Arhijerejskog Sabora« u kojemu je iznijet historijat sukoba između Sv. Sinoda i vlade u vezi s borbom protiv Konkordata.

Protiv Konkordata izjasnile su se također sve srbijanske oporbene stranke, nastojeći da taj slučaj iskoriste za obaranje Stojadinovića. Konstatiravši da »u otporu protiv Konkordata Pravoslavna crkva stoji u prvim redovima« Demokratska stranka odlučno odbija prigovor, »naročito sa strane nepravoslavnih«, da je tu »kod Pravoslavno-crkvene hijerarhije posredi težnja za raspirivanje borbenog pravoslavnog klerikalizma, koji treba da zauzme gospodareći položaj u državi... Verna svojoj tradiciji, Pravoslavna crkva i u ovoj prilici ne odvaja se od javnog mišljenja narodnog... i ovoga puta vidi: obezbeđenje prvenstva državne ideje« (Demokratsko gledište o Konkordatu – letak u AIHRPH).

311 *Politika*, XXXV./9. II. 1938.

312 S. Simić, Jugoslavija i Vatikan, Zagreb, 1937., 200.

313 *Politika*, XXXV./15. II. 1938.

Katolički je tisak ocijenio skidanje Konkordata kao vladinu »totalnu kapitulaciju pod srpsko-pravoslavnom crkvom«, kojoj je vlada time ne samo priznala »pravo meritornog suodlučivanja pri reguliranju odnosa između države i Katoličke crkve«, nego i »dala... mogućnost direktnog uplitanja u političku upravu zemlje«, proglasivši zapravo »istovjetnost u interesima države i srpskog pravoslavlja«.[314]

Na pisanje vladine *Samouprave* i nekih talijanskih i čehoslovačkih listova da su »hrvatski katolici« počinili izdaju prema Katoličkoj crkvi »što se nijesu prilikom borbe za Konkordat emancipirali od hrvatskog narodnog pokreta, pa se priključili« JRZ-i da zajedno s njome provedu konkordat, ukazano je da su intencije vlade bile da Konkordatom »učvrsti vlastiti unitaristički sklop«, a da Crkva zbog konfesionalnih razloga »ne može ostavljati svoga naroda«.[315]

Ljubljanski *Slovenac* bio je još oštriji u osudi odbacivanja Konkordata nego li hrvatski katolički tisak, a zagrebački *Obzor* pisao je da takav stjecaj događaja u kojima o bitnim državnim pitanjima glavnu riječ imaju »predstavnici pravoslavne crkve, slobodni zidari i integralni nacionalisti poput JNS«, ne može a da ne »izaziva razumljivo psihološko raspoloženje u katoličkom svijetu u ovoj državi«, razotkrivajući posebno pokušaj slabljenja hrvatskoga narodnog pokreta, a zatim prebacivanjem krivnje na nj zbog odbacivanja Konkordata.[316]

Katolički episkopat Kraljevine Jugoslavije sa Biskupskih konferencija u Zagrebu pod predsjedništvom dr. A. Stepinca donio je (4. svibnja 1938.) Deklaraciju u kojoj je štetnost odbacivanja Konkordata istaknuta mnogim izjavama same vlade da bi njegovo ozakonjenje bilo ispunjenje »zahtjeva elementarne pravde prema katoličkoj crkvi skoro svih Hrvata i Slovenaca, i prema skoro šest milijuna naših državljana«. Podsjetivši da je sam predsjednik vlade izjavio, da »tek s Konkordatom postižemo vjersku ravnopravnost o kojoj je reč u Ustavu i koju stalno ističemo već skoro 20 godina«, Deklaracija je osudila hajku Srpske pravoslavne crkve i srpskih oporbenih stranaka da je Konkordat tobože atentat »na državni suverenitet«, ukazujući na pogubnu štetnost neravnopravnog položaja Katoličke crkve.[317]

---

314 Protestiramo (*Katolički tjednik*, XIV.(XVII.)/ 27. II. 1938., br. 9).

315 Na prigovor (Isto, br. 11, 13. III. 1938.).

316 *Katolički tjednik*, nav. brojevi. i d.

317 Deklaracija Katoličkog episkopata Kraljevine Jugoslavije sa Biskupskih konferencija u Zagrebu 4. V. 1938., Zagreb, 1938., 3-14.

I VJERSKA PITANJA IMAJU NACIONALNA I POLITIČKA ZNAČENJA

U prilikama kakve su bile u monarhističkoj Jugoslaviji, vjerska su pitanja uvijek imala izrazito nacionalne i političke značajke. To je u proljeće 1938. pokazao i izbor novog poglavara islamske vjerske zajednice. Kad je nakon smrti Džemaludina Čauševića za novog reis-ul-ulemu izabran Fehim ef. Spaho, protiv tog izbora podigli su hajku pristaše Jevtićeve JNS, a zatim i neki hrvatski elementi tvrdeći da je izabran samo zato što mu je brat dr. Mehmed Spaho, vođa JMO u koaliciji i u vladi sa Stojadinovićem. Nasuprot tome, u zagrebačkim političkim krugovima primljen je taj izbor dobronamjerno, a iz muslimanskih su redova napadaji na novog muslimanskoga vjerskog poglavara oštro opovrgavani s činjenicama da je on izabran na demokratski način i da se njegov izbor ne može pripisati sudjelovanju JMO i JRZ-i, jer da se osobno Fehim ef. Spaho u svomu javnom djelovanju, na kulturnom, znanstvenom i književnom području uvijek isticao kao Hrvat.[318]

MUSSOLINI ZA UKLJUČIVANJE JUGOSLAVIJE U INTERESNU SFERU ITALIJE

Politika približavanja Jugoslavije »dinamičnim silama« Europe, što ju je provodio Stojadinović, zbivala se i uz međusobne suprotnosti Njemačke i Italije, koje su obje nastojale da Jugoslaviju podvrgnu što više svom utjecaju, što je jugoslavenska vlada nastojala iskoristiti na taj način da osloncem na Njemačku suzbija talijanska presizanja. Prigodom potpisivanja pakta između Hitlerove Njemačke i Mussolinijeve Italije o stvaranju osovine Rim-Berlin (25. listopada 1936.), radi rušenja versailleskog i uspostavljanja novoga europskog poretka, postignuta je među njima suglasnost o prvenstvu Italije u Sredozemlju i na Balkanu. Budući da je Njemačka u svojim agresivnim planovima tada bila zabavljena svojim namjerama u Srednjoj Europi, Hitler je priznao Italiji, da bi je učvrstio u

318 Novi vrhovni poglavar muslimana postao je Fehim efendija Spaho; Propaganda lecima protiv novog reis-ul-uleme; Od god. 1883. izmijenilo se šest časnih reis-ul-ulema (*Muslimanska svijest*, III./3. i 12. V. i 10. VI. 1938., 46, 47, 48).

savezništvu, povlašten položaj u području Sredozemlja, koje je ona smatrala isključivo svojom domenom.

Budući da je Stojadinovićeva politika pružala dokaze da je opao utjecaj Francuske i Velike Britanije na Balkanu, talijanska je vlada, poslije podjele interesnih sfera s Njemačkom, promijenila svoju politiku prema Jugoslaviji. Ona je napustila ideju razbijanja Jugoslavije, radi čega je bila pomagala separatističke pokrete, prihvativši program njezina integralnog uključivanja u interesnu sferu Italije.

U takvim prilikama došlo je do sklapanja jugoslavensko-talijanskog sporazuma, što je potpisan u Beogradu 25. ožujka 1937. Obje vlade smatrale su da je sporazum, u novostvorenim međunarodnim okolnostima, od obostranog interesa pa su mu pridavale značenje otvaranja nove ere u međusobnim odnosima.[319]

Za jugoslavensku je vladu, osim odredaba o poštovanju međusobnih granica i o miroljubivom rješavanju spornih pitanja, od najveće važnosti bio član četvrti tog ugovora, kojim su se obje strane obvezale da neće trpjeti na svojim teritorijima, niti ma na koji način pomagati bilo kakvu aktivnost uperenu protiv teritorijalnog integriteta ili postojećeg poretka druge ugovorne strane. Ugovor je dopunjen naročitom izjavom ministra Ciana,[320] kojom su podrobnije utvrđene spomenute obveze.

Tim dodatkom ugovoru Italija se izričito obvezala da će, u okviru zabrane svake djelatnosti uperene protiv integriteta jugoslavenske države, internirati Pavelića i druge ustaške vođe, a pripadnike ustaških organizacija prognati (deportirati) u talijanske kolonije ili ih zatočiti (konfinirati), da će spriječiti svaku njihovu aktivnost i onemogućiti im dodir s ljudima iz zemlje.[321] Te odredbe odnosile su se i na pripadnike drugih (navlastito albanskih i makedonskih) separatističkih i terorističkih organizacija.

S gledišta Stojadinovićeve politike, potpisivanje ugovora s Italijom značilo je veliki jugoslavenski uspjeh. Preuzevši obveze da će prestati pomagati ustaški i druge separatističke pokrete, te da će onemogućiti njihov

319 »Potpisivanje sporazuma o petogodišnjem miru na Jadranu. Jugoslavija i Italija obvezuju se na poštovanje zajedničkih granica i na međusobnu neutralnost u slučaju neizazvanog sukoba sa trećom silom. U svojoj izjavi grof Ćano ističe uspostavljanje uzajamnog povjerenja, likvidaciju ustaškog problema i povlastice hrvatsko-slovenačkih manjina u Italiji« (*Politika*, XXXIV./26. III. 1937., br. 10359).

320 J. B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, 1934.-1941., n. dj., 73 i 301-303.

321 Osim toga talijanska se vlada obvezala da će obavijestiti jugoslavensko redarstvo o imenima onih koji se žele vratiti u Jugoslaviju i da će primiti jednoga jugoslavenskog službenika radi dodira što se tiče provedbe tog sporazuma. Kao predstavnik beogradskog Ministarstva unutrašnjih poslova u Italiju je bio upućen Vladeta Milićević (F. Tuđman, Okupacija i revolucija, Zagreb, 1963., 23).

rad, Italija je jugoslavenskoj vladi učinila velike ustupke. Stojadinovićeva je vlada dobila time jamstvo za integritet svojih državnih granica baš od Italije koja je dotada otvoreno pokazivala teritorijalne prohtjeve prema Jugoslaviji, a ujedno je time, suzbivši potporu Italije hrvatskomu nacionalnom pokretu (ne samo Paveliću nego i mogućnost eventualnog oslonca Mačeku), učvrstila svoj unutrašnji položaj, jer je sad mogla zauzimati odlučnije i nepopustljivije stanovište u pregovorima s Mačekovim vodstvom HSS-a za rješenje hrvatskog pitanja.

Iz svih tih unutrašnjih i međunarodnih razloga jugoslavenska je vlada primila ugovor s Italijom kao uvod u trajnije poboljšanje odnosa sa svojim jadranskim susjedom, koji joj je dotada zadavao najviše glavobolje.

Mussoliniju je beogradski ugovor odgovarao prije svega kao put mirnog prodiranja, dotično uključivanje čitave Jugoslavije u interesnu sferu Italije. Prema tome, to je bio samo taktički potez u okviru plana za osvajanje šireg utjecaja na Balkanu i u Podunavlju. Fašistička je Italija išla za tim da ona u interesnu sferu svog imperija, pored Jugoslavije, uključi i ostale podunavske zemlje – Austriju, Mađarsku i Rumunjsku. Osim toga, ugovor s Jugoslavijom bio je za Italiju od važnosti i kao brana za sprečavanje ekspanzije Njemačke prema Trstu i jugoistočnoj Europi. Bez obzira na savez i na ideološku povezanost fašističke osovine Rim-Berlin, Italija je sumnjičavo gledala na sve veću moć Njemačke[322] i na njezine pothvate, što ih je poduzimala uglavnom bez savjetovanja svog saveznika u Rimu.

STOJADINOVIĆEVA VLADA RAZBIJA BALKANSKU I MALU ANTANTU

Budući da je već prije ugovora s Italijom sklopila (24. siječnja 1937.) »pakt o vječnom prijateljstvu« s koburškom Bugarskom, pa u tijeku sporazumijevanja s Rimom (u ožujku 1937.) odbila francuski prijedlog da vlade Male Antante sklope s Francuskom vojni savez, a zatim (u travnju 1937.) odbila i nastojanje Beneša da Jugoslaviju odvrati od proosovinske orijentacije prijedlogom za uključenje u obrambeni sustav Francuska-

322 U doba pregovora za sklapanje beogradskog ugovora Ciano je jugoslavenskom predstavniku Subotiću otvoreno stavio do znanja, da Njemačka nije samo opasan protivnik za neprijatelja, nego i težak prijatelj za saveznika, pa da će zbog toga savez Italije i Jugoslavije ojačati njihov položaj prema Njemačkoj u suradnji s njome (J. B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 67).

-ČSR-SSSR,[323] Stojadinovićeva je vlada u stvari razbila Balkansku i Malu Antantu, čime je potkopala temelje one politike na koju se Jugoslavija upirala u okviru europskoga versailleskog poretka. U to doba vanjskopolitička nastojanja Pavla i njegova predsjednika vlade Stojadinovića bila su već čvrsto usmjerena prema silama Osovine, smatrajući da razvitak međunarodnih prilika u Europi i interesi Jugoslavije nužno nameću takvu novu politiku jugoslavenske vlade.

U sklapanju jugoslavensko-bugarskog pakta »o vječnom prijateljstvu« važnu ulogu imao je dogovor o usklađenju zajedničkih aspiracija prema Grčkoj: Solun je trebao biti pripojen Jugoslaviji, a Dedeagač Bugarskoj, kao što će i u sporazumijevanju s Italijom biti nazočna misao o zajedničkoj podjeli Albanije, prema kojoj su neki odgovorni čimbenici bili uzdržani, a drugi je oduševljeno prihvaćali kao ostvarenje nacionalnih ciljeva još iz balkanskih ratova, kad je Srbija sklopila tajni sporazum s Grčkom o podjeli Albanije.[324]

Stojadinovićeva je vlada ostala na stanovištu nepriznavanja SSSR, jer da bi uspostavljanje sovjetskog predstavništva u Beogradu bilo središte za jačanje komunističke propagande. Stoga je Stojadinović, u doba posrednih pregovora o uspostavljanju diplomatskih odnosa, izjavio u Senatu (ožujka 1937.) da prije toga »Jugoslaviji treba još jedna garantija da se Sovjeti neće mešati u naše unutrašnje stvari«, a jugoslavenski predstavnik u Društvu naroda Ivan Subotić, u izravnim razgovorima iste godine sa sovjetskim komesarom za vanjske poslove Litvinovim, tražio je da Sovjetski Savez zauzvrat obuzda djelatnost i propagandu komunističke stranke u Jugoslaviji, to više što ona izaziva suprotni učinak, tjerajući Jugoslaviju u krilo protivnika Moskve. Litvinov je to primio ozbiljno »vrlo prijatno dirnut«.[325]

Dalji tijek tih razgovora nije još rasvijetljen, ali ostaje otvoreno pitanje je li bila i s tim u nekoj vezi staljinistička čistka revolucionarnih kadrova KPJ u kojoj je u ljeto 1937. najprije bio zahvaćen sekretar CK KPJ Gorkić i u kojoj su zatim nestali deseci drugih jugoslavenskih revolucionara.

U doba njemačkog Anschlussa Austrije i sudetske krize (1938. godine) izazvane Hitlerovim agresivnim zahtjevima Čehoslovačkoj, Sto-

323 Predsjednik Čehoslovačke Republike Eduard Beneš bio je došao (5. IV. 1937.) u tu svrhu u Jugoslaviju, ali je njegov posjet ostao bez rezultata. Knez Pavle i Stojadinović dali su mu naslutiti da zbog nastalih promjena u međunarodnim odnosima smatraju Malu Antantu mrtvom (J. B. Hoptner, n. dj., 69, 81; M. Stojadinović, Ni rat ni pakt, n. dj., 552, 646-7).

324 D. Biber, n. dj., nast. 39-41.

325 Isto, 34.

jadinovićeva je vlada zauzela stanovište nemiješanja, dobivši zauzvrat obećanje Hitlerove vlade da će Njemačka poštivati teritorijalni integritet i neovisnost Jugoslavije. Štoviše, Njemačka je navodno stavljala u izgled Stojadinovićevoj vladi i mogućnost pripojenja Bugarske Jugoslaviji,[326] što, uz poznato sporazumijevanje s Italijom o Solunu i o Albaniji, govori da se Stojadinović mogao zanositi da će svojom politikom baš pomoću osovinskih sila od Jugoslavije stvoriti balkansku silu prvoga reda. Osim toga, u beogradskim vladajućim krugovima prihvatili su priključenje Austrije Njemačkoj kao povoljno rješenje kojim se uklanja opasnost ponovnog uspostavljanja Habsburške Monarhije. Zbog toga je *Anschluss* čak i javno službeno odobravan kao oživotvorenje ideala ujedinjenja njemačkog naroda.[327]

Iako su zapadne sile, Francuska i Velika Britanija, svojom politikom popuštanja agresivnom pritisku fašističke Italije i nacističke Njemačke, dovele ne samo do kapitulantskog Münchenskog sporazuma (29. rujna 1938.) već time zapravo i utjecale na novo usmjerivanje politike malih zemalja, one ipak nisu bile voljne da se male europske države iz svojih interesnih sfera sasvim prepuste utjecaju i dominaciji fašističkih sila. Zbog toga su vlade zapadnih sila, izražavajući nezadovoljstvo s politikom Stojadinovićeve vlade, koja je Jugoslaviju suviše vezala za osovinski tabor, nastojale da u Jugoslaviji protiv Stojadinovićeve politike potaknu na jaču aktivnost one prozapadne političke struje, koje su, i bez obzira na trenutačne odnose snaga, iz programskih ili tradicionalnih razloga, bile protiv slabljenja saveza Jugoslavije sa zapadnim silama.

NOVI IZBORI ZA NARODNU SKUPŠTINU 11. PROSINCA 1938.

Ocjenjujući da mu vanjskopolitička situacija omogućava učvrstiti i svoj unutrašnji položaj, Stojadinović je odlučio poći na nove izbore.

Još nije bio prošao četverogodišnji mandat Narodne skupštine (izabran svibnja 1935.) kad je Kraljevsko namjesništvo, na Stojadinovićev pri-

---

326 General Simović govori u svojim memoarima da je o ponudi Njemačke za priključenje Bugarske i o ponudi Italije o uzimanju Soluna, doznao 1938. kao načelnik generalštaba od predsjednika vlade i ministra vanjskih poslova Stojadinovića (V. Kljaković, Memoari generala Simovića i dokumenti 1939.-1942., 2, *Politika*, LXVII./21. VIII. 1970., br. 20431-20526).

327 Govor ministra dra Dragoljuba Kujundžića, Zašto su Srbi protiv federacije; o Anschlussu i o vanjskoj politici vlade (*Jugoslavenski list*, XXI./17. V. 1938., br. 115).

jedlog, donijelo odluku o raspuštanju Skupštine, i o raspisivanju novih izbora za 11. prosinca 1938. On se nadao da će na izborima odnijeti uvjerljivu pobjedu, pa da će ojačanim političkim položajem moći biti još odlučniji u provedbi politike svoga novog smjera (»kursa«). Istodobno, da bi proširio izborno okupljanje oko JRZ-e, u vladu je uveo kao ministre Svetislava Hođeru, predsjednika Jugoslovenske narodne stranke – »borbaša« i Antu Mastrovića, biv. zastupnika Živkovićeve i Jevtićeve stranke iz Hrvatske.[328]

Oslanjajući se na ukupnu državnu upravu, Stojadinović je razvio energičnu akciju da bi osigurao punu pobjedu nad Blokom udružene opozicije, što je nastao izbornom koalicijom Bloka narodnog sporazuma (prečanske SDK i srbijanske UO) s Jevtićevom JNS. Skupina prvaka SLS, koja se nije slagala s Koroščevom politikom, također se pridružila oporbenoj kandidatskoj listi na čelu s Mačekom.[329] A i Korošec osobno, iako je još uvijek bio jedan od glavnih stupova vladine i JRZ-e koalicije, počeo se sve više razilaziti sa Stojadinovićem zbog sve očitijih autoritarnih i pronjemačkih tendencija njegove politike. Stojadinovićevu izbornu krilaticu »Jedan kralj, jedan narod, jedna država«, glasilo Koroščeve stranke *Slovenec* skratilo je u »Jedan kralj, jedna država«, što je bio izraz programskih razlika.[330] Inicijativni odbor za osnivanje Radničke stranke u Hrvatskoj pozvao je radničku klasu, namještenike, seljake i građanstvo Hrvatske da glasa za kandidate HSS i SDK, smatrajući pobjedu liste Bloka narodnog sporazuma preduvjetom za pobjedu načela demokracije i nacionalne slobode nad fašističkim režimom.[331] Srbijanski republikanci pozvali su »sve ubeđene demokrate« na apstinenciju na izborima.[332] U Hrvatskoj je na apstinenciju pozvana grupa dr. Buća oko lista *Nezavisnost*, jer da Maček ne vodi politiku u hrvatskomu starčevićanskom duhu, dok je grupa oko dr. Mile Budaka i Leonarda Grivičića u *Hrvatskom narodu* pozvala na glasovanje za Mačekovu listu, unatoč tome što se ograđivala od njegove politike;[333] dio najekstremnijih frankovačko-ustaš-

[328] *Politika*, XXXV./11. X. 1938., br. 10909.

[329] Proglas »Svim sumišljenicima i zavedenim Slovencima«, koji su potpisali dr. Anton Brecelj, liječnik, Jože Gostinčar, ministar, dr. Jakob Mohorić, odvjetnik, dr. Ivan Stanovnik, odvjetnik (u autorovu posjedu).

[330] D. Biber, n. dj., nast. 2.

[331] Proglas u obliku tiskanog letka od 6. XII. 1938. (u autorovu posjedu).

[332] Proglas »Našim prijateljima i svima pravim demokratima« koji su potpisali: Jaša M. Prodanović, Aleksa Tomić, dr. Vojislav Vujanac, Vladimir Simić, dr. Mladen Žujović (u AIHRPH).

[333] Pristaše Hrv. stranke prava i izbori (*Muslimanska svijest*, III./ 21. XII. 1938., br. 55; *Hrvatski politički vjesnik* br. 3, koncem studenoga 1938. (ilegalno glasilo »Hrvatskih nacionalista«); *Politički vjesnik*, Zagreb, br. 6, prosinac 1938. – fotokopije u autorovu posjedu).

kih elemenata odnosio se prema izborima kao da oni za hrvatski narod nemaju nikakvo značenje, jer će rješenje doći izvana, a dio Pavelićevih ustaških sljedbenika, u ime »hrvatskih nacionalista« pozvalo je na glasovanje »protiv postojanja ove države.[334] Stojadinovićeva je vlada, sa svojom režimskom strankom (JRZ-om) vodila izbornu borbu kao državotvorni čimbenik i jedina politička sila koja još može spasiti državu nasuprot oporbi, »državnom neprijatelju broj jedan«.

Vlada je osobito isticala da je postigla mir i sigurnost državnih granica, na što su pristaše Mačekove oporbene liste odgovarali da samo ona država može biti sigurna prema vani, koja je postigla svoje unutrašnje smirenje u duhu prave demokracije, slobode i pune ravnopravnosti. Budući da se znalo da izbori ne mogu donijeti nikakve ozbiljnije promjene u političkom opredjeljivanju hrvatskog, slovenskog i muslimanskog izbornog tijela, to je prava svrha izbora bila borbe između Stojadinovićeve vlade i srbijanskih oporbenih stranaka oko toga tko je zapravo predstavnik srpskog naroda, JRZ ili UO, jer od toga je ovisilo s kim hrvatsko vodstvo treba napraviti konačni sporazum o unutrašnjem preuređenju države.[335] Hrvatski su prvaci isticali da poslije izbora valja dokrajčiti sa stanjem u kojem se već dva desetljeća (1918.-1938.) »unutrašnja politika osniva na laži i obmani« da Hrvati ruše ovu državu, da stoje »u vezi s vanjskim neprijateljima«, u ime čega vladaju režimi što »ubijaju pojam slobode i ljudskog dostojanstva«.[336]

Od 4,080.286 upisanih izbornika na prosinačke izbore izišlo je 3,039.041 ili 74,48% glasača. Vladina (JRZ) lista, na čelu s Milanom Stojadinovićem, dobila je po službenim podacima 1,643.783 ili 54% glasova, a po izbornom zakonu pripalo joj je 306 (od 373) ili 82% zastupničkih mandata; Blok udružene opozicije na čelu s Vladkom Mačekom dobio je 1,364.524 ili 44,9% glasova i svega 67 ili okruglo 18% mandata. Profašistička lista Dimitrija Ljotića dobila je ukupno 30.734 ili 1,01% glasova i ostala bez mandata.[337]

Oporba je stavljala prigovore na provedbu izbora zbog toga što su vladini organi izvršili različite povrede zakona (glasovanje za umrle i

---

334 U smislu poricanja važnosti izbora govori jedan proglas što ga je u to doba izdao neki »Odbor za organizaciju otpora i borbe« (u autorovu posjedu), a poziv Pavelićevih nacionalista, poslije Budakove izjave u *Hrvatskom narodu*, upućen je i u ilegalnom *Hrvatskom političkom vijesniku*, (br. 3, Zagreb, koncem studenog 1938.) pod naslovom »Svi moramo glasati«.

335 Poslije izbora mora se na svaki način riješiti hrvatsko pitanje (*Muslimanska svijest*, III./31. X. 1938., br. 53). U tom su duhu bili i mnogi komentari najvažnijih zagrebačkih listova.

336 Govor dra Jure Šuteja na izbornom skupu u Splitu (*Jadranski dnevnik*, V./ 5. XII. 1938., br. 283).

337 Službeno saopćenje Glavnog biračkog odbora (*Politika*, XXXVI./11. I. 1939., br. 10998).

odsutne osobe, krivotvorenje rezultata), te različite druge smicalice[338] da bi vladinoj listi osigurali pobjedu, a isto tako i prigovor zbog favoriziranja vladine liste pri raspodjeli mandata po složenom majoritetnom i proporcionalnom sustavu. O demokratičnosti toga izbornog sustava i o načinu na koji su »narodni zastupnici« došli u Narodnu skupštinu govore slijedeći primjeri: u kotaru Ivanec kandidat oporbene liste dobio je 11.109 glasova, a mandat je pripao vladinu kandidatu za koga je glasovalo 60 izbornika; u kotaru Krapina oporbeni kandidat je imao 8.623 glasa, a mandat je dobio vladin kandidat sa 52 glasa; u kotaru Klanjec za oporbenog kandidata glasovalo je 7.614 birača, a mandat je dodijeljen vladinom kandidatu za koga je glasovalo ukupno 14 birača.[339] Takav način stvaranja »narodnog predstavništva« potpirivao je nezadovoljstvo naroda, produbljujući ne samo stranačke nego i nacionalne suprotnosti do granica eksplozivnih napetosti.

---

338 Tako je npr., radi utjecaja na katoličke glasače, na sam dan izbora putem radija objavljena vijest da je zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac glasovao za vladinu listu, što je ovaj demantirao, a kad demanti nije objavljen, onda je to učinio posebno tiskanim proglasom »Istina o glasovanju Hrvatskoga Metropolite«, Zagreb, 16. XII. 1938. (letak u autorovu posjedu).

339 T. Jančiković, Hrvati u izborima 11. prosinca 1938., Zagreb, 1939., 31-33 i dr.

IV.

RAZVITAK REVOLUCIONARNOG POKRETA I POKUŠAJI STVARANJA PUČKE NARODNE FRONTE

STVARANJE NARODNOFRONTOVSKOGA ANTIFAŠISTIČKOG POKRETA

U tim godinama kad je neprestana kriza državnopolitičkog poretka monarhističke Jugoslavije izazivala sve dublja previranja u vladajućim redovima jugoslavenske buržoazije, te je ona bila prisiljena mijenjati ne samo prve ličnosti i glavne predstavnike režima (Uzunović – Jevtić – Stojadinović) nego i političkostranačku podlogu svoje vladavine (JNS-JRZ), što je bilo odraz spoznaje dvora i centralističko-hegemonističkih vrhova da moraju tražiti nekakav izlaz za rješenje srpsko-hrvatskih odnosa, kako se za njih postavljao problem nacionalnog pitanja, i po cijenu stanovitog odstupanja od velikosrpsko-hegemonističih i centralističko-unitarističkih koncepcija – u stvarnosti društvenog i političkog života Jugoslavije ubrzano se očitavalo sve šire jačanje nacionalnog i revolucionarnog pokreta.

Za ta politička kretanja bilo je karakteristično da su se nacionalnooslobodilački i klasni revolucionarni pokreti još uvijek razvijali odvojeno, bez programske i akcione povezanosti, da je nacionalnooslobodilački pokret bio pod vodstvom građanske klase i seljaštva te da se zbog svoje povijesne uloge u njemu, HSS javljala kao glavna oporbena sila u odnosu na sve režimske skupine; zatim, da se revolucionarni klasni pokret pojavljuje kao sve znatnija politička snaga, ali da u političkom životu zemlje još ni izdaleka nije postao sastavnica ravnopravna građanskoj, kako zbog toga što je u jugoslavenskom društvu nacionalno pitanje bilo od prvotnog značenja, tako i stoga što je radnička klasa bila razmjerno malobrojna.[340] Tome valja dodati da je sam radnički pokret bio još nejedinstven: sindi-

---

[340] Zbog privredno-tehničke nerazvijenosti i zaostalosti kapitalističke Jugoslavije, struktura pučanstva jedva se nešto malo mijenjala i ostala je približno jednaka naprijed iznesenoj (po popisu stanovništva iz 1931. godine). To znači da je u sredini tridesetih godina radnička klasa u Jugoslaviji brojila po prilici između jedne sedmine i jedne šestine pučanstva. (Procjena na osnovi dinamike kretanja stanovništva od 1931. do 1948. i 1953., vidi: V. Blašković, *Ekonomska geografija Jugoslavije*, Zagreb, 1962., 64-87).

kalni pokret bio je još dijelom u rukama i pod utjecajem socijaldemokratskih reformista ili nacionalnih i režimskih organizacija, a sama Komunistička stranka nije još bila sređena ni organizaciono, zbog posljedica frakcijskih borbi i neprestanog proganjanja od strane reakcionarnog režima, koji je teškim redarstvenim terorom i uopće fašističkim metodama htio spriječiti razvitak revolucionarnog pokreta, ni programsko-politički zbog toga što je njezino vodstvo, nalazeći se pretežito u inozemstvu, određivalo političku taktiku više prema smjernicama Kominterne nego prema stvarnoj situaciji u zemlji.

U takvim prilikama, a u okolnostima međunarodnog širenja fašizma, i nasuprot njemu narodnofrontovskoga antifašističkog pokreta, razvijala se, sredinom treće decenije, u Jugoslaviji borba za jedinstvo radničke klase, za jačanje Komunističke stranke, za povezivanje nacionalnoga i revolucionarnoga radničkog pokreta, za ujedinjenje naprednih i demokratskih sila u antifašističku narodnu frontu.

U doba kad je održan Treći kongres klasnih sindikata (URSS-a) potkraj 1934. oni su bili pretežito u rukama reformističkog vodstva, koje je nametalo sindikalnim organizacijama *tradeunionistički* program borbe za ekonomske a ne i za političke ciljeve. Ali već tada počeli su se osjećati rezultati nastojanja komunista da izravnim radom u sindikatima pretvore URSS u klasno-borbenu i revolucionarnu organizaciju radničke klase. Nakon VII. kongresa Kominterne, CK KPJ dao je upute da komunisti postanu pokretači i uporni zagovornici borbe za puno sindikalno jedinstvo, koje je trebalo postići pretvaranjem URSS-a u glavno uporište jedinstva radničke klase, ali i radom komunista u svim ostalim sindikalnim organizacijama.[341]

Na osnovi iskustva iz svibanjskih izbora, kad su organizacije KPJ ostale dezorijentirane te su postupale veoma različito: od neuspjelih pregovora s Udruženom opozicijom i pokušaja nastupanja sa samostalnom listom, do smjernica da se glasuje za kandidate oporbe, ili do odluke da se izbori bojkotiraju (čega je bilo navlastito u Crnoj Gori i u Sloveniji), KPJ je pojačala napore da bi stvorila jedinstvo radničkog pokreta i oko njega širu antifašističku narodnu frontu.

S obzirom na to da se nasuprot vladajućoj buržoaskoj grupaciji formirao blok oporbenih građanskih stranaka, koji odbija suradnju s komunistima, a spreman je na sporazumijevanje s režimom, CK KPJ ocijenio

---

[341] Osim URSS-a u tom razdoblju postojale su i druge sindikalne organizacije: Opći radnički savez (ORS), Hrvatski strukovni savez, Jugoslavenski strukovni savez, a također i HRS, i JUGORAS, i drugi autonomni i strukovni savezi.

je da postoje uvjeti za stvaranje oporbene antifašističke narodne fronte pod vodstvom radničke klase.

Protufašistička, pučka, narodna fronta zamišljena je kao savez pomoću kojeg će radnička klasa, seljaštvo i potlačeni narodi doći do pobjede, a trebalo ga je stvoriti okupljanjem oko proleterske jezgre svih struja u radničkom pokretu, te lijevih elemenata iz seljačkih i nacionalnih pokreta.[342]

U kolovozu 1935. objavljena je programska podloga za stvaranje Jedinstvene radničke stranke. Svi pristaše jedinstva radničke klase pozvani su da pristupe osnivanju akcionih odbora Jedinstvene radničke stranke, te da rade na stvaranju Narodne fronte slobode, a svi pobornici slobode i narodne demokracije, bez obzira na stranačku pripadnost, da se okupe u Narodnu frontu slobode u borbi za priznanje prava svakog naroda, za opću amnestiju, za ukidanje zakona o zaštiti države i za demokratske slobode, za raspisivanje izbora za ustavotvornu skupštinu, za poboljšanje položaja radništva i seljaštva, protiv rata i fašizma, za uspostavljanje diplomatskih odnosa i saveza sa SSSR-om.[343]

Ta akcija za stvaranje Jedinstvene radničke stranke i Narodne fronte slobode nije urodila rezultatom. Osim toga što ju je režim sprečavao redarstvenim progonima, uhićenjem članova inicijativnog i akcionih odbora, za nju nisu bile sazrjele ni političke prilike. Neke oporbene građanske stranke uživale su široko političko povjerenje svih narodnih slojeva, predstavnici demokratskih nacionalnih i seljačkih stranaka (HSS, SDS, Zemljoradničke stranke, Crnogorski federalisti) odbijali su suradnju s KPJ, jednako uglavnom i predstavnici socijaldemokratskih i drugih socijalističkih grupa i struja, a politički utjecaj onog malog broja što je prihvatio predloženu programsku podlogu bio je i suviše neznatan.

Pokušaj stvaranja široke Narodne fronte slobode na podlozi borbe protiv rata i fašizma nije mogao tada u Jugoslaviji dati rezultate, jer se borba protiv fašizma nije tada još u najširim pučkim narodnim slojevima osjećala kao najaktualniji problem društveno-političkog života, već je to bila borba za rješenje nacionalnog pitanja na čelu koje su još stajale seljačke i građanske stranke. Zbog toga određivanje najvažnijih programskih zadaća KPJ na osnovi teze Kominterne da je fašizam glavni neprija-

---

342 Rezolucija Plenuma CK KPJ od lipnja 1935., i Odluka Politbiroa CK KPJ o zadaćama KPJ poslije VII. kongresa KI (IA KPJ, II., 353-361 i 363-379).

343 Programsku osnovu (»platformu«) potpisali su u ime zagrebačkoga Inicijativnog odbora za stvaranje Jedinstvene radničke klase (9. VIII. 1935.) dr. Božidar Adžija, publicist, i Miroslav Pintar, krojački radnik (prijepis u AIHRPH).

telj ne samo radničke klase nego i svih demokratskih slojeva, bez obzira na to što je ona općenito uzevši bila pravilna, u Jugoslaviji nije dala željene rezultate. Unatoč tome što se u poticanju stvaranja širokog, pučkog, narodnog pokreta, odlučno ukazivalo na štetnost krutih šablona, »revolucionarnih kalupa i drečave revolucionarne frazeologije«, u nastojanju da se programska podloga antifašističke narodne fronte, o jedinstvu radničke klase i naroda u borbi protiv fašizma, primijeni na jugoslavenske prilike otišlo se u pojednostavljenje. U tezi da je »protiv vladajućeg režima, vladajuće buržoazije, danas cijeli narod (a ne samo radnička klasa)«; i hrvatski i srpski i slovenski i nacionalne manjine, te da će stoga »predstojeća revolucija« biti »narodna«,[344] zanemareni su prvotni problemi jugoslavenskog društva u kojem se, zbog ugnjetavanja potlačenih naroda, na prvom mjestu postavljalo pitanje borbe za njihovu ravnopravnost, i zbog toga je takva podloga antifašističke fronte narodne slobode ostala u zraku, bez šireg odjeka u puku potlačenih naroda, pa stoga bez znatnijih rezultata.

U prilog tome govori i činjenica da su u tom smislu neki znatniji uspjesi postignuti jedino u Makedoniji, gdje nacionalnooslobodilački pokret nije imao svoju građansku političku stranku. Ondje je potkraj 1935., na inicijativu komunista, došlo do sjedinjenja nacionalnorevolucionarnih i demokratskih naprednih ljudi u *Makedonski narodni pokret (MANAPO)* na programu borbe za prava makedonskog naroda. MANAPO je težio za tim da postane široki pokret makedonskog naroda za rješenje makedonskoga nacionalnog pitanja u zajedničkoj borbi s naprednim snagama Jugoslavije. Tu su postignuti dosta vidni rezultati već na općinskim izborima 1936., a i na parlamentarnim izborima 1938., kad je MANAPO nastupio sa svojim kandidatima na listi oporbene Zemljoradničke stranke.[345] Pokret se, međutim, nije mogao učvrstiti zbog terora velikosrpskog režima, zbog suprotnog djelovanja buržoaskonacionalističkih i probugarsko-vrhovističkih elemenata iz VMRO-a, ali i zbog ne-

---

[344] Citati iz referata Blagoja Parovića o Fronti narodne slobode na splitskom plenumu CK KPJ, 9-10. VI. 1935. (Isp. *Pregled istorije SKJ*, Beograd, 1963., 200-201).

Marksistički publicisti pisali su o problemu stvaranja narodne fronte i u legalnim listovima (npr. V. Masleša, Narodni front i ranije koalicione vlade, *Pravna misao*, Beograd, 1936., 7-8, usp. V. Masleša, Dela, Sarajevo, 1954., II., 243-268). Kao jedan od članova Incijativnog odbora Miroslav Krleža pripremio je 1935. »teze za diskusiju, pro foro interno«, o političkoj i kulturnoj problematici stvaranja jedinstvene radničke stranke i Narodne (pučke) fronte, koje su pod naslovom »Teze za jednu diskusiju iz godine 1935., 7, 3-81; a zatim u sabranim djelima 1957. – M. Krleža, Deset krvavih godina i drugi politički eseji, Zagreb, *Nova misao*, Beograd, 1953., br., 473-600).

[345] L. Koliševski, Politički izvještaji CK KPM na I. kongresu KPM, n. dj., 41-42; D. Vlahov, Kroz historiju makedonskog naroda, n. dj., 105.

dovoljne snage komunista da se stave na čelo općenacionalnog pokreta i da ga programski tako postave da bi mogao biti podlogom za pokret većine naroda.

PROMJENA U STANOVIŠTU KPJ PREMA RJEŠAVANJU NACIONALNOGA PITANJA

U to doba došlo je do dalje evolucije pogleda o načinu rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Pod utjecajem prijetnje fašističkih sila, koje su (prije sporazuma sa Stojadinovićem) pomagale separatističke nacionalne pokrete za razbijanje Jugoslavije, KPJ je zauzela stanovište da se pravo na samoodređenje ne mora ostvariti otcjepljenjem, već da se kao težište borbe protiv režima velikosrpskog ugnjetavanja postavlja zahtjev da se izvojuje sloboda i ravnopravnost naroda u sklopu jugoslavenske državne zajednice. U vezi s tim istaknut je zahtjev za narodnim skupštinama, dotično saborima u Zagrebu, Ljubljani, Skoplju, Cetinju i Sarajevu, izabranim na slobodnim izborima.[346]

ŠTRAJKOVI, NASILJA I ZLOČINI SE NASTAVLJAJU

U tečaju 1935. i 1936. dolazi do sve brojnijih tarifnih i štrajkaških akcija radničke klase tako da je 1936. bilo već više od 400 štrajkova, a komunisti svojim radom u sindikatima, i zauzimanjem za jedinstvo sindikalnog pokreta, preuzimaju u svoje ruke mnoge organizacije URSS-a, u kojima je 1936. godine broj članova porastao od 30.000 na 54.000. Komunisti svojom aktivnošću sprečavaju razbijačku djelatnost »žutih« sindikata, a njihov rad osjeća se i u drugim društvenim i stručnim organizacijama i društvima, usprkos tome što jačanje revolucionarnog pokreta još uvijek ometaju brojna uhićenja istaknutih boraca radničke klase. Iako su poslije redarstvene provale potkraj 1935. te zatvaranja članova Zemaljskog biroa CK KPJ i pokrajinskih i drugih vodstava stranačke organizacije bile ozbiljno potresene (bilo je uhićeno oko 2000, a suđeno

[346] Iz okružnice Politbiroa CK KPJ, iz 1935. godine (prijepis u AIHRPH).



Hrvatski nacionalni borci – seljaci iz Like – na robiji u Zenici.

800 komunista), utjecaj KPJ jačao je i u redovima radničke klase i u redovima napredne inteligencije. Za sređivanje prilika u KPJ od velike je važnosti bila odluka aktiva KPJ u Moskvi (lipnja 1936.) da Organizacioni sekretarijat CK KPJ pod vodstvom Tita prijeđe u zemlju.[347] Važnu ulogu u jačanju revolucionarnog i antifašističkog pokreta ima stranački ilegalni i legalni napredni tisak. Osim ilegalnih časopisa i listova (*Proleter, Komunist, Klasna borba, Srp i čekić, Delo*), pokrenut je i veći broj legalnih radničkih i naprednih književno-kulturnih listova i časopisa.

Zbog nastavljanja hegemonističkog nasilja i profašističke politike Stojadinovićeve vlade, u tijeku 1936. i 1937. u mnogim mjestima dolazi do krvavih sukoba između oružništva i redarstva ne samo s pripadnicima nacionalnog i revolucionarnog pokreta nego i s pukom (osobito u hrvatskim krajevima, u Dalmaciji, Lici, Hrvatskom zagorju). Nezdravu atmosferu stvorenu hegemonističkom strahovladom zaoštravali su sukobi

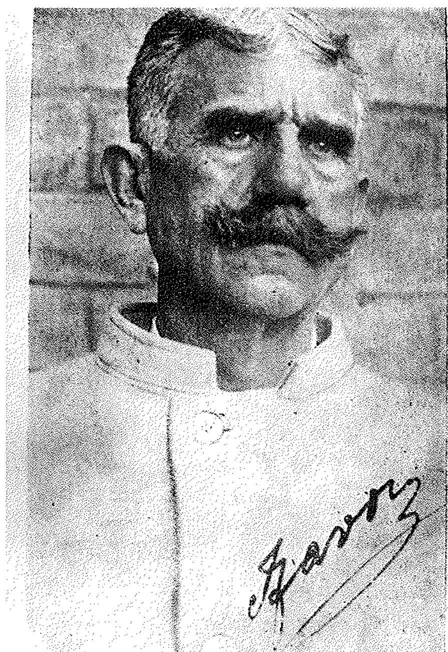
[347] U isto vrijeme novi Politbiro CK KPJ, u kojemu je po odluci Kominterne sekretar i dalje ostao Gorkić, preselio se iz Beča u Pariz, da bi se onemogućile dalje provale u vodstvu KPJ. (U novi Politbiro, osim Gorkića i Tita, ušli su Franc Leskošek, Sreten Žujović i Rodoljub Čolaković).

naprednih i reakcionarnofašističkih organizacija, koji su bili osobito oštri u redovima studentske mladeži, između napredne, revolucionarne i nacionalno-demokratske na jednoj i režimske ili profašističke na drugoj strani.

Posebno ogorčenje u Hrvatskoj izazvala je mučenička smrt zagrebačkog trgovca Stjepana Javora koji je nakon višegodišnje robije (od 1929.) umro u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici 27. ožujka 1936., od posljedica mučenja, gladi i upale pluća, a na dan njegova pokopa u mirogojskim



Hrvatski nacionalni borci, makedonski nacionalni borci i komunisti na robiji.



Stjepan Javor

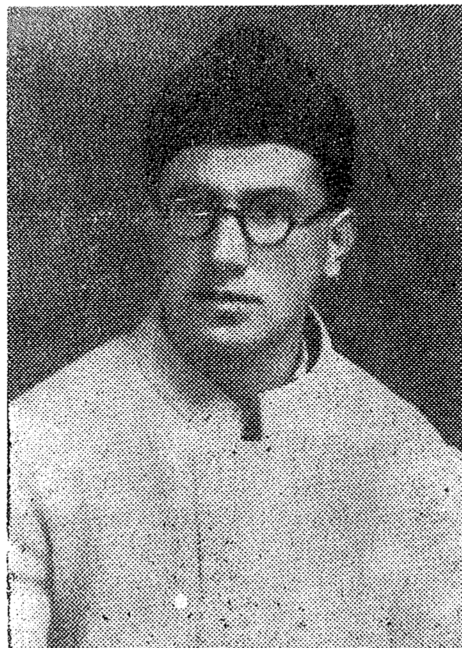


Juco Rukavina

Andrija Hebrang



Šime Balen



Hrvatski nacionalni borci i komunisti na robiji.



Pobijena hrvatska mladež – Senj, 9. svibnja 1937. – MGS.

arkadama 30. ožujka, u Zagrebu je došlo do demonstracija u kojima je, između ostaloga, ranjeno 19 demonstranata i 11 redarstvenika, i ubojstvo narodnog zastupnika i prvaka HSS-a u Lici sedamdesetčetverogodišnjega Karla Brkljačića 9. travnja 1936.,[348] zatim krvoproliće u Kerestincu i samoborskom kotaru gdje je 16. travnja 1936. došlo do razračunavanja između seljaka i četnika, u kome je više osoba ubijeno i ranjeno. Velik odjek ima opći štrajk na sveučilištima u Beogradu, u Zagrebu, i u Ljubljani travnja 1936., a ubojstvo naprednog studenta Krste Ljubičića u Zagrebu i krvoproliće u Belvederu u Crnoj Gori 26. lipnja 1936., gdje je oružništvo ubilo šest, a ranilo oko trideset ljudi, znaci su sve većeg zaoštravanja u svim dijelovima države. Veliko zaprepaštenje u hrvatskoj javnosti izazvalo je krvoproliće u Senju 9. svibnja 1937., kad je oružnički vod pod zapovjediništvom kapetana Koprivice, usred grada, bez ikakva povoda, pucao iz oružja dum-dum mecima u hrvatske mladiće i djevojke

---

[348] Karla Brkljačića ubio je 9. IV. 1936. u Trnovcu kraj Gospića četnik Stevo Pejnović. Tim povodom Izvršni odbor SDS izdao je letak »Samostalcima« (u Zagrebu, 10. travnja 1936.), koji su potpisali dr. Srđan Budisavljević, dr. Hinko Krizman, Sava N. Kosanović, Večeslav Vilder, osuđujući zločin »mračnih sila... koje žive od mržnje i rasula (i) ne daju da se sredi zajednički život Hrvata i Srba u ovoj državi« (primjerak letka u autorovu posjedu). Prije Brkljačića, Pejnović je istog dana u selu Smiljanu ubio Marka Uzelca i teško ranio Luku Tomljenovića (*Jutarnji list*, XXV./ 11. IV. 1936., br. 8696).

iz Like u otvorenom kamionu, koji su se, nakon nazočnosti koncertu što ga je u Senju održalo hrvatsko pjevačko društvo »Trebević« iz Sarajeva, vraćali svojim kućama. Tada je ubijeno 6 mladića i 1 djevojka: Marko Smolčić, Katica Tonković, Nikola Bevandić, Tome Nikšić, Franjo Jelača, Jakov Milković i Petar Frković. U povodu zločina oružništva u Novom Gradecu (virovitički kotar), gdje je ubijeno šest a teško ranjeno osam ljudi (među kojima i jedan 75. godišnji starac i jedan 15. godišnji dječak, te ondašnji narodni zastupnik), predsjednik HSS-a dr. Maček uputio je prosvjed predsjedniku vlade M. Stojadinoviću u kojem ga upozorava da »hrvatski narod ne traži od njega nikakve zadovoljštine, jer vrlo dobro zna – poučen dosadašnjim slučajevima, a osobito zločinom u Senju – da je ne može dobiti«, ali da će »u buduće svaki običan zločinački napadaj sile suzbiti svojom vlastitom silom«. Od režimskih zločina u 1938. posebno je u javnosti odjeknuo onaj u Primoštenu kraj Šibenika, kad su oružnici u sukobu s hrvatskim rodoljubima 27. studenoga 1938. ubili četiri seljaka: Vicu Bolanču, Antu Gaćinu, Jeru Petrinu i Jeru Radića.[349]



Senjske žrtve 1937. Polazak pogreba iz crkve Sv. Ivana Nepomuka u Gospiću, 11. svibnja 1937. – MGS.

349 Taj prosvjed umnožen je kao letak »Gospodinu dru Milanu Stojadinoviću predsjedniku vlade u Beogradu« (Zagreb, 3. X. 1937.) u kojemu su navedena i dva službena izvještaja o tome slučaju (primjerak u autorovu posjedu).



Pogreb primoštenskih žrtava (detalj) – studeni 1938. – FAH.



Pogreb primoštenskih žrtava (detalj) – studeni 1938. – FAH.



Pogreb primoštenskih žrtava – studeni 1938. – FAH.



Pogreb primoštenskih žrtava (detalj) – studeni 1938. – FAH.

Zbog mrcvarenja političkih uhićenika i članova njihovih obitelji na zagrebačkoj policiji i nečovječnog postupanja s političkim kažnjenicima (nacionalistima i komunistima) na robiji u Mitrovici i u Lepoglavi, Maček je godine 1936. i 1938. uputio i javna prosvjedna pisma ministru pravde i ministru unutrašnjih poslova, tražeći u ime čovječnosti human postupak i liječenje oboljelih kažnjenika, među kojima se spominju i istaknuti komunisti Marijan Stilinović, Krsto Popivoda, i dr.[350] Osim toga na inicijativu komunista u javnosti su poduzimane mnoge akcije za poboljšanje položaja kažnjenika, što je ujedno politički mobiliziralo puk protiv tiranije režima. U tijeku 1937. komunisti su organizirali antifašističke demonstracije prigodom dolaska u Jugoslaviju predstavnika fašističke Italije i Njemačke (grofa Ciana i von Neuratha), a manifestacije za mir i za demokratizaciju zemlje u drugim povodima.

STVARANJE NACIONALNIH KOMUNISTIČKIH STRANAKA SLOVENIJE I HRVATSKE

Nakon dolaska u zemlju, Organizaciono je tajništvo (sekretarijat) CK KPJ pod vodstvom Tita razvilo sustavnu djelatnost radi organizacionog i idejnopolitičkog učvršćenja KPJ. U tome su postignuti vidljivi rezultati usprkos ozbiljnom potresu što ga je KPJ doživjela provalama i hapšenjima u tijeku 1936. godine.

Od posebnog značenja za dalje jačanje revolucionarnog pokreta bila je provedba odluke Četvrte zemaljske konferencije iz 1934. godine o osnivanju Komunističke stranke Hrvatske i Komunističke stranke Slovenije.

Sve dotadašnje iskustvo govorilo je da nacionalno pitanje u višenarodnoj jugoslavenskoj državi postaje osnovnim pitanjem ne samo svakodnevne političke borbe nego i buduće socijalističke revolucije, a KPJ nije mogla u potpunosti, niti s potrebnim autoritetom, voditi borbu za ravno-

---

[350] U pismu upućenom dru A. Korošcu, ministru unutrašnjih poslova, dne 7. ožujka 1936., posebno se spominje slučaj surovog mučenja Đure Regana, Huberta Vidakovića, Vinka Švaba i dr., te učiteljice Franjice Budak, majke četvero djece, supruge komunističkog revolucionara Divka Budaka (M. Glojnarić, Voda govori, n. dj., 301-307).

Letak »Dr. Vladko Maček o nečovječnom postupku prema političkim osuđenicima. Pismo upućeno ministru pravde. Zagreb, 23. listopada 1936.«; Pismo »Gospodinu dru Antonu Korošcu, ministru unutrašnjih poslova, Beograd. U Zagrebu, dne 17. rujna 1938. (primjerak letka i prijepis pisma u autorovu posjedu).

pravnost i za priznanje prava na samoodređenje potlačenim narodima ako je i sama bila organizirana na centralističkim načelima još iz doba kad je zastupala teoriju jugoslavenskoga nacionalnog integralizma. Stvaranje nacionalnih Komunističkih stranka označilo je stoga put približavanja komunističkog pokreta radničke klase s nacionalnooslobodilačkom i revolucionarnom borbom potlačenih naroda.

U Manifestu osnivačkog kongresa Komunističke stranke Slovenije (koji je održan 17. travnja 1937. kod Trbovlja, u organizaciji Edvarda Kardelja, Franca Leskošeka i Mihe Marinka) osuđen je profašistički režim Stojadinović-Korošec i iznijeta programska podloga slovenskoga revolucionarnog pokreta. Komunistička stranka Slovenije pozvala je sve demokratske snage da se udruže u borbi za nacionalna prava i za ujedinjenje slovenskog naroda protiv svakog ugnjetavanja, za demokratske slobode, za federativno uređenje države i za sazivanje Konstituante.[351]

Na osnivačkom kongresu Komunističke stranke Hrvatske, održanom 1-2. kolovoza 1937. kraj Samobora, glavni je referat o značenju osnutka i o zadacima KSH podnio Josip Broz Tito. Osnivački kongres KS Hrvatske izabrao je Glavni odbor KSH i uputio proglas hrvatskom narodu, u kojemu se govori da osnivanje KSH svjedoči o borbi KPJ za ideju nacionalne slobode, ravnopravnosti i bratstva među narodima; da je radnički pokret kao dio svoga naroda krvno zainteresiran da hrvatski narod bude slobodan, da mu bude osiguran razvitak, da se poštuje sve što je lijepo i napredno u njegovim tradicijama i kulturi; da se on, boreći se za te ideale, bori ujedno protiv nacionalne zagriženosti (šovinizma), jer napredak i sloboda hrvatskog naroda mogu biti najbolje osigurani u bratskoj slozi i u suradnji s ostalim narodima Jugoslavije. Pozivajući u borbu za nacionalna i demokratska prava, te za sazivanje ustavotvorne skupštine, kongres predlaže stvaranje narodne fronte na osnovi sporazuma Komunističke stranke Hrvatske, Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke.[352]

Osnivanje KS Slovenije i KS Hrvatske bilo je od velikog političkog i unutarstranačkog značenja. Ono je omogućivalo KPJ da se s jasnijeg i

---

351 Ustanovni kongres Komunističke stranke Slovenije; Manifest slovenskomu narodu (IA KPJ, II. 404-409; K.S.H. in K.S.Sl.; Srpski komunisti i osnivanje Komunističke stranke Slovenije i Hrvatske (*Proleter*, XIII./11. okt. 1937., br. 6-7).

352 Proglas KSH (*Proleter*, XIII./12, nov. 1937., br. 7-8); Materijali o osnivačkom kongresu Komunističke stranke Hrvatske u AIHRPH; Živjela KSH. Hrvatska radnička klasa i borba hrvatskog naroda; KSH i Hrvatski Narodni pokret (*Proleter*, XIII./11. Okt. 1937., br. 1-3); Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske, Zagreb, 1958.

principijelnijeg stanovišta uključi u nacionalnooslobodilačku borbu potlačenoga hrvatskog i slovenskog naroda, povezujući je s revolucionarnom borbom radničke klase. Osnutak KS Slovenije i KS Hrvatske značio je veliki korak u suzbijanju monopolističkog položaja seljačkih i građanskih stranaka, u prvom redu HSS-a, koji su one stekle u očima širokih narodnih slojeva gotovo dvadesetogodišnjom borbom na čelu nacionalnog pokreta. Osnivanje nacionalnih komunističkih stranaka ubrzalo je i razvitak revolucionarnih radničkih kadrova i suzbijanje utjecaja socijaldemokrata i reformista u radničkom pokretu (u Sloveniji socijaldemokrati i kršćanski socijalisti, u Hrvatskoj URS i HRS).

Osnivanje Komunističkih stranaka Slovenije i Hrvatske pospješilo je i dalju razradu stanovišta KPJ o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u cjelini. Učvršćivanje pokrajinskih vodstava u ostalim zemljama Jugoslavije, u kojima tada još iz mnogih razloga nije došlo do osnivanja nacionalnih (zemaljskih) komunističkih stranaka, KPJ je zapravo u svom unutrašnjem ustrojstvu počela provoditi ona načela za koja se teoretski i programski zauzimala u rješavanju nacionalnog pitanja. U jesen 1937. obnovljen je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, kojem je tajnikom (sekretarom) postao Aleksandar Ranković. Lipnja 1937. održana je Prva konferencija KPJ za Crnu Goru, na kojoj je izabran Pokrajinski komitet. Te je godine u velikoj mjeri bio obnovljen i rad organizacija KPJ u drugim dijelovima Jugoslavije. Budući da je Gorkić 1936. u sklopu uputa o stvaranju antifašističkoga omladinskog pokreta, bio donio odluku o raspuštanju SKOJ-a, godine 1937. osnovana je pri CK KPJ Omladinska komisija pod vodstvom Ive Lole Ribara, koja je na početku 1938. postala CK SKOJ-a.

KPJ PREMA UNUTRAŠNJIM POLITIČKIM ZBIVANJIMA

U srpnju 1937. Komunistička je internacionala smijenila Gorkića s dužnosti glavnog tajnika (generalnog sekretara) KPJ,[353] i otada se jugoslavenski komunistički pokret razvija pod vodstvom Josipa Broza Tita. U sustavu staljinističkih progona i »čistki« u Sovjetskom Savezu uništen je velik broj najistaknutijih kadrova revolucionarnoga komunističkog pokre-

[353] Gorkić je bio pozvan u Moskvu i uhićen pod sumnjom da je imperijalistički špijun, a zatim je nestao u staljinističkim čistkama.

ta naroda Jugoslavije.[354] Zbog brojnih uhićenja u Kominterni se stvorilo mišljenje da je KPJ puna imperijalističkih špijuna, pa je došlo i do prijedloga o njezinu raspuštanju. Tome se usprotivio Josip Broz Tito, dokazujući da je KPJ, u zemlji baš u posljednje vrijeme postigla vidljive uspjehe u organizacionom sređenju i u političkoj djelatnosti, te da je pogrešno donositi sud o KPJ u cjelini kroz prizmu stanja u njezinoj emigraciji. Dobivši potporu Georgija Dimitrova, tajnika Kominterne, Titu je pošlo za rukom spriječiti raspuštanje KPJ, zatraživši ujedno da se njezino novo vodstvo stvori u zemlji. Kominterna je prihvatila te prijedloge i potkraj 1937. povjerila Titu mandat da sastavi novi CK KPJ.

Vrativši se u domovinu, Tito je stvorio u početku 1938. novo vodstvo KPJ, kojega su svi članovi bili u zemlji (sačinjavali su ga, osim Tita, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Franc Leskošek, Miha Marinko, Milovan Đilas i Ivan Milutinović). Osnivanje novog vodstva, izraslog iz revolucionarne borbe radničke klase u zemlji, označilo je prijelom u životu KPJ u smislu uklanjanja negativnog nasljeđa prošlosti i mnogih onih slabosti u određivanju političko-programskih zadaća KPJ i u njezinu organizacionom životu, što su ometale razvitak revolucionarnoga radničkog pokreta naroda Jugoslavije gotovo za sve vrijeme dok se vodstvo KPJ nalazilo u inozemstvu. Novo je vodstvo svoj rad usmjerilo na organizaciono učvršćenje KPJ i na njezino akciono povezivanje s revolucionarnim gibanjem radnog puka grada i sela, te s najvažnijim političkim zbivanjima u zemlji. Za unutrašnje učvršćenje KPJ od prvotne važnosti bilo je razbijanje frakcionaških, sektaških i oportunističkih grupa (Petka Miletića na robiji,[355] frakcionaške grupe u Dalmaciji, i grupe u Srbiji koja je s ideloških stanovišta Sime Markovića pokušala čak stvoriti posebnu stranku tzv. starih boljševika).

Usporedo s organizacionim sređenjem, KPJ je činila napore za proširenje programske podloge svoje političke djelatnosti. U povodu sporazuma vodstva oporbenih, demokratskih građanskih stranaka od 8. listopada 1937. CK KPJ je posebnom izjavom pozdravio stvaranje Bloka narodnog sporazuma kao »krupan korak napred ka bratskom sporazumu

---

[354] U staljinističkim čistkama stradali su: Filip Filipović (B. Bošković), Kamilo Horvatin (Hagen), Vladimir Čopić (Senjko), Stjepan Cvijić (Andrej), Đuro Cvijić (Krešić), Kosta Novaković (Dragačevac), Rade Vujović (Liht), Grgur i Voja Vujović, Stjepan Gržetić (Flajšer, Mesić), Akif Šeremet (Berger), Antun Mavrak (Kerber) i dr.
(J. B. Tito, Četrdeset godina revolucionarne borbe KPJ, *Govori i članci* I., Zagreb, 1959., str. XXI.).

[355] Petko Miletić je autoritetom svog »držanja« pred klasnim neprijateljem i dugogodišnjeg tamnovanja vršio jak utjecaj na komuniste na robiji, pa je borba za razotkrivanje njegova frakcionaškog rada bila dugotrajna. Na čelu te borbe na robiji bio je Moša Pijade.

među svim narodima Jugoslavije na bazi ravnopravnosti«, kao »korak naprijed ka okupljanju svih demokratskih i narodnih snaga u borbi za likvidiranje ostataka vojno-fašističke diktature i protunarodnih zakona i mera od 1918. godine na ovamo«.[356] Ocijenivši sporazum kao »veliki historijski i politički događaj«, Tito je predlagao da se taj »sporazum između Srba i Hrvata« proširi tako da u »bloku demokracije« bude zastupljen i predstavnik slovenskog naroda i radničke klase, ističući da u tome »treba svakome općem narodnom pokretu dati ono mjesto koje mu po njegovom značenju i snazi pripada«.[357]

Da bi omogućila sudjelovanje revolucionarnoga radničkog pokreta u Bloku narodnog sporazuma, KPJ je potkraj 1937. pokrenula osnivanje legalne radničke stranke pod imenom *Stranka radnog naroda*. U Zagrebu je bio stvoren Glavni inicijativni odbor stranke, pod predsjedništvom dr. Božidara Adžije, a u cijeloj zemlji započeo je rad oko stvaranja pokrajinskih, okružnih, kotarskih i mjesnih inicijativnih odbora. Stranka radnog naroda izišla je uglavnom s istom programskom podlogom kao i Jedinstvena radnička stranka 1935., dakle s programom Narodne fronte slobode. Ona je zamišljena kao politička osnova za stvaranje saveza između radništva i seljaštva i kao način stvaranja odozdo pučke, narodne fronte. Stranka radnog naroda doživjela je istu sudbinu kao i prijašnji pokušaj s Jedinstvenom radničkom strankom. Vodstva građanskih stranaka iz Bloka narodnog sporazuma odbila su suradnju s njome, a u stvarnosti su još uvijek djelovali oni isti čimbenici što nisu dopuštali njezino šire prihvaćanje ni u pučkim slojevima.

Napori komunističke stranke oko stvaranja antifašističke fronte imali su najviše uspjeha u redovima studentske i radničke omladine. Različite studentske udružbe u glavnim sveučilišnim središtima, radnička i druga omladinska društva, postala su žarišta revolucionarnog pokreta. Predstavnici naprednoga omladinskog i studentskog pokreta Jugoslavije sudjelovali su od 1936. do 1938. na svim međunarodnim skupovima svjetskoga antifašističkog omladinskog pokreta (u Bruxellesu, u Ženevi, u Parizu i u Pragu).[358]

---

356 Komunike CK KPJ o sporazumu između Seljačko-demokratske koalicije i srpskog dela Udružene opozicije (*Proleter*, XIII./1937., br. 9, 12).

357 T.T., Sporazum i radnička klasa (*Proleter*, XIII. /1937., br. 9, 12).

358 Na Svjetskoj omladinskoj konferenciji za mir u Bruxellesu (29. II. – 1. III. 1936.) Ivo je Lola Ribar, predvodeći beogradsku studentsku delegaciju, podnio referat »Učvršćivanje i koordinacija omladinskih organizacija za mir«, a Zdenko je Löwenthal (Boris Radić), predvodio zagrebačku delegaciju, održao referat »Borba za mir u zemljama sa seljačkom omladinom«.
Na Svjetskom je kongresu mladeži u Ženevi (31. VIII.-6. IX. 1936.) omladinu Jugoslavije predstavljala delegacija od 9 članova, a Ivo je Lola Ribar, koji je izabran i za člana Predsjedništva kongresa, održao referat »Međunarodne dužnosti omladine«.

U tom razdoblju KPJ usmjerila je sve snage na jačanje klasno borbenoga sindikalnog pokreta, suzbijanjem nacionalističkih kao i reformističkih socijaldemokratskih utjecaja Korača, Haramine, Živka Topalovića. Na četvrtom kongresu URSS-a, koji je održan u Zagrebu travnja 1938. pod geslom borbe za jedinstvo radničkog pokreta, onemogućen je pokušaj reformista da potisnu komuniste iz sindikata, te je stvorena osnova za organizaciono i akciono jedinstvo klasnoga sindikalnog pokreta u cijeloj zemlji. Pod vodstvom komunista, akcije i borbe sindikalnih organizacija putem štrajkova i tarifnih pokreta za ekonomske zahtjeve (za povećanje nadnica, protiv skupoće, nezaposlenosti i bijede) sve su više poprimale politička obilježja borbe protiv profašističkog režima, sa sve odlučnijim zahtjevima za demokratizaciju zemlje (u tijeku 1937. i 1938. u cijeloj zemlji održano je 647 štrajkova).

KPJ PREMA MEĐUNARODNIM VANJSKOPOLITIČKIM PITANJIMA

Što se tiče vanjskopolitičkih pitanja, KPJ se uporno borila protiv politike Stojadinovićeve vlade, koja se sve više oslanjala na fašističke sile. Budući da vlada nije osudila njemačku okupaciju Austrije, kojom je Hitlerova Njemačka izbila na granice Jugoslavije, i nije pružila nikakvu potporu Čehoslovačkoj, to je izazvalo nezadovoljstvo demokratske javnosti, a od svih političkih stranaka u zemlji jedino je KPJ vodila organiziranu, dosljednu borbu protiv unutrašnjeg i međunarodnog širenja fašizma, što joj je podizalo ugled u naprednim i pučkim redovima.

Odmah nakon intervencije fašističke Italije i nacističke Njemačke na strani Franka u španjolskomu građanskom ratu, KPJ se pridružila antifašističkom pokretu što su ga u svijetu otpočele demokratske snage za pomoć ugroženoj republikanskoj Španjolskoj. Na poziv KPJ javio se veliki broj dobrovoljaca, ali samo manjem dijelu pošlo je za rukom da se ilegalno prebaci u Španjolsku. Ukupno je u španjolskomu građanskom ratu (1936.-1938.) bilo oko 1300 boraca iz svih dijelova Jugoslavije, kako onih što su došli iz zemlje tako i onih iz redova političkih i ekonomskih

---

Delegati omladine Jugoslavije sudjelovali su kolovoza 1937. u Parizu na skupovima Međunarodnog saveza studenata za socijalizam i svjetske studentske zajednice za mir, slobodu i kulturu, kojom prigodom je dogovorena suradnja naprednih studenata balkanskih zemalja, a u 1938. sudjeluju na sastanku vijeća svjetskoga omladinskog pokreta u Parizu i na Konferenciji omladine zemalja Srednje Europe u Pragu.

emigranata; oni su se borili u internacionalnim brigadama, u posebnim nacionalnim jedinicama (bataljon *Đuro Đaković*, baterija *Stjepan Radić*) i u drugim sastavima Španjolske republikanske vojske.[359]

Upozoravajući narod na fašističku pogibelj, CK KPJ objavio je 16. ožujka 1938. proglas u kojem govori da njemački hitlerizam, koji je već »zgazio slobodu Austrije, sprema udarac protiv Čehoslovačke oko koje je već stegao kliješta, a sutra će provaliti u Jugoslaviju«, pozivajući u borbu za obaranje profašističke Stojadinovićeve vlade, te za stvaranje demokratske vlade narodne sloge, voljne da se bori za mir, za neovisnost i slobodu Jugoslavije.[360]

U povodu münchenske kapitulacije i njemačke agresije na Čehoslovačku CK KPJ uputio je poziv za javljanje dobrovoljaca za obranu Čehoslovačke, kojem su se odazvale tisuće ljudi, ali zbog držanja vlade i zbog brze kapitulacije nisu mogli otići u Čehoslovačku. U isto doba CK KPJ je istaknuo geslo za obranu zemlje od fašističkih imperijalista, davši inicijativu za stvaranje bataljuna za narodnu obranu. Na taj način komunistička se stranka sve više afirmirala kao najborbenija antifašistička snaga, koja poziva i priprema narod za obranu od fašističke opasnosti i koja se bori za dosljedno rješenje nacionalnog i socijalnog pitanja u unutrašnjemu društveno-političkom razvitku.

---

359 Preko dvjesta boraca iz Jugoslavije obavljalo je različite časničke, vojne i političke dužnosti. Blagoje Parović, član Politbiroa CK KPJ, bio je politički komesar 13. internacionalne brigade »Dombrowsky«, a Vladimir Čopić, član CK KPJ, zapovjednik 15. internacionalne brigade »Lincoln«. Kao zapovjednici vojnih jedinica, časničke su činove stekli Ivan (Joso) Rukavina, Ivan Gošnjak, Kosta Nađ i dr.

U Španjolskoj je poginulo više od 600 dobrovoljaca iz Jugoslavije. Ostali su bili internirani u Francuskoj, a jugoslavenska vlada sprečavala je njihov povratak u zemlju. CK KPJ organizirao je ilegalno vraćanje u Jugoslaviju oko 250 španjolskih dobrovoljaca, od kojih su mnogi kasnije imali istaknute uloge u NOR-u (1941.-1945.).

360 Proglas je objavljen posebnim letkom (primjerak u AIHRPH).

Poglavlje
peto

SLOM VERSAILLESKOG PORETKA U EUROPI I KRALJEVINE JUGOSLAVIJE (1939.-1941.)

I.

RAZVITAK SUPROTNOSTI IZMEĐU VELIKIH SILA, POČETAK DRUGOGA SVJETSKOG RATA I SLOM VERSAILLESKOG PORETKA

SLABLJENJE EUROPSKOGA VERSAILLESKOG PORETKA

Versailleski poredak, stvoren voljom zapadnih sila pobjednica kao novo državno-političko uređenje Europe, poslije poraza Njemačke i Habsburške Monarhije u prvomu svjetskom ratu, imao je Francuskoj i Velikoj Britaniji osigurati trajniju dominaciju u Europi, a u savezništvu sa SAD i u svijetu. Versailleski poredak u cjelini bio je diktat pobjedničkih sila, bez obzira na to što su u njegovu sastavu, uglavnom na ruševinama Habsburške Monarhije i ruskog carstva, stvorene i takve državno-političke tvorbe koje su dijelom odgovarale i stvarnim nacionalno-oslobodilačkim težnjama pojedinih naroda. U prvom desetljeću nakon prvoga svjetskog rata versailleski je poredak bio djelotvorno sredstvo za održanje prevlasti zapadnih sila, ali je ta uloga postupno slabila, te se i taj sustav, zbog vlastitih unutrašnjih slabosti, i pod pritiskom agresivnih postupaka ojačane Hitlerove Njemačke, počeo raspadati dvadeset godina poslije njegova uspostavljanja.

Prema tome, europski versailleski poredak, kao rezultat pobjede sila Antante i posljedica poraza središnjih sila, izdržao je dotle dok Njemačka nije ponovno ojačala kao europska sila, a onda se počela raspadati zbog promjena u odnosima snaga između velikih sila, ali i zbog nagomilanih proturječnosti u društveno-političkom razvitku pojedinih zemalja, a i Europe i svijeta u cjelini.

Budući da je monarhistička Jugoslavija, i po svom postanku i po svojoj ovisnosti o zapadnim silama, bila jedna od glavnih tvorbi versailleskog poretka u jugoistočnoj Europi, i budući da je ona zbog svoga državnog uređenja i proturječnosti što su razdirale njezin unutrašnji život proživljavala neprestanu političku krizu, ona je ujedno po logici takve svoje unutrašnje i vanjske politike spadala u najslabije točke versailleskog sustava te je i propala zajedno s njim, usprkos tome što je pokušala da

izbjegne njegovu sudbinu promjenom svoje vanjske politike, a donekle i unutrašnjega društveno-političkog uređenja uoči drugoga svjetskog rata.

Hitlerovo priključenje (Anschluss) Austrije Njemačkoj (13. ožujka 1938.) bilo je uvod, a münchenski sporazum Chamberlaina i Daladiera s Hitlerom i Mussolinijem (30. rujna 1938.) početak onog kretanja što će u roku od nepune dvije godine dovesti do potpuna sloma versailleskoga poretka na kojemu su Francuska i Velika Britanija, kao pobjedničke sile iz prvoga svjetskog rata, gradile svoju europsku politiku pomoću *Društva naroda* i savezima sa zemljama istočne Europe i Balkana. Vežući neposredno uza se Jugoslaviju, ČSR i Poljsku, Grčku, Rumunjsku i Tursku, i podržavajući njihove međusobne saveze (Mala i Balkanska Antanta), zapadne su sile htjele imati u svojim rukama djelotvoran ustroj za suzbijanje pokušaja njemačkog revanšizma i za sprečavanje širenja utjecaja Sovjetskog Saveza. Münchenski sporazum značio je krah te politike, jer je pokazao da Francuska i Velika Britanija nisu spremne izvršiti preuzete obveze o jamstvu sigurnosti i integriteta spomenutih država. Pristanak zapadnih sila – u međuimperijalističkom diplomatskom nadmetanju – na zahtjeve Njemačke značio je priznanje slabosti i neodrživosti stanovitih rješenja versailleskoga poretka, što je dalo još više maha revizionističkim i revanšističkim težnjama za rušenje versailleskoga sustava.

HITLER ZA STVARANJE NOVOGA EUROPSKOG PORETKA

Agresivno ostvarivanje svojih ciljeva, radi uspostavljanja njemačke prevlasti u Europi, njezine kolonijalne imperije i svjetskoga gospodarstva, Hitler je otpočeo promidžbom o potrebi rušenja *nepravednoga versailleskog sustava* i stvaranja *novoga europskog poretka,* koji bi otklonio »nepravilnosti versailleskog diktata i uplitanja u europske probleme neeuropskih država«. U političkoj i diplomatskoj borbi protiv versailleskog poretka Hitler je u prvom redu isticao nužnost da se isprave nepravde što su versailleskim ugovorom nanijete Njemačkoj, te da se u granicama Trećeg Reicha ujedine svi pripadnici germanske rase, koji su ostali izvan granica Njemačke. I Njemačka i Italija pružale su potporu državama koje su bile nezadovoljne versailleskim mirom (Austrija, Mađarska, Bugarska), a posebno su iskazivale svoju spremnost da pomognu oslobođenje onih naroda koji su zbog versailleskog poretka bili izvrgnuti ugnjetavanju. U

svojim pothvatima za nametanje njemačke dominacije u Europi Hitlerova se vlada umješno koristila postojanjem suprotnosti između zapadnih sila, kao kapitalističkih država, i SSSR-a kao socijalističke zemlje. Po hitlerovskoj promidžbi novi je europski poredak trebao biti ne samo novo državno-političko uređenje Europe već i njezino društveno-političko preuređenje na nacističkim, korporativno-fašističkim zasadama. Hitlerov novi europski poredak prikazivan je kao povijesna nužnost radi zamjene »dotrajalog poretka zapadnodemokratskih plutokracija« i radi spasavanja europske civilizacije od »opasnosti židovskog komunizma«, što je zastrašujuće ocrtavan naročito baukom »ruskog staljinističkog boljševizma«. Izražavajući u prvom redu ciljeve njemačkog imperijalizma, ali i ultrareakcionarnih snaga kapitalističkog svijeta, koji je povremeno proživljavao oštre krize, Hitler se u svojoj vanjskoj politici služio metodom postupnog postavljanja takvih zahtjeva za reviziju versailleskih ugovora na kojima je mogao kako mobilizirati njemački narod tako i podvajati europske države i međunarodno javno mnijenje.

Njemački je imperijalizam našao svoj najekstremniji izraz u ideologiji i politici Hitlerove nacionalsocijalističke stranke i vlade. Ukupni gospodarski i visoko znanstveno-tehnički potencijal njemačkog naroda stavljen je u službu postizanja ciljeva njemačkog imperijalizma. Nakon Hitlerova dolaska na vlast, napredne demokratske i revolucionarne tendencije u političkom i u javnom životu Njemačke ugušene su okrutnom silom, križarskim pohodom protiv Židova i komunista (što se nije spasilo bijegom u inozemstvo, nestalo je u koncentracionim logorima). Lomače knjiga obilježile su zatiranje naprednih ideja i misli, a radi pridobivanja i fanatiziranja njemačkog puka, koji je dotada bio pod jakim utjecajem njemačke komunističke i socijaldemokratske stranke, nacionalsocijalistički režim nastupa s programom rješavanja socijalnih pitanja njemačkog društva i borbe za prava i veličinu njemačkog naroda i velikog njemačkog Reicha. Svoj program nacisti su zasnivali na takvim »naučnim teorijama« kao što su: rasna teorija o tobožnjoj superiornosti germanske rase pozvane da gospodari svijetom, te geopolitička teorija o prirodnom pravu na širenje nadmoćnije rase i država velike demografske moći.

Takve rasističke i geopolitičke teorije, što su propovijedale pravo izabranih i vitalnih naroda da vladaju u pojedinim svjetskim *panregijama,* nisu bile izum nacista, ali su ih oni razvili do krajnjih granica bezobzirnosti. Da bi ostvarila stare njemačke imperijalističke ciljeve zasnivane na geopolitičkim teorijama *Lebensrauma* (životnog prostora) i autarhijske cjeline po kojima Njemačkoj pored *Mitteleurope* i *Zwischeneurope* priro-

dno pripada i veći dio *euroafričkog* i *euroazijskog regiona,* Hitlerova Njemačka pripremila se vojnički i idejnopolitički bolje od suparničkih sila. Hitler je proklamirao da se njemačko gospodarstvo ima zavazda učvrstiti: uništenjem ili raseljavanjem čitavih, u prvom redu, europskih slavenskih naroda, zatim likvidacijom posebnih nacionalnih državnih individualnosti i stvaranjem vazalnih država pod vodstvom germanske rasne elite. Budući da su zapreka ostvarenju takva plana bili francuska i britanska imperija i Sovjetski Savez, to je Njemačka protiv njih našla prirodne saveznike u imperijalističkom Japanu i u fašističkoj Italiji. Suradnja i savez između njih stvoreni su na osnovi sporazuma o podjeli interesnih sfera po kojemu je Japanu priznato pravo na istočnoazijski region, a Italiji dano prvenstvo u Sredozemlju. Njemačka je svoju ekspanziju u Europi opravdavala potrebom stvaranja pravednijega novog europskog poretka; Japan je svoju ulogu obrazlagao teorijom o nužnosti oslobođenja azijskih naroda od bijelih kolonizatora pod geslom »Azija Azijcima«, a Mussolinijeva Italija opravdavala je svoju ekspanziju tradicijama Rimske imperije i njezine civilizacije.

ZAOŠTRAVANJE MEĐUNARODNIH ODNOSA

Zaoštravanje međunarodne situacije u početnom razdoblju ekspanzije osovinskih sila imalo je privid ideološkog sukoba između nosilaca »novih« nacističko-fašističkih ideja (Njemačka i Italija u savezu s militarističkim Japanom) i predstavnika »klasične« buržoaske demokracije (Francuske i Velike Britanije, kojima su pripadale i SAD unatoč svom izolacionizmu), te komunizma, koji je u SSSR-u dobivao sve izrazitiju međunarodnu silu, a sa strankama Komunističke internacionale i dalje ozbiljno ugrožavao kapitalistički poredak usprkos tome što je europski revolucionarni pokret pretrpio teške poraze (Mađarska, Jugoslavija, Bugarska, Italija, Njemačka, Austrija, Španjolska). Iza krinke zaoštravanja ideoloških sukoba stajali su zapravo sve proturječniji interesi velikih sila, među kojima su glavne suprotnosti bile one između revanšističko-ekspanzionističkih težnji Njemačke, Italije i Japana, te nastojanja kolonijalnih imperija Francuske i Velike Britanije da zadrže svoju prevlast u Europi i u svijetu.

Postupno zaoštravanje međunarodnih odnosa do opasnosti izbijanja novoga svjetskog rata došlo je u biti kao posljedica promjene snaga u

odnosima između velikih sila, prije svega na području privredne moći. Poslije kratkog razdoblja stabilizacije svjetske privrede (1933.-1937.), u drugoj polovini 1937. izbila je nova kriza. Ona je u većoj mjeri pogodila Francusku, Veliku Britaniju i SAD, a Njemačka, Italija i Japan uglavnom su je izbjegli, zbog toga što su ubrzano gradili ratnu industriju koja je primila nezaposlenu radnu snagu, riješivši time ozbiljno socijalno pitanje i davši poticaja dinamizmu svoje ekonomike. Godine 1938./1939. Njemačka je već pretekla Veliku Britaniju u ukupnoj industrijskoj proizvodnji i zauzela drugo mjesto u svijetu (iza SAD); njezina proizvodnja čelika bila je znatno veća od one SSSR-a, ili Velike Britanije i Francuske zajedno; nacionalni dohodak, izvoz i uvoz Njemačke bio je razmjerno manji u odnosu na ostale kapitalističke sile, a mnogostruko veći od nacionalnog dohotka, izvoza i uvoza SSSR-a.[361] U zavisnosti od privrednog potencijala razvijala se i vojna moć velikih sila, koja je uoči drugoga svjetskog rata pokazivala vidljive promjene u korist osovinskih sila.

Naglo jačanje industrijske moći osovinskih sila bilo je pospješeno ubrzanom proizvodnjom naoružanja i ratne opreme, ali su osovinske sile imale sve veću potrebu i za izvozom svojih industrijskih viškova na svjetsko tržište, a isto tako i za uvozom nedostajućih sirovina. Takav dinamični razvitak gospodarske moći Njemačke i Japana, uz osjetni nedostatak stanovitih strateških sirovina potrebnih njihovoj ratnoj industriji, potencirao je težnju za suzbijanjem monopola zapadnih sila na svjetskom tržištu i ubrzavao tendencije njihove ekonomske, političke i vojne ekspanzije.

U okviru ideologije nacizma Hitler je otvoreno izložio i osnove svoje međunarodne politike.[362] Ciljeve svoje nacističke ideologije i njemačkog revanšizma i imperijalizma za gospodstvo nad Europom i svijetom Hitlerova je Njemačka naumila postići usklađenom primjenom posebne političke strategije i oružane agresije u obliku munjevitog i totalnog rata. Hitler je prijašnjim njemačkim teorijama o totalnom ratu (Clausewitz, Ludendorff i dr.) dao novu, *ideološku* dimenziju, osnovom tzv. proširene strategije, po kojoj je Njemačka svoje ciljeve imala postići: prije svega podvajanjem protivničkih država; zatim, psihološko-ideološkim ratom živaca i ucjenjivanjem; prijetnjama i obećanjem; stvaranjem *pete kolone* i iskorištavanjem unutrašnjih suprotnosti, i napokon razvijanjem rasne nesnošljivosti i mržnje protiv međunarodnog židovstva, te pozivanjem na

---

361 Na osnovi podataka u knjizi D. Potočnik i S. Zrimec, Svet v številkah, Ljubljana, 1951., str. 622.

362 A. Hitler, Mein Kampf, München, 1936., 182 str.; H. Rauschning, Moji povjerljivi razgovori, New York, 1940, str. 146.

obranu europske civilizacije od pogibelji boljševizma. Prijašnje teorije o munjevitom ratu *(Biltzkrieg)* koje su u Njemačkoj imale korijene ne samo u razvitku tehnike nego i u želji i potrebi da se izbjegne rat na dvije fronte, Hitler je razvio do suludo avanturističkih zamisli i provedbi riskantnih ratnih operacija, a posebno primjenom bezobzirnih mjera za moralno-političko slamanje protivnika, uključivši i terorističke napadaje, bez objave rata, na gradove i masovne odmazde nad civilnim pučanstvom.

Primjena takve proširene, ideološko-političke i diplomatske strategije i doktrine munjevitog, totalnog rata trebalo je omogućiti Njemačkoj, koja nije imala materijalnih izvora za dugotrajno ratovanje da bez obzira na sredstva, po mogućnosti bez borbe, podredi pojedine države, ili da ih munjevito pojedinačno tuče i porazi prisiljavajući ih na kapitulaciju prije no što se priberu i ujedine snage sa svojim stvarnim ili možebitnim saveznicima. Sva politika hitlerovske Njemačke bila je usmjerena na to da postigne svoje ciljeve i po cijenu bilo kakvih sredstava, ali da po mogućnosti izbjegne za Njemačku kobni rat na dvije fronte. U tome je Treći Reich imao uspjeha u pripremnom i u prvom razdoblju drugoga svjetskog rata, iskorištavanjem suprotnosti i pogrešaka u politici svojih glavnih protivnika (zapadnih sila i SSSR-a), a posljedice te politike osjetit će redom gotovo sve europske države, pa i Jugoslavija.

Naprama Njemačkoj, kao njezin glavni protivnik u Europi, stajala je Francuska, koja je iz prvoga svjetskog rata bila izišla kao vodeća europska sila s najjačom i najsuvremenijom vojskom svijeta. Francuska je, međutim, te svoje prednosti kao velika sila postupno gubila, kako zbog unutrašnjih (gospodarskih i političkih) razloga, tako i zbog slabosti samoga versailleskog poretka, na kojem je zasnivala svoju prevlast i što ga je održavala zajedno s Velikom Britanijom.

Dok je Njemačka tehnički razvijala i posve modernizirala svoju oružanu silu, dotle je u francuskim vojnim krugovima, opijenim pobjedom u prošlom ratu, prevladala konzervativna vojna misao o prednosti defenzivne doktrine, pa je Francuska u pripremama za rat utrošila svoje snage i sredstva pretežito u *Maginotovu liniju*, zapostavivši tehničke, motomehanizirane rodove vojske. Budući da je Francuska preuzela obveze prema nizu država (Čehoslovačkoj, Poljskoj i Jugoslaviji) radi čuvanja *statusa quo* u Europi, to njezina ratna doktrina nije bila usklađena s njezinom međunarodnom politikom; njezine ratne pripreme nisu omogućivale izvršenje njezinih savezničkih obveza. Prema dinamičnoj međunarodnoj politici Njemačke stajala je neumješna nedjelotvorna politika

Francuske, politika čuvanja neodrživoga versailleskog poretka, a nasuprot njemačkoj oružanoj sili pripremanoj po teoriji totalnoga munjevitog rata za budući novi pokretni, manevarski rat, francuska je vojska ostala sputana fetišiziranim iskustvom iz prošloga rata. Jedno i drugo moralo je uroditi tragičnim posljedicama. Velika je Britanija imala u suvremenim uvjetima primjereniju političku i vojnu strategiju, ali su njezini napori bili usmjereni u prvom redu na zaštitu njezinih imperijalnih probitaka, te će i njezina tradicionalna europska politika (briga o ravnoteži sila) u prvom razdoblju rata doživjeti slom.

AGRESIVNI POSTUPCI ITALIJE, NJEMAČKE I JAPANA

Poslije 1935. godine agresivni postupci fašističkih sila – Italije i Njemačke i militarističkog Japana – postaju sve zamašniji i oštriji. Nalazeći se u položaju drugorazrednih sila, te države pružaju jedna drugoj potporu, učvršćujući međusobne saveze radi istovjetnih ciljeva u težnji da što prije suzbiju monopolni položaj Francuske i Velike Britanije kao europskih i svjetskih imperijalnih sila, te da nametnu svoju prevlast u pojedinim dijelovima svijeta. U svojoj ekspanzionističkoj politici te su se agresivne sile koristile nedjelotvornošću svjetske organizacije Društva naroda, a pogotovu unutrašnjim proturječnostima između zapadnih sila, te suprotnostima između njih i SSSR-a, računajući i s činjenicom da su SAD svojom političkom doktrinom *izolacionizma* ograničene na američku hemisferu, a da SSSR, unatoč naporima za razvitak teške industrije, još uvijek znatno zaostaje iza moći velikih kapitalističkih država.

Pod izlikom da je ugovor o uzajamnoj pomoći između Francuske i SSSR-a, uglavljen 2. svibnja 1935. uperen protiv Njemačke i Locarnskih sporazuma,[363] Hitler je 7. ožujka 1936., izvršio remilitarizaciju Rajnskog područja, odbacujući redom odredbe kojima je versailleski ugovor ograničavao suverenost i prava njemačke države.

Sklapanjem ugovora o prijateljstvu s Francuskom, a odmah poslije toga i sa Čeho-Slovačkom (16. svibnja 1935.), te svojim stanovištima u

[363] Sklopljenim konvencijama u Locarnu 1925. u duhu versailleskoga mirovnog ugovora i načela Društva naroda, Njemačka je priznala demilitarizaciju Rajnskog područja i granice s Francuskom, Belgijom, Poljskom i Čehoslovačkom. Države potpisnice obvezale su se na arbitražu u slučaju spora, a Francuska, Poljska i ČSR potpisale su konvenciju o jamstvu za održanje mira. Garanti tih sporazuma bili su Velika Britanija i Italija.

Društvu naroda, Sovjetski je Savez od najoštrijeg poricatelja i napadača (na Njemačku i Italiju) imperijalističkoga versailleskog poretka u Europi postao odlučnim pobornikom očuvanja *statusa quo* u Europi te mijenja odnos i prema Maloj Antanti koja je dotada jednostrano bila napadana kao isključivo protusovjetska tvorba. Međutim, politika je Sovjetskog Saveza prema europskim prilikama i nadalje ostala višeznačna. Dok su na zapadu postojale tendencije da se SSSR isključi iz europske politike, ili da se ublaže međuimperijalističke suprotnosti radi potrebe zajedničke obrane od »boljševičke pogibelji«, dotle je sovjetska vlada nastojala produbiti razdor i suprotnosti između osovinskih i zapadnih sila, s namjerom da u budućemu europskom sukobu ostane po strani, pa da nakon rata, slično kao SAD 1918., igra ulogu arbitra u europskim pitanjima.[364] I Chemberlainova politika primirivanja Njemačke, koja će kasnije dovesti do münchenskog sporazuma polazila je od ocjene da SSSR teži gurnuti zapadne sile u rat protiv Njemačke, a sam se izvući. Štoviše, već 1937. godine postojale su ocjene da sovjetska politika suradnje s demokratskim silama i s Društvom naroda nema čvrste podloge i da bi bilo lako moguće da Moskva napusti Pariz i London te da se Staljin sporazumi s Hitlerom i Mussolinijem.[365] Uklanjanje mnogih političkih i vojnih prvaka Sovjetskog Saveza i likvidiranje revolucionarnih kadrova europskih komunističkih stranaka u velikim staljinističkim čistkama od 1937. pa dalje, smatrano je kao ostvarivanje pretpostavki za provedbu takvih zaokreta.

Kao što je prethodna japanska agresija na Kinu naišla samo na deklarativnu osudu, a talijanska na Etiopiju izazvala samo nedjelotvorne gospodarske sankcije, tako su i remilitarizacija Rajnskog područja i drastično odbacivanje odredaba versailleskih ugovora ostali bez protumjera. U daljem tijeku fašističke su sile pojačavale svoju ekspanziju, a zapadne su se primjenom politike popuštanja i ustupaka naivno nadale da će tako u osnovi zadržati svoj dominantni položaj u Europi i u svijetu.

Sklapanjem nacifašističke osovine Rim-Berlin (25. listopada 1936.) i potpisivanjem pakta protiv Kominterne (25. studenog 1936.) između Njemačke i Japana, kojemu je godinu dana kasnije (6. studenog 1937.) pristupila i Italija, te su sile zavaravale svijet o ideološkoj, protukomunističkoj usmjerenosti fašističkog trojnog bloka, no događaji će ubrzo razotkriti da se radilo samo o ideološkom zaslonu radi prikrivanja stranih imperijalističkih ciljeva.

---

364 Ocjena francuskog generala Švajsguta iz godine 1936. (D. Biber, Kr. Jugoslavija na raskršću, n. dj., nast. 28).

365 O tome se govorilo i u izvještaju predstavnika Jugoslavije u Društvu naroda Ivana Subotića (od 2. VI. 1937.) Stojadinoviću na osnovi razgovora Bogdana Radice s novinarom Apratom koji je imao dulje razgovore s Litvinovim i s Titulescuom (D. Biber, n. dj., nast. 28).

U svojoj su se politici Francuska i Velika Britanija trudile i poslije toga da Italiju odvoje od Njemačke. Slično francusko-talijanskom sporazumu od 1935. zaključila je i Velika Britanija s Italijom tzv. džentlmenske sporazume (2. siječnja 1937. i 16. travnja 1938.). Nasuprot aktivnoj intervenciji Italije i Njemačke u španjolskomu građanskom ratu (1936.-1939.), na strani Franca, Francuska i Velika Britanija bile su inicijatori politike i zaključivanja ugovora o nemiješanju u taj rat, ugovora za koji se formalno izjasnilo 27 država. Takva je politika zapravo štetila legalnoj vladi republikanske Španjolske, a pomoć Sovjetskog Saveza bila je nedostatna i nedjelotvorna.

HITLER PREKRAJA POLITIČKU KARTU EUROPE

Hitler je započeo rušenje versailleskog uređenja istodobnim prekrajanjem političke karte Europe i uvođenjem svoga novog europskog poretka *Anschlussom* Austrije (11.-13. ožujka 1938.). Nakon toga slijedio je zahtjev da Čehoslovačka preda Njemačkoj Sudetsku pokrajinu u kojoj je živjela njemačka nacionalna manjina od oko 3,5 milijuna stanovnika. Zaprijetivši 26. rujna 1938. u Berlinu da će i sam poći u rat »kao prvi vojnik njemačke vojske«, ako Čehoslovačka ne preda Trećem Reichu Sudetsku pokrajinu do 1. listopada, Hitler je u isto vrijeme izjavio da nakon rješenja sudetskog pitanja Njemačka neće imati nikakvih daljih teritorijalnih zahtjeva u Europi.[366]

Ultimativnim zahtjevom Njemačke bio je ugrožen ne samo integritet ČSR nego i europski mir. Pošto je Rooseveltov apel Hitleru i Benešu da spor riješi mirnim putem ostao bez rezultata, na četvornim razgovorima u Münchenu Chamberlain i Daladier su kapitulirali pred Hitlerom, kojeg je podupirao Mussolini. Zapadne su sile ne samo napustile Čehoslovačku nego je i prisilile da izvrši münchenski sporazum. Po tom sporazumu ČSR je morala predati Njemačkoj Sudetsku pokrajinu i još neka pogranična područja s tim da ih posve napusti u roku od 1. do 10. studenog, a osim toga ukazano je na potrebu rješenja pitanja poljske i mađarske nacionalne manjine u ČSR.

366 Njemačka je obrazlagala svoj zahtjev tobožnjim češkim progonima sudetskih Nijemaca, koji su kao kompaktna većina u graničnim područjima pokrenuti u širok pokret za priključenje Njemačkoj.

Zapadne sile, Francuska i Velika Britanija, opravdavale su münchenski sporazum kao nužan kompromis radi zadovoljavanja Njemačke i očuvanja mira, radi otklanjanja rata i stvaranja dobrih odnosa između četiriju europskih sila. Poslije sporazuma o rješavanju »sudetske krize« Chamberlain i Hitler su potpisali izjavu o želji engleskog i njemačkog naroda da se više nikada ne zarate jedan protiv drugoga. Velika Britanija i Francuska otpočele su pregovore s Njemačkom o zaključenju ekonomsko-političkih sporazuma. Velika je Britanija u studenom ratificirala prethodni sporazum s Italijom o poboljšanju odnosa i o čuvanju *statusa quo* u Sredozemlju. Francuska je (6. prosinca 1938.) potpisala s Njemačkom deklaraciju o nenapadanju i predložila joj stvaranje konzorcija za zajedničke ekonomske mjere u nekim francuskim kolonijama, u Španjolskoj i u balkanskim zemljama.

Ubrzo se, međutim, pokazalo da je münchenska politika, koja je trebala osigurati »častan mir za naše doba«, pretrpjela potpuni neuspjeh. Imperijalističke suprotnosti između Francuske i Velike Britanije, s jedne, te Njemačke i Italije, s druge strane, nisu bile ni otklonjene ni ublažene.

Pokušaj zbližavanja Francuske s Njemačkom trebao je poslužiti također i poboljšanju francuskog položaja prema Italiji. Mussolinijeva je vlada, međutim, poslije Münchena povela još oštriju protufrancusku politiku, zahtijevajući Tunis, Korziku i Nicu. Borba za sirovine i tržište bila je već do te mjere zaoštrena da je Hitler u siječnju 1939. izjavio u Reichstagu, prijeteći Francuskoj i Velikoj Britaniji, da pred Njemačkom stoji izbor: »ili osigurati izvoz ili umrijeti«.

Münchensko žrtvovanje Čehoslovačke pokazalo se uzaludnim s gledišta očuvanja mira, a razotkrivši slabost i popustljivost zapadnih država, dalo je još više maha agresivnim postupcima osovinskih sila. Kapituliravši u Münchenu pred prijetnjom rata, demokratske su sile doduše dobile još godinu dana mira, ali su nerazmjerno više izgubile: prepuštanjem ČSR Njemačkoj slomljen je versailleski sustav na kome su gradile svoju politiku, a time je uništen i njihov prestiž, što će biti od velikog utjecaja za položaj i držanje ostalih europskih država u daljem hodu događaja, a posebno će djelovati na međunarodni položaj i politiku Kraljevine Jugoslavije.

Svoj ultimativni zahtjev Hitler je opravdavao historijskim i etničkim pravom Njemačke da prisajedini sudetske Nijemce i geografski i etnički cjelovita njemačka područja Trećem Reichu, procjenjujući da Francuska i Velika Britanija neće zbog Čehoslovačke ući u rat. Zapadne su sile obrazlagale svoju münchensku politiku tezom da one nisu bile još sprem-

ne za rat, a da Sovjetski Savez tada isto tako nije bio kadar niti je htio stupiti u rat protiv Njemačke zbog Čehoslovačke. Analiza stanja i odnosa snaga dovodi do nedvojbena zaključka da ni Hitlerova Njemačka u jesen 1938. nije bila pripremljena za ozbiljniji ratni sukob, te da bi u ratu protiv ČSR, ako bi protiv nje odlučno stale i Francuska i Velika Britanija, pogotovu u savezu sa SSSR-om, morala biti brzo poražena, što bi dovelo do pada Hitlera i njegova Trećeg Reicha. Zaključak te hipoteze jest da bi svijet izbjegao onakav drugi svjetski rat kakav je doživio.

Tako se ideja da mir i sigurnost mogu biti sačuvani ustupcima agresoru pokazala fatalnom iluzijom, a »dobiveno« vrijeme više su iskoristile Njemačka i Italija za jačanje svojih oružanih sila za agresivni ofenzivni rat nego Francuska i Velika Britanija za jačanje svoje obrambene moći.

Drugi svjetski rat više se nije mogao zaustaviti nikakvim nagodbama. Trajne međuimperijalističke suprotnosti velikih sila dovele su do izbijanja ratnog požara, čim je Njemačka postala toliko moćna da je ocijenila da može srušiti versailleski poredak i nametnuti Europi svoju hegemoniju pod prividom *novoga europskog poretka,* te u savezništvu s Italijom i s Japanom oboriti britansku i francusku kolonijalnu imperiju. Pri tome su stvarni ratni ciljevi, uvjetovani isključivo imperijalističkim i velikodržavnim interesima, prikriveni nacionalnim i višim ideološkim pobudama.

Sudetska kriza i münchenski sporazum izazvali su slom Čehoslovačke kao države. Predajom Studetske pokrajine Njemačkoj Čehoslovačka je izgubila važna gospodarska područja i ostala bez obrambenih sustava na koje se oslanjala, jer je tu imala jaka granična utvrđenja, a time je i ukupna zamisao njezine međunarodne politike i sigurnosti doživjela slom, budući da je cijela ČSR zapravo bila prepuštena interesnoj sferi Hitlerove Njemačke. Sve je to uzdrmalo i unutrašnji položaj ČSR, s obzirom na to da je njezino centralističko državno uređenje bilo u suprotnosti s njezinim višenarodnim sustavom. Posljedice su se ubrzo pokazale. Dok je njemačka vojska ulazila u Sudete, poljska je vlada ultimatumom (2. X. 1938.) zatražila od Čehoslovačke okružje Tješina. Ocijenivši da je situacija za Čehoslovačku beznadna, Beneš se – koji je bio protiv münchenskog sporazuma – razočaran povlači s dužnosti predsjednika republike (5. X.) i emigrira u SAD, a na njegovo mjesto dolazi Hacha. U isto doba nove međunarodne okolnosti izazivaju u Čehoslovačkoj korjenite unutrašnje promjene: Slovačka (6. X.) i Karpatska Ukrajina (8. X.) proglašuju autonomiju, koju im je Prag uvijek odbijao. Po preporuci Njemačke, bečka arbitraža rješava (2. XI.) da Čehoslovačka preda Mađarskoj dio Slovačke i Karpatske Ukrajine s više od milijun stanovnika. Praškoj vladi

ne preostaje drugo no da prihvati te odluke. Narodna skupština potvrđuje autonomiju Slovačke i Karpatske Ukrajine zakonom od 19. studenog 1938., ali to ne rješava unutrašnje suprotnosti, a Hitlerova Njemačka vreba priliku da bi dovršila osvajanje Čehoslovačke.

Budući da je Hacha (13. ožujka 1939.) smijenio predsjednika Slovačke Tisu zbog njegovih radikalnih autonomističkih zahtjeva, Tisa je poslije posjeta Berlinu (13. ožujka) sazvao slovački sabor koji je zatražio potpunu neovisnost Slovačke. Primjer Slovačke slijedila je odmah Karpatska Ukrajina. Istog dana izvršena je koncentracija njemačke vojske na čehoslovačkim granicama, a 14. ožujka Hacha je pozvan u Berlin, gdje je bio prisiljen potpisati (15. ožujka) pripremljeni akt o predaji zemlje pod »zaštitu« Njemačke. Tri sata nakon toga Hitler je bio u Pragu, a ČSR je prestala postojati kao neovisna država: Češko-moravska pokrajina postala je protektorat Trećeg Reicha, Karpatska Ukrajina prepuštena je Mađarskoj, a Slovačkoj je priznata neovisnost.

Zapadna diplomacija, koja se zavaravala da je svojom münchenskom politikom dopustila samo stanovitu reviziju, a ne i napuštanje svoje versailleske politike, još se nije ni pribrala suočena sa čehoslovačkim *fait accompliem,* Hitler je već otišao dalje. Njemačka je 22. ožujka 1939. ultimatumom prisilila Litvu da joj ustupi Memelsko područje, a 23. ožujka sklopila je s Rumunjskom ekonomski ugovor, kojim je osigurala rumunjsku naftu, toliko potrebnu za svoj već pokrenuti ratni stroj.

Razbijanjem Čehoslovačke zadan je ozbiljan udarac čitavomu versailleskom poretku, a postupci što su slijedili razotkrivali su da se Njemačka neće zaustaviti na tome. Bilo je očito da je razbijena kičma tog sustava u istočnoj Europi, jer je izgubio svoju povezanost od Poljske do balkanskih zemalja, te da to olakšava dalje pothvate Hitleru. Time su ujedno napokon razbijene iluzije Zapada da Hitler poslije rješenja sudetskog pitanja neće više imati teritorijalnih zahtjeva u Europi. A budući da je postalo očito da nije riječ toliko o ujedinjenju Nijemaca koliko o oživotvorenju njemačkih osvajačkih planova, Zapad se počeo pripremati za rat, ali zakašnjenje se nije moglo nadoknaditi. Velika je Britanija uvela ograničenu vojnu obvezu, u SAD se industrija stala usmjeravati na ratnu proizvodnju, u Francuskoj ni vlada Pučke fronte ni vlade ostalih parlamentarnih koalicija nisu dovele do političke stabilnosti, a javnost je općenito bila uljuljana u san o sigurnosti iza Maginotove linije.

U razdoblju što je nastupilo vodi se rat živaca i grozničava diplomatska aktivnost. Francuska i britanska vlada predložile su (18. ožujka 1939.) vladi SSSR-a da Velika Britanija, Francuska, SSSR i Poljska pot-

pišu zajedničku deklaraciju protiv agresije s obvezama međusobne konzultacije, ali je sovjetska vlada odgovorila da takva deklaracija ne rješava pitanje. Na to su Francuska i Velika Britanija dale (6.-13. travnja) jamstva Poljskoj i Turskoj, pa Grčkoj i Rumunjskoj.

Hitler je 24. ožujka 1939. postavio zahtjeve Poljskoj, označivši ih pokušajem da se srede odnosi između dviju susjednih zemalja. Tražeći povratak Danziga Njemačkoj i odobrenje da preko koridora izgradi vojnu i transportnu prometnicu s istočnom Pruskom, Hitler je nudio Poljskoj slobodnu zonu u Danzigu i pakt o nenapadanju na 25 godina. Poljska je, poučena primjerom ČSR i ohrabrena od Francuske i Velike Britanije, odbila njemačke prijedloge, a Hitler je (28. travnja) odbacio njemačko-poljski ugovor o nenapadanju (iz 1934.), te njemačko-britanski pomorski ugovor (iz 1935.). Italija je ocijenila da je nastupio povoljan trenutak za njezinu ekspanziju na Balkanu, pa je (7. travnja 1939.) navalila na Albaniju, a zatim je (16. travnja) proglasila i njezinu aneksiju.

U takvim prilikama obje su se zapadne sile ponovno obratile SSSR-u, ali ni politički ni vojni pregovori (ožujak-kolovoz 1939.) nisu donijeli rezultate. Zapad nije htio dati jamstvo baltičkim zemljama, ni Sovjetskom Savezu slobodne ruke na Baltiku, a sovjetska vlada nije imala povjerenja u to da su iskrene namjere vlada Chamberlaina i Daladiera, koje su od SSSR-a tražile veće obveze no što su same bile spremne da ih preuzmu prema njemu.

SPORAZUM HITLER-STALJIN U KOLOVOZU 1939. GODINE

U navedenim okolnostima, još za vrijeme britansko-francusko-sovjetskih pregovora, svijet je bio iznenađen sporazumom između vlade Njemačke i SSSR-a (19.-23. kolovoza 1939.). Taj je zapanjujući sporazum što je u povijest međunarodnih odnosa ušao kao *pakt Hitler-Staljin* sadržavao, osim trgovinsko-kreditnog sporazuma, pakt o nenapadanju na 10 godina, sporazum o konzultiranju kad je riječ o zajedničkim pitanjima, dogovor o miroljubivom rješavanju možebitnih nesporazuma, te tajni protokol o podjeli Poljske. Zapad je pretrpio strahoviti diplomatski poraz. Hitler je, naprotiv, tim paktom riješio početnu fazu drugoga svjetskog rata u svoju korist: on je ne samo izbjegao rat na dvije fronte, već je sporazumom sa Staljinom zadobio i slobodne ruke za akciju, osiguravši unaprijed brz

uspjeh već pripremljene vojne protiv Poljske, a posebno za Njemačku toliko važne sirovine iz Sovjetskog Saveza, potrebne za dalje vođenje rata. Iz tih razloga sklapanje pakta Njemačka-SSSR značilo je veliki uspjeh Hitlerove politike podvajanja njegovih protivnika, a osobito je sretno bilo zbog toga što je taj način unosio dezorijentaciju i pometnju u međunarodni radnički pokret, oslabivši ozbiljno napore za okupljanje svih demokratskih i naprednih snaga u antifašističke pokrete za obranu od unutrašnje fašističke opasnosti i od agresije fašističkih sila. Za SSSR taj je pakt imao značenje ne samo uklanjanja moguće pogibelji od Njemačke nego i dobivanja slobodnih ruku na svojim zapadnim granicama na osnovi podjele interesnih sfera s Njemačkom u istočnoj Europi.

U tomu kritičnom dobu i Kominterna je, već prije pretvorena u sredstvo staljinističke vanjske politike Sovjetskog Saveza, potpuno zatajila: međunarodni radnički komunistički pokret bio je zbunjen, pakt Hitler-Staljin nije protumačen samo kao taktički potez državne politike SSSR-a radi otklanjanja ratne opasnosti, već je taj zaokret izazvao dublje posljedice. Komunističke su stranke u nekim zemljama poslije sovjetsko-njemačkog pakta oslabile oštricu borbe protiv opasnosti od fašizma i fašističkih agresora, smatrajući podjednakom ili čak većom opasnošću politku vezanu za zapadne sile. Kao što su se zapadne sile zavaravale da će münchenskim sporazumom dobiti na vremenu ili čak usmjeriti Hitlera na istok protiv SSSR-a, tako je i Staljin svoju politiku sporazumijevanja s Hitlerom gradio na pogrešnim pretpostavkama da će Njemačka svoj ratni stroj okrenuti samo protiv Zapada, i da će za duže vrijeme osigurati mir SSSR-u. Hitler je međusobno nepovjerenje između zapadnih sila i Sovjetskog Saveza iskoristio do krajnjih mogućnosti za izbjegavanje rata na dvije fronte, na povećanje svoje moći (čehoslovačka teška industrija, poljske i ruske sirovine) i za pojedinačni obračun s pojedinim europskim državama, koje su postajale žrtve njegove agresije, budući da nisu mogle računati ni na kakvu djelotvornu pomoć velikih sila.

NJEMAČKA AGRESIJA NA POLJSKU – POČETAK DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Nakon što je tjedan dana pojačavala i zahtjeve i promidžbu protiv Poljske, Njemačka je, upriličivši provokaciju, započela 1. rujna 1939. ratne operacije protiv Poljske bez objave rata. Odazvavši se svojim obve-

zama prema Poljskoj, Velika Britanija i Francuska objavile su 3. rujna rat Njemačkoj.

Tako je svijet ušao u drugi svjetski rat.

Društvo naroda, stvoreno poslije prvoga svjetskog rata, koje se i dotada pokazalo kao nedjelotvorna organizacija u svim slučajevima međunarodnih sukoba, ostalo je bespomoćno. Već prije ignorirano od agresivnih sila (Japana, Njemačke i Italije), ono je gubilo toliko više na značenju koliko su brže događaji survavali svijet u drugi svjetski rat, da bi njegovim otpočinjanjem prestalo postojati.

Poljska je njemačkoj agresiji pružila ogorčen otpor, ali je poslije 35 dana bila pregažena. Izložena obuhvatnim napadajima gotovo ukupne njemačke oružane sile sa zapada, juga i sjevera, a s istoka upadu sovjetske vojske, koja je prodrla preko granica 17. rujna, Poljska se bez ikakve neposredne pomoći saveznika nije mogla s uspjehom oduprijeti. Budući da su Varšava (27. IX.) i Lublin (5. X.) pali u njemačke ruke, a u međuvremenu i područja istočno od Buga i Lavova u sovjetske ruke, prestao je organizirani otpor poljske vojske.[367]

Još dok su trajale ratne operacije, u Moskvi su vođeni sovjetsko-njemački razgovori te je (28. rujna 1939.) zaključen konačni sporazum o podjeli Poljske i interesnih sfera u istočnoj Europi. Njemačka se odrekla svojih prohtjeva u baltičkim državama, a SSSR se obvezao da Njemačkoj isporučuje žita i sirovine u zamjenu za proizvode njemačke industrije. Poljska je doživjela i četvrtu podjelu te je opet nestala s europske političke karte kao samostalna država. Njemačka je veći dio zaposjednutoga poljskog teritorija uključila izravno u sastav Trećeg Reicha, kao njemačke pokrajine *Westpreussen, Wartheland* i *Schlesien*, a ostatak je pretvoren u *Generalgouvernement* sa sjedištem u Krakovu; sovjetska je vlada izvršila aneksiju zaposjednutih istočnih dijelova Poljske SSSR-u.

Osvajanje Poljske bilo je za Hitlera postizanje programskih ciljeva njegove politike, a Staljinovo sudjelovanje u podjeli Poljske opravdavano je strateškim obrambenim razlozima. Ono je veoma negativno odjeknulo u demokratskom svijetu, jer je objektivno otupljivalo i skretalo oštricu gnjeva slobodoljubivog svijeta protiv pojava i metoda hitlerovske agresije, a povrh toga je razotkrilo velikodržavne tendencije Staljinove politike, koja se, suprotno lenjinskim socijalističkim principima, također počela služiti metodama tajne diplomacije i podjele interesnih sfera.

---

[367] U ratu protiv Njemačke, Poljska je imala 66.300 mrtvih, 133.700 ranjenih i oko 420.000 zarobljenih, a oko 32.000 vojnika izbjeglo je zarobljavanje bijegom u Rumunjsku. Po Hitlerovoj izjavi u Reichstagu, njemački gubici bili su: 10.752 poginula, 30.322 ranjena i 3.404 nestala vojnika, a uništeno je 517 tenkova i 400 aviona, što svjedoči o žestini toga kratkotrajnog rata.

Nakon podjele Poljske Hitler se dao na pripreme za pohod na zapad; Staljin je, dobivši sporazumom s Hitlerom odrješene ruke, u istočnoj Europi počeo pomicati – diplomatskim i vojnim akcijama – zapadne granice SSSR-a od Baltičkog do Crnog mora; zapadne su sile, Francuska i Velika Britanija, ostale u tom razdoblju rata protiv Njemačke uglavnom neaktivne, a pružile su materijalnu pomoć Finskoj za vrijeme sovjetsko-finskog rata, pripremajući se za dalje vođenje drugoga svjetskog rata koji će na zapadu uskoro dobiti neočekivano dramatičan hod.

Budući da je Finska još 1938. odbila zahtjeve Sovjetskog Saveza da se stavi pod njegovu zaštitu, da mu preda neke baze i dâ granične ustupke u području Lenjingrada, sovjetska je vlada 12. listopada 1939. ponovno postavila proširene zahtjeve. Budući da Finska, koja se u svojoj vanjskoj politici oslanjala i na Njemačku i na zapadne sile, nije htjela udovoljiti tim traženjima, Sovjetski je Savez 28. studenog 1939. otkazao ugovor o nenapadanju (zaključen 1932.) i zaratio protiv Finske. Pošto se Finska obratila za pomoć Društvu naroda, ono je proglasilo SSSR agresorom i isključilo ga (14. prosinca 1939.) iz svojih redova. Nepopularnost sovjetsko-finskog rata bila je povećana neočekivano uspješnim otporom što ga je mala Finska pružila kudikamo nadmoćnijem napadaču. Pretrpjevši mnoge nedaće u prvom razdoblju rata, sovjetskoj je vojsci u napregnutim zimskim borbama[368] napokon pošlo za rukom da svojom golemom nadmoći potisne finske čete, pa je 10. ožujka 1940., poslije 105 dana rata, sklopljen mir, kojim je Finska ustupila SSSR-u 40.000 km^2 svoje teritorije, s gradovima Viborg i Hangö i s oko 12% svog pučanstva. Sovjetski je Savez obrazlagao taj nepopularni rat potrebom povoljnije granice prema Lenjingradu i murmanskoj željezničkoj pruzi.

Zbog nepripremljenosti i neaktivnosti francuske i engleske vojske, rat je na zapadu mirovao sve dok Njemačka i tu nije prešla u navalu. Desetog travnja 1940. u 5 sati u zoru njemački su poslanici u Kopenhagenu i Oslu predali memorandume danskoj i norveškoj vladi, kojima ih Njemačka obavještava da od tog trenutka »preuzima na sebe vojnu zaštitu« Danske i Norveške od anglo-francuske agresije. Istog dana njemačke su oružane snage zaposjele Dansku koje kralj i socijaldemokratska vlada nisu ni pokušali pružiti otpor, a također se neočekivano iskrcale[369] u

---

[368] Sovjetsko-finski rat spada među najteže vojne u prvom razdoblju drugoga svjetskog rata. Po izjavi Molotova od 29. ožujka 1940. Crvena je armija imala 48.744 mrtva i 158.863 ranjena vojnika i časnika, a na osnovi finskih izvora, Finska je imala 19.576 poginulih, 3.263 nestala i oko 43.500 ranjenih časnika i vojnika.

[369] Njemačka vojska iskrcala se u najvažnijim norveškim lukama iz njemačkih trgovačkih brodova, što su već dan prije stigli u luke, a u kojima su, suprotno svim normama međunarodnoga ratnog prava, bili sakriveni njemački vojnici i mornari.

Norveškoj, koja se oduprla, primivši i britansku pomoć, ali je posljednji njezin otpor skršen 10. lipnja. Slijedio je njemački napadaj na Belgiju, Nizozemsku i Luxemburg, za koji je dano slično obrazloženje, a više nije značio iznenađenje: 10. svibnja 1940. u 2 sata noću čete *Wermachta* prešle su granice, a *Luftwaffe* je otpočela bombardiranje gradova, a tek nekoliko sati kasnije njemački su poslanici u Bruxellesu i Haagu predali note u kojima se vlade napadnutih zemalja obavještavaju da su Francuska i Engleska htjele narušiti njihovu neutralnost radi napadaja na ruhrsko područje, pa je Njemačka prisiljena da ih zaposjedne kako bi »osigurala njihovu neutralnost«.

U Velikoj Britaniji kao da je tek tada došlo do spoznaje da je drugi svjetski rat poprimio ozbiljne i zabrinjavajuće dimenzije i da se on ne može voditi politikom »primirivanja« agresora u koju se pouzdavao, a koja je ubirala sve katastrofalnije plodove svoje münchenske diplomacije. Novu britansku vladu nacionalne koncentracije (od konzervativaca, liberala i laburista) sastavio je (10. lipnja 1940.) Winston Churchill, koji u tom času narodu Velike Britanije i svojim saveznicima nije mogao dati nikakva druga obećanja do odlučnosti da će voditi rat bez obzira na cijenu u krvi i drugim žrtvama. Istom je tada Velika Britanija, dobivši svoju djelotvornu ratnu vladu, ušla do kraja u rat.

Belgija i Nizozemska kapitulirale su za nekoliko dana, a zatim je došla na red i sama Francuska. Senzacionalne su pobjede hitlerovske Njemačke i nad Francuskom zapanjile i prenerazile svijet. Francuska se pokazala nemoćnom i potpuno rastrojenom, njezina je vojska bila nesposobna oduprijeti se prodorima njemačkih oklopnih snaga, a engleski ekspedicioni korpus, gotovo sve čime je Velika Britanija tada efektivno raspolagala, bio je evakuiran krajnjim naporima iz Dunkerquea (27. V. – 3. VI.) po cijenu velikih žrtava i potpunog gubljenja teškog naoružanja i motorizacije; u međuvremenu Italija je (10. VI.) stupila u rat na strani Njemačke; Pariz je pao 14. lipnja, a 22. lipnja 1940. Francuska je kapitulirala.

Francuska je za svega šest tjedana pretrpjela najteži poraz u svojoj povijesti, poraz koji je bio jednak nacionalnoj katastrofi. Hitler joj je izdiktirao uvjete kapitulacije u salonskom vlaku maršala Focha u Compiegneu u kojemu je poražena Njemačka prisiljena na primirje 1918. Hitler je trijumfirao nad poniženom Francuskom i zgaženim europskim versailleskim poretkom. Veliki dio slomljene Francuske Hitler je zadržao pod neposrednom okupacijom, kao bazu za rat protiv Britanije, a u preostalom (južnom) dijelu vladu je sastavio maršal Petain u Vichyju,

kao predstavnik onih francuskih političkih krugova koji se nisu odazvali pozivu Churchilla da Francuska, u savezu s Engleskom, iz prekomorskih posjeda nastavi rat protiv Njemačke.

Dok je trajala bitka za zapad, SSSR je (14. lipnja 1940.) predao ultimatum vladama baltičkih zemalja (Litvi, Letoniji i Estoniji), zaposjeo ih vojskom i početkom kolovoza proglasio njihovo priključenje SSSR-u, a od Rumunjske je iznudio (26. lipnja) da mu prepusti Besarabiju i Bukovinu, koje je zaposjeo (do 2. srpnja), a zatim proglasio i njihovu aneksiju (3. kolovoza 1940.).

Na osnovi njemačko-talijanske arbitraže Rumunjska je bila prisiljena prepustiti Mađarskoj dvije trećine Erdelja (29. kolovoza 1940.), a Bugarskoj Južnu Dobrudžu (7. rujna). Nakon toga kralj se Karol odrekao prijestolja u korist sina Mihajla, a Antonescu je postao poglavar totalitarnoga profašističkog režima u Rumunjskoj.

Takvim razvitkom događaja u prvom razdoblju drugoga svjetskog rata bio je ne samo razrušen versailleski poredak u Europi nego je i Francuska kao dotada najjača europska sila bila uklonjena s međunarodne pozornice; Hitler je na vrhuncu svoje moći suvereno gospodario Europom, prekrajajući svojevoljno političku kartu srednje, jugoistočne i zapadne Europe, uvodeći svuda svoj novi europski poredak. Njemački Treći Reich zavladao je Europom potpunije no ijedna sila prije toga od Napoleonova doba. Zapravo je gotovo čitava Europa bila pod okupacijom Njemačke ili u savezu s njom.

U razdoblju obračuna na zapadnom ratištu Hitler je bio prepustio slobodne ruke SSSR-u u sferi istočne Europe i tolerirao ne posve jasnu situaciju na Balkanu. Međutim, poslije odustajanja od invazije Britanije i odluke o pohodu na SSSR, i tu će doći do raspleta.

Sovjetski je Savez u tom razdoblju znatnim teritorijalnim proširenjima na prvi pogled poboljšao strateški položaj svojih granica s gledišta velike države, ali je Staljinovom politikom sudjelovanja u podjeli Poljske, ratom protiv Finske, osvajanjem baltičkih zemalja (Litve, Letonije i Estonije), priključenjem Besarabije i Bukovine, što je objektivno imalo značajke teritorijalne ekspanzije, mnogo izgubio na velikom ugledu što ga je uživao kao prva socijalistička zemlja. Svojom izjavom, nakon pripojenja Besarabije i Bukovine, da nijedna sila nema pravo na isključivu ulogu u balkanskim pitanjima, Staljin je dao do znanja da je SSSR zainteresiran za širenje svojeg utjecaja na Balkanu.[370]

---

[370] V. Kljaković, Memoari generala Simovića i dokumenti 1939.-1942., n. dj., nast. 9.

Trojni pakt između Njemačke, Italije i Japana (potpisan u Berlinu 27. rujna 1940., sklopljen je formalno pod okolnostima već izvršenih promjena u Europi, označivši produbljenje saveza tih zemalja na osnovi podjele interesnih sfera u svijetu, i dogovora o daljnjim ratnim planovima. Hitler će, doduše, poslije neuspjeha u zračnoj bici za Veliku Britaniju, u pregovorima s Molotovom u Berlinu (13.-14. studenog 1940.) pokušati da i Sovjetski Savez gurne u rat protiv Velike Britanije ponudom da se angažira na Bližem i Srednjem istoku, ali ubrzo poslije toga (18. prosinca 1940.) izdaje nalog da se pripremi pohod protiv SSSR-a.

Slom europskoga versailleskog poretka, potpisivanje Trojnog pakta, konačna odluka i ubrzano pripremanje Njemačke za rat protiv SSSR-a, ulazak njemačke vojske u Rumunjsku (4. listopada 1940.), te u Bugarsku, napadaj Italije na Grčku (28. listopada 1940.), potpuno vezivanje za osovinski blok Slovačke, Mađarske, Rumunjske i Bugarske njihovim pristupanjem Trojnom paktu, s jedne strane, a s druge ulaganje krajnjih napora Velike Britanije da uz pomoć SAD, upravo na Balkanu, zadrži makar kakav oslonac u Europi, svi ti čimbenici odlučujuće će utjecati ne samo na međunarodni položaj i na vanjsku politiku već i na tijek unutrašnjih događaja u zemlji, pa i na samu sudbinu monarhističke Jugoslavije.

II.

SAZRIJEVANJE ODLUKE O NUŽNOSTI UNUTRAŠNJEG SREĐENJA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE ODSTUPANJEM OD UNITARISTIČKOG CENTRALIZMA

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA U SVE SLOŽENIJEM I TEŽEM POLOŽAJU

Zaoštravanjem međunarodne krize, zbog ekspanzije osovinskih sila, Kraljevina je Jugoslavija dolazila u sve složeniji i teži položaj. Bespomoćnost Društva naroda u odnosu na agresivne pothvate Njemačke i Italije, trijumf fašizma u Španjolskoj, neuspjeh francusko-britanske münchenske politike, razjedinjenost antifašističkih sila – sve je to, označivši početak slamanja versailleskog poretka, prouzročilo razbijanje regionalnih saveza malih država, i povećalo njihovu dezorijentaciju, zaoštravajući u isto doba diplomatsku igru velikih sila oko njih, u zavisnosti od važnosti geografskog položaja i značenja privrednog potencijala malih zemalja za dva zaraćena suparnička tabora.

Što je međunarodna situacija postajala kritičnija, a opasnost izbijanja drugoga svjetskoga rata neposrednija, to su male države srednje i jugoistočne Europe, a među njima i Kraljevina Jugoslavija, zapadale u sve bezizgledniji položaj. Vladajuće grupacije građanske klase tih zemalja nisu bile voljne prihvatiti potpuno uključivanje svojih zemalja u Hitlerov novi europski poredak, jer bi to značilo odricanje od vlastitoga državnog suvereniteta. Otpor širenju Hitlerove prevlasti nad Europom pružale su osobito one političke snage i vlade pojedinih zemalja što bijahu tradicionalno gospodarski i ideološki povezane sa zapadnim velikim silama. Vlade većine europskih zemalja, osim malog broja revizionističkih država, bile su zainteresirane za održanje versailleskog poretka, jer bi njegov slom značio ujedno i neminovni krah, pače i silazak s političke pozornice onih građanskih stranaka i vođa što su izgrađivali i svoju vladavinu dugi niz godina na temeljima versailleske Europe. Pri tom valja imati na umu da su u gotovo svim zemljama, u vladajućim građanskim klasama, posto-

jale stranački suprotne političke struje, koje su u međusobnoj borbi za vlast imale često i različite vanjskopolitičke poglede.

Za političke prilike u Europi pred drugi svjetski rat bilo je doduše značajno opadanje utjecaja Francuske, ali ne i Velike Britanije. London je i u doba provedbe münchenske politike popuštanja Hitlerovoj Njemačkoj jačao svoj utjecaj u nekim europskim državama, vežući za svoju politiku širi krug istaknutih predstavnika političkog, gospodarskog, vojnog i inoga javnog života mnogih europskih zemalja. Tim kontinuitetom u politici vladajućih građanskih stranaka, i britanskog utjecaja na njih, jedino se i može objasniti činjenica da režimi gotovo svih zemalja jugoistočne Europe, i onda kad unapređuju svoje odnose s osovinskim silama, zbog promjene ravnoteže snaga u Europi, ili zbog svojih revizionističkih ciljeva, u svojim zemljama vode politiku ograničavanja, suzbijanja ili čak i onemogućivanja onih profašističkih političkih pokreta ili struja koji su iz ideoloških razloga bili za sudbinsko povezivanje s Hitlerom i Mussolinijem, i s njihovom naci-fašističkom ideologijom. Tako u Jugoslaviji, uoči drugoga svjetskog rata, režim progoni ne samo one što su iz separatističkih razloga bili vezani za osovinske sile nego i one koji su to bili iz ideoloških razloga kao pripadnici profašističkih pokreta ili tendencija (ustaše i fašističke struje u Hrvatskoj, Ljotićev pravoslavno-fašistički *Zbor* i Hođerine *borbaše* u Srbiji, fašističke i pronacističke elemente u Sloveniji, makedonske i šiptarske iredentiste, crnogorske separatiste). Horthyjev režim u Mađarskoj sprečava Strjelaste križare *(Nyilas Keresztes Párt)* Ferencza Szállassya; u Rumunjskoj je bila progonjena Željezna garda Cornelia Codreanua, a u Slovačkoj ne dolazi na vlast neznatna fašistička skupina već utjecajna nacionalna Hlinkina stranka, koja je dotada imala iza sebe većinu slovačkog naroda.

Vlade istočnoeuropskih zemalja (a među njima i Jugoslavije) bile su protiv unapređivanja svojih odnosa sa SSSR-om zbog bojazni da time ne bi omogućile jačanje revolucionarnih pokreta u vlastitim zemljama i zbog nepovjerenja prema Sovjetskom Savezu, a u razdoblju pakta između Hitlera i Staljina, kad su podjelom interesnih sfera između Njemačke i SSSR-a u istočnoj Europi, bile neposredno ugrožene, oslanjanje tih vlada na zapadne sile dobilo je za njih i za zapadne sile još veću važnost.

Neuočavanje ili pojednostavljivanje tih bitnih a složenih klasnih, ideoloških i međudržavnih odnosa često je uzrok jednostranih, pa i pogrešnih ocjena pojedinih događaja i povijesnih zbivanja. Međunarodna politika vlada pojedinih europskih zemalja, uključujući i one što su provodile konzervativnu i reakcionarnu, ne samo građansko-demokratsku i

prozapadnu nego i proosovinsku vanjsku politiku, bila je uvjetovana danim međunarodnim okolnostima i njihovim državnim interesima; a to bijahu interesi kako vladajuće građanske klase tako objektivno uzevši i njihovih zemalja, s obzirom na njihov položaj u okviru odnosa, diplomatske igre, sukoba, promjene ravnoteže i sporazumijevanja između velikih sila u Europi.

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA USPOSTAVLJA PRIJATELJSKE ODNOSE S ITALIJOM I NJEMAČKOM

Vanjska politika vlade Kraljevine Jugoslavije bila je u tom smislu izraz interesa onih vladajućih struja građanske klase Jugoslavije (prije svega dvorskih i vojnih, a i poslovnih vrhova) što su bile gospodarski i idejnopolitički većim dijelom povezane sa zapadnim političkim i poslovnim krugovima, a posebno za sam versailleski poredak, pa su već i zbog toga nastojale slijediti francusku i britansku politiku u međunarodnim odnosima. Budući da je Stojadinović, povodeći se za domünchenskom politikom Zapada prema Njemačkoj, u unapređivanju prijateljskih odnosa s Berlinom i s Rimom otišao suviše daleko, to on poslije Münchena, kad su se zapadne sile od politike primirivanja *(appeasementa)* popuštanjem okrenule na pripremanje otpora daljoj agresiji Njemačke, više nije mogao ostati na čelu vlade Kraljevine Jugoslavije, koje je državno vodstvo pokazalo spremnost da jače očituje svoju vezanost za Zapad, makar i isticanjem samostalnosti i neutralizma.

Uspostavljanje prijateljskih odnosa s Italijom i s Njemačkom smatralo se uspjehom Stojadinovićeve vlade, u prvom redu, zato što su te sile zauzvrat obećale obustaviti potporu revizionističkim državama (Austriji, Mađarskoj, Bugarskoj i Albaniji) i separatističkim-nacionalističkim pokretima (šiptarskom iredentizmu, VMRO-u Vanče Mihajlova i Pavelićevim ustašama) u Kraljevini Jugoslaviji.

Prijateljstvom s Njemačkom i s Italijom Stojadinovićeva je vlada uklonila i opasnost možebitne potpore tih sila hrvatskomu nacionalnom pokretu u zemlji pod vodstvom HSS-a. Premda je vodstvo tog pokreta, na osnovi svoje ideološko-političke podloge, nastojalo pridobiti potporu zapadnoeuropskih sila, u kojem je smislu u emigraciji u Francuskoj i Velikoj Britaniji djelovao glavni tajnik HSS-a dr. J. Krnjević, vlade su tih zemalja po tradiciji svoje politike bile dugo na strani beogradskih vlada,

smatrajući da time osiguravaju trajno savezništvo Jugoslavije. Budući da su akcije Njemačke i Italije za reviziju europskoga versailleskog poretka stvarale objektivno takve međunarodne uvjete u kojima je i nacionalni pokret potlačenih nesrpskih naroda, u sve oštrijem sukobu sa centralističko-hegemonističkim sustavom versailleske Jugoslavije, izlazio sve više iz unutrašnjih okvira na scenu međunarodne politike, to je i Stojadinovićeva politika unapređivanja čvršćih odnosa s Rimom i s Berlinom imala za cilj izoliranje na međunarodnom području nacionalnih pokreta u Jugoslaviji, u prvom redu hrvatskoga. No, s druge strane, upravo je ta proosovinska Stojadinovićeva politika pojačala interes zapadnih vlada za unutrašnje probleme monarhističke Jugoslavije, među kojima je hrvatsko pitanje zbog izvanredno narasle snage nacionalnog pokreta hrvatskog naroda, postajalo sve akutniji unutrašnji i sve aktualniji međunarodni problem u Europi.

Na unapređivanje prijateljstva s Njemačkom jugoslavensku su vladu poticali i jaki gospodarski razlozi, jer je agrarna privreda nerazvijene Jugoslavije nalazila prirodno tržište u industrijski visoko razvijenoj Njemačkoj. Veoma zainteresirana za jugoslavenske poljoprivredne proizvode i rude, Njemačka je Jugoslaviji davala posebne povlastice pri uvozu, iako je to i vraćala svojevoljnim određivanjem izvoznih cijena svojih industrijskih proizvoda.

PAD STOJADINOVIĆEVE VLADE

Unatoč svemu tome, nakon zaokreta zapadne politike, Stojadinović je morao napustiti vladu. Knez Pavle donio je odluku o njegovu smjenjivanju a beogradski vladajući vrhovi (kojih su stožer bili dvor, vrhovi vojske i Srpske pravoslavne crkve) prihvatili su to bez kolebanja, za svijet iznenađujuće brzo, bez obzira na to što je bio stekao glas jednog od njihovih najsposobnijih političara i na privrednom i na političkom području. Oni su u Stojadinovićevu suviše prisnom približavanju Rimu i Berlinu vidjeli neizvjesnost zbog napuštanja tradicionalne prozapadne, versailleske politike, a i opasnost od njegovih totalitarističkih sklonosti. Uspostavljanje prijateljstva s Hitlerovom Njemačkom i s Mussolinijevom Italijom Stojadinović je nastojao iskoristiti za jačanje svojega političkog položaja u zemlji, pokušavajući da svoju vladavinu učvrsti mjerama za uvođenje ličnoga totalitarističkog režima, pa je po uzoru na Hitlera i

Mussolinija počeo stvarati i svoje oružane tzv. »Milanove odrede« ili »Zelene košulje«. Nazadnjački dio jugoslavenske buržoazije pružao je potporu Stojadinovićevoj profašističkoj politici, smatrajući je zaprekom protiv narastanja revolucionarnog pokreta radničke klase pod vodstvom Komunističke stranke i demokratskih snaga nacionalnih pokreta. Takav je totalitaristički obrat u Jugoslaviji, međutim, bio nemoguć, za njega Stojadinović nije imao ni ideološke ni organizacione osnove čak ni u vlastitoj stranci JRZ-i koja je ipak bila samo koalicija interesa između dijela velikosrpske i dijela slovenske i muslimanske buržoazije. Uklanjanjem Stojadinovića knez je Pavle dao nedvosmisleno do znanja da je spreman slijediti britansku politiku,[371] a osim vanjskopolitičkih razloga došao je do zaključka da je Stojadinovićev odlazak neophodan i zbog neuspjeha i bezizglednosti njegove unutrašnje politike.

Stojadinovićev je pad označio u stvarnosti kraj drugog razdoblja u unutrašnjem razvitku Kraljevine Jugoslavije, u kojemu su (od 1929.-1938.) nepomirljive hegemonističke snage nastojale spasiti centralizam pod krinkom integralnog jugoslavenstva, pokušavajući ga nametnuti najprije otvorenom diktaturom, a zatim političko-ideološkim promicanjem jugoslavenskog integralizma od strane dvorskih unitarističkih stranaka i čitave državne uprave, uključujući osobito sva propagandna sredstva i cio prosvjetni sustav, u doba kad je svaka djelatnost nacionalnih političkih stranaka bila zabranjena, i svako očitovanje nacionalnih osjećaja bilo progonjeno.

Iz teškog neuspjeha politike starih srpskih stranaka, da na idejnoj podlozi velikosrpstva u prvom razdoblju (1918.-1928.) učvrste svoj hegemonistički položaj u zajedničkoj državi centralističkim državnim sustavom, Aleksandar i uz njegov dvor vezani predstavnici pretežito mlađe generacije vladajuće buržoazije, i ujedno predstavnici interesa financijskog kapitala, izvukli su zaključak da izlaz treba tražiti u prihvaćanju jugoslavenskoga nacionalnog unitarizma kao idejno-političke podloge državnom nacionalizmu. Najizrazitiji protagonist stare politike (sve do svoje smrti 1926.), Nikola Pašić, vrlo utjecajni vođa Radikalne stranke i jedan od najistaknutijih državnika Kraljevine Srbije i nove Kraljevine SHS, kad se radilo o državnom uređenju, mogao se oslanjati i na potpo-

---

371 Knez Pavle bio je osobno čvrsto vezan za probritansku politiku (kao oxfordski đak primio je zapadnodemokratske političke nazore, a bio je i u rodbinskim odnosima s britanskom kraljevskom kućom) te su ga samo državnički razlozi, zbog promijenjenih odnosa snaga u Europi, a i Chamberlainova »mirotvorna« politika popuštanja Njemačkoj, bili naveli na uspostavljanje prijateljskih odnosa s totalitarističkom Njemačkom i Italijom. Osim toga, izgleda da je Pavle htio igrati ulogu posrednika između Berlina i Londona s obzirom na »boljševičku opasnost«.

ru gotovo svih srpskih građanskih stranaka bez obzira na razlike u njihovim programima. Unatoč tome što su Aleksandar i dio srpske financijske buržoazije prihvatili ideju integralnog jugoslavenstva samo kao političku podlogu za djelotvornije učvršćenje svog ekspanzionizma i hegemonizma, oni su ipak nailazili na neprestani otpor dijela starijih srpskih političara i tradicionalnih srpskih stranaka. Prihvaćanje ideje jugoslavenstva, koja je po velikosrpskim shvaćanjima bila hrvatski izum i import u Srbiju, tumačilo se kao napuštanje srpstva i tradicija srpske državnosti, a samim tim i ugrožavanje temelja na kojima su gradili i zajedničku državu od 1918. To su i bili, uglavnom, razlozi što u čitavomu drugom razdoblju od 1929. do 1938. režimskim dvorskim, unitarističkim strankama, od Živkovićeve i Jevtićeve Jugoslovenske nacionalne stranke do Stojadinovićeve Jugoslovenske radikalne zajednice nije za rukom pošlo ni u Srbiji, gdje su ipak imale jači oslonac, prevladati utjecaj starih srpskih stranaka.

Nasuprot apsolutističko-diktatorskom Aleksandar-Živkovićevu režimu, tradicionalne su srpske stranke zadržale deklarativno u svojim programima opće građansko-demokratske nazore o parlamentarnomu političkom životu, bez obzira na veće ili manje razlike ili čak istovjetnost gledanja s dvorom na rješavanje nacionalnog pitanja i na državno uređenje.

Stojadinović je, poslije Aleksandra, bio najistaknutiji predstavnik one struje u redovima srpske financijske buržoazije koja je, poučena iskustvom da u Jugoslaviji, zbog stvarnih odnosa među narodima, nije moguća trajna prevlast ni na podlozi pansrpstva ni šestosiječanjskog jugoslavenstva, težila da iste ciljeve postigne novim metodama makar i po cijenu stanovitih promjena dotadašnje krute unutrašnje i jednostrane versailleske vanjske politike monarhističkih režima. U stvari, Stojadinović je kao predstavnik beogradskoga financijskog kapitala, koji je pomoću diktature zadobio i gospodarsku prevlast, sada bio spreman i na traženje drugih oblika radi održanja svojega hegemonističkog položaja. U tu svrhu Stojadinović je pokazao osobitu sposobnost i elastičnost u prilagođivanju svoje politike promijenjenoj stvarnosti u međunarodnim odnosima u Europi.

U unutrašnjoj politici Stojadinović je postigao nedvojbeno znatan uspjeh time što je privukao u svoju vladu i u režimsku JRZ-u Koroščevu SLS i Spahinu JMO. Ali, kako mu nije pošlo za rukom oslabiti i razbiti hrvatski nacionalni otpor, i budući da je vodstvo HSS-a odbilo Stojadinovićeve ponude da uđe u njegovu vladu, jerezovska se koalicija – sastavljena od dijela srpskih radikala, Koroščevih slovenskih katolika, Spa-

hinih muslimana i beznačajnih hrvatskih integralista – pokazala politički nedovoljnom osnovom za učvršćenje ozloglašenoga centralističkog-hegemonističkog poretka.

Svoj neuspjeh u unutrašnjoj politici, da hrvatsko pitanje skine s dnevnog reda pokušajem uvlačenja HSS-a u režimsku JRZ-u, Stojadinović je nastojao nadoknaditi rezultatima svoje vanjske politike, uspostavljanjem prijateljskih odnosa s Njemačkom i s Italijom. U isto doba, poduzimao je korake koji su išli za tim da oslabi hrvatski nacionalni pokret pod vodstvom HSS-a pomoću frankovačko-separatističkih elemenata, s kojima je računao navlastito u vezi sa svojim sporazumom s Italijom. S njegovim odobrenjem vratio se iz ustaške emigracije dr. Mile Budak (s kojim se bio sâm sastao u Italiji), a neke aktivnosti frankovačko-ustaških i nacifašističkih elemenata u zemlji bile su u tu svrhu ne samo tolerirane nego i pomagane od Stojadinovićevih organa (osobito tisak za vrijeme izbora). Odugovlačenje pregovora s Mačekovim vodstvom HSS-a, i ustupci frankovcima rodili su sumnju u kneza Pavla da Stojadinović ne želi sporazum s hrvatskim demokratskim poretkom pod vodstvom HSS-a nego s Pavelićevim pokretom pod okriljem Italije, i to radi svojih totalitarističkih namjera.[372] U isto doba, Stojadinović je, i nakon izbora, pooštravao redarstvene mjere protiv HSS-a, pa je siječnja 1939. u Zagrebu bilo uhićeno osam osoba iz vodstva »Hrvatske građanske zaštite« (Zvonko Kovačević i dr.), kojim je povodom dr. Maček dao javnu izjavu da je HGZ i HSZ osnovana njegovom inicijativom, te da je Kovačević od njega imenovan zapovjednikom,[373] dotično da on snosi odgovornost za njihovu djelatnost. Stojadinović je još više nego nekada Pašić bio spreman na radikalsko-frankovačko sporazumijevanje, radi slabljenja hrvatskoga seljačkog pokreta kao glavne protucentralističke snage. Osim toga glavnog razloga, dublje pobude tog paktiranja bile su u sklonosti obaju partnera za separatističko rješenje u krajnjem slučaju, a pogotovu u istovjetnosti profašističkih pogleda nasuprot sve očitijem skretanju puka u revolucionarno-demokratske struje pod vodstvom komunista. Prihvativši posredstvom Talijana pregovore sa Stojadinovićem, o povratku u zemlju i o podjeli vlasti u Hrvatskoj, frankovačko-ustaški su separatisti imali poslužiti Stojadinoviću da ukoči zabrinjavajuće jačanje nacionalno-demokratskog i revolucionarnog pokreta u Hrvatskoj, te da se suradnjom JRZ-e

---

372 Izjava ministra dvora M. Antića u Izvještaju Komisije za ispitivanje odgovornosti u svezi državnog udara od 27. ožujka 1941. (*DOJ*, 10/1958.; V. Stakić, Moji razgovori sa Mussolinijem, n. dj., 52-4).

373 Letak »Dr. Vlatko Maček o hapšenju članova Hrvatske građanske zaštite... U Zagrebu, dne 13. siječnja 1939. dr. Vlatko Maček« (letak u autorovu posjedu).

s frankovačkim nacionalističkim elementima stvori kakva-takva politička podloga režimu u Hrvatskoj, koju je ovdje bio potpuno izgubio.

Time što je od Italije i Njemačke, od sila koje su stalno bile oslonac protivnicima versailleske Jugoslavije, a Italija je još i sama imala imperijalističke zatjeve prema njoj, stvorio saveznike Jugoslavije, Stojadinović je smatrao da mu to omogućava nastavljanje čvrste politike u zemlji, bez davanja ikakvih ozbiljnijih ustupaka Hrvatima, a na međunarodnom području to je značilo učvršćenje položaja Jugoslavije, osobito s obzirom na revizionističke težnje Mađarske, Bugarske i Albanije.[374] Među inim, to je bio jedan od glavnih razloga zašto su dvor i Stojadinovićeva vlada išli tako daleko u vezivanju za osovinske sile.

Oslanjajući se na međunarodno učvršćenje svoje vlade, Stojadinović je prije roka pošao na izbore, očekujući nadmoćnu pobjedu nad oporbom, što bi mu omogućilo da sa stanovišta politički ojačane JRZ-e pristupi još odlučnije izgradnji svoga osobnog autoritativnog režima.[375] U stvaranju takvog režima, u kojem je Stojadinović vidio najbolji put za slamanje demokratske anticentralističke oporbe, ali i nužnost radi uklapanja u novi sve dominantniji totalitaristički europski poredak pod vodstvom Njemačke i Italije, on je nailazio na ozbiljne zapreke, poglavito stoga što se nije mogao pozivati čak ni na to da je on potpuni predstavnik srpskog naroda, a Korošec i Spaho bili su mu nesigurni kao koalicioni elementi i u JRZ-i i u vladi, a pogotovu su se protivili stvaranju takve totalitarističke stranke i režima u kojem bi oni izgubili svoju regionalnu i vjersko-etničku autonomiju.

Rezultati prosinačkih izbora godine 1938. iznevjerili su Stojadinovićeva očekivanja. Mršava pobjeda vladine (Stojadinovićeve) liste nad Mačekovim Blokom udružene opozicije s većinom od 54%, koja je znatnim dijelom bila posljedak javnih izbora, nasilja i falsifikata, krila je u sebi po režim krajnje nezadovoljavajuće stanje. Izborni su rezultati u biti značili neuspjeh režimske politike u čitavomu drugom razdoblju, i osobno Stojadinovića, iz ovih razloga:

1) Čak i formalna pobjeda JRZ-a bila je neznatna, postignuta zbog saveza sa Korošcem i sa Spahom, ali bez ozbiljne većine u srpskom narodu, te bez ikakva oslonca u hrvatskom narodu, koji je baš na tim

---

374 Već spomenuta izjava ministra unutrašnjih poslova u Stojadinovićevoj vladi Milana Aćimovića, pred Komisijom za ispitivanje odgovornosti za državni udar od 27. III. 1941. (*DOI*, 10/1958., 7).

375 S kakvom je samouvjerenošću Stojadinović pošao u izbore vidi se iz izjave koju je uoči njih dao dopisniku *Corriere della Sera*: 75% glasova mi je osigurano a za preostalih 25% borit ću se s Mačkom! (usp. D. Gregorić, So endete Jugoslawien, Leipzig, 1943., 27-8).

izborima očitovao još više nego ikada dotada jednodušnost u otporu hegemonizmu i odlučnost u borbi do kraja za svoja nacionalna prava;

2) Izbori su u prosincu 1938. pokazali da je Blok udružene (hrvatske i srpske) opozicije politički znatno ojačao, a da je režimska unitarističko-integralistička koalicija osjetno oslabila od svibanjskih izbora 1935;

3) U Bloku udružene opozicije još je više istaknuta uloga HSS-a, kao legitimnog predstavnika hrvatskog naroda i glavne oporbene stranke, koja je od ukupnog broja oporbenih glasača sama dobila 58%, a sve ostale stranke Bloka (tj. prečanska SDS i srbijanska udružena oporba – Stojadinovićevi radikali, Davidovićevi demokrati i Jovanovićevi zemljoradnici) zajedno svega 42% oporbenih glasova;

4) Izbori su pokazali da je hrvatski narod u težnji za oživotvorenjem svojih nacionalnih prava postao odlučniji i čvršće zbijen nego ikada prije, što se odrazilo u plebiscitarnom glasovanju za kandidate HSS-a na Mačekovoj oporbenoj listi. Takvi rezultati izbora manifestaciono su pokazali da u hrvatskom narodu režimska unitaristička JRZ-a nije uopće imala nikakva uporišta, ali da ni frankovačko-ustaški elementi, koji su dijelom čak bili pozvali na apstinenciju od izbora, također nisu imali nikakva ozbiljnijeg utjecaja;

5) Premda je Stojadinović odnio pobjedu među srpskim stanovništvom, ona s obzirom na izborne okolnosti nije bila dovoljno uvjerljiva, nego naprotiv vrlo sumnjiva, te su mu srpske oporbene stranke s pravom osporavale da je on jedini ovlašteni predstavnik srpskog naroda. Zbog svoje proosovinske politike Stojadinović nije uspio povratiti povjerenje Srpske pravoslavne crkve (izgubljeno konkordatskom akcijom), a utjecaj starih srpskih stranaka, iako oslabljen, bio je još uvijek znatan. Tako su rezultati izbora i u Srbiji svjedočili više o razjedinjenosti srpskih političkih snaga nego o sigurnoj Stojadinovićevoj pobjedi, što je za šovinističke struje bio povod više da zvone na uzbunu radi ujedinjavanja i spašavanja »razjedinjenog srpstva«.

No kako je Stojadinović smatrao da mu i onakva pobjeda omogućava nastavljanje njegove unutrašnje politike, a da mu prijateljstvo s Rimom i s Berlinom pruža osiguran međunarodni oslonac, on je poslije izbora (21. prosinca 1938.) izvršio samo manje izmjene u svojoj vladi. Mjesto Korošca, koji se povukao pred Stojadinovićevim optužbama da je kriv za neuspjeh na izborima, u vladu je ušao kao ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović. Odlučivši se za oštriju politiku u Hrvatskoj, Stojadinović je žurno opozvao Cvetkovića iz Zagreba, kamo je bio upućen da uspo-

stavi veze radi pregovora s Mačekom.[376] U isto doba vlasti su već poduzele represalije prema oporbenim pristašama u cijeloj zemlji, a posebno u Hrvatskoj.

Budući da su rezultati izbora dokazali da Stojadinovićeva politika nije dovela do smanjenja srpsko-hrvatskog razdora i do učvršćenja državnog poretka, a vlade su zapadnih sila izražavale sve glasnije nezadovoljstvo takvom politikom Stojadinovićeve vlade koja je Jugoslaviju sve više odvodila u osovinski tabor, knez Pavle donosi iznenadnu odluku o njegovu smjenjivanju.

Osim već spomenutih razloga za takvu odluku kneza Pavla, valja dodati da je ona uslijedila vjerojatno i zbog toga što se Stojadinovićevo preveć veliko osamostaljenje od Pavla moglo uskoro pokazati još pogibeljnijim za autoritet krune Karađorđevića. Naime 1941. izlazio je mandat Pavlu i namjesništvu jer bi kralj Petar II. tada s 18 navršenih godina postao punoljetan, pa bi Stojadinović kao jaka politička i državnička ličnost, s izrazitim autoritarnim sklonostima, mogao još više učvrstiti svoj osobni režim, potisnuvši malog kralja u pozadinu samo s formalnim ovlastima. Knez je Pavle smatrao da to on kao predstavnik Karađorđevića ne smije dopustiti, a Stojadinović će ga kasnije optuživati da je sam želio produžiti svoje regentstvo i svoju vladavinu.[377]

Na Stojadinovićev je pad utjecao nedvojbeno i njegov sve očitiji razlaz s Korošcem, koji je sa stanovišta svoga političkog oslonca u Sloveniji, pružao sve odlučniji otpor Stojadinovićevoj unitarističkoj, a pogotovo pronjemačkoj politici, jer ona nije odgovarala slovenskim interesima.

Stoga su Korošec, a isto tako, pa još i više Spaho, pokazivali sklonosti za sporazumijevanje s Hrvatima, a jedan i drugi su rado prihvatili Pavlovu odluku o Stojadinovićevu uklanjanju.

---

376 D. Cvetković, Srpsko-hrvatsko pitanje i putovi sporazuma, DOJ, 3/1952., 18; J. B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 123 i 132.

377 D. Biber, Jugoslavija na raskršću 1939., n. dj., nast.: 6, 7, 8, 16, 17, 43, 44; Stojadinović, Ni rat ni pakt, n. dj., 314-318, 609-617, 619-642.

HRVATSKO ZASTUPSTVO TRAŽI RJEŠENJE HRVATSKOG PITANJA

Nakon izbora predstavnici oporbenog Bloka (SDK i UO) nisu učvrstili podlogu svoga daljeg zajedničkog nastupanja. Razlozi su bili u tome što se srbijanska udružena oporba nije htjela odlučnije izjasniti za rješavanje hrvatskog pitanja sa SDK, a i sâm Maček je već došao do uvjerenja da mu ozbiljniji partner za pregovore sa srpske strane jedino može biti kruna, tj. knez Pavle.

U takvoj situaciji, u Zagrebu je 15. siječnja 1939., uoči sastanka Narodne skupštine u Beogradu, Hrvatsko narodno zastupstvo (83 zastupnika koji su na izborima dobili većinu, bez obzira je li im po izbornom zakonu priznat mandat), pozivajući se na pravo narodnog samoodređenja i na hrvatsko državno pravo, donijelo Rezoluciju kojom proglašava bojkot Skupštine, koja se ne može smatrati narodnim predstavništvom, ne priznaje zakonitom nikakvu nametnutu i hrvatskom narodu tuđu vladu, proglašava »ništetnim i za hrvatski narod neobvezatnim sve ugovore i sve obveze koje sklapaju i preuzimaju hrvatskom narodu neodgovorne vlade«.

Upozoravajući »sve odgovorne faktore ove državne zajednice i europskih država«, osobito velikih sila, na neodrživost i na opasnot zbog današnjeg stanja, u interesu pravde, slobode i mira traži se poduzimanje mjera koje će osigurati samoodređenje hrvatskog naroda, u protivnom »otklanja se odgovornost za događaje koji bi mogli nastupiti«.[378]

Ta rezolucija Hrvatskoga narodnog zastupstva bila je veoma oštra i radikalna, osobito s obzirom na poziv inozemnim silama i na nagovještavanje daljih koraka, no u stvari ona je bila ispod raspoloženja širokih narodnih krugova u Hrvatskoj, pa i većine funkcionara HSS-a, jer se u atmosferi stvorenoj u izbornoj borbi u hrvatskoj javnosti očekivalo proglašenje hrvatskog sabora i vlade.[379]

Ipak, rezolucija je unijela nove važne i odlučne elemente u politički život. Rezolucija ne govori u ime vodstva HSS-a nego se hrvatsko zastupstvo proglašava legitimnim predstavništvom hrvatskog naroda, tražeći rješenje hrvatskog pitanja na osnovi samoodređenja naroda i hrvatskoga

[378] Proglas, Zaključak sjednice Hrvatskog narodnog zastupstva održane dne 15. siječnja 1939. u glavnom gradu Zagrebu (tiskan kao letak, u autorovu posjedu); AIHRPH – fond građanskih stranaka; T. Jančiković, Hrvati u izborima 11. prosinca 1938. n. dj., 60-61.

[379] O tome govore redarstveni i stranački izvještaji iz tog doba (AIHRPH); Izjava dr. J. Šuteja u razgovoru s autorom.

državnog prava, čime su jače istaknute značajke hrvatskoga općenarodnog pokreta i pravaški državnopravni elementi, što je radikaliziralo zahtjeve prema Beogradu, ali je isto tako bilo i namijenjeno za suzbijanje utjecaja ekstremnih separatističkih struja. U rezoluciji se nije spominjao ni sporazum sa srbijanskom oporbom (od listopada 1937.), što se tumačilo spremnošću hrvatskog vodstva da za rješenje hrvatskog pitanja pregovara i sa JRZ-om, budući da je ona dobila većinu srpskih glasova na izborima.[380] Tom rezolucijom otvorene su nove političke mogućnosti. Vodstvo HSS-a dalo je znati i vlastodršcima u inozemstvu da je spremno na praktične i odlučnije korake za rješenje hrvatskog pitanja od kojeg je ovisio i položaj Jugoslavije u sve neizvjesnijim međunarodnim prilikama.

U početku siječnja dr. Maček je uputio i otvoreni proglas srpskom narodu, pozivajući ga da »u slozi i zajedničkom borbom« sruši »tiraniju«, a ukoliko se nađe u sporazumno rješenje ipak »ne bi ispunile te bi mi Hrvati bili prisiljeni da tražimo druge puteve za svoju slobodu, neće za to krivnja pasti na srpski narod«.[381]

Izvršni odbor SDS donio je rezoluciju kojom je izražena suglasnost sa zaključcima HSS-a u bojkotiranju Stojadinovićeve skupštine. Na taj je način SDK, iako nije donijela zajedničku rezoluciju, u osnovi zadržala jedinstveno stanovište.

Stranke srbijanske udružene oporbe (demokrati, radikali, zemljoradnici, JNS) donijele su u isto doba odluke o svom ulasku u Skupštinu.[382] Unatoč tome što je vodstvo SDK o tome bilo obaviješteno, to je značilo slabljenje, premda još ne i potpuno razbijanje veza između SDK i UO.

HRVATSKO PITANJE U ODNOSIMA JUGOSLAVENSKE VLADE I OSOVINSKIH SILA

Rezolucija Hrvatskoga narodnog zastupstva bila je također upućena vladama stranih sila putem njihovih poslanstava u Beogradu.[383]

---

380 Razvoj političke situacije poslije saziva skupštine i rezolucije Hrvatskog narodnog zastupstva (*Muslimanska svijest*, IV./30. I. 1939., br. 56).

381 Letak »Draga braćo Srbi! (tiskan ćirilicom, u povodu božićnih blagdana) U Kupincu, 4. januara 1939. Dr. Vladko Maček« (u autorovu posjedu).

382 *Politika*, XXXVI./16. I. 1939., br. 11003.

383 I. Jukić, Hrvatska u burno proljeće, *Hrvatski glas*, Winnipeg, Canada, od 15. III. 1954., br. 11.

Njemački poslanik u Beogradu von Heeren popratio ju je svojim mišljenjem da hrvatski zahtjevi za uklanjanjem srbijanske hegemonije historijski i moralno imaju osnove, ali da ih Njemačka usprkos svim simpatijama ne može podupirati, jer je njezin interes u održavanju autoritativnog režima, kao jamstva jake jugoslavenske države.[384] Bila je to ista makijavelistička politika kakvu su prije vodile i francuska i britanska diplomacija, a koje sada, da bi prepriječile dalju Stojadinovićevu proosovinsku politiku, preporučuju i knezu Pavlu i Mačeku da postignu sporazum, kao preduvjet za održanje i za ponovno jače vezivanje Jugoslavije na Zapad.

Produbljujući svoju vanjsku politiku prijateljstva s osovinskim silama, Stojadinović je za vrijeme posjeta grofa Ciana Jugoslaviji (siječnja 1939.) ušao u dalje pogodbe s fašističkom Italijom. U širokoj razmjeni mišljenja, na Belju i u Beogradu (19.-22. siječnja), o unutrašnjim i o međunarodnim problemima, Ciano je stekao dojam da hrvatsko pitanje u Jugoslaviji neće biti moguće riješiti u kratkom roku, uspoređujući ga jednostrano s postojanjem trajnih razlika između Pruske i Bavarske u Njemačkoj, ili sjevera i juga u Italiji. Ocjenjujući da može računati na punu Stojadinovićevu solidarnost, Ciano je uvažio da on zbog unutrašnjih prilika ne može još pristupiti paktu protiv Kominterne, a glavni predmet razgovora bio je dogovor o Albaniji. Spremajući se na zaposjednuće Albanije, za Italiju je bilo od neobične važnosti blagonaklono držanje, a u stanovitoj mjeri i sudjelovanje Jugoslavije. Stojadinović je prihvatio ideju zajedničke akcije, govoreći o podjeli Albanije, dok mu je Ciano obećavao samo ispravku granica, uklanjanje iredentističkog središta prema Kosovu i talijansku pomoć glede Soluna, kad to u budućnosti dođe na red.[385]

Tom je prigodom, navodno, postignut sporazum i o tome da u slučaju rata Italija dobiva pravo da zaposjedne jadransku obalu od Sušaka do južnije od Splita i s dijelom Gorskog kotara, a da će ona zauzvrat ostatak Jugoslavije priznati kao Veliku Srbiju.[386]

---

[384] Izvještaj von Heerena iz Beograda 21. I. 1939. (*BA* PA Pol. IV. 61. Bd. 2; Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 72).

[385] Ciano, L'Europa verso la catastrofe, Milano 1948., 405-413; Dnevnik grofa Ciana, Zagreb, 1948., 32-33.Izvaci iz Cianova dnevnika (M. Sinovčić, N.D.H. u svjetlu dokumenata, Buenos Aires, 1950., 111-207).

[386] I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, n. dj., 290-291; V. Maček: In the Struggle for Freedom, n. dj., 186-187.

Meštrovićeve i Mačekove navode posredno potvrđuje i Ulrich von Hassell u svojim *Izvještajima o putu u Beograd i u Zagreb od 16. i 20. XI. 1940.* (original u Političkoj arhivi Ministarstva vanjskih poslova SRNJ u Bonnu; prijevod Ž. Avramovski, HP, 2/1963, 136-146; o prepuštanju Hrvatske Italiji, str. 142).

Na zaključak o vjerojatnosti postojanja nekoga takvog dogovora upućuje i zapisnik Anfusa o razgovorima Ciana s Pavelićem 23. I. 1940. (I documenti diplomatici italiani, ser. IX, sv. III., Roma, 1959., 162-164).

Stojadinovićevi diplomatski dogovori, ugovarani dijelom bez knez Pavlova znanja, te Stojadinovićeva samostalna unutrašnja politika odvojili su ga suviše od politike dvora, pa je Pavle odlučio da ga ukloni. Ne videći osobno nikakve druge mogućnosti za uspješnu politiku Jugoslavije, Stojadinović bijaše veoma iznenađen Pavlovom odlukom o njegovu smjenjivanju.

Pri kraju 1938. i u početku 1939. i unutrašnja i međunarodna situacija bila je takva da se rješenje hrvatskog pitanja više nije moglo odlagati. Knez Pavle i neki njegovi savjetnici uvidjeli su da je takva politika režima, koja zbog hegemonizma izaziva protiv sebe ne samo čitavi hrvatski nego i druge narode, a zbog unitarističko-totalitarističkih tendencija i široku oporbu u cijeloj zemlji, dalje neodrživa, jer postaje sve opasnija i po samu budućnost države, osobito u okolnostima približavanja drugoga svjetskog rata. Kako su mu iz istih razloga i vlade zapadnih sila preporučivale da bi valjalo riješiti hrvatsko pitanje radi unutrašnjeg sređenja države, a time i stvaranje mogućnosti da Jugoslavija povede samostalniju politiku prema ekspanzionizmu osovinskih sila, knez je Pavle za novog predsjednika odredio Dragišu Cvetkovića, koji je bio voljan voditi takvu politiku.[387]

Sam Stojadinovićev pad upriličen je Cvetkovićevom ostavkom i ostavkom slovenskih i muslimanskih ministara u Stojadinovićevoj vladi zbog neslaganja s načinom vođenja pregovora vlade s vodstvom HSS-a. U to je doba, naime, ponovo došlo do prekida razgovora što su ih predstavnici Stojadinovićeve vlade vodili s Mačekovim vodstvom hrvatskog pokreta.

S ozbirom na to i na vijesti o Stojadinović-Cianovom tajnom sporazumu na štetu Hrvatske, za vrijeme lova u Belju Maček prihvaća (posredstvom ing. Carneluttija i grofa Bombellesa) uspostavljanje dodira s grofom Cianom, talijanskim ministrom vanjskih poslova, da bi utvrdio istinitost tajnoga Stojadinovićeva dogovora s Talijanima i stekao mogućnost parirati tom dogovoru svojim vezama s Rimom, te da bi i na taj način vršio pritisak na beogradsku vladu u pregovorima za rješenje hrvatskog pitanja. Ti su dodiri nastavljeni i poslije pada Stojadinovićeve vlade,

---

Nakon Cianova posjeta, pomoćnik Ministarstva vanjskih poslova dr. Ivo Andrić u svom referatu Stojadinoviću, glede albanskog pitanja, upozorava da bi ulazak Italije u Albaniju mogao za Jugoslaviju biti veoma opasan, jer je Londonskim ugovorom 1915. Italiji uz južnu Albaniju obećana i sjeverna Dalmacija, pa bi presedan oživljavanja Londonskog ugovora na jednom području Balkana, mogao otvoriti vrata i na oživljavanje njegovih drugih odredaba (D. Biber, Jugoslavija na raskršću, n. dj., nast. 39).

387 D. Cvetković bio je nekadašnji radikalski ministar, a kao član Stojadinovićeve vlade i šireg vodstva JRZ-e bio je čovjek povjerenja kneza Pavla, te kao takav već dotada angažiran u pregovorima s Mačekom.

do ožujka 1939., kad Maček odbija potpisati prijedloge talijanskog ministra vanjskih poslova grofa Ciana.[388]

Bez obzira na to što Cianov sporazum sa Stojadinovićem i sadržaj posrednih pregovora Mačeka i Ciana nisu još potpuno razotkriveni, oni su važna taktička epizoda u politici njihovih protagonista. U to je doba, na početku 1939. vodstvo HSS-a, zabrinuto zbog produbljivanja prijateljstva između Stojadinovićeve i Mussolinijeve vlade, pokušalo uspostaviti ozbiljniji dodir i s njemačkom vladom, ali taj pokušaj nije dao nikakvih rezultata.[389] Tada je Njemačka bila vezana svojom politikom prema Beogradu i Rimu. Berlinska je vlada pružala potporu Stojadinovićevoj vladi, smatrajući da bi u danim okolnostima, kad je Jugoslavija u stvari bila na strani Osovine, njemačkim interesima odgovaralo unutrašnje učvršćenje Jugoslavije, preporučujući ipak i Beogradu i Zagrebu da sami riješe srpsko-hrvatski spor. Njemačkoj bi doduše odgovaralo da u politici Jugoslavije dođe do jačeg izražaja hrvatska komponenta, predmnijevajući da bi njezina politika bila više upućena na Srednju Europu, dok se za srpsku politiku pribojavala da u njoj u određenim okolnostima mogu prevladati tradicionalne veze s Francuskom ili Rusijom. Njemačka se ipak nije htjela izravnije miješati u tom smislu, kako zbog toga da ne bi kvarila svoje odnose s jugoslavenskom vladom tako i zato da ne bi izazvala sumnje Italije, kojoj je u interesnu sferu prepustila Jugoslaviju.

Kao povod za Stojadinovićevo obaranje iskorišteno je neslaganje u vladinoj većini u skupštinskoj raspravi od 3. veljače 1939. u vezi sa srpsko-hrvatskim odnosima, nakon čega su petorica članova Stojadinovićeve vlade (Dragiša Cvetković, Mehmed Spaho, Džafer Kulenović, Fran Snoj i Miha Krek) u znak razilaženja s nekim članovima vlade podnijeli ostav-

---

388 U povijesnoj znanosti još uvijek nisu razjašnjene sve pobude oko inicijative i sadržaja tih razgovora. Izvori su nedostatni, a njihova tumačenja protuslovna: Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 48-49, 53, 59, 78-83; Izvaci iz Cianova dnevnika, n. dj., J. Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike, Buenos Aires, 1960., 62-66; V. Maček, In the Struggle, n. dj., 186-187; Izjava A. Carneluttija, istražni materijal, izvod u AIHRPH; N. B. Milovanović, Od marseljskog atentata do trojnog pakta, Zagreb, 1963., 199-200; V. Terzić Jugoslavija u aprilskom ratu, Titograd, 1963., 41-58; dosada najiscrpnije raspravlja o tom problemu Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd, 1965., 42-43, 85, 112-118, 169-172, 179-180; U svakom slučaju uloga grofa Bombellesa, koji je po svemu, čini se, bio profesionalni višestruki suradnik i suparničkih službi, ide u red političkih provokacija, dok je ona Carneluttijeva bila ozbiljnije političke naravi.

Bombelles je za vrijeme NDH ubijen u Jasenovcu, kamo je otpremljen po odluci A. Pavelića, jer da je bio četverostruki špijun: engleskog Inteligens Servicea, jugoslavenske vojno-obavještajne službe i osobni pouzdanik kneza Pavla, zatim u talijanskoj službi kao pouzdanik Ciana i na kraju Pavelića (izjava Slavka Kvaternika u istražnom zatvoru 1947., u AIHRPH).

389 Osim dodira što su ih pojedini predstavnici HSS-a imali povremeno s nekim njemačkim predstavnicima u Jugoslaviji, na početku 1939. u Njemačkoj su navodno boravili i neki zastupnici HSS-a pokušavajući zainteresirati Berlin za problem Hrvatske (J. Jareb, n. dj., 63; S. Antolić, Hrvatska država u svijetlu dokumenata, *Danica*, Chicago, XXX./1950., br. 17).

ke, s obrazloženjem »da smo dužni... i iz drugih krupnih razloga pripremiti put i pristupiti što pre definitivnom rešenju... sporazuma s Hrvatima«, a »vlada u sadanjem sastavu predstavlja zapreku za rešenje ovog važnog pitanja«.[390]

Pozvavši Stojadinovića nakon toga da podnese ostavku cijele vlade, Namjesništvo je povjerilo mandat Dragiši Cvetkoviću, koji je već 5. veljače 1939. sastavio novu vladu.

SRPSKO VODSTVO ZA DJELOMIČNO PREUREĐENJE CENTRALISTIČKE DRŽAVE

Tako je monarhistička Jugoslavija ušla u treće razdoblje (1939.-1941.) svoje unutrašnje politike, u kojem je vladajuća srpska buržoazija oko dvora, pretrpjevši krah u pokušaju da učvrsti svoju hegemoniju i centralizam pod krinkom integralnog jugoslavenstva, bila prisiljena pokušati rješavati hrvatsko pitanje i da samim time pristane makar i na djelomično preuređenje centralističke države.

Na početku 1939. razvoj međunarodnih odnosa, s obzirom na jačanje ekspanzionističkog pritiska Hitlerove Njemačke i Mussolinijeve Italije i na spoznaju Francuske i Velike Britanije da bi daljim popuštanjem izgubile svoj položaj dominantnih sila, doveo je svijet u predvečerje novoga ratnog sukoba. Velike sile užurbano su se pripremale za rat i vodile napregnutu diplomatsku borbu za stvaranje saveza i za jačanje svog utjecaja. Tijek tih međunarodnih događaja što su bili neposredan uvod u drugi svjetski rat zaoštrio je igru velikih sila oko Jugoslavije, očitujući u isto vrijeme veliki utjecaj na njezine unutrašnje prilike osobito s obzirom na produbljivanje nacionalnih i klasnih suprotnosti. Ta je činjenica djelovala ujedno i na sazrijevanje spoznaje jednog dijela državnog vodstva i vodstva HSS-a o nužnosti sporazumnog rješenja hrvatskog pitanja, kako zbog vanjskog ugrožavanja države tako i pred opasnošću revolucionarnog zaoštravanja unutrašnje krize.

U jesen 1938. i u početku 1939. Maček je odbio prijedloge što mu ih je u ime frankovačkih nacionalističkih krugova podnio Budak (a koje je, navodno, po još neutvrđenim izvorima, uoči svoje smrti, odobravao i dr.

390 NS za 1939., g. III., sjednica od 3. II. 1939.

Ante Trumbić)[391] da se hrvatsko pitanje iznese pred münchensku konferenciju, dotično pred međunarodni forum,[392] te da se zatraži pomoć i zaštita Njemačke, tj. da Hrvatska svoje nacionalno-političke težnje ostvari na strani sila Osovine. Frankovački su separatisti polazili od ocjene da međunarodne prilike daju jedino takvoj politici realne izglede za ostvarenje prava hrvatskog naroda (što govori o potpunoj promašenosti njihovih ocjena i o neodgovornom vezivanju sudbine vlastitog naroda uz fašističke sile). Maček je odbio takve prijedloge i poslije Stojadinovićeva pada, iako je tada talijanska vlada pokazivala živi interes za hrvatski nacionalni pokret u zemlji. To odbijanje dovelo je do produbljivanja razlika i razdora u hrvatskomu građanskom nacionalnom pokretu između većine pod vodstvom HSS-a i separatističkoga frankovačkog dijela. To je zaoštravanje razlika imalo svoje korijene u različitim ideološkim stanovištima, ali i u oprečnim političkim ocjenama razvitka unutrašnjih i međunarodnih zbivanja. Mačekovo vodstvo HSS-a tražilo je rješenje hrvatskog pitanja u prvom redu u okviru zajedničke jugoslavenske države i računalo s pobjedom zapadnih sila u sukobu s fašističkim državama, a frankovačko-ustaški separatisti bili su za izdvajanje Hrvatske i za njezin oslonac na sile Osovine, od kojih su jedino očekivali pomoć i vjerovali u njihovu dominantnu ulogu u tadašnjem razvitku Europe.

U međunarodnim prilikama što su nastale u početku 1939. Stojadinovićevo je smjenjivanje objektivno značilo slabljenje proosovinske orijentacije Jugoslavije i njezino ponovno jače vezivanje za zapadne sile. Bez obzira na to što je promjena vlade obrazlagana uglavnom unutrašnjopolitičkim razlozima, ona je u tadašnjim prilikama međunarodnog položaja Jugoslavije, posebno s obzirom na prijateljstvo Stojadinovićeve vlade s osovinskim silama, djelovala kao neočekivani obrat i u stranim državama protumačena kao znak vraćanja Jugoslavije njezinoj tradicionalnoj politici, to više što je knez Pavle smijenio Stojadinovića neposredno nakon njegove izborne pobjede, i ubrzo poslije svoga posjeta Velikoj Britaniji i Francuskoj.[393]

---

391 Dr. Ante Trumbić (*Hrvatski politički vjesnik*, ilegalno glasilo Hrvatskog nacionalnog pokreta, 1938., 3, 4-5, u AIHRPH; J. Jareb, n. dj., str. 84.)

392 I. Jukić, Neke misli uz osamdesetu godišnjicu predsjednika dr. Vladka Mačeka, *Hrvatski glas*, Winnipeg, Kanada, g. XXXI./ 20. VII. 1959., br. 29, (usp. J. Jareb, n. dj., 58-59).

393 Posjet kneza Pavla Londonu bio je potkraj studenoga, a Parizu u početku prosinca 1938.

DVOJBE OKO RJEŠAVANJA HRVATSKOG PITANJA

U svojoj programskoj deklaraciji pred Skupštinom i Senatom 16. veljače 1939. Cvetkovićeva je vlada najavila da je njezina glavna zadaća pristupiti sređivanju unutrašnjih prilika u državi rješenjem hrvatskog pitanja, odlučnim napuštanjem metoda prošlosti koje su taj najvažniji unutrašnji državni problem već dvadeset godina raznim taktiziranjem udaljavale od njegovoga pravog rješenja.[394] U skupštinskoj raspravi Cvetković je ponovio da rješenje hrvatskog pitanja »mora biti tako da Hrvatima stvori i formalnu i stvarnu ravnopravnost u granicama ove državne zajednice«.[395]

Time je prvi put jedna vlada u monarhističkoj Jugoslaviji u svezi s nerješenim hrvatskim pitanjem službeno priznala postojanje nacionalnih individualnosti i neodrživosti hegemonizma silom održavanog na idejama integralnog jugoslavenstva, što je ujedno značilo da je napokon probijen put prema preuređenju centralističkoga državnog poretka na autonomističko-federalističkim osnovama.

Još prije promjene vlade knez je Pavle preko Šubašića, u siječnju 1939., poručio Mačeku da je spreman na pregovore za udovoljenje hrvatskim zahtjevima, s tim da se rješenje nađe u okviru postojećeg Ustava. U prethodnim razgovorima što su ih Stojadinović i knez Pavle osobno vodili s Mačekom (u tijeku 1937. i 1938.) Pavle je odbio svaki zahtjev za preuređenje centralističkoga državnog sustava, izgovarajući se da on ne smije izvršiti nikakve strukturalne promjene već državu predati mladom kralju onakvu kakvu je ostavio Aleksandar. Uvjeravajući Mačeka opetovano da bi sam njegov ulazak u vladu značio rješenje hrvatskog pitanja, Pavle se pozivao na politički realizam, budući da sporazumijevanje Mačeka i SDK sa srbijanskom oporbom nema svrhe, jer da su sve političke stranke u Srbiji a pogotovu vojska, protiv preuređenja države. Sada, poslije plebiscitarne manifestacije volje hrvatskog naroda na prosinačkim izborima i naglog pogoršavanja međunarodne situacije, državno vodstvo (namjesništvo i dvoru bliski srpski vrhovi) bili su prisiljeni na kompromis, a na kompromis su bili spremni i Maček s vodstvom SDK (HSS i SDS) zbog toga što je prijetila pogibelj da hrvatsko pitanje bude rješavano bez njih u okviru agresije fašističkih sila na Jugoslaviju, a u tom slučaju bi HSS i

394 SB Senata Kr. Jugoslavije, vanredni saziv za 1939., knj. I., str. 7; *Politika* XXXVI./17. II. 1939., br. 11035.

395 *Politika*, XXXVI./11. III. 1939., br. 11057.

SDS bile potisnute od frankovačko-ustaških elemenata. I jedna i druga strana bile su spremne na nagodbu i zato da bi se spriječile tendencije prerastanja nezadovoljstva širokih pučkih slojeva u revolucionarno-demokratski pokret oko radničke klase pod sve većim utjecajem Komunističke stranke.

Ipak, unatoč tome što su objektivne prilike nužno upućivale obje strane na što brži sporazum, put do njega bio je veoma težak. Oslanjajući se na odlučan zahtjev hrvatskog naroda za ravnopravnošću, vodstvo HSS-a htjelo je iskoristiti takav splet međunarodnih odnosa koji je uzgred postavio na dnevni red ispravke slabih i neodrživih točaka versailleskoga poretka barem za početno oživotvorenje svojega programa. Računajući s djelovanjem tih činjenica na beogradske partnere u pregovorima, vodstvo je HSS bilo i samo pod pritiskom proturječnih čimbenika i interesa: raspoloženje naroda prisiljavalo ga je, a povoljne međunarodne okolnosti omogućavale su mu da postavlja maksimalističke zahtjeve. S druge strane, otpor hegemonističko-centralističkih snaga, neizvjesnost daljeg rapleta vanjskih prilika, bojazan od narastanja revolucionarno-demokratskog poretka širokih pučkih slojeva, a i od jačanja separatističkoga frankovačkog pokreta – upućivali su i vodstvo HSS-a na popustljivost. Svjestan da je u uvjetima naglog zaoštravanja međunarodne krize sporazum neophodan radi unutrašnjeg sređenja države i radi spašavanja monarhističkog poretka, Pavle je bio u veoma nezavidnom položaju, jer su protiv napuštanja centralizma i protiv davanja autonomije Hrvatima, osim hegemonističkih elemenata iz srpske buržoazije i vrhova Srpske pravoslavne crkve, bili osobito vojni vrhovi, a Pavlu nikad nije pošlo za rukom da nad njima u većoj mjeri učvrsti svoj autoritet. Hegemonistički krugovi bili su protiv davanja ustupaka Hrvatima, jer bi hrvatska autonomija povlačila automatski ne samo autonomiju Slovenije, nego bi rješavanje hrvatskog pitanja postavilo na dnevni red, kako je to i izjavio dr. Sekula Drljević u Skupštini i pitanje Bosne i Hercegovine, Crne Gore »i svih ostalih zemalja južnih Slavena« (tj. i Makedonije i Vojvodine i Albanaca na Kosovu).[396]

Nakon rezolucije hrvatskoga narodnog zastupstva (od 15. siječnja 1939.) vodstvo HSS-a poradilo je intenzivno na tome da pribavi obavještenja o držanju velikih sila prema hrvatskom pitanju, da dobije njihovu potporu, a za zadovoljenje hrvatskih zahtjeva, računajući i s njihovim utjecajem na kneza Pavla. Vodstvu HSS-a nisu bile sasvim jasne pobude zbog kojih Njemačka nije pokazala nikakvu zainteresiranost, ali se iz toga

---

[396] Hrvatsko pitanje pred beogradskom skupštinom (*Hrvatski narod*, I./10. III. 1939., br. 5).

i iz držanja Rima zaključivalo da su osovinske sile zainteresirane za održavanje prijateljskih odnosa s jugoslavenskom vladom.[397] U Londonu i u Parizu Mačekovim predstavnicima (Krnjeviću i Jukiću) preporučeno je da je poželjno da se što prije postigne sporazum s knezom Pavlom.[398]

Na deklaraciju Cvetkovićeve vlade u Skupštini od 16. veljače 1939. HSS je odgovorio veoma uzdržano, smatrajući da Cvetkovićeva vlada, proizišla iz JRZ-a, po svom sastavu nema političke kvalifikacije za rješavanje hrvatskog pitanja, HSS se stoga odnosi prema njoj kao prema vladi prelaznog značenja koja bi trebala otkloniti zapreke pregovorima[399] takvim mjerama kao što je amnestija političkih osuđenika i poništenje svih izrečenih kazni u povodu izbora.[400]

U isto je doba vodstvo HSS-a nastojalo što više iskoristiti veliki interes međunarodne javnosti za hrvatsko pitanje, kao glavni unutrašnji problem Jugoslavije, što ga je pojačao senzacionalni Stojadinovićev pad. U izjavama za domaće i za strano novinstvo, u legalnom glasilu HSS-a *(Hrvatski dnevnik)*, a pogotovu u svom ilegalnom glasilu *(Politički vjesnik)*, Maček i njegovi suradnici izložili su manje-više otvoreno osnove svoje politike, vjerujući u neminovnost rješavanja hrvatskog pitanja u svim možebitnim okolnostima razvitka međunarodne situacije.

Ocjenjujući pogrešnom osnovu hegemonističkih vrhova ako misle da mogu nastaviti svoju politiku na računici britansko-njemačkog pomirenja, vodstvo je HSS-a polazilo od pretpostavki: 1) ukoliko bi došlo do rata, hrvatsko bi se pitanje automatski nametnulo na dnevni red; 2) možebitni sporazum velikih sila pretpostavlja preuređenje jugoistočne Europe »čiji će bitni sastavni dio biti i rješavanje hrvatskog pitanja«, i 3) u slučaju zaoštravanja krize između velikih sila hrvatsko pitanje »igrat će veliku ulogu i u kombinaciji jednoga i u kombinaciji drugoga tabora velesila, a Beograd će biti osuđen voditi politiku vazalne države sve dotle, dok hrvatsko pitanje ne bude riješeno.[401]

Događaji oko kapitulacije ČSR pred Hitlerom, njezino razbijanje na Češko-moravski protektorat i Nezavisnu Slovačku (15. ožujka 1939.), te talijanska invazija i aneksija Albanije (travnja 1939.) unijeli su nove dramatske elemente u političku i diplomatsku borbu u Jugoslaviji i oko nje.

---

397 Izjave dr. J. Šuteja i dr. R. Bićanića autoru.

398 I. Jukić, Nekoliko misli uz osamdesetu godišnjicu dr. Vladka Mačeka, n. dj.

399 *Hrvatski dnevnik*, IV./16. II. 1939., br. 1003; *Politički vjesnik*, br. 10, veljača 1939.

400 Na prijedlog vlade Namjesništvo je u ožujku 1939. amnestiralo 170.000 krivičnih djela, od kojih je razmjerno najveći broj otpadao na Hrvatsku (samo na Savsku banovinu 50.000!).

401 *Politički vjesnik*, br. 10, veljača 1939.

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA – PODRUČJE PODJELE INTERESNIH SFERA

Sudbina je Čehoslovačke opominjala što bi mogla doživjeti Jugoslavija. Mogućnost da bi Hrvatska mogla pokušati poput Slovačke oživotvoriti neovisnost pod okriljem Njemačke, uznemirivala je ne samo Beograd, koji je uz Njemačku morao imati na umu i Italiju, nego i sam Rim. »Dolazak Prusa na Jadran« bio je, po Mussolinijevoj ocjeni, apsolutno neprihvatljiv za Italiju. Ciano je (17. ožujka) u ime Ducea upozorio njemačku vladu o odlučnoj zainteresiranosti Italije za Jugoslaviju, stavivši joj do znanja da je Italija pomagala hrvatski autonomistički pokret prije no što je potpisala sporazum s Jugoslavijom, dok je danas u interesu Italije održanje snažne Jugoslavije.[402]

Istodobno Mussolini je (19. ožujka) izdao naredbu da se upute čete u područje Venecije sa zadaćom da u slučaju pobune u Hrvatskoj preduhitre intervenciju Nijemaca, makar i pod cijenu sukoba s njima. Iako je Rim obavijestio kneza Pavla da je poduzeo korake radi suprotstavljanja mogućoj njemačkoj akciji u smjeru Jugoslavije, opominjući Pavla da »ubrza pregovore sa Zagrebom jer svaki gubitak vremena može biti fatalan«,[403] za jugoslavensku je vladu ta koncentracija talijanske vojske bila krajnje uznemirujuća.

Budući da namjere Njemačke, nakon Čehoslovačke, nisu bile usmjerene prema jugoistoku već prema Poljskoj, to je Ribbentrop u odgovoru Cianu uvjeravao talijansku vladu da Führer ostaje čvrsto pri dogovoru da je Italija dobila suglasnost Njemačke za politiku Osovine u svim pitanjima Sredozemlja, te da Njemačka u tom smjeru neće voditi nikakvu samostalnu akciju.

---

402 U slučaju promjena, Italija je računala na nezainteresiranost s njemačke strane kakvu je talijanska država pokazala prema Čehoslovačkoj. Hrvatsko pitanje spada u sferu Jadrana i Sredozemnog mora, koje Duce smatra jednako tako talijanskim kao što je Sjeverno more njemačko. Stoga je Italija upozorila Njemačku da bi bila prisiljena reagirati na akciju koja ne bi vodila o tome računa. (BA, I., kopija M/sn. N° 61 od 21. III. 1939. u autorovu posjedu; Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 50-54). Izvaci iz Cianova dnevnika, n. dj.).

403 »Decidiamo l'invio di un telegramma a Belgrado per mettere al corrente del nostro alto là alla Germania il Reggente Paolo, ma per ammonirlo in pari tempo ad accelerare i negoziati con Zagabria perché ogni perdita di tempo può essere fatale«. (Ciano, Diario, Vol. I., 1939.-1940., 5. izd. Milano-Roma, 1948., 60.)
Hrvatski prijevod tog mjesta je krivotvoren i glasi: »Zaključujemo da u Beograd pošaljemo brzojav, da bi obavijestili kneza namjesnika Pavla, da smo Njemačkoj podviknuli naše »stoj«; u isto vrijeme treba ubrzati pregovore sa Zagrebom, da bi Pavla zastrašili«. (Dnevnik grofa Ciana, Zagreb, 1948., 54).

Uvjerivši se tako da su joj od strane Njemačke osigurane slobodne ruke, a ohrabrena njemačkim uspjehom u Čehoslovačkoj, Hitlerovim novim koracima – zahtjevima Poljskoj za povratak Danziga (24. ožujka), a naročito padom Madrida (28. ožujka) i pobjedom fašizma u španjolskomu građanskom ratu – Italija je izvršila agresiju na Albaniju (7. travnja) i proglasila njezinu aneksiju (16. travnja 1939.).

Jugoslavenska je vlada, upoznata od prije s talijanskim namjerama, primila uništenje albanske samostalnosti s bespomoćnom pasivnošću, ali i s otvorenom bojaznošću. Činjenica da se nedavno Ciano sporazumijevao sa Stojadinovićem o Albaniji, a da je sada njezino zaposjednuće izvršeno bez sudjelovanja Jugoslavije, upozoravala je kneza Pavla da nastupa veća opasnost od poticanja šiptarskog iredentizma i albanskih težnji prema Kosovu. To su bili razlozi da se Pavle odlučnije usredotoči na rješavanje unutrašnjeg sređenja države, te na traženje oslonca ne samo na zapadu nego i u Njemačkoj, kako u odnosu na opasnost od talijanske ekspanzije na Balkanu, tako i zbog teritorijalnih prohtjeva Mađarske i Bugarske. Zbog tih razloga, jugoslavenska vlada ne prima jamstva što su ih (od 6. do 13. travnja) Francuska i Velika Britanija dale Poljskoj, Rumunjskoj, Grčkoj i Turskoj, ocjenjujući da one ne mogu biti djelotvorne.

U takvim prilikama Jugoslavija postaje sve više jednim od glavnih objekata u podjeli interesnih sfera i u utvrđivanju ratnog saveza između Njemačke i Italije. U razgovorima u Rimu (15. travnja 1939.) s Mussolinijem i s Cianom, Göring potvrđuje suglasnost Njemačke da Jugoslavija stopostotno ulazi u interesnu sferu Italije, a da je Njemačkoj stalo samo do privrednih veza s njome. Baš zbog toga Njemačka preporučuje da se osovinske sile, u slučaju rata sa zapadnim silama, zadovolje »naklonom neutralnošću« Jugoslavije, a Mussolini, nasuprot tome, takav slučaj želi iskoristiti za svoje planove, pa upozoravajući Göringa na tešku unutrašnju krizu Jugoslavije ističe da je Italija zainteresirana za održanje Jugoslavije samo dotle dok se ona nalazi na strani Osovine.[404]

Radi otklanjanja nepovjerenja što ga je u Berlinu i u Rimu izazvalo Stojadinovićevo smjenjivanje, te radi ispitivanja daljih namjera osovinskih sila, jugoslavenski je ministar vanjskih poslova Cincar-Marković vodio, potkraj travnja 1939. razgovore, najprije u Veneciji s Cianom (22.-23. travnja), a zatim u Berlinu s Ribbentropom i s Hitlerom (25.-26. travnja),

---

[404] Aufzeichung über die Unterredung zwischen dem Reichsmarschall und dem Duce in Anwesenheit des Grafen Ciano an 15. 4. 1939. (Procès des grands criminees de guerre devant le Tribunal militaire international, Vol. XXIX. PS-1874, str. 53-60; B. Krizman, Hitlerov »Plan 25« protiv Jugoslavije u svjetlu Nürnberskih dokumenata, Zagreb, 1953., str. 15. – u daljem tekstu ND).

uvjeravajući ih u odlučnost Jugoslavije da ne primi garancije zapadnih sila već da ostane neutralna, pomažući privredno sile Osovine.

U razgovorima između Ciana i Ribbentropa u Milanu (6.-7. svibnja 1939.) talijanska i njemačka vlada su se složile da je u njihovu zajedničkom interesu da se očuva *status quo* u Jugoslaviji, sve dotle dok ona ostaje neutralna. Ukoliko bi zbog unutrašnje krize nastala nova situacija, sile Osovine odredit će svoje stanovište prema promjeni prilika, s tim da Italija ima slobodne ruke da djeluje prema svojim interesima.

Posjet kneza Pavla, u pratnji ministra vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije Cincar-Markovića, Rimu i Berlinu (u istom mjesecu), i njegovi razgovori s Mussolinijem i s Hitlerom pokazali su da Jugoslavija računa sa sve očitijom prevlašću osovinskih sila u Europi, ali u isto vrijeme i to da nije spremna istupiti iz Društva naroda i iz Balkanskog pakta, dotično odreći se zapadnih saveznika i pristupiti paktu protiv Kominterne. S druge strane, Pavle se još više uvjerio da s približavanjem rata politika Hitlera i Mussolinija prema Jugoslaviji postaje još određenija: ili njezino dobrovoljno uključenje u gospodarsko-politički osovinski sustav, ili njezino razbijanje u okviru zaoštravanja unutrašnje i međunarodne krize.

U međuvremenu, između puta kneza Pavla u Rim i u Berlin, Italija i Njemačka su potpisale u Berlinu (22. svibnja 1939.) pakt o savezu i prijateljstvu (tzv. Čelični pakt, *Stahlpakt, Patto d'acciaio*), koji je europske zemlje otvoreno suočio s namjerama Osovine da potpuno i svugdje nametne svoju volju Europi. Nešto kasnije (30. svibnja), u svezi sa zaključenjem tog saveza, koji se uzgred rečeno stvarao s dosta međusobnog nepovjerenja, Mussolini je u tajnom memorandumu[405] izložio Hitleru osnovne postavke vanjske politike i političke strategije fašističke Italije u najbližoj budućnosti. Ocjenjujući da je rat između plutokratskih i zbog toga sebično konzervativnih sila, s jedne strane, i jako napučenih a siromašnih naroda s druge strane, neizbježiv, te da se stoga Njemačka i Italija moraju pripremati za to i takvo stanje stvari, Mussolini ustraje na tome da je Italiji potreban predah sve do konca 1942. godine.

405 ND, XXXI., PS-2818, 155-159; »Rat koji pripremaju velike demokracije – glasi sedma točka memoranduma – rat je iscrpljivanja. Zbog toga moramo poći od najteže pretpostavke, koja u sebi sadržava stopostotnu vjerojatnost, tj. da od ostalog svijeta Osovina neće dobiti ništa. Ta bi pretpostavka bila teška, ali strateški položaji koje je Osovina zaposjela uvelike umanjuju težinu i opasnost rata i iscrpljivanja. *Iz tog razloga treba odmah, u prvim satima rata, zaposjesti čitavo Podunavlje i Balkan. Nećemo se smjeti zadovoljiti izjavama neutralnosti, nego ćemo okupirati ta područja i iskoristiti ih za dobavljanje namirnica i industrijskih proizvoda potrebnih za rat.* Pomoću takvoga munjevitog pothvata, provedenog najvećom odlučnošću, ne bismo izbacili iz borbe samo države koje su primile garanciju poput Grčke, Rumunjske i Turske, nego bismo sebi osigurali leđa. U toj igri, kao u šahu, možemo računati sa dva *piona*: s Mađarskom i s Bugarskom«.

Führer nije na taj memorandum odgovorio, i Duce je jedno vrijeme živio u iluziji da se Hitler u svemu slaže s talijanskim nacrtom. U stvari Hitler nije uvažavao talijanske razloge, nego je krizu oko Danziga i koridora pooštravao, upravljajući se prije svega svojim ciljevima, koje nikada nije do kraja otkrivao ni svom najbližem savezniku Mussoliniju.

U srpnju je knez Pavle posjetio Veliku Britaniju, gdje je naišao na razumijevanje Chamberlainove vlade za jugoslavensku politiku. Britanska je vlada težila za tim da učvrsti svoj utjecaj u balkanskim zemljama, radi sprečavanja njemačke i talijanske ekspanzije prema Bliskom istoku, ali je uvažavala da Jugoslavija mora voditi realnu politiku. S obzirom na njezin veoma nepovoljni položaj prema silama Osovine, britanska je vlada računala s činjenicom da se Jugoslavija ne može opredijeliti za rat protiv Italije i protiv Njemačke sve dok pobjeda zapadnih sila ne bi bila sigurna i bliska.

Živo zainteresirane da Jugoslaviju zadrže u svakom slučaju na svojoj strani, britanska i francuska vlada preporučivale su knezu Pavlu da postigne sporazum s Mačekom o rješenju hrvatskog pitanja, nadajući se da bi sređena Jugoslavija više bila kadra zadržati neovisniji položaj prema osovinskim silama, i pružiti im uspješniji otpor u slučaju ratnog sukoba.

Put kneza Pavla u Londonu, ubrzo nakon posjeta Njemačkoj, primljen je u Berlinu s negodovanjem, kao dokaz da je neutralnost Jugoslavije samo prividna. Osim toga, pripremajući se za napad na Poljsku, Hitler je očekivanu intervenciju zapadnih sila htio rasplinuti proširenjem rata i na Balkan, pa nastoji da u isto vrijeme gurne Italiju u rat protiv Jugoslavije.

Hitler i Ribbentrop su na sastanku u Salzburgu i Berchtesgadenu (11. i 12. kolovoza 1939.), uvjeravali Ciana da Jugoslavija znači za Italiju istu opasnost kao i Poljska za Njemačku zbog mogućnosti napadaja s leđa, pa zbog toga savjetuju Italiji da iskoristi priliku koju stvara njemačka navala na Poljsku, da raskomada Jugoslaviju i zaposjedne Dalmaciju i druge dijelove Hrvatske.[406]

Iako su Hitler i Ribbentrop učinili sve da uvjere svog saveznika da se Italiji napadajem na Poljsku pružaju povoljni uvjeti za vojno rješenje njezina spora s nepouzdanom Jugoslavijom, jer da se SSSR neće suprotstaviti, da Velika Britanija i Francuska nisu spremne za rat, a Turska će ostati neutralna, Mussolini nije prihvatio taj savjet, ne samo zbog toga što Italija još nije bila spremna za rat nego i zbog neizvjesnosti tijeka ratnih događaja. U to doba britanska i francuska diplomacija još uvijek pokušavaju istrgnuti Italiju iz saveza s Njemačkom, obećavajući joj ustupke radi zadovoljenja njezinih ekspanzionističkih težnji.

---

406 Tajni arhiv grofa Ciana, n. dj., 312-319.

III.

SPORAZUM O STVARANJU BANOVINE HRVATSKE I PITANJE DALJEG PREUREĐENJA DRŽAVE

NUŽNOST RJEŠAVANJA HRVATSKOGA PITANJA

Političke prilike u zemlji bile su u samo predvečerje drugoga svjetskog rata, kad je versailleski poredak u Europi već bio ozbiljno narušen, vrlo zamršene. Zemlja se pred licem vanjske opasnosti našla u stanju duboke moralno-političke razjedinjenosti, rastrovanosti i demoraliziranosti. Knez Pavle došao je do zaključka da situacija nameće neodložno rješavanje hrvatskog pitanja, ali ga je u tom podupirao samo uzak krug ljudi oko namjesništva i Cvetkovićeve vlade. Veoma utjecajni čimbenici iz vrhova vojske, državne birokracije, Srpske pravoslavne crkve i financijskog kapitala bili su protiv svake pomisli za preuređenjem centralističke države, a u samoj režimskoj stranci, JRZ-i i nakon deklaracije Cvetkovićeve vlade, bila su glasna mišljenja da sporazum s Hrvatima ne treba praviti po cijenu priznanja nacionalnog individualiteta, već na osnovi čuvanja »narodnog i državnog jedinstva«, s tim da se HSS dovede u vladu s obećanjem teritorijalne samouprave. Stranačka vodstva srbijanske udružene oporbe, s kojima je knez Pavle održavao stalne dodire, zastupala su gledište da je od prvotne važnosti vraćanje na stranačko-politički život na načelima građanske demokracije, a da hrvatsko pitanje može rješavati tek narodno predstavništvo izabrano po novom demokratskom sustavu.

U svojoj politici da hrvatsko pitanje riješi u sporazumu s Beogradom Mačekovo vodstvo HSS imalo je potporu šireg stranačkog vodstva HSS-a, ali je vodstvo HSS-a u cjelini bilo pod pritiskom sve radikalnijih nacionalnih i revolucionarno-demokratskih zahtjeva širokih pučkih slojeva, a u isto je vrijeme bilo izloženo napadajima iz frankovačko-separatističkih redova da vodi politiku izdaje hrvatskih interesa, a iz centralističko-hegemonističkih redova napadano je da ide za razbijanjem jugoslavenske države.

Razgovori između Pavla i Mačeka, vođeni u ožujku 1939. posredstvom Šubašića, bili su prekinuti, iako je postignuta suglasnost da se sporazum može pravno osnivati na osnovi 116. člana Ustava iz 1931. godine. Budući da za Pavla nisu bili prihvatljivi Mačekovi prijedlozi o federativnoj osnovi za preuređenje države i o granicama autonomne Hrvatske, on je vođenje daljih pregovora prenio na Cvetkovića da bi sam mogao zadržati ulogu arbitra.

Maček je u početku odbio pregovarati s Cvetkovićem, smatrajući da nema smisla s njime razgovarati kao s predstavnikom režimske JRZ-e, a nema ni ovlaštenja srpskog naroda, predlažući knezu Pavlu da povjeri mandat za pregovore Udruženoj opoziciji,[407] koji je to otklanjao, obrazlažući da oporba sa svojim prozapadnim gledištima nije podobna zbog vanjske situacije (tj. zbog Njemačke i Italije).

U isto doba Maček je predlagao vodstvu srbijanskih oporbenih stranaka (Šutejeva misija u Beogradu potkraj ožujka) ili da Udružena oporba sklopi sa HSS-om i SDK sporazum o rješenju hrvatskog pitanja ili da ga ovlasti da s Pavlom razgovara u ime SDK i UO. Pošto je UO ostala na svojim stanovištima, krajnje uzdržana prema pregovorima o teritorijalnom rješavanju hrvatskog pitanja, Maček je, dobivši odgovor od kneza Pavla da Cvetković dolazi na pregovore u Zagreb kao predsjednik kraljevske vlade i mandatar krune,[408] započeo pregovore s Cvetkovićem, održavajući i dalje dodire s Udruženom opozicijom, koja je to isto činila veoma intenzivno s dvorom i knezom Pavlom.

PREGOVORI CVETKOVIĆ-MAČEK U TRAVNJU 1939.

Premda je oporba osporavala Cvetkoviću pravo da u ime srpskog naroda vodi pregovore o preustrojstvu države, Mačeku nije preostalo drugo no da ga prihvati kao jedinog političara koji je sa srpske strane pokazao spremnost da pristupi rješavanju hrvatskog pitanja, to više što je Cvetković za to imao ovlaštenje kneza Pavla, postavši zapravo opunomoćeni mandatar krune i namjesništva, a kao predsjednik koalicione

---

[407] HSS je u to doba isticala svoj pozitivani odnos prema strankama srbijanske Udružene opozicije, pokušavajući je potaknuti na akciju za ostvarenje krašićkog sporazuma od 1937. godine (*Hrvatski dnevnik* IV./30. III. 1939.).

[408] Mačekov govor na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva 8. V. 1939, usp. M. Glojnarić, Borba Hrvata, Zagreb, 1940., 278-279; autorova zabilješka iz razgovora s dr. Šutejem.

vlade imao je suglasnost i Koroščeve slovenske i Spahine muslimanske stranke.

Kad već nije dobila mandat za sastav vlade i za raspisivanje novih izbora, srbijanska je oporba voljela zapravo stajati po strani pregovora, puštajući Pavla, Cvetkovića i Mačeka da se u odnosu na onaj dio javnosti što je bio protiv rješenja hrvatskog pitanja kompromitiraju međusobnim pregovorima. Vođe srbijanske UO čak su uputili knezu Pavlu memorandum kojim si izrazili svoje strahovanje zbog Cvetkovićeve popustljivosti prema Mačeku, navodeći da UO ne bi nikad išla tako daleko.

Da bi u redovima srbijanske oporbe sačuvao bar neku potporu sporazumu, Maček je vodio razgovore i s grupama demokratske ljevice (Ribar, Smiljanić, Plećević) i lijevoga zemljoradničkog pokreta Dragoljuba Jovanovića, koje su se izjašnjavale za pregovore i za sporazum.

Pregovori između Cvetkovića i Mačeka,[409] vođeni u Zagrebu od 2. do 4. travnja 1939., bili su na Mačekov prijedlog prekinuti do kraja uskršnjih praznika, da bi za to vrijeme vodstvo HSS pokušalo postići suglasnost s vodstvom srbijanske oporbe o nacrtima teritorijalnog rješenja hrvatskog pitanja. U razgovorima što su ih 11. i 12. travnja u ime SDK vodili u Beogradu August Košutić i Većeslav Vilder, a u ime UO (radikala, demokrata i zemljoradnika) Miša Trifunović, Milan Grol i Milan Gavrilović, nije postignut nikakav sporazum. Vodstva srbijanskih oporbenih stranaka nisu se htjela upuštati u pregovore, niti dati ovlaštenja Mačeku, kako zbog nepovjerenja prema vladi i JRZ-i zbog međustranačkih protimbi, tako i iz straha da zbog davanja ustupaka Hrvatima ne budu proglašeni izdajnicima srpstva.[410] Zauzimanjem takvoga nenaklonog stanovišta čekanja i uzdržanosti, i prema načinu pregovora i prema polaznim osnovama za sporazum, vodstva srbijanskih oporbenih stranaka odvojila su se od raspoloženja znatnog dijela srpskog naroda, koji se na prosinačkim izborima glasovanjem za oporbenu listu na čelu s Mačekom izjasnio za potrebu srpsko-hrvatskog sporazuma u interesu zajedničke države. Na taj se način srpska demokratska oporba približila znatno stanovištu onih krugova što su iz različitih ponajviše hegemonističkih razloga bili protiv preuređenja države.

---

409 Razvoj političke situacije. Razgovori dr. Mačeka sa Cvetkovićem, *Politički vjesnik*, Zagreb, travanj-ožujak 1939., br. 11.

410 M. Glojnarić, Borba Hrvata, n. dj., 279-280, 291-294; D. Smiljanić, Sećanja na jednu diktaturu, Beograd, 1955., 181-190; Demokrati o današnjem stanju u zemlji, Beograd, 1940.; Gledište Narodne radikalne stranke na sadašnju političku situaciju u zemlji, Beograd, 1940., 7; Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj, 150-151; Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 145-153.

U tom početnom razdoblju dvostranih pregovora (i s Cvetkovićem i s UO) vodstvo je HSS-a predlagalo knezu Pavlu da zbog kritične situacije i zbog žurne potrebe sporazuma sazove krunsko vijeće u kome bi sudjelovale i sve oporbene stranke, nastojeći za tu ideju dobiti potporu i francuskog i britanskog poslanika u Beogradu.[411] Takav prijedlog Pavlu su podnijeli i neki predstavnici UO,[412] ali ga je on odbio s obrazloženjem da to ne bi dovelo do sporazuma, a da situacija zahtijeva najkraći postupak.

U pregovorima između Mačeka i Cvetkovića, što su nastavljeni u Zagrebu 15. travnja, glavno sporno pitanje bile su granice Banovine Hrvatske. Bez obzira na to što su se pregovarači u početku složili da će konačno preuređenje države, glede teritorijalnog razgraničenja i stupnja autonomije, biti utvrđeno kasnije od novoga narodnog predstavništva, bilo je jasno da se ono u mnogome predodređuje sporazumom o Banovini Hrvatskoj. Budući da se položaj Slovenije podrazumijevao u povijesnim i jezičnim granicama, glavni predmet spora bilo je pitanje Bosne i Hercegovine, te Vojvodine.

Maček je u pregovorima polazio od pretpostavke da je moguće rješenje da BiH i Vojvodina budu zasebne jedinice, ili pak da budu podijeljene između Hrvatske i Srbije. Vodstvo HSS-a više se priklanjalo ideji podjele Bosne i Hercegovine, pod utjecajem bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika, ali u tome nije bilo čvrsto jer su se podjeli suprotstavljali hrvatski opredijeljeni muslimani. Vodstvo HSS-a smatralo je da u postojećem sastavu stanovništva (43% Srba, 33% muslimana i 23% Hrvata) ni za jednu stranu nisu realni maksimalistički zahtjevi, premda su u redovima HSS-a zastupali tezu da muslimani pripadaju hrvatskoj naciji i da bi se većina u slobodnim uvjetima izjasnila Hrvatima. Na osnovi toga Maček je iznio zahtjeve da Hrvatska – u slučaju da Bosna, Hercegovina i Vojvodina budu zasebne jedinice – obuhvati Brčko, Gračac i Derventu, a zatim područje do granice Sava – Una – Sana – Jajce – Travnik – Visoko – Zenica – Žepče – Neretva i kotar Dubrovnik do Hercegnovog. U slučaju da Bosna i Hercegovina te Vojvodina ne budu zasebne jedinice, Maček je postavio zahtjev da razgraničenje između Srbije i Hrvatske ide crtom: od Subotice na Ilok i Savu, Bosnom do Sarajeva, a zatim Neretvom uključujući kotar Dubrovnik do Hercegnovog.[413]

---

[411] I. Jukić, Neke misli uz osamdesetu godišnjicu predsjednika V. Mačeka, *Hrvatski glas*, Winnipeg, XXXI./13. i 20. VII 1939., br. 23 i 29.

[412] Demokrati o današnjem stanju u zemlji, Beograd, 1940., 5-6 (usp. Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 153-158).

[413] Autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem, koji je kao najistaknutiji hrvatski političar u BiH bio glavni Mačekov savjetnik o svim pitanjima BiH u pregovorima s predstavnicima Beograda, a uz Mačeka i sam bio jedan od glavnih pregovarača, osobito što se tiče BiH.

Na srpskoj strani u većini su bili protiv podjele, ustrajući na traženju cijele Bosne i Hercegovine. Jedino su samostalni demokrati bili za nacrt rješenja s granicom Hrvatske na Vrbasu, smatrajući da će položaj Srba u Hrvatskoj biti povoljniji ako ih bude veći broj. U svakom slučaju Bosna i Hercegovina ostajale su glavno sporno pitanje u pregovorima.[414]

Nasuprot ideji o podjeli Bosne koja nije doduše zadovoljavala ni Hrvatsku ni srpsku stranu u pregovorima ali je prihvaćena kao nužan kompromis, predstavnici su se muslimanskog pučanstva gotovo jednodušno suprotstavljali svim nacrtima o podjeli, tražeći autonomiju BiH, i to kako iz redova Spahinog vodstva JMO, sa stanovišta nacionalne neopredijeljenosti muslimanskog stanovništva, tako i iz onih muslimanskih redova u kojima bijaše ukorijenjena pravaška ideja o neprijepornoj etničkoj pripadnosti (po podrijetlu i jeziku) muslimanskog življa hrvatskom narodu, te o povijesnomu državnom pravu i o geopolitičkom jedinstvu i nerazlučivosti Hrvatske s Herceg-Bosnom. Hrvatska bez BiH bila bi »geografski monstrum, gospodarski neodrživ sklop«, kao što i njima nema života bez povezanosti s Hrvatskom.[415] Budući da bi svaka dioba BiH cijepala geografsko-gospodarsku cjelinu, a osobito teško pogađala muslimansko pučanstvo, to se jedini izlaz vidio u punoj autonomiji BiH. Diobom bi više bila pogođena Hrvatska, a ni Srbi ne bi bili zadovoljni, pa su se i neki srpski predstavnici (desetak zastupnika iz Bosne) također izjasnili za njezinu autonomiju, prihvaćajući zbog svojih razloga muslimansku tezu protiv podjele.[416]

Protiv diobe BiH izjasnila su se i sva nacionalna društva hrvatskih sveučilištaraca, što su na prijedlog muslimanskih predstavnika donijeli deklaraciju (22. IV. 1939.) u kojoj na osnovi historijskoga hrvatskog državnog prava i modernog načela o pravu samoodređenja naroda zahtijevaju da BiH bude sastavni dio Hrvatske, jer s njome čine »jednu poli-

---

[414] Te ideje o podjeli Bosne i Hercegovine imale su svoje korijene još u prvim projektima sporazuma između hrvatskih i srpskih predstavnika iz druge polovine prošlog stoljeća koji su, zalažući se za ujedinjenje hrvatskih, srpskih i bugarskih zemalja u južnoslavensku federaciju, polazili od toga da razgraničenjem hrvatskoga, srpskoga i bugarskoga nacionalnog teritorija (pod kojima su podrazumijevali tada sve južnoslavenske zemlje) treba stvoriti preduvjete za razvitak hrvatske, srpske i bugarske nacije i južnoslavenske federacije, (v. prvu glavu ove knjige). Te i slične osnove, što su težille stvaranju južnoslavenske i balkanske federacije ili konfederacije, ostale su bez ozbiljnijeg utjecaja zbog razlika u hrvatsko-srpskim gledištima i zbog srpsko-bugarskih velikodržavnih suprotnosti, ali isto tako i zbog zanemarivanja postojanja slovenske, crnogorske i makedonske nacije. Osim toga i same veoma složene prilike u BiH bile su ozbiljna zapreka pronalaženju obostrano prihvatljivog rješenja.

[415] Bosanski muslimani u budućnosti hrvatstva (*Muslimanska svijest*, III./12. V. 1938., br. 47).

[416] Herceg-Bosna kao politička i ekonomska cjelina (Isto, III./21. XII. 1938., br. 55; Ne možemo dozvoliti dijeljenje Bosne (Isto, IV./5. IV. 1939., br. 57).

tičko-gospodarsku i prometnu cjelinu« i jer je pitanje teritorijalnog integriteta »životno pitanje budućnosti hrvatskog naroda«.[417]

U pregovorima za sporazum između Zagreba i Beograda, hrvatski su predstavnici, međutim, inzistirali na tome da se ne može priznati niti polaziti od stanja što je nastalo turskom okupacijom i politikom Habsburške Monarhije i velikih sila na tom području, već da Hrvatskoj moraju odmah biti priključeni u povijesti od nje otrgnuti krajevi a u kojima i danas živi većina hrvatskog pučanstva, a o ostalom dijelu tražiti naknadno rješenje bilo u autonomiji bilo u podjeli, poštivajući volju stanovništva.[418]

Cvetković je nastojao da sporazumom svede hrvatske teritorijalne zahtjeve na minimum, ali su pregovori zapeli zbog Mačekova ustrajanja da Banovina Hrvatska mora obuhvatiti osim Zap. Hercegovine s Mostarom, i tzv. Tursku Hrvatsku, s obrazloženjem da ona neosporno »geopolitički i historijski pripada Hrvatskoj«. Suprotstavljajući tom zahtjevu problem srpskog pučanstva na tom području, Cvetković je predložio da se sporna pitanja riješe plebiscitom, što je Maček odmah prihvatio.[419]

U tijeku pregovora Cvetković se savjetovao s Korošcem i sa Spahom (u Rogaškoj Slatini), a Maček je u Beograd u ime SDK poslao Vildera i Kosanovića,[420] koji su u razgovorima (19. i 20. travnja) bez uspjeha pokušavali pridobiti vodstvo srbijanskih oporbenih stranaka da prihvate Mačekov prijedlog Cvetkoviću za rješenje hrvatskog pitanja.

Pregovori između Cvetkovića i Mačeka završeni su 22. travnja 1939. ovim sporazumom:

»Predsjednik kr. vlade Dragiša Cvetković i predsjednik HSS i SDK dr. Vladko Maček, prilazeći rješavanju hrvatskog pitanja, poslije dužih vijećanja složili su se za sada u slijedećem:

1) Na osnovu paragrafa 116. Ustava odmah izvršiti spajanje savske i primorske banovine s gradom i kotarom Dubrovnik u jednu jedinicu pod imenom Banovina Hrvatska. Definitivni pak opseg Banovine Hrvatske odredit će se odlukom naroda putem glasovanja u preostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, Dalmacije, te Srijema i Vojvodine;

---

417 Deklaraciju je predložio Jusuf Okić, a uvodno predavanje održali su Muhamed Hadžijahić i Franjo Nevistić. Deklaracija je dostavljena istaknutim ličnostima i političkim i kulturnim organizacijama u Zagrebu i Sarajevu, te stranim diplomatsko-konzularnim predstavnicima (R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, n. dj., 604-607).

418 Autorova bilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem.

419 Glojnarić, Borba Hrvata, n. dj., 280; autorova zabilješka iz razgovora s dr. Šutejem i s dr. B. Smoljanom.

420 *Hrvatski dnevnik*, IV./20. i 22. IV 1939., br. 1064 i 1066.

2) Izvršiti odmah prenos kompetencija s centralne vlasti na Banovinu Hrvatsku tako, da opća nadležnost ostaje zajedničkoj centralnoj vlasti za poslove vanjske politike, narodne obrane i vrhovne državne uprave;

Poseban položaj Banovine Hrvatske zagarantirat će se ustavnom odredbom – ugovorom.

3) Radi definitivnog preuređenja države sastavlja se zajednička vlada, koja ima pripremiti i provesti novo uređenje državne zajednice. U novostvorenim jedinicama bit će osiguran pun reciprocitet Srba i Hrvata i puna ravnopravnost vjeroispovijesti na bazi proporcionalnog sudjelovanja kroz ustanove. Momenat kada će se to provesti u djelo, odredit će se sporazumno s mjerodavnim faktorima.«[421]

Cvetković je sporazum podnio na odobrenje knezu Pavlu, ali je, vrativši se 26. travnja, saopćio Mačeku da Namjesništvo ne prihvaća sporazum zbog toga što se predviđa plebiscit u preostalom dijelu Dalmacije, tj. u Boki kotorskoj, što bi značilo da Srbija može ostati bez izlaza na more, te u Vojvodini, gdje je situacija (s obzirom na znatnu njemačku i mađarsku nacionalnu manjinu) tako teška da je plebiscit uopće nezgodno provoditi. Prihvativši djelomičnu opravdanost tih razloga, Maček je popustio, pristavši da se u sporazum unese izmjena da će se plebiscit provesti samo u preostalim dijelovima Bosne, Hercegovine i Srijema. Poslije toga izdano je (27. travnja) zajedničko saopćenje da su pregovori o rješavanju hrvatskog pitanja završeni s tim da će se konačna odluka donijeti u najkraćem roku.[422]

Knez je Pavle odbio odobriti postignuti sporazum pod pritiskom većine srbijanskih političara (iz režimskih i iz oporbenih redova) koji su se zbog hegemonističkih razloga plašili svakog preustrojstva države, a pogotovu su bili protiv predviđenih granica autonomne Hrvatske. Kao opravdanje za odbijanje sporazuma Pavle se pozivao i na stanovište srpskih političara iz Bosne, a i muslimanskih oko Spahe, koji su bili protiv podjele Bosne i Hercegovine.[423] Protiv sporazuma bijahu osobito vojni vrhovi (generalitet), ustrajući na beskompromisnom održanju centralističkoga državnog uređenja, jer bi federalizacija države tobože slabila obrambenu sposobnost zemlje. Knez Pavle našao se u situaciji kad su međunarodne prilike zahtijevale brzo rješenje hrvatskog pitanja, a tome

421 Glojnarić, Borba Hrvata, n. dj., 281.

422 *Hrvatski dnevnik*, IV./28. IV 1939., 1072; Glojnarić, n. dj., 282.

423 Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 151.

su se usprotivili svi državni i politički čimbenici na koje se državno vodstvo dotada oslanjalo.[424]

Šubašiću, koji je bio upućen u Beograd da razgovara s Cvetkovićem i s knezom Pavlom, Cvetković je saopćio da je Namjesništvo odbilo sporazum, ali nije iznio nikakve protuprijedloge, osim da bi se pregovori mogli nastaviti ako bi sâm Maček postavio nove prijedloge.

Ocjenjujući da Beograd ni u tadašnjoj situaciji nije za sporazum, Maček je 5. svibnja izdao saopćenje javnosti da je Namjesništvo otklonilo sporazum od 27. travnja, sazvavši zbog toga sjednicu Hrvatskoga narodnog zastupstva za 8. svibnja.[425]

Odbijanje sporazuma izazvalo je u hrvatskoj javnosti veoma nepovoljni odjek, osobito stoga što je do njega došlo nakon razgovora Cincar-Markovića s Cianom i s Ribbentropom u Veneciji i u Berlinu, a uoči posjeta kneza Pavla Italiji, što je stvaralo dojam da se beogradski krugovi u odbijanju rješavanja hrvatskog pitanja oslanjaju na potporu Rima i Berlina. Uznemirenost i iščekivanje domaće i inozemne javnosti bilo je pojačano činjenicom da se zasjedanje Hrvatskoga narodnog zastupstva održavalo baš za vrijeme puta kneza Pavla u Rim na razgovore s Mussolinijem i s talijanskim kraljem Viktorom Emanuelom.

RAZLIČITA GLEDIŠTA OKO PREGOVORA CVETKOVIĆ-MAČEK

Saslušavši Mačekov izvještaj o tijeku pregovora s Cvetkovićem, zatim Košutićev izvještaj o gledištima srbijanskih oporbenih stranaka prema

424 O rješavanju hrvatskog pitanja, kao sudbonosnom za jugoslavensku državu pisalo se u to doba veoma mnogo i s velikom zainteresiranošću i analizom držanja glavnih čimbenika inozemno novinstvo. Pošto to pisanje često nije bilo u skladu sa službenim jugoslavenskim stanovištem veoma je malo od toga prenošeno u jug. tisku. Ilegalni *Politički vjesnik*, koji je od ljeta 1938. do ljeta 1939. izlazio u Zagrebu (šapirografiran i u novinskom tisku) jednom mjesečno, donosio je u svakom broju informacije o pisanju stranog tiska. Uredništvo *Političkog vjesnika* počelo je 3. lipnja 1939. izdavati dva puta tjedno povjerljivi »Izvještaj o stranoj štampi« s posebno numeriranim svakim primjerkom. U Izvještaju br. 1 od 21, od 3. VI. 2. IX. 1939. (u autorovu posjedu) objavljeno je u prijevodu, u cjelini ili djelomično, 216 važnijih rasprava ili članaka iz glavnih europskih listova; od toga otpada na francuske listove i časopise 74 članka, na britanske 34, na švicarske 15, na njemačke, austrijske i talijanske po 11, i na listove ostalih zemalja 12 članaka o hrvatskom pitanju i o problemima što su s njime u neposrednoj svezi. To govori da je uoči drugoga svjetskog rata hrvatsko pitanje postalo međunarodno i što se tiče interesa europske javnosti i s gledišta politike velikih sila.

425 Sporazum otklonjen. Poruka predsjednika dra Mačeka predsjedniku vlade Dragiši Cvetkoviću – saziv Hrvatskog narodnog zastupstva u Zagrebu, Hrvatski dnevnik, posebno izdanje, IV./5. V. 1939., br. 1080.

sporazumu, te Šutejev izvještaj o problemu Bosne i Hercegovine u pregovorima, Hrvatsko je narodno zastupstvo donijelo rezoluciju u kojoj se konstatira: da Kraljevina Jugoslavija kao versailleska državna tvorba »nije ispunila pretpostavke da se trima narodima osigura mogućnost samostalnog razvoja i ravnopravnog života«; da su opće prilike u Europi, pogotovu u posljednje doba, upućivale na nužnu potrebu rješenja hrvatskog pitanja, ali da unatoč volji i hrvatskog i srpskog naroda do sporazuma nije došlo zbog otpora vlastodržaca koji su ga neprestano odlagali, pozivajući se na unutrašnje ili na vanjskopolitičke smetnje. Odobrivši njegov dotadanji rad, Hrvatsko je narodno zastupstvo ovlastilo Mačeka »da prema daljem držanju srpskog naroda i prema političkoj situaciji u Europi poduzme sve akcije u unutrašnjoj i u vanjskoj politici, držeći se principa da su opstanak i sloboda hrvatskog naroda iznad svega«.[426]

Takva rezolucija, u prilikama kad je politička situacija u Europi prijetila izbijanjem katastrofe, bijaše opomena knezu Pavlu i kraljevskoj vladi da je vodstvo HSS-a spremno i na radikalnije korake, a isto tako i upozorenje vladama svih velikih sila da u slučaju Jugoslavije moraju računati s hrvatskim pitanjem.[427]

U doba neposredno poslije zasjedanja hrvatskog zastupstva u Zagrebu predstavnici su srbijanskih oporbenih stranaka pokušali utjecati na vodstvo HSS-a da u svojim akcijama ne ide suviše daleko, no kako su te stranke ostale pri svojim prijašnjim stanovištima, koja nisu vodila konkretnom rješenju hrvatskog pitanja, vodstvo HSS-a je sada javno osudilo Udruženu opoziciju, da je njezino držanje u posljednje vrijeme pokazalo da u nje prevladava stranačka računica.[428]

Zagriženi šovinistički elementi, i ustaško-separatistički i hegemonističko-centralistički, nastavljali su hajku protiv svakog sporazuma. U režimskoj JRZ-i sve je oštrije nastupala oporba oko Milana Stojadinovića, koja je okupljala više od stotinu senatora i zastupnika. Ta Stojadinovićeva skupina, s jakim utjecajem u režimskim krugovima u zemlji

---

[426] Izvanredna sjednica Hrvatskog narodnog zastupstva, održana 8. svibnja 1939. u glavnom gradu Zagrebu; govor predsjednika dr. Vlatka Mačeka; Rezolucija Hrvatskog narodnog zastupstva; Zaključak; Značenje rezolucije Hrvatskog narodnog zastupstva (*Politički vjesnik*, br. 12, svibanj 1939.; Glojnarić, n. dj., 273-312).

[427] Vodstvo je HSS-a opominjalo da će se »hrvatsko pitanje morati riješiti u skoro vrijeme uz pristanak Beograda ili protiv njegove volje«, te da hrvatski narod »neće snositi nikakve krivnje ukoliko će se ono morati rješavati međunarodnom pomoći« (*Politički vjesnik*, br. 12. svibanj 1939.). U tom smislu Maček je dao i izjave predstavnicima stranog tiska. Ističući da je protiv ideje o obnovi neke Habsburške Monarhije, ali da je za suradnju podunavskih i balkanskih zemalja (Interview: *Tribune de Nation*, 19. IV. 1939; *Currental*, Bucarest, 23. IV. 1939).

[428] *Hrvatski dnevnik*, IV., 1085, 10. VF. 1939.

a i u inozemstvu, uputila je (31. svibnja 1939.) Cvetkoviću prosvjedno pismo zbog vođenja pregovora. U tome se pismu govori da je »priznanje hrvatskog narodnog individualiteta« dovelo do »priznanja posebnog hrvatskog teritorija«, što nužno povlači srpsko pitanje, a sve skupa ugrožava narodno jedinstvo i dovodi »u pitanje opstanak državne celine«, pa se zahtjeva da se cijelo pitanje iznese na pretresanje Narodnoj skupštini i Senatu.[429]

Hegemonistički su elementi podgrijavali strasti protiv sporazuma u srpskoj javnosti, koja je već bila uznemirena vijestima da se pregovorima priprema »prepad protiv zakonitog poretka, državne celine i dinastije Karađorđevića«. Još od Stojadinovićeva pregovora s Mačekom pronosile su se glasine da postoji zamisao da se ukine Ustav i Namjesništvo, da se kralj Petar uputi na školovanje u Englesku i proglasi punoljetnim tek pošto navrši 25 godina, a da se uvodi regentska Pavlova vlast, koncentraciona vlada i ustavni odbor. S tim prijedlogom navodno su bili suglasni Stojadinović, Maček, Gavrilović, J. Jovanović, Korošec i Spaho, a odlučno su ga odbili Davidović i Stanojević.[430]

Glavni odbor Hođerine Jugoslavenske narodne stranke – *borbaša* – donio je posebnu rezoluciju da je »odlučno protivan izvođenju sporazuma, kako su ga utanačili g. dr. Maček i Cvetković, a koji je bio ravan izdajstvu najvećih narodnih i državnih interesa, i koji bi doveo do raspada i propasti Jugoslavije«.[431] U Beogradu je osnovan posebni »Odbor za saradnju patriotskih društava«, koji je (u svibnju 1939.) pozvao sva patriotska, ratnička i viteška udruženja (Savez sokola Kr. Jugoslavije, Udruženja rezervnih oficira i ratnika, Savez ratnih dobrovoljaca, Udruženje starih četnika, Udruženje nosilaca Karađorđeve zvezde, Belog orla s mačevima, Albanske spomenice, Jadranske straže, Saveza emigranata iz Istre, Srpskog kulturnog kluba, Jugoslavenskoga kulturnog kluba, Kola srpskih sestara, Beogradskog ženskog društva i Udruženja Narodna svest), da se u ovim »sudbonosnim časovima« duhovno i moralno spreme za sve događaje koji mogu nastupiti, te »na zajednički narodni posao«.[432]

---

429 Pismo »Gospodinu predsjedniku ministarskog saveta i ministru unutrašnjih poslova gospodinu Dragiši Cvetkoviću, Beograd«, 31. V. 1939., potpisalo je 20 senatora i 83 narodna zastupnika (prijepis u autorovu posjedu).

430 U svezi s takvim ili sličnim glasinama »Jugoslavenski rodoljubi« u posebnom proglasu pozivaju »Građane da ustanu protiv podlog pokušaja rasparčavanja naše države i razbuktavanja dinastičke borbe« (primjerak u AIHRPH).

431 *Borba*, organ Jugoslavenske narodne stranke, 31. V. 1939.

432 Proglas je tiskan (u tiskari »Prosveta«) ćirilicom i latinicom (primjerak u autorovu posjedu).

U Hrvatskoj je Ustaška hrvatska revolucionarna organizacija, još prije uglavljivanja i odbacivanja sporazuma, izdala veliki proglas, u kojemu osuđuje Mačeka i vodstvo HSS-a što hrvatsko zastupstvo nije pretvoreno u Hrvatski sabor, i što nije proglašena slobodna i neovisna država Hrvatska. U proglasu se pozivaju Maček i vodstvo HSS-a da se uklone s položaja, »da više ne sramote hrvatski narod«, jer »ne može stajati na hrvatskom državnom pravu onaj, koji priznaje i čuva granice Jugoslavije«, prijeteći ustaškom osvetom »mirotvorcima i kukavicama iz bivše HSS zajedno sa dr. Mačekom na čelu«.[433]

U isto doba, u legalnom je tisku, u ime radikalnoga »starčevićanskog pravaštva« isticano da je dosada sklopljeno već mnogo tzv. sporazuma, od Krfskog (1917.) i Ženevskog (1918.), preko sporazuma Radić-Pašić (1925.) do onog između Mačeka i Udružene srpske opozicije (1937.), koji nisu hrvatskom narodu donijeli nikakve rezultate, a i neće ako se, mjesto odlučnih akcija, bude malodušno pogađalo o pravu naroda na slobodu i samostalan život.[434]

Akcija Stojadinovićeve skupine, te držanje svih ostalih političkih, vojnih i javnih čimbenika govorili su da su knez Pavle i Cvetković u pregovorima za rješenje hrvatskog pitanja ostali bez ikakve ozbiljnije potpore u srbijanskim redovima. Pavle je pokušao doskočiti i učvrstiti svoju politiku na taj način da ojača srpski dio režimske JRZ-e prijedlogom da u vladu uđu oporbeni radikali. Oni su to, međutim, odbili, a JRZ-a ne samo da nije učvršćena, već je njezin ugled još više oslabljen osobito u samoj Srbiji, isključenjem Stojadinovića i grupe njegovih bližih suradnika.[435]

MEĐUNARODNE OKOLNOSTI I HRVATSKO PITANJE

U prilikama sve bezizglednijeg produbljivanja državne krize nastojali su djelovati u pomirljivom smislu svojim izjavama Korošec i Spaho, a

---

433 Veliki proglas novinskog oblika »Braćo Hrvati«... veljača 1939. U.H.R.O. (primjerak u autorovu posjedu). Sličnih proglasa bilo je u to doba više.

434 Naša prva riječ; Narod i njegovi vođe; Uzroci pada Stojadinovićeve vlade (*Hrvatski narod*, I./9. II. 1939., br. 1); a u istom je duhu godine 1939. neprestano pisalo to glasilo Budakove pravaške skupine.

435 Mjesto Stojadinovića za predsjednika JRZ-e izabran je (9. VII. 1939.) Cvetković, a za potpredsjednika na mjesto preminulog Spahe izabran je Džafer Kulenović, što je slabilo njezin upliv i u BiH, tako da je u koalicionoj JRZ-i i u vladi zadržao svoj utjecaj jedino Korošec u Sloveniji. Zajedno sa Stojadinovićem iz JRZ su isključeni i njegovi najbliži prijatelji bivši ministri Đura Janković, Dušan Letica, Dobrivoje Stošović i dr.

sam Cvetković pokušao je obnoviti dodire s Mačekom, očekujući rezultate razgovora kneza Pavla s državnicima velikih sila.

Poslije Rima Pavle je otišao u posjet Berlinu, a zatim i Londonu, a Maček je, da bi spriječio međunarodno izoliranje hrvatskog pitanja, jačao pritisak na Beograd i diplomatsko-političkim koracima i izjavama u stranom tisku. U tu svrhu Mačekovi predstavnici pokušavaju uvjeriti vlade zapadnih sila u opravdanost hrvatskih zahtjeva, a on posredstvom Carneluttija opet obnavlja dodire s Cianom, ispitujući ujedno mogućnost daljih koraka, u smislu zaključaka Hrvatskoga narodnog zastupstva, ukoliko bi nestali svi izgledi za sporazum s Beogradom.[436] Tu inicijativu Mačeka Talijani su sada pokušali iskoristiti zbog toga što ih je Hitler, nakon odlaska kneza Pavla u London, a u okviru priprema svoje vojne protiv Poljske, nagovarao da napadnu Jugoslaviju radi uspostavljanja protektorata nad Hrvatskom.[437] Ciano, 26. svibnja 1939. šalje Mačeku posredstvom Carneluttija nacrt sporazuma po kojemu bi mu Italija pružila pomoć u akciji za otcjepljenje od Beograda s tim da pripremi ustanak u Hrvatskoj, zatraži talijansku vojnu intervenciju i neovisnu Hrvatsku veže s Italijom. Do takvog dogovora HSS-a s Talijanima ipak nije došlo, jer je Maček odbio potpisati nacrt sporazuma što mu ga je poslao Ciano. Maček je bezuvjetno odbacio talijanske prijedloge kao neprihatljive,[438] odlučivši se čvrsto po odluci u vodstvu HSS-a na traženje

---

436 Ciano: Diario, 5. ed., Vol. I. Milano, 1948., 102-106; istražne izjave Carneluttija; Maček: In the Struggle, n. dj., 190; J. Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike, n. dj., 62-63; Autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem i prof. dr. R. Bićanićem. U to je doba gotovo sav svjetski tisak donosio neprestano Mačekove izjave, inozemnih državnika i javnih radnika, te komentare o tijeku rješavanja hrvatskog pitanja (osobito švicarski, talijanski, austrijski, njemački, francuski, britanski i američki). Nakon Stojadinovićeva pada britanski i francuski tisak objavio je članak W. Churchilla koji je pisao da je nezadovoljstvo Hrvata tako ogromno da dovodi u pitanje i opstanak Jugoslavije, ako Srbi koji upravljaju sudbinom države ne pristanu na federativno preuređenje. (*Daily Telegraph* i *Paris-Soir*, od 10. II. 1939, prema članku: Winston Churchill i Chemberleinov organ o hrvatskom pitanju, *Politički vjesnik*, veljača 1939., br. 10, 5).

437 Ciano, n. dj., Diario, 103.

438 Po Cianovu zapisu u Dnevniku, od 26. V. 1939., on je s Carneluttijem u posebnom zapisniku utvrdio: da će Italija financirati Mačekov hrvatski pokret s 20 milijuna dinara s tim da Maček pripremi revoluciju (u roku 4-6 mj.), da pozove talijanske čete i proglasi neovisnu državu Hrvatsku u savezu s Rimom (zajedničko ministarstvo vanjskih poslova i obrane, a kasnije bi se odlučilo o mogućnosti personalne unije). Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 80; Izvaci iz Cianova dnevnika n. dj., 151-152.
Maček osporava Cianovu tvrdnju da je u nacrtu što mu ga je donio Carnelutti bilo riječi o njegovu obvezivanju da digne revoluciju ili o financijskoj pomoći sa strane Italije. Mačekovi navodi o ostalom sadržaju nacrta sporazuma sukladni su sa Cianovim. Maček tvrdi da je, odbivši bezuvjetno potpisati predloženi nacrt (kopiju kojega je pohranio u neke osobe u Zagrebu) time izazvao kritiku frankovaca koji su njegovo odbijanje talijanske ponude nazvali »još jednom izdajom Hrvatske« (Maček, In the Struggle, n. dj., 189-190).
Dosadašnji historiografski osvrti nisu unijeli više svjetla u taj problem (v. bilj. 388).
Autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem i prof. dr. R. Bićanićem.

rješenja u sporazumu s Beogradom, među ostalim i po savjetima iz krugova francuske i britanske vlade koje su i njemu i knezu Pavlu savjetovale da bi pod svaku cijenu trebalo da postignu sporazum.

U prekidu gotovo svih političkih odnosa između Zagreba i Beograda, prvaci SDS-a Kosanović, Budisavljević i Vilder, te prvak demokratske stranke Grol pokušali su ponovno naći neku podlogu za sporazum između SDK i UO, ali bez uspjeha. Nakon razgovora s Grolom Maček se još jednom uvjerio da je mnogo lakše pregovarati s Pavlom ili sa Cvetkovićem nego s predstavnicima tzv. demokratske oporbe.

Budući da su događaji u Europi nedvojbeno kretali u smjeru ratnog sukoba – Hitler je pojačavao politički i vojni pritisak protiv Poljske na sjeveru, a osim neprestane opasnosti za Jugoslaviju od strane Italije bilo je očito da će se i Njemačka uskoro okrenuti prema jugoistoku – to se knez Pavle usprkos otporu zadrtih hegemonista odlučio na sporazum s Mačekom radi unutrašnjeg sređenja prilika, što je prema njegovim ocjenama zapravo imalo značenje spašavanja države. Iz istih je razloga na kompromisni sporazum kao privremeno rješenje, bio spreman i Maček. U izjavama domaćem tisku on je rekao da »do sporazuma mora doći jer srpski narod zna da je zadovoljna Hrvatska što i snažna jugoslavenska država«.[439]

OBNAVLJANJE RAZGOVORA CVETKOVIĆ-MAČEK U LIPNJU 1939.

Do obnavljanja razgovora između Cvetkovića i Mačeka došlo je potkraj lipnja. Postigavši sporazum o granicama, i u načelu o stupnju autonomije Banovine Hrvatske, oni su razradu podjele (i prijenosa) kompetencija između zajedničke i autonomne hrvatske vlade povjerili komisiji u koju je svaka strana imenovala tri stručnjaka.[440] Komisija je odmah otpočela s radom u Rogaškoj Slatini.

Rad komisije tekao je vrlo sporo zbog toga što su Mačekovi predstavnici išli za tim da Hrvatskoj osiguraju što veću autonomiju, dok su Cvetkovićevi nastojali što više vlasti zadržati u rukama beogradske vlade.

---

[439] Zagrebački *Hrvatski dnevnik* i sarajevska *Jugoslavenska pošta* od 14. lipnja, te beogradska *Politika* od 16. lipnja 1939.

[440] U komisiji su kao Mačekovi hrvatski predstavnici bili određeni dr. J. Šutej, narodni zastupnik, sveučilišni profesor I. Krbek kao pravni i Lj. Filipančić kao financijski stručnjak, a kao srpski predstavnici od Cvetkovića su naznačeni sveučilišni profesori M. Konstantinović, M. Ilić i Đ. Tasić.

Ti pregovori šestorice stručnjaka potpuno su zapeli na pitanju oružništva (žandarmerije), koje je kao glavna redarstvena sila bilo pod zajedničkom upravom ministra vojske i ministra unutrašnjih poslova. Budući da su redarstvene snage (uz vojsku) bile glavno sredstvo srpske hegemonije, hrvatski su predstavnici zahtijevali da se one stave pod upravu bana Hrvatske. Beogradski predstavnici odbili su takav zahtjev i pregovori su bili prekinuti. Maček je na to, veoma oštro uzvratio, zaprijetivši čak otcjepljenjem. On je dao izjavu stranim novinarima da su Hrvati svim srcem za sporazum i da su učinili velike ustupke, ali ako ne dođe do sporazuma, bit će prisiljeni poći svojim putem; da je situacija u Jugoslaviji slična onoj u Čehoslovačkoj i ne bude li Beograd zadovoljio zahtjeve Hrvatske, to će učiniti Njemačka.[441]

Te je izjave Maček dao nakon što je otklonio Cianove prijedloge za separatističku kolaboraciju, te se na osnovi toga i daljih njegovih koraka može zaključiti da su one imale za cilj da i pomoću međunarodne javnosti prisili hegemonističko-centralističke snage na popuštanje. Pri tome se Maček ne samo oslanjao na izborima manifestiranu jednodušnost hrvatskog naroda i na zaključke Hrvatskoga narodnog zastupstva, već je bio i prinuđen na određenije korake sve odlučnijim zahtjevima širokih narodnih slojeva za ostvarenje nacionalnih i socijalnih prava, bojeći se da u protivnom pakt hrvatskih pučkih slojeva može iskliznuti ispod utjecaja vodstva HSS-a i poći revolucionarnim putem.

U onoj situaciji Maček je u pregovorima s beogradskom vladom, i prema inozemstvu, nastupao s neospornim autoritetom predstavnika hrvatskoga nacionalnog pokreta, koji se razvio do takvih dimenzija i do takve snage da je zapravo već i bio u neku ruku *država u državi,* te je hegemonističko-centralistički režim prema njemu postajao sve više bespomoćan. Našavši se poslije 1918. na čelu hrvatskoga narodnog pokreta, HSS je njegovim razvitkom na radićevskim tradicijama još uvijek mogla nastupati kao njegov pravi predstavnik: unatoč sitnoburžoaskoj nedovoljno određenoj ideološkoj stranačkoj podlozi i socijalno različitom sastavu članstva i vodstva, HSS je upravo zbog svog dosljednoga nacionalnog i socijalnoga seljačkog programa postala najjača politička stranka u Jugoslaviji i jedan od najmasovnijih nacionalnih i seljačkih pokreta u Europi. Iako je HSS u svom razvitku izgubila prvotna obilježja isključivo seljačke

441 *New York Times* od 2. VIII. 1939. (usp. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 152); »Hrvatski vođa kaže: autonomija ili se razilazimo«, *News Cronicle* od 16. VIII. 1939.; *Paris-soir,* 15. VIII. 1939. donosi interview pod naslovom: »U momentu kad osovine obraćaju svoje poglede prema Balkanu, hrvatski nam vođa gospodin Maček kaže: »Beograd bi napravio bolje kad bi se sporazumio sa Zagrebom, nego s Rimom i s Berlinom« (Izvještaj o stranoj štampi br. 19 i 20, kopija br. 7 u autorovu posjedu).

stranke, njezin je pokret još uvijek imao široku socijalnu podlogu, jer je obuhvaćao u HSS-u i u organizacijama pod njezinim vodstvom gotovo ukupno hrvatsko seljaštvo, većinu građanskog pučanstva, osobito iz redova tzv. sitne buržoazije, dio inteligencije i veći dio hrvatskog radništva. Hrvatski narodni pokret stvorio je široke kulturno-povijesne, športske, gospodarske i sindikalne organizacije, od kojih je gospodarska sloga imala milijunsko članstvo (oko 11.000 organizacija i 1,5 milijun članova), Seljačka sloga na stotine ogranaka i desetine tisuća članova, a Hrvatski radnički savez imao je 1939. u svojim redovima 133.092 učlanjenih radnika, više nego sve druge sindikalne organizacije.[442] Obuhvativši sva područja narodnog života hrvatski je nacionalni pokret prelazio okvire HSS-ovskih organizacija, a i sama HSS bila je izgubila značajke homogene stranke, poprimivši i u skladnom i idejno-političkom smislu obilježja širokog nacionalnog pokreta. Nacionalna borba hrvatskog naroda bila se razvila do tih dimenzija da su u pokretu bili svi slojevi, sve klasne, političke i ideološke snage, ali sa svojim posebnim programima i ciljevima. Osim toga, i u HSS-u, koji je okupljajući seljačke slojeve što su činili tri četvrtine pučanstva predstavljao većinu hrvatskoga i nacionalnog pokreta, djelovale su one politički veoma suprotne snage što su djelovale u političkom životu hrvatskog naroda uopće: na njegovom desnom krilu djelovale su klerofašističke, pronacističke i ekstremnonacionalističke frankovačko-separatističke tendencije, a na lijevom krilu revolucionarni radnički pokret pod vodstvom Komunističke stranke Hrvatske.

Sve te okolnosti davale su širinu hrvatskomu nacionalnom pokretu, ali i zaoštravale ideološke i klasne sukobe u njemu. Ideološka podloga klerofašističkih i ustaško-separatističkih elemenata i njihov politički oslonac na osovinske sile, koje se u tijeku povijesti javljaju kao potencijalni agresor i negator hrvatskog i ostalih južnoslavenskih naroda, sužavali su mogućnost njihova djelovanja, dok je naprotiv široka socijalna pozadina hrvatskoga nacionalnog pokreta zbog nacionalnog i zbog klasnog ugnje-

---

442 Uz političke organizacije HSS-a, u organiziranju sela posebnu ulogu imala je Gospodarska sloga kao privredna, zadružna i trgovačko-kooperativna organizacija, s oko 11.000 organzacija i 1,500.000 članova. »Gospodarska sloga je organizacija koja je nikla iz prakse« na podlozi svijesti seljaka o njezinoj potrebi, a istom je kasnije njezina djelatnost povezana s političkom akcijom HSS-a (V. Masleša, Gospodarska sloga, *Naša stvarnost*, Beograd, 1936., br. 1-2 i 3-4; pretiskana u V. Masleša: Dela, I., Sarajevo, 1954., 103-130); Elaborat o GS jednog od njezinih osnivača dr. R. Bićanića (u autorovu posjedu). Seljačka je sloga imala na početku 1937. godine 378 ogranaka i oko 20.000 članova (izvještaj tajnika B. Magovca, *Seljačka sloga*, II./2. veljače 1937., br. 34-35). HRS je imao osim sindikalnih podružnica, kojih je godine 1940. bilo 255 sa 147 sekcija i s ukupno 185.893 člana, i razgranatu mrežu kulturno-prosvjetnih i sportskih organizacija. Hrvatska radnička športska sloga imala je 30 radničkih klubova (Spomenica Hrvatskog radničkog saveza 1921.-1941., Zagreb, 1941., 20, 30).

tavanja davala mogućnost sve djelotvornije akcije revolucionarno-demokratskog pokreta pod vodstvom komunističke stranke. U razdoblju borbe protiv režima hegemonije i centralizma, vodstvo HSS-a moglo je i moralo računati s jednodušnošću i s težnjama ne samo hrvatskog naroda, bez obzira na unutrašnje ideološke i klasne razlike, nego i znatnog dijela srpskog pučanstva u Hrvatskoj, koje je također na svojim leđima osjećalo posljedice neravnopravnoga gospodarskog i političkog položaja Hrvatske. Zbog toga je Maček mogao i u ime HSS-a i u ime SDK, u pregovorima zauzimati razmjerno čvrsta i odlučna stanovišta, popustivši u svojim zahtjevima tek pred opasnošću od agresije i pred neizvjesnošću razbijanja države, ali i pod pritiskom revolucioniranja širokih pučkih slojeva.

SPORAZUM CVETKOVIĆ - MAČEK

Zaoštravanje međunarodne krize i savjeti sa strane djelovali su na oba pregovaratelja, tj. na Beograd i na Zagreb, da obnove pregovore i da skraćenim postupkom zaključe sporazum. Nakon potpisivanja Čeličnog pakta, Njemačka je dovršavala pripreme za napadaj na Poljsku, a Italija je (osim negodovanja zbog Stojadinovićeva smjenjivanja) započela provokativne demonstracije na granicama Jugoslavije.[443] Neuspjeh sovjetsko-francusko-engleskih pregovora, koje su zamijenili sovjetsko-njemački okrunjeni neočekivanim sporazumom Hitler-Staljin, razotkrivali su javnosti da Europa ulazi u drugi svjetski rat s poremećenim odnosima, što su ih prouzročili pothvati i diplomatski uspjesi agresorskih sila. Knezu Pavlu je i za vrijeme drugoga (privatnog) puta u Veliku Britaniju (u srpnju) preporučeno da ubrza korake za unutrašnje sređenje države, a Maček je na početku kolovoza primio Krnjevićevu poruku iz Ženeve da rat može izbiti svakog trenutka, pa su svaki za sebe došli do zaključka da je neophodno ići na sporazum, jer bi njegovo dalje odlaganje povlačilo odgovornost za razbijanje Jugoslavije.

U završnom dijelu pregovora u Božjakovini sporno pitanje oružništva riješeno je na taj način što je ono ostalo pod ministrom vojske glede obuke, a što se tiče njegove svakodnevne službe stavljeno je pod upravu hrvatskog bana. Međutim, ponovno je došlo do spora oko granica Bano-

[443] Mussolinijev protujugoslavenski govor na Rijeci, inspekcija princa Umberta graničnih četa na Snježniku i maršala Badoglia u Albaniji na području Ohridskog i Prespanskog jezera.

vine. Odstupajući od prethodnog dogovora, Cvetković je zatražio da se dio Hercegovine s Mostarom ne priključi Hrvatskoj. Pošto su se hrvatski predstavnici tome odlučno suprotstavili, to je opet došlo gotovo do prekida, vladini predstavnici odustali su od tog zahtjeva, pa je sporazum konačno utanačen na sastanku stručnjaka u Banskim dvorima u Zagrebu 20. kolovoza 1939., a prihvaćen na sastanku kneza Pavla sa Cvetkovićem i Mačekom 24. kolovoza na Brdu kraj Bleda. Kad je odobren od Dvorskog savjeta (koji su tada sačinjavali kraljevski namjesnici knez Pavle, Stanković i Perović, ministar dvora Antić i generali Bogoljub Ilić, Milojko Janković, Vladimir Cukavac i Milan Nedić), 26. kolovoza 1939. potpisan je i objelodanjen Sporazum Cvetković-Maček o pristupanju rješavanju hrvatskog pitanja, kao i akta predviđena za njegovu provedbu u život: *Uredba o osnivanju Banovine Hrvatske, Ukaz o stvaranju i sastavu nove Cvetković-Mačekove vlade, Ukaz o raspuštanju Narodne skupštine,* te *Ukaz o ukidanju mandata svih izabranih i imenovanih članova Senata.*[444]

Tekst *Sporazuma Cvetković-Maček,* polazeći od ocjene »da je Jugoslavija najbolje jamstvo nezavisnosti Srba, Hrvata i Slovenaca, a u cilju što pouzdanijeg i potpunijeg očuvanja javnih interesa«, sadržavao je točke u kojima je postignuta suglasnost i dogovor o načinu njegove provedbe u život:

1. da se »obrazuje zajednička vlada«, koja će »na osnovu člana 116 Ustava, izvršiti obrazovanje Banovine Hrvatske, prenijeti na nju odgovarajuće državne nadležnosti, donijeti političke zakone i pripremiti sve što je potrebno za preuređenje državne zajednice«;

2. da u Banovinu Hrvatsku uđe teritorij Savske banovine i Primorske banovine i kotarevi: Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Derventa, Gradačac, Travnik i Fojnica.

»Definitivni opseg Banovine Hrvatske odredit će se prilikom preuređenja države«, vodeći računa o »ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima. Tom prilikom izdvojit će se iz navedenih kotareva općine i sela koja nemaju hrvatsku većinu«;

3. da se »u novim jedinicama, kao i u državi u cjelini osigura ravnopravnost Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i ravnopravnost vjeroispovijesti«;

4. da se »u nadležnost Banovine Hrvatske prenesu poslovi poljoprivrede, trgovine i industrije, šuma i rudnika, građevina, socijalne politike, narodnog zdravlja, fizičkog odgoja, pravde, prosvjete i unutrašnje uprave«;

---

444 *Hrvatski dnevnik,* IV./27. VIII. 1939., br. 1193, ; *Politika*, XXXVI./27. VIII. 1939., br. 11220.

da u nadležnosti zajedničke vlade ostanu poslovi od »općeg i posebnog interesa za cijeli državni teritorij, kao što su: staranje o državnoj sigurnosti, suzbijanje antidržavne propagande, vršenje policijske obavještajne službe i osiguranje javnog reda, saobraćaj, vanjska trgovina, poslovi vjera, osiguranje jedinstva carinskog i trgovinskog područja, međunarodno pravo i opća načela radničkog prava i osiguranja«;

da je »za davanje državljanstva nadležna Banovina, osim državljanstva izuzetnim putem i oduzimanja državljanstva«;

da se »Banovini Hrvatskoj ima osigurati potrebna financijska samostalnost«;

da će se »definitivne kompetencije Banovine Hrvatske« odrediti »prilikom preuređenja države«;

5. da »zakonodavnu vlast u stvarima iz nadležnosti Banovine vrše kralj i Sabor zajednički, a upravu kralj preko bana«;

da »bana imenuje i razrješava kralj«;

da je »ban odgovoran kralju i Saboru«;

da »svaki čin kraljevske vlasti u poslovima Banovine prema tome potpisuje ban i snosi odgovornost za isti«;

da »sudsku vlast vrše sudovi u ime kralja na osnovu zakona«;

da će se »za rješavanje sporova nadležnosti između države i Banovine i za ocjenu ustavnosti zakona osnovati Ustavni sud«;

6. da će »opseg nadležnosti i položaj Banovine Hrvatske biti zagarantiran i posebnom ustavnom odredbom, koja se neće moći mijenjati bez pristanka te Banovine«;

7. da će »vlada donijeti nove propise o štampi, o udruženjima, zborovima i dogovorima, o izboru narodnih poslanika, i o drugim stvarima ukoliko je to potrebno za provođenje narodnog sporazuma«.[445]

U novu Cvetković-Mačekovu vladu od 18 članova ušlo je 6 predstavnika SDK (pet iz HSS-a i jedan iz SDS), 6 članova JRZ (4 iz srpskog dijela, 1 iz SLS i 1 iz JMO), 3 iz srbijanske oporbe (2 disidenta iz Radikalne i 1 iz Zemljoradničke stranke), te 3 izvanstranačke ličnosti. Hrvatski predstavnici nisu dobili ni jedno od glavnih političkih ministarstava (unutrašnjih i vanjskih poslova i vojske), ali su preuzeli glavna privredna ministarstva, a ministri bez portfelja trebali su osigurati brzo donošenje općih propisa o prenošenju upravnog djelokruga na banovinsku vladu.[446]

---

445 *Hrvatski dnevnik* (posebno izdanje), IV./27. VIII. 1939., br. 1193.

446 Podjela resora u vladi bila je slijedeća: Predsjednik – D. Cvetković (JRZ), potpredsjednik dr. Vladko Maček (HSS), ministri bez portfelja: dr. Mihajlo Konstantinović (izvan stranaka), dr. Bariša Smoljan (HSS), ministar vanjskih poslova dr. A. Cincar-Marković (izvan stranaka), unutrašnjih poslova

Takva raspodjela resora bila je predmet napadaja protivnika sporazuma na jednoj i na drugoj strani, a Cvetković i Maček opravdavali su je držanjem za njih važnih ministarstava u razdoblju prenošenja upravnih ovlaštenja s države na banovinsku vladu. Odmah poslije imenovanja nove vlade postavljen je i dr. Ivan Šubašić za bana Banovine Hrvatske kao čovjek povjerenja dvora i Mačeka.[447]

Uredba o Banovini Hrvatskoj,[448] koju je donijelo Namjesništvo, bila je samo pravni čin provedbe u život onog dijela sporazuma kojim se predviđa stvaranje autonomne Hrvatske.

Premda se Uredba formalno zasnivala na članku 116. Ustava iz 1931. godine, ona je u biti značila reviziju dotadašnjeg Ustava, a po svojoj sadržini imala je značenje »ustavnog akta«.

Donošenje Uredbe o osnivanju Banovine Hrvatske značilo je »pravo razbijanje dotadašnjega centralističkog državnog uređenja« i postavljanje prvih osnova za preuređenje Kraljevine Jugoslavije, za njezino pretvaranje u složenu, federativnu ili konfederativnu državu. Samim stvaranjem autonomne Banovine Hrvatske Kraljevina Jugoslavija još nije postala složena država, ali je Hrvatska u njoj dobila položaj izdvojenog tijela *(corpus separatum)* s naročitim pravima, a »počela je da se organizira na federalnim principima kao država u saveznoj državi«. Već samim tim, a posebno zbog toga što je po Sporazumu na toj osnovi trebalo stvoriti i druge dvije jedinice, srpsku i slovensku, a možda i četvrtu i petu – Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu, osnutak Banovine Hrvatske značio je u političko-pravnom smislu napuštanje centralističkoga državnog poretka na kojemu je sve dotada počivala monarhistička Jugoslavija, i prvi korak k njezinoj federalizaciji i preuređenju u saveznu državu.[449]

Stanoje Mihaldžić (JRZ), vojske i mornarice armijski general Milan Nedić (izvan stranaka), financija dr. Juraj Šutej (HSS), trgovine i industrije dr. Ivan Andres (HSS), prosvjete Božidar Maksimović (Radikalna), šuma i ruda dr. Džafer Kulenović (JMO-JRZ), prometa ing. Nikola Bešlić (JRZ), pošta (PTT) dr. Josip Torbar (HSS), građevina dr. Miha Krek (SLS-JRZ), soc. politike dr. Srđan Budisavljević (SDS), pravde dr. Lazar Marković (Radikalna), poljoprivrede dr. Branko Čubrilović (Zemljoradnička), tjelesnog odgoja Jevrem Tomić (JRZ).

447 Mačekov kandidat za položaj bana Hrvatske bio je ing. August Košutić, ali na to knez Pavle nije htio pristati, pa se onda Maček, iako nerado, složio da bude postavljen dr. Ivan Šubašić, koji uopće dotada nije pripadao užem vodstvu HSS-a, ali je sudjelovao u pregovorima, a bio je poznat po svom jugoslavenskom i prozapadnom uvjerenju (autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem, dr. B. Smoljanom i gđom Mirom Košutić r. Radić).

448 *Narodne novine*, Zagreb, CV. /30. VIII. 1939, br. 196.

449 J. Andrassy, Državna reforma, *Mjesečnik*, glasilo pravničkog društva, Zagreb, LXV., /1939., br. 9.; J. Andrassy, Novo ustavno uređenje Hrvatske, LXVI./1940., br. 5-6; F. Čulinović, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, II., Zagreb, 1959., 300-306; S. Jovanović, Ustavno pitanje, *Srpski glas*, Beograd II./25. IV. 1940., 24; J. Stefanović: Banovine po uredbi o Banovini Hrvatskoj (predavanje, 16. IV. 1940.), u *Udruženja Vojvođana u Beogradu*, knj. I., Beograd, 1940., 33-50.

Odluka o raspuštanju Skupštine i senata donijeta je na Mačekovo traženje za vrijeme pregovora, što je bilo u skladu s prijašnjim sporazumom HSS sa UO i sa tadašnjim zahtjevom srbijanske oporbe. Predstavništva što su bila izabrana po nedemokratskom izbornom sustavu i pod terorom Stojadinovićeve vlade niti su bila kvalificirana niti voljna da provedu u život sporazum o preustrojstvu države. Njihovo raspuštanje imalo je prema tome političko i praktično značenje. Sporazum je predviđao da nova vlada donese propise o novom izbornom sustavu, i da što prije raspiše izbore, radi toga da bi novo narodno predstavništvo moglo donijeti odluke o konačnom preuređenju države. U isto doba vlada je prema sporazumu imala poduzeti i druge korake za demokratizaciju političkog i javnog života zemlje.

Značenje sporazuma u cjelini bilo je golemo u životu versaillske, monarhističke Jugoslavije. S obzirom na uvjete u kojima je do njega došlo, na pitanja i događaje što ih je pokrenuo i potaknuo, Sporazum je bio prvi ozbiljniji korak građanskih političkih snaga prema unutrašnjem uređenju Jugoslavije. Sama činjenica da sporazum nije dao očekivane rezultate jer nije bio do kraja ni proveden u život, govori da je nasljeđe unutrašnjih suprotnosti bilo isuviše veliko da bi ga takav polovičan sporazum mogao neposredno i brzo ukloniti, da građanske društveno-političke snage nisu bile dorasle da ga oživotvore, a da je zaplet prilika u Europi i oko Jugoslavije bio toliko zamršen i dramatičan da je otežavao i u krajnjem slučaju onemogućio unutrašnje i međunarodno učvršćenje versaillske Jugoslavije, koja nije bila kadra niti se odhrvati niti da se održi u ratnom vihoru što je postupno zahvaćao čitavu Europu, rušeći versaillski i stari društveno-politički poredak u mnogim europskim zemljama.

Premda je sporazum u političkom i u idejnom smislu označio osudu i napuštanje jugoslavenskoga nacionalnog unitarizma i integralizma, a u državnopravnom priznanje neodrživosti i nužnosti promjene centralističkoga državnog ustrojstva, hegemonizam srpske građanske klase ipak još nije bio slomljen, već jedino prisiljen na davanje znatnijih ustupaka i to prije svega svomu glavnom rivalu – hrvatskoj građanskoj klasi, koja je bila na čelu hrvatskoga narodnog pokreta.

Potpisivanjem sporazuma o osnutku Banovine, Hrvatskoj su prvi put u Kraljevini Jugoslaviji službeno priznata određena nacionalna prava u državnopravnom, političkom i u gospodarskom smislu, što joj je bilo do tada potpuno poreknuto u versaillskoj i vidovdanskoj Jugoslaviji. Poslije dvadeset godina života u zajedničkoj jugoslavenskoj državi prvi put je jednim državnim činom priznato postojanje hrvatskog naroda i hrvat-

skoga nacionalnog teritorija, a hrvatski je narod zadobio stanovitu autonomiju. Time, međutim, hrvatsko nacionalno pitanje nije bilo riješeno, jer hrvatskom narodu nisu priznata sva nacionalna prava niti zajamčena puna ravnopravnost, niti su postojale stvarne garancije da će se i onakav djelomičan sporazum provesti u život.

Sâm sporazum imao je i šire značenje. Iako je nacionalno pitanje u Jugoslaviji, u cjelini, ostalo i dalje neriješeno, ono je ipak prvi put otvoreno u državnopravnom obliku i stavljeno na dnevni red. I jedna i druga strana u pregovorima su znale da se hrvatsko pitanje ne može konačno riješiti izdvojeno od sklopa nacionalnog pitanja u cijeloj državnoj zajednici, ali su pristupile rješavanju hrvatskog pitanja zato što je objektivna situacija bila takva da se ono više nije moglo odlagati. Povijesnim razvitkom, prije ujedinjenja i u zajedničkoj državi, sazrelo je takvo stanje da se rješavanje hrvatskog pitanja nametnulo kao neodložna zadaća, ali je ono u isto doba produbljivalo problem nacionalnog pitanja u cjelini, zaoštravajući njegovu aktualnost i potičući njegovo sazrijevanje do te mjere da je početak njegova rješavanja zapravo bio i uvod u rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u cjelini. Zbog tih je razloga upravo i došlo do toga da je bit sporazuma, sklopljenog inače između predstavnika jednog naroda i krune, u tome da su postavljene osnove za preuređenje države i za promjenu centralističko-hegemonističkog poretka uopće. To što se u Sporazumu govori samo o srpskom, hrvatskom i slovenskom narodu, o potrebi da se osigura njihova ravnopravnost, i što su se pregovori, osim o njima, uglavnom vodili samo još oko Bosne i Hereegovine i Vojvodine kao autonomnih jedinica, bilo je odraz stupnja razvijenosti nacionalnih pokreta pojedinih naroda u monarhističkoj Jugoslaviji, te snage hegemonizma i nacionalne ograničenosti srpske, hrvatske i slovenske buržoazije, njihovih međusobnih suprotnosti, ali i spremnosti na međusobne ustupke radi održavanja svojih prevlasti ili postizanja ne samo nacionalnih nego i klasnih ciljeva. U tijeku borbe protiv centralističkog hegemonizma ostvarivana je suradnja i uzajamna potpora između nacionalnog pokreta hrvatskog i ostalih potlačenih naroda, glasila HSS-a pisala su npr. i u tečaju samih pregovora ne samo o slovenskom nego i o makedonskom i crnogorskom pitanju, ali je Mačekovo vodstvo odustalo od ustrajanja na njihovom pitanju, jer u građanskomu političkom životu nije bilo snaga koje bi u ime makedonskog i crnogorskog naroda nametnule svoje zahtjeve, zbog čega su se pregovori o preustrojstvu države u stvarnosti svodili na uređenje odnosa između srpskog, hrvatskog i slovenskog naroda.

RAZLIČITOST POLITIČKIH GLEDIŠTA PREMA SPORAZUMU CVETKOVIĆ-MAČEK

Odnos pojedinih političkih stranaka, pokreta i struja prema sporazumu, i njegovoj provedbi u život, odražavao je njihove poglede ne samo na rješavanje nacionalnog pitanja i na problem državnog preuređenja Jugoslavije nego i poglede na perspektive njezine budućnosti i svijeta uopće u okviru dilema što ih je pokrenuo drugi svjetski rat.

U prilikama kakve bijahu u zemlji i u svijetu, Sporazum i stvaranje vlade Cvetković-Maček primljeni su u demokratskoj javnosti u prvom času veoma povoljno i sa zadovoljstvom, kao takva promjena političkog stanja koja otvara mogućnost za unutrašnje i međunarodno sređenje države, i koja, naročito, stvara povoljne izglede da se Jugoslavija sačuva od opasnosti rata. U tom smislu izjasnila se i nova vlada, ali su očekivani rezultati izostali zbog otpora potpunoj provedbi sporazuma u život, zbog daljeg zaoštravanja unutrašnjih proturječnosti i negativnog utjecaja hoda međunarodnih zbivanja.

U zbilji se pokazalo da se prema oživotvorenju sporazuma s mnogo ustručavanja odnose i neki njegovi potpisnici, koji su ga prihvatili kao neizbježni kompromis u danim okolnostima, a njegova provedba u život izazvala je takve otpore koji su u mnogočemu čak i pojačavali dotadašnje nacionalne i klasne suprotnosti.

Na sjednici Hrvatskoga narodnog zastupstva u Zagrebu (29. kolovoza 1939.) Maček je iznio da vodstvo HSS-a smatra sporazum samo djelomično rješenjem hrvatskog pitanja i prvim korakom na putu konačnog preuređenja države.[450]

Za hrvatsko vodstvo ostalo je otvoreno pitanje i teritorija i autonomije Hrvatske. Sporazumom je utvrđeno da se Banovina Hrvatska osniva ujedinjenjem Savske banovine (koja je obuhvaćala Bansku Hrvatsku – s cijelom Slavonijom i Hrv. primorjem) i Primorske banovine (koja je obuhvaćala Dalmaciju i veći dio Hercegovine s Mostarom, tj. cijelu zapadnu i dio istočne Hercegovine), te priključenjem kotara Dubrovnik (koji je bio u sastavu Zetske banovine), zatim kotareva Šid i Ilok iz Srijema (koji su bili u sastavu Dunavske banovine), te kotareva (s hrvatskom katoličkom većinom) iz Bosne: Travnik, Fojnica, Brčko (iz sastava Drinske banovine), Gradačac i Derventa (iz Vrbaske banovine). Banovina Hrvatska

[450] Na toj sjednici Hrvatskoga narodnog zastupstva, kojemu je sporazum podnesen na odobrenje, protiv Sporazuma izjasnio se samo jedan narodni zastupnik, Lovro Sušić (Maček, In the Struggle, n. dj., 195).

obuhvatila je na taj način teritorij od 65.456 km² (26,44% ukupnoga državnog teritorija Jugoslavije) sa 4,403.199 stanovnika (26,4% od pučanstva Jugoslavije).[451]

Mačekovo je vodstvo smatralo da se definitivne granice Hrvatske moraju odrediti prilikom konačnog preuređenja države, u ovisnosti od toga budu li Bosna i Vojvodina dobile autonomiju ili ne. Svoje dalje teritorijalne zahtjeve vodstvo HSS-a zasnivalo je na činjenicama: a) da su izvan Banovine Hrvatske od historijskog teritorija Trojednice hrvatskih zemalja (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) ostali kotarevi: Srijemska Mitrovica, Ruma, Irig, Stara Pazova, Zemun, Dvor i Boka kotorska; b) na geografskoj povezanosti Bosne i preostalog dijela Hercegovine s ostalim hrvatskim zemljama, koja je takva da je od životne važnosti kako za Hrvatsku tako i za BiH, te na povijesnom ali i etničkom pravu, budući da su u hrvatsku većinu, uz katoličko, pribrajali i muslimansko pučanstvo, smatrajući ga sastavnim dijelom hrvatskog naroda, priznajući mu vjersku i kulturnu osobitost, kao posljedicu turske okupacije, i ukazujući na neuspio pokušaj velikosrpske politike za srbizacijom ili za još većim odvajanjem muslimanskog od preostaloga hrvatskog pučanstva; i c) na većini hrvatskog pučanstva u Bačkoj, smatrajući Suboticu jednim od najvećih hrvatskih gradova. U svemu tome vodstvo HSS-a nije imalo čvrsti program, već je s obzirom na izmiješanost pučanstva, te na unutrašnje i međunarodne odnose bilo spremno na nagodbena rješenja. I glede stupnja hrvatske autonomije Maček je tumačio sporazum samo kao privremeni početni korak, postavljajući zahtjeve da se prigodom konačnog preuređenja države osigura potpuna samostalnost Hrvatske (osobito financijska) u svim poslovima, osim vanjske politike, obrane zemlje (vojske) i prometa (željeznice i pošta), što bi bilo u djelokrugu zajedničke vlade, ali bi se i na svim tim područjima imala osigurati ravnopravnost i riječ Hrvatske. Za vodstvo je HSS-a u Sporazumu bilo bitno da su sudbina i budućnost hrvatskog naroda prvi put u zajedničkoj jugoslavenskoj državi postavljeni na osnovi hrvatskoga državnog prava. S obzirom na otpore Sporazumu vodstvo HSS-a upozorava da računa s vanjsko-političkom situacijom: »Hrvatska je pred dvadeset godina izgubila svoju slobodu u grčevima Europe. Ona u grčevima te iste Europe mora sada dobiti opet svoju slobodu«. Sporazum je u redovima HSS-a tumačen kao »djelo državne nužde«, kojeg su pozitive u činjenicama što je odbačena politika

---

451 *Hrvatski dnevnik*, IV., /27. VIII. 1939, br.1193 (I. posebno izd.), *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, 1939., Zagreb, 1940., 297; Zemljopisna karta Banovine Hrvatske (službeno izdanje). (U *Hrvatskom dnevniku* i na zemljopisnoj karti navedeno je da je teritorij Banovine Hrvatske bio 66.393 km², ali je vjerojatno točniji podatak prema Godišnjaku Banske vlasti.)

Stojadinovićeve vlade izolacije Hrvata; što je otpočela rušenje hegemonističko-centralističkog poretka, i što je hrvatski narod njime ostvario dio svojih nacionalnih prava.[452]

Samostalna demokratska stranka davala je potporu Mačekovim stanovištima iz doba pregovora, ovlastivši ga da sklopi sporazum u ime čitave SDK (tj. i u ime HSS i u ime SDS). Iako su se federalističke zamisli SDS razlikovale nešto u državno-pravnom i u teritorijalnom pogledu od programa HSS-a, ona je podupirala sporazum, smatrajući da nije riječ isključivo o hrvatskom pitanju, već da su i Srbi u Hrvatskoj zainteresirani za položaj Hrvatske u zajedničkoj državi. Suglasno tome SDS je sudjelovala u zajedničkoj Cvetković-Mačekovoj vladi i u organizaciji banske vlasti. Vodstvo je SDS htjelo, svojom suradnjom s vodstvom HSS-a, pridonijeti sređenju hrvatsko-srpskih odnosa i državne zajednice, osigurati svoje interese i zadržati svoj utjecaj na dalji razvitak političkog života u Hrvatskoj.[453]

Separatistička frankovačko-ustaška struja u Hrvatskoj napadala je Mačeka i HSS da su sporazumom izdali hrvatske nacionalne interese. Predstavnici te struje napadali su Sporazum kao kapitulaciju pred Beogradom, jer njime nisu ostvareni ni puna sloboda ni ravnopravnost hrvatskog naroda, a Mačeka što je uopće išao u pregovore s beogradskom vladom, umjesto da iskoristi povoljne međunarodne prilike da Hrvatsku izdvoji iz okvira Jugoslavije.[454]

Budući da su separatistički elementi, koristeći političke prilike nastale na početku drugoga svjetskog rata, pojačavali svoju kampanju protiv politike Sporazuma, banske su vlasti veljače 1940. zabranile Budakov *Hrvatski narod* i Bućevu *Nezavisnost.* Tada su počela i zatvaranja najistaknutijih nacionalista-frankovaca, pa su od veljače do prosinca 1940. bili uhićeni dr. Mile Budak, Stjepan Buć, dr. Mladen Lorković, dr. Cvitanović, prof. I. Oršanić i tridesetak drugih pretežito sveučilištaraca; oni su bez suda bačeni u lepoglavsku kaznionicu, a zatim internirani u logor Kruščica kraj Travnika. Zbog tih progona u jednom se ustaškom letku protiv Mačeka govori da »svjetska povijest« nije zabilježila primjer da je »vođa jednoga cijelog jedinstvenog naroda« izvršio takvu »izdaju i prevaru« kao Maček koji »uništava jedinstvo Hrvata... uništava Hrvatsku da

---

452 Glojnarić, Borba Hrvata, n. dj., 347-360; Autorova zabilješka iz razgovora s prvacima HSS-a dr. J. Šutejem, dr. B. Smoljanom i prof. dr. Bićanićem. Takva je gledišta vodstvo HSS-a iznosilo u uputama stranačkim organizacijama i svakodnevno ih zastupalo u svom glasilu *Hrvatskom dnevniku.*

453 Autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem.

454 Sporazum i vodstvo HSS-a napadani su u tom smislu u Budakovom *Hrvatskom narodu* i u Bućevoj *Nezavisnosti*, a posebno oštro u ilegalno dijeljenim okružnicama i lecima.

bi spasio Jugoslaviju odnosno Veliku Srbiju«. Proglas završava prijetnjom »nikad ne treba zaboraviti da pravedna kazna stiže svakog izdajnika«.[455]

Pretežita većina srpske buržoazije, kako iz redova vladajućeg režima tako i iz oporbe, a osobito iz redova vojske i vrhova Srpske pravoslavne crkve, ne samo da nije odobravala Sporazum, nego je bila oštro protiv njega. Sve nepomirljive hegemonističke i centralističke struje ustale su odlučno protiv Sporazuma, propovijedajući da davanje autonomije Hrvatima i zahtjev za preuređenje države na federalističkim osnovama ugrožava i srpstvo i sam opstanak države.

Iz redova srbijanskih oporbenih stranaka Sporazum je napadan zbog načina na koji je sklopljen. Oporba je tvrdila da Sporazum nije sklopljen »slobodno saglašenom voljom i srpskog naroda«, jer ga HSS, kao predstavnik hrvatskog naroda, nije sklopila s demokratskim predstavnicima srpskog naroda već s Cvetkovićevom vladom i JRZ-om, kojima je oporba poricala pravo pregovaranja u ime srpskog naroda. Zbog toga, po mišljenju oporbe, to nije bio narodni, srpsko-hrvatski sporazum, nego stranačka nagodba za podjelu vlasti. Iza tih formalnih prigovora sporazum je zapravo napadan zato što je Hrvatima tobože dana preveć velika autonomija i što im se odveć popustilo u teritorijalnim zahtjevima. Oporba je najprije suzdržano, a zatim otvoreno i oštro, napadala Mačeka i HSS da je sebičnim sklapanjem sporazuma s Cvetkovićem razbio suradnju sa srbijanskom oporbom i izdao srpski narod i demokraciju.

Na takve je optužbe iz redova HSS-a odgovarano da historijsko iskustvo i stvarnost dokazuju: dok je hrvatski narod u svom otporu režimu šestosiječanjske diktature bio izložen okrutnom teroru, stranke srbijanske Udružene opozicije igrale su u stvari ulogu dvorske oporbe, tj. oporbe u granicama zakona; hrvatski je narod tri puta na izborima (svibanjskim 1935., općinskim 1936. i prosinačkim 1938.) očitovao odlučnost svojih zahtjeva, a srbijanska oporba nije postala predstavnik većine svoga naroda; vodstvo HSS-a sklopilo je sporazum s vladom i s krunom (a ne s JRZ-om) pošto oporba ni tada nije htjela konkretan sporazum o rješenju hrvatskog pitanja, već je ostajala na stanovištu borbe za vlast, pod geslom demokratizacije političkog života, kakvo gledište zauzima i nakon sporazuma, a to nije pružalo nikakve izglede za rješenje hrvatskoga nacionalnog pitanja. Na optužbe da je Sporazum sa Cvetkovićem razbio oporbenu demokratsku frontu, Maček je odgovorio da se vođe srbijanskih tzv. demokratskih stranaka nisu skanjivali napraviti spo-

455 Letak s naslovom »Veleizdajnik na djelu« i s potpisom »Za dom spremni – hrvatski nacionalisti« (primjerak u autorovu posjedu; Naša Domovina, sv. 1, Zagreb, 1943., 237).

razum s Perom Živkovićem i Bogoljubom Jevtićem u okviru Udružene oporbe, pa su, odbijajući sporazum za rješenje hrvatskog pitanja, dokazali da je njima do vlasti, a ne do demokracije.[456]

Demokratska je stranka povela široku kampanju protiv sporazuma kakav je sklopljen, postavši pobornik pokreta *Srbi na okup* zauzevši stanovište u Zaključcima užega Glavnog odbora i u izjavama prvaka stranke Milana Grola, Radmila Stojiljkovića i dr. koje je odobravao i vođa stranke Ljuba Davidović:[457] da Sporazum nisu sklopili predstavnici srpskog naroda; da je njegova najnegativnija strana što je Hrvatska teritorijalno izdvojena prije općeg sporazuma o državnom uređenju; da je takvim sporazumom dovedena u neizvjesnost, pa i ugrožena, ne samo državna cjelina nego i Srbija. Ustajući protiv prihvaćanja izrazitih federalističkih osnova na kojima je ustrajalo vodstvo HSS-a, a prihvatila ih i Koroščeva SLS, demokrati su u sporazumu vidjeli opasnost ostvarenja takvih tendencija, skrećući pozornost da je: »već sama ta ideja da se pre utvrđene opšte osnove za državno preuređenje počinje izdvajati deo po deo morala biti kobna«. Demokrati su prije sporazuma s ostalim strankama UO, zastupali gledište da najprije treba ići na izbore, a sada su bili protiv raspisivanja izbora, sve dok se od preostalih dijelova Jugoslavije (pored Banovine Hrvatske i Slovenije) ne stvori Velika Srbija, bojeći se prijedloga o autonomnoj BiH, Vojvodini, Crnoj Gori i Makedoniji, o čemu se poslije Sporazuma sve više govorilo.

Radikalna je stranka, protiveći se sporazumu o osnivanju Banovine Hrvatske i preuređenju države, izvršila nagli zaokret natrag »na historijski put Nikole Pašića«. Njezino stanovište prema politici sporazuma određeno je u Pismu glavnog odbora, u izjavama prvaka stranke Ace Stanojevića i Miše Trifunovića i u programu stranke objavljenom tri mjeseca nakon Sporazuma. Po ocjeni vodstva radikala, zemlja se poslije sporazuma našla u »mučnim danima kada uzbuđena duša narodna strahuje za sutrašnjicu«. Radikali su se izjasnili protiv novoga državno-pravnog položaja Hrvatske i federalističkog preuređenja države. U svom programu oni su se ponovo izjasnili za centralističku državu s lokalnim i pokrajinskim samoupravnim jedinicama, za državno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, o kojima se govori kao o plemenima, za *»jedinstvo državne teritorije i državljanstva«,* za *»princip jednog državnog suvereniteta«,* za centraliziranu dr-

[456] O tome govori više stranačkih okružnica HSS-a i niz članaka, izjava i komentara u *Hrvatskom dnevniku* pod kraj 1939. i u tijeku 1940., Smiljanić, Sećanja na jednu diktaturu, n. dj., 178-184.

[457] *Politika*, od 18., 22., 30. i 31. X., 4. XI., 5. i 7. XII. 1939., 21. I. 1940., 31. III. 1940.; *Hrvatski dnevnik*, V./23. I. 1940., br. 1330, ; Demokrati o današnjem stanju u zemlji, Beograd, 1940. (usp. Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 218-231).

žavnu upravu na čelu s vladom odgovornom državnom parlamentu, smatrajući da se »jugoslavenska državna ideja, snaga naše zajedničke države, ne sme ničim slabiti«.[458] Na taj način Radikalna stranka više nije priznavala hrvatskom narodu posebni nacionalni individualitet, što je bila formalno prihvatila sporazumom između SDK i UO 1937., ona je odlučno ustala protiv onih prava koja su Hrvatskoj zajamčena sporazumom Cvetković-Maček, vrativši se otvoreno na put pašićevske hegemonističko-centralističke politike.

Stojadinovićeva grupa JRZ-e, koja se u veljači 1940. izdvojila u zasebnu *Srpsku radikalnu stranku,* ustvrdila je u programu te stranke da je Sporazumom Cvetković-Maček »izvršen državni udar«, da ne priznaje granicu Banovine Hrvatske, jer ona »lišava Srbiju morske obale, dijeli srpsku Bosnu i Hercegovinu, ometa nesmetani razvitak srpskog naroda i slabi jezgro jugoslavenstva«. Stojadinovićeva SRS »odlučno traži ujedinjenje svih Srba«, smatrajući da je »neophodno potrebno u punoj meri zaštititi interese srpskog naroda koji su danas ugroženi«.[459]

Budući da je Stojadinović osnutkom svoje posebne stranke slabio srpski dio JRZ-e, a svojim oštrim suprotstavljanjem Sporazumu, pri čemu je računao s potporom Italije i s radnim uspjesima Njemačke, bio veoma neugodan za ukupnu, unutrašnju i vanjsku politiku namjesnika kneza Pavla i predsjednika vlade Cvetkovića, to je njihovom odlukom u travnju 1940. Stojadinović bio konfiniran.

Knez Pavle i Cvetković pokušali su za svoju politiku sporazuma stvoriti neki ozbiljniji politički oslonac u Srbiji akcijom za ujedinjenje JRZ-e i Radikalne stranke. Ta akcija za ujedinjenje radikala, koji su bili podijeljeni ne samo zbog nekadašnjeg stvaranja JRZ-e i sadašnjeg izdvajanja Stojadinovićeve skupine nego i u staroj Radikalnoj stranci na grupu Ace Stanojevića, oko glavnog odbora, i na disidentske grupe Laze Markovića i Bože Maksimovića, nije dala drugog rezultata osim Markovićeva i Maksimovićeva sudjelovanja u vladi.

Živkovićeva i Jevtićeva Jugoslavenska nacionalna stranka, Ljotićevi zboraši, i Hođerini borbaši, isto kao i različite četničke organizacije, vodili su protiv Sporazuma najbjesomučniju hajku.

Osim Cvetkovićevog dijela JRZ-e, od svih srpskih stranaka i političkih struja jedino su Zemljoradnička stranka i demokratska ljevica odobravale Sporazum. Zemljoradnička je stranka, koja je za sve vrijeme bila

---

458 *Politika*, od 19. X., 26. XI., 28. XI. 1939.; *Obzor,* 30. X. 1939.; Kako je došlo do sporazuma? Gledište Narodne radikalne stranke na situaciji u zemlji, Beograd, 1940.

459 Program Srpske radikalne stranke (fotokopija priloga uz prijavu Ministarstvu unutrašnjih poslova za osnivanje stranke u AIHRPH).

pobornik Sporazuma,[460] jednoglasno pozdravila »veliko djelo narodnog sporazuma«, u želji da se na tom sporazumu izgrađuje država i narodno blagostanje, primivši s najvećim oduševljenjem ulazak Hrvata u vladu, očekujući da će se u suradnji s njima moći ispuniti načela zemljoradničkog pokreta i ostvariti puna demokratizacija za cijelu zemlju.[461] Stranka je sudjelovanjem dr. Branka Čubrilovića u vladi Sporazuma Cvetković-Maček preuzela i odgovornost za provedbu politike Sporazuma, a njezini su se prvaci Milan Gavrilović, Miloš Tupanjanin i Dragoljub Jovanović sa svojim lijevim zemljoradničkim pokretom, zauzimali za provedbu izbora kao preduvjet za preuređenje države.

Demokratska ljevica, koja se već prije bila izdvojila u okviru Demokratske stranke (dr. I. Ribar, Smiljanić, Plećević, Ikonić), pozdravila je Sporazum kao ispunjenje jednog od njezinih glavnih zahtjeva i prvi odlučni korak da se likvidira žalosna prošlost koja razdvaja Srbe i Hrvate, a možda i početak jedne nove ere u zajedničkom životu ovih dvaju bratskih naroda.[462]

Nasuprot tim pozitivnim nastojanjima da se podupre politika srpskohrvatskog sporazuma, koja u Srbiji nisu imala šireg odjeka zbog negativnog stanovišta najutjecajnijih oporbenih stranaka i zbog daljeg slabljenja i gubljenja političkog utjecaja režimske JRZ-e upravo zbog Sporazuma, u Srbiji dolazi do široke mobilizacije svih hegemonističkih i centralističkih struja i tendencija oko *Srpskog kulturnog kluba* radi suprotstavljanja politici sporazuma i preuređenja države.

Srpski klub, na čelu kojega su bili Slobodan Jovanović, Dragiša Vasić i drugi istaknuti predstavnici srbijanske inteligencije, išao je za tim da postane široki nacionalni, kulturni i politički pokret za »spasavanje ugroženog srpstva«, okupljanjem svih srpskih nacionalnih snaga bez obzira na stranačku pripadnost i političku opredijeljenost. Poslije Sporazuma opet su se pojavili, neočekivano i neobuzdano, ideolozi velikosrpstva s pozivom da se Sporazum odbaci, jer ugrožava interese srpskog naroda, a ako se ne može vratiti prijašnje stanje, onda u novim uvjetima osigurati hegemoniju srpstva. Radi širenja svojih ideja *Srpski* je *klub* pokrenuo svoje glasilo *Srpski glas*, koji je zvonio na uzbunu pod geslom »Srbi na okup« i

---

460 Za vrijeme zastoja u pregovorima, organ »zemljoradničke omladine« izdao je u Beogradu, 14. VIII. 1939., poseban proglas u kojemu prosvjeduje protiv odugovlačenja i natezanja, tražeći povratak na put istinskog sporazuma u interesu demokracije i jačanja države (prijepis u autorovu posjedu).

461 Rezolucija Glavnog odbora Zemljoradničke stranke, *Politika*, XXXVI./4. IX 1939., br. 11228; Lj. Boban, n. dj., 241-245.

462 Dr. Ivan Ribar, Politički zapisi IV., Beograd, 1952., 79-80; Smiljanić, Sećanja na jednu diktaturu, n. dj. 184-195.

»Jako srpstvo – jaka Jugoslavija«. Od svoga prvog broja što je počeo izlaziti u studenom 1939., *Srpski glas* je otpočeo vojnu protiv onih točaka Sporazuma koje su trebale dovesti do preustrojstva države na ravnopravnim osnovama, propovijedajući glasno velikosrpske ideje o »historijskim i ratnim zaslugama« i o iznimnim »državotvornim sposobnostima srpskog naroda«, o njegovoj veličini i »posebnim nacionalnim prednostima«, o »jednom suverenitetu« i o »jednoj državnoj ideji«, te o neophodnosti da se i u preuređenoj državi »osigura srpska prevlast«.[463]

Takve ideje, što ih je Dragiša Vasić izložio već u prvom broju *Srpskog glasa*, postale su programska osnova ukupne kulturne i političke aktivnosti Srpskog kluba. Te ideje zasnivale su se na ocjenama velikosrpskih ideologa da je do ugrožavanja srpske prevlasti u Jugoslaviji, Sporazumom Cvetković-Maček, došlo zbog toga što se hrvatski narod ujedinio oko HSS-a, a srpski je razjedinjen na mnogobrojne stranke i različite političke skupine. Iz tih su razloga te ideje i naišle na širok odjek i u režimskim i u oporbenim redovima, u vrhovima vojske i Srpske pravoslavne crkve, u svih onih koji su bili protiv preuređenja države, a za održanje srpske hegemonije i centralističkoga državnog poretka. Budući da su dvor i vlada prihvatili Sporazum i bili obvezatni provesti ga on je ipak obvezivao političke ljude i čimbenike režima, pa su se najglasniji protivnici Sporazuma i pobornici ideja Srpskog kluba pojavili iz redova oporbenih stranaka i javnih radnika. Riječi Božidara Vlajića, glavnog tajnika Demokratske stranke: »Na solidarnost Hrvata – solidarnost Srba!« – obilježavaju tu prijetvorbu što su je izvršile oporbene, tzv. demokratske

---

[463] U dva programska uvodnika svoga prvog broja *Srpski glas*, koji je u svom podnaslovu nosio geslo »Jako srpstvo – jaka Jugoslavija«, pisao je:

»I velikim, starim nacijama teško se snaći u lavirintu ideja i interesa koji sad vladaju svetom... Stoga smo i mi odlučili da se oslonimo na zdravi instinkt srpski koji je od Beogradskog pašaluka stvorio Šumadiju i Srbiju, a docnije Jugoslaviju. Treba jednom da se čuje srpski glas slobodan od svih stranih teorija i partijskih predubeđenja da bi jako Srpstvo moglo da prožme Jugoslaviju svojim borbenim duhom i da je preda kao amanet budućim pokoljenjima. Uzmicati nećemo i ne možemo...

U Jugoslaviji su Srbi najbrojniji i imaju najviše državnog iskustva. Stoga su im i ostali Jugoslaveni priznavali pravo prvenstva među jednakim. Ne osporavajući nikom pravo da se bori za to prvenstvo, mi želimo da ga Srbi ne održavaju jedino na osnovi svoje sjajne prošlosti... Mi već vidimo nove garancije... tek sad dolaze pravi Srbi. Srpski narodni preporod je na pomolu, a s tim i preporod Jugoslavije... Svi Srbi i Jugoslaveni koji se s nama slažu u tom osnovnom gledanju na našu unutarnju politiku naši su jednomišljenici... Odviše smo svesni veličine istoriskih trenutaka koje preživljujemo. Ne može se, stoga, dozvoliti da iko od vrednosti izostane od neophodne duhovne mobilizacije...

Srbi, koji su navikli na strasnu stranačku borbu treba jedanput da uvide da je toj borbi moglo biti mesta u predratnoj Srbiji, i da joj može biti mesta i u zasebnoj Srpskoj oblasti, ako se Jugoslavija bude preuredila na federativnoj osnovi, ali da toj borbi ne može biti mesta onda kada se postavlja pitanje o međusobnim odnosima Srba i Hrvata...

Od nekog vremena sa više strana čuje se: Srbi na okup... Što je nama danas potrebno, to je jedan moralni preporod...« (*Srpski glas*, Beograd god. I./16. XI. 1939., br. 1).

stranke u psihozi nacionalističke histerije što je nastala u trenutku kad je bila uzdrmana velikosrpska hegemonija u državi.

Srpska je javnost pozivana u borbu protiv izvršenja Sporazuma raspirivanjem vjerskih strasti i podsjećanjem na primjer Konkordata, pri čemu su upućivane čak zamjerke arhijerejskom saboru što nije kao tada dovoljno odlučno digao Srpsku pravoslavnu crkvu u sadašnju akciju protiv sporazuma.[464]

Ubrzo nakon *Srpskog glasa,* u Beogradu se pojavljuje i *Nova Srbija* list za omladinu, a u Zagrebu *Srpska reč.* U isto doba ideje Srpskog kluba prepolovljuju i druge listove. Propagirajući jedinstvo nerazdvojno vezanih drevnih srpskih zemalja od Ulcinja do Subotice i od Velebita do Gevgelije, pobornici srpskog pokreta napadaju Sporazum i njegove nosioce: Mačeka kao eksponenta velikohrvatske frankovštine, a Cvetkovića kao izdajnika srpstva koji izvršava Koroščeve i Mačekove naloge.

U okviru tako široko razmahanog pokreta i aktivnosti Srpskog kluba opet se potežu stare ili se nanovo javljaju različite »znanstvene« teze koje su imale za cilj dokazati da se hegemonističke velikosrpske ili integralističke velikodržavne ideje zasnivaju na naučno-teoretskoj i na kulturno-historijskoj podlozi, te da su u interesu ne samo srpskog nego i ostalih naroda Jugoslavije. Takvom djelatnošću bile su stvorene prilike koje nisu bile pogodne za trezvenije razmatranje nacionalnih problema u Jugoslaviji, što se vidi i iz rijetkih pokušaja ozbiljnijega historiografskog pristupa tom pitanju.[465]

---

464 »Konkordat je delovao kao udar ognjilom – pisao je *Srpski glas* – i mi svi znamo kako je ceo srpski narod ustao u obranu vere i kako se uz zvonjavu zvona na uzbunu lila srpska krv po beogradskim ulicama za Krst časni i slobodu zlatnu... očekivali smo uspostavljanje jedinstva i sloge... a učinjeno je zatišje; očekivali smo mušku i odlučnu svetosavsku reč, a dobili smo 'Jeremijade'; očekivali smo kuda ćemo i kako ćemo, a kazano nam je gdje se nalazimo!«... (*Srpski glas*, I., 28. XII. 1939., 1-2).

465 Analizirajući obilježja povijesnog razvitka i ciljeva hrvatske i srpske politike dr. Vaso Čubrilović piše u to doba:

»Verska, a preko nje kulturna razlika, bili su i ostaće glavni činioci u hrvatsko-srpskom podvajanju... Srbin je u osnovi etatista, njemu je država iznad naroda... Srbi su imali sasvim drugi istorijski razvitak od Hrvata i sasvim drukčije stvarali svoje pojmove o državi. U njih nije tokom istorije izgrađivano istorijsko državno pravo, ali zato ne znaju za kompromise pri pitanjima državne ideje. Otuda kod njih nekompromisnost i prema Carigradu i prema Beču, revolucionarna dinamika i stalna težnja da na ruševinama Austrije i Turske stvori svoju nacionalnu državu. Zato je njihov nacionalizam revolucionaran i dinamičan.

... U Banskoj Hrvatskoj izgradio se tip političkog hrvatskog čovjeka kakvog često susrećemo i danas... Kod njega uvek prevlađuje lokalno nad opštim, nema velikih državnih koncepcija...

... Pošto država postaje i održava se ratom, ona mu je (tj. Srbinu – pr. F. T.) prvenstveno vojno-obrambena zajednica, zato mora biti čvrsto, centralistički povezana i duhovno i upravno. Unitarizam i centralizam u krvi su srpskoga naroda... I kao što je Šumadija u toku XIX. veka oslobađala jednu po jednu oblast u dolini Morave, pripajala ih sebi, asimilovala i kulturno ujednačila, tako je bila težnja i srpskih državnika u XX. veku da slično širenju Šumadije i stare Nemanićke države do Dušana osvajaju

Nasuprot razbuktavanju hegemonističko-šovinističkih strasti i histeričnom zvonjenju na uzbunu za spašavanje »ugroženog srpstva«, pod idejnim vodstvom Srpskog kluba,[466] u političkom se životu polarizirale napredne demokratske i revolucionarne snage oko radničke klase i KPJ. Široki slojevi srpskog naroda po utjecajem srpskih komunista i revolucionarnoga radničkog pokreta sve se odlučnije suprotstavljaju protunarodnoj reakcionarnoj politici građanskih stranaka i struja, postavljajući zahtjeve za stvarnu demokratizaciju zemlje i za rješavanje gorućih socijalnih pitanja te pružajući potporu zahtjevima ugnjetenih naroda za rješenje nacionalnoga pitanja, u okvir kojega je naravno ulazilo i pitanje o preuređenju države. Na poseban odjek nailazio je komunistički poziv za borbu protiv fašističke opasnosti.

Vodstvo JMO, koje je poslije smrti Spahe (u lipnju 1939.) preuzeo Džafer Kulenović, izjasnilo se za nacrt da se BiH konstituira kao četvrta autonomna jedinica. Srpske nacionalne organizacije bile su protiv toga, a za pripojenje BiH Srbiji. Predstavnici HSS-a izjašnjavali su se za poštivanje demokratske odluke stanovništva BiH putem plebiscita, pouzdajući se u hrvatsko opredjeljenje muslimana ali i dopuštajući ideju o podjeli Bosne i Hercegovine, da bi se na taj način, s mogućim kasnijim izmje-

---

pokrajinu po pokrajinu, stapajući ih, ujednačujući, stvarajući tako jednu nacionalno i kulturno jedinstvenu državu.

... Primajući jugoslavenski nacionalni program oni su morali iz temelja da promene svoja shvatanja... To nije bilo tako lako ni ljudima sa najširim koncepcijama. U duši svaki od njih je uveren da Srbija mora da vodi jugoslavensku nacionalnu politiku, da mora da radi na stvaranju u svom vlastitom interesu, velike jugoslavenske države... Dok su Srbi nacija oni (Hrvati) su narod u čisto etnografskom smislu. Njihov nacionalizam je statičan, evolucion... Kod njih je narod iznad države, zato su protiv jake države i svakog prava stečenog mačem, za samoopredeljenje i poštivanje tradicijama očuvanih istorijskih prava zemalja i naroda...

Nacionalni i državni totalitet koji propovjedaju posle rata integralni Jugoslaveni u svojoj osnovi je odgovarao koncepciji... – jedan narod, jedna država, jedan kralj, to su parole koje je jedan Srbin mogao uvek da primi...

Veliki nacionalni zanos Hrvata zadnjih 10-15 godina, upornost... i oštrine te borbe, začudili su i dobre poznavaoce toga naroda... stvar je razumljiva ako se ima u vidu da je to prvi put u njihovoj istoriji da se najšire narodne mase javljaju kao aktivni činilac u nacionalnoj borbi... kad je jugoslavenstvo postalo etička osnova i opravdanje centralizmu, i njegovoj politici, ono je počelo gubiti svoju privlačnu snagu za Hrvate. To je razlog zašto je hrvatski nacionalni pokret posle rata postao antijugoslavenski«.

Na kraju pisac iznosi tezu »da Hrvati nemaju geopolitičkih uslova za samostalnu državu«, jer bi osim ostalog i »moćna srpska manjina« uvijek bila »u stanju da omete konsolidaciju jedne takve države«, da bi zatim zaključio da je potrebna revizija pogleda na osnovu stečenih iskustva: »Valja poći od stanovišta da jugoslavenstvo nije negacija, nego sinteza srpstva i hrvatstva... Samo ona državna ideja je istinski jugoslavenska, koja obuhvata u sebi i hrvatsku i srpsku državnu ideju«.

(V. Čubrilović, Politička prošlost Hrvata, Beograd, 1939., 1-127).

466 V. Bogdanov, Daljnje preuređenje države i problem stvaranja treće srpske jedinice – Novi teoretičari hegemonije, *Političko iskustvo* I./1940., br. 2; Isti, Pojava i značenje pravoslavnog klerikalizma. – Povampirena Khuenovština, i dr., *Političko iskustvo*, I./1940. br. 3-4; V. Čubrilović, n. dj.; *Srpski glas*, 1939/1940, br. 1-12; I. Ribar, Politički zapisi IV., n. dj., 64-103.

nama katoličko-muslimanskog i pravoslavnog pučanstva između istočne i zapadne Bosne, izvršenoj na demokratskoj i dobrovoljnoj osnovi, stvorili normalni teritorijalni i povoljniji politički uvjeti za nesmetani razvitak i za dobre međusobne odnose između hrvatske i srpske nacionalne i državne jedinice, te za njihovu ravnopravnu suradnju u okviru šire južnoslavenske zajednice.[467] Hrvatski opredijeljeni muslimani, pristaše HSS-a, pogotovu radikalnijih pravaških pogleda, protivili su se mogućnosti podjele BiH, ustrajući na tome da hrvatsku politiku u BiH valja neodstupno zasnivati na muslimansko-katoličkoj većini, pa im je bliža bila ideja autonomije BiH, koja bi se po svom položaju nužno više oslanjala na Hrvatsku, negoli ideja podjele.

Glavne slovenske političke stranke, i Koroščevi katolici i Kramerovi liberali, prihvatile su srpsko-hrvatski sporazum, jer se njime automatski rješavalo i pitanje slovenske autonomije. Osim njih i *Slovenska seljačko-radnička (kmetsko-delavska) stranka,* koje je osnivačka konferencija »mladokmetijaca i delavske« grupe dr. Lončara, zbog zabrane u Ljubljani održana u Zagrebu, uz sudjelovanje ing. Košutića kao predstavnika HSS-a, postavila je programski zahtjev za autonomiju Slovenije po primjeru Hrvatske.

Crnogorski su se federalisti zauzimali za autonomiju Crne Gore (s njihove strane bilo je i prijedloga da BiH ne bude posebna jedinica, već da se podijeli između srpske, crnogorske i hrvatske banovine), dok su pristaše srpskih stranaka u Crnoj Gori bili za Crnu Goru u Velikoj Srbiji. Jedni i drugi odbacivali su ideju da Crna Gora zajedno sa BiH čini tzv. Jugoslavensku banovinu, u koju su neki (Ljuba Davidović i dr.) htjeli uključiti i južnu Dalmaciju.

Predstavnici srbijanske Jugoslavenske republikanske stranke Jaše Prodanovića napadali su Sporazum kao »državni udar«, osuđujući i prijašnji sporazum Udružene opozicije sa SDK, i predlažući da bi bilo dovoljno da se donesu novi izborni zakoni po Oktroiranom ustavu i provedu novi izbori, ili pak povratak na Vidovdanski ustav.

Socijaldemokratska stranka (N. Divca i V. Koraća) izjasnila se u povodu Sporazuma za suradnju sa svima koji su protiv diktature, za vra-

---

[467] Tezu o plebiscitu sa svim njegovim mogućim ishodima, prihvaćali su osobito članovi vodstva HSS-a koji su bili iz uže Hrvatske i koji su bili spremni na ustupke radi omogućivanja hrvatsko-srpskog sporazuma u cjelini; predstavnici bosansko-hercegovačkih Hrvata-katolika iz onih krajeva koji nisu ušli u Banovinu Hrvatsku bili su uglavnom uz nepopustljivo mišljenje hrvatskih muslimana; Maček se osobno veoma oslanjao na mišljenje dr. J. Šuteja i dr. B. Smoljana, koji su osobno mnogo pridonijeli za postizanje onakvih granica Banovine (autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem, dr. B. Smoljanom, te narodnim zastupnikom Dervom Hadžiomanom).

ćanje parlamentarnog života, za demokratizaciju i provedbu pravoga narodnog sporazuma za sve krajeve. Socijalistička stranka (Ž. Topolovića) u početku je povlađivala Sporazumu, a zatim se priklonila kampanji protiv njega, prihvativši teze stranaka Udružene opozicije da se njime ugrožava srpstvo.

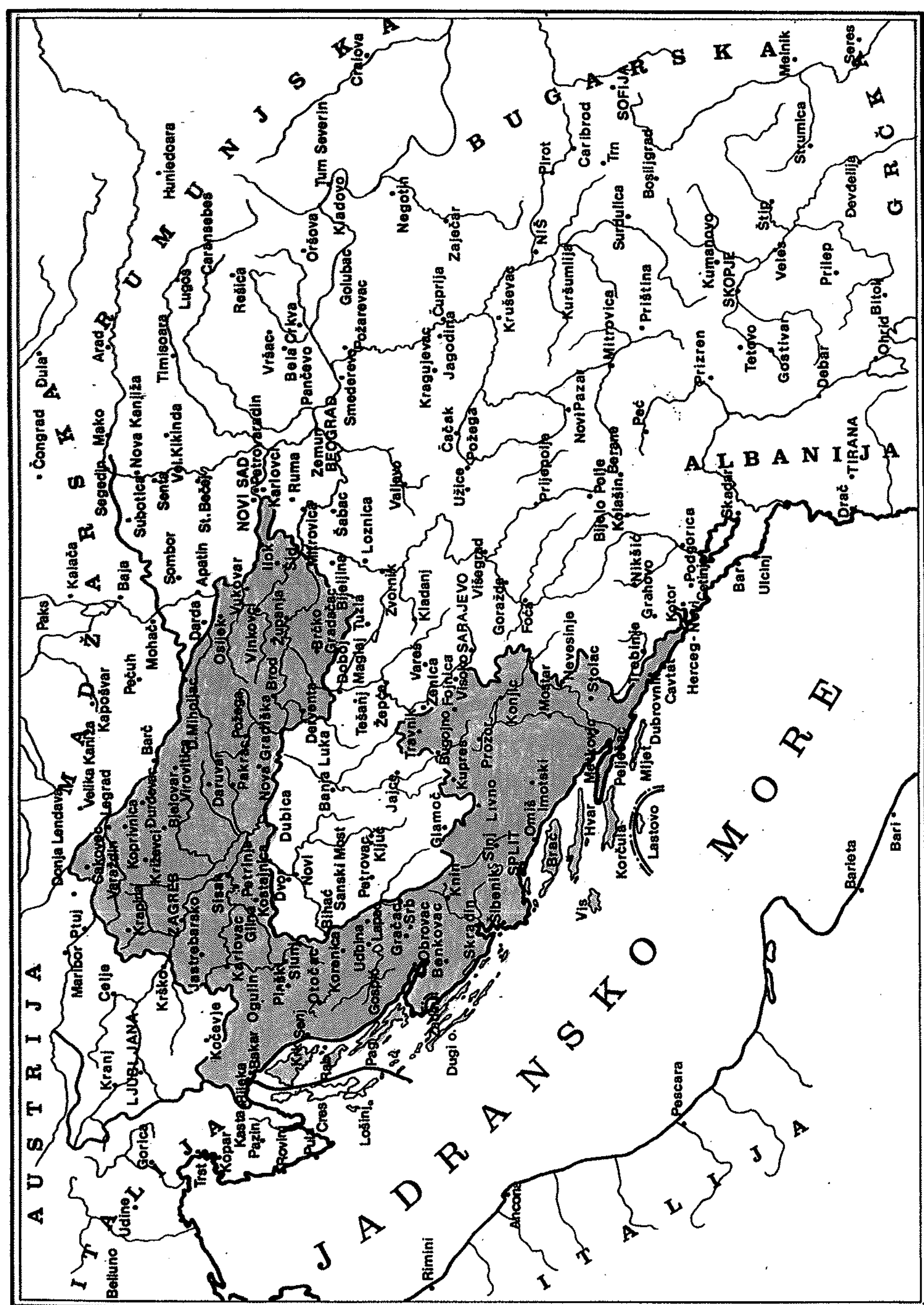
KPJ zauzela je prema Sporazumu Cvetković-Maček u početku dobrohotno uzdržano stanovište, a kasnije sve kritičnije i ocjenjujući ga kao pokušaj buržoazije da nacionalno pitanje rješava podjelom vlasti između glavnih buržoaskih grupacija. Pozdravivši prijašnji sporazum SDK i UO iz 1937., i zalažući se za ujedinjenje svih demokratskih snaga u borbi protiv režima diktature i velikosrpskog hegemonizma, KPJ je ukazivala da taj isti režim ne može postati nositelj demokratskog rješavanja svih gorućih problema zemlje.

Po mišljenju CK KPJ, Sporazum od 26. kolovoza 1939. bio je polovičan zbog toga što se ograničio samo na hrvatsko pitanje, a nije rješavao nacionalni problem u cjelini, i drugo što je i bit samoga hrvatskog pitanja ostala i dalje neriješena, a to je »seljačko pitanje, pitanje zemlje, pitanje potpune narodne demokracije, pitanje da hrvatski narod slobodno odlučuje svojom sudbinom«. Tim su sporazumom srpski hegemonisti »bili prisiljeni na djelomičnu kapitulaciju«, ali po mišljenju CK KPJ ostala je opasnost da ga iskoriste za »učvršćenje svoje hegemonije nad makedonskim i crnogorskim narodom«, a isto tako i za »učvršćenje reakcionarnog režima u Srbiji«, za pooštravanje mjera protiv radničkog pokreta i za »slobodniji manevar« u vanjskoj politici. Ocjenjujući da »vlada Cvetković-Maček... ne samo da neće riješiti sva nacionalna pitanja i ostvariti punu narodnu demokraciju, već predstavlja ogromnu opasnost za mir i za one tekovine koje su narodi Jugoslavije, a u prvom redu hrvatski narod, izvojevali svojom dosadašnjom borbom« – CK KPJ je smatrao da se problem Sporazuma postavlja kao pitanje »njegovog demokratskog proširenja i produbljenja, kao problem rušenja politike srpskih hegemonista, politike rata i reakcije i nacionalnog ugnjetavanja«.[468]

---

[468] Teza CK KPJ o međunarodnoj i unutrašnjoj politici iz listopada 1939. (AIHRPH); Proglas Inicijativnog odbora za stvaranje Stranke radnog naroda Hrvatske, 10. IX. 1939. »Radnom narodu grada i sela« i drugi letci CK KPH iz 1939. i 1940. (zbirka letaka u AIHRPH); Platforma Inicijativnog odbora Stranke radnog naroda Vojvodine (Komunističke partije Jugoslavije 1919.-1941., izabrani dokumenti, Zagreb, 1959., 157-164).

U povodu sporazuma Cvetković-Maček, August je Cesarec zapisao u svom dnevniku: »Imamo banovinu Hrvatsku: u drugim vremenima bilo bi mnogo toga premalo, ovako u dvanaesti evropski čas to je ipak nešto, neka veća jakost sviju nas spram spolja« (A. Cesarec, Ratni dnevnik, 1939., 7; rukopis, zbirka ostavštine u AIHRPH).



Banovina Hrvatska, 1939. – Crtež izradio: Milivoj Mervar, 1993.

SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK – UVOD U FEDERALIZACIJU JUGOSLAVIJE

U biti, usprkos polovičnosti Sporazuma i opasnosti da ga reakcionarni režim pokuša zlorabiti za učvršćenje buržoaskog poretka, ipak je sama činjenica da je Sporazum bio uvod u preuređenje centralističko-hegemonističke države i pozitivan prilog rješavanju unutrašnjega nacionalno-političkog problema, omogućivala Komunističkoj stranci da sa šire osnove vodi borbu za priznanje nacionalnih prava svih naroda Jugoslavije, te za demokratizaciju političkog života zemlje. Kao aktuelne zahtjeve legalne političke borbe radnih slojeva KPJ je postavljala: primjenu Uredbe o Banovini Hrvatskoj i na ostale zemlje i historijske pokrajine Jugoslavije, demokratizaciju političkog života, žurne mjere za poboljšanje položaja radnika i seljaka, provođenje politike neutralnosti i čuvanje neovisnosti Jugoslavije, borbu za savez s balkanskim zemljama i uspostavljanje političkih i ekonomskih odnosa sa SSSR-om.[469] Ukoliko se vlada Cvetković-Maček u stvarnosti pokazivala manje sposobnom ili točnije više nemoćnom ostvariti takve zahtjeve širokih pučkih slojeva svih naroda Jugoslavije, toliko je i kritika režima uopće od strane KPJ mogla biti oštrija i djelotvornija.[470]

Provedba u život Sporazuma od 26. kolovoza nailazila je od samog početka na ozbiljne teškoće, koje su se povećavale razmjerno širenju i zaoštravanju hajke protiv Sporazuma, ne samo u oporbenim nego i u režimskim redovima. Na osnovi Sporazuma vlada Cvetković-Maček imala je na području unutrašnje politike tri glavne zadaće: 1) provesti u život Uredbu o Banovini Hrvatskoj, 2) pripremiti nove političke zakonske propise i provesti nove izbore i 3) izvršiti pripreme za preuređenje države u cjelini.

Samo osnivanje Banovine Hrvatske izvršeno je razmjerno brzo, ali je njezina dalja organizacija i prenošenje upravnog djelokruga sa središnje vlasti na banovinsku iz političkih i tehničkih razloga teklo sporije, i Državna uprava u cjelini i u pojedinim područjima, dotično ministarstvima, bila je uglavnom sastavljena od zagriženih centralista, protivnika Sporazuma, pa je trebalo činiti personalne promjene, koje su mogle biti samo djelomične i koje su izazivale još veći otpor ugroženih nosilaca starog sustava.

---

469 Isto.

470 Materijali V. konferencije KPJ (*Komunist*, I./1946., br. 1).

U prenošenju kompetencija na Banovinu najmanje se u decentralizaciji učinilo na području unutrašnje uprave (oružništva i redarstva) te u financijskom osamostaljenju hrvatske autonomije. Smatrajući da je osiguranje što veće samostalnosti autonomne Hrvatske glavna zadaća hrvatskih predstavnika u zajedničkoj vladi, vodstvo HSS-a je i poslije godinu dana, zapravo sve do sloma, i u vladi i preko javnosti činilo pritisak da se izvrši ono za što je u Sporazumu postignuta suglasnost, jer je to minimalna granica ispod koje se ne može ići.[471] Usprkos tome unutrašnji su poslovi iz područja političkog redarstva ostali uglavnom centralizirani, a i glede financijske autonomije učinjeno je također vrlo malo.

Prije osnutka Banovine Hrvatske u budžetskoj godini 1938./39. ukupni iznos svih budžeta, ostvarenih na području Hrvatske, bio je 4,7 milijardi dinara, od toga je 3,7 milijardi ili oko 80% išlo u državni (centralni) budžet, a oko 970 milijuna ili 20% bili su prihodi samoupravnih jedinica (banovinski, gradski i općinski budžeti), od kojih je oko 60% otpadalo na banovinski budžet. Nakon osnutka Banovine Hrvatska je preuzela budžete Savske i Primorske banovine i odgovarajuće dijelove Drinske, Dunavske, Vrbaske i Zetske banovine, a posebnom Uredbom izvršen je prijenos sredstava za Banovinu iz resora centralnih ministarstva za drugo polugođe budžetske godine od 1. listopada 1939. do 31. ožujka 1940. u iznosu od 264 milijuna.[472] Time je utrostručena financijska moć Banovine Hrvatske u usporedbi s prijašnjim banovinama na tom području. Kako je, međutim, taj iznos banovinskih prihoda činio još uvijek svega 18%, a s nižim samoupravnim jedinicama (kotarskim i općinskim) svega 32% ukupnih budžetskih prihoda, ostvarenih na području Hrvatske, to je vodstvo HSS-a takvo rješenje smatralo samo privremenim, tražeći znatno veću financijsku samostalnost.

Pripreme novih političkih zakona i raspisivanje novih izbora ometani su općom hajkom protiv Sporazuma. Budući da je osnutkom Banovine Hrvatske izvršen proboj hegemonističko-centralističkoga državnog poretka i da je to potaklo autonomističko-federalističke tendencije, osim Slovenije, koja nije bila sporna, i u BiH, u Vojvodini, u Crnoj Gori i u Makedoniji, hegemonistički su se krugovi uplašili da bi izbori pod takvim okolnostima mogli dovesti do potpune federalizacije Jugoslavije, pa su zauzeli stanovište da najprije treba osnovati Srpsku banovinu, od svih

---

471 *Hrvatski dnevnik* IV./12. XI.,1939., br. 1270; 18. XI. 1939., br. 1276; V./30. III. 1940., br. 1404; 22. i 23. VIII. 1940., br. 1549 i 1550; 27. X. 1940., br. 1615; VI./2. II. 1941. br. 1718 i d.

472 Uredba o prenosu kredita predviđenih u državnom budžetu za 1939./1940. na Banovinu Hrvatsku (NS, br. 253/1939.), Zagreb, 1939., 8 str. Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske, n. dj., 289-290.

ostalih zemalja i područja izvan Hrvatske i Slovenske banovine, pa istom onda ići na izbore, kad se tako »dobije zdrava izborna situacija«. Na tom pitanju postignuto je potpuno jedinstvo svih srpskih građanskih stranaka i struja, od Srpskog kluba i stranaka Udružene opozicije (koje su prije toga odbijale svaku pomisao o preuređenju dok se ne provedu novi izbori) do vladine JRZ-e i dvora. Tako je došlo do toga da su i u vladi za nove izbore bili jedino Maček i njegovi hrvatski ministri, zastupajući tezu da o potpunom i konačnom preuređenju države može rješavati samo narodno predstavništvo, izabrano na demokratskim izborima.[473]

Maček i vodstvo HSS-a zahtijevali su provedbu izbora iz tri razloga: prvo, da bi se ubrzalo potpuno preuređenje države i time dokrajčio centralistički državni poredak, što bi ojačalo Banovinu Hrvatsku; drugo, da se putem izbora dođe do koncentracione vlade koja bi s punim političkim autoritetom mogla jamčiti provedbu Sporazuma, i treće, da Narodna skupština sankcionira sazivanje i postojanje Hrvatskog sabora te da se tako učvrsti državnopravni položaj Banovine Hrvatske.

Nasuprot tome, protivnici Sporazuma bili su protiv izbora, smatrajući da najprije treba dovršiti preuređenje stvaranjem banovine srpskih zemalja, ili pak da je bolje održavanje stvorenoga provizornog stanja sa Cvetkovićevom vladom, koja u Srbiji nije imala nikakva ugleda, dok se ne pruži prilika za odbacivanje Sporazuma ili za preuređenje države po njihovu diktatu.

Kad su u studenom 1939. održani izbori za Senat po nedemokratskomu izbornom zakonu (predstavnički izbori i imenovanje), s obrazloženjem da je nužno da zemlja u ratnim prilikama ima barem jedno predstavničko tijelo, vodstvo se HSS-a ogradilo javno od odgovornosti za te izbore, izjavivši da je ono zainteresirano samo za saborske i za skupštinske izbore, što je bilo izraz nemoći tog vodstva da bitnije utječe na državne odluke i poslove, ali isto tako i njegova nastojanja da se opravda i sačuva povjerenje demokratskoga javnog mnijenja.

U siječnju 1940. bila je objavljena Uredba o izboru narodnih zastupnika za Hrvatski sabor, a u ožujku Uredba o izboru zastupnika za Skupštinu, ali izbori nisu raspisivani, što se opravdavalo neprikladnošću održavanja izbora u ratno doba. Izbjegavanje izborne borbe u vrijeme širenja ratnog sukoba u Europi svakako je bilo važan razlog, no glavni je ipak bio u sporu oko preuređenja države. Iz istih razloga opravdavano je i odgađanje donošenja drugih političkih zakona (npr. Zakona o tisku).

---

[473] *Hrvatski dnevnik*, V. /1940., br. 1332, 1342, 1343, 1346, 1348, 1350 i d. (usp. Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 319-333).

Budući da su skupštinski izbori odlagani, vodstvo je HSS-a postavljalo zahtjev[474] da se raspišu izbori za Hrvatski sabor, bez obzira na međunarodne prilike, ali to knez Pavle nije htio prihvatiti. Budući da je raspisivanje izbora bilo jedan od zahtjeva puka za demokratizaciju zemlje, vodstvo HSS-a je u svibnju 1940. provelo u Hrvatskoj općinske izbore, dok u ostalim dijelovima države ti izbori nisu provedeni.

U zamršenom spletu pitanja o preuređenju države slovensko pitanje bilo je najjednostavnije. Slovenski je teritorij bio gotovo potpuno određen povijesno i jezično, a pošto je već i prije bio u sastavu (samo jedne) Dravske banovine, to se stvaranje Slovenske banovine svodilo zapravo na prenošenje upravnog djelokruga. Čim je stvorena Banovina Hrvatska, na zahtjev Korošca osnovane su vladina i dvije slovenske komisije za rješavanje pitanja Slovenske banovine. Koroščeva SLS i druge slovenske stranke tražile su da se Banovina Slovenija stvori i prije preuređenja države u cjelini. Maček i SDK nisu bili protiv tog zahtjeva Koroščeve stranke, ali su joj zamjerili što komplicira rješavanje hrvatsko-srpskog pitanja, jer time zapravo podupire stanovište JRZ-e o načinu preuređenja države.

U svezi s problemom srpske banovine u Beogradu je pri predsjedništvu vlade osnovana komisija od istih pravnih stručnjaka (dr. M. Konstantinović, ministar, i profesori dr. M. Ilić i dr. Đ. Tasić) koji su bili Cvetkovićevi predstavnici u pregovorima s Mačekom.

NACRT O OSNUTKU SRPSKE POLITIČKE JEDINICE

Nacrt uredbe po kojoj se imala osnovati srpska jedinica bio je pripremljen u ljeto 1940. Po tom nacrtu srpska federalna jedinica ne bi se zvala banovina, već *Srpske zemlje;* ona je trebala biti složena jedinica s autonomnim pokrajinama: Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija, i Vojvodina. Sjedište srpske vlade i srpske skupštine imalo je biti u Skoplju, a u Beogradu bi ostalo sjedište središnje, federalne vlade i saveznog parlamenta.[475] Uredbu za provedbu tog projekta pripre-

---

474 Kao odgovor na suprotstavljanje izborima u glasilu hrvatskog vodstva, *Hrvatskom dnevniku*, pisalo je da se sa srbijanske strane suprotstavljaju provođenju izbora za Hrvatski sabor, »dok se ne raspišu skupštinski izbori... za koje se ne mogu složiti, pa neka za to snose posljedice«. Budući da Hrvatska može bez ikakvih poteškoća dobiti svoje pravo predstavništvo, u ime javnosti traži se da se provedu izbori za Hrvatski sabor (*Hrvatski dnevnik*, V./3. III. 1940., br. 1379).

475 D. Cvetković: Kako se imao dalje razvijati srpsko-hrvatski sporazum (DOJ, sv. 5, Paris, 1954., 3-10). Nacrt Uredbe kojom je vlada sporazuma imala da izvrši organizaciju Srpske zemlje (prijepis u autorovu posjedu); Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 412-418.

mio je sveučilišni profesor dr. Đorđe Tasić, a za takvo rješenje počeli su se zauzimati svi oni predstavnici srpskoga političkog života, iz vlade i oporbe, koji su pristajali na preuređenje države.

Budući da su Maček i HSS odbili prijedlog za osnivanje srpske jedinice na takvoj osnovi, tražeći ili autonomiju ili podjelu Bosne i Hercegovine i Vojvodine, a srpski predstavnici nisu htjeli popustiti, to do sporazuma o potpunom preuređenju države do 27. ožujka 1941. nije ni došlo. Nacrtu stvaranja velike Srbije pružali su otpor i muslimanski predstavnici, te crnogorski federalisti i bosansko-hercegovački i vojvođanski Hrvati. Jamačno da su glasine o takvom nacrtu morale izazvati ogorčenje i makedonskog naroda, koji nije imao svojih predstavnika u tim pregovorima niti drugih (legalnih) mogućnosti da izrazi svoje mišljenje. Na taj je način problem preuređenja države u cjelini odlagan, a međusobne rasprave još su više zaoštravale unutrašnje suprotnosti, trovale odnose između srpskog naroda i nesrpskih naroda i slabile međunarodni položaj zemlje.

IV.

ZAOŠTRAVANJE UNUTRAŠNJE I MEĐUNARODNE KRIZE I JAČANJE REVOLUCIONARNOG POKRETA POD VODSTVOM KOMUNISTIČKE STRANKE

ZAOŠTRAVANJE JUGOSLAVENSKE DRŽAVNE KRIZE

Zbog zaoštravanja unutrašnjih i međunarodnih prilika Jugoslavija je u drugoj polovini 1939. i u tijeku 1940. zapadala u sve veće teškoće, koje su zaoštravale krizu njezina državnog i društveno-političkog poretka. I nova vlada tzv. narodnog sporazuma Cvetković-Maček pokazala se potpuno bespomoćnom i nesposobnom da spasi podrovane temelje monarhističke Jugoslavije, što su se sve više počeli tresti u olujama drugoga svjetskog rata. Ta je vlada po svom sastavu, i još više po ciljevima bila suviše nejedinstvena, a po svojim političkim značajkama s obzirom na vrijeme i prilike suviše konzervativna. Osim toga, njezina je politika bila izložena takvim otporima unutrašnjih političkih protivnika i sve nepovoljnijim utjecajima tijeka drugoga svjetskog rata – da nije bila kadra u roku od svega godinu dana provesti u život svoj program o parlamentarnim izborima, o potpunom preuređenju države i o demokratizaciji zemlje, što bi jedino otvaralo neke izglede za sređenje države.

Široka javnost u zemlji bila je povoljno primila odluku o raspuštanju Stojadinovićeve skupštine i dvorskog senata, očekujući slobodne izbore i demokratizaciju, te poboljšanje političkih i socijalnih uvjeta života. Budući da svoj javnosti nisu bili poznati pravi razlozi zbog kojih su izbori odgađani, raslo je nezadovoljstvo puka prema vladi u cjelini, navlastito zato što je zadržavala ili dapače pooštravala stare nedemokratske metode vladavine zbog novih ratnih prilika.

Iz hegemonističkih, a isto tako i iz separatističkih redova, sporazum je neprekidno napadan podjednakom žestinom, a obljetnica potpisivanja poslužit će kao povod za pojačanje hajke protiv vlade sporazuma Cvetković-Maček. U listovima i časopisima, a pogotovu u posebnim proglasima, Sporazum je i dalje napadan kao »diktat srpskome narodu«. [476]

[476] Tu je ocjenu prvi put dala Stojadinovićeva politička grupa u svom proglasu od 1. XI. 1939. (primjerak u AIHRPH), a zatim su je prihvatile i ponavljale i oporbene stranke, osobito ideolozi srpskog kluba.

Knez Pavle i Cvetković optuživani su zbog izdaje srpskih i državnih interesa, a poziv što ga je uputio Glavni odbor Demokratske stranke, svega dva mjeseca nakon sporazuma, da je »posljednji čas da se Jugoslavija pokaže svojim građanima i stranom svetu sa jednim stabilizovanim sistemom državne celine i državnog autoriteta«, da je »goruće pitanje... da u novom uređenju zemlje jasno vidi svoje mjesto i srpski narod, koji u Jugoslaviju nije utopio svoju državnu i istorijsku misao, da danas vezanih ruku, bespomoćno, po strani, gleda kako se i njegova sudbina kroji ne zna se čijim rukama«,[477] pretvarao se sve više u konkretnu političku i organizacionu akciju protiv Pavla i Cvetković-Mačekove vlade.

U povodu prijedloga uredbe o izboru narodnih zastupnika, što ga je pripremila vlada, protivnici sporazuma ustali su protiv izbornog nacrta, jer bi po njemu bila smanjena »uloga Srba koja im pripada ne samo po istorijskim pravima i zaslugama za stvaranje ove države, već i po stvarnom broju njihovom«, pa odluke buduće skupštine ne bi mogle vezivati srpski narod.[478] Sve je glasnije traženo da se ili onemogući provedba politike Sporazuma ili da se osigura dominantni položaj srpske jedinice u državi prije raspisivanja izbora. U svom »istorijskom pismu« knezu Pavlu (30. kolovoza 1940.) Dimitrije Ljotić traži od njega: »prestati odmah s hrvatskim eksperimentom«, jer »čim hrvatske mase nisu zadovoljne sa sporazumom on nema više nikakvog razloga da postoji«. I Ljotić ponavlja tvrdnje ostalih protivnika Sporazuma da je pomoću njega Maček preuzeo vlast u svoje ruke, i da on, a ne kruna, postaje glavni čimbenik, upotrebljavajući tu vlast, za postizanje samostalnosti Hrvatske i za »sprečavanje svake potrebne strogo načelne opštedržavne i opštenarodne politike«.[479]

Nasuprot takvim optužbama, u to doba, dok su iz centralističko-hegemonističkih krugova napadani da vode prikrivenu separatističku, »slovačku« politiku, težeći razbijanju Jugoslavije, i Maček i njegovo vodstvo HSS-a čvrsto su i odlučno bili za rješenje hrvatskog pitanja u okviru Jugoslavije, među ostalim i zbog poučnog primjera sudbine Čehoslovačke. U razgovorima što ih je vodio baš s otpravnikom slovačkog poslanstva u Beogradu dr. Ciekerom, Maček je izjavio da sporazum ne smatra konačnim, jer »svaka nacija teži u svom napretku punom razvitku svih nacionalnih i političkih snaga«, ali da i za »potpuno samostalnu Hrvatsku pret-

---

477 Proglas Glavnog odbora Demokratske stranke, Beograd, 16. oktobra 1939. (primjerak u autorovu posjedu).

478 Iz kancelarije glavnog odbora političke grupe dr. Stojadinovića, Beograd, 17. januara 1940. (primjerak u AIHRPH).

479 Istorijsko pismo Dimitrija Ljotića Knezu Namjesniku, Beograd, 30. augusta 1940. (prijepis u autorovu posjedu); usp. D. Ljotić, U revoluciji i ratu, München, 1961., 213-226).

postavlja okvir Jugoslavije«, s obzirom na međunarodnu situaciju, izrazivši svoju dvojbu u mogućnost samostalnosti Slovačke pod njemačkim utjecajem.[480] Govoreći o poteškoćama provedbe sporazuma zbog otpora »političkih mumija« iz srpskih šovinističkih krugova, i zbog toga što bi »naročito generalitet rado vidio povratak centralističkog režima«, Maček je vjerovao u puno oživotvorenje sporazuma, jer »u srpskom narodu raste svijest... da budućnost i sudbina Jugoslavije ovise o suradnji i razumijevanju između Srba i Hrvata«, a da Pavelićev separatistički pokret »nema realnu podlogu«, u hrvatskom narodu, jer »ima svoj centar u inozemstvu«. Po Mačekovu mišljenju »tendencija k punom osamostaljenju Hrvatske« može se urediti tako da sačuva državno jedinstvo, štoviše, on je za proširenje jugoslavenske državne zajednice i na Bugare (od Jadranskog do Crnoga mora), što on smatra interesom svakoga južnoslavenskog naroda radi bolje obrane od velesila, a ne preživjelim panslavizmom, pod »pretpostavkom očuvanja političke i nacionalne individualnosti«.[481] Ista gledišta o rješenju hrvatskog pitanja u okviru Jugoslavije, na osnovi federacije ili konfederacije, izrazili su u pojedinačnim razgovorima s dr. Ciekerom i ostali članovi vodstva HSS-a (Krnjević, Košutić, Šutej, Šubašić, Jakovljević),[482] ističući da su »za Jugoslaviju ako ispunjava nacionalno-političke zahtjeve« hrvatskog naroda, a protiv Jugoslavije »ako ti zahtjevi ne bi bili ispunjavani«. Uzdržanost prema slovačkom primjeru saveza s hitlerovskom Njemačkom vidi se i po tome što je, unatoč simpatijama za slovački narod, glavno glasilo HSS-a (*Hrvatski dnevnik*) i nakon intervencije slovačkoga diplomatskog predstavnika dr. Ciekera ostao pri potpuno neutralnom stanovištu, dok su proglašenje slovačke neovisnosti naveliko isticali Budakov *Hrvatski narod* i Bućeva *Nezavisnost*,[483] nastojeći da baš na primjeru Slovačke pokažu ispravnost svojih separatističkih ideja.

Zbog takve »sporazumaške« projugoslavenske politike HSS-a, Pavelićev je ustaški pokret prijetio Mačeku i njegovu vodstvu da će »ustaški sudovi nesmiljenom strogošću suditi svima koji kao vođe naroda za bogate jasle prodaše beskrajnu muku hrvatskog naroda«, opominjući, u svezi s njemačkim pobjedama, da je »dan obračuna na pragu«.[484]

---

480 Izvještaj otpravnika poslova slovačkog poslanstva u Beogradu dr. Ciekera, od 10. X. 1939., Ministarstvu vanjskih poslova u Bratislavi, o posjetu potpredsjedniku vlade dr. Mačeku (HUSAV, Bratislava, zbirka m-f. Slovenské vyslanéctvo Belehrad-Zagreb, prijepis u autorovu posjedu).

481 Izvještaj o razgovorima 17. II. 1940. (Isto).

482 Izvještaj o razgovorima sa spomenutim prvacima HSS-a od 19., 20. i 22. II. i 21. III. 1940., (Isto).

483 Izvještaj o razgovoru s dr. Bućem i s dr. Dujmovićem od 19. II. 1940. (Isto).

484 I mi čestitamo! Dr. Vlatku Mačeku prigodom godišnjice sporazuma, u Zagrebu, sredinom kolovoza 1940. Za dom Spremni! Hrvatski nacionalisti, ustaše i domobrani, Zagreb, 1940., 16. str. (brošura u AIHRPH).

U Zagrebu je u veljači 1940. upriličeno nekoliko eksplozija bombi (u zgradi okružnog suda i u telefonskim govornicama),[485] od hegemonističkih protivnika sporazuma, ili ustaško-separatističkih elemenata ili od vojno-redarstvenih organa, kao izraz nezadovoljstva s politikom sporazuma, a zapravo da bi se dokazala nesposobnost i dezorganizacija banske vlasti u Hrvatskoj, te kompromitirala politika sporazuma i dovela u pitanje njezina dalja provedba.

U takvoj situaciji, i nakon stvaranja Banovine Hrvatske, u Beogradu su ostala i dalje dominantna centralistička shvaćanja, protivna stvarnoj federalizaciji, ali se pod pritiskom stvarnosti javljaju ipak i neka druga mišljenja da je za održanje države neophodno provesti neka rješenja. Budući da se više nije moglo ustajati protiv autonomije Hrvatske, koja je makar i krnja postala stvarnost, a da se ne dovede u pitanje otvoreno izbijanje državne krize i time stavi na kocku sâm opstanak države, neki pobornici centralizma stali su na stanovište da država i dalje treba ostati unitaristička, s tim da Hrvatska ima položaj izdvojenog tijela (*corpus separatum*) s posebnim pravima, a ostali dijelovi Jugoslavije da ostanu u dotadašnjem stanju. Ali, uz stara nepomirljivo hegemonistička ili jedva nešto umjerenija shvaćanja, sada se čak i u redovima uvjerenih pristaša unitarizma traži neki izlaz na osnovi polovičnog federalizma, kao onog srednjeg rješenja što bi moglo zadovoljiti hrvatske i slovenske težnje za autonomijom i srpske zahtjeve za državnim jedinstvom.

U tom duhu iznijeta je teorija »troplemenskog federalizma«, koji »ne bi smetao državnom i nacionalnom jedinstvu«, ako svaka od »plemenskih jedinica« ne bude »surevnjiva na svoju samostalnost«, razumijevajući »da je mora podrediti jugoslavenskoj državnoj ideji«. Za nosioce takva shvaćanja preuređenje države u nas nije isključivo ustavno i pravno pitanje: »Glavno je ojačati jugoslavensku državnu ideju, a političko prosvećivanje naroda može u tom smislu više učiniti nego pravni sistemi...«.[486]

Takve teorije što su dopuštale samo one ustupke koji bi očuvali nacionalno-državni unitarizam, a pogotovu žestok otpor centralističko-hegemonističkih krugova provedbi politike sporazuma ometanjem prenošenja kompetencija na Banovinu i sprečavanjem daljeg preuređenja

---

485 Nedeljni izvještaj štaba IV. Armijske oblasti, Zagreb, o političkoj situaciji (Pov. Dj. Ob. br. 488 od 11. III. 1940.) Načelniku Glavnog Djeneralštaba-obavještajno odelenje (fotokopija u AIHRPH); Izvještaj dr. Ciekera, otpravnika poslova slovačkog poslanstva u Beogradu, o razgovoru sa šefom za inozemnu štampu u Predsjedništvu vlade o unutrašnjopolitičkoj situaciji i hrvatskom problemu Ministarstvu vanjskih poslova u Bratislavi, od 12. III. 1940. (HUSAV, nav. zbirka).

486 Slobodan Jovanović, Ustavno pitanje, *Srpski glas,* II./ 25. IV. 1940., br. 24.

države, poticale su centrifugalne tendencije u svim narodima. To je davalo osnovu separatističkim elementima u Makedoniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori i u Sloveniji za širenje njihovih teza da je u okviru Karađorđevićeve Jugoslavije nemoguć sporazum koji bi zadovoljio nacionalne interese pojedinih naroda. U isto doba i među pristašama sporazuma na hrvatskoj strani jačali su radikalni zahtjevi. Ne videći mogućnost zadovoljenja nacionalnih prava hrvatskog naroda u federalizaciji kako je ona tumačena u Srbiji, iz redova HSS-a sve je više isticano da valja postaviti određenije zahtjeve za konfederacijom. U sporazum od 26. kolovoza s hrvatske strane, po Slobodanu Jovanoviću, unosi se dinamično gledište »po kome bi taj sporazum bio samo polazna točka za još potpunije razvijanje hrvatske samostalnosti: ideja zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca ne odbacuje se, ali ta zajednička država imala bi da počiva na ugovoru ta tri naroda koji bi zadržali svoju nacionalnu suverenost neokrnjenu«.[487]

Budući da predstavnici građanskih stranaka i političkog i javnog života, ni oni u vladi ni oni u oporbi, nisu našli zajedničku podlogu za preuređenje države, odgovorni su se građanski politički čimbenici pokazali nedoraslima za rješenje gorućega nacionalnog pitanja što se više nije moglo odlagati. Takva je situacija posve naravski jačala nepovjerenje u monarhističku Jugoslaviju u redovima svih njezinih naroda, produbljujući nezadovoljstvo širokih pučkih slojeva ne samo prema njezinu državnom sustavu i vodstvu nego i prema građanskim političkim strankama i buržoaskom društveno-političkom poretku uopće.

GOSPODARSKE PRILIKE SVE NESNOŠLJIVIJE

Unatoč tome što se vlada Cvetković-Maček u početku drugoga svjetskog rata pridržavala politike neutralnosti, rat je ubrzo izazvao teška poremećenja u gospodarskom životu Jugoslavije. Sa zaostalom i veoma nerazvijenom privredom zemlja je brzo došla u kritičnu situaciju, i to ne toliko zbog poremećaja u međunarodnoj razmjeni koliko zbog opterećenja s ratnim izdacima za jačanje vojske i obrambenog sustava. Na osnovi poljoprivrednih proizvoda i bogatoga rudnog blaga, u prvo doba došlo je čak do povećanog izvoza i do bržeg razvitka onih industrijskih grana što su bile od neposrednog interesa za ratnu ekonomiku (pre-

[487] Isto.

hrambena i metalurgijska industrija i rudarstvo), a znatno se povećao i promet, osobito željeznički tranzit. S obzirom na to i na pozivanje vojnih obveznika u vojsku, došlo je do potražnje radne snage i do povećanja broja zaposlenih u industriji (1940. g. iznosio je oko 736.000). U isto vrijeme one industrijske grane što su prerađivale uvozne sirovine (tekstilna, gumena, a dijelom i kožna), kao i one kojima je otežan izvoz (drvna, cementna) – padale su u sve veće teškoće. Položaj jugoslavenske privrede pogoršao se nakon što je Njemačka u ljetu 1940. zauzela Francusku i podredila gotovo svu Europu, a Italija (u studenom 1940.) napala Grčku, te je Jugoslavija zapravo bila odrezana od ostalog svijeta, ostavši u sferi Njemačke i Italije i s njima povezanih zemalja. Njemačka je znatno povećala uvoz poljoprivrednih proizvoda iz Jugoslavije, što je u njoj izazvalo nestašicu prehrambenih proizvoda, povišenje cijena i špekulaciju.

Državne financije Kraljevine Jugoslavije bile su opterećene sve većim izdacima za vojsku i za naoružanje. Ti su izdaci dostigli takav opseg da ih ne bi mogla podnijeti bez velikih teškoća ni mnogo razvijenija privreda i politički sređena država. Godine 1939./40. od ukupnoga državnog budžeta od 12,947 milijardi dinara na vojne izdatke odlazilo je 2.928 milijardi ili 22,6% državnog budžeta ili 6,4% narodnog dohotka. Ali to je bio samo manji dio izdataka za ratne svrhe: još više je pokriveno iz izvanrednih kredita (iz fonda narodne obrane i iz inozemnih zajmova). Koliko su ti izdaci porasli u početku drugoga svjetskog rata (1939.) i kakav su pritisak izvršili na gospodarski život zemlje može se zaključiti iz činjenice da je za dvadeset godina (od 1918.-1938.) iz izvanrednih kredita na vojsku potrošeno ukupno 7-8 milijardi dinara (od kojih 5 milijardi inozemnih), a samo od 1939. do ožujka 1941. na naoružanje, vojnu opremu i za utvrđivanje granica utrošeno je više od 12 milijardi izvanrednih kredita, od kojih samo oko 3 milijarde inozemnih! Financijsko opterećenje zemlje u razdoblju 1939.-1941. bilo je uvećano posljedicama tajne mobilizacije koja je provođena pozivanjem na vojnu vježbu stotine tisuća vojnih obveznika, popisane stoke i drugih sredstava, što je povećalo izdatke, smanjivalo i dezorganiziralo proizvodnju, a povrh toga izazivalo nezadovoljstvo pučanstva.

Zbog takvoga prekomjernog opterećenja državnih financija vojnim izdacima i sve nepovoljnijeg utjecaja širenja drugoga svjetskog rata, gospodarske su prilike u zemlji postajale sve nesnošljivije: industrija je sve više trpjela od nestašice sirovina, siromašno seljaštvo sve je teže pogađano otvaranjem škara cijena, poreski pritisak bio je sve veći, cijene su rasle u nezdravoj progresiji. Hrana i neki proizvodi poskupjeli su za 50-

-100%, osnovni troškovi života (životni minimum) porasli su od kolovoza 1939. do listopada 1940. za 45,26%, prosječne zarade radnika porasle su samo za 10,40%, a namještenika u državnoj službi za 5-2%.[488] Uz sve to došle su još i slabe žetve, tako da je gospodarsko pogoršanje prilika poprimilo kritične dimenzije.

U okviru takvih objektivnih okolnosti vlada Cvetković-Maček nije pokazala dovoljno snalažljivosti u rješavanju teških gospodarskih problema što su pojačavali političke, osobito klasne suprotnosti. Napori vlade da zadrži nadzor nad cijenama, stvaranjem posebnih odbora protiv skupoće i donošenjem uredbe o borbi protiv špekulacije, nisu dali dostatne rezultate. U kolovozu 1940. vlada je donijela »Uredbu o mjerama za snabdijevanje stanovništva i vojske kruhom« na osnovi koje su državni organi mogli prinudno otkupljivati sve viškove pšenice, kukuruza i brašna po utvrđenim cijenama; u rujnu je uvedeno pečenje samo jedne vrste tzv. narodnog kruha (iz pomiješanog pšeničnog i kukuruznog brašna), a radi smanjenja potrošnje mesa donijeta je uredba o dva bezmesna dana u tjednu (o zabrani prodaje i upotrebe mesa srijedom i petkom). Usprkos takvim mjerama dolazilo je do pogoršanja u opskrbi, osobito gradskog pučanstva i do cvjetanja »crne burze«.

Promjene u državnoj upravi, u svezi s osnutkom Banovine Hrvatske, u tako kritičnim prilikama, izazvala su stanovite smetnje u rješavanju gospodarskih problema, osobito zbog nesuglasica i trvenja oko razgraničenja, što su protivnici sporazuma i zagovornici centralizma zlorabili za napadaj na reorganizaciju državne uprave zbog prijenosa kompetencija na Banovinu, pripisujući kao posljedicu toga i one gospodarske teškoće što su bile prouzrokovane ratom. Velikodržavni su hegemonisti iznosili teorije da je davanjem autonomije Hrvatskoj narušeno ekonomsko jedinstvo Jugoslavije, tvrdeći da su u tome uzroci sve težega privrednog položaja u zemlji. S druge strane, budući da je pogoršanje životnih prilika pogađalo najteže i u prvom redu siromašnije slojeve grada i sela, to je objektivno vodilo zaoštravanju i jačanju revolucionarne klasne borbe radničke klase s buržoaskim poretkom uopće, predstavnik kojega je sada bila vlada Cvetković-Maček.

---

488 V. Bakarić: Problem skupoće, *Izraz*, Zagreb II./ prosinac 1940., 596-605; III./siječanj 1941., 663-671.

UNUTRAŠNJI POLITIČKI ODNOSI SVE TEŽI

Gospodarske teškoće rasle su što je rat više zahvaćao Europu i što se više povećavao izvoz poljoprivrednih proizvoda i sirovina u Njemačku, koja je, savladavši Europu (u ljetu 1940.) zadobila u velikoj mjeri monopol nad vanjskom trgovinom Jugoslavije. To je bio razlog više za jačanje nezadovoljstva u narodu i s vanjskom politikom vlade Cvetković-Maček.

U okolnostima sve ozbiljnije gospodarske krize zaoštravani su još više i unutrašnji politički odnosi. U svojoj unutrašnjoj politici vlada Cvetković-Maček nije se, s revolucionarno-demokratskog gledišta, u biti razlikovala od prijašnjih vlada. Ne poduzevši, nasuprot obećanju, gotovo nikakve stvarne mjere za dublju demokratizaciju društveno-političkog života u zemlji, vlada je izazvala razočaranje u širokim slojevima, to više što je legalizacija građanskih političkih stranka dovela do javne i žestoke kritike vlade od svih onih snaga što su bile protiv sporazuma. To je u isto doba dovodilo i do unutrašnjeg raslojavanja i raspadanja građanskih političkih snaga, izazvanog kompromitacijom svih građanskih stranaka u očima naroda zbog njihove nesposobnosti da riješi teške probleme zemlje i zbog razbuktavanja međusobne strančarske suparničke borbe. To rastrojstvo ukupnog građanskoga političkog ustroja bilo je poticano, s jedne strane, općim porazom građansko-demokratskog poretka u Europi pred naletom naci-fašizma, a s druge strane, razvitkom revolucionarno-demokratskog pokreta pod vodstvom KPJ, kao što se pokazalo ni u Jugoslaviji ga nisu uspjeli zaustaviti ni pokušaji dalekovidnijih građanskih snaga za spašavanje poretka novom sporazumaškom građanskom politikom vladi, niti pak različiti pokušaji nasuprot te politike, da se novim pregrupiranjem političkih snaga obračuna s politikom sporazuma i spasi dotadašnji društveni i centralistički poredak.

Razvitak je političkih prilika u zemlji poprimao to dramatičnije oblike što je fašistička opasnost neposrednije prijetila Jugoslaviji. Munjevite pobjede hitlerovske Njemačke nad europskim zemljama, a napose katastrofa Francuske i potpuni slom europskoga versailleskog poretka, izazvali su u Jugoslaviji napregnutu političku aktivnost svih desnih, reakcionarno-profašističkih, i lijevih, revolucionarnih i demokratsko-antifašističkih snaga.

Sve profašističke struje, koje su u Jugoslaviji bile brojne, jer su im pripadale idejno ili politički i separatističko-iredentističke tendencije, nalazile su se u pokretu u Srbiji Ljotićev *Zbor* i Hođerini *borbaši*, u Hrvatskoj frankovačko nacionalno-separatistička struja i pronacistički ele-

menti, u Sloveniji klerikalno-profašističke i pronacističke struje, u Makedoniji vančomihajlovisti i probugarski elementi, zatim crnogorski separatisti, šiptarski iredentisti i na kraju, osim brojne mađarske manjine i jaka nacistička organizacija polumilijunske njemačke nacionalne manjine. Sve su te profašističke i separatističko-iredentističke struje bile u ideološko-propagandnoj i u ilegalno-organiziranoj ofenzivi, smatrajući na osnovi trijumfa fašističkih sila nad Europom da je došao njihov povijesni trenutak, propovijedajući ili propast versailleske Jugoslavije ili ostvarenje svojih ciljeva u okviru Hitlerovog novoga europskog poretka. Iako ni jedna od tih struja, tendencija ili organizacija sama za sebe nije bila neka znatnija politička snaga, niti su sve zajedno bile povezane niti imale znatniju političku potporu u narodu, one su ipak nalazile razmjerno široko manevarsko područje za svoju akciju, na podlozi ekonomski i politički nezdravog i neodrživog stanja u kapitalističko-monarhističkoj Jugoslaviji, koristeći takav razvitak međunarodnih događaja koji je nagovještao oživotvorenje njihovih težnji. U takvim unutrašnjim i međunarodnim prilikama profašističko-nacistička ili protujugoslavenska akcija svih tih struja pojedinačno je korozivno i rastrojstveno, ne samo u onim malograđanskim slojevima što su bili opsjenjeni nastupanjem naci-fašizma, već i onim pučkim, ali i višim, pa i intelektualnim slojevima što bijahu dezorijentirani bespomoćnošću i razjedinjenošću antifašističkih sila, a pogotovu paktom Hitler-Staljin. Aktivnost tih struja djelovala je razarajuće i na sam ustroj vladajućeg poretka i ukupne strukture na kojoj je počivao, šireći defetizam i otvarajući vrata fašizmu i rastrojstvu.

Nasuprot sve glasnijoj aktivnosti profašističkih struja i sve reakcionarnijoj politici nemoćne vlade Cvetković-Maček, te zbunjenih i rastrojenih građanskih stranka, sve je više jačao revolucionarni radnički pokret pod vodstvom KPJ, koja je usredotočila napore naprednih snaga na stvaranje širokoga revolucionarno-demokratskog antifašističkog poretka, za borbu protiv prijeteće fašističke opasnosti iznutra i izvana, izražavajući zahtjeve širokih pučkih slojeva svih naroda za rješavanje socijalnih problema, a ugnjetenih naroda za dosljedno rješavanje nacionalnog pitanja, zatim opće prihvatljive zahtjeve za demokratizaciju zemlje, za mir, kruh i slobodu.

U stvarnosti se vodila napregnuta i žestoka ideološka, politička i organizaciona borba za nezadovoljni puk u pokretu, pri čemu je vladajuća buržoazija sa svojim starim građanskim strankama gubila sve više politički utjecaj. Političke su snage vladajuće građanske klase naroda Jugoslavije bile razjedinjene, zbunjene pa i ošamućene zbivanjima u drugomu svjetskom ratu; ideološko-politički vezane za klasični građanski

poredak, one su se svakodnevno nalazile u sve nepovoljnijem položaju zato što je državno-politički sustav i sam društveni poredak monarhističke Jugoslavije zapadao u sve težu krizu zaoštravanjem unutrašnjih suprotnosti, a i zbog toga što su senzacionalnim slomom Francuske i gubitkom gotovo svakog utjecaja zapadnih sila u Europi ostale bez oslonca, a paktom Hitler-Staljin bile zaplašene i zbunjene, ne snalazeći se i podvajajući se u dilemi vanjskopolitičkog opredjeljenja prema Velikoj Britaniji i SAD ili prema osovinskim silama. Našavši se po logici svojih ideološko-političkih tendencija i stranačkih programa u središtu između desnih, profašističkih i lijevih, revolucionarno-komunističkih kretanja, stare građanske snage nastojale su zadržati svoj politički utjecaj borbom na obje fronte, s tim da je težište njihove akcije bilo upereno protiv revolucionarnog pokreta pod vodstvom komunista, i to toliko više koliko su zbog jačanja njegovih snaga po naravi svoje klasne i konzervativne političke opredjeljenosti i same bile spremne na primjenu nazadnjačkih i profašističkih metoda vladavine, radi čuvanja postojećega društvenog poretka i sprečavanja prijetvorbe demokratskih tendencija u revolucionarni pokret pučkih slojeva.

PRAKTIČNE MJERE CVETKOVIĆ-MAČEKOVE VLADE

Praktične mjere Cvetković-Mačekove vlade bile su samo izraz takvih političkih stanovišta vladajućeg dijela jugoslavenske buržoazije. Radi ograničavanja i suzbijanja aktivnosti profašističkih struja vlada je zabranila u Srbiji Ljotićev *Zbor*, a u Banovini Hrvatskoj onemogućeno je, osim već zabranjenoga Budakovog *Hrvatskog naroda* i Bućeve *Neovisnosti*, izlaženje i drugih frankovačko-ustaških i naci-fašističkih listova. Šubašićeva banska vlast izvršila je i nova uhićenja fašista i ustaša od kojih su najistaknutiji, posebno ili zajedno s komunistima, otpremljeni i u koncentracione logore. Vlada je uhitila i internirala, a zatim i izgnala iz zemlje i Milana Stojadinovića,[489] koji je s obzirom na potporu Italije i Njemačke bio vrlo neugodan za politiku kneza Pavla i Cvetkovića, te

[489] Stojadinović je uhićen 19. IV. 1940. i držan u internaciji (u Rudniku, Karanu i Ilidži) do 18. III. 1941., kad je prebačen u Solun i izručen Englezima koji su ga deportirali na otok Mauritius u Indijskom oceanu, gdje je proveo sedam godina, a potom (1948.) odlazi u Argentinu gdje živi do smrti 1961. Njegovi politički memoari interesantni za povijest monarhističke Jugoslavije, objavljeni su pod naslovom »Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata«, Buenos Aires, 1963., 760.

uvela također prinudnu upravu (komesara) u njegovo političko glasilo *Vreme* zbog toga što je iz njegova kruga poduzimana akcija da se u svezi sa zaoštravanjem unutrašnje krize i uspjesima Njemačke i Italije Stojadinović ponovno vrati na vlast.

Uplašena vidnim jačanjem revolucionarno-demokratskog pokreta pod vodstvom KPJ, vlada je Cvetković-Maček pooštravala redarstvene mjere protiv komunista i drugih naprednih ljudi i antifašista. Protiv velikih demonstracija radnika i revolucionarne intelektualne omladine u Beogradu, Zagrebu i u drugim mjestima, u prosincu 1939., redarstvo je upotrijebilo oružje i tom prilikom je u Beogradu ubijeno 4, a više desetaka ljudi je ranjeno. Prosinačke demonstracije vlada je uzela kao povod za proširenje Zakona o zaštiti države člankom 12/a kojim je dano pravo »upravno-policijskim vlastima prvog stepena da mogu uputiti na boravak u koje drugo mjesto osobe koje remete red i mir«. Tim člankom su zapravo uvedeni koncentracioni logori (Bileće, Krušćica, Lepoglava) u koje je režim upućivao svoje političke protivnike, u prvom redu komuniste, pa fašiste i dr. Uvođenje koncentracionih logora tražio je Glavni generalštab kojemu je na čelu tada bio general Dušan Simović, još listopada 1939., predlažući da se oni osnuju po ugledu na druge države za nepoćudna lica dok traje ratni zaplet i to na izdvojenim i slabo naseljenim jadranskim otocima. [490] U isto doba Simović i Nedić su poduzeli korake da se onemogući komunistička djelatnost u vojsci. Vlada je također donijela uredbu na osnovi koje su nepouzdani elementi pozivani na vojnu vježbu u vojne radne jedinice. Osim toga režim je donio prorasistički zakon o Židovima i neke nazadnjačke propise na području prosvjete.

Zbog pogoršanja gospodarskog položaja i sve težih uvjeta života u cijeloj je zemlji dolazilo do sve oštrijeg gibanja radničke klase. U godini 1939. i 1940. bilo je više od 800 tarifnih pokreta i štrajkova za povećanje plaća. Ekonomski zahtjevi i štrajkovi radništva za poboljšanje životnih uvjeta obično su iz okvira sindikalnog pokreta prelazili u političku borbu, završavajući često demonstracijama i oštrim sukobima s redarstvenim organima (policijom i žandarmerijom). Među najznatnije pokrete radničke klase spadaju: štrajkovi rudara i drugih radnika Slovenije, Bosne i Hercegovine, štrajkovi metalaca i tekstilaca Hrvatske, radnika različitih grana Srbije i Makedonije, osobito štrajk u avio-industriji u Beogradu, koji je skršen mobilizacijom radnika u vojsku. Znatna manifestacija bila je i potpuna obustava rada zagrebačkog proletarijata na dan proslave

[490] V. Kljaković, Memoari generala Simovića, n. dj., nast. 8; D. Biber, Kraljevina Jugoslavija na raskršću 1939. godine, n. dj., nast. 14.

Prvoga svibnja 1940., kad nije radio ni jedan tramvaj ni većina poduzeća, a u svim dijelovima grada održani su skupovi i radničke manifestacije.

KPJ U PROMJENJIVIM POLITIČKIM PRILIKAMA

Komunistička stranka, mobilizirajući pučke slojeve, organizirala je manifestacije u lipnju i u srpnju 1940., kad je vlada Cvetković-Maček uspostavila trgovinske i diplomatske odnose sa SSSR-om, a na godišnjicu rata, u rujnu 1940. organizirala je u čitavoj zemlji mnogobrojne protuaratne skupove, koji su se u mnogim mjestima pretvorili u demonstracije i krvave sukobe s redarstvom. (Do najžešćeg sukoba došlo je u Beogradu gdje je redarstvo i oružništvo 8. IX. 1940. u Košutnjaku ubilo deset, a ranilo nekoliko desetaka omladinaca.)

U svakodnevnom životu dolazilo je do sve većeg jedinstva radnih ljudi u njihovoj borbi za veća socijalna prava, a protiv redarstvenog terora buržoaskog poretka. Slabio je utjecaj građanskih političkih stranaka na radni puk grada i sela, a isto tako i reformističkih socijaldemokratskih struja, režimskih i nacionalnih sindikalnih organizacija u redovima radničke klase. Godine 1940. u svim sindikalnim organizacijama bilo je učlanjeno oko jedne petine industrijskog i poljoprivrednog radništva. U režimskom Jugorasu (koji je imao nešto znatnije sindikalne organizacije u Srbiji, u Sloveniji te u Bosni i Hercegovini) bilo je učlanjeno svega – 23.000 radnika; u HRS-u, sindikalnoj organizaciji hrvatskog radništva, bilo je učlanjeno 80.000 radnika, ali su njegove organizacije bile ograničene na Hrvatsku i djelomično na Bosnu i Hercegovinu, dok je URSS imao svoje organizacije u svim dijelovima Jugoslavije i brojio oko 115.000 članova. Vodstvo URSS-a bilo je još uvijek u rukama desnih, socijaldemokratskih, reformista, ali su njegove organizacije, zbog jačanja zahtjeva radničke klase i utjecaja komunista, sve više postojale nosiocem borbenog, klasnoga sindikalnog pokreta, što je slabilo utjecaj reformističkih ideja, a jačalo revolucionarna strujanja u radničkom pokretu.[491]

Za jačanje radničkog pokreta i njegove uloge u političkom životu zemlje od odlučnijeg značenja bila je djelatnost komunista za stvaranje jedinstva radničke klase i za pretvaranje URSS-ovih sindikata u borbene

---

491 U Hrvatskoj se npr. članstvo u organizacijama URSS-a od 19.690 u 1939. godini povećalo na oko 50.000 u 1940. godini, a izbor radničkih povjerenika između kandidata URSS-a i HRS-a bio je 2:1 u korist URSS-a.

klasne organizacije. Nalazeći se u prvim redovima borbe za svakodnevne interese radništva, komunisti su osvajali postupno položaje u svim strukovnim sindikatima i imali sve odlučniji utjecaj u akcijama radničke klase. Reformističko vodstvo URSS-a bilo je i dalje nosilac i pobornik tradeunionističkih shvaćanja: za političku neutralnost sindikata a protiv radnih (komunističkih) organizacija u legalnim sindikatima, obrazlažući to potrebom čuvanja sindikata od zabrane. Dok su se komunisti borili da URSS postane klasno-revolucionarna organizacija radničke klase, dotle su se reformisti ograničavali na postavljanje zahtjeva za rješavanje socijalnih problema, za povećanje plaća i za poboljšanje uvjeta rada. Komunisti su išli za tim da tarifno-štrajkaške pokrete za svakodnevne zahtjeve pretvore u šire akcije radničke klase s dalekosežnijim društvenim i političkim ciljevima borbe protiv nenarodnih režima, organizirajući posebnu borbu nezaposlenih radnika. Nasuprot sindikalnoj birokraciji koja se mirila s time da institucije radničke klase (radnička komora, burze rada, uredi za osiguranje, radnički povjerenici) budu organi suradnje s režimom i kapitalom, komunisti su bili protiv takvih oportunističkih i socijaldemokratskih shvaćanja, nastojeći da se u sve takve institucije biraju revolucionarni predstavnici radničke klase i da se one pretvaraju u organe klasne borbe.

Pod geslom neutralnosti reformisti i centrumaši htjeli su držati komuniste izdvojene od rada u sindikalnim organizacijama i podrediti sindikate Socijalističkoj stranci, a vodstvo KPJ išlo je odlučno za tim da se radom komunista u sindikalnim organizacijama pospiješi borba naprednih snaga radničke klase za stvaranje širokog pokreta klasnog jedinstva, za svakodnevno akciono jedinstvo radništva u URSS-ovim organizacijama i za jedinstvo s drugim sindikatima, da se putem aktivnosti sindikata podiže svijest radničke klase, njezina borbena snaga i uloga u političkom životu zemlje.

Boreći se protiv sve vidnijeg utjecaja komunista u sindikatima, reformistička većina u Izvršnom odboru URSS-a isključila je iz sastava URSS-a Savez kožarskih radnika i Pokrajinski odbor URSS-a za Hrvatsku, raspustila Pokrajinski odbor URSS-a za Crnu Goru i razbila Savez poljoprivrednih radnika.

Sa svoje strane režim je pojačavao mjere koje su gušile slobodu akcija sindikalnih organizacija, najavljujući u okviru svojih političkih i socijalnih reformi i potrebu reorganizacije različitih sindikalnih saveza u jedan režimski sindikat.

U okviru svoje reakcionarne politike centra protiv lijevih i desnih struka, a radi sprečavanja daljeg revolucioniranja sindikalnoga radničkog

pokreta, vlada Cvetković-Maček donijela je 30. prosinca 1940. odluku o zabrani URSS-a. Sva njegova imovina bila je zaplijenjena i predana režimskim sindikatima Jugorasu i HRS-u. Zabrana URSS-a izazvala je uzbuđenje i krajnje ogorčenje u redovima radništva. Na poziv KPJ radničkoj klasi za jedinstvo radi zaštite klasnoga sindikalnog pokreta u svim većim radničkim središtima u zemlji (osobito u Zagrebu, Ljubljani, Beogradu, Splitu, Varaždinu, Sarajevu, Užicama, Podgorici) došlo je do prosvjednih skupova, demonstracija i štrajkova.

KPJ U IZGRADNJI ŠIROKOGA REVOLUCIONARNO--DEMOKRATSKOG POKRETA

U prilikama sve ozbiljnijeg zaoštravanja unutrašnje krize i sve oštrijeg zapleta međunarodnog položaja Jugoslavije, KPJ je svoju aktivnost, u tom razdoblju (1939.-1940.), usredotočila, osim na borbu za stvaranje jedinstva radničke klase, na unutrašnje organizaciono i ideološko učvršćenje i na izgradnju širokoga revolucionarno-demokratskog pokreta okupljanjem svih naprednih i antifašističkiih snaga na programu borbe za demokratizaciju zemlje i njezinu obranu od opasnosti fašističke agresije.

Za unutrašnje sređenje KPJ od velike važnosti bilo je uklanjanje negativna utjecaja stranačke emigracije i povezano s njome frakcijske djelatnosti što ju je među komunistima na robiji u mitrovačkoj kaznionici provodio Petko Miletić, zaklanjajući se iza pseudorevolucionarnih fraza. Odlučnom intervencijom novog vodstva KPJ koje je smijenilo Petkov Kaznionički komitet, postavivši za opunomoćenika (mandatora) CK Mošu Pijadu, potkraj 1939. dokrajčena je Miletićeva dugotrajna »antipartijska« djelatnost što je bilo od velikog značenja, jer je tada u kaznionici bilo oko dvjesta aktivista i prvaka KPJ, koji su se po izlasku iz tamnice uključivali u revolucionarnu djelatnost.

Novo vodstvo KPJ vodi sustavno akciju i za uklanjanje drugih štetnih i »likvidatorskih« tendencija. Poneseni uspjesima što su ih komunisti postigli u mnogim legalnim strukovnim i političkim organizacijama, neki su kadrovi zanemarivali rad na izgradnji ilegalne stranačke organizacije ili su smatrali da je za postizanje ciljeva radničke klase dovoljno postojanje legalne stranke radnog naroda. CK je osudio takvu pojavu (u dalmatinskoj organizaciji u Hrvatskoj i u Srbiji gledišta pristaša Sime Mar-

kovića), kao i »lijeve« sektaše i frakcionaše koji su se bojali stupiti iz uskih ilegalnih okvira na područje široke političke aktivnosti.

U to doba, kad je KPJ već bila prebrodila one unutrašnje slabosti što su smetale njenoj afirmaciji u političkom životu zemlje, u Kominterni je još uvijek vladalo nepovjerenje prema njoj: na XVIII. kongresu KPJ (b), ožujka 1939., predstavnik SKP (b) u Kominterni, D. Manuilski, tvrdio je u svom referatu da je KPJ još uvijek »zasićena provokatorima i špijunima«, što govori da još nisu bile sasvim odbačene prijašnje zamisli o njezinu raspuštanju.

Zemaljsko savjetovanje vodećeg aktiva KPJ (održano lipnja 1939. kraj Ljubljane u nazočnosti članova CK KPJ i oko 30 aktivista iz svih dijelova Jugoslavije, osim Makedonije), na kojemu je Tito svojim referatom usmjerio dalji rad stranačkih organizacija, i Peta zemaljska konferencija SKOJ-a (održana 6. kolovoza 1939. u blizini Kamnika, pod vodstvom Ive Lole Ribara) – pokazale se da su stranačke i omladinske komunističke organizacije već kadre sve uspješnije predvoditi borbu radničke klase i omladine i da, bez obzira na svoju ilegalnost, očituju sve izrazitiji utjecaj na politička zbivanja u zemlji. KPJ je učvrstila i proširila svoje organizacije, a SKOJ je od 2.000-3.000 članova u 1936. narasta 1939. godine na oko 9.000 članova. U jesen 1939., saslušavši Titov izvještaj u Moskvi o sređenju KPJ, Kominterna je potvrdila novi CK KPJ, prestavši poslije toga s javnim sumnjičenjem i optuživanjem KPJ. U tijeku 1940. sve se više očituje politički utjecaj komunističke stranke na široke slojeve u svim zemljama Jugoslavije, a u isto doba vodstvo KPJ intenzivno provodi mjere za unutrašnje organizaciono-ideološko učvršćenje.[492]

NOVA ORGANIZACIONA IZGRADNJA KPJ

Ocjenjujući da je u svjetskim dimenzijama neizbježan sukob fašističkih sila i SSSR-a, te da se Jugoslavija, zbog zaoštrenih unutrašnjih političkih suprotnosti i približavanja ratne opasnosti, nalazi u predvečerju sudbonosnih događaja, što objektivno stvara novu (revolucionarnu) političku situaciju, CK KPJ pod vodstvom Tita je donio odluku da se održi *Peta zemaljska konferencija KPJ*, da bi se preporođena Komuni-

[492] U Sloveniji je 31. XII. 1939. i 1. I. 1940. održana Druga konferencija KS Sl.; u veljači je održano Pokrajinsko savjetovanje za Makedoniju; u ožujku je CK KS Hrvatske imao savjetovanje, a održana su i savjetovanja aktiva KPJ u Bosni i Hercegovini, te u Vojvodini.

stička stranka pripremila za povijesne događaje što su bili na pomolu. Pripreme za Petu konferenciju počele su već u proljeće 1940. održavanjem mjesnih, okružnih i oblasnih konferencija na kojima su birani delegati za pokrajinske, dotično zemaljske konferencije. Na tim su konferencijama izabrana nova pokrajinska vodstva KPJ za Srbiju, za Vojvodinu, za Makedoniju, za Bosnu i Hercegovinu i za Crnu Goru te novi Centralni komiteti KP Hrvatske i KP Slovenije, a isto tako i delegati za Petu konferenciju.

U pripremama za Petu konferenciju, u Zagrebu je (11. kolovoza 1940.) održano i Zemaljsko savjetovanje *Narodne* (prijašnje *Crvene*) *pomoći*, organizacije za pomoć uhićenim revolucionarima i njihovim obiteljima. Usporedo sa stranačkim konferencijama održane su i konferencije skojevskih organizacija uoči Šeste konferencije SKOJ-a, koja je održana u Zagrebu 8. rujna 1940. u Titovoj nazočnosti. Šesta je konferencija izabrala novi CK SKOJ-a (Ivo Lola Ribar, Joža Vlahović, Veljko Vlahović, Budo Tomović, Rato Dugonjić i dr.) i četiri delegata za Petu konferenciju KPJ, koji su predstavljali 17.800 članova SKOJ-a.

Usprkos teškoćama što su proizlazile iz stroge ilegalnosti KPJ i neprestanoga redarstvenog terora, pripreme za Petu konferenciju bile su temeljitije nego za njezine prijašnje konferencije i kongrese. Peta konferencija (održana u ondašnjem predgrađu Zagreba, u Dubravi, od 19. do 23. listopada 1940., u nazočnosti 105 delegata, u ime oko 6.500 članova KPJ), saslušala je izvještaj CK i glavni referat »O dosadašnjem radu i zadacima partije« što ga je podnio Tito, te druge referate (o političkoj situaciji, sindikalnom, seljačkom, nacionalnom i omladinskom pitanju, o agitaciji i propagandi, o radu među ženama i u vojsci, o tehnici, konspiraciji i o Narodnoj pomoći), donijevši na kraju rezoluciju i izabravši novi CK KPJ.

Novo vodstvo KPJ sačinjavali su revolucionari već prekaljeni u borbi protiv šestosiječanjske diktature i nazadnjačkih buržoaskih režima, mahom mlađi ljudi[493] koji su se, međutim, istakli u obnavljanju i u izgradnji organizacija KPJ, pod Titovim vodstvom, pokazavši sposobnosti i spremnost da zajedno s njime stanu na čelo KPJ i da u novim uvjetima upravljaju revolucionarnom borbom radničke klase. (U novi CK KPJ izabrano je 29 članova i 9 kandidata za članove CK, od kojih je 7 ušlo u Politički

---

493 Od izabranih članova CK manje od četvrtine bilo je u dobi od 41-48 godina, oko trećine od 31-40 godina i nešto više od trećine od 24-30 godina starosti. Sličan sastav bio je i Polit-biroa, u kome su osim Tita sa 48 godina, Leskošeka sa 43 i Milutinovića sa 39 godina ostala četvorica (E. Kardelj, A. Ranković, M. Đilas, R. Končar) imala od 29 do 31 godinu!

biro CK: Josip Broz Tito, kao glavni tajnik (generalni sekretar), Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Franc Leskošek, Rade Končar, Ivan Milutinović i Milovan Đilas).

Na osnovi analiza i ocjena međunarodne i unutrašnje situacije izvršenih u referatima, u rezoluciji Pete konferencije utvrđena je politička strategija KPJ za njezinu dalju aktivnost.[494]

Rezolucija Pete konferencije odražava veliki napredak što je učinjen u KPJ u organizacionoj izgradnji, u ideološkom jedinstvu i, osobito, u njezinoj praktično-političkoj djelatnosti. Pod novim vodstvom na čelu s Titom KPJ je za posljednje tri godine učinila veliki korak u oblikovanju vlastite politike, nastojeći da se konstituira u samostalnu političku snagu, sposobnu da sve odlučnije utječe na politička zbivanja. Rezolucija govori o usmjerenosti KPJ prema unutrašnjim problemima svoje zemlje i o sposobnosti njezina vodstva da s većom samostalnošću određuje politiku revolucionarne akcije radničke klase svoje zemlje u odnosu na stvarno internacionalističke i na formalne obveze provođenja odluka i uputa Kominterne. U tom smislu referati i zaključci Pete konferencije govore o nesumnjivoj spremnosti KPJ da slijedi politiku Kominterne i SSSR-a, da promatra svoje zadaće i gradi svoju politiku u prvom redu s općeg gledišta revolucije i interesa SSSR-a, ali je već u velikoj mjeri nazočna težnja za oblikovanjem vlastite politike na osnovi vlastitih analiza i ocjena unutrašnje i međunarodne situacije.

Ocjenjujući da se požar drugoga svjetskog rata »pretvara u svjetski imperijalistički rat radi nove podjele svijeta«, te da »ratna opasnost neposredno ugrožava nezavisnost naroda Jugoslavije«, rezolucija Pete konferencije poziva na »borbu protiv imperijalističkog rata« i protiv uvlačenja Jugoslavije u rat na strani »jednog ili drugog imperijalističkog bloka«.

Osuđujući »reakcionarnu unutrašnju i kolebljivu vanjsku politiku« Cvetković-Mačekove vlade, jer »ugrožava nezavisnost naroda Jugoslavije« i ne vodi računa o zahtjevima naroda, Rezolucija traži oslanjanje Jugoslavije na SSSR i sklapanje s njime ugovora o uzajamnoj pomoći.

U Rezoluciji Pete konferencije velika je pažnja posvećena utvrđivanju gledišta KPJ u odnosu na sva bitna pitanja unutrašnjega političkog kretanja. Kao zadaća od prvorazredne važnosti pred Komunističkom je strankom postavljeno da se bori za demokratska prava i slobode, protiv svih reakcionarnih režimskih mjera, osobito onih što su uperene protiv radničke klase i njezinih organizacija, te onih koje terete rata prebacuju

[494] Materijali Pete konferencije KPJ: Referat Tita i Rezolucija, *Komunist,* organ KPJ, I., oktobar 1946, br. 1. 57-117; Zapisnik Pete konferencije (fotokopija u AIHRPH).

na leđa radništva i siromašnog seljaštva, zahtijevajući odlučnu borbu protiv porasta skupoće, za suzbijanje špekulanata živežnim namirnicima i za pomoć onim pasivnim krajevima kojima je zaprijetila glad.

Ocijenivši da sporazumom Cvetković-Maček nije riješeno nacionalno pitanje i da su se još više razvile suprotnosti između nacionalnih buržoazija, Peta je konferencija utvrdila da se »pred Partiju postavlja u još oštrijem obliku jedna od najvažnijih aktuelnih zadaća borba za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina« u Jugoslaviji; »borba protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije i protiv ugnjetačkih tendencija i pretenzija hrvatske buržoazije«, borba protiv »sporazumijevanja između srpske, hrvatske i slovenske buržoazije« na račun drugih, te u isto doba borba za raskrinkavanje stranih imperijalista i njihovih agenata koji iskorišćuju nezadovoljstvo nacionalno ugnjetenih naroda i manjina za razbijanje Jugoslavije i ostvarenje svojih osvajačkih ciljeva.

Polazeći od toga da raslojavanje sela potiče klasnu diferencijaciju, osobito u Hrvatskoj, u Makedoniji, u Crnoj Gori, na Kosovu i Metohiji, te u Vojvodini, a dobrim dijelom i u Sloveniji i u Bosni i Hercegovini, te da u svim tim zemljama taj »proces« raslojavanja ima oštrije oblike zbog nacionalnog nezadovoljstva, ali da on teče i u Srbiji, gdje se također zaoštravaju klasne suprotnosti, što sve dovodi do slabljenja utjecaja i raspadanja građanskih stranaka, Peta konferencija KPJ posebnu pažnju posvećuje radu stranačkih organizacija na selu, borbi za ekonomske zahtjeve siromašnog seljaštva, za podjelu veleposjedničke i crkvene zemlje, za davanje beskamatnih kredita i za druge olakšice.

Kao osnovno u borbi za jedinstvo radničke klase istaknut je rad na jačanju klasnih sindikalnih organizacija i borba za svakodnevne zahtjeve i prava radnika koju treba voditi preko »odbora jedinstva« radničke klase u svim poduzećima. U svezi s tim konferencija je osudila sektaška shvaćanja onih komunista koji su bili protiv rada u URS-u, zato što su u njemu bili reformistički socijaldemokratski vođe, i protiv suradnje s takvim sindikalnim organizacijama kao što su HRS, kršćanski sindikati ili Jugoras.

U cjelini, Peta je konferencija bila dokaz da je obnovljena i sređena KPJ već postala čvrsta revolucionarna stranka, zrela da u velikoj mjeri na osnovi samostalnog rasuđivanja društveno-političkih kretanja gradi svoju političku strategiju i taktiku. U referatima i u rezoluciji Peta konferencija ima također utjecaja što ga je na međunarodni radnički pokret činila Kominterna kao sredstvo staljinske politike SSSR-a. Ipak, posljedice što

ih je u međunarodnomu komunističkom pokretu izazvao pakt između Hitlerove Njemačke i SSSR-a, unijevši u velikoj mjeri dezorijentaciju u napredne snage u njihovoj borbi protiv fašizma, nisu se tako štetno odrazile na politiku KPJ baš zato što je u njoj, pod Titovim vodstvom, već uhvatio čvrstog korijena proces osamostaljivanja od slijepog podržavanja pragmatističke staljinske politike. U dokumentima i u rezoluciji Pete konferencije taj je utjecaj nazočan u nekim jednostranim ocjenama, osobito međunarodnih događaja, npr. u podjednakom stanovištu prema imperijalističkim, tj. i zapadnim i fašističkim silama, pa čak i s oštricom prema zapadnim državama na koje se u prvom redu svaljivala odgovornost za rat; u težištu na osudi »reakcionarne socijaldemokracije« kao »najvjernijeg sluge i glavnog uporišta imperijalističkih buržoazija«, a zanemarivanju svestranije ocjene fašizma: u nekritičnoj obrani ekspanzionističke staljinske politike SSSR-a itd.[495] Takva su gledišta bila, međutim, prenošenje stanovišta Kominterne iz osjećaja ispunjavanja svojih internacionalističkih dužnosti i obveza, ne samo zbog ideološkog uvjeravanja komunista nego i zbog njihovih ocjena da je za razvitak revolucionarnih snaga historijski nužno da grade svoju politiku na vjeri u mesijansku ulogu, snagu i pravednost politike SSSR-a, Staljina i Kominterne. U onim uvjetima i to je bila jedna od sastavnih odrednica za razvitak revolucionarnoga komunističkog pokreta.

To nekritičko prihvaćanje ocjena Sovjetskog Saveza i Kominterne o međunarodnim zbivanjima nužno se odražavalo i na unutrašnje političke procjene KPJ. U razdoblju od 1935. do 1939., znači do početka drugoga svjetskog rata, KPJ je oštro osuđivala neutralističku vanjsku politiku Jugoslavije, kao proosovinsku i još određenije kao pronjemačku – zahtijevajući da Jugoslavija pristupi bloku antihitlerovskih demokratskih država što su ga činile Francuska, Čeho-Slovačka i Sovjetski Savez, a nakon sklapanja pakta Hitler-Staljin i početka rata, KPJ se odlučno zauzimala za neutralnost Jugoslavije, raskrinkavajući vladu Cvetković-Maček da želi uvući zemlju u rat na strani zapadnih sila u imperijalistički rat protiv Njemačke. U ocjenama i zaključcima Pete konferencije ima još tih ostataka, ali bitno je, ipak, okretanje KPJ prema unutrašnjim revolucionarnim problemima vlastite zemlje. Upravo to, neprestanim naporima i sazrijevanjem subjektivnih snaga da prema konkretnim prilikama donese

[495] U to doba dominiraju jednostrane ocjene međunarodnih i unutrašnjih zbivanja u politici svih europskih komunističkih stranaka pod utjecajem staljinističke politike SSSR-a i Kominterne. Na Petoj konferenciji to je uglavnom došlo do izražaja u ocjeni svjetskih događaja. (Rezolucija Pete konferencije, *Komunist*, cit. izd., 96-110).

samostalne političke odluke, stvaralo je sve povoljnije uvjete da se KPJ postupno afirmira kao ozbiljna politička snaga u borbi za razvitak revolucionarno-demokratskog pokreta radnih slojeva svih naroda Jugoslavije.

Afirmacija takve politike KPJ, koja je programski odgovarala težnjama radnih slojeva svih naroda Jugoslavije, pospješivala je raslojavanje građanskih političkih stranaka. A ono je poprimalo u to doba, potkraj 1940., već vrlo široke opsege. Dok su se već prije u očima demokratske javnosti bile kompromitirale sve režimske stranke i grupacije, poslije sporazuma Cvetković-Maček o rješenju hrvatskog pitanja i preuređenju države kompromitirale su se i oporbene stranke, koje su dotada nastupale s geslima građanske demokracije. Mačekovo vodstvo HSS-a naglo je gubilo utjecaj u radnim, građanskim i seljačkim slojevima zbog neostvarenih potpunih nacionalnih prava hrvatskog naroda, a još više zbog neizvršenja demokratskog i socijalnog programa. Politički utjecaj srbijanskih oporbenih stranaka gubio je na značenju u demokratskoj javnosti zbog suprotstavljanja preuređenju države i zbog srozavanja na šovinistička stanovišta. A sve građanske stranke, koje su redom na djelu iznevjerile svoje demokratske programe, izbrisavši gotovo sasvim međusobne ideološke razlike i one razlike što su dijelile režimske i oporbene stranke, kompromitirale su se sve više u očima naroda međusobnom borbom oko vlasti, razotkrivajući se svojom nedemokratskom praksom i svojim protunarodnim postupcima kao nepodnošljivi čuvari neodrživoga eksploatatorskog i hegemonističko-centralističkog poretka i nesređenoga državno-političkog stanja.

Slomom versailleskog poretka i zapadnoga građansko-demokratskog društvenog modela, ubrzana je državno-politička kriza monarhističke Jugoslavije, a pokušaj njezina spasavanja u posljednji trenutak kompromisom između predstavnika hegemonističkog centralizma i federalizma samo je ubrzalo rastrojstvo i kompromitaciju svih građanskih političkih snaga u Jugoslaviji. U općemu političkom previranju glavna borba za pridobivanje širokih slojeva što su dotada bili pod utjecajem građanskih i seljačkih stranaka vodila se između desnih proosovinskih struja i ljevice pod komunističkim vodstvom. U toj su borbi desne struje, i onda kad ideološki bijahu profašističke ili proosovinske, bile u međusobnom sukobu, podijeljene na pobornike ekstremno-šovinističkih, hegemonističko-centralističkih ili nacionalno-separatističkih programa, dok je sve lijeve tendencije ujedinjavala komunistička stranka sa svojim širokim programom revolucionarno-demokratskog preobražaja i države i društva. Ta borba bila je veoma složena, i bez obzira na to što je u cijeloj Jugoslaviji imala stanovite i bitne značajke, političke su prilike ipak bile različite u

svakoj pojedinoj zemlji, i to do tog stupnja da su svojom zamršenošću i naglim promjenama izazivale dvojbe i potrese i u samoj KPJ, koja je i poslije osnutka nacionalnih komunističkih stranaka Hrvatske i Slovenije ostala jedinstvena organizacija, nastojeći da svoj politički program prilagodi stanju u pojedinim zemljama (pokrajinama) Jugoslavije, ali uvijek s gledišta interesa cjeline. Da je opće političko previranje bilo na svoj način najosebujnije i najburnije u Hrvatskoj, vidi se i po tome što se ono najoštrije očitovalo i u samoj komunističkoj stranci. Zbog toga je tu u tijeku 1939. i 1940. godine i došlo do kritike, pa i smjenjivanja vodstva KSH, pod optužbom da je usklađujući svoju akciju s političkim stanjem u Hrvatskoj, izgubilo samostalnost i palo zapravo na »prirepštvo« u odnosu na građansko vodstvo hrvatskoga nacionalnog pokreta (tj. prema HSS-u). Budući da je Hrvatska bila žarišna točka unutrašnje i međunarodne slabosti Jugoslavije i zbog toga politički najrastrojenije i najrevolucionarnije područje, komunistička je stranka ovdje morala najprije vješto nastupati kao saveznik seljačkoga nacionalnog pokreta, a zatim se uporno borila za osamostaljenje radničkog pokreta u odnosu na utjecaj što ga je HSS, kao vodstvo demokratskoga nacionalnog pokreta, nedvojbeno imala i na radne slojeve, da bi na kraju bila oštro suočena i s jačanjem političkog utjecaja nacionalno-separatističke frankovačke struje. Do toga je došlo baš u momentu kad se HSS u znatnoj mjeri kompromitirala u očima hrvatskog naroda »sporazumom s velikosrpskom buržoazijom« radi održanja protunarodne Jugoslavije i kad su nacionalističko-separatistički elementi nastupali kako s oštrom kritikom Mačeka zbog izdaje interesa hrvatskog naroda, tako i s veoma jednostranom i zato privlačnom ideologijom: ako se hrvatski narod hoće izbaviti ropstva i podjarmljenosti, onda mora iskoristiti međunarodnu krizu i drugi svjetski rat da bi stvorio »svoju, vlastitu, nezavisnu državu«. U samim redovima Komunističke stranke (i nakon smjenjivanja vodstva KSH zbog nacionalističkog skretanja) trebalo je prevladati političko potcjenjivanje nacionalno-separatističkog pokreta, koje je zbog neshvaćanja da njegov program ima svoje realne podloge, dovodilo do pogrešnih ocjena da su frankovci »naprosto agenti imperijalizma«, pa čak i do toga da je u borbi protiv frankovaca dozvoljeno surađivati u njihovu redarstvenom progonu, mjesto da se protiv njih vodi politička borba, otkrivajući narodu da bi njihova neovisna Hrvatska postala slijepo oruđe nacističke Njemačke i fašističke Italije.[496] Sličnih je

[496] Savjetovanje aktiva KPH; Ni sektaštvo ni prirepaštvo (SIČ, VI./svibanj 1940., 1), Rezolucija I. konferencije KPH (SIČ, VI./ decembar 1940., 7); Borba protiv frankovaca (SIČ, VII./ siječanj-veljača 1941., 1-2,); – sve nav. pretiskano u knjizi: Srp i čekić 1940-1941, Zagreb, 1951, 14-16, 105-122, 132-136).

političkih problema bilo i u svim drugim dijelovima Jugoslavije, osobito u Makedoniji. Za njih je KPJ nastojala naći odgovore u svakodnevnoj političkoj akciji i u dugoročnom programu za preobrazbu Jugoslavije. Afirmirajući se svojom svakodnevnom borbom za neposredne interese radnih ljudi i za nacionalna prava svih naroda Jugoslavije, Komunistička je stranka postajala sve ozbiljnijim političkim čimbenikom. Svojim gledištima, idejama i akcijama komunisti su odlično koristili stvorene političke prilike, okupljajući oko politike KPJ sve antifašističke snage i sve šire slojeve naroda u *revolucionarno-demokratski pokret* na programu borbe za demokratizaciju zemlje i za dosljedno rješavanje nacionalnog i socijalnog pitanja, a protiv rata i fašizma.

V.

OSOVINSKO OKRUŽENJE I PRISTUPANJE TROJNOM PAKTU

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA PRED NEPOSREDNOM OPASNOŠĆU OD OSOVINSKIH SILA

Vanjskopolitički položaj Kraljevine Jugoslavije pogoršavao se svakim danom trajanja drugoga svjetskog rata. Senzacionalni ratni i diplomatski uspjesi kojima je Njemačka podređivala Europu, razbijajući versailleski poredak, dovodili su Jugoslaviju objektivno u sve bezizgledniji položaj u njezinu odnosu prema osovinskim silama.[497]

Ocjenjujući po dolasku Nijemaca na granice Jugoslavije, nakon priključenja Austrije, razbijanja Čehoslovačke i talijanske okupacije Albanije, da Jugoslaviji prijeti neposredna opasnost od osovinskih sila, jugoslavensko je državno vodstvo počelo poduzimati intenzivne mjere da bi otklonilo ili predusrelo tu opasnost. Radi jačanja obrambene spremnosti oružanih snaga, u proljeće je 1939. uvedeno pripravno stanje u zemlji (koje je ostalo sve do početka rata, travnja 1941.), a u isto doba, u travnju 1939., izvršena je i djelomična tajna mobilizacija tzv. »aktiviranjem« stanovitog broja ratnih pukovnija u graničnim područjima.

Budući da se knez Pavle za vrijeme svog posjeta Hitleru u lipnju 1939. uvjerio, da u najbližoj budućnosti predstoji izbijanje rata, na sjednici je užeg sastava Cvetkovićeve vlade odlučeno: da se radi unutrašnjeg učvršćenja zemlje što prije završe pregovori o rješenju hrvatskog pitanja, i da se njezin vanjski položaj osigura usklađivanjem politike sa starim saveznicima – Francuskom i Velikom Britanijom. U tu je svrhu na pregovore s glavarima francuskoga i britanskoga glavnog stožera u Pariz i u London upućen general Petar Pešić,[498] a sam Pavle pošao je u London »privatno«, neposredno po povratku iz Berlina navodno zbog bolesti, a u

---

[497] O tome detaljnije v.: F. Tuđman: Slom europskog versajskog sistema i Kraljevine Jugoslavije (1939-1941), *Forum*, III./1964., knj. V., 1-2, 139-157.

[498] Ta važna misija povjerena je generalu Pešiću zbog toga što je njega još kralj Aleksandar (uoči svoje smrti) kao istaknutog vojnika iz prvoga svjetskog rata, naznačio za zapovjednika u slučaju budućeg rata, i što je osim diplomatskoga iskustva imao i dobrih veza u savezničkim vojnim vrhovima.

stvari radi razgovora s britanskim državnicima, što je izazvalo sumnjičavost i gnjev u Hitlera.

U razgovorima što ih je general Pešić vodio srpnja 1939. s načelnicima francuskoga i britanskoga glavnog stožera generalom Gamelinom i generalom Gorthom, a knez Pavle s predsjednikom britanske vlade Chamberlainom i članovima dvora, postignuta je suglasnost što se tiče ocjene položaja Jugoslavije i mogućnosti usklađivanja politike i vojnih napora Jugoslavije sa saveznicima u predstojećemu ratnom sukobu. Francuska i Velika Britanija pokazale su razumijevanje za ocjenu jugoslavenske vlade da je »u zajedničkom interesu da Jugoslavija u početku rata ostane neutralna«, da je »mnogo bolje da sačuva vojsku«, pa da je »upotrijebi u pogodnom momentu«, nego da Njemačka i Italija odmah u početku rata zauzmu Jugoslaviju i koriste je za opskrbu svoje vojske. Po optimističkim predviđanjima ratnih operacija generala Gamelina, »otpast će razlozi da Jugoslavija ostane neutralna« onda »kad saveznici zavladaju zapadnim i istočnim Sredozemljem, pomoću Turske zauzmu Solun i poduzmu snažnu ofenzivu protiv Italije«. U tim planovima ne samo da se nije ni pomišljalo na mogućnost brzog sporazuma Hitler-Staljin, a još manje na slom Poljske i Francuske, nego se računalo i sa stupanjem Turske i Rumunjske u rat na strani saveznika i s neutralnošću Španjolske, pa čak i s mogućnošću izbijanja revolucija u Njemačkoj na samom početku rata.[499]

Vlada je Sporazuma Cvetković-Maček odobrila nova sredstva za naoružanje vojske i za utvrđivanje granica. Za financiranje ratnih potreba Narodna je banka izdala u prosincu 1939. obveznice narodne obrane u iznosu od 558 milijuna dinara, a do veljače 1941. vrijednost izdanih obveznica narodne obrane premašila je sedam milijardi dinara.[500]

U ljeto i jesen 1939. vlada je Jugoslavije pokušala suzbiti širenje njemačkog utjecaja na Balkanu prijedlogom da se Bugarska uvuče u Balkanski savez i da se taj pretvori u neutralni blok, kako u odnosu na Osovinu tako i prema zapadnim silama. Razgovori koje je o tome vodio Cincar-Marković, najprije s bugarskim predsjednikom vlade Kjoseivanovim, u srpnju na Bledu, a poslije njemačkog napada na Poljsku i s rumunjskim ministrom Gafencuom, ostali su bez rezultata poglavito zbog bugarskih teritorijalnih prohtjeva. Na sjednici Stalnog vijeća Balkanskog saveza u Beogradu (u veljači 1940.) njegove su se članice (Jugoslavija,

---

499 Izvještaj generala Pešića knezu Namjesniku što mu ga je predao pod kraj srpnja 1939. na stanici Chalons sur Marne na putu Pavla u London (D. Cvetković, Misija generala Pešića, DOJ, sv. 7, Paris, 1954., 8-14; J.B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 149.

500 SN, 2. XII. 1939; B. Hoptner, n. dj.., 157.

Rumunjska, Grčka i Turska) izjasnile za politiku mira na europskom jugoistoku i za neutralnost prema zaraćenim stranama. Balkanski je savez produžen na daljih sedam godina s posebnim dogovorom o vojnom konsultiranju putem vijeća stalnih vojnih predstavnika na čelu s načelnikom grčkog generalštaba. No, to su bili posljednji dogovori Balkanskog saveza, jer je uskoro savez prestao postojati zbog osovinske ekspanzije na Balkan.

U isto doba (u veljači 1940.) u Bugarskoj je došlo do pada umjerene Kjoseivanove vlade, a nova se vlada opredijelila više prema Njemačkoj i Sovjetskom Savezu, da bi pomoću njih ostvarila svoje teritorijalne zahtjeve. Podupirući bugarski revizionizam, njemačka i sovjetska vlada, svaka iz svojih razloga, borile su se u stvari za protezanje svog utjecaja na Balkanu. Kad je u lipnju 1940. Hitler završio svoju vojnu na Zapadu okupacijom Francuske i drugih zemalja, a Sovjetski Savez izvršio zaposjednuće baltičkih zemalja te Besarabije i sjeverne Bukovine, Rumunjska je bila prisiljena prepustiti još i sjeverni Erdelj Mađarskoj, a Južnu Dobrudžu Bugarskoj. Time je Balkanski savez bio razbijen, a Mađarska i Bugarska, koje su ostvarile tek »minimum svojih teritorijalnih zahtjeva«, još čvršće se vezale uz Njemačku. Kad je i u osakaćenoj Rumunjskoj došao na vlast totalitarni režim Antonescua, Jugoslavija se u ljeto 1940. našla u veoma nezavidnu položaju.

U početnom razdoblju drugoga svjetskog rata glavna pogibelj za Jugoslaviju prijetila je od Mussolinijeve Italije, koju je Hitler na svaki način htio gurnuti u rat protiv Jugoslavije istodobno s njemačkim napadajem na Poljsku, da bi proširio ratni sukob i rasplinuo očekivanu savezničku intervenciju protiv Njemačke. Hitler je osobno uvjeravao Ciana da »ima dokaze da je politika jugoslavenske neutralnosti« što je vode Pavle i vlada Cvetković-Maček nepouzdana i privremena, i da će Jugoslavija u nepovoljnom času za Osovinu »otvoreno prijeći na stranu zapadnih demokracija«, pa je stoga neophodno da je Italija likvidira.[501]

Mussolini iz više razloga nije tada prihvatio Hitlerov prijedlog da iskoristi njegovu navalu na Poljsku kao pogodan trenutak za napadaj na Jugoslaviju, ali nije napuštao ideju da je ratom razbije i zaposjedne istočnu obalu Jadranskoga mora, čekajući za to povoljnu prigodu. Budući da je Italija ostala i nadalje u diplomatskim odnosima sa zapadnodemokratskim silama koje su se našle u ratu s njezinim najbližim savez-

---

[501] Dokumenti Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu, sada pohranjeni u Državnom arhivu SAD, Washington, Doc. TC 77 i Doc. 3422 Američkog vojnog suda, na istom mjestu (usp. J. B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 166); G. Ciano, L'Europa verso la catastrofe, n. dj., 451.

nicima, to su britanska i francuska vlada pojačale svoje diplomatske napore, imajući pred očima primjer iz 1915., da Italiju istrgnu iz savezništva s Njemačkom i privuku na svoju stranu. Saveznici tada nude Italiji i neke ustupke, upozoravajući je u isto doba da je Weygandova armija, prikupljena u Siriji, spremna za intervenciju na Balkanu kako bi stala na put bilo njemačkoj bilo ruskoj ekspanziji, i nudeći Italiji usklađivanje politike na Balkanu na osnovi priznanja njezinoga prvenstvenog interesa na tom području.[502]

Došavši do zaključka da okupacija Hrvatske nije moguća bez prethodnog dogovora s Londonom i s Parizom, ili dok Francuska i Velika Britanija ne bi bile potpuno zauzete na drugoj strani. Mussolini i Ciano odložili su u jesen 1939. napadaj na Jugoslaviju, ispitujući razvitak međunarodne situacije u svezi sa zaključenjem njemačko-sovjetskog sporazuma i ishoda rata u Poljskoj. Zauzevši stanovište »nezaraćene zemlje«, Mussolini, međutim, nije odustao od namjera za agresiju na Balkanu, već je naložio načelniku generalštaba Badogliu i Cianu da ubrzaju vojne i političke pripreme za napadaj na Grčku i Jugoslaviju.

U isto doba, poslije Hitlerovog napadaja na Poljsku i njezine podjele između Njemačke i SSSR-a, knez je Pavle predložio francuskoj i britanskoj vladi da Francuska i njezini saveznici odmah napadnu Italiju, radi zbacivanja Mussolinijeva režima i dovođenja Italije na stranu zapadnih sila. Tim prijedlogom, koji su Francuska i Velika Britanija otklonile, Pavle je htio osigurati da Jugoslavija izbjegne sudbinu Čehoslovačke i Poljske.[503]

Budući da su zamisli o sporazumu s Mačekom, poslije njegova sporazuma sa Cvetkovićem otpale, za talijanske planove u Jugoslaviji ponovno je postao aktuelan Pavelić. Ciano prima grofa Bombelessa, a u suglasnosti s Duceom prvi put i Pavelića 23. siječnja 1940, a zatim i dalje održava vezu s njim, predviđajući suradnju separatističkoga ustaškog pokreta u okviru plana: »povratak Pavelića u zemlju, ustanak, molba za talijansku intervenciju, uspostavljanje hrvatskog kraljevstva u uniji s Italijom«.[504] S obzirom na to da se Njemačka suprotstavila Mussolinijevim težnjama u Podunavlju, to se Italija u svojim planovima usmjerila samo na Balkan.

---

502 Razgovori francuskog ambasadora u Rimu A. Françoisa Ponceta s Cianom (Dnevnik grofa Ciana, n. dj. 140; Izvaci iz Cianova dnevnika, n. dj., 155-156).

503 V. Stakić, Moji razgovori s Mussolinijem, n. dj., 63-65.

504 Dnevnik grofa Ciana, n. dj. 148-149.; Izvaci iz Cianova dnevnika, n. dj., 161-162.

U tajnim pregovorima s Francuskom i s Velikom Britanijom Mussolini je sa svoje strane, kao cijenu da ostane neutralan, tražio potpuno slobodne ruke u Podunavlju i na Balkanu. Nasuprot očitim njemačkim tendencijama da protegnu svoju prevlast i na tom području, te francusko-britanskim planovima o stvaranju srednjoeuropskog saveza (računajući i s Otonom Habsburškim), koja bi za Italiju značila istu opasnost kao nekada Habsburška Monarhija, Mussolini se bavio idejom o stvaranju (katoličke) unije od Mađarske i Hrvatske, a možda i šire, na čelu s jednim članom savojske kuće. Da je u tom smislu bilo već i nekih talijansko-mađarskih dodira može se zaključiti i po tome što je potkraj prosinca 1939. mađarska vlada, putem bivšeg konzula u Zagrebu Ullein-Reviczkog, pokušala ispitati kod dr. Mačeka bi li Jugoslavija dopustila da preko Hrvatske prođe talijanska vojska, koja bi pritekla u pomoć Mađarskoj protiv Njemačke ili SSSR-a.[505]

U početku 1940. Vatikan i papa Pio XII. i s njima povezani krugovi na zapadu ulažu napore da se dokrajči ratni sukob, jer je, po njima, nastavljanje rata između Njemačke i zapadnih sila samo priprema tla za revoluciju i za dolazak Sovjetske Rusije u Europu. Mussolini u tim pregovorima, u kojima se osim predsjednika francuske vlade Daladiera posebno zauzimao i predsjednik SAD Roosevelt, igra još ulogu posrednika. Rooseveltov izaslanik Welles putuje u Rim i Berlin, u Pariz i London, te opet u Rim prije povratka. Govorilo se o kompromisu koji bi zadovoljio obje strane: uspostavljanje poljske države i oslobođenje češkog naroda.[506] Pošto takav kompromis nije zadovoljio ni jednu stranu, nastavit će se pregovori između Italije i zapadnih sila o mogućem ulasku Italije u rat na strani francusko-britanskog bloka, ali je sve to ostalo bez rezultata jer je Italija tražila mnogo, a nudila samo svoju neutralnost. Pod dojmom njemačkih ratnih uspjeha i osobne Hitlerove potvrde (prigodom sastanka na Brenneru 18. ožujka 1940.) da se Italiji prepuštaju potpuno slobodne ruke u njezinoj interesnoj sferi na Balkanu i u Sredozemlju – Mussolini se na kraju, u proljeće 1940., odlučuje za njemačku stranu, te će stupanjem u rat protiv Francuske (u lipnju 1940.) konačno vezati svoju sudbinu s Hitlerom.

---

[505] MIP Kr. Jugoslavije, K. Pov. br. 6687, od 27. IX. 1941. London: Razvitak naše spoljne politike i opće međunarodne situacije od 14. II. - 25. III. 1941.; izvještaj pomoćnika ministra I. Jukića (prijepis u autorovu posjedu).

[506] Izvještaj slovačkog otpravnika poslova dr. Cickera od 19. III. 1940. o razgovoru s papinskim nuncijem Etore Fellicijem u Beogradu (HUSAV, nav. zbirka).

OBRAMBENE PRIPREME VLADE CVETKOVIĆ-MAČEK

Nakon početka drugoga svjetskog rata vlada je Cvetković-Maček, usporedo s diplomatskim nastojanjem za učvršćenje Balkanskog saveza, pribjegla i djelomičnoj mobilizaciji radi obrane od možebitnog napadaja osovinskih sila. Pod izlikom probne mobilizacije izvršena je popuna najvećeg broja ratnih jedinica graničnih četa i kopnene vojske (veći broj pješačkih pukovnija i topničkih diviziona, sve konjaničke pukovnije i sve tehničke jedinice), a isto tako i sastavi zrakoplovstva i ratne mornarice. Najveći broj ratnih jedinica mobiliziran je i popunjen na zapadnim i sjevernim granicama (prema Italiji, Njemačkoj i Mađarskoj), a u cjelini je oružana sila povećana na oko pola milijuna ljudi. U stvari, iako nije proglašena mobilizacija, u obliku neprestanog pozivanja na vojnu vježbu, vojska je za sve vrijeme držana u pripremnom ratnom stanju u veličini koja je poslije ulaska njemačkih četa u Rumunjsku i u Bugarsku dostigla broj od 600.000 vojnika. Budući da se popuna ratne vojske vršila po mirnodopskim propisima, brojni su pričuvni vojni obveznici otpuštani i ponovno i po više puta pozivani na vježbu, što je izazivalo nezadovoljstvo u pučanstvu i u jedinicama (dolazilo je i do pobuna), stvaralo poremećaje i teškoće u proizvodnji i umnogome otežavalo mobilizacijske i ratne pripreme u samim jedinicama i u vojno-teritorijalnoj upravi.

Vlada je Kraljevine Jugoslavije obavijestila njemačku vladu da su njezine obrambene pripreme povezane s talijanskim prijetnjama. Potkraj 1939. i u prvim mjesecima 1940. predstavnici jugoslavenske vlade i generalštaba vode razgovore sa zapadnim saveznicima o usklađivanju ratnih planova. Jugoslavenski generalštab inzistira na važnosti osiguranja Soluna. General je Weygand bio spreman poslati korpus vojske sa Srednjeg istoka u Solun, ali su se tome usprotivili britanski predstavnici s gledišta da se Italiji ne bi dalo povoda da napusti svoju politiku neutralnosti. U travnju 1940. vojni ministar Nedić i francuski ministar Brugere suglasili su se o načinu dalje suradnje. Međutim, britanski neuspjeh u Norveškoj, a pogotovu pad Francuske u lipnju 1940., odložili su i upravo pokopali sve te planove. Položaj Jugoslavije postao je krajnje ozbiljan, osobito zbog toga što su Nijemci zaplijenili u Francuskoj dokumente o tajnim političkim i vojnim razgovorima između jugoslavenske, francuske i britanske vlade.

Budući da odnosi u Balkanskom paktu nisu imali obilježja čvrstog savezništva i da je Turska pokazivala sve veću opreznost, državno je vod-

stvo Jugoslavije ubrzalo uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR-om, jedinom silom u Europi koja se još mogla suprotstaviti njemačkoj i talijanskoj ekspanziji na Balkanu.

Kraljevina Jugoslavija, koja je iz posebnih razloga Karađorđevića, vladajuće buržoazije i Srpske pravoslavne crkve, nakon oktobarske revolucije pružila široko gostoprimstvo carističkoj i kontrarevolucionarnoj emigraciji generala Vrangela iz Sovjetske Rusije, ne samo da više od dva desetljeća nije priznavala SSSR nego je sve do jeseni 1939. držala u Beogradu ambasadu carske Rusije, koja se nalazila preko puta Karađorđevićeva kraljevskog dvora i koje se šef (Strandtman) za sve to vrijeme nalazio na listi diplomatskog kora. Jugoslavenske su vlade odbijale priznati SSSR zbog svoga neprijateljskog stava prema sovjetskomu društvenom uređenju, ali i zbog bojazni da će sovjetsko poslanstvo postati uporištem ne samo za širenje revolucionarnoga komunističkog pokreta već i za jačanje sovjetskog utjecaja u Jugoslaviji, djelovanjem na puk idejom drevnih veza sveslavenskog bratstva i pravoslavlja. Neke pregovore za uspostavljanje odnosa vodio je Stojadinović od 1936. preko Švicarske, ali je i sada, kad je rat nužno nametao uspostavu državnih odnosa, Pavle preporučio vladi da »odloži priznanje što je dulje moguće«.[507]

Tek vlada Cvetković-Maček ukinula je carsku ambasadu, po izbijanju svjetskog rata u rujnu 1939., a u ožujku 1940., povela je putem svog poslanika u Ankari Šumenkovića pregovore o uspostavljanju ekonomskih odnosa sa SSSR-om, interesiravši se ujedno o stanovištu Moskve prema talijanskim aspiracijama na Balkanu. Dne 21. travnja u Moskvu je otputovala jugoslavenska trgovinska delgacija (u sastavu: Đorđević, Obradović, Mikić, Bićanić i Avsenik), koja je (11. svibnja 1940.) sa sovjetskim ministrom vanjske trgovine Mikojanom potpisala trgovinski ugovor, platni protokol i sporazum o uspostavljanju trgovinskih delegacija u Beogradu i u Moskvi. U razgovoru s V. M. Molotovim jugoslavenska delegacija nije dobila određeni odgovor, ali je stekla dojam da nije isključeno da bi se sovjetska vlada usprotivila njemačkom ili talijanskom prodiranju u Podunavlje i na Balkan.

Sporazum o uspostavljanju diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a potpisali su u Ankari, po ovlaštenju svojih vlada, poslanici Šumenković i Terentiev 24. lipnja 1940., znači dva dana nakon kapitulacije Francuske.

---

507 Documents on Herman Foreign Policy, 1918.-1945., D. VIII., London, H. M. Stationery Office, 1954., Doc. 155, str. 163; Foreign Relations of the US 1934.-1941., I. (1939), 447 (usp. J. B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj. 174-175).

Vlada Cvetković-Maček imenovala je za svog ministra u Moskvi Milana Gavrilovića, istaknutog prvaka Zemljoradničke stranke i Udružene opozicije, čovjeka probritanske politike, stavivši mu u zadaću da uvjeri sovjetsku vladu u opasnost od njemačke agresije i da postigne sporazum o pomoći Jugoslaviji u oružju.

SVE ZAMRŠENIJE MEĐUNARODNE POLITIČKE PRILIKE

Velike ratne Hitlerove pobjede, kome je pošlo za rukom da u munjevitim pohodima pregazi najprije Poljsku, izvršivši zajedno sa Staljinom njezinu četvrtu podjelu, i da zatim osvoji niz zapadnoeuropskih zemalja, izazvale su Mussolinijevu taštinu. Travnja 1940. on zaključuje da mu poremećaj izazvan njemačkim uspjesima u Europi omogućava oživotvorenje njegovih ciljeva, i da ga zbog udara na Jugoslaviju Francuska i Velika Britanije neće napasti, pa je naredio pripremu za napadaj. Objavljujući rat Francuskoj i Velikoj Britaniji (10. lipnja 1940.), Mussolini daje svečanu izjavu da Italija ne namjerava uvući u rat narode susjednih zemalja, Švicarske, Jugoslavije, Grčke, Turske i Egipta, ali u stvarnosti ne prekida vojne pripreme za navalu na Jugoslaviju.

Mussolinija nisu odvratili od sudjelovanja u napadaju na Francusku ni Rooseveltovi apeli i obećanja da će SAD jamčiti prihvaćanje talijanskih zahtjeva na mirovnoj konferenciji. S druge strane, ni Jugoslavija nije prihvatila savezničke prijedloge da pođe protiv Italije, ako ona udari na Francusku, jer je na leđima imala Bugarsku i Mađarsku, koje su također izvršile djelomičnu mobilizaciju.

Poslije kapitulacije Francuske (22. lipnja 1940.) Mussolini odlučuje da Jugoslaviju napadne u drugoj polovici rujna. U svezi s tim daje Cianu zadaću da »potpiruje Hrvate« i da što prije dođe do sporazuma sa Sovjetskim Savezom. Radi pripremanja toga senzacionalnog sporazuma trebalo je da Ciano putuje u Moskvu.[508] Italija je, kao i Njemačka, primila veoma nepovoljno uspostavljanje veza između Jugoslavije i SSSR-a, bojeći se jačanja sovjetskog utjecaja na Balkanu. Ljeti 1940. Italija već ima prikupljeno na jugoslavenskoj granici 500.000, a na grčkoj 200.000 vojnika.[509]

---

508 Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 200.

509 U svezi s koncentracijom vojske u Albaniji Italija je uvjeravala Jugoslaviju da je to upereno isključivo protiv Grčke (usp. F. Tuđman, Okupacija i revolucija, Zagreb, 1963., 37-46).

Nakon konferencije što su (odmah poslije sloma Francuske) održane u Salzburgu srpnja 1940. između njemačkih, talijanskih, mađarskih i bugarskih državnika, Jugoslavija je dobila obavještenja da je Italija zatražila protektorat nad Hrvatskom, odvajanje Crne Gore i proširenje Albanije, ali da nije dobila pristanak Njemačke za komadanje Jugoslavije. Međutim, dalje su se pronosili glasovi o spremanju talijanskog napadaja do kojeg je trebalo doći 15. kolovoza ili na početku rujna. Nijemci su i sami dali do znanja jugoslavenskom poslaniku u Berlinu Ivi Andriću, i trgovinskoj delegaciji koja je 1. kolovoza 1940. potpisala u Berlinu novi trgovinski sporazum, da su dosada dva puta spasili Jugoslaviju od talijanskog napadaja, tražeći da se ona zauzvrat jače osloni na Njemačku razvijanjem privrednih veza i otklanjanjem probritanskih ljudi iz jugoslavenske vlade.[510]

Navala na Jugoslaviju i rat na Balkanu u tom trenutku više ne odgovara Njemačkoj iz bojazni da talijanska diverzija ne dovodi do potrebe uporabe i njemačkih snaga na sporednom ratištu. Njemačka je u to doba sva zaokupljena planovima za obračun s glavnim protivnicima: najprije s Velikom Britanijom na zapadu, a onda sa SSSR-om na istoku. Stoga Hitler u kolovozu 1940. traži od Mussolinija da se suspregne od svakog pothvata na Balkanu, bojeći se da su Jugoslavija i Grčka preveć tvrd orah za Italiju i da se ne da povod za dolazak Rusa na Bospor, a u isto doba počinje činiti pritisak na Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu. Dok je Njemačka angažirana u borbi za osvajanje Britanskih otoka, a Italija za izbacivanje Engleske iz Sjeverne Afrike, nepoželjno je otpočeti rat protiv Jugoslavije, jer bi novo ratno poprište na Balkanu moglo dovesti do proširenja sukoba. Osim Grčke na ratnoj bi se pozornici mogla pojaviti i Moskva, što bi prisililo Njemačku na odvajanje snaga,[511] što je u engleskom a ne u njemačkom interesu.

Mussolini se priklonio tim razlozima, primiren ponovljenim njemačkim uvjeravanjima da Grčka i Jugoslavija spadaju isključivo u talijansku interesnu sferu (Ribbentrop u Rimu 19. rujna 1940).[512] Ali, kad mu Hitler, na sastanku na Brenneru (4. listopada 1940.), među svojim kartama nije otkrio da je već izdao nalog da njemačke čete uđu u Rumunjsku, Mussolini je to ocijenio kao namjeru Njemačke da zavlada Balkanom, koji je po međusobnom sporazumu potpadao pod interesnu sferu Italije,

---

510 MIP Kr. Jugoslavije, K. Pov. br. 6687/1941., London; Jukićev spomenuti izvještaj.

511 M. Bulajić, Dokumenti njemačkog Ministarstva vanjskih poslova: Listajući dokumente diplomatskih arhiva 1940-1941, *Borba*, Zagreb, XXVI,/ 22. IX. 1961., br. 445.

512 ND, XXVIII., PS-1842, 576.

pa je naredio napadaj na Grčku, vrativši Hitleru jednako savršenim činom. Samostalna Mussolinijeva odluka da povede svoj »paralelni rat«, bila je sračunata na izazivanje učinka u Hitlera i u saveznika da Italija ne želi igrati u ratu ulogu njemačkog satelita, već ravnopravnog sudionika.

U ljeto i jesen 1940. odlučivala se sudbina podunavskih i balkanskih zemalja u diplomatskim pregovorima i u vojnim pothvatima za podjelu interesnih sfera na tom području između Njemačke, Italije i SSSR-a. Uzimanjem Besarabije i proširivanjem svojih veza s Jugoslavijom i s Bugarskom sovjetska je vlada pokazala svoje zanimanje za Balkan, izjavljujući da je zainteresirana da se na tom području održi status quo. Uređenjem teritorijalnih pitanja između Rumunjske, Mađarske i Bugarske, Bečkom arbitražom (29. kolovoza 1940.) a pogotovu upućivanjem vojske u Rumunjsku, Njemačka je ne samo stavila pod svoj nadzor mađarsko žito i rumunjsku naftu nego se ispriječila daljem širenju sovjetskog utjecaja na Balkanu, suzbivši u isto doba Mussolinijeve težnje za ulogom u Srednjoj Europi, ograničavajući ih na Balkan. Hitlerov i Ribbentropov neuspjeh u razgovorima s Molotovim, u Berlinu (u studenom 1940.), da pridobiju SSSR za pretvaranje Trojnog u Četvorni pakt prijedlogom za takvu podjelu interesnih sfera da se pažnja Sovjetskog Saveza odvrati s Balkana prema Perzijskom zaljevu, Afganistanu i Mongoliji, te nekim ustupcima na Bosporu, pokazali su Hitleru da SSSR i nakon izvršenih promjena u istočnoj Europi u svoju korist ostaje zainteresiran za europska pitanja i za Balkan, pogotovu za Bugarsku, Dardanele i Finsku.[513] Idućeg mjeseca Hitler je dao konačne upute da se pripremi rat protiv SSSR-a za proljeće 1941., a sovjetska je vlada odlučila da prikriveno potpomaže otpor širenju njemačke prevlasti na Balkanu ponudom naoružanja Jugoslaviji.

JUGOSLAVENSKA SE VLADA PRIBLIŽAVA OSOVINSKIM SILAMA

Našavši se nakon poraza zapadnih sila i njihovih saveznika u Europi, osobito poslije brzog sloma Francuske, pred neposrednom opasnošću od fašističke Italije i Njemačke, vlada Cvetković-Maček traži izlaz u prihva-

---

513 Na sastanku u Salzburgu, Ribbentrop je izjavio Cincar-Markoviću da je Molotov tražio ne samo protektorat Sovjetskog Saveza nad Bugarskom, nego i proširenje Bugarske na štetu Jugoslavije i Grčke. (MIP Kr. Jugoslavije, K. Pov. br. 6687/1941., spomenuti Jukićev izvještaj, v. bilj. 505).

ćanju njemačke ponude da Jugoslavija ugovorno utvrdi svoje odnose s osovinskim silama.

U okviru opće ekspanzije i velikih pobjeda nacističke Njemačke i njezinog saveza s fašističkom Italijom, Jugoslavija se objektivno našla u veoma teškom položaju. Poslije priključenja Austrije (ožujka 1938.), kad je ekspanzionistički imperijalizam Trećeg Reicha prijeteći izbio na jugoslavenske granice, Hitler je u dvije-tri godine bez ozbiljnijeg otpora osvojio cijelu srednju i zapadnu Europu. To mu je omogućila kratkovidna politika zapadnih sila (njihova iluzionistička münchenska strategija davanja ustupaka radi umirivanja Njemačke), a i pogrešna procjena pragmatističke Staljinove politike Sovjetskog Saveza (pakt Hitler-Staljin, sudjelovanje u podjeli Poljske, te anektiranje baltičkih zemalja i Besarabije i Bukovine, te rat protiv Francuske). Podjarmljivanjem i razbijanjem ČSR i Poljske, senzacionalnom pobjedom nad Francuskom i zaposjednućem Belgije, Nizozemske, Danske i Norveške, Hitler je razbio versailleski poredak u Europi, oborio prozapadne vlade i uspostavio pronjemačke »kvislinške« režime u svim tim zaposjednutim zemljama. Poslije sloma Francuske, u drugoj polovici 1940., porastao je utjecaj i pritisak Njemačke na podunavske i na balkanske zemlje. Francuska je nestala s europske pozornice kao velesila, Britanija se grčevito borila za samoodržanje na svojim otocima, a SAD još nisu bile napustile politiku izolacionizma od europskih sukoba, a nisu bile čak još ni spremne pružiti europskim državama pomoć u naoružanju. Hitleru su ubrzo, u tijeku 1940., pomoću pronjemačkih i profašističkih režima pale u ruke i Mađarska i Bugarska, koje su pristupile naci-fašističkom bloku, a ulazak njemačke vojske u te zemlje označio je kritične trenutke u stezanju obruča oko Jugoslavije.

Tako se nad Jugoslavijom nadvila neposredna ratna opasnost. Na njezinim granicama bijahu ne samo dvije trenutačno najmoćnije sile Europe, kojih je imperijalizam oduvijek ugrožavao južnoslavenske zemlje, već su se i ostale susjedne države, osim Grčke, našle u njihovu agresorskom taboru. Hitlerova je Njemačka bila na zenitu svoje moći, krojeći suvereno kartu i sudbinu europskih država, a Mussolini se tek spremao da proširi svoju imperiju osvajanjem Balkana. Navala fašističke Italije na Grčku (28. listopada 1940.) bila je uvod u osovinsko osvajanje Balkana i u potpuno staregijsko okruženje Jugoslavije.

Napadaj na Grčku Mussolini je popratio i demonstracijom sile protiv Jugoslavije: talijanska je avijacija nadlijetala jugoslavenski teritorij i u dva navrata (5. i 6. studenog 1940.) bombardirala Bitolj. Jugoslavensko krun-

sko vijeće (knez Pavle, predsjednik vlade Cvetković, ministar vanjskih poslova Cincar-Marković, ministar rata general Nedić i ministar dvora Antić, te načelnik generalštaba general Kosić) nije bilo jednodušno u ocjeni što da poduzme Jugoslavija, ali se suglasilo da se ne može boriti protiv Italije i Njemačke zajedno. Bojeći se posljedica za položaj Jugoslavije u vojnom i u ekonomskom pogledu, ako bi Solun pao u ruke Italije, jugoslavenskom vojnom izaslaniku u Berlinu pukovniku Vauhniku dana je zadaća da ispita držanje Njemačke, ako bi Jugoslavija zaposjela Solun.

Ratni uspjesi Njemačke i suvereno nametanje njezine volje europskim državama izazvali su u Jugoslaviji povećanu aktivnost profašističkih i pronacističkih struja, separatističkih pokreta, njemačke i mađarske nacionalne manjine i svih drugih petokolonaških elemenata, ali i demoralizaciju u samim redovima vladajuće buržoazije. Mnogi državni, političko-upravni i vojni dužnosnici, fascinirani njemačkim pobjedama i snagom njezine oružane sile, izgubili su povjerenje u politiku neutralnosti što su je vodili Pavle i Cvetković-Mačekova vlada. Za razliku od vlade koja je računala sa savezničkom pobjedom na kraju rata, ali je u danoj situaciji smatrala da se Jugoslavija mora na vrijeme prilagoditi njemačkoj supremaciji da bi osigurala opstanak Jugoslavije u Hitlerovomu novomu europskom poretku, bilo je u državnim vrhovima i takvih koji su bili uvjereni u konačnu pobjedu osovinskih sila. Izražavajući takva shvaćanja, ministar je narodne obrane general Milan Nedić 15. listopada 1940. podnio strogo povjerljivi memorandum knezu Pavlu, predlažući da Jugoslavija zaposjedne Solun, pod izlikom da spriječi iskrcavanje i dolazak Engleza na Balkan i da pod svaku cijenu uredi svoje odnose s Njemačkom koja će izići pobjednicom iz ovoga rata.[514] Kako je zbog toga general Nedić (22. studenog 1940.) bio smijenjen s položaja i zamijenjen generalom Pešićem, za koga se znalo da je protuosovinski raspoložen, to je u Berlinu izazvalo produbljenje nepovjerenja u politiku kneza Pavla i Cvetković-Mačekove vlade.

Nepovjerenje Rima i Berlina prema neutralnoj politici Cvetković-Mačekove vlade zasnivalo se i na poznavanju činjenice da jugoslavenska vlada tajno potpomaže Grčku u ratu protiv Italije. Potkraj studenog 1940. predsjednik grčke vlade general Joannis Metaxas zamolio je kneza Pavla za dopuštanje da se na jugoslavenskom teritoriju organizira baza za opskrbu. Uz posebne mjere vlade u Grčku je putem poduzeća »Vistad« otpremljeno na stotine tona streljiva, ručnih granata i drugoga ratnog mate-

---

[514] V. Kljaković, Memoari generala Simovića, n. dj., nast. 11.

rijala, posredstvom turskog poslanstva u Beogradu adresirano na neku tursku trgovačku kuću u Carigradu (via Solun). U isto doba vlada je Cvetković-Maček odbila zahtjeve najprije talijanske, a zatim i njemačke vlade da dozvoli prolaz preko jugoslavenskog teritorija od 1.000 kamiona namijenjenog za opskrbu talijanske vojske u Albaniji.[515] Kao odgovor na takvo držanje jugoslavenske vlade, Njemačka je obustavila slanje aviona i drugog oružja, a iz Rima i Berlina čuli su se sve glasniji izrazi nezadovoljstva s politikom Cvetković-Mačekove vlade sa sve otvorenijim traženjem da izmijenjena situacija u Europi zahtijeva Stojadinovićev povratak u Jugoslaviji. To je i bio glavni razlog zašto je Stojadinović bio interniran i što je kasnije izručen Englezima (pošto su za njega u kneza Pavla intervenirale i njemačka i talijanska vlada i pošto je stalno istican kao najpopularnija ličnost za Jugoslaviju u okolnostima, kad i njoj ne preostaje drugo no suradnja s osovinskim silama).

Neuspjesi talijanske vojske u Grčkoj privremeno su ublažili težinu položaja Jugoslavije. Što više, iz Rima su stizale vijesti o sukobu između Mussolinija i načelnika generalštaba Badoglia. Talijanski vojni vrhovi i dvor pokazivali su namjere da poraz u Grčkoj iskoriste za obaranje fašizma i za zaključenje mira s Velikom Britanijom, u čemu bi i knez Pavle mogao igrati ulogu posrednika.

U situaciji nastaloj poslije početka talijanskog pohoda na Grčku i izbijanja suprotnosti u njemačko-sovjetskim odnosima Hitler se više nije zadovoljavao s njemu očigledno sumnjivom neutralnošću Jugoslavije, te je pojačao pritisak na jugoslavensku vladu da se konačno opredijeli za savez s Njemačkom. U njegovoj općoj strategiji bilo je od velike važnosti da prije rata sa SSSR-om raščisti situaciju na Balkanu. Budući da Italija nije mogla sama slomiti otpor Grčke i da je što više zbog pretrpljenih poraza u Grčkoj bila prisiljena moliti Hitlerovu pomoć, Njemačka je sâma postala odlučan čimbenik i za dalji razvitak događaja na Balkanu. Izdavši 12. studenog 1940. nalog za uporabu njemačke vojske protiv Grčke, preko Rumunjske i Bugarske,[516] Hitler je u isto doba poduzeo korake da položaj Jugoslavije raščisti diplomatskim putem.

Nakon dolaska njemačke vojske u Rumunjsku i Molotovljevih razgovora u Berlinu, sovjetska se vlada još jače okreće prema Balkanu. Međutim, posjet je Soboljeva Sofiji ostao bez rezultata, jer su kralj Boris i Bugarska vlada vidjeli mogućnost ostvarenja svojih teritorijalnih prohtjeva

515 J. B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj, 190-193; MIP Kr. Jugoslavije, spomenuti Jukićev izvještaj.

516 ND, XXVI., PS-444, 40-46.

u savezništvu s Njemačkom, a produbljivanje jugoslavensko-sovjetskih odnosa išlo je sporo, budući da su se obje vlade plašile da ne daju povod za neku akciju Njemačkoj.

Sa svoje je strane, vlada Kraljevine Jugoslavije nastojala izbjeći ratnu krizu neposrednim dodirom s Rimom i s Berlinom. Knez Pavle uputio je u Rim i u Berlin, kao svoje osobne izaslanike i dvorske pouzdanike V. Stakića i D. Gregorića.[517] U razgovoru je između Ciana i Stakića (11. studenog) iznijeta ideja saveza između Italije i Jugoslavije s dalekosežnim jamstvima na demilitariziranom Jadranu. Mussoliniju je u danoj situaciji išlo u račun da prihvati takvu ponudu, a Ciano je smatrao da to odgovara interesima Italije i u budućnosti.[518] Ideja o novom savezu s Italijom odbačena je u Beogradu, jer je ključ situacije držala u svojim rukama Njemačka.

Unatoč tome što u njemačkim ocjenama, Jugoslavija zbog njemačkih pobjeda, unutrašnjeg stanja i naoružanja svoje vojske, ne može biti onakav ratni čimbenik kakav je znatno manja Srbija bila u prvomu svjetskom ratu,[519] njezino je držanje u to doba od tolike važnosti za dalje njemačke ratne planove da je Hitlerova vlada bila spremna Jugoslaviji dati i ustupke, da bi je mirnim putem pridobila na suradnju. U razgovoru s Cianom u Salzburgu (18. studenog 1940.) Hitler je kao osnovu za sporazum s Jugoslavijom predložio Italiji tri točke: 1) jamstvo Osovine za granice Jugoslavije, 2) prepuštanje Soluna Jugoslaviji[520] i 3) demilitarizaciju Jadrana s jugoslavenske strane. Ako Italija prihvati takav sporazum, onda je Hitler bio siguran da će Jugoslaviju pridobiti za sebe, a to je od velike važnosti za dalje vođenje rata: Grčka će se afera brzo pretvoriti u najveći uspjeh Osovine; Jugoslavija će dobiti Solun, Bugarska izlaz na more, a Italija čitavu ostalu Grčku. Kad izgubi Grčku i kad Egipat bude ugrožen, Velika će Britanija praktički biti istjerana iz Sredozemlja.[521]

---

[517] O Gregorićevoj misiji u Berlinu govori opširno sam Gregorić u svojoj knjizi So endete Jugoslawien, Leipzig, 1943., te von Heeren u svojem brzojavu od 3. XI. 1940. (BA I., Nr. 795), a o Stakićevoj u Rimu sam Stakić u knjizi: Moji razgovori s Mussolinijem, n. dj., 80-88.

[518] »Oduvijek sam smatrao, da je napad na Jugoslaviju težak podvig, nekoristan za ciljeve buduće evropske ravnoteže. Vjerujem da bi nam bilo korisnije, da stvorimo čvrstu osnovu sporazuma između Italije i Jugoslavije nego li da u svoju kuću uvučemo jednu nevjernu i nestalnu masu kao što su Hrvati. Sporazum s Jugoslavijom za nas je povoljniji, bilo da nas budućnost povede pravcem protuturske, bilo pravcem protunjemačke politike« (Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 217, Izvaci iz Cianova dnevnika, n. dj., 168).

[519] Njemački izvještaj iz Beograda listopada 1939. (V. Kljaković, n. dj., nast. 10).

[520] Što se tiče »*interesa Jugoslavije u Solunu*«, u Berlinu je (na demarš što ga je 4. i 6. XI.. 1940. poduzeo prema uputama ministra vojnog M. Nedića jugoslavenski vojni ataše V. Vauhnik) jugoslavenskim predstavnicima stavljeno do znanja da Njemačka ne odbacuje takvo rješenje (B. Krizman, Hitlerov »Plan 25« protiv Jugoslavije, Zagreb, 1953. 139-155; M. Bulajić, Listajući dokumente, n. dj., Borba, XXVI./26. IX. 1961.).

[521] Tajni arhivi grofa Ciana, n. dj., 431-434.

Duce je bez rezerve prihvatio Führerove prijedloge u svezi s Jugoslavijom. U razgovoru sa Cianom u Beču (20. studenog) Hitler je visoko ocijenio kneza Pavla kao državnika, predlažući da se potaknu njegove težnje da zadrži vlast i nakon isteka namjesništva (za osam mjeseci). U okviru usklađivanja zajedničkog rada Hitler ponovno potiče da Mussolini poradi oko pridobivanja Jugoslavije na suradnju radi dovršenja vojne na Balkanu.[522] Mussolini je jamčenje jugoslavenskih granica i ustupanje Soluna uvjetovao pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu.[523]

Kad su Slovačka, Mađarska i Rumunjska već pristupile Trojnom ugovoru, Hitler se još uvijek odnosio prema Jugoslaviji s dosta obzira, uvjeravajući jugoslavensku vladu (u razgovoru sa Cincar-Markovićem u Berghofu, 28. studenog 1940.) da Jugoslavija može zadobiti siguran položaj, uz pune njemačke garancije (i u odnosu na Italiju), a i izlaz na Egejsko more, ako potpiše sporazum o nenapadanju s Italijom i s Njemačkom. U isto doba skrenuo je pažnju jugoslavenskoj vladi da se kloni bilo kakvih prisnijih odnosa sa SSSR-om.

Jugoslavenska je vlada u svom memorandumu od 7. prosinca 1940. izrazila spremnost da s vladom Reicha i Italije povede razgovore za potpisivanje sporazuma o nenapadanju. Hitler je u međuvremenu povećao svoje zahtjeve. U odgovoru Ribbentrop saopćava jugoslavenskoj vladi u ime Führera (22. prosinca) da zaključenje ugovora o nenapadanju ne bi zadovoljilo zahtjeve za jačanje jugoslavenskih odnosa sa silama Osovine, te predlaže u ultimativnom tonu da »još uvijek ostaje otvoreno pitanje« pristupa Jugoslavije Trojnom paktu.[524] Hitler tada nije imao namjeru da

---

[522] U pismu Mussoliniju od 20. XI. 1940. Hitler piše: »... b) Moramo poduzeti sve moguće da pažnju Rusije odvratimo od Balkana i da je skrenemo prema Istoku; c) Moramo nastojati da dođemo do nekog sporazuma s Turskom, da tako otklonimo turski pritisak na Bugarsku; d) Moramo nagovoriti Jugoslaviju da promijeni svoju sadašnju politiku i zainteresirati je za stvarnu suradnju s nama, da bi riješili grčko pitanje. Bez garancija s jugoslavenske strane uzaludno je pokušati operacije na Balkanu. One bi bile osuđene na neuspjeh; e) Mađarska mora odmah dopustiti tranzit znatnih njemačkih snaga u pravcu Rumunjske; f) Rumunjska mora primiti to pojačanje od njemačkih trupa, prikazujući ga kao pojačanje svoje vlastite obrane.
– Duce, spreman sam da premoćnim snagama odgovorim na eventualni pokušaj Engleza da osnuju u Trakiji znatniju bazu, i to ću učiniti »puklo kud puklo«. Ipak sam prisiljen da sa žalošću priznam da je svaka kampanja na Balkanu nemoguća prije ožujka. Svaki pritisak ili prijetnja protiv Jugoslavije bili bi sada potpuno uzaludni, jer srpski generalštab zna jednako tako dobro kao mi da je svaka oružana akcija nemoguća prije ožujka. Moram stoga nastojati, da Jugoslaviju pridobijemo za našu stvar drugim sredstvima«. (Tajna pisma Hitler-Mussolini 1940.-1943., Zagreb, 1953., 25-32).

[523] Duce je (22. XI. 1940.) odgovarajući Führeru, između ostalog napisao o Jugoslaviji: »Ovaj je adut još važniji u današnjoj situaciji. Spreman sam da pod izvjesnim uvjetima garantiram njene sadašnje granice i da Jugoslaviji ustupim Solun; a) ako Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, b) ako demilitarizira jadransku obalu; c) ako se njena intervencija predvidi tako da jugoslavenske snage stupe u akciju tek kad Grci dobiju prvu lekciju, koju će dati Talijani« (Tajna pisma, Hitler-Mussolini, n. dj., 32-34).

[524] Dokumenti njemačkog ministra vanjskih poslova (Bulajić, Listajući dokumente, n. dj., *Borba*, 27. i 28. IX. 1961.).

Jugoslaviju napada, ali je iskorištavao njezin nezavidan položaj i htio obećanjima i diplomatskim pritiskom postići maksimum.[525] U okviru žive diplomatske aktivnosti u to doba dolazi i do dva tajna sastanka između kneza Pavla i Hitlerova zamjenika maršala Göringa (prosinca 1940. i siječnja 1941.) na kojima ja navodno, osim Soluna, Pavlu nuđena i potpora da sam preuzme prijestolje u Jugoslaviji.[526]

SVE NAPETIJE POLITIČKE PRILIKE U KR. JUGOSLAVIJI

U okolnostima sve odlučnijega njemačkog pritiska na Jugoslaviju dolazi u Beogradu 12. prosinca 1940. do potpisivanja jugoslavensko-mađarskog Pakta o vječnom prijateljstvu, kojemu su obje vlade pridavale veliko značenje. Regent Horthy i predsjednik vlade Teleky predložili su tako zvučan sporazum Jugoslaviji da bi se laganije odupirali daljim zahtjevima Njemačke i da bi posredstvom Jugoslavije imali otvoren prozor prema zapadnim silama, a mađarski ministar vanjskih poslova grof Czaky obrazlagao je taj sporazum pronjemačkim stanovištem, naime, da se time pridonosi sprečavanju proširenja rata u Podunavlju i na Balkanu protiv Njemačke. Njemačka je ponovno primila zaključenje pakta, vjerujući da se njime proširuje utjecaj na Jugoslaviju i sređuju prilike u Podunavlju i na Balkanu, kako u odnosu na opasnost od »boljševizma« tako i zbog mogućnosti da bi Italija mogla klonuti. Rim je primio potpisivanje tog pakta hladno, a Bugari nisu krili svoje nezadovoljstvo. Jugoslavenska je vlada smatrala da zaključenjem Pakta o vječnom prijateljstvu s Mađarskom, koja je uvijek imala revizionističkih zahtjeva prema Jugoslaviji, učvršćuje položaj svoje zemlje, da time pokazuje dobru volju prema Njemačkoj i udaljuje ratnu opasnost od svojih granica.

---

525 U novoj direktivi za napadaj na Grčku (Pothvat Marita) od 13. XII. 1940. predviđalo se angažiranje njemačke vojske preko Rumunjske i Bugarske (ND, XXVII, PS-2541, 336-338), a u pismu Mussoliniju od 31. XII. 1940., premda ocjenjuje da »Jugoslavija oprezno dobiva u vremenu«, Hitler piše: »Budu li povoljne okolnosti, moglo bi se dogoditi da s nama zaključi pakt o nenapadanju, dok za sada nema izgleda da bi uopće pristupila Trojnom paktu. Nemam namjeru da pokušam da dobijem od nje nešto više prije nego što uspjesi na bojnom polju ne poprave psihološku klimu«. (Tajna pisma, Hitler-Mussolini, n. dj. 38-44).
Na interesiranje talijanskog ambasadora u Berlinu, 9. I. 1941., odgovara von. Weizsäcker da razgovor s Jugoslavenima stagnira, ali da će jugoslavenska vlada vjerojatno živnuti kad se opće kretanje na Balkanu bude ocrtavalo jasnije nego danas (F. Tuđman, Okupacija i revolucija, n. dj., 44).

526 V. Kljaković, Memoari generala Simovića, n. dj. nast. 13.

U početku 1941. zaplet događaja dovodi Jugoslaviju u sve ozbiljniji škripac. Njemačka je prebacila preko Mađarske u Rumunjsku nove velike sastave svoje vojske. Predsjednik bugarske vlade Filov odlazi na razgovore u Beč i u Salzburg; u Tursku dolazi britanska vojna misija, a priprema se i dolazak britanskih četa u Grčku. Na prijedlog predsjednika Roosevelta kongresu SAD o pomoći Velikoj Britaniji i savezničkim zemljama putem »Lend-Lease« programa, s njemačke strane dolazi odgovor u obliku novog njemačko-sovjetskoga ekonomskog ugovora. Svijet je iznenađen dimenzijama sporazuma kojim se Staljinova vlada obvezala da isporuči Hitlerovoj Njemačkoj goleme količine pšenice, nafte i drugih sirovina. Njemačka, koja je time osigurala opskrbu svojeg ratnog stroja, uspavljujući ujedno sovjetsku vladu, iskorišćuje zaključenje tog ugovora u političko-propagandne svrhe, umanjujući značenje učinka angažiranjem SAD na strani usamljene Velike Britanije i Grčke. Odnosi Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom nisu ispunili očekivanja o dobivanju pomoći u naoružanju, što više Jugoslavija nije mogla računati tada ni na javnu diplomatsku potporu Moskve. Iz razgovora s Višinskim jugoslavenski je poslanik u Moskvi zaključio da će SSSR pustiti mirno da njemačka vojska uđe u Bugarsku, unatoč tome što Bugarsku i crnomorske tjesnace smatra svojom interesnom sferom, ali će svoj utjecaj na tom području, uključujući Rumunjsku i dalje prema Mađarskoj ostvariti tek po porazu Njemačke.[527] Da Jugoslavija mora računati s takvom situacijom vidjelo se i po tome što se sovjetski poslanik Plotnjikov, po odlasku na referat u Moskvu, više nije vratio u Beograd. Sastanak Hitlera i Mussolinija i njihovih glavara oružanih sila, sredinom siječnja u Berchtesgadenu, nagovještavao je nove pothvate s osovinske strane upravo na Balkanu.

U takvim se prilikama vodi završna faza diplomatske bitke za balkanske zemlje i za Jugoslaviju, sada uz puno zauzimanje i vlade SAD.

U vladajućim vrhovima Jugoslavije, posebno u vojsci i u oporbenim strankama, bilo je uvijek veoma utjecajnih prozapadnih strujanja koja su se protivila svakom vezivanju za Osovinu, odbacujući prijedloge o bilo kakvom paktu bez obzira na stvarnu situaciju u Europi i na trenutačnu bezizglednost pložaja osamljene Jugoslavije. Te su struje podupirale Velika Britanija i SAD, a njihovi su se pobornici pozivali na široko antifašističko raspoloženje javnosti. Velika Britanija i SAD vršile su i neposredan pritisak da zadrže Jugoslaviju na svojoj strani. Winston Churchill zaprijetio je posljedicama pogubnim po Jugoslaviju nakon rata, ako

527 Izvještaj M. Gavrilovića o razgovoru s A. Višinskim 8. II. 1940. i njegovi zaključci o držanju SSSR-a prema njemačkim akcijama na Balkanu (V. Kljaković, Memoari generala Simovića, n. dj., nast. 14-15).

vlada pristupi Trojnom paktu, a slično upozorenje dao je knezu Pavlu i predsjedniku vlade Cvetkoviću i naročiti izaslanik predsjednika Roosevelta pukovnik William J. Donovan. To su bili razlozi zbog kojih se Cvetković-Mačekova vlada nastojala oduprijeti njemačkom pritisku za pristupanje osovinskom paktu, usprkos tome što je ocjenjivala da to može izazvati fašističku agresiju.

Odgovarajući na pokušaje Anglo-Amerikanaca da učvrste svoje saveznike na Balkanu, obećavajući i iskrcavanje svojih četa u Grčkoj, Hitler je (31. siječnja 1941.) zaprijetio da će poći na Engleze, gdje god se oni pojavili na europskom kontinentu.

U tijeku veljače 1941. knez Pavle i njegova vlada, posredstvom tajnih razgovora V. Stakića s Cianom i Mussolinijem, ispituju mogućnost da bi se mogli othrvati njemačkoj pogibiji i zahtjevu za pristupanje Trojnom paktu većim osloncem na Italiju. Mussolini, priklliješten neuspjehom u Grčkoj, nudi sklapanje talijansko-jugoslavenskog saveza, obećavajući Jugoslaviji Solun »što je od bitne važnosti za srpske interese« i moleći razmjenu »jugoslavenskog stanovništva u Istri za albansko« u Jugoslaviji, čime bi mogli »posrbiti Kosovo« koje »za Srbe ima toliku istorijsku i nacionalnu važnost«. Knez Pavle nije prihvatio te prijedloge, jer je ocjenjivao da Osovina još nije dobila rat, a niti je takav savez ulijevao povjerenja kako s obzirom na Mussolinija tako i s obzirom na Njemačku.[528]

Na sastanku sa Cvetkovićem i Cincar-Markovićem, u Berghofu 14. veljače 1941., Hitler je odbio jugoslavenski prijedlog o stvaranju bloka balkanskih država, koji bi sačinjavale Jugoslavija, Bugarska i Turska, a koji bi britansku vladu imao privoljeti da odustane od intervencije u Grčkoj.

Hitler je odbacio i Cvetkovićev prijedlog da se zbog unutrašnjih jugoslavenskih razloga zadovolji bilateralnim ugovorom o prijateljstvu između Jugoslavije i Njemačke, izjavivši da je za Jugoslaviju posljednja prilika njezino brzo pristupanje Trojnom paktu.[529] Ustrajući na svom zahtjevu, Hitler je uvjeravao jugoslavensku vladu da pristupanjem Trojnom paktu Jugoslavija učvršćuje svoj položaj prema Italiji, kojoj u tom slučaju ne treba dati nikakve ustupke, jer je on može natjerati da primi obvezu o poštivanju sadašnjih jugoslavenskih granica.

U međuvremenu, u Ankari je 17. veljače 1941. potpisana tursko-bugarska deklaracija o nenapadanju. To je bio dokaz da je Saradžogluova vlada napokon prihvatila tezu njemačke politike koju je vješto zastupao u

---

528 V. Stakić, Moji razgovori s Musolinijem, n. dj., 88-105 i 108-117.

529 BA, I., Nr. 70, 23. I.; Nr. 148, 8. II.; Nr. 56, 14. II. 1941.

Ankari von Papen, da Turska može ostati u savezu s Velikom Britanijom, ali da treba prihvatiti njemački novi europski poredak, što je bio put isključenja svakog očuvanja engleskog utjecaja na Balkanu. Bugarsko-turskom deklaracijom Njemačka je osigurala tursku neutralnost u okviru svojih priprema za intervenciju protiv Grčke i za pritisak na Jugoslaviju.

U završnoj fazi diplomatske borbe za Balkan u pregovore se uključio i sam britanski ministar vanjskih poslova Eden, koji je u pratnji načelnika imperijalnog štaba Sir Johna Dilla (stigavši preko Kaira u Atenu 24. veljače, u Ankaru 26. veljače i ponovno u Atenu 2. ožujka 1941.), pregovarao s predstavnicima jugoslavenske vlade i s britanskim ambasadorima u Moskvi (Crippsom) i u Beogradu (Campbellom). Knez Pavle primio je posebne poruke od britanske vlade i od engleskog dvora, ali je jugoslavenska vlada zamolila Edena da odustane od namjeravanog posjeta Beogradu, jer bi to još više otežalo položaj Jugoslavije u odnosu na Njemačku.

JUGOSLAVIJA PRISTUPA TROJNOM PAKTU

Edenova zauzimanja za stvaranje obrambenog bloka na Balkanu svršila su neuspjehom. Turska i Jugoslavija nisu pristale da priteknu u pomoć Grčkoj u slučaju njemačkog napadaja, jer nisu vjerovale da bi iskrcavanje malih britanskih snaga u Pireju moglo biti od odlučnijeg značenja. Na Edenov prijedlog da Turska i Jugoslavija izjave da će njemački napadaj na Solun smatrati kao *casus belli,* Saradžoglu je odgovorio da će Turska braniti samo svoj teritorij. Još za vrijeme Edenova boravka u Ankari, njemačke su čete prešle 1. ožujka iz Rumunjske u Bugarsku, a Filov je istog dana u Beču potpisao pristupanje Bugarske Trojnom paktu. Turska je ostala neutralna a položaj Jugoslavije postao je još kritičniji, našavši se u potpunom škripcu. Vlada SSSR-a, koja je pokazivala uzdržanu zainteresiranost za događaje na Balkanu, ograničila se u povodu ulaska njemačkih četa u Bugarsku na demanti da o tome nije bila obaviještena. U takvim prilikama Hitler je pozvao osobno Pavla, tražeći odluku. Na sastanku u Berchtesgadenu 4. ožujka knez Pavle je pokušao još sam nagovoriti Hitlera da se zadovolji neutralnošću Jugoslavije. Bilo je to iluzorno, Hitler je držao u svojoj ruci sve europske države (osim Velike Britanije i SSSR-a), Veliku Britaniju je već istisnuo sa Balkana di-

plomatski, pa je tražio da se i Jugoslavija napokon neodgodivo izjasni. Na Pavlovo ukazivanje kako narod Jugoslavije neće odobriti pristanak da Osovina može upotrijebiti njezin državni teritorij za vojne svrhe, Hitler je učinio ustupak da će izbaciti vojne odrede i da neće tražiti prolaz njemačkih snaga preko Jugoslavije, obećavajući joj ujedno vodeću ulogu na Balkanu u novomu europskom poretku protiv plutokracije i boljševizma.[530]

Nakon povratka u Beograd knez je Pavle sazvao sjednicu krunskog vijeća (6. ožujka 1941.) da donese konačnu odluku. Svi članovi Vijeća (tri namjesnika – Pavle, R. Stanković i I. Perović, predsjednik vlade Cvetković, ministar vanjskih poslova Cincar-Marković, ministar vojske P. Pešić, ministar dvora M. Antić, potpredsjednik vlade V. Maček, kao predstavnik Hrvata, i ministar F. Kulovec, kao predstavnik Slovenaca) izjasnili su se za pristupanje Trojnom paktu pošto su saslušali izlaganje Cincar-Markovića o vanjskopolitičkoj situaciji i generala Pešića o vojnom položaju, koji je zaključio da je pristupanje paktu »jedini spas«, jer se Jugoslavija u položaju u kakvom se našla, s onako slabo naoružanom vojskom i bez ikakve mogućnosti dobivanja pomoći – ne može braniti.[531]

Prije provedbe te odluke vlada je uputila u Grčku svog izaslanika da od britanskog zapovjedništva dobije obavještenje o mogućnosti pomoći za slučaj njemačko-talijanskog napadaja na Jugoslaviju. Budući da nije mogla računati s brzom djelotvornom pomoći od Velike Britanije i od SAD za slučaj osovinskog napadaja, jugoslavenska je vlada odlučila prihvatiti njemački ultimatum ocjenjujući da zemlja opkoljena i izložena napadima sa sviju strana ne bi mogla odolijevati agresiji ni dva mjeseca i da bi u ratu bila pregažena i razbijena.

Odluku Jugoslavije pokušali su spriječiti svojom intervencijom britanski premijer W. Churchill i predsjednik SAD F. D. Roosevelt. Roosevelt je u naročitim porukama Pavlu, Cvetkoviću i Mačeku, putem američkog poslanika Bliss-Lana, pozivao jugoslavensku vladu da ne poklekne pred nečasnim zahtjevima Osovine, upozoravajući da zemlje koje se ne odupru agresiji ne zaslužuju neovisnost niti mogu računati na pomoć SAD na kraju rata u mirovnim pregovorima. Churchill je isto tako uložio sav autoritet engleskog dvora i svoj osobni, ali je njihova akcija ostala bez rezultata. Budući da Velika Britanija i SAD Jugoslaviji nisu mogle pružiti nikakve stvarne garancije, a Hitler je na kraju pristao i na jugoslavenske zahtjeve o bajnim klauzulama ugovora i o njihovu djelomičnu

[530] J. B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 218.

[531] V. Kljaković, Memoari generala Simovića, n. dj., nast. 17.

objavljivanju u Jugoslaviji, krunsko je vijeće poslije tri sastanka (10., 14. i 20. ožujka) ostalo pri odluci i pristupanju Trojnom paktu, ocjenjujući da Jugoslavija nema uvjeta za otpor silama Osovine. U tijeku vijećanja namjesnik je Stanković iznio prijedlog da Jugoslavija unatoč bezizglednosti otpora prihvati simbolični rat na sjeveru i zapadu, s tim da se dio vojske na jugu, po primjeru iz prvoga svjetskog rata i po primjeru De Gaulla, priključi britanskim i grčkim snagama u Grčkoj i da se tako osigura budućnost Kraljevine Jugoslavije, kad se bude ponovno krojila karta Europe. Budući da se tom prijedlogu osobito protivio general Pešić, krunsko je vijeće ostalo jednoglasno pri zaključku da je trenutačno jedini izlaz u potpisivanju Trojnog pakta. Na vrhuncu krize Pavle je obavijestio o odluci krunskog vijeća patrijarha Srpske pravoslavne crkve Gavrila i šefove srbijanskih oporbenih stranaka M. Grola, M Trifunovića i P. Živkovića, od kojih su ga neki, isto kao i general Simović, zapovjednik zrakoplovstva, upozorili da bi pristup Trojnom paktu mogao izazvati državni udar. U istom smislu djelovao je i britanski poslanik Campbell, koji je čak poručio Mačeku da će potpisivanje Trojnog pakta toliko pojačati nepopularnost kneza Pavla i vlade Cvetković-Maček u srpskom narodu da to može izazvati državni udar, a knežev pad može povući za sobom i rušenje srpsko-hrvatskog sporazuma.[532] Unatoč svemu, ne uzimajući ozbiljno opasnost od nagoviještene pučističke akcije, a pod pritiskom njemačkog ultimatuma koji je isticao 23. ožujka u ponoć, namjesništvo i vlada ostaju pri odluci, te predsjednik vlade Dragiša Cvetković i ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar-Marković putuju u Beč, gdje ih dočekuje jugoslavenski poslanik u Berlinu dr. Ivo Andrić, i gdje 25. ožujka 1941. u dvorcu Belvedere, u Hitlerovoj i Ribbentropovoj nazočnosti, potpisuju protokol o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.

Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu bilo je za sile Osovine veliki uspjeh. Iako su fašističke sile, osobito Italija, imale u odnosu na Jugoslaviju i veće imperijalističke zahtjeve, trenutačno im je odgovarao takav rasplet događaja, jer im je prijateljsko stanovište Jugoslavije omogućivalo brzo slamanje otpora Grčke, uključivanje Balkana u Hitlerov novi europski poredak i bez gubljenja vremena bezbolno proširenje svoje materijalne baze za dalje vođenje rata protiv zapadnih sila, a uskoro i protiv SSSR-a.

Sa svoje je strane jugoslavensko državno vodstvo smatralo da potpisivanjem Trojnog pakta spašava Kraljevinu Jugoslaviju od neizbježne

---

532 MIP Kr. Jugoslavije, K. Pov. br. R. 6687/1941. spomenuti Jukićev izvještaj, v. bilj. 505.

katastrofe i komadanja, a ujedno zadržava mogućnost da u kasnijem razdoblju rata, u povoljnijoj situaciji, prijeđe na stranu saveznika. Takva politika zasnivala se na procjeni da Jugoslavija mora lavirati dok ne dođe do njemačko-sovjetskog obračuna, za koji se znalo da neminovno predstoji, da bi onda možda i stupila u rat, kad se promijene odnosi snaga, računajući s napoleonskom Hitlerovom sudbinom u Rusiji, s ulaskom SAD u rat, primjerom Italije iz prvoga svjetskog rata, držanjem Mađarske, Rumunjske i Bugarske, pa i Turske i Švedske u sadašnjem ratu, što su sve bili primjeri uzimani kao opravdanje da su male države prisiljene vladati se prema okolnostima.[533] Dovedeno u bezizgledni škripac razvojem međunarodnih prilika, a suočeno s oštrim nacionalnim i klasnim unutrašnjim suprotnostima i nestabilnošću unutrašnjeg poretka, državno vodstvo monarhističke Jugoslavije nije vidjelo drugog izlaza do kapitulacije pred diktatom Trećeg Reicha.

U odnosu na vlade Velike Britanije i SAD, koje su koristile sva sredstva uvjeravanja i pritiska da spriječe pristup Jugoslavije Trojnom paktu, knez Pavle i Cvetković-Mačekova vlada iznosili su kao opravdanje da ih na takvu odluku prisiljava beznadni položaj u kojem se našla Kraljevina Jugoslavija i nužnost pridržavanja principa realizma u državnoj politici. Državno je vodstvo Kraljevine Jugoslavije smatralo, štoviše, da za sporazum s Hitlerom Njemačka ima, zbog objektivnih okolnosti, više moralnih opravdanja i jačih državno-političkih razloga no što su ih imale Francuska i Velika Britanija za svoju münchensku politiku 1938. i SSSR za sklapanje pakta s Hitlerom 1939., kad Njemačka još nije bila takva sila, niti je vladala čitavom Europom. Jugoslavenska se vlada smatrala bespomoćnom prema njemačkom ultimativnom zahtjevu, pa je pristala na diplomatske ustupke, da bi izbjegla sudbinu Čehoslovačke, Poljske ili Francuske i drugih odvojenih i zaposjednutih zemalja i dobila na vremenu. Potpisivanje Trojnog pakta izgledalo je kraljevskoj vladi kao najpovoljnije privremeno rješenje diktirano takvim objektivnim okolnostima kao što su: geografsko okruženje Jugoslavije od osovinskih sila, nemoć da se odupre fašističkoj agresiji zbog nespremnosti vojske za moderan rat i zbog razjedinjenosti naroda, a na kraju i zbog nepostojanja bilo kakvih izgleda za neposrednu savezničku pomoć. Jugoslavenska se vlada povo-

---

533 Iz bojazni da Njemačka i Italija ne iskoriste pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu da bi u Jugoslaviji dovele na vlast proosovinski režim, knez Pavle i vlada Cvetković-Maček, izručili su Stojadinovića Englezima onda (18. III. 1941.) kad je već zapravo bila pala odluka o potpisivanju Trojnog pakta.

dila i primjerom Švedske da su male zemlje u sudaru velikih sila prisiljene i kompromisom braniti svoju neutralnost i neovisnost.[534]

Vlada Cvetković-Maček pridržavala se politike neutralnosti dok je postojala kakva-takva ravnoteža snaga na Balkanu, ali kad je ulaskom njemačke vojske u Rumunjsku i u Bugarsku izgubila svaki oslonac na takvu politiku, ona je poklekla pred silom da bi nesređenoj zemlji sačuvala mir i spriječila njezino komadanje u fašističkoj agresiji, čekajući dalji razvitak drugoga svjetskog rata.[535]

Za pristupanje Trojnom paktu Jugoslavija je od sila Osovine dobila i neke znatne ustupke, kakve Njemačka nije učinila drugim europskim državama, koje su prije Jugoslavije potpisale Trojni pakt (Mađarska, Slovačka, Rumunjska, Bugarska). Uz protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, njemačka se vlada u posebne tri note obvezala: prvo, da će za sve vrijeme poštovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije; drugo, da vlade sila Osovine neće u tijeku ovoga rata tražiti od Jugoslavije da dopusti prolaz ili transport vojske kroz jugoslavenski državni teritorij i treće, da Italija i Njemačka sa svoje strane neće od vlade Jugoslavije zahtijevati vojnu pomoć.

Takve obveze prema Jugoslaviji, kojima je Njemačka (također u ime Italije) jamčila njezin integritet i neovisnost, svjedoče od kolike je važnosti bila dobrovoljna suradnja Jugoslavije za dalje ratne namjere Njemačke. Spremajući se za pohod protiv SSSR-a, pod ideološkim plaštem borbe za oslobođenje svijeta od »boljševičke opasnosti«, pakt s Jugoslavijom bio je od njemačke strane i potez kojim je željela stvoriti privid o njezinoj spremnosti na mirnu suradnju. Njemačka je željela ne samo učvrstiti svoju prevlast na Balkanu i izbjeći rat s Jugoslavijom nego i dobiti njezinu prešutnu potporu i moralnu solidarnost u vođenju rata protiv SSSR-a.

---

[534] Švedska je, iako u povoljnijem geografsko-političkom i gospodarskom položaju, potpisala s Njemačkom sporazum o trgovini i o dopuštanju njemačkoga vojnog transporta preko švedskog teritorija, što švedskoj vladi nije bila zapreka da održava dobre odnose sa zapadnim savezničkim silama.

[535] Dok mnogi pisci i povjesničari u stranim zemljama iz jednog i iz drugoga ratnog tabora, osobito oni iz savezničkih zemalja koji su u povoljnijoj mogućnosti korištenja arhivskih izvora (i savezničkih i osovinskih sila) u analizi tog razdoblja jugoslavenske politike polaze od objektivne povijesne uvjetovanosti položaja u kome se našla Jugoslavija, dotle je u jugoslavenskoj povijesnoj literaturi to pitanje pretežno tumačeno jednostrano i u biti sve do sada ostalo nedovoljno istraženo. U isto doba, iz redova jugoslavenske emigracije pojavljuju se brojni političko-publicistički spisi, memoari i radovi što imaju i ozbiljnijih pretenzija, u kojima ponajviše sami sudionici događaja, ali i drugi razotkrivaju mnoge relevantne činjenice, osobito u žestokoj diskusiji oko ocjene historijske odgovornosti za odluke o Trojnom paktu i o puču, koje su imale sudbonosno značenje. To očito nameće i jugoslavenskoj historiografiji zadaću da se tim pitanjima pozabavi s dosljedno znanstvenog stanovišta.

VI.

DRŽAVNI PREVRAT 27. OŽUJKA 1941. I ANTIFAŠISTIČKI REVOLUCIONARNO-DEMOKRATSKI POKRET

BEOGRADSKI PREVRAT 27. OŽUJKA 1941.

Odluka državnog vodstva Kraljevine Jugoslavije (Pavlovog namjesništva, krunskog vijeća i vlade Cvetković-Maček) o pristupanju Trojnom paktu izazvala je u zemlji duboke potrese i događaje koji će biti od odsudnog značenja za dalju sudbinu Kraljevine Jugoslavije. U Beogradu je, nepuna dva dana poslije potpisivanja ugovora o pristupanju Trojnom paktu, noću 26./27. ožujka, vojnim pučem izvršen državni udar.[536] Svrgnuto je kraljevsko namjesništvo na čelu s knezom Pavlom, oborena vlada Cvetković-Maček i formirana nova, pučistička vlada generala Dušana Simovića, a za vrhovnoga državnog poglavara proglašen je malodobni kralj Petar II. Karađorđević, koji još nije bio navršio 18 godina, kad je po Ustavu imao stupiti na prijestolje.

U isto doba na političkoj pozornici pojavljuje se revolucionarno-demokratski pokret radničke klase i širokih pučkih slojeva pod vodstvom KPJ, ali u ožujskim događajima treba lučiti državni udar pučista od gibanja revolucionarno-demokratskog pokreta, jer su oni istvoremeno poveli borbu za obaranje politike Trojnog pakta i dotadašnjeg režima, svaki iz svojih posebnih pobuda i razloga.

Puč je pripremila i državni udar izvela jedna generalsko-časnička grupa, na izravan poticaj engleske obavještajne službe i diplomacije, a u suradnji i uz pomoć svih onih predstavnika srbijanskih političkih stranaka i Srpskog kluba što su bili nezadovoljni i unutrašnjom i vanjskom politikom kneza Pavla i Cvetković-Mačekove vlade. Puč je na drastičan način ponovno dokazao da je vojska u monarhističkoj Jugoslaviji neprestano

---

536 Dosada najiscrpniju monografiju u jugoslavenskoj historiografiji o tim događajima objavio je F. Čulinović pod naslovom »Dvadeset sedmi mart«, Zagreb, Historijski institut JAZU, 1965., 372 str. – međutim, ta je knjiga izašla kad je ovaj moj rad – kao disertacija – bio već završen. Čulinovićeva interpretacija tih događaja zahtjeva posebnu raspravu.

bila, ostavši i tada poslije srpsko-hrvatskog sporazuma ne samo sredstvom nego i djelatnim čimbenikom državne politike. Vojni vrhovi kraljevske vojske uporno su nastojali održati tradiciju one uloge u državnopolitičkom životu što su je imali u staroj Srbiji, osobito nakon ubojstva kralja Aleksandra i kraljice Drage Obrenović i dovođenja na prijestolje Karađorđevića 1903., pa dalje sve do najnovijeg vremena. U tu svrhu oni su se neprekidno pozivali na pozitivne tradicije i na ugled što ga je srpska vojska bila stekla, osobito u prvomu balkanskom i u prvomu svjetskom ratu. Hegemonistički su krugovi gradili svoju politiku na ulozi vojske u stvaranju Kraljevine SHS 1918., i neposredno poslije toga u slamanju narodnog otpora i osiguranja centralističko-hegemonističkoga državnog poretka, a njezina je uloga još i povećana 1929., kad je postala glavni oslonac za Aleksandrovu šestosiječanjsku diktaturu. Privremeno potisnuta iz političkog života, nakon Aleksandrove smrti i vraćanje na pseudoparlamentarni sustav (1935.-1938.), a pogotovu poslije hrvatsko-srpskog sporazuma 1939., ona će, u zaoštravanju unutrašnje i međunarodne krize oko Jugoslavije u drugomu svjetskom ratu, ponovno izbiti u prvi red državnim udarom od 27. ožujka 1941., koji će dati povod za fašističku agresiju što se završila kapitulacijom u travnju 1941. Dalja uloga toga nepomirljivoga hegemonističkog dijela kraljevske vojske nastavit će se kao sukobi časničko-generalskih grupa oko i s kraljevskom vladom u izbjeglištvu i kao akcija četničkog pokreta Mihailovićeve kraljevske vojske u »otadžbini« u doba okupacije NOB-a (1941.-1945.). Vojska je za sve to vrijeme, i onda kad nije bila u prvom planu, bila sredstvo u rukama dvora, kao protuteža parlamentarizmu i težnja političkih stranaka da one vode državnu politiku. Vojska je zbog »pozitivnih« tradicija i uloge čuvara državnog poretka i integriteta, bila uvažavana od srbijanskih građanskih stranaka kao glavno jamstvo za osiguranje centralističko-hegemonističkog sustava, ali je upravo zbog negativne uloge u političkom životu monarhističke Jugoslavije bila izložena kritici svih onih političkih snaga koje su bile nezadovoljne državnim uređenjem, a isto tako i stanjem i velikosrpskim duhom što su vladali u kraljevskoj vojsci. To su ujedno bili i glavni razlozi zašto monarhistička vojska, u kojoj je starješinski, časničko-generalski kadar u ogromnoj većini bio srpske nacionalnosti, nije uživala povjerenje svih onih nesrpskih naroda i narodnosti što su se u Kraljevini Jugoslaviji osjećali potlačenima i neravnopravnima.

Vojni vrhovi ili pojedine vojne klike, stalno su težili da igraju samostalnu ulogu u političkom životu države. Ta je nastojanja privremeno bio suzbio kralj Aleksandar, učinivši vojsku poslušnim oruđem krune. Da bi

to postigao, Aleksandra još kao regent, uz pomoć Pašićevih radikala, Solunskim procesom dao likvidirati (1917.) kolovođe zavjereničke organizacije *Ujedinjenje ili smrt* (poznate pod imenom *Crna ruka*), na čelu s pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem Apisom, koja je izvršila ubojstvo Aleksandra i Drage Obrenović, dovevši na vlast Petra I. Karađorđevića, i bila povezana s izvršiocima sarajevskog atentata na habsburškog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, a koja je sa svojim ciljevima o »ujedinjenju svega srbstva« imala velikog utjecaja na časnički kadar srpske vojske i znatan dio srpske javnosti. U pozadini solunskog procesa i tragične sudbine zavjerenika bilo je zapravo razračunavanje oko toga hoće li kruna ili Crna ruka zadržati kontrolu nad srpskom vojskom i imati odlučujuću riječ u unutrašnjoj i u vanjskoj politici. Aleksandar je bio kadar da učvrsti svoj kraljevski autoritet nad vojskom ne samo zbog toga što nije prezao od primjene krute sile, kao u slučaju likvidacije crnorukaca, i što je znao vješto koristiti korupcionaške metode, već i zbog toga što se mogao oslanjati i na popularnost dinastije Karađorđevića u srpskom narodu, na zasluge svoga oca, »narodnog kralja«, Petra I., te na svoje osobne zasluge stečene u balkanskim ratovima i u prvomu svjetskom ratu, što je zatim, u prvo vrijeme uživao potporu Radikalne stranke, što je šestosiječanjskom diktaturom ponovno uveo javno vojsku u politiku i, napokon, što je svojim autoritarno-apsolutističkim načinom vladanja postao, nakon Pašićeve smrti, neosporno priznati arbitar u vladajućim velikosrpskim vrhovima, a zatim i glavni nosilac režima diktature i okupljanja jugoslavenskih integralista i predstavnika nove velikosrpske financijske buržoazije oko dvora.

Nakon Aleksandrove smrti 1934. g. prilike se mijenjaju. Kao namjesnik, knez Pavle nije uživao Aleksandrov autoritet, pogotovu ne u vojsci, jer za nju osobno nije imao ratnih tradicija, a bio joj je tuđ i zbog svoga građanskog, nevojničkog mentaliteta i načina mišljenja i djelovanja. To je dovelo do neprestanoga pritajenog razdora između vojske i kneza Pavla, koji se toliko više povećavao koliko je politički razvitak pod namjesništvom pritiskivao vojsku u drugi red, a u njoj sve više jačale tendencije nezadovoljstva s Pavlovom unutrašnjom i vanjskom politikom, što će dostići svoj vrhunac u nesuglasnosti sa sporazumom o davanju autonomije Hrvatskoj kao uvoda u preuređenje čitave države, i otklonu pristupa Trojnom paktu. Budući da je u vojsci, zbog sastava njezina zapovjednog kadra, zbog tradicija i vladajućeg duha, još uvijek u potpunosti dominirala ideja da je ona pozvana da bude čuvar uloge jakog srpstva, kao tobože glavnog jamstva jugoslavenskoga državnog jedinstva, u njoj je raslo nezadovoljstvo s takvom politikom kneza Pavla i Cvetković-Mačekove

vlade, koja je dovodila do slabljenja hegemonističko-centralističkog poretka, unoseći sve veću neizvjesnost u vladajuće radove napuštanjem tradicionalne politike. Iz tih razloga u vojsci se stvorila zavjerenička časnička grupa koja se povezala s obavještajnim službama stranih sila i s hegemonističko-šovinističkim krugovima iz redova oporbenih stranaka i Srpskog kluba, na podlozi udruživanja snaga radi obaranja Pavla i Cvetković-Mačekove vlade.

Glavni zavjerenici u pripremanju puča bili su brigadni general Bora Mirković iz zapovjedništva jugoslavenskoga ratnog zrakoplovstva i profesor Radoje Knežević, nastavnik kralja Petra II. i jedan od prvaka Demokratske stranke. Mirković je svoju urotničku akciju otpočeo još 1938., nastojeći najprije pridobiti generala Milana Nedića, tadašnjega vojnog ministra, zatim zapovjednika garde generala Stankovića, te generala Bogoljuba Ilića, kasnijeg ministra rata u pučističkoj vladi. Na stranu pučista stao je i general Petar Živković. Generalu Dušanu Simoviću, kad je pristao na zavjereničku akciju, povjereno je da bude na čelu državnog udara, jer je za to bio najpogodnija osoba, budući da je kao načelnik generalštaba, a kasnije i zapovjednik zrakoplovstva bio dobro poznat i u vojnim i u civilnim redovima.

Pučisti su svojom zavjereničkom mrežom obuhvatili djelatne časnike iz mnogih posada u zemlji, stožer im je bio u zrakoplovstvu i u kraljevoj gardi, a osim najpoznatijih generala u njihovim redovima našao se i velik broj generalštabnih i mlađih časnika. Svoj pothvat pripremili su i posredstvom kluba rezervnih časnika u Beogradu,[537] a političku potporu imali su u redovima srpskih oporbenih stranaka, Srpskog kluba, Narodne obrane i Srpske pravoslavne crkve predstavnici kojih su još od kraja 1939. tražili od kneza Pavla Cvetkovićevo smjenjivanje i vodstva jugoslavenske vlade. Sastav jezgra pučističke vlade svjedoči da je u tim političkim krugovima bilo i intelektualno vodstvo državnog udara. Osim toga pučisti su imali gorljivih pristaša i u mnogim drugim granama državne uprave, uključujući i diplomaciju i redarstvene snage (žandarmeriju i policiju). Priprema državnog prevrata postala je u Beogradu javna tajna za političke i za diplomatske krugove.[538] U javnosti su ustrajno kružile glasine

[537] U tom klubu, u godini 1940. i 1941., češće viđeni gosti bili su britanski vojni ataše potpukovnik C. S. Clarke i zrakoplovni ataše potpukovnik A. H. Mac Donald (Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 254).

[538] Njemački ambasador u Beogradu von Heeren već je pri kraju 1940. predviđao ozbiljnu mogućnost da vojni vrhovi izvrše državni udar i smijene kneza Pavla, nezadovoljni njegovom politikom (BA I., brzojav Nr. 778, 25. X. 1940.). Ministar vanjskih poslova u Simovićevoj pučističkoj vladi Momčilo Ninčić i sam je obrazložio von Heerenu da je do prevrata došlo zbog »nepopularnosti kneza namjesnika Pavla i Cvetkovićeve vlade u vojsci«, te zbog »neznatne potpore što su je oni imali u srpskom narodu« (BA, I., Nr. 270 i 273, 27. III. 1941.).

da se »nešto mora zbiti« da bi se »spasila čast srpskog naroda«. Odluka državnog vodstva Jugoslavije o pristupanju Trojnom paktu nije, prema tome, bila uzrok, već samo povod za pučističku akciju, izlika koja im je dala moralno opravdanje za izvršenje svoje davnašnje ideje o potrebi zbacivanja Pavla i Cvetković-Mačekove vlade i uklanjanja prije svega njihove unutrašnje politike. Pučisti su sada pozvani na akciju od svojih engleskih pokrovitelja, a prikazivali su je kao izvršenje svoje patriotske i vojničke dužnosti. Potpisivanje Trojnog pakta oni su ocijenjivali izdajom starih saveznika i državnih interesa, jer bi to moglo ne samo omogućiti da se dovrši preuređenje države na federalističkim osnovama nego dati poticaja i separatističkim pokretima i izazvati razbijanje države, ili na kraju rata poslije savezničke pobjede, imati za posljedicu i kažnjavanje Jugoslavije zbog »nečasnog« držanja.

Pripreme za provedbu državnog udara tekle su u povoljnim političkim okolnostima za pučiste. Nezadovoljni pučki slojevi sve su oštrije zahtijevali promjene u smislu antifašističkoga revolucionarno-demokratskog programa što su ga ustrajno inicirali komunisti, a diplomatska i politička akcija britanske i američke vlade, te osobno Churchillovo i Rooseveltovo angažiranje da zadrže Jugoslaviju na strani demokratskih sila izazvali su u jugoslavenskoj javnosti jak psihološki učinak, koji je stalno održavan britanskom radio-propagandom, a osim toga pučisti su poticani i neposrednim djelovanjem britanske diplomacije i obavještajne službe. U Jugoslaviji je već od ljeta 1940. djelovala posebna organizacija (SOE)[539] za izvršavanje naročitih zadaća, a kad je njezin štab u Londonu doznao za odluku o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, dao je znak svojim ljudima u Beogradu da »upotrebe sva sredstva za dizanje revolucije«, uvjeren u uspjeh kad je sve »već prije dobro pripremljeno« novčano i politički za prevrat.[540] Što više, sam predsjednik britanske vlade W. Churchill i njegov ministar vanjskih poslova Eden dali su izravne upute i ovlaštenje svom poslaniku u Beogradu Campbellu da poduzme sve korake za promjenu jugoslavenske »vlade ili režima, čak i putem državnog udara«.[541]

---

539 »Special Operations Executive«, posebna služba stvorena Churchillovom pobudom pod vodstvom Hugha Daltona, laburističkog prvaka i ministra ratne privrede, sa zadaćom da potpiruje pokrete otpora i subverzije protiv osovinskih sila u Europi. (U SAD se takvim zadaćama bavila »United States Office of Strategic Services«.)

540 Fitzroy Maclean, Tito – A Study, New York, *Foreign Agfairs*, 28. (January, 1950.), 235; H. Dalton: Fateful Years, Memoirs 1931.-1945., London, Muller, 1957., 373-375; Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 242-243; R. Churchill; Daily Telegraph and Morning Post, Feb. 9, 1953., 6; B. H. Liddell Hart; Defence of the West, New York, 1950., 17; Hansard: Debates in Parlament 1941. – App. 2, Vol. 370, Col. 971.

541 V. Kljaković, n. dj., nast. 24, 25 i 26.

Zavjerenički plan i izvršenje državnog udara bili su posljedak poklapanja nastojanja britanske politike da pod svaku cijenu zadrži svoj utjecaj na Balkanu, te velikosrpskih političkih i vojnih vrhova da sačuvaju svoju hegemoniju u Jugoslaviji i eventualno još prošire na šire područje Balkana. U tom su cilju i jugoslavenska Narodna obrana i britanske službe snovale istodobno državni udar i u Bugarskoj, koji je imala provesti Zemljoradnička stranka radi približavanja a zatim i federativnog spajanja s Jugoslavijom, te izazivanje pobune u Albaniji i intervenciju Jugoslavije u njoj, što bi po davnašnjim nacrtima trebalo eliminirati Italiju s Balkana i dovesti do podjele Albanije između Jugoslavije i Grčke. Za oživotvorenje takvih planova za britansku tajnu diplomaciju vezali su se, poticani od nje, jer je to bilo u okviru tadašnje engleske strategije, mnogi ljudi iz jugoslavenske vojske i Narodne obrane, vodstvo Zemljoradničke stranke, ali isto tako i prvaci drugih stranaka (osobito se spominju: Miloš Tupanjanin i Milan Gavrilović, prvaci Zemljoradničke stranke; Miloš Trifunović, prvak Radikalne stranke; Srđan Budisavljević, prvak SDS; Milan Grol i Radoje Knežević, prvaci Demokratske stranke; Slobodan Jovanović, predsjednik Srpskog kluba, a u vojsci najvažniji su bili generali Mirko Mirković, Bogoljub Ilić, Dušan Simović, Mirko Kosić, te mnogi drugi za njih vezani časnici).[542]

Osim oslonca na Veliku Britaniju, politici koje su posve podredili svoju akciju, pučisti su nastojali osigurati potporu i Sovjetskog Saveza. Jedan od glavnih duhovnih vođa svesrpskog pokreta oko Srpskog kluba, djelatnošću kojega je idejno-politički bila pripremljena akcija pučista, Dragiša je Vasić održavao tijesne veze sa sovjetskim poslanikom u Beogradu Plotnjikovim, koji je navodno poticao namjere za uklanjanje kneza Pavla zbog njegova protusovjetskog držanja (istodobno Vasić je posredstvom Vladimira Ribnikara imao dodire i s predstavnicima revolucionarnoga komunističkog pokreta). Iznenadni odlazak Plotnjikova iz Beograda u Moskvu, uoči samoga državnog prevrata, objašnjava se nastojanjem sovjetske vlade da izbjegne bilo kakve veze s pučem da se ne bi pokvarili njezini prijateljski odnosi s Njemačkom.[543] Osim Vasićevim posredstvom, pučisti su vodili razgovore o potpori sovjetske vlade i vojske i posredstvom dr. Milana Gavrilovića, jugoslavenskog poslanika u Moskvi i vojnog izaslanika u Moskvi, pukovnika Žarka Popovića kojemu je maršal Šapošnjikov navodno predložio stalne veze između jugosla-

[542] Tajna četrdeset i prve. Jugoslavija u britanskim strogo povjerljivim dokumentima, prema izboru Filis Oti [Phillys Authy]; (NIN, 25. VI. 1972., br. 1120).

[543] Sovjeti, Britanija i Jugoslavija, DOJ, sv. 10, Paris, 1958., 13-14, 19.

venskog i sovjetskog generalštaba u svezi s akcijom obaranja jugoslavenske vlade čim pristupi Trojnom paktu.[544]

O pripremanju zavjere i o mogućnosti državnog udara bili su upozoreni i knez Pavle i Cvetković,[545] ali nisu ništa poduzeli, bilo iz osjećaja bespomoćnosti bilo zato što su se nadali da će svojim uvjeravanjima urazumiti savezničke vlade i unutrašnje protivnike da potpisivanje pakta nipošto ne znači izdaju saveznika, jer ga u tadašnjim odnosima snaga nalažu viši državni interesi. Maček, pak, naivno nije vjerovao u državni udar o kojemu se javno pričalo, smatrajući da će i u protivnika Pavlove i Cvetkovićeve politike morati prevladati osjećaj realnosti, te da neće poduzeti korak koji bi bio jednak državnom samoubojstvu.[546]

Budući da se u Beogradu 26. ožujka 1941. okupio Sveti sinod Srpske pravoslavne crkve, kojeg su velikodostojnici bili gorljivi protivnici potpisivanja pakta, knez je Pavle pokušao osobnom porukom, putem namjesnika dr. Stankovića, pridobiti patrijarha Gavrila da primiri episkope i druge članove sinoda, da barem otvoreno ne nastupaju protiv politike kraljevskog namjesništva i vlade. Jedino što je Stankoviću pošlo za rukom bilo je obećanje da će sinod saslušati izvještaj predsjednika vlade i ministra vanjskih poslova. Odbivši da još 26. ožujka primi Cvetkovića i Cincar-Markovića, patrijarh ih je pozvao pred sinod za sutradan 27. ožujka u 10 sati. Iz takvog neuobičajeno omalovažavajućeg odnosa prema poruci kneza namjesnika i prema predsjedniku vlade proizlazi pretpostavka da je Gavrilo vjerojatno znao za pripremanje puča.[547]

Jedan od prvih pučističkih apela narodu, nakon prevrata, bio je govor srpskog patrijarha na beogradskom radiju. U svom proglasu narodu, patrijarh je Gavrilo veličao udar kao ispunjenje zavjetne misli srpstva i pravoslavlja, koje je jedino stvorilo državu i koje će je jedino braniti i obraniti. Krajnje šovinistički sadržaj tog govora izazvao je toliko mučan dojam u redovima rodoljuba zabrinutih za sudbinu Jugoslavije da su ga ocjenjivali kao »ubojitije oružje od njemačkih tenkova«, jer svojom isključivošću potiče i izaziva rasulo.[548]

Saslušavši Cvetkovićev izvještaj, nakon njegova povratka iz Beča, knez je Pavle otputovao 26. ožujka na odmor u Sloveniju. Potpredsjednik

---

544 Isto, 19-20,; I. Krilov, Sovijet Staff Offricer, 61-62.

545 Njemački poslanik von Heeren javio je Berlinu da Simović u dosluhu s Englezima priprema puč, da vjeruje da Cvetkovićeva vlada zna što se sprema i da će biti u stanju spriječiti udar (BA I., Doc. 75; isp. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 254).

546 Autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem.

547 D. Gregorić, So endete Jugoslawien, n. dj. 164-165; Hoptner, n. dj., 256.

548 I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, n. dj., 303.

vlade Maček također je istoga dana, poslije Cvetkovićeva dočeka, otputovao u Zagreb. Prema tome, namjesništvo i vlada nisu očekivali nikakve izvanredne događaje: za njih kao da je situacija u zemlji bila mirna i redovna. Što više, ne pridajući važnost upozorenjima i demonstracijama do kojih je došlo dan prije u Kragujevcu i u nekim drugim mjestima, i ostajući slijepo i gluho za događaje koji su se već počeli zbivati, državno je vodstvo zaključilo da je poslije napora oko donošenja sudbonosne odluke o potpisivanju Trojnog pakta zaslužilo predah.

Prema pripremljenom planu pučisti su svoju akciju otpočeli 26. ožujka u 23,30 sati, a završili je 27. u 3,30 sati. Čitavi puč izvelo je nekoliko manjih vojnih jedinica,[549] bez ikakva otpora bilo drugih vojnih postrojbi, bilo redarstvenih snaga (žandarmerije i policije). Izašavši iz vojarne, čete su zauzele zgrade vlade, generalštaba i glavnih javnih ustanova. Čitavi državni udar prošao je bez ikakva incidenta i bez ijedne opaljene puške, osim što je poginuo jedan redarstveni stražar pri radiopostaji. Pučisti su uhitili članove vlade i neke vodeće političke ličnosti što se nisu slagale s prevratom. Objavivši putem radija (oko 6 sati), a zatim i u posebnim novinskim izdanjima proglas kralja Petra II. da je »u ovim teškim trenucima za narod preuzeo vlast u svoje ruke«, da je namjesništvo odstupilo, da se »vojska stavila na raspolaganje kralju« i da je mandat za sastav nove vlade povjeren generalu Simoviću, pučisti su istom tada prinudili članove kraljevskog namjesništva da potpišu ostavke i obavijestili kralja Petra o puču, a zatim se dali na posao oko utvrđivanja sastava i programa pučističke vlade.[550]

Obaranje Pavlova namjesništva i vlade Cvetković-Maček oduševljeno su pozdravili svi protivnici Trojnog pakta; ono je produbilo unutrašnju i međunarodnu krizu monarhističke Jugoslavije i stvorilo povoljne okolno-

---

549 Pučisti su pripremili za akciju jedinice iz divizije kraljeve garde: 2. i 18. pješačku pukovniju, 2. topničku pukovniju, konjaničku pukovniju, tenkovski bataljun, četu motoriziranog pješaštva i inženjersku četu, te 6. avio-pukovniju zrakoplovstva (V. Kljaković, Memoari generala Simovića, n. dj., nast. 27-30).

550 Knez Pavle doznao je za puč 27. ožujka ujutro u Zagrebu, gdje je zaustavljen njegov dvorski vlak i gdje mu je general Nedeljković, zapovjednik 4. armije prenio poruku da se vrati u Beograd. U Zagrebu, u banskim dvorima, knez Pavle je održao sastanak s Mačekom i sa Šubašićem, kojemu su bili nazočni i Košutić i Krnjević. Maček je preporučio knezu Pavlu da da uhititi generala Nedeljkovića i da za zapovjednika 4. armije postavi generala Marića, te da osloncem na vojsku u Hrvatskoj i u Sloveniji i na druge lojalne jedinice slomi pobunu neodgovornih u Beogradu. Pavle je odbio takav savjet, s obrazloženjem da bi takav čin sada njega stavio u položaj pobune protiv kralja, a i obitelj mu je bila u rukama pučista. Rezigniravši nad događajima, Pavle je odlučio napustiti zemlju, zatraživši odmah putem britanskoga generalnog konzula u Zagrebu dozvolu od britanske vlade da smije s obitelji otići u neku od zemalja Velike Britanije, preporučujući u isto vrijeme Mačeku da prihvati Simovićevu ponudu i da uđe u vladu, da bi mogao utjecati na događaje u interesu države (V. Maček, In the Struggle, n. dj., 206-219; autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem i s dr. B. Smoljanom).

sti za revolucioniranje političke situacije u zemlji, za aktivno nastupanje Komunističke stranke i za dalje privlačenje puka u antifašistički, revolucionarno-demokratski pokret koji je spontano nastajao baš u tim prevratničkim trenucima.

U Beogradu i u mnogim drugim gradovima u zemlji, osobito u Srbiji i u Crnoj Gori, došlo je 27. ožujka do većih manifestacija i demonstracija, u kojima je sudjelovalo mnoštvo različitoga političkog opredjeljenja, ali su se u njima najaktivniji pokazali komunisti. Stavivši se na čelo demonstranata, oni su svojim krilaticama usmjeravali i revolucionirali njegove zahtjeve. Osim nacionalnih i savezničkih zastava u demonstracijama se pojaviše i crvene zastave proletarijata, a uz opće patriotske krilatice »Živjela vojska«, »Dolje pakt«, »Branićemo zemlju«, »Bolje grob nego rob«, »Bolje rat nego pakt«, bilo je i mnoštvo takvih kao što su: »Živjela sloboda«, »Dolje fašizam«, »Beograd-Moskva – savez s Rusijom«, »Za demokratske slobode i narodnu vladu«, »Za mir i pakt sa SSSR-om«.[551]

Vijest o državnom udaru u Beogradu odjeknula je senzacionalno u svijetu. Vlade Velike Britanije i SAD pozdravile su prevrat s oduševljenjem, dajući najveću moralno-političku potporu Simovićevoj vladi, dok je vlada SSSR-a bila uzdržana. Predsjednik britanske vlade Churchill dao je još istog dana izjavu da je »Jugoslavija jutros našla svoju dušu«; predsjednik SAD Roosevelt uputio je poslanicu kralju Petru II., a britanski i američki tisak i radio-postaje ocjenjivale su prevrat kao događaj od povijesnog značenja, kao djelo hrabrosti naroda jedne male zemlje da se izloži ratu, iako mu se njemačke oklopne divizije već nalaze na granicama, radije no da se uključi u Hitlerov novi europski poredak.[552]

Kad je izvršila udar i proglasila se vladom, pučistička se skupina našla pred problemima što ih je izazvala prevratom, a kojima nije bila dorasla, niti je imala jedinstvena gledišta o vođenju dalje državne politike. Pučisti su tek nakon što je izvršen prevrat odlučivali, treba li se nova vlada opredijeliti za politiku rata ili za spasavanje mira, i kako odrediti svoju unutrašnju politiku s obzirom na to da je jedinstvo države po-

---

[551] CK KPJ je još u polovici ožujka, u doba pripremanja odluke o pristupu Trojnom paku, objavio proglas »Protiv kapitulacije – za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom«, (letak u AVII.) a PK KPJ za Srbiju, saznavši za odlazak Cvetkovića u Njemačku, izdao je 24. ožujka proglas, kojim se poziva narod da spriječi »Zločin izdaje«, traži »vlada nacionalne sloge i odbrane«, a završava riječima: »Sve za čast i slobodu! Čast i slobodu ni za šta!« (Isto).

[552] *Times, New York Times, New York Herald Tribune, Christian Science Monitor*, i dr. od 28. III. 1941. i narednih dana. Londonski radio povećao je svoje emisije za Jugoslaviju na jedanaest puta dnevno, veličajući junačke primjere iz starije srpske povijesti, iz balkanskih i iz prvoga svjetskog rata (usp. F. Čulinović, Dvadeset sedmi mart n. dj., 322-326).

novno bilo ugroženo samim obaranjem vlade »srpsko-hrvatskog sporazuma« (Cvetković-Maček). U zavisnosti od odgovora na ta pitanja trebalo je tražiti i sastav nove vlade. Sve je to govorilo da je puč, iako organizaciono dugo pripreman, izvršen brzopleto i politički nepromišljeno; da je bio zapravo avanturistički čin.

Glavni organizator puča general Mirković bio je za autoritativni režim i generalsku vladu. Simović je bio za »vladu nacionalnog spasa« i za mir, ako je ikako moguće. Tupanjanin, predsjednik Zemljoradničke stranke, koji je bio najtješnje povezan s britanskom obavještajnom službom, otklanjao je mogućnost mira (»Ovo je nacionalna revolucija iz koje mora izići nacionalni rat!«). Budući da se većina (Slobodan Jovanović, Milan Grol, Miša Trifunović, Petar Živković) izjasnila za mir, za ministra vanjskih poslova određen je Momčilo Ninčić, nekadašnji diplomat i ministar, koji je, bez obzira na to što je sa svojih 65 godina bio bolestan i gotovo potpuno gluh, po ocjeni pučista bio najpogodnija osoba da uvjeri Berlin i Rim da će Simovićeva vlada nastaviti politiku suradnje s osovinskim silama, posebno s Njemačkom.

MAČEKOV ULAZAK U SIMOVIĆEVU VLADU

S gledišta unutrašnje politike za Simovićevu pučističku vladu, u trenutku provedbe puča sastavljenu isljučivo od predstavnika vojske i srbijanskih političkih stranaka, bilo je od odsudnog značenja da obuhvati i predstavnike Hrvata i Slovenaca. Ako oni ne bi bili pozvani ili ako im ne bi bila ponuđena prihvatljiva osnova suradnje, za pučističku je vladu postojala bojazan da dođe do otvorenog rascjepa i do možebitnog izbijanja građanskog rata u zemlji. S obzirom na to da je pučističko vodstvo po svojem hegemonističkom sustavu dovodilo u pitanje sporazum o Banovini Hrvatskoj, za Simovićevu je vladu glavni problem bilo držanje Mačekova vodstva HSS-a, a zatim predstavnika Slovenije. Simović je u prvi mah pritvorio hrvatske ministre Šuteja, Torbara, Smoljana i Andresa, koji su bili u Beogradu, ponudivši im zatim ulazak u njegovu vladu. Oni su tu ponudu odbili, uvjetovavši je Mačekovim odobrenjem, koji se nalazio u Zagrebu. Maček je (27. ožujka prije podne) upravo konferirao s knezom Pavlom, kad mu je Simović telefonski ponudio da uđe u njegovu vladu kao potpredsjednik.

Da bi pridobio Mačeka za novu vladu, Simović ga je uvjeravao da njegova skupina u potpunosti odobrava sporazum iz 1939. i da je spremna ići dalje u davanju potpunije autonomije i većih prava Hrvatskoj, uzimajući u obzir sve Mačekove zahtjeve. Sa svoje je strane knez Pavle također podupro taj prijedlog, smatrajući da će sudjelovanje hrvatskih predstavnika ojačati autoritet Simovićeve vlade i jedinstvo zemlje u tim kritičnim danima. Maček je na to (27. ožujka) dao pristanak da u vladu uđu njegovi predstavnici (dotadašnji ministri Šutej, Torbar, Smoljan i Andres), a odluku o svom ulasku odložio je dok ne ispita situaciju i ne dobije određenije jamstvo. U tu je svrhu s Pavlom u Beograd uputio Šubašića, a u isto vrijeme poduzeo korake da se obavijesti o držanju njemačke vlade i vlada drugih država. Kad je na taj način dobio pristanak hrvatskih, a zatim i slovenskog predstavnika Kulovca, Simović je okupio i druge ličnosti iz gotovo svih srpskih građanskih stranka prozapadnih struja. To je omogućilo da se pučistička vlada sastavi na širokoj osnovi, kao koncentraciona vlada gotovo svih građanskih stranaka koje su bile u oporbi, a dijelom također i onih koje su bile u prijašnjoj vladi, pa prema tome u odnosu na inozemstvo i kao predstavnik svih naroda Jugoslavije.[553]

Maček, i poslije Šubašićeva povratka iz Beograda (29. ožujka), koji ga je izvjestio da Simovićeva vlada ostaje pri svim obvezama prethodne vlade, smatra puč neodgovornim činom koji je čitavu zemlju doveo u opasnost, te upućuje u Beograd još i Košutića, koji se vraća 21. ožujka i tek poslije toga Maček će donijeti odluku da i sam stupi u vladu.

Ribbentrop je 1. travnja poručio Mačeku posredstvom njemačkog konzula u Zagrebu Freundta i dopisnika DNB agencije Mittelhammera neka ni u kakvom obliku ne surađuje s novom vladom već da se »drži dalje od Beograda«.[554] Istog dana u Zagreb je stigao, radi uspostavljanja veze s hrvatskim prvacima i posebni njemački izaslanik Malletke, a zatim i dr. Edmund Veesenmayer, naročiti Ribbentropov opunomoćenik. Malletke je Mačeku službeno podnio njemački prijedlog da je »došlo vrijeme da odijeli Hrvatsku od Srbije«, tj. da osudi uzurpatorsku vladu u Beogradu i da proglasi neovisnu državu Hrvatsku, kako bi njemačke čete imale povoda za ulazak u Jugoslaviju. Maček je odbio taj prijedlog, sao-

---

553 Maček, In the Struggle, n. dj. 216-218.
Maček je sutradan 28. ožujka 1941. razgovarao s inž. M. Dörflerom iz Beča, zamolivši ga da mu prenese informacije o stavu njemačke vlade da bi se mogao ravnati kad bude zauzimao konačno stanovište prema beogradskim dogadjajima (BA I., zabilješka Heinburga u njemačkom ministarstvu vanjkih poslova od 28. III. 1941.).

554 Maček, n. dj., 220; J. B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 272.

pćivši njemačkom predstavniku da je odlučio ući u novu vladu, koja će potvrditi pristupanje Trojnom paktu, uvjeravajući ga da Njemačka nema razloga za rat protiv Jugoslavije.[555] Kako su pregovori s Mačekom završili bez uspjeha, Veesenmayer se povezuje sa separatističko-nacionalističkim predstavnikom u Zagrebu (Kvaternik, Tortić), koji Mačekovo držanje označuju izdajom, a Ribbentropa obavještava o negativnom ishodu pokušaja da Maček odustane od puta u Beograd.[556]

Za svoj ulazak u Simovićevu vladu Maček je Košutićevim posredstvom postavio slijedeće uvjete: 1) osnivanje krunskog vijeća koje bi se sastojalo od po jednog predstavnika Srba, Hrvata i Slovenaca, patrijarha Srpske pravoslavne crkve i zagrebačkog nadbiskupa Katoličke crkve, i bez suglasnosti kojega kralj ne bi smio donositi nikakve važnije odluke; 2) depolitiziranje Srpske pravoslavne crkve i poduzeti mjere za sprečavanje miješanja vojske u politiku, u budućnosti osnivanjem ratnog vijeća od civila ili postavljanjem građanske osobe za ministra obrane; 3) priznavanje hrvatsko-srpskog sporazuma od 26. kolovoza 1939., od vlade i od kralja, ali i proširenje prava Banovine Hrvatske, osobito potpunim izdvajanjem oružništva iz vojske i stavljanjem pod isključivu banovu upravu; i 4) izjavu vlade o priznanju pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu.[557]

Budući da je Simoviću bilo glavno dobiti Mačeka za dolazak u Beograd, on je prihvatio sve te uvjete. Nakon toga i razgovora s Košutićem, Krnjevićem i Šutejem, koji je također stigao iz Beograda, Maček je (3. travnja navečer) otputovao u Beograd, uputivši prethodno proglas narodnim zastupnicima i dužnosnicima HSS-a da je odlučio ponovno ući u zajedničku vladu kako bi poduzeo sve što može da se u posljednjem času spasi mir, a da će stečena prava Hrvatske Banovine biti ne samo osigurana nego i proširena. U tom proglasu Maček izričito poziva »da se svi vojni obveznici koji su pozvani na vježbu odmah i bezuvjetno pozivu odazovu« i da »općine učine sve da se udovolji zahtjevima« vojnih vlasti za upućivanje stoke, kola i opreme, s tim da za plaćanje jamče država i Banovina Hrvatska.[558]

Svoju odluku za ulazak u Simovićevu vladu, kad je od predstavnika njemačke vlade dobio upozorenje da predstoji neposredan napadaj na Jugoslaviju pošto mu je ponuđeno da proglasi »nezavisnu Hrvatsku«,

---

555 BA II, Nr. 41, 4. IV. 1941; Maček, n. dj., 221.

556 BA II, Nr. 43, 4. IV. 1941.

557 Autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem i dr. B. Smoljanom; Maček, n. dj., 219.

558 Prijepis proglasa u arhivu SUP-a SRH s napomenom: »proglas upućen odmah, a dr. Maček otišao u Beograd vlakom u 11 sati u noći«; autorova zabilješka iz razgovora s dr. J. Šutejem.

Maček objašnjava da je znao da više ništa ne može učiniti da se zemlja spasi od rata, ali da bi njegovo odbijanje da stupi u Simovićevu vladu izgledalo kao da opravdava Hitlerovu politiku i njegove planove, a budući je vjerovao da će Osovina izgubiti rat, nije htio da se hrvatski narod nađe na strani fašističkih sila, smatrajući da svoju politiku mora graditi na pobjedi zapadnih demokracija.[559]

Ulaskom hrvatskih i slovenskih predstavnika Simovićeva je vlada dobila značenje široke, reprezentativne koncentracione vlade.[560] Ali je ona bila odveć nejedinstvena s veoma oprečnim ocjenama o položaju Jugoslavije i o mogućnostima njezine politike u kritičnoj ratnoj situaciji.

SIMOVIĆEVA VLADA ZA TROJNI PAKT

Da bi dobila na vremenu, Simovićeva je vlada, počevši od prvog dana, nastojala diplomatskim putem uvjeriti Hitlera i Mussolinija o lojalnosti novog režima prema svim obvezama prethodnih vlada, uključujući i sporazum o pristupanju Trojnom paktu, a istodobno je započela razgovore s predstavnicima Velike Britanije i SAD o njihovim mogućnostima pružanja pomoći Jugoslaviji.

Uvjeravajući sile Osovine u svoju dobronamjernost, Simovićeva je vlada predložila njemačkoj vladi da potpredsjednik vlade Slobodan Jovanović otputuje u Berlin, a talijanskoj vladi da primi u Rimu najprije ministra vanjskih poslova Ninčića, a zatim i potpredsjednika vlade Slobodana Jovanovića. Učinjeni su i pokušaji da Rim posreduje u Berlinu. Simović je sam izjavio talijanskom poslaniku Mamelliju da bi u slučaju njemačke akcije, makar i samo protiv Soluna, Jugoslavija bila prisiljena

---

559 Hoptner, n. dj., 273-274; Maček n. dj., 216-223; Meštrović, n. dj., 256; D. Cvetković; Dr. Milan Gavrilović o 25. i 27. martu (DOJ, sv. 7, 219).

560 U sastavu vlade bili su: predsjednik Dušan Simović (armijski general), potpredsjednici dr. Vladimir Maček (HSS), i dr. Slobodan Jovanović (Srpski kulturni klub), ministar vanjskih poslova dr. Momčilo Ninčić (Narodna radikalna stranka), ministar vojske general Bogoljub Ilić te Milan Grol i dr. Boža Marković (Demokratska stranka), dr. Branko Čubrilović i dr. Milan Gavrilović (Zemljoradnička stranka), Marko Daković (neovisni), Bogoljub Jevtić i Jovo Banjanin (JNS), Miša Trifunović (Narodna radikalna stranka), dr. Juraj Šutej, dr. Bariša Smoljan, dr. Josip Torbar i dr. Ivan Andres (HSS), dr. Sava Kosanović i dr. Srđan Budisavljević (Samostalna demokratska stranka), dr. Fran Kulovec i dr. Miha Krek (Slovenska ljudska stranka), dr. Džafer Kulenović (Jugoslavenska muslimanska organizacija). Prilikom odlaska u emigraciju mjesto Mačeka, Smoljana i Torbara, koji su ostali u zemlji, u vladu su ušli dr. Juraj Krnjević i dr. Ivan Šubašić, a mjesto poginulog Franca Kulovca u vladu je ušao Franc Snoj. (Prilikom emigriranja vlade u inozemstvo u Grčkoj je poginuo i Marko Daković).

izbaciti Talijane iz Albanije, preko koje su se srpska vlada i vojska već jednom povukle do saveznika. U Rimu su pomišljali i na mogućnost takve opasnosti pa su izrazili u prvi tren spremnost za razgovore i da se zauzmu u Berlinu, ali su kasnije i oni Ninčićev ili Jovanovićev mogući posjet otklonili. Sva nastojanja, međutim, da se uopće uspostave dodiri s njemačkom vladom, von Heerenovim posredstvom u Beogradu i Andrićevim posredstvom u Berlinu, ostala su uzaludna. Von Heeren je u znak prosvjeda zbog razbijanja njemačkog »prometnog biroa« za vrijeme demontracija u Beogradu, i zbog napada demonstranata 28. ožujka na povratku iz crkve, gdje je bio nazočan Te Deumu za kralja Petra, napustio Jugoslaviju. Na taj je način njemačka vlada dala do znanja da sa Simovićevom vladom ne želi pregovarati.

Antifašistički revolt puka od 27. ožujka širio se i slijedećih dana, poprimivši u mnogim mjestima zemlje značajke širokoga antifašističkog narodnog pokreta. Taj je pokret sve više dobivao na značenju kao očitovanje raspoloženja znatnog dijela javnosti da odbaci ugovor o pristupanju Trojnom paktu, a isto tako i odlučnosti onog dijela pučkih slojeva što su bili pod utjecajem komunista, da zajedno s njim odbace i režim koji je taj pakt sklopio. Sve to imalo je svoj dublji smisao u društveno-političkom životu Jugoslavije, pri čemu je neslaganje s vanjskom politikom buržoaskog režima bilo samo jedan od povoda revolucionarnom pokretanju puka.

Simovićeva je vlada htjela spriječiti stvarno priključenje Jugoslavije fašističkoj osovini Rim-Berlin, ali ona nije bila spremna izvršiti takve radikalne promjene u unutrašnjoj i u vanjskoj politici koje bi zadovoljile narodne zahtjeve i odgovarale interesima obrane zemlje. Po svom značenju ona niti je htjela niti je mogla ispuniti stvarne demokratske težnje širokih pučkih slojeva i ugnjetenih naroda, niti je mogla biti pravi zastupnik istinskih interesa zemlje i njezine državne neovisnosti. Štoviše, vlada se čak ogradila od narodnog pokreta koliko je on prelazio okvire pučističkog prevrata. S druge strane, antifašistički ožujski pokret i val narodnog gnjeva i revolucionarnog raspoloženja u to je vrijeme »bio još preslab da bi mogao da dovede na vlast istinske demokratske snage naroda«.[561]

Simovićeva vlada nije u biti ništa ozbiljnije učinila za jačanje obrambene sposobnosti od fašističke agresije. Osim što je za to imala premalo vremena, ona je i zbog svoga heterogenog sastava bila odveć nejedinstvena i objektivno nemoćna pred događajima koji su slijedili.

[561] E. Kardelj, Put nove Jugoslavije, Beograd, 1949., 271.

Vlada nije donijela nikakve javne odluke za jačanje obrambene sposobnosti zemlje, plašeći se da takve mjere ne ispadnu kao provokacija, a nije ni računala s tako brzim i odlučnim Hitlerovim odgovorom. Takva kolebljiva i besperspektivna vladina politika samo je povećala zabunu, dezorijentaciju i rastrojstvo u već poljuljanom i napuklom državnom brodu monarhističke Jugoslavije. Simovićeva je vlada htjela izbjeći rat zbog toga i nije hitno pristupila mobilizaciji svih snaga za obranu, već je mjesto toga čak širila iluzije da je moguć neki sporazum s fašističkim silama.

Zbog općih prilika i vladina držanja ostali su bez rezultata i napori KPJ, koja je predlagala poduzimanje neodložnih mjera za obranu i za demokratizaciju zemlje, iznoseći takve zahtjeve koje je tih dana prihvaćao puk na ulicama kao svoje: ukidanje izvanrednih zakona; davanje punih demokratskih prava i slobode; potpuna ravnopravnost svih naroda Jugoslavije; amnestija svih političkih zatvorenika i osuđenika; nemilosrdno čišćenje države i vojne uprave i stavljanje pod sud svih petokolonaških izdajničkih elemenata; savez sa SSSR-om i oslon na ostale antifašističke demokratske snage u svijetu.[562]

Vlada se potpuno oglušila o sve demokratske zahtjeve. Sve do napadaja fašističkih sila na Jugoslaviju, za vrijeme svoje desetodnevne vladavine, Simovićeva vlada nije poduzela ništa ozbiljno da zadovolji narodne zahtjeve, ni bilo što, što bi otvaralo perspektivu demokratskog razvitka. Razumije se, za ono kratko vrijeme do fašističke agresije nije se ni moglo učiniti sve da je vlada i bila spremna na to. Posljedice dvadesetogodišnje politike reakcionarnih i hegemonističkih režima bile su i suviše pogubne da bi se u tom kratkom tijeku nešto bitno moglo popraviti, a najmanje je za to bila pogodna ta pučistička vlada koja je preuzela vlast za to da bi spriječila demokratsko preuređenje Jugoslavije na federalističkim osnovama.

VANJSKA POLITIKA SIMOVIĆEVE VLADE

Na vanjskopolitičkom području vlada je bila aktivnija, uvjerena (po vazalnoj logici nedemokratskih režima malih zemalja) da će i njezina sudbina na kraju ovisiti o odlukama velikih sila, a ne od napora naroda

---

[562] Proglas CK KPJ narodima i svim građanima Jugoslavije, od 30. III. 1941. (letak u AIHRPH).

vlastite zemlje. Vlade Velike Britanije i SAD dale su punu moralnu potporu Simovićevoj vladi, obećavajući joj svu moguću pomoć,[563] ali nikakva realnog izgleda za brzu i djelotvornu pomoć nije bilo.

Pokušaji vlade da sklopi vojni savez s Turskom ostali su bezuspješni. U isto doba Simovićeva je vlada ponudila sovjetskoj vladi sklapanje ugovora o savezu i o uzajamnoj pomoći između SSSR-a i Kraljevine Jugoslavije. Nakon kratkih pregovora što su vođeni u Moskvi, sovjetska vlada nije pristala na to već je predložila da se zaključi samo ugovor o prijateljstvu i o nenapadanju, smatrajući da bi sklapanje ugovora o savezu i o pomoći moglo izazvati zaplete u njezinim odnosima s Njemačkom. Ugovor je potpisan ujutro 6. travnja 1941., ali kako se saznalo da je Hitler već otpočeo napadaj na Jugoslaviju, to je antidatiran na 5. travnja da ne bi bio izravan izazov Nijemcima. Staljin je osobno izrazio zadovoljstvo zbog potpisivanja ugovora s »jednom slavenskom i pravoslavnom zemljom ugroženom od Nijemaca«, ali su sami sovjetski državnici (Molotov i Mikojan) u razgovoru s jugoslavenskim predstavnicima bili veoma skeptični u ishod rata.[564] Sam ugovor nije imao nikakvo praktično značenje, ali je njime Sovjetski Savez pružio Jugoslaviji moralnu potporu u njezinim nastojanjima da dobije pomoć u ratu za obranu od fašističke agresije, stavivši ujedno Njemačkoj i Italiji do znanja svoju zainteresiranost za razvitak događaja na Balkanu. No, i to je bilo samo formalno, stroj nacifašističkih vojskâ bio je već u pokretu, da bi se sutradan sručio na jugoslavenske granice i gradove. Kad je Jugoslavija bila već u rasulu, 13. travnja, sa sovjetske strane učinjen je prijedlog Simoviću i Ninčiću da će joj Sovjetski Savez priteći u pomoć i objaviti rat Njemačkoj, ako Simović u ime vlade objavi »da Jugoslavija ulazi u sastav« SSSR-a, što je Simović odbio, ocjenjujući da se radi o pokušaju vezivanja po svršetku rata.[565]

Bez obzira na trenutačni rasplet i na neposredne posljedice, događaji izazvani državnim udarom od 27. ožujka 1941. bili su od sudbonosnog, povijesnog značenja za dalje zbivanje. Ti su događaji imali prije svega veliko međunarodno značenje, jer su onemogućili dobrovoljno uvlačenje

---

563 U Beograd je 30. ožujka 1941. stigao inkognito general John Dill, glavar Britanskog imperijalnog stožera i Deacson, tajnik ministra vanjskih poslova Edena (Eden se nalazio u Ateni, ali osobno nije došao u Beograd da ne bi pogoršao zategnutu situaciju s Njemačkom). U razgovorima su razmatrane konkretne mogućnosti pružanja pomoći i usklađivanja ratnih planova.

564 DOJ, sv. 10, 20-21; I. Krilov, n. dj., 70-73; autorova zabilješka iz razgovora s ing. F. Gažijem nazočnim članom jugoslavenskog predstavništva u Moskvi.
(Ugovor je u ime vlade SSSR-a u Staljinovoj nazočnosti potpisao ministar vanjskih poslova V. M. Molotov, a u ime vlade Kraljevine Jugoslavije Milan Gavrilović, koji je kao poslanik u Moskvi bio imenovan za šefa jugoslavenske delegacije).

565 V. Kljaković, Memoari generala Simovića n. dj., nast. 46.

Jugoslavije, njezinih prirodnih bogatstava i njezinog teritorija, u fašistički blok, upravo u momentu kad su Hitler i Mussolini likovali što im je Jugoslavija pala potpuno u ruke, bez ikakvih žrtava i gubitaka vremena.

ZNAČENJE OŽUJSKIH DOGAĐAJA ZA RAZVITAK UNUTRAŠNJIH PRILIKA

Daleko je veće značenje ožujskih događaja za unutrašnji razvitak Jugoslavije. Državnim je udarom presječen put demokratskog preuređenja Jugoslavije na federativnim principima, započet srpsko-hrvatskim sporazumom. Prema tome, on je označio slom posljednjeg pokušaja spašavanja versailleske Jugoslavije. Ali, ožujski su događaji bili i prva velika demonstracija novih snaga antifašističkog pokreta Jugoslavije pod vodstvom komunista. Dvadesetisedmi ožujka razotkrio je slabosti državno-političkog poretka monarhističke Jugoslavije i svu dubinu jaza što je nastao na međunacionalnim suprotnostima, ali i na sukobu među političkim strankama, strujama i grupacijama. Budući da su se pučisti formalno pozivali na narod, njihov je prevrat olakšao izlaženje na političku pozornicu demokratskih i revolucionarnih pučkih slojeva, koji su u rasulu ukupne građanske politike prihvaćali program KPJ za borbu protiv fašizacije zemlje i za njezin razvitak demokratskim putem. Pojavivši se na pozornici ožujskih događaja kao jedina politička snaga koja je znala što hoće, Komunistička je stranka legalizirala svoj antifašistički program i afirmirala svoju ulogu u društveno-političkom životu, iskoristivši prevrat od 27. ožujka da bi zadala prvi ozbiljan politički udarac reakcionarnom buržujskom poretku. Zbog toga sama pojava demokratskog i revolucionarnog pokreta u ožujskim događajima znači povijesnu prekretnicu u unutrašnjemu političkom životu naroda Jugoslavije, nagovještavajući početak antifašističke, narodne, socijalističke revolucije.

Politika kneza Pavla i Cvetkovića, Mačeka, Korošca (Kulovca) i Spahe (Kulenovića)[566] bila je izraz onih dijelova građanskih političkih snaga

---

566 Anton Korošec, predsjednik SLS, (r. 1872) umro je 14. XII. 1940. pa ga je u beogradskoj vladi zamijenio dr. Fran Kulovec; dr. Mehmed Spaho (r. 1883.) predsjednik JMO umro je također 1940., te ga je u vodstvu stranke i u vladi zamijenio dr. Džafer Kulenović.

u redovima naroda Jugoslavije što su u zaoštrenim prilikama na početku drugoga svjetskog rata, iz različitih (državnih, nacionalnih, ideološko-političkih i klasnih) interesa, u unutrašnjoj i u vanjskoj politici tražili takva rješenja (unutrašnje preuređenje i neutralizam prema vani) koja bi očuvala Kraljevinu Jugoslaviju, s obzirom na opasnost od agresije fašističkih sila, i učvrstila unutrašnji društveni poredak, s obzirom na opasnost od sve veće aktivnosti profašističkih struja i organizacija, poticanih europskim uspjesima osovinskih sila, a pogotovu s obzirom na opasnost od naglog jačanja revolucionarnoga radničkog i demokratskog pokreta pod vodstvom komunističke stranke. Tim je razlozima bila uvjetovana njihova politika od sporazuma Cvetković-Maček, o stvaranju Banovine Hrvatske i o federativnom preuređenju države, do potpisivanja Trojnog pakta. Po mišljenju predstavnika jednog dijela srpske i pretežnog dijela hrvatske, slovenske i muslimanske građanske klase, sporazum o rješenju hrvatskog pitanja i o preuređenju države trebao je konsolidirati Kraljevinu Jugoslaviju iznutra i ojačati je prema vani, a pristupanje Trojnom paktu bilo je za njih jedini izlaz da se sačuva integritet Jugoslavije i mogućnost da se kasnije odredi njezino držanje prema razvitku drugoga svjetskog rata i međunarodne situacije.

Državni udar od 27. ožujka provele su one političke snage što su bile protiv takvih tendencija i u unutrašnjoj i u vanjskoj politici. Prema tome, puč je imao svoje dublje uzroke; on je bio izraz nezadovoljstva pretežitog dijela ili velike većine srpskih vojnih, političkih i crkvenih čimbenika s politikom kneza Pavla i Cvetkovićeve vlade, ili zbog sporazuma o davanju autonomije Hrvatskoj i o preuređenju države, ili zbog pristupanja Trojnom paktu, ili zbog jednog i drugog, jer je takva politika, po ocjeni tih velikosrpskih predstavnika značila opasno odstupanje od tradicionalne državne politike i uvod u napuštanje centralističkoga državnog poretka i u njegovu zamjenu za njih neprihvatljivim autonomističko-federalističkim sustavom. Takva je politika ugrožavala njihov hegemonistički položaj, koji je poistovjećivan s interesima državnog jedinstva, a samo pristupanje Trojnom paktu značilo je za te krugove pogibelj da bi Jugoslavija mogla izići sasvim iz sfere utjecaja onih sila što su joj omogućile i postanak i navedbu unutrašnje centralističko-hegemonističke politike. Politika kneza Pavla i Cvetkovićeve vlade nailazila je na neodobravanje i na otpor pretežite većine predstavnika srbijanskih građanskih stranaka, vojske i Srpske pravoslavne crkve, i na osudu da ta politika znači nasilje nad voljom srpskog naroda, da je to diktatura kneza Pavla uz potporu Hrvata i Slo-

venaca, te da on uz njihovu pomoć želi uzurpirati vlast i spriječiti dolazak na prijestolje Petru II. (što je trebalo uslijediti ujesen 1941.).[567]

Sam državni udar, što su ga proveli protivnici Pavlove politike, značio je s gledišta vladajuće buržoazije uopće, a posebno srpske u ime koje je proveden, čisti avanturizam s obzirom i na unutrašnje stanje i na međunarodni položaj Jugoslavije. Međutim, organizatori i izvršioci puča su preračunato ušli u takvu avanturu, njima je odbacivanje Trojnog pakta, bez obzira na konstelaciju međunarodnih odnosa i na posljedice u tom slučaju neizbježne fašističke agresije, poslužilo samo kao povod za obaranje Pavlove sporazumaške politike. Pučisti su znali da će zbacivanjem Pavla i vlade Cvetković-Maček, zbog potpisivanja Trojnog pakta, izazvati agresiju osovinskih sila Njemačke i Italije i njihovih saveznika, i da s obzirom na položaj Jugoslavije i na stanje jugoslavenske vojske ne mogu pružiti uspješan otpor, ali su oni svjesno riskirali da Jugoslavija bude poražena u simboličnom ratu, te pregažena, okupirana i raskomadana od fašističkih sila, računajući da će se pučistička vlada makar s malim dijelom vojske prebaciti na stranu saveznika, planirajući, po primjeru iz prvoga svjetskog rata, da će se poslije savezničke pobjede vratiti u zemlju i ponovno uspostaviti stari poredak centralističko-hegemonističke vladavine.

Nasuprot zamislima i planovima građanskih političkih snaga i grupacija, koje su rješavanju problema unutrašnje i vanjske politike Kraljevine Jugoslavije u razdoblju drugoga svjetskog rata prilazile s gledišta dviju različitih politika, i nasuprot stanovite »treće politike« profašističkih ili separatističkih struja, što su zastupale gledišta da politiku naroda Jugoslavije (zasebno ili u cjelini) treba vezati uz sile Osovine i njihov novi europski poredak – stajala je politika KPJ. Ona je svoj akcioni program i svu svoju djelatnost, pa i u ožujskim događajima, gradila na procjeni da pred svim revolucionarnim i demokratskim društveno-političkim snagama stoji svjetsko-historijska zadaća borbe protiv fašizma, kao »udarne pesnice međunarodne reakcije«, da je bez obzira na pakt Hitler-Staljin neizbježan sukob između nacističke Njemačke i Sovjetskog Saveza i da će se u okviru drugoga svjetskog rata, koji je izraz zaoštravanja krize svjetskog kapitalističkog poretka i produbljivanja suprotnosti ne samo između

[567] Teze da je knez Pavle vodio politiku suprotnu volji »srpskog naroda«, te da je postao oruđem hrvatske i slovenske politike i osobno Mačeka, pomoću kojih se htio zadržati na vlasti iznijeli su general Simović i njegov ministar vanjskih poslova Ninčić i u tiskanom pamfletu po dolasku u London u ljeto 1941., pod naslovom »Prince Paule of Yugoslavia«, što je bilo namijenjeno tobože »samo za internu informaciju«, a zapravo je bio jedan od pokušaja svaljivanja odgovornosti s pučističke grupe na druge (prijepis u autorovu posjedu).

imperijalističkih sila nego i između fašizma i socijalizma, nužno stvoriti povoljni objektivni uvjeti za pobjedu revolucionarnih snaga. Zbog toga je KPJ pod vodstvom Tita, povezujući zaoštravanje unutrašnje društveno-političke i državne krize iz koje nije bilo izlaza bez revolucionarnog rješenja s općom borbom protiv fašizma, iskoristila i usmjerila i ožujske događaje za afirmaciju svoje politike na programu izgradnje revolucionarno-demokratskoga antifašističkog pokreta.

VII.

AGRESIJA FAŠISTIČKIH SILA I SLOM KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

HITLER PROTIV PROTUOSOVINSKE VLADE U JUGOSLAVIJI

Unatoč tome što je vlada Hitlerove Njemačke bila dobro upoznata s otporom što su ga brojni politički i vojni čimbenici pružali odluci Pavlova namjesništva i Cvetković-Mačekove vlade o pristupanju Trojnom paktu, ona je ipak bila neugodno iznenađenje »samoubilačkim« događajima i promjenama koje su se zbile u Jugoslaviji 27. ožujka 1941. Ogorčen, Hitler je odlučio da neugodni slučaj jugoslavenskog otpora žurno likvidira silom, bez obzira na formalno držanje nove jugoslavenske vlade prema Njemačkoj.

U to doba Hitleru nije odgovarao rat na Balkanu i događaji u Jugoslaviji su ga prisilili da mijenja svoje strateške planove. Dolaskom prozapadne Cvetković-Mačekove vlade na vlast u Jugoslaviji bila je dovedena u pitanje osnovna Hitlerova zamisao o mirnom pretvaranju Jugoslavije u njemačkog saveznika za dalje vođenje rata.

Dvije godine prije ožujskih događaja, pred agresiju na Poljsku, Hitler je nastojao na Balkanu izazvati ratni požar, gurajući Mussolinija u rat protiv Jugoslavije, da bi rasplinuo možebitnu protuakciju zapadnih sila proširenjem ratnog poprišta. Zbog toga je Hitler u to doba, kad je još bio u neizvjesnosti kakav će biti tijek njemačkih osvajanja u istočnoj i u zapadnoj Europi, u potpunosti podupirao prohtjeve fašističke Italije prema Jugoslaviji, prepuštajući joj ne samo Dalmaciju već i čitavu Hrvatsku, koju će kasnije praktički uvrstiti u svoju interesnu sferu. Kako je Italija 1939.[568] izbjegla ući u rat protiv Jugoslavije, a Hitler je u munjevitom ratu (Blitzkrieg) pokorio Europu, to je godinu dana kasnije, 1940., nastala obrnuta situacija: ljubomora na lake Hitlerove uspjehe u Europi, Mussolini je želio rat na Balkanu, a Hitler je htio ovdje imati mir u vrijeme svojih priprema najprije za invaziju na Englesku, a potom napa-

[568] Tajni arhiv grofa Ciana, n. dj., 316.

daja na SSSR. Balkan, a posebno Jugoslavija kao njegov europski ključ, imali su za njemačkog i talijanskog agresora u tom razdoblju drugoga svjetskog rata (u proljeće 1941.) posebnu važnost, zbog općega geografskog položaja i prirodnih bogatstava, te zbog među imperijalističkih suprotnosti oko nje i između Mussolinija i Hitlera. Iz mnogih je razloga za Njemačku bilo od velike važnosti izbjeći uporabu svojih snaga u ratu na Balkanu. Zbog toga su Nijemci, prisiljeni talijanskim neuspjesima u Grčkoj da izvlače zaglibljeni točak Osovine na Balkanu, učinili sve da mirnim putem pridobiju Jugoslaviju na svoju stranu. Ratne operacije protiv Grčke iz Bugarske nisu se mogle sa sigurnošću voditi uz prijateljske ili barem neutralne naklonosti Jugoslavije, a proširenje sukoba nije Hitleru odgovaralo i iz drugih strateških razloga: prvo, to bi ga odvuklo od već započetih priprema za napadaj na SSSR,[569] koji je, s obzirom na rusku zimu, trebao početi ne kasnije od početka svibnja; drugo, Engleskoj bi se pružila prilika na balkanskom ratištu stvoriti zrakoplovne baze protiv rumunjskih petrolejskih izvora i protiv drugih objekata važnih za fašističke sile i treće, realno bi zaprijetila pogibelj da se preko Grčke i Jugoslavije na europskom kopnu ponovno pojavi engleska vojska i stvori neplaniranu drugu frontu. Takvi izgledi, a i možebitna mogućnost vojne pojave SSSR-a na Balkanu, mogla bi Njemačku zaplesti u rat na sporednoj fronti. (Time se ujedno objašnjavaju i »širokogrudni« ustupci koje su Njemačka i Italija učinile Jugoslaviji za njezino pristupanje Trojnom paktu.)

Zbog svega toga Hitler je bio razbješnjen državnim prevratom u Jugoslaviji. On se nije htio pomiriti s protuosovinskom vladom u Jugoslaviji, jer nije mogao ostati u neizvjesnosti o njezinu držanju, ne samo zašto što je to dovodilo u pitanje intervenciju njemačke sile u Grčkoj već i zato što je morao imati raščišćenu situaciju na Balkanu prije početka pohoda na SSSR. Iz tih razloga Hitler je odlučio da iskrsli jugoslavenski problem likvidira brzom i odlučnom navalom. On nikada nije imao potpuno povjerenje ni u politiku Cvetković-Mačekove vlade, a uzroci i motivi Simovićeva državnog udara, iza kojega su stajale Velika Britanija i SAD, bili su mu dobro poznati, te nije htio gubiti vrijeme bilo kakvim pregovorima.

---

569 Kao ni u drugim bitnim pitanjima vođenja rata, Hitler nije obavještavao svoga talijanskog saveznika o svojim planovima za pohod na SSSR.

HITLER DONOSI ODLUKU O UNIŠTENJU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Istog dana kad je u Beogradu uspostavljena nova Simovićeva vlada, 27. ožujka 1941., Hitler je donio odluku da munjevitim napadajem uništi Jugoslaviju kao državu, bez obzira na držanje njezine nove vlade. Još istog dana izdao je vrhovnom zapovjedništvu njemačke oružane sile *Direktivu br. 25* za napadaj na Jugoslaviju i pozvao Italiju, Mađarsku i Bugarsku da mu se pridruže, obećavajući im teritorijalne ustupke na račun Jugoslavije: Italiji jadransku obalu, Mađarskoj Vojvodinu, a Bugarskoj Makedoniju. Hitler je svakako htio osigurati sudjelovanje tih saveznika u navali na Jugoslaviju da bi iznenadnim i nemilosrdnim udarcem i munjevitom pobjedom postigao razbijanje Jugoslavije i tako zastrašio Tursku i omogućio u isto vrijeme pobjedu nad Grčkom.

Primivši Hitlerovu odluku, Mussolini je požurivao napadaj na Jugoslaviju, bojeći se da bi nova jugoslavenska vlada mogla preduhitriti Njemačku navalom na Talijane u Albaniji. Duce je bio ozbiljno uplašen od takve pogibelji, bojeći se da poslije neuspjeha u Grčkoj ne doživi poraz u Albaniji, to više što je vjerovao da je knez Pavle sam organizirao državni udar uoči potpisivanja Trojnog pakta.[570] (Da je knez Pavle na neki način i sam bio umiješan u puč od 27. ožujka, sumnjali su i neki njemački predstavnici.)[571]

S obzirom na to da su se za ratni pohod protiv Jugoslavije[572] morale uzeti snage iz rasporeda za napadaj na SSSR (po planu »Barbarossa«),

---

570 Simoni, Berlin Ambassade d'Italie, Paris, 1947., 255-257 (usp. Hoptner, n. dj., 268-269).

571 Da bi raščistili odgovornost za događaje od 27. ožujka 1941. Nijemci su poslije zaposjednuća Jugoslavije, putem izaslanika svog ministarstva vanjskih poslova, Felixa Benzlera, postavili zahtjev Aćimovićevoj vladi u Srbiji da »njemačka vlada želi da sazna pravu istinu« o odgovornosti za rat i je li »državni udar bio organiziran od strane kneza Pavla i njegove tadašnje vlade«. Na osnovi tog zahtjeva stvorena je »Komisija za ispitivanje odgovornosti u vezi državnog udara od 27. marta 1941. godine«. Ta je komisija saslušala veliki broj političara, ministara, generala i drugih visokih državnih činovnika (među njima bivšeg predsjednika vlade Dragišu Cvetkovića, bivšeg ministra Dvora Milana Antića, bivšeg ministra vanjskih poslova Aleksandra Cincar-Markovića, bivšeg vojnog ministra Petra Pešića, bivšeg načelnika generalštaba armijskog generala Petra Kosića te bivše ministre: dr. Miroslava Spalajkovića, Dimitrija Ljotića, Dušana Pantića, Milana Aćimovića i Danila Vukovića i niz drugih. Sva saslušanja odmah su dostavljena njemačkim okupacionim vlastima, a predsjednik komisije Tanasije Dimić podnio je 20. XI. 1941. generalu Milanu Nediću, predsjedniku kvislinške srpske vlade, strogo povjerljivi izvještaj o rezultatu rada komisije. Taj je dokument zajedno s pismom Nediću objavljen pod naslovom »Jedan izvještaj o odgovornosti za puč« u *Dokumenti o Jugoslaviji*, sv. 10, Pariz, 1958.

572 Za njemački napadaj protiv Grčke po ratnom planu *Marita* (Direktiva br. 20), koji je bio pripremljen 13. prosinca 1940. već su bile odvojene njemačke snage u Bugarskoj.

Hitler je odmah donio odluku da se početak tog pothvata mora odgoditi za četiri,[573] a nešto kasnije i za pet tjedana.[574]

Da bi osigurali brz uspjeh agresije, Hitler i vojni glavari Trećeg Reicha posvetili su posebnu pažnju političkim smjernicama za razbijanje Jugoslavije. Njemačkoj i međunarodnoj javnosti rat protiv Jugoslavije obrazložen je, u Hitlerovu proglasu, kao potreba zaštite pripadnika njemačke nacionalne manjine od progona »nove, uzurpatorske, srpske vlade«, koja želi »staviti Balkan na raspolaganje britanskom atentatu protiv evropskog mira«; zatim kao nužnost za istjerivanje britanskog imperijalizma s kontinenta i za uništenje »versailleskog sustava«, te za uspostavljanje »novog europskog poretka« i na Balkanu.[575]

Njemački su i talijanski imperijalisti i njihovi saveznici poduzeli svestrane vojne i političke korake da bi svoj napadaj prikazali ne kao rat protiv naroda Jugoslavije već isključivo kao rat protiv »srpske vlade« »u službi Engleske«. Njemačka je i talijanska agresija opravdavana kao djelo tobožnjeg prijateljstva prema ostalim, nesrpskim narodima Jugoslavije (u prvom redu prema hrvatskom, makedonskom i crnogorskom narodu), kao pružanje mogućnosti tim narodima za »oslobođenje« od »bezobzirne srpske diktature«.[576]

---

573 Der Nürnberger Prozess, II., Berlin, 1957., 228-230 (Aus dem Dokument 1746-PS, Besprechung Hitlers mit den führenden Militars und Politikern vom 27. März 1941, Festlegung der Einzelheiten für den Angriff auf Jugoslawien).

574 »Balkanska operacija« – rečeno je u Dnevniku njemačkoga vrhovnog zapovjedništva – »odložila je plan Barbarossa sada za okruglo pet tjedana« (ND, sv. XXXIV., doc. C-170, 702).

575 Der Feldzug auf dem Balkan und die Rückeroberung der Cyrenaika (službeno izdanje njemačke AOK 1941., 34-37).

576 Vojne i političke korake za osiguranje uspjeha agresije poticanjem unutrašnjih nacionalnih suprotnosti određene su već u dokumentima odluke za napadaj, a u tijeku provedbe samo su prilagođavane.
U Hitlerovoj direktivi br. 25 (od 27. III. 1941) među ostalim stoji da treba »razoriti Beograd« i »zaoštriti unutarnje-političko rastrojstvo u Jugoslaviji političkim obećanjima Hrvatima« (ND, sv. XXVIII., dok. PS-1746, 26-41).
Glavar njemačkoga Vrhovnog zapovjedništva feldmaršal Keitel dopunjuje Hitlerovu Direktivu u svojim »smjernicama za propagandu protiv Jugoslavije« usputama u kojima je naglasio
a) protivnik Njemačke isključivo je srpska vlada, koja je, u službi Engleske, usprkos dalekosežnim ustupcima i unatoč znatnim garancijama krenula u rat protiv Njemačke.
b) budući da su Srbi prema nesrpskim narodnim skupinama Jugoslavije uvijek provodili bezobzirnu diktaturu, to ovima treba isticati da njemačka vojska ne dolazi kao neprijatelj Hrvatima, Bosancima i Makedoncima. Štoviše, ona ih želi sačuvati od toga da ne budu na bojištu beskorisno poubijani od strane srpskih šovinista za engleske interese«.
Istog dana general-pukovnik Jodl u pridlogu njemačkoga Vrhovnog zapovjedništva »za usklađenje njemačkih i talijanskih operacija protiv Jugoslavije« precizira:
»1. Za slučaj da politički razvitak zatraži oružanu akciju protiv Jugoslavije, njemačka je namjera da se Jugoslavija ima što je moguće prije koncentrično napasti, njezina vojska uništiti, a državno područje raskomadati.
...Radi unutarnjepolitičkog razbijanja jugoslavenskog državnog područja osobito je poželjno da se u svakom smislu izlazi ususret hrvatskim težnjama za nezavisnošću i da se s Hrvatima postupa kao s

Osim nastojanja da produbljivanjem razdora razdvoji jugoslavenske narode i da opravda svoju agresiju unutrašnjim stanjem u Jugoslaviji, Hitlerova je Njemačka otvoreno nastupila i kao osvetnik neuspjeha ekspanzionizma Wilhelmove Njemačke na Balkanu u prvomu svjetskom ratu.[577]

U svojoj direktivi za napad Hitler je dao upute i za komadanje Jugoslavije, na osnovi kojih je trebalo nekadašnje austrijske teritorije južno od Koruške i Štajerske (u granicama koje će se odrediti naknadno) pripojiti tim pokrajinama a time i njemačkom Reichu; uspostaviti autonomnu državu Hrvatsku, vjerojatno pod utjecajem Mađarske, jadranski pojas s Dalmacijom i s Crnom Gorom prepustiti Italiji; Makedoniju pripojiti Bugarskoj, Bačku Mađarskoj, a područje Stare Srbije u prvo doba ostaviti pod njemačkom vojnom upravom.[578]

Na poziv da se pridruži napadaju na Jugoslaviju, Mussolini odgovara Hitleru da »osim bugarske i mađarske suradnju treba računati sa separatističkim hrvatskim pokretom što ga pretstavljaju dr. Pavelić, koji se nalazi u blizini Rima«,[579] čime mu je stavio do znanja da Italija u Paveliću ima važnu kartu za Hrvatsku.[580] Mussolini je 29. ožujka osobno primio Pavelića da bi s njegovom pomoću osigurao talijansku prevlast u Hrvatskoj.[581]

Na izjavu jugoslavenske vlade od 30. ožujka da priznaje pristupanje Trojnom paktu njemačka vlada nije odgovorila, a Rim je obavijestila da

---

prijateljima Osovine. Svrsishodno je, prema tome, da se odustane od svakog zračnog napadaja na hrvatsko područje« (Isto).

577 Vlada je Trećeg Reicha opravdavala svoju agresiju protiv Jugoslavije, okrivljujući Srbiju za prvi svjetski rat, ali i za njezinu politiku između dva rata:
»Diktat o miru od 1919. bacio je hrvatski i slovenski narod pod gospodstvo Srba. Prožeta jakim njemačkim, mađarskim i bugarskim narodnosnim dijelovima, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca računala se među »sile pobjednice«. Država koja je zapalila Europu postala je odlučan pobornik *statusa quo* i vjeran trabant engleske i francuske politike«... (»Memorandum zur Note an Jugoslawien«, AGW, (1941.), 4960-4962).

578 Zabilješka o organiziranju uprave na jugoslavenskom teritoriju (BA).

579 Tajna pisma Hitler-Mussolini, n. dj., 47-51.

580 Izvještaj njemačkog poklisara u Rimu Mackensena Berlinu (BA I, Nr. 710, 29. III. 1941).

581 Razgovoru između Mussolinija i Pavelića, održanom 29. ožujka 1941. u Mussolinijevoj rezidenciji (Villa Torlonia), bio je nazočan Filippo Anfuso, dugogodišnji šef kabineta grofa Ciana i njegov zamjenik u ministarstvu za vrijeme dok se Ciano nalazio mobiliziran u Bariju (siječanj-travanj 1941.), koji je vodio zapisnik. Mussolini je primio Pavelića riječima: »Adesso e il vostro momento«. U toj je prilici Pavelić potvrdio svoje prijašnje obveze prema Italiji, preuzevši garanciju da će ih izvršiti. S Duceom i, sutradan, s državnim podtajnikom u talijanskom ministarstvu rata Sodduom dogovorio je i tehničke potankosti povratka u Hrvatsku: internirane ustaše bit će odmah koncentrirani u jednom logoru u sjevernoj Italiji, gdje će dobiti odore i oružje; stavlja im se na raspolaganje radio-postaja Firenza, odakle će svaki dan (kao radio-postaja GUS-a) moći iza 22 sata davati propagandne emisije; bit će im dodan i jedan talijanski časnik radi održavanja veze s talijanskom vojskom (alpinski potpukovnik Sangiorgio).

ostaje pri svojoj odluci. Talijanska je vlada odbila Simovićevu ponudu (od 31. ožujka) da u Rim otputuje potpredsjednik vlade Sl. Jovanović.[582]

Suočena s kritičnom političkom i vojničkom situacijom, Simovićeva se vlada prepustila događajima, bojeći se da javno iznese svoju politiku. Ona je ne samo pokušavala uvjeriti sile Osovine da će se pridržavati politike i obveza zbačene vlade nego je i u razgovorima sa saveznicima s jedne strane oklijevala, izbjegavajući dogovore koji bi prema britanskim prijedlozima trebali dovesti do stvaranja balkanske fronte, a s druge je strane postavljala potpuno nerealne zahtjeve. Tajni razgovori što su ih u Beogradu 1. travnja vodili engleski predstavnici general načelnik imperijalnog generalštaba Sir John Dill i Deacson, a koji zbog potpune zbrke i smušenosti u Simovićevoj vladi i u generalštabu, ali isto tako i zbog nerealnih britanskih procjena, nisu doveli ni do kakvih određenih zaključaka, nastavljeni su dva dana kasnije u pograničnom mjestu Kenali (južno od Bitolja) između zamjenika načelnika jugoslavenskog generalštaba generala Jankovića, zapovjednika britanskih četa u Grčkoj generala Wilsona i vrhovnog zapovjednika grčke oružane sile generala Papagosa. Britanski ministar vanjskih poslova Eden i general Dill bili su također tamo da bi neposredno mogli utjecati na pregovore. I ti razgovori ostali su bez rezultata: pokazalo se da su se britanski predstavnici zanosili mišlju da će Jugoslavija moći poduzeti ofenzivne operacije protiv Talijana u Albaniji i protiv Nijemaca u Bugarskoj, a nasuprot tome Simovićeva je vlada bila zaokupljena samo obrambenim planovima, računajući s mnogo većim britanskim snagama kao osloncem za povlačenje, no što ih je bilo u Grčkoj, zatim da će imati mnogo više vremena za pripremu obrane, i da je zainteresirana prije svega za osiguranje mjera povlačenja prema Solunu (general je Janković imao ovlaštenje za pregovore jedino o koordinaciji planova za obranu Soluna).[583]

Pučistička je vlada ne samo oklijevala u poduzimanju potrebnih vojnih mjera koje bi išle za jačanjem obrambenih napora nego je u tim kritičnim danima provodila i nedemokratske političke mjere, naredivši uhićenje istaknutih komunista i antifašista (noću od 30. na 31. ožujka), dok je u isto doba oslobodila profašističke ljotićevce što ih je bila zatvo-

[582] Ciano se najprije složio da Jovanović doleti u Rim 1. IV. 1941., ali je nekoliko sati kasnije odbio taj prijedlog.

[583] Churchill: Grand Alliance, Boston, 1950., 173; Plaafair et al: *War in the Mediterranean and the Middle East II*, 74; US Department of the Army: German Compaignes in the Balkans (Spring, 1941.), 38; Papagos: Battle of Greece, 1940.-1941., Athens, 1949., 330; Butler: Grand Strategy, II., London, 1956., 449; J. B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis, n. dj., 274-275; V. Kljaković, Memoari generala Simovića n. dj., nast. 36-38.

rila prijašnja vlada. Ona je tek 3. travnja raspustila koncentracione logore i tzv. radne čete, a istom 12. travnja, kad su Nijemci već bili u Zagrebu i u Beogradu, donijela odluku o djelomičnoj amnestiji političkih zatvorenika. Međutim, kako su Nijemci tada već bili u Beogradu, zauzevši prije toga Makedoniju, Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju, mnogi su zatvoreni komunisti pali u ruke okupatora i njihovih najamnika.

Uvidjevši da izravno predstoji napadaj Njemačke,[584] Simovićeva se vlada odlučila na ustupke i traži posredovanje Italije. Talijanski je poslanik u Beogradu Mamelli odgovorio 4. travnja da Mussolini prihvaća ulogu posrednika, ako se nađe osnova za razgovor u pitanju Soluna.[585] Ponovljeni Ninčićev prijedlog od 5. travnja da je jugoslavenska vlada spremna odustati od pregovora s drugim državama (sa SSSR-om i Turskom) i prihvatiti prijedloge koje bi dobila u Berlinu ostao je bez odjeka.[586] Pokušavajući uzaludno govoriti s Ribbentropom, Weizsäckerom ili bilo s kim drugim iz njemačkog ministarstva vanjskih poslova, jugoslavenski je ambasador u Berlinu Ivo Andrić prenio posredstvom talijanskog ambasadora Alfierija poruku o spremnosti svoje vlade za rješenje svih problema s Njemačkom i s Italijom.[587]

NJEMAČKA I ITALIJA PODUZIMAJU AGRESIJU NA JUGOSLAVIJU

Uoči napadaja Hitler obavještava Mussolinija (5. travnja) da pothvat neposredno predstoji. Odnosi su takvi da nema usklađivanja planova već ravnanje ostalih saveznika prema Njemačkoj. Mussolini i Horthy prihvaćaju prijedlog da ukupne talijanske i mađarske snage koje će sudjelovati u operacijama budu pod Führerovim strateškim vodstvom.

Za to je vrijeme talijanska vlada radila oko otpremanja Pavelićevih ustaša u Jugoslaviju za svoj račun, a Veesenmayer je u Zagrebu nastojao okupiti skupinu pomoću koje bi Njemačka u Hrvatskoj provodila svoju politiku. Budući da je propao pokušaj za pridobivanje na suradnju Mače-

---

[584] Jugoslavenski vojni izaslanik u Berlinu pukovnik Vauhnik poslao je 2. IV. 1941. obavijest da će napadaj Njemačke na Jugoslaviju uslijediti 6. travnja u isto vrijeme s udarom na Grčku, ali u Beogradu nisu toj vijesti pridali punu važnost.

[585] BA II., Nr. 357, 3. IV. 1941; zabilješka Simovićeva (u prijepisu u AIHRPH).

[586] BA II., Nr. 384, 5. IV. 1941.

[587] J. B. Hoptner, n. dj., 284 (Jedini njemački predstavnik koga je Andrić od 1. do 6. IV. 1941. konačno vidio bio je šef protokola koji mu je izručio putovnicu).

ka i drugih iz vodstva HSS-a, Veesenmayeru nije preostalo drugo nego se osloniti na nacionalno-separatističke pronjemačke elemente oko Slavka Kvaternika. On je 5. travnja izvijestio Ribbentropa da su predstavnici nacionalnih organizacija, poslije sastanka u Zagrebu 31. ožujka 1941., potpisali izjavu kojom proglašavaju da je nakon državnog udara od 27. ožujka u Beogradu Jugoslavija prestala postojati, da se stvara slobodna neovisna država Hrvatska koja obuhvaća Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i hrvatski dio Vojvodine, da se moli priznanje, zaštita i pomoć od vlade njemačkog Reicha.[588] Tu izjavu koja nije ni na koji način objavljena sve do dolaska Nijemaca, a ni tada, po navodu u Veesenmayerovu brzojavu, potpisali su S. Kvaternik, M. Lorković, E. Bulat, J. Tortić i M. Lamešić,[589] pripadnici ustaškog pokreta, osim posljednje dvojice koji su pripadali desnom krilu HSS-a. Nijedan od potpisnika nije imao neko veće značenje u političkom i javnom životu Hrvatske i Jugoslavije.

Za napadaj na Jugoslaviju njemačko je i talijansko vrhovno zapovjedništvo odredilo vrlo jake snage; Njemačka: 12. armiju, pod zapovjedništvom feldmaršala Lista, prikupljenu u Bugarskoj i dijelom u Rumunjskoj, i 2. armiju, koja je pod zapovjedništvom generala Weichsa otpočela napadaj iz Austrije i iz Mađarske; Italija: 2. armiju, pod zapovjedništvom generala Ambrosija, koja je nastupala s granice u Istri i u Slovenskom primorju, i glavninu svoje 9. armije, pod zapovjedništvom generala Cavallera, koja se nalazila u Albaniji. Ukupno je za navalu na Jugoslaviju bila predviđena 51 divizija (24 njemačke, 22 talijanske i oko 5 mađarskih), a još 5 divizija bilo je u pričuvi Vrhovnog zapovjedništva u spremnosti za uporabu na jugoslavenskom ratištu. (Tim agresorskim snagama pridružit će se kasnije u okupaciji Jugoslavije i bugarska vojska.) Agresorske vojske, osobito njemačke, bile su opremljene najmodernijom tehnikom, njihovu glavnu udarnu moć činile su snažne oklopne i zrakoplovne postrojbe, borbeno potpuno spremne i s velikim ratnim iskustvom iz dotadašnjih osvajanja u Europi.

Nasuprot tome, agresija fašističkih sila zatekla je jugoslavensku vojsku potpuno nepripremljenu za obrambeni rat. Njezino naoružanje bilo je zastarjelo, opremljenost siromašna, a organizacija slaba; ona nije bila potpuno mobilizirana ni strateški razvijena za obranu zemlje, a osim svega toga vojska je bila demoralizirana općim stanjem u zemlji, zapanjena i

---

588 BA, II., Nr. 43, 5. IV.; E. Bulat: Deseti travanj, *Hrvatska misao*, Buenos Aires, sv. 23, 1957., 13.

589 Veesenmayer u svom brzojavu govori »da će izjavu potpisati osim navedenih još i Dumandžić, Košak i Debelić, dok *Hrvatski narod* od 30. VII. 1941. spominje »notu petorice« (Kvaternik, Lorković, Bulat, Tortić, Lamešić).

uplašena njemačkim pobjedama nad Poljskom, nad Francuskom i nad drugim europskim državama. Simovićeva je vlada tek 30. ožujka, mjesto opće mobilizacije, naredila tajnu mobilizaciju, što je izgubljeno vrijeme još više povećalo, jer se mobilizacija provodila znatno sporije.

Napadaju agresorskih snaga Jugoslavija je prema tome mogla suprotstaviti jednu primitivnu, a u svemu inferiornu vojsku, koja ni u kojem smislu nije bila pripremljena za vođenje takvog rata kakav je Hitlerova Njemačka nametala svojim žrtvama. Vojska Kraljevine Jugoslavije pripremala se za rat po ratnom planu »R-40«, koji je u veljači 1941. nešto izmijenjen dobio naziv »R-41«. Taj ratni plan predviđao je mobilizaciju 28 pješačkih i 3 konjičke divizije, 18 združenih odreda i 16 posadnih pukovnija ili ukupno oko 1,700.000 ljudi (1,200.000 vojnika u operativnoj, a 500.000 u pričuvnoj vojsci). Tajnom mobilizacijom, što ju je provodila vlada Cvetković-Maček, mirnodopska vojska od oko 120.000 vojnika bila je povećana do 27. ožujka 1941. na oko 600.000; većina ratnih jedinica bila je ustrojena, ali nepopunjena. Od tada pa do napadaja taj je broj samo nešto povećan tako da je agresija zatekla Jugoslaviju u tijeku mobilizacije i koncentracije vojnih snaga, koje ni izdaleka nisu bile dovoljne za obranu granica, što su se protezale na više od 3.000 km. Osim toga jugoslavenski generalštab imao je pogrešnu i nerealnu strategijsku zamisao vođenja rata. On je u svom strategijskom planu predviđao obranu svih graničnih fronti, osim prema Zadru i prema Albaniji, gdje je namjeravao poduzeti ofenzivu i zajedno s Grcima potući talijanske snage da bi se osiguralo povlačenje jugoslavenske vojske na jug preko albanskog teritorija. Ratnim je planom bilo predviđeno da se vojska povlači i sa sjeverozapadnih granica pod pritiskom jačih neprijateljskih snaga postupno na jug u smjeru Grčke, pa da se tamo, zajedno s grčkim i britanskim snagama, organizira zajednička fronta, slično solunskoj fronti iz prvoga svjetskog rata.

Očekujući glavni napadaj sa strane Italije i Njemačke, jugoslavenski je generalštab godinama utvrđivao granice prema njima, a dijelom i prema Mađarskoj, a prema Rumunjskoj i Bugarskoj graničnih utvrđenja i zaprečavanja gotovo i nije bilo, što će njemačka vojska znati iskoristiti.

Započevši svoju agresiju na Jugoslaviju bombardiranjem Beograda 6. travnja 1941. (u 5,15 sati) i udarom glavnih snaga iz Bugarske u Makedoniju i u Srbiju, njemačko je vrhovno zapovjedništvo postiglo strateško iznenađenje, osujetivši u samom početku mogućnost provedbe ratnog plana jugoslavenskog generalštaba. Osim toga, izvršivši bez objave rata teroristički napadaj na Beograd (u kojem je poginulo oko 17.000 ljudi),

njemačkom je agresoru pošlo za rukom da prekine veze između središnjih i nižih područnih državnih i vojnih tijela, unijevši pometnju i demoralizaciju u vladajuće redove, što je bilo povećano djelatnošću petokolonaških elemenata sviju vrsta.

U takvim uvjetima, njemačke tenkovske i motorizirane postrojbe, nastupajući glavnim snagama iz Bugarske, a pomoćnim iz Austrije i iz Mađarske, brzo su prodirale u unutrašnjost Jugoslavije, jer jedinice jugoslavenske vojske niti su uspjele organizirati položaje za obranu niti su pružale neki ozbiljniji otpor. Njemačka je vojska već 6. i 7. travnja razbila jugoslavensku vojsku (III. grupu armije pod zapovjedništvom armijskog generala Milana Nedića) u Makedoniji i, zauzevši Skoplje, presjekla joj je put povlačenja prema Grčkoj; otpor 5. jugoslavenske armije u Srbiji (pod zapovjedništvom armijskog generala Vladimira Cukavca) slomljen je 8. travnja, te su njemačke čete ušle već 9. travnja ujutro u Niš, a navečer u Paraćin i u Ćupriju i nastavile prema Kragujevcu i Beogradu (u koje su ušle 11. i 12. travnja); na sjevernoj fronti, Nijemci su poslije graničnih sukoba (od Maribora do Virovitice) prešli u nastupanje istom 10. travnja, ne naišavši na znatniji otpor jugoslavenske vojske u Hrvatskoj, Sloveniji i u Bosni i Hercegovini (I. grupa sastava 4. i 7. armije, pod zapovjedništvom generala Petrovića, Nedeljkovića i Trifunovića), zauzevši Zagreb i Daruvar 10. travnja, Varaždin, Celje i Karlovac 11. travnja; tek tada pošle su u napadaj i talijanske i mađarske snage, kad su već bile u raspadanju i preostale postrojbe jugoslavenske vojske (II. grupa sastava 1. i 2. armije generala Milutina Nedića, Radenkovića i Miljkovića, 6. armija generala D. Živkovića i jedinice Primorske armijske oblasti generala Jankovića), pa su Novi Sad i Banju Luku zauzeli 13. travnja, Knin, Doboj i Jajce 14-tog, Split i Užice 15-tog, Sarajevo, Mostar i Podgoricu 16-tog i Dubrovnik i Cetinje 17. travnja.

Na taj je način vojska Kraljevine Jugoslavije bila za nepunih dvanaest dana potpuno razbijena, a da do nekih ozbiljnijih bitaka pa ni manjih borbi gotovo nije ni došlo. Zbog nespremnosti naroda Jugoslavije za obranu zemlje, a posebno zbog nesređenih prilika u kojima je rat zatekao državu i vojsku, zbog izdaje u državnim i u generalštabnim vrhovima i zbog petokolonaškog rada profašističkih i separatističkih elemenata – obrana zemlje bila je paralizirana do te mjere da je onemogućen otpor i u onim rijetkim slučajevima kad su ga na pojedinim područjima htjele pružati neke jedinice pod zapovjedništvom patriotski zadojenih časnika.

Kraljevska vlada i vrhovno zapovjedništvo oružane sile Kraljevine Jugoslavije, povlače se preko Užica i Sarajeva prema Crnoj Gori, neor-

ganizirano i nepovezano, ne imajući praktički nikakav utjecaj na tijek ratnih operacija i političkih događaja.

U svojoj prvoj ratnoj sjednici, koja je održana 6. travnja u 21 sat u Užicu, pod predsjedništvom potpredsjednika dr. Vladka Mačeka (predsjednik vlade general Simović nalazio se u Vrhovnoj komandi), vlada je jednoglasno prihvatila tekst kraljeva proglasa, kojim se srpski, hrvatski i slovenski narod poziva da u nametnutoj borbi za opstanak brani svoju slobodu, spokojno gledajući u budućnost s nadom u Boga i s pouzdanjem u slogu kojom Srbi, Hrvati i Slovenci polaze u ovu borbu, svjesni da se radi o njihovoj sudbini: jednoj i nedjeljivoj![590] Kraljev proglas narodu je istom sutradan (7. travnja) objavilo Vrhovno zapovjedništvo, ali ni on nije dopro u sve dijelove zemlje, jer je beogradska radio-postaja bila porušena, a i ostale su veze već bile pokidane.

U svojim sjednicama (7., 8. i 9. travnja u Sevojnu kraj Užica i 11., 12. i 13. travnja na Palama kraj Sarajeva) vlada se bavila pitanjima pretežito tehničke naravi i donosila zaključke koji više nisu imali gotovo nikakva učinka: 7. travnja, znači istom drugog dana rata, kad je njemačka vojska već bila u Skoplju, proglasila je pripremno i mobilno stanje; odredila Uži radni kabinet (dr. Maček, dr. Ninčić, dr. Šutej, dr. Budisavljević, gen. Ilić) i zaključila da u Vrhovnoj komandi, uz predsjednika vlade budu stalno i Slobodan Jovanović i Bariša Smoljan, te da se hitno nabavi hrana u Velikoj Britaniji i u SAD; u narednim sjednicama vlada je uredila financijska i druga pitanja svog personala; na Simovićevo traženje odobrila kredit od pet milijuna dinara za »političku akciju u Albaniji«; vlada je uputila apel Rooseveltu i Staljinu, a 12. travnja je donijela odluku da se amnestiraju svi politički kažnjenici, po zakonu o zaštiti države, osim suđeni za špijunaže i za izdaju; 13. travnja vlada zaključuje da sutradan s Pala otputuje u Nikšić, odakle će se 15. travnja s dvorskom svitom, s vrhovnim zapovjedništvom i s drugim predstavnicima građanskoga političkog života evakuirati zrakoplovima u inozemstvo. Za sve to vrijeme, od početka rata do bijega iz zemlje, ni vlada ni vrhovno zapovjedništvo nisu djelovali kao državno vodstvo, već kao rastrojena skupina, nedorasla i bespomoćna, odvojena od naroda, međusobno nepovjerljiva, a slomom još više razjedinjena i demoralizirana, kojoj je osnovna misao bila kako što prije napustiti raspukli državni brod monarhističke Jugoslavije.

Potpredsjednik vlade dr. Maček predložio je još 7. travnja, u drugoj ratnoj sjednici (kojoj je sam predsjedavao) da u vladu uđe kao ministar

---

590 Prijepis proglasa nalazi se u AVII., k. 3, reg. br. 2/4a – 6-7 (usp. F. Čulinović, Slom stare Jugoslavije, Zagreb, 1958., 193).

bez resora dr. Juraj Krnjević, koji će ga zastupati u svemu kad on bude spriječen ili odsutan. Istog dana Maček je u Banji Koviljači saopćio Simoviću da on ni pod kakvim uvjetima ne želi ići s vladom u izbjeglištvo, već da se vraća u Kupinec, a da će njegovo mjesto u vladi popuniti dr. Krnjević.[591] Simović se protiv volje suglasio, zamolivši Mačeka da pobude svoje odluke drži u tajnosti. Saslušavši izvještaj dr. Šuteja (na sjednici od 11. travnja), »da je dr. Maček ostao u Kupincu da deli sudbinu svog naroda, ali da neće nikad desavuisati svojih drugova«, »Min. savet konstatuje da dr. Maček ovim postupkom čini najveću žrtvu za svoj narod«.[592]

Napustivši kraljevsku vladu, Maček je po dolasku u Kupinec 8. travnja održao sastanak s Košutićem, Krnjevićem i Šubašićem. Na tom sastanku užeg vodstva HSS-a zaključeno je da Krnjević i Šubašić odu u Simovićevu vladu, a Maček i Košutić da čekaju razvitak događaja u Hrvatskoj. Da bi u neizvjesnoj situaciji zadržao utjecaj na narod, a i u svezi s viješću da se Maček obrati proglasom hrvatskom narodu da bi obavijestio da se »vratio u njegovu sredinu« i pozvao »na red i disciplinu kod kuće i u vojsci«, čime je Maček još uvijek pozivao na lojalnost prema Kraljevini Jugoslaviji premda je znao da se ona nalazi pred okupacijom.[593] Držeći se do kraja takve lojalnosti, Maček je 9. travnja (kad su Nijemci već objavili slom južne jugoslavenske fronte i zauzimanje Skoplja i Niša) uputio svoje izaslanike u Bjelovar, gdje je izbila pobuna u 108. pukovniji, s porukom da se uvede red, a pukovnija ode na frontu!

Fašistička je Italija nastojala da svoje ekspanzionističke prohtjeve prema Hrvatskoj i ostalim dijelovima Jugoslavije oživotvori pomoću Pavelićevoga ustaškog pokreta, šiptarskih iredentista, makedonskih i crnogorskih separatista.

Poslije sastanka Mussolinija s Pavelićem (29. ožujka) sve ustaše u Italiji koji su bili internirani na Liparima i na Sardiniji (njih oko 230)

---

[591] Da će Krnjević ući u vladu mjesto Mačeka, ako će ona morati ići u izbjeglištvo bilo je dogovoreno još 2. travnja, prije odlaska Mačeka u Beograd u Simovićevu vladu (V. Maček, In the Struggle, n. dj., 226; zabilješka autorova iz razgovora s dr. J. Šutejem).

[592] Zapisnik sa sjednice Ministarskog vijeća održane 11. IV. 1941. u 17 sati na Palama (fotokopija originala u AIHRPH). Zapisnike svih navedenih sjednica pisao je ministar Sava Kosanović, a objavljeni su u knjizi F. Čulinovića, Slom stare Jugoslavije, n. dj. 193-197.

[593] Mačekov proglas, što je 8. IV. 1941. objavljen preko zagrebačke radio-postaje, a sutradan i u novinama (*Hrvatski dnevnik* i *Novosti* od 9. IV. 1941.) glasi: »Hrvatski narode! Vratio sam se u Vašu sredinu, pa Vam tim povodom velim ovo: stigla nas je najveća nesreća, što jedan narod može stići, a to je rat. To zlo može se ublažiti samo na taj način, da budemo složni i disciplinirani. Slušali ste me do sada u svim teškim časovima, pa sam siguran, da ćete to činiti i od sada. Ja ću među Vama ostati i dijeliti s Vama kao i do sada sve dobro i zlo. Razumije se, da ću u svakom pojedinom slučaju na uobičajeni način davati upute bilo putem naših organizacija bilo putem posebnih izaslanika, koji će biti ili narodni zastupnici ili drugi opće poznati prvaci stranke. U ovom času tražim od Vas puni red i disciplinu na svakom mjestu, bilo kod kuće ili u vojsci«.

sakupljaju se u Pistoji, od 6. do 10. travnja, gdje dobivaju talijanske vojne odore (iz etiopskog rata) i naoružanje (puške i nekoliko strojnica), čekajući nalog da krenu u Jugoslaviju. Ni Pavelić ni drugi ustaški emigranti u to doba nisu imali nikakve veze sa zemljom i bili su iznenađeni kad su u logoru u Pistoji čuli za Kvaternikovo proglašenje NDH.[594]

Nakon ožujskoga državnog udara, i u danima fašističke agresije, ustaška je organizacija i u zemlji stavljena u pokret, ali kako je bila malobrojna i bez znatnijeg utjecaja u narodu ne osjeća se njezino djelovanje kao političkog pokreta, tek su njezine krilatice da je »kucnuo čas oslobođenja Hrvatske« povećavale rastrojstvo i ubrzavale rasulo. Poslije neuspjeha Italije u Grčkoj, među frankovačko-ustaškim sljedbenicima u zemlji pretegnula je naklonost prema Njemačkoj, jer su od nje mogli očekivati djelotvornu pomoć za oživotvorenje svojih separatističkih ciljeva.

Međutim, u težnji da osigura svoj utjecaj i da stvori što stabilniji politički poredak na teritoriju razbijene i zaposjednute Jugoslavije, njemačka je vlada uporno nudila dr. Mačeku da proglasi stvaranje nove samostalne hrvatske države i da preuzme u njoj vlast. Po preporuci Veesenmayera i drugih njemačkih predstavnika i sami frankovačko-ustaški prvaci bili su spremni prihvatiti Mačeka na čelu neovisne Hrvatske,[595] premda su ga inače napadali kao izdajnika hrvatskog naroda.[596]

Istom nakon konačnog Mačekova odbijanja, Nijemci su također primorani da se u Hrvatskoj oslone na frankovačko-ustaški pokret, premda su znali da je njegov utjecaj politički neznatan i da je osim toga preko Pavelića u rukama Talijana. Tada i Nijemci dopuštaju (5. travnja 1941.)

---

594 (ASUP SRH) Istražni materijali A. Moškova, E. Kvaternika, n. dj., str. 223.

595 Sa sastanaka koje su održavali u Zagrebu 1-5. IV. 1941. njemački predstavnici Veesenmayer, Schuster i Proebst s frankovačko-ustaškim prvacima Kvaternikom, Frkovićem i Košakom, te s predstavnicima desnog krila HSS-a Tortićem i Lamešićem, Kvaternik je poručivao Mačeku da ustaše ne traže nikakva udjela u vlasti već jedino da se njihovi ljudi puste iz koncentracionih logora, ako Maček odbije ići u Simovićevu vladu i ako prekine odnose s Beogradom (ASUP SRH, istražni materijali S. Kvaternika, 27-29).

596 Ustaška propaganda je od početka rata u Europi govorila o uništenju Jugoslavije. U letku iz ratnih dana 1941. pod naslovom: »Ne, nećemo na klaonicu«, u ime »Hrvatske radničke nacionalističke omladine« govori se: »U svijetu se zbivaju veliki događaji!« Mnoga pitanja su već riješena, mnoga se rješavaju, a sva će biti riješena. Među ova posljednja spada i ono nedonošče Versaillesa zvano Jugoslavija...
Veleizdajnički Maček i drugovi, da održe ovo za hrvatski narod nemoguće stanje, sabiru vojsku, rekviriraju konje, kola kao i motorna vozila, a nekojim seljacima oduzeše i zemlju da na njoj sagrade pomoćne aerodrome... Hrvatski narode! Zar možeš trpjeti ovu veleizdaju i sramotu, koju učiniše u Tvoje ime? Zar ćeš dozvoliti da te šalju na klaonicu kao životinju? Sav Hrvatski narod treba u tom momentu stupiti u borbu da raskine okove ropstva i stekne svoju slobodu! A potpuna sloboda zagarantirana nam je jedino u potpuno slobodnoj i nezavisnoj Hrvatskoj državi... To je program Hrvatskog Ustaškog pokreta, kojemu na čelu stoji Ustaški Poglavnik dr. Ante Pavelić«. (Prijepis letka u AIHRPH).

predstavnicima ustaškog pokreta da se putem njemačkih radio-postaja obrate sa svojim proglasima hrvatskom narodu.

Kad je na dan ulaska njemačkih četa u Zagreb Ribbentropov opunomoćenik Veesenmayer dopustio Slavku Kvaterniku proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (10. travnja 1941. oko 17 sati),[597] Maček je na Veesenmayerov i Kvaternikov zahtjev istog dana potpisao proglas u kojemu u povodu proglašenja »slobodne i nezavisne Hrvatske države« na ukupnom povijesnom i etnografskom hrvatskom području, poziva hrvatski narod da se novoj vladi pokorava, a pristaše HSS-a iz organa vlasti da s njom iskreno surađuju.[598] Maček je odbio zahtjev njemačkog predstavnika da Kvaterniku preda »vodstvo HSS-a i hrvatskog naroda, a istog dana ponovljenu ponudu njemačkih vojnih predstavnika, zapovjedajućega njemačkog generala u Zagrebu, i gestapovskog časnika Massensteina, da preuzme vlast u NDH.[599]

---

[597] U svom izvještaju ministru vanjskih poslova Reicha o tijeku događaja od 10. IV. 1941. u Zagrebu, Veesenmayer 11. IV. 1941. piše: »Što se tiče ovlaštenja koje sam jučer bio zamolio pomoću radiograma službe sigurnosti, primio sam jučer samo privremenu odluku, i tek danas 11. travnja oko 16,30 h, prispjela je suglasnost. Ali kako je u međuvremenu položaj postao opasan, morao sam raditi po vlastitoj ocjeni, da na svaki način spriječim Mačekovu proklamaciju (misli na Mačekov proglas od 8. travnja kojim poziva na lojalnost jugoslavenskim vlastima – nap. F.T.) koja bi povukla za sobom najteže unutrašnje sukobe i krvoproliće. Osim toga moralo se računati s bujicama dijelova srpskih postrojbi na povlačenju, koje bi bile na sve pripremne.

Zato sam 10. travnja prije podne preuzeo inicijativu, upriličio dogovor s Kvaternikom i utvrdio s njim točan plan za preuzimanje vlasti i molio da se bezodložno uspostavi puna pripravnost. Do jučer sam žudno čekao na bacanje letaka, do čega ipak nije došlo, te do danas nije ni jedan jedini letak bačen iznad Zagreba. Bacanje letaka bilo bi za mene znak skorog dolaska njemačkih četa i na taj mi način omogućilo da odredim najpovoljniji trenutak za početak akcije. 10. travnja u podne doprle su do mene prve pouzdane vijesti o prodiranju njemačkih četa, zbog čega sam se odlučio da smjesta samostalno postupim. U 15h bio je novi sastanak s Kvaternikom, na kojem sam mu saopćio da je sada nastao čas i da sam odlučio potražiti Mačeka da ga potaknem na odstupanje. Kvaternik je zbog toga bio veoma sretan, jer je ta točka bila njegova najveća briga, kojoj se on nije osjećao potpuno dorastao. Od 15,30h do 16 sati raspravljali smo Maček i ja, i to je nakon stanovite borbe dovelo do rezultata, te se on izjasnio pripravnim odstupiti i Kvaterniku osobno predati upravnu vlast. Maček mi je dao časnu riječ da će provesti tu odluku. Ja sam se odmah uputio Kvaterniku, saopćio mu taj rezultat, što je izazvalo silno oduševljenje vodstva nacionalista i odmah ga odveo Mačeku. Ondje je bila formulirana i od Mačeka potpisana izjava o odstupanju i o predaji vlasti Kvaterniku. Originalni tekst nalazi se u mojim rukama. Da ne bi gubio vrijeme a budući da sam morao računati sa sabotažom u slučaju prerana objavljivanja tog zaključka, uspio sam uz velike napore da se Kvaternik tada sa mnom bez odlaganja uputio u radio-postaju, gdje je oko 17,45h svečano proglašena odluka o odstupanju i o preuzimanju vlasti, i tako je postignuto da je kratko pred ulazak prvih njemačkih četa proklamirana slobodna i nezavisna Hrvatska, a to je izazvalo silno oduševljenje i bezodvlačno isticanje zastava u gradu.

Ja sam od časa kad je Kvaternik preuzeo vlast neprestano kraj njega i stojim mu neupadljivo pri ruci. Namjeravam ovo nastaviti, kako bi se stvarno opasni trenuci lakše prevladali. Ipak se u vezi s razjašnjavanjem pojma slobode nisam ni na koji način obvezao«. (VII, m/f, Bonn 4, sn. 221-223; prijepis u AIHRPH; usp. original tekst na njemačkom jeziku u knjizi F. Tuđman, Okupacija i revolucija, n. dj., 186-188). V. također V. Maček, In the Struggle for Freedom, n. dj., 228-230; I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, n. dj., 353-360.

[598] Prijepis proglasa u AIHRPH. Proglas je objavljen putem zagrebačke radio-postaje i u *Hrvatskom narodu* od 10. IV. i od 11. IV. 1941. u nešto izmijenjenom obliku.

[599] V. Maček, n. dj., 229-230.

Maček je na taj način otklonio sve ponude da on ili bilo tko u ime HSS-a proglasi i stane na čelo NDH pod okriljem Hitlerove Njemačke, izgovarajući se pred Nijemcima da je HSS mirotvoran pokret koji se u ratnim prilikama ne želi angažirati. Pobude tog Mačekova odbijanja bile su u tome što je on vjerovao u pobjedu saveznika pa se nije htio osobno kompromitirati suradnjom s fašističkim silama, a htio je također spriječiti da se hrvatski narod na kraju rata ne nađe na poraženoj strani.[600] Međutim, svojim proglasom od 10. travnja hrvatskom narodu, bez obzira u kojoj je mjeri taj proglas bio iznuđen, Maček je u biti dao potporu stvaranju NDH i time olakšao ustaškom pokretu preuzimanje i uspostavljanje svoje vlasti, unijevši u isto doba zabunu u redove pristaša HSS-a i hrvatskog naroda uopće. Proglašenjem NDH još u tijeku ratnih operacija fašistički su agresori otpočeli razbijanje Jugoslavije kao države, što je bilo u punoj suprotnosti s odredbama međunarodnoga ratnog prava, kojeg se nigdje nisu pridržavali.[601]

Da su uglavnom svi politički čimbenici u zemlji (a jednako i obični ljudi) računali da monarhistička Jugoslavija, zbog krize koju je proživljavala, nespremnosti za rat i zbog nadmoći fašističkih agresora ne može preživjeti ni prvi udar osovinskih sila, pokazuje razvitak događaja gotovo podjednako i u Sloveniji kao i u Hrvatskoj i u ostalim dijelovima Jugoslavije, a ponajviše sam rad vlade, vrhovnog vojnog zapovjedništva i svih drugih tijela državnog ustroja.

Već samo zračno bombardiranje Beograda i njegovo napuštanje od vlade i vrhovnog zapovjedništva izazvalo je prekid veza između središnjih i državnih vlasti i pojedinih dijelova zemlje, te posvemašnji poremećaj u državnom, upravnom i u vojnom ustroju. Budući da zbog općeg nezadovoljstva s društveno-političkim i državnim poretkom monarhističke Jugoslavije u zemlji nije bilo gotovo nikakvih političkih kohezionih snaga, to su u krizi u kojoj se država našla potpuno pretegnuli mnogobrojni elementi rastrojstva i to u tolikoj mjeri da se to odrazilo porazno na opću moralno-političku klimu, na držanje puka i naroda, na djelovanje političkih i državnih čimbenika, tako da je raspadanje kraljevine Jugoslavije u sudaru s nesrazmjerno jačim snagama agresora postalo neminovno i neizbježivo. Takvo je stanje bilo karakteristično, bez obzira na stanovite razlike, za sve dijelove države, od Slovenije i Hrvatske, preko Bosne i Hercegovine do Makedonije i do Crne Gore, uključujući i Srbiju!

---

600 V. Maček, n. dj., 220; zabilješka autora iz razgovora s dr. J. Šutejem.

601 Opširnije o pripremama i koncepcijama Njemačke i Italije u vezi sa stvarenjem NDH vidi raspravu F. Tuđman, Nezavisna Država Hrvatska kao instrument politike okupacionih sila u Jugoslaviji i narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj 1941.-1945., u knjizi »Okupacija i revolucija«, n. dj., 9-158.

Ocjenjujući da se samim početkom napadaja na Jugoslaviju postavlja pitanje ne samo njezina opstanka, nego i budućnosti slovenskog naroda, predstavnici slovenskoga političkog života stvorili su *Narodno vijeće (Narodni svet)* kao suvereno predstavništvo slovenskog naroda. Narodno vijeće osnovano je u Ljubljani, na sastanku u banskoj palači, 6. travnja 1941. u 16 sati, kojemu su bili nazočni predstavnici svih slovenskih političkih stranaka i to u ime *Slovenske ljudske stranke* (dr. Marko Natlačen, ban Dravske banovine, dr. Ivan Ahčin, glavni urednik *Slovenca*, Marko Kranjc, svećenik, Miloš Starc, odvjetnik, i dr. Andrej Gosar, sveučilišni profesor); u ime *Jugoslavenske nacionalne stranke* (Kramerovi liberali – Ivan Pucelj, bivši ministar, dr. Alojz Zalokar i dr. Marjan Zajc); u ime *Narodne radikalne stranke* (Ravnikarovi Slovenski radikali – dr. Dinko Puc i dr. Janko Kostel); u ime *Jugoslavenske demokratske stranke* (liberali koji su se uključili u obnovljenu Samostalno-demokratsku stranku – dr. Darko Černej); u ime *Samostalne seljačke stranke* (Samostojne kmečke – Puceljeve i Marušićeve – stranke dr. Stanko Likar) i u ime *Socijalističke stranke Jugoslavije* (dr. Jože Petejan). Predsjednik Narodnog vijeća postao je ban dr. Marko Natlačen. CK KP Slovenije postavio je zahtjev da se i njegovi predstavnici uključe u Narodno vijeće, ali je ta želja bila odbijena s obrazloženjem da je s principijelnog stanovišta potrebno da Narodno vijeće zastupaju samo predstavnici organiziranih i priznatih političkih stranaka.

Narodno vijeće Slovenije zatražilo je već 7. travnja 1941. od jugoslavenskih vojnih vlasti da se spriječe razaranja industrijskih postrojenja i prometnih objekata u Sloveniji. Jugoslavenska *Vrhovna komanda* naredila je 9. travnja da se uhite svi članovi Narodnog vijeća Slovenije, ali to više nije imao tko provesti. Kad su njemačke čete iz graničnih područja otpočele prodiranje u Sloveniju i u Hrvatsku, slovensko Narodno vijeće donijelo je 10. travnja prije podne rezoluciju da je prestala »vrhovna državna uprava Jugoslavije nad Slovenijom« i da ono preuzima u svoje ruke suverenu vlast nad slovenskim teritorijem i »brigu za mir, poredak i sudbinu slovenskog naroda«. Istog dana Narodno je vijeće izdalo proglas slovenskom narodu, pozivajući pučanstvo na mir i red, a državna i samoupravna nadleštva da ostanu na svojim mjestima.

Delegacija Narodnog vijeća, pod vodstvom dr. Natlačena, obavijestila je, noću 10./11. travnja u Zagradu, predstavnike jugoslavenske vojske generale Pandurovića i Lavadinovića da je Slovenija proglašena samostalnom državom i da će pristupiti Trojnom paktu, zahtijevajući od njih da jugoslavenska vojska na slovenskoj zemlji prizna vrhovnu vlast slovenskog

Narodnog vijeća, te da se proglasi slovenskom narodnom vojskom i zatraži primirje. Ti pregovori završili su neuspjehom, jer generali nisu prihvatili prijedlog, ali su karakteristični za stanje rasula: Narodno vijeće proglasilo se suverenom vlašću u Sloveniji, ali je bespomoćno prema jugoslavenskoj vojsci, međutim i generali, zapovjednici jugoslavenske vojske u Sloveniji ne mogu ništa poduzeti da bi suzbili rad Narodnog vijeća Slovenije.

Delegacija Narodnog vijeća (dr. Natlačen, Ivan Pucelj, dr. Gosar) predložila je 12. travnja u Celju, predstavnicima njemačke vojske obustavu neprijateljstva u Sloveniji, tražeći pregovore s njemačkom vladom na toj osnovi da Nijemci »suverenu« i »samostalnu državu« Sloveniju prime kao novu supotpisnicu Trojnog pakta i da je priznaju u okviru svoga novog europskog poretka. Do pregovora s njemačkom vladom nije došlo, jer Hitler nije htio mijenjati svoje planove. Narodno je vijeće pokušalo na istoj osnovi pregovarati i s talijanskim predstavnicima, ali bez uspjeha.[602]

Na taj način, akcija Narodnog vijeća, kao predstavnika svih slovenskih političkih stranaka, da se na ruševinama monarhističke Jugoslavije stvori samostalna slovenska država pod zaštitom sila Osovine nije dala rezultata, jer je Hitler ostao pri svojoj odluci o podjeli Slovenije između Njemačke, Italije i Mađarske. Glavne pobude i dublji smisao te akcije slovenskog Narodnog vijeća bile su u zajedničkoj težnji slovenskih građanskih političara, bez obzira na međusobne stranačke i idejne oprečnosti, da spriječe razbijanje slovenskoga nacionalnog teritorija, s time i pogibelj denacionalizacije i biološke ugroženosti što su prijetili raskomadanom slovenskom narodu pod okupacijom triju stranih sila. Osim toga, oni su svojim prijedlogom da se samostalna Slovenija uključi u Hitlerov novi europski poredak, razumije se, htjeli sačuvati i stari društveni poredak, tj. klasne interese svoje vladavine, ali je to u tom trenutku bilo od drugorazredne važnosti s obzirom na objektivnu pogibelj što je zaprijetila slovenskom narodu, pa i njima. Te nacionalne i klasne pobude djelovat će i kasnije ali tada već u potpuno novim uvjetima i stoga različito u opredjeljivanju članova i pristaša pojedinih skupina Narodnog vijeća za suradnju s okupatorom, ali za politiku čekanja savezničke pobjede i povratka kraljevske izbjegličke vlade, ili za uključivanje u Oslobodilačku frontu slovenskog naroda.

Na posljednjoj sjednici u zemlji, 13. travnja 1941., Simović je uvjeravao jugoslavensku vladu da će vojska nastaviti otpor agresoru u središ-

---

602 1951, 16-19; France Škerl, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, V/1951., 18.

njem dijelu države (u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori) barem još nekoliko mjeseci, međutim, već sutradan, 14. travnja oko 7 sati, predao je dužnost *načelnika štaba Vrhovne komande* generalu Kalafatoviću, naredivši mu da zatraži primirje. U pismenom ovlaštenju što ga je kao predsjednik ministarskog vijeća dao Kalafatoviću Simović ga u ime kraljevske vlade ovlašćuje da odmah zatraži primirje »s obzirom na stanje naše vojske posle svih neuspeha i naročito s obzirom na delikatnu situaciju naše vojske zbog događaja u Hrvatskoj i Dalmaciji«.[603]

General Kalafatović je odmah poslije toga (u 9,30 sati) s ostalim članovima *Štaba Vrhovne komande* (generali M. P. Nikolić i R. V. Janković i potpukovnik B. N. Popović) izdao naredbu svim zapovjedništvima vojske da se odmah zatraži prekid neprijateljstava, jer su »zbog neuspjeha na svim frontovima, zbog potpunog rasula naše vojske u Hrvatskoj, Dalmaciji i Sloveniji«, »posle svestranog proučavanja političke i vojničke situacije došli do zaključka da je svaki dalji vojnički otpor nemoguć«, dodajući da »ovaj rat nije želja ni našeg naroda, ni njegovih vojnih starešina«.[604]

Stavljajući težište u obrazlaganju potrebe kapitulacije na »događaje u Hrvatskoj«,[605] Simović je prvi iznio tezu o odgovornosti hrvatskog naroda za slom monarhističke Jugoslavije u ratu travnja 1941. Tu tezu Kalafatović je proširio i na slovenski narod, kao da je jugoslavenska vojska doživjela »potpuno rasulo« samo u Hrvatskoj i u Sloveniji, što je u suprotnosti s povjesnim činjenicama, jer je ona pretrpjela poraze i slom najprije na frontama u Makedoniji i u Srbiji, pa istom onda u Hrvatskoj i u Sloveniji. Neodrživost te teze jest i u samoj njezinoj proturječnosti: dok se zamjera samo pojedinim narodima[606] što se nisu htjeli boriti za monarhističku Jugoslaviju, u isto se vrijeme i u naredbi Vrhovne komande kon-

---

603 AVII., reg. br. 57/2-2, K3 (usp. F. Čulinović, Slom stare Jugoslavije, n. dj., 282-283).

604 AVII., reg. br. 57/2-3, K3; (usp. F. Čulinović, n. dj., 284).

605 I Simović i Kalafatić, kao i svi zastupnici velikosrpskog ekspanzionizma i hegemonizma neprestano izdvajaju Dalmaciju iz Hrvatske!

606 Na tezi o odgovornosti za slom Kraljevine Jugoslavije nesrpskih naroda, u prvom redu hrvatskog, pa i slovenskog, a zatim i makedonskog naroda i drugih narodnosti, zasnivala se politika veliksrpske buržoazije u izbjegličkoj kraljevskoj vladi i u četničkom pokretu. Ona je služila za produbljivanje jaza stvorenog kako hegemonističko-centralističkim poretkom monarhističke Jugoslavije (1918.-1941.) tako još i više okupaciono-kvislinškim sustavom (1941.-1945.).
Da je ona još uvijek nazočna u stanovitim oblicima i u vojnoj historiografiji i publicistici dokaz je knjiga generalpukovnika Velimira Terzića, bivšeg direktora Vojno historijskog instituta: Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Titograd, 1963, str. 708, u kojoj je teza o odgovornosti za slom Kraljevine Jugoslavije nesrpskih naroda, prvenstveno hrvatskoga, razvijena do kraja, na osnovi jednostranih izvora, neznanstvene metode, nepoznavanja i nemogućnosti da se u cjelini sagledaju sve one unutrašnje i međunarodne, političke, gospodarske i kulturne, nacionalne i klasne odrednice što su uvjetovale krizu i slom monarhističke Jugoslavije i događaje iz doba okupacije i revolucije.

statira da ni narod ni vojni starješine neće rat, a pučistička vlada vodila ga je tako da ga što prije završi bijegom u inozemstvo.

Nijemci i Talijani su odbili ponudu za primirje i nastavili nastupanje, zahtijevajući bezuvjetnu kapitulaciju. Poslije toga opunomoćenici su Vrhovne komande A. Cincar-Marković, ministar vanjskih poslova u vladi koja je oborena 27. ožujka, i general Radivoje Janković, pokušali još i s prijedlogom da osovinske snage ne zaposjednu sav teritorij Jugoslavije nego da jedan dio, po primjeru kako je to učinjeno u Francuskoj, ostane u jugoslavenskim rukama, a kad su to Nijemci odlučno odbili, potpisali su u Beogradu 17. travnja 1941. akt o bezuvjetnoj kapitulaciji, koja je stupila na snagu sutradan 18. travnja 1941. u 12 sati. S njemačke strane akt o kapitulaciji potpisao je zapovjednik II. armije general Maximilian von Weichs, a s talijanske vojni izaslanik u Beogradu pukovnik Luigi Bonefatti, a bijahu nazočni i mađarski i bugarski predstavnici.

Tako se rat travnja 1941. završio, a da vojske fašističkih agresora nisu naišle ni na kakav ozbiljniji otpor kraljevske jugoslavenske vojske. Bio je to katastrofalan poraz u ratu u kome u stvari nije ni bilo ratnih bitaka, a u kojem je monarhistička Jugoslavija doživjela potpuni slom, što je došao kao posljedica nadmoći fašističkih agresora, ali i njezina unutrašnjeg stanja. Hitlerova je Njemačka postigla prije toga slične munjevite pobjede i nad drugim europskim državama, zbog ogromne nadmoćnosti svoje oružane sile i svoje strategije. Ali, usprkos tome, i bez obzira na objektivno veoma tešku situaciju u kojoj se našla, napadnuta sa svih strana gotovo od svih susjednih država (s iznimkom Grčke i Rumunjske, koje nisu napale iako su bile u taboru Osovine), monarhistička je buržoaska Jugoslavija, uz vojnički poraz, doživjela i potpuno političko i državno rasulo, prije svega kao posljedicu svoga unutrašnjeg posve nesređenog stanja.

Svojom je akcijom protiv uključivanja Jugoslavije u osovinski tabor KPJ izražavala raspoloženje antifašističkog i revolucionarno-demokratskog pokreta u svim dijelovima Jugoslavije za otpor fašističkim agresorima. To, međutim, zbog općeg stanja u zemlji nije naišlo na neki ozbiljniji odjek, široki narodni slojevi nezadovoljni manarhističkom Jugoslavijom, nisu bili spremni da tu politiku slijede.[607] Čitavo državno-političko ustrojstvo na koje se oslanjala monarhistička Jugoslavija, od vojne i državne uprave do građanskih političkih stranaka i dvorske kamarile,

---

[607] O tome opširnije u raspravi F. Tuđmana, O istraživanju karaktera NOP-a i uvjeta u kojima su nastale odluke AVNOJ-a, *Forum*, god. II./1963., knj. IV, br. 10, 523-534; Isti: Velike ideje i mali narodi, Zagreb, 1969., 11-88, 163-350.

potpuno je zakazalo, očitovavši toliki stupanj defetističke paraliziranosti da je zemlja bila potpuno lišena svakoga državnog vodstva, svake političke ideje i snage koje bi mogle jugoslavenske narode povesti u obrambeni rat. Bila je to logično posljedica onoga društveno-političkog razvitka u kojem je velikosrpska buržoazija, uz pomoć dijela buržoazije ostalih naroda, svoju dvadeset i trogodišnju vladavinu pretvorila u nesnošljivo klasno ugnjetavanje pučkih slojeva u cijeloj državi, i posebno u neizdržljivo nacionalno tlačenje nesrpskih naroda. Zasnivajući svoju politiku na solunsko-kajmakčalanskim zaslugama i na svojoj povezanosti s versailleskim silama, a kasnije dijelom i s osovinskim, vladajuća se oligarhija izrodila u krajnje parazitski organizam, koji je izgubio svaki osjećaj za stvarne unutrašnje odnose i zajedničke i posebne interese naroda Jugoslavije, a u vrtlogu drugoga svjetskoga rata i osjećaj realizma i perspektive opstanka. Ako je u građanskim političkim redovima i bilo strujanja i htijenja koja su bila usmjerena prema zbiljskim, zajedničkim državnim interesima naroda Jugoslavije, ona nisu mogla doći do izražaja ni odigrati neku pozitivniju ulogu zbog zadrtog otpora nepomirljivo hegemonističkih i nacionalno ograničenih političkih struja monarhističke Jugoslavije.

Zbog svega toga u vladajućemu društvenom sloju u trenutku agresije nije bilo političkih snaga koje bi mogle i htjele organizirati i voditi obrambeni rat. Unatoč tome što se Jugoslavija, napadnuta sa svih strana, našla nedvojbeno u nezavidnoj i objektivno u veoma teškoj situaciji, te u onakvim okolnostima kakve su s proljeća 1941. vladale u Europi, nije mogla računati na pobjedu u ratu s fašističkim agresorima, ipak je poraz s onako kobnim posljedicama bio rezultat ne toliko vojničke nadmoći fašističkih sila koliko unutrašnje slabosti i trulosti ukupnoga državnog ustroja.

Izgrađivana kao sredstvo velikosrpsko-hegemonističke i protunarodne politike, kraljevska je jugoslavenska vojska potpuno zatajila u travanjskom ratu, a narodi Jugoslavije bili su znatnim dijelom politički rastrojeni i zbunjeni, a dijelom njihova volja za otpor nije mogla doći do izražaja zbog općeg defetizma i rasula države. Politički i vojni vrhovi Kraljevine Jugoslavije bili su dugotrajnom međusobnom borbom građanskih-političkih stranaka i struja toliko podijeljeni, a uspjesima osovinskih sila toliko demoralizirani, da ne samo što nisu imali nikakve sposobnosti da u narod i u vojsku unesu duh otpora već su suzbijali i svaku inicijativu komunističke stranke u tom smislu.[608]

---

608 Delegati CK KP Slovenije Boris Kidrič i Aleš Bebler uzaludno su tražili od zapovjednika Dravske divizije u Ljubljani, prije i u doba napadaja, da se iz vojnih skladišta izda oružje za dobrovoljce,

SLOM KRALJEVNE JUGOSLAVIJE

Brzi vojnički poraz i bezuvjetna kapitulacija pospiješili su državno-političko rasulo, a bili su posljedica vojničke i političke nespremnosti za borbu i za rat i vojske i naroda. Vojska nije bila izraz težnja i interesa svih naroda Jugoslavije nego sredstvo u rukama reakcionarne i hegemonističke politike protunarodnih režima,[609] niti je shvatila promjene što su nastale u vođenju rata i u strategiji i taktici suvremenog doba. Generalštab nije pravilno riješio ni strategijska ni operativno-taktička pitanja obrane zemlje, niti je državno vodstvo bilo kadro pripremiti narod i zemlju za obrambeni rat. U ratu s nadmoćnim snagama fašističkih sila i njihovih saveznika Jugoslavija se našla politički, nacionalno i socijalno razjedinjena; nastala je situacija, stvorena čitavim njezinim razvitkom i složenim spletom unutrašnjih i međunarodnih okolnosti, u kojoj nije bilo takvih kohezionih snaga koje bi mogle spriječiti raspadanje vojske i države u izvanredno teškoj krizi u kakvoj se našla monarhistička Jugoslavija. Obezglavljeni takvim okolnostima unutrašnjeg stanja i međunarodne situacije, vladajući vrhovi monarhističke Jugoslavije nisu vidjeli drugi izlaz do bijega u inozemstvo, a rat završiti i pod cijenu bezuvjetne kapitulacije. Posljedice svega toga bile su da se u ratu prijašnja kriza pretvorila u opći kaos, u kojem se otvorena sabotaža i petokolonaška izdaja separatističkih i profašističkih elemenata ispreplela s bezglavim napuštanjem vojske, naroda i zemlje i bijegom dvora, vlade i generalštaba, isto tako i političkih vrhova tzv. »demokratskih« građanskih stranaka u inozemstvu, s idejom da se poslije pobjede savezničkih sila ponovno vrate i uspostave svoju vlast.

Slom Kraljevine Jugoslavije nije, prema tome, bio toliko epilog rata u travnju 1941. koliko stanja u kojemu je buržoaska monarhija dočekala

---

studente i radnike i dozvoli javni rad komunističke stranke. Zapovjedništvo IV. armije u Zagrebu odbilo je također traženje delegacije Komunističke stranke Hrvatske, koju je predvodio dr. Pavle Gregorić, Vlado Mutak i dr. da se radništvu i građanstvu podijeli oružje. (M. Mikuž, Pregled razvoja NOB u Sloveniji, I., Beograd, 1956., 46; Izjave u AIHRPH, Zagreb).

609 »Armada stare Jugoslavije nije bila sredstvo za obrambo narodov in države pred zunajnimi fašističnimi napadalci, temveč je glede na svoj komandni kader, glede na svoj notrajni ustroj in glede na politiko, ki jo je vodil jugoslovanski generalštab, pomenila za reakcionarno jugoslovensko buržoazijo samo še sredstvo notranje obrambe njenih razrednih koristi proti lastnemu ljudstvu«. (Miha Marinko, Politično poročilo CK KPS, *II. kongres KPS*, Ljubljana, 1949., 59).
Pod dojmom dezorganizacije u provedbi mobilizacije i proturatnog raspoloženja puka August Cesarec je još ujesen 1939. zapisao: »zar je moguć s time neki otpor?... što je gnjililo dvadeset godina kako može dati bolji plod?... Ponekad mi se čini da je naša vojska prije rata onakva kakva je vojska poslije izgubljenog rata« (A. Cesarec, Ratni dnevnik 1939., n. dj., 24 i 38, rukopis u ostavštini, AIHRPH).

agresiju. Kraljevine je Jugoslavije nestalo u agresiji osovinskih sila za svega dvanaest dana. Sva jugoslavenska vojska bila je razoružana, bilo je zarobljeno 344.162 vojnika i časnika, koji su većim dijelom odvedeni pretežito u njemačko zarobljeništvo.[610] U talijanske ruke pala je čitava ratna mornarica, osim jedne podmornice i dviju torpiljarki, koje su prešle k saveznicima, te razarača »Zagreb« koji su herojskim gestom samopožrtvovanja digli u zrak poručnici bojnog broda Milan Spasić i Sergije Mašera.

Njemačka vojska postigla je nad Kraljevinom Jugoslavijom tako brzu, laku i totalnu pobjedu kakvu nisu očekivali ni u samom Berlinu, a pogotovu ne u Rimu i u savezničkim zemljama. Očekivani otpor jugoslavenske kraljevske vojske gotovo je potpuno izostao i bio toliko neznatan da su Nijemci u čitavom ratu protiv Jugoslavije imali gubitaka: 151 mrtvog, 392 ranjena i 15 nestalih vojnika.[611] Talijani i Mađari, koji su prešli u nastupanje kad je već nastalo rasulo jugoslavenske vojske, a isto i Bugari, svojim udjelom u zaposjedanju Jugoslavije u stvari nisu imali nikakvih gubitaka.[612]

Sporazum o kapitulaciji proveden je dosljedno u čitavoj zemlji. Oružana je sila Kraljevine Jugoslavije potpuno nestala, a dotadašnji organi državne uprave stavili su se uglavnom na raspolaganje okupacionim silama i novo uspostavljenim režimima na tlu raskomadane Jugoslavije.

Katastrofalan poraz i slom Kraljevine Jugoslavije u ratu travnja 1941. imali su velike posljedice za dalji tijek događaja u Jugoslaviji i u Europi. Fašističke su sile slavile, doduše, još jednu »munjevitu pobjedu«, i to nad protivnikom koji je »uživao velike vojničke tradicije«, ali je Njemačka ne samo izgubila pet dragocjenih tjedana, za koliko je morala odložiti svoj pohod na SSSR, već je neočekivanim izbijanjem partizanskog rata tri mjeseca po kapitulaciji bila angažirana na nepredviđenomu jugoslavenskom ratištu, što je bilo nedvojbeno od velikoga povijesnog značenja za dalja politička i ratna zbivanja.

Ali, bez obzira na to od kakvog je neposrednog utjecaja mogao biti rat protiv Jugoslavije na zbivanja u drugomu svjetskom ratu uopće, doga-

---

610 Od zarobljenih 344.162 vojnika i časnika jugoslavenske vojske Nijemci su puštali kućama Hrvate, Makedonce, Crnogorce, Nijemce, Mađare i Albance, a dijelom i Slovence, a ostale, uglavnom Srbe, više od 200.000, odveli su u zarobljeništvo (AGW (1941.), 5006).

611 Npr. iz njemačkog 41. oklopnog korpusa koji je prodirao prema Beogradu poginuo je svega jedan časnik! (US Department of the Army: German Campaigns in the Balkans, Spring 1941, str. 64; Kurt v. Tippelskirch, Geschichte des Zweiten Weltkriegs, Bonn, 1951.).

612 »Tamo gdje smo mi mislili da ćemo naći jednu vojsku – piše talijanski general Zanussi – našli smo prazninu, a gdje nam se pružila prilika da sretnemo neku jedinicu – u Kninu ili na albanskoj granici – bilo je vidljivo da ona pripada jednoj vojsci u rasulu, pobijeđenoj još prije borbe (Giacomo Zanussi, Guerra e catastrove d'Italia, Roma, 1945., I., 97).

đaji što su se zbili u tom razdoblju u Jugoslaviji i koje su oni izazvali bili su od predrasude važnosti za dalju sudbinu naroda Jugoslavije i od velikoga međunarodnog značenja. Okupacija i razbijanje monarhističke Jugoslavije od fašističkih agresora, a još više njezino unutrašnje opće rasulo, što je uslijedilo kao posljedica ne toliko agresije koliko duboke krize što ju je proživljavala za sve vrijeme od svog nastanka pa do sloma, doveli su u pitanje ponovno uspostavljanje zajedničke države južnoslavenskih naroda. Kriza što je za to sve vrijeme potresala versaillesku Jugoslaviju, a koja je dostigla svoj vrhunac na početku drugoga svjetskog rata i u času agresije osovinskih sila, okončana je raspadom buržoaske monarhističke Jugoslavije, a na njezinim je ruševinama stvoren novi okupaciono-kvislinški poredak koji nije značio rješenje nego zaoštravanje nacionalnih suprotnosti na njezinu tlu, jer je ugrozio, iako ne podjednako, sve narode Jugoslavije, uključujući i hrvatski, budući da Pavelićeva NDH pod tutorstvom Mussolinijeve Italije i Hitlerove Njemačke, a bez Istre, Dalmacije i Međimurja, nije značila oslobođenje i samostalnost Hrvatske. Osim toga bilo je očito da će taj poredak uspostavljen na tlu razbijene Jugoslavije dijeliti sudbinu fašističkih sila i Hitlerova novog poretka u Europi na kraju rata za koji su postojale sve povijesne pretpostavke da će ga osovinske sile izgubiti nakon ulaska u rat SAD i SSSR-a. Time su, međutim, u općim okolnostima drugoga svjetskog rata, stvoreni objektivni unutrašnji i međunarodni društveno-politički preduvjeti[613] u okviru kojih će KPJ pod Titovim vodstvom poći za rukom da na tradicijama predratnoga revolucionarno-demokratskog antifašističkog pokreta pokrene narodnooslobodilački pokret i partizanski rat, što će se razviti u oslobodilački rat i socijalističku revoluciju naroda Jugoslavije za istjerivanje okupatora i za uništenje okupaciono-kvislinškog poretka, ali u isto doba i protiv povratka staroga kompromitiranog buržoaskog i hegemonističkog poretka Kraljevine Jugoslavije, što je bio uzrokom njezine neprestane krize, a na programu stvaranja nove, federativne, socijalističke zajednice naroda Jugoslavije, zajednice u kojoj bi svi njezini narodi, – na osnovi svoje, ostvarene nacionalne državnosti, uživali jednaka prava i sve građanske demokratske slobode, a zajednica pružala jamstvo da njihova ravnopravnost, sloboda i nacionalni integritet ne budu više ni od koga ugroženi.

---

[613] O tome opširnije u raspravi F. Tuđmana, Slom monarhističke Jugoslavije i društveno-politički izvori socijalističke revolucije, *Republika*, XV./1959., br. 4-5; Isti: Stvaranje socijalističke Jugoslavije, Zagreb, 1960., 13-37, te u spomenutim dijelovima Tuđmanove knjige »Velike ideje i mali narodi«.

Poglavlje
šesto

ZAKLJUČAK

PROSUDBA BITNIH UNUTRAŠNJIH I MEĐUNARODNIH UZROKA ŠTO SU UVJETOVALI KRIZU I SLOM MONARHISTIČKE JUGOSLAVIJE

Monarhistička je Jugoslavija proživljavala duboku društveno-političku i državnu krizu od svoga postanka 1918. pa sve do sloma 1941. godine. Glavni i bitni uzroci te krize bili su u onim objektivnim i subjektivnim čimbenicima što su, djelujući uzajamno, uvjetovali unutrašnji razvitak i međunarodni položaj Kraljevine Jugoslavije u tolikoj mjeri da bijahu od odlučnog značenja i po samu njezinu sudbinu.

1. Izvori i korijeni te krize bili su u različitim uvjetima društveno-političkog, nacionalnog, državnopravnog, gospodarskog i kulturnog razvitka pojedinih južnoslavenskih naroda u tijeku cijele njihove povijesti. Tisućljetni odvojeni život u sadašnjoj njihovoj postojbini, u različitim državnim tvorevinama i gospodarsko-kulturnim sferama doveo je ne samo do razlike u idejama i ciljevima nacionalne politike (posebna hrvatska, posebna srpska i posebna crnogorska državna ideja, bugarska također) – što su proizlazili iz suprotnosti interesa pojedinih naroda – nego i do bitnih razlika u idejama i zamislima o ujedinjenju i stvaranju zajedničke države južnoslavenskih naroda na podlozi njihovih zajedničkih interesa.

2. Način postanka Kraljevine SHS u okviru stvaranja imperijalističkoga versailleskog poretka i slamanja revolucionarnih pokreta u Europi poslije prvoga svjetskog rata, a posebno sam način ujedinjenja, pomoću kojega je suzbijen revolucionarni pokret u južnoslavenskim zemljama, a svim narodima što su ušli u novu zajedničku državu nametnuta velikosrpska hegemonija – bio je osnovnim uzrokom što ujedinjenjem nije riješeno nacionalno pitanje južnoslavenskih naroda i što su odmah u početku života u zajedničkoj državi izbile oštre nacionalne i klasne suprotnosti, koje će biti od sudbonosnog značenja za novu državu.

3. Proturječnosti što su razdirale monarhističku Jugoslaviju imale su realnu podlogu u velikim razlikama u stupnju općega gospodarskog, kulturnog i političkog razvitka pojedinih zemalja, zbog toga što su se one stoljećima razvijale u veoma različitim okolnostima. Ujedinjenje u zajedničku državu izazvalo je samo po sebi duboke promjene, koje su zbog neravnopravnih odnosa u njoj imale ozbiljne posljedice po dalji razvitak pojedinih naroda.

4. Hegemonističko nametanje vidovdanskog, centralističkoga državnog uređenja i uporno ustrajanje velikosrpskih snaga na njegovu održanju, radi gospodarske zainteresiranosti i zbog političke prevlasti, uzrokovali su jačanje autonomističko-federalističkih težnja i separatističkih tendencija u svim zemljama monarhističke Jugoslavije, te zaoštravanje nacionalnih suprotnosti zbog povlaštenog položaja vladajuće nacije, zbog neravnopravnosti, nemilosrdnog ugnjetavanja i sprečavanja prirodnoga društveno-političkog i kulturnog razvitka potlačenih naroda, zbog pokušaja njihove asimilacije pomoću centralističkoga državnog poretka i ukupnoga školsko-obrazovnog sustava, a na osnovi kako ideologije o vodećoj ulozi srpstva u zajedničkoj državi tako i ideologije o povijesnoj nužnosti prevladavanja »plemensko«-narodnosnih suprotnosti višom idejom unitarističkoga integralnog jugoslavenstva.

5. Zbog privredne nerazvijenosti, ali i zbog oslanjanja vladajuće buržoazije u međunarodnoj politici na velike kapitalističke sile, u gospodarskom životu monarhističke Jugoslavije strani je kapital stekao dominantni položaj. To je bio jedan od glavnih razloga, uz unutrašnje proturječnosti, što Jugoslavija nije imala samostalnosti u svojoj vanjskoj politici. Osim toga međunarodna politika jugoslavenskih vlada bila je u znatnoj mjeri u neskladu s gospodarskim interesima Jugoslavije u cjelini, a pogotovu pojedinih njezinih zemalja. Unatoč tome što je pokušavala voditi neutralističku politiku, kad su versailleske sile počele gubiti dominantnu ulogu u Europi, Kraljevina je Jugoslavija postala poprištem međuimperijalističkih suprotnosti velikih sila, koje su neposredno utjecale i na razvitak njezinih unutrašnjih prilika, što je povećavalo njezine unutrašnje opreke i nesređeno stanje, te slabilo njezin međunarodni položaj.

6. Zaoštravanje međunarodne krize, izbijanje drugoga svjetskog rata i rušenje versailleskoga poretka u Europi – u okviru ratnog sukoba između demokratskih sila i sila osovine i opće borbe naprednih, revolucionarno-demokratskih društveno-političkih snaga s reakcionarnim i fašističkim snagama u svjetskim dimenzijama – izmijenilo je međunarodni položaj Kraljevine Jugoslavije i zaoštrilo suprotnosti velikih sila oko nje, pospješivši produbljavanje unutrašnje krize, promjene u njezinu državno-političkom uređenju i revolucionarna gibanja u društveno-političkom životu što će imati dalekosežne posljedice.

7. Katastrofalan poraz i državno i političko rasulo, što ga je monarhistička Jugoslavija doživjela u agresiji fašističkih sila travnja 1941. godine, bijaše logična posljedica krize što ju je proživljavala od svog postanka 1918. godine i promjena što su nastale u Europi i u svijetu uoči i u početku drugoga svjetskog rata.

I.

Povijesna činjenica da su južnoslavenski narodi u doba sazrijevanja ideje i provedbe ujedinjenja, na osnovi posebno razvijenih nacionalnih individualnosti imali i posebnu hrvatsku, posebnu srpsku, posebnu crnogorsku i posebnu bugarsku državnu ideju, bijaše normalan rezultat njihova dotadašnjega (odvojenog) povijesnog razvitka.

U hrvatskom narodu, koji, ni poslije gubitka neovisnosti svoje srednjovjekovne države, nikada nije posve izgubio svoju državnopravnu individualnost, razvija se, istovjetno ili slično kao i u drugih naroda, od preporodnog doba pa nadalje, sve više hrvatska državna ideja, koja, na osnovi sačuvane posebnosti povijesnoga hrvatskog državnog prava, teži sjedinjenju razdvojenih hrvatskih zemalja i jačanju autonomije i samostalnosti u Habsburškoj Monarhiji, s ciljem postizanja pune neovisnosti i ostvarenja potpuno samostalne nacionalne države Hrvatske.

Budući da u ondašnjim geopolitičkim okolnostima, kad je Habsburška Monarhija bila najveća srednjoeuropska i jedna od glavnih europskih sila, nije bilo povoljnih uvjeta za neposredno ostvarenje ciljeva hrvatske državne ideje, to se u Hrvatskoj, a i u drugim južnoslavenskim zemljama u sastavu Habsburške Monarhije, u razdoblju narodnog preporoda, pod utjecajem revolucionarno-demokratskih pokreta i nastanka ujedinjenih i neovisnih nacionalnih država u Europi, usporedo s jačanjem nacionalnih pokreta pojedinih i svih južnoslavenskih naroda istodobno s jačanjem hrvatske nacionalne i državne ideje, pojavila i razvijala i ideja jugoslavenstva s ciljem stvaranja jedinstvene južnoslavenske države. Ta se ideja javila na podlozi etničke srodnosti južnih Slavena i njihovih zajedničkih interesa u borbi za oslobođenje od tuđinske njemačke, mađarske i turske prevlasti, ali i na romantičarsko-iluzionističkim, panslavističko-unitarističkim teorijama i zabludama o nacionalnom jedinstvu svih Slavena, a pogotovu svih južnoslavenskih naroda od Drave i Jadrana do Soluna i Crnoga mora. Ideja jugoslavenstva bila je podlogom ujedinjavanja nacionalnih pokreta hrvatskog, slovenskog i srpskog naroda u borbi za njihovo osamostaljenje od Ugarske i od Austrije najprije u zasebnu cjelinu, na osnovi povijesnoga hrvatskog državnog prava, u okviru trijalistički ili federalistički preuređene Habsburške monarhije, što je imalo biti samo etapa na putu sjedinjenja sa svim ostalim južnoslavenskim zemljama, sa Srbijom, s Crnom Gorom i Bugarskom.

Hrvatska i jugoslavenska nacionalna i državna ideja međusobno su se poticale ali i potirale. Nasuprot trajnom nastojanju za usklađivanje njiho-

vih ciljeva, neprestano se produbljavahu i suprotnosti između njih, sve do granica potpunog poricanja.

Sukob između te dvije ideje – osobito između njihovih krajnosti: velikohrvatstva i unitarističkog jugoslavenstva – poprimao je to šire dimenzije što su se više, i hrvatska i jugoslavenska nacionalna i državna ideja, svaka posebno i obje zajedno, sučeljavale i sukobljavale sa srpskom nacionalnom i državnom idejom u svim južnoslavenskim zemljama, pa i na samom tlu hrvatskih zemalja.

Suvremena srpska nacionalna i državna ideja razvijala se u znatno povoljnijim uvjetima. Od doba od kad je Srbiji, u početku XIX. st., pošlo za rukom da obnovi svoju državnost, makar i u skučenim okvirima beogradskog pašaluka i još uvijek turskog vrhovništva nad Kneževinom, a pogotovu od stjecanja pune neovisnosti godine 1878., u Srbiji se nesputano razvija srpska nacionalna i državna misao. Geopolitički položaj Srbije na Balkanu, na kojemu su se u tadašnjim međunarodnim odnosima isprepletale suprotnosti između turskog, ruskog i habsburškog carstva, dovodeći baš na tom području do stanovite ravnoteže između glavnih sila, stvarao je povoljne uvjete mladoj građanskoj klasi u Srbiji, pomaganoj od srpskoga nacionalnog pokreta Vojvodine, a poticanoj od općeg nacionalno-oslobodilačkog pokreta slavenskih naroda iz Habsburške Monarhije, da još u vazalnoj Kneževini izgradi takav program svoje nacionalne politike, koji je trajno jačao srpsku državnu ideju, a u ovisnosti od njegova oživotvorenja činio Srbiju primjerom i osloncem nacionalnooslobodilačkih težnja u prvom redu Srba, a potom i Hrvata i Slovenaca pod Habsburškom Monarhijom. Polazeći od realnih pretpostavki da će se Kneževina Srbija, u okolnostima slabljenja i propadanja Osmanlijskog Carstva, što je u XIX. st. postalo već čisti anakronizam u Europi, moći ne samo osloboditi turskog gospodstva nego i proširiti teritorij svoje države, a predviđajući da u daljoj budućnosti sudbinu »bolesnika sa Bospora« neće moći izbjeći ni višenarodna Habsburška Monarhija, sva srpska politika bijaše usmjerena na to da se do krajnjih granica iskoriste te povijesne okolnosti za jačanje srpske države.

Iz tih razloga u Srbiji nije uhvatila korijena ideja jugoslavenstva o stvaranju velike Jugoslavije, isto tako kao što ni u razdoblju preporoda nije bila prihvaćena ilirska ideja o ujedinjavanju Južnih Slavena pod neutralnim imenom u Veliku Iliriju. Budući da je u Srbiji, u okolnostima raspadanja Osmanlijskog Carstva u Europi, najprije došlo do postupnog stvaranja samostalne nacionalne države, to u njoj takve nadnacionalne ideje kao ilirska, a zatim i jugoslavenska, nisu nailazile na materijalnu

podlogu na kojoj bi se mogle razvijati. Usporedo sa stvaranjem jezgra buduće neovisne države, još u vazalnoj Kneževini razvija se i srpska nacionalna misao, a nakon stjecanja neovisnosti od Osmanlija, u Srbiji, po zakonima razvitka kapitalističkog društva, sve više jača i ekspanzionistička, pansrpska, velikodržavna ideja. Srpski nacionalni pokret, vjerski i jezično tijesno povezan i stoga politički kompaktan, s nacionalnim tradicijama čvrsto vezanim uz nacionalnu pravoslavnu crkvu i pravoslavnu Rusiju, ne samo da nije imao potrebe nego je i zazirao od prihvaćanja maglovite jugoslavenske ideje, koja je u sebi krila pogibelj od hrvatske prevlasti, oko koje su se na osnovi njezine tisućgodišnje povijesne državnopravne tradicije okupljali i ostali habsburški južni Slaveni, tim više što su Hrvati i ostali južni Slaveni u Monarhiji bili gospodarski i kulturno razvijeniji, brojniji, a k tome su još pretežito pripadali rimokatoličkoj crkvi i »zapadnoj civilizaciji«. Osim toga, važan razlog što u Srbiji nije prihvaćena ideja jugoslavenstva, ni u svom integralističkom ni u federalističkom obliku, bio je i u tome što su se njezini pobornici zauzimali za ujedinjenje svih južnih Slavena, uključujući i Bugare, a to za vodeće političke snage Kraljevine Srbije nije bilo prihvatljivo, kako zbog već vrlo zaoštrenih srpsko-bugarskih suprotnosti oko istočnih granica Srbije i oko Makedonije tako i stoga što bi u takvoj ujedinjenoj državi svih južnoslavenskih naroda Srbija mnogo izgubila na značenju, jer bi u njoj, uz Hrvate s njihovim historijskim i državnopravnim tradicijama i pored Slovenaca, važnu ulogu imali i Bugari, koji su bili čak i nešto brojniji, a uživali su i veću potporu Rusije.

Zbog toga su vodeći srpski političari tom pitanju prilazili s gledišta da ne može biti riječi o zajednici s Bugarima sve dotle dok »južna Srbija« (tj. Makedonija) ne bude potpuno posrbljena (a za to je potrebno razdoblje od nekoliko desetljeća) tj. dok središnji dio Srbije i srpstva dovoljno ojača da može u toj zajednici držati sve ostale nesrpske narode.

Iz svih tih razloga u Srbiji je bila neprestano dominantna ideja o čuvanju, učvršćenju i proširenju nacionalne, srpske države; u njoj će se, nasuprot unitarističkoj teoriji o povijesnoj nužnosti stvaranja integralne jugoslavenske nacije, razvijati pansrpska teza, a mjesto programa za stvaranje nove unitarističke ili federalističke jugoslavenske države u Srbiji će se razvijati i velikosrpski nacionalni program o oslobođenju »svih Srba i ostale neslobodne braće«, o proširenju Srbije na jugoistok i na zapad radi izlaza na Egejsko i na Jadransko more i stvaranja velike Kraljevine Srbije. Tu će ekspanzionističku ideju zastupati podjednako i obrenovićevska i karađorđevićevska dinastija i državna birokracija, te gotovo bez

iznimke i sve vodeće srpske političke stranke, uključujući i veliki dio građanske inteligencije, a vlade i politički vrhovi Kraljevine Srbije (od Garašanina do Pašića i Aleksandra) potpomagat će jugoslavenski pokret u Habsburškoj Monarhiji samo radi razbijanja Monarhije i oživotvorenja svojih planova o Velikoj Srbiji. (Čak i kasnije, kad će dio srpske građanske klase prihvatiti i unitarističku ideju o integralnom jugoslavenstvu, to će biti samo radi toga da se pod njezinim plaštem održi velikosrpska hegemonija u zajedničkoj državi).

Nasuprot velikosrpskim koncepcijama dvora i vladajuće buržoazije u srpskomu političkom životu javljaju se, razmjerno rano, i šire, napredne i federalističke ideje, kojih su najistaknutiji predstavnici bili Mihailo Polit-Desančić, Svetozar Miletić i Svetozar Marković. Oni su dalekovidno predviđali da do pravog oslobođenja i ujedinjenja južnoslavenskih naroda može doći samo demokratskim i revolucionarnim putem, stvaranjem zajedničke države na federativnim načelima, pa i širim savezom republika na Balkanu i u Podunavlju, a ne ekspanzijom Velike Srbije. Iako su pobornici takvih misli u njihovu ostvarenju vidjeli osiguranje stvarnih interesa srpskoga naroda, one su u doba akcije za stvaranje zajedničke države ostale bez vidnijeg odjeka, jer nisu odgovarale neposrednim interesima srbijanske građanske klase, koja je svu svoju politiku gradila na važnosti i ulozi svoje države, boreći se grčevito iz klasnih pobuda za proširenje njezine moći, budući da su svi staleži građanske klase u Kraljevini Srbiji, zbog njezine gospodarske nerazvijenosti, bili gotovo posve srasli s državnom birokracijom.

Ideje Svetozara Markovića i njegovih sljedbenika nisu u Srbiji izvršile odlučniji utjecaj i zbog toga što je radnički socijalistički pokret bio tek na početku svog razvitka.

Slično je, uostalom, bilo i sa socijalističkim pokretom u ostalim južnoslavenskim zemljama, koji je što se tiče nacionalnog pitanja najprije, pod utjecajem austrijske socijaldemokracije, prihvaćao austro-marksističku ideologiju koja je na svoj način samo inačica austro-slavističke teorije građanske klase, a kasnije se sve više priklanjao tobože iz čistih klasnih razloga, ideji jugoslavenskog integralizma.

Velikohrvatska ideja, budući da je odustala od protezanja hrvatstva i na etničko područje slovenskog i srpskog naroda iz svoga početnog razdoblja, ostala je programom ujedinjavanja hrvatskog, slovenskog i srpskog naroda u sastavu Habsburške Monarhije, na osnovi hrvatskoga državnog prava u Veliku Hrvatsku, ali i kao takva bijaše potisnuta prvotnom zada-

ćom hrvatskoga narodnog pokreta, borbom za sjedinjenje državnopravno razjedinjenih hrvatskih zemalja, a isto tako i samim razvitkom ideje jugoslavenstva baš u Hrvatskoj, koja je i postala središtem pokreta za ujedinjavanje svih južnoslavenskih naroda. Nasuprot starčevićansko-pravaškoj velikohrvatskoj ideji i romantičarsko-idealističkim, maglovitim zamislima o ujedinjenju na hipotezi integralnog jugoslavenstva, u slovenskom i u hrvatskom nacionalnom pokretu bijahu uvijek nazočna i realnija nacionalna gledišta, kojih su najizrazitiji predstavnici Ivan Cankar i »mladi« u Sloveniji, a Frano Supilo i Stjepan Radić u Hrvatskoj, koji će nastojati da dovedu u sklad hrvatsku nacionalnu i državnu misao i jugoslavensku ideju. Polazeći od srodnosti i od zajedničkih interesa, ali i od postojanja posebnih nacionalnih individualnosti, oni jugoslavenstvo prihvaćaju samo kao politički program u borbi za oslobođenje od strane prevlasti, odbacujući ideju o nacionalnom unitarizmu, i smatrajući da svaki narod treba da prestigne svoju nacionalnu samobitnost, a da Jugoslavija kao buduća zajednica južnoslavenskih naroda mora biti tako uređena da u njoj svaki narod zadrži svoja povijesna i nacionalno-državna obilježja, da se unaprijed osigura svestrani nacionalni razvitak, suverenitet i ravnopravnost naroda u novoj državnoj zajednici, što može da bude jedino ako se ona ustroji kao savez u svemu jednakopravnih članica.

Sve u svemu, u ovisnosti o različitim uvjetima povijesnoga razvitka, u razdoblju stvaranja nacionalnih država, najprije na podlozi raspadanja Osmanlijskog, a zatim i Habsburškog Carstva, u okviru nacionalnih pokreta južnoslavenskih naroda oblikovalo se više posebnih nacionalnih i državnih ideja, osim bugarske, srpska, crnogorska i hrvatska, koje su po zakonima društveno-povijesnog razvitka rađale međusobne suprotnosti (bugarsko-srpske, srpsko-hrvatske, srpsko-crnogorske, pa i hrvatsko-slovenske), a sama jugoslavenska ideja koja je imala za cilj ne samo ukloniti suprotnosti između nacionalnih interesa pojedinih južnoslavenskih naroda nego da ih ujedini, prvo je i sama polazila od romantičarsko-iluzionističke teorije o jedinstvenom južnoslavenskom narodu, što je sputavalo realnija – federalistička shvaćanja, a drugo ona nije uhvatila ni približno jednake korijene u svim južnoslavenskim zemljama. Te su razlike bile najveće baš između Hrvatske i Srbije, koje su i igrale glavnu ulogu u stvaranju zajedničke države južnoslavenskih naroda. Dok je u hrvatskom, slovenskom i u srpskomu nacionalnom pokretu izvan Srbije jugoslavenska ideja o povijesnoj neophodnosti stvaranja zajedničke države, koja bi obuhvatila sve južne Slavene na integralističkim ili na federalističkim načelima, uzela velikog maha u jednom dijelu političara, intelektualaca i inte-

lektualne mladeži, dotle je u Srbiji – gdje su svi društveni slojevi bili poneseni idejom srpske nacionalne države i gdje je velikosrpska ideja o širenju srpske kraljevine na ostale južnoslavenske zemlje do granica u kojima je moguće osigurati prevlast srpske buržoazije i pravoslavlja, i do kojih bi Srbiju bile spremne podupirati velike sile, – ta misao razvijena do programa o povijesnoj ulozi srpstva u oslobođenju »neslobodne braće« i srpske države na Balkanu, jugoslavenska ideja ostala bez pravog odjeka, pridobivši tek pojedine pristaše.

Razvitak jugoslavenske ideje u hrvatskim i ostalim zemljama Habsburške Monarhije stvorio je idejno-političke preduvjete za izravnu akciju jednog dijela političara, okupljenih u emigraciji za vrijeme prvoga svjetskog rata u Jugoslavenskom odboru, za stvaranje zajedničke države, a iz Srbije ta je ideja podupirana i uzimana u obzir samo kao pomoćno sredstvo za ostvarenje ciljeva srpske nacionalne i državne ideje.

Ali valja uočiti još neke bitne razlike. Premda jugoslavenska ideja u hrvatskomu nacionalnom životu, uglavnom, nikad nije prešla iz okvira jednog dijela građanskoga intelektualnog pokreta u pučke narodne slojeve, ona je ipak smetala normalnom razvitku hrvatske nacionalne misli, štoviše, skrećući znatne intelektualno-političke snage stranputicom. Ona je sputavala brže oblikovanje hrvatskoga nacionalnog pokreta, unoseći u duljem povijesnom razdoblju elemente rastrojstva u redove svoga naroda i to baš tada kad su drugi narodi dovršavali svoje oblikovanje u moderne nacije. Iako je jugoslavenska ideja u svom pretežito pozitivnom dijelu bila jedan od oblika demokratskoga hrvatskog odgovora kako na pravaško-frankovački velikohrvatski ekstremizam, tako i na velikosrpski ekspanzionizam, ona ih ipak nije mogla nadvladati potisnuvši dijelom velikohrvatsku ideju, a negativni elementi u jugoslavenskoj ideji, naime skrivene težnje hrvatske buržoazije za prevlašću u jugoslavenstvu, povijesno nisu imale mogućnosti za ostvarenje, pa stoga nisu došle ni do jačeg izražaja. Nasuprot tome velikosrpska je ideja imala širi i dublji oslonac u srpskoj državi i u srpskomu građanskom društvu baš zato što je bilo povijesnih izgleda za njezino ostvarenje. Jugoslavenstvo bijaše, zapravo, neoslavistička varijanta nasljeđa panslavističkih i austroslavističkih ideja, koje je uhvatilo korijena samo u dijelu hrvatske građanske klase (u prvom redu zbog razjedinjenosti hrvatskih zemalja i položaja Hrvatske u odnosu na njemačka, mađarska i talijanska presizanja), ali je ostalo bez dublje materijalne podloge, kako u svom posve iluzionističkom integralističkom obliku tako i u svakako realnijim federalističkim osnovama.

Kad je, međutim, u razdoblju prvoga svjetskog rata, zbog promjena u odnosima velikih sila u Europi i zbog nacionalnih pokreta, povijest

postavila na dnevni red pitanje daljeg opstanka takve višenarodne državne tvorevine kakva bijaše Habsburška Monarhija, jugoslavenska je ideja postala akcionim programom jednog dijela nacionalnog pokreta hrvatskog, slovenskog i srpskog naroda u Monarhiji o nužnosti izdvajanja iz Habsburške Monarhije i ujedinjenja u zajedničku južnoslavensku državu, radi oživotvorenja težnja za potpunim oslobođenjem od strane hegemonije, radi stvaranja jače brane presizanju njemačkog, mađarskog i talijanskog imperijalizma. Pobornici ideje jugoslavenstva smatrali su da je glavno da dođe do raskida s Austrijom i s Ugarskom, da će stvaranje »vlastite« južnoslavenske države samo po sebi biti povijesno napredan čin, jer da će se u njoj sva pitanja moći riješiti na zadovoljavajući bratski način. To je uvjerenje bilo zasnovano i na pretpostavci da će Hrvatska i Slovenija, to više što su bile gospodarski i kulturno razvijenije od ostalih južnoslavenskih zemalja, u budućoj zajedničkoj državi imati potpuno jednakopravnu, pa čak i prvorazrednu ulogu, a u Habsburškoj Monarhiji bile su u neravnopravnom položaju i zaostajale u razvitku u odnosu na Austriju i Mađarsku.

Prema tome iz različitih uvjeta povjesnoga razvitka proizašle su i dvije različite oprečne ideje o ujedinjenju koje su njihovi pobornici razvili do programskih zadaća nacionalnih pokreta i nacionalne i državne politike nekolikih naraštaja južnoslavenskih naroda. I sa takve dvije oprečne nacionalno-političke ideologije, jugoslavenskom i velikosrpskom, ušli su jugoslavenski narodi u prvi svjetski rat. Na njihovoj podlozi otpočet će kako posebne tako i zajedničke akcije za rješavanje nacionalnog pitanja južnoslavenskih naroda. Zbog zajedničkih interesa na rušenju Habsburške Monarhije doći će do suradnje između pobornika jedne i druge ideje, ali radi različitih ciljeva, glede sadržaja oslobođenja i načina ujedinjenja, razvit će se sukob, što će već u razdoblju akcije za stvaranje zajedničke države poprimiti oblike gotovo potpunog raskola i duboke krize, dovodeći u pitanje i samo ujedinjenje.

Razlike u shvaćanju jugoslavenske ideje i osnovnih pretpostavki za ujedinjenje južnoslavenskih naroda u jedinstvenu državu imale su tako duboke korijene u povijesnom društveno-političkom, gospodarskom i kulturnom razvitku pojedinih južnoslavenskih naroda da su uzrokovale gotovo nepremostive suprotnosti između glavnih pobornika još u razdoblju borbe za ujedinjenje. Oprečna gledišta o ujedinjenju ostala su trajnim ishodištem onog nerazumijevanja i sukoba između dviju polaznih idejnih osnova i dvaju političko-državnih nacrta ujedinjenja na kojima će se produbljivati kriza monarhističke Jugoslavije za sve doba njezina postojanja.

Različiti uvjeti i neravnomjernosti u povijesnu razvitku bit će od sudbonosnog značenja i za shvaćanje i za ostvarenje ideje ujedinjenja.

II.

Za vrijeme prvoga svjetskog rata vlada se Kraljevine Srbije držala dosljedno svoje dugoročne politike, nastojeći iskoristiti obrambeni rat protiv Habsburške Monarhije i nacionalno-oslobodilački pokret hrvatskog, slovenskog i srpskog naroda u Monarhiji za oživotvorenje svoga ekspanzionističkog programa. Srpska je vlada, doduše, proklamirala kao cilj svoje ratne politike oslobođenje i ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca, ali to je zamišljala isključivo kao proširenje Kraljevine Srbije na »prečanske« krajeve, i kao prisajedinjenje ostalih »srpskih« zemalja Srbiji. Radi opravdanja ciljeva takve politike i pridobivanja potpore savezničkih sila, srpski su diplomatski i javni radnici ulagali napore da uvjere savezničke vlade i javno mnijenje kako je južnoslavensko pitanje u biti srpsko pitanje, dokazujući da su srpske zemlje ne samo Vojvodina i Bosna i Hercegovina nego i gotovo sva Hrvatska, a da srpska politika odgovara i interesima Slovenaca, bez obzira na to što oni ne govore »srpskim« jezikom.

Na taj je način u politici srpske vlade oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda u potpunosti poistovjećeno sa srpskim nacionalnim i državnim pitanjem, a ono opet sa širim, balkanskim pitanjem. Drugim riječima, srpska je vlada na rješenje tzv. južnoslavenskog pitanja gledala isključivo sa stanovišta proširenja Kraljevine Srbije.

Gradeći svoju politiku na perspektivi »oslobodilačke« uloge srpske vojske, u okviru savezničke pobjede nad Središnjim silama, srpska je vlada bila uzdržana prema razvitku nacionalnih pokreta u južnoslavenskim zemljama u sastavu Habsburške Monarhije i prema akciji Jugoslavenskog odbora u emigraciji. Njoj nije išlo u račun da ti pokreti postanu samostalni čimbenici u određivanju dalje sudbine južnoslavenskih zemalja, pa je zbog toga otvoreno ustala protiv toga da Jugoslavenski odbor bude priznat od savezničkih vlada kao predstavnik habsburških južnih Slavena, nastojeći spriječiti samostalnu akciju tog odbora i učiniti ga sredstvom svoje politike. Znajući da u ratnim ciljevima sila Antante (Francuske, Velike Britanije i Rusije, a kasnije i SAD) nije bilo predviđeno rušenje

Habsburške Monarhije, srpska je vlada pokazala spremnost priznati opravdanost talijanskih zahtjeva na slovenske i na hrvatske teritorije, nadajući se potpori i tih sila i Italije u svojim teritorijalnim prohtjevima na Bosnu i Hercegovinu i na dijelove Hrvatske (osobito u Dalmaciji), a isto tako i u Albaniji. Ona je time otežavala djelatnost Jugoslavenskog odbora protiv Londonskog ugovora a i sporazumno utvrđivanje i vođenje zajedničke politike u ratu.

Srpska je vlada, s jedne strane, dvojila u mogućnost oživotvorenja ideje Jugoslavenskog odbora o stvaranju zajedničke južnoslavenske države, a s druge, bila je protiv toga da to bude *nova država*, stvorena slobodnom voljom »svih triju plemena« na pretpostavci odricanja posebne i srpske i crnogorske i hrvatske državnosti, da bi se stvorila nova, za sve ravnopravna zajednička južnoslavenska država. Odbacujući takvu osnovu stvaranja južnoslavenske države, srpska se vlada čvrsto držala stanovišta da ujedinjenje treba provesti na osnovi srpske državnosti, proširenjem vlasti srpske države na »srpsko-hrvatske« i na slovenske krajeve. Bila je to *realistička* politika, vođena državnim interesima Kraljevine Srbije, i sve dotle *normalna* i *logična*, u duhu ekspanzionističke politike manje-više sviju kapitalističkih zemalja, dok je imala oslonac u međunarodnoj situaciji u Europi i u politici velikih sila.

Tek pod pritiskom razvitka prilika u suprotnosti s njezinim nakanama, srpska je vlada bila prisiljena na kompromis. Obaranjem carizma u Rusiji, *veljačkom revolucijom,* Kraljevina je Srbija ostala bez glavnog oslonca, a razvitak nacionalnih pokreta u Monarhiji (Svibanjska deklaracija, zahtjevi Hrvatskog sabora, pokreti puka), te tajni pregovori saveznika s carem i kraljem Karlom (nakon talijanskog poraza kraj Kobarida), prijetili su da se nacionalno pitanje južnoslavenskih naroda može rješavati i bez odlučujućeg udjela Srbije. Osim toga, nakon solunskog procesa, koji je bio znak dramatskog razračunavanja i zaoštravanja raskola između srpske dinastije, vojnih vrhova i radikalske vlade s oporbenim strujama, ali još i više znak spremnosti srpske vlade na separatni mir s Habsburškom Monarhijom, uz odricanje jugoslavenskog programa – ugled joj je u redovima Savezničke javnosti znatno opao, a Jugoslavenski odbor pridobio je u međuvremenu dosta pristaša u Velikoj Britaniji, u SAD i u Francuskoj za svoj program. Iz svih tih razloga Pašićeva je vlada pristala, tek u zadnjem razdoblju rata, da s Trumbićevim Jugoslavenskim odborom potpiše Krfsku deklaraciju (20. srpnja 1917.) kao prvi zajednički čin, značenje kojega je bilo u tome što je postignuta suglasnost da se radi na stvaranju zajedničke države na osnovi jednakosti triju imena, triju zastava

i triju vjera. Jugoslavenski je odbor prihvatio monarhističko uređenje buduće države, ali srpska vlada nije pristala da se ona nazove Jugoslavijom.

Budući da se srpska vlada odnosila prema Krfskoj deklaraciji kao prema taktičkom, formalnom sporazumu, pokušavajući i poslije toga pridobiti velike sile za rješenje svojeg, ako ne maksimalnog ono minimalnoga srpskog programa državne politike, to su se i dalje zaoštravala proturječja između nje i Jugoslavenskog odbora. Smatrajući Jugoslavenski odbor jednom od glavnih zapreka za ostvarenje planova o Velikoj Srbiji, Pašić je sprečavao priznanje Odbora od Savezničkih sila, a zatim je pokušavao izazvati i njegovo razbijanje, nagovaranjem srpskih članova da istupe iz sastava Odbora.

Nacionalnooslobodilački i revolucionarni pokreti slavenskih naroda (i južnih i zapadnih), što su se sve intenzivnije razvijali u tijeku 1917. i 1918. godine, poprimajući i radikalnija obilježja od građanskodemokratske revolucije, doveli su zapravo do unutrašnjeg raspada Habsburške Monarhije i prije njezina sloma na frontama. Proces nacionalno-političke i revolucionarne dezintegracije poprimio je takve dimenzije da su ostali bez rezultata svi pokušaji Monarhije da se spasi ustupcima i čak konfederalističkim reformama u posljednji čas.

Djelatnost i odluke predstavnika građanskoga političkog života, od Svibanjske deklaracije 1917. do osnutka Narodnog vijeća i do odluke Hrvatskog sabora o raskidu svih državnopravnih sveza Kraljevine Hrvatske s Habsburškom Monarhijom, te do proglašenja *Države Slovenaca, Hrvata i Srba*, u Zagrebu listopada 1918., bile su izraz narodnog pokreta za ostvarenje neovisnosti i državne samostalnosti, ali je nacionalnooslobodilački pokret, osobito u Hrvatskoj, imao i dublje revolucionarne pobude: proturatno i protuhabsburško raspoloženje čitavog pučanstva, što se očitovalo u masovnom dezerterstvu i u brojnim vojnim pobunama u pješačkim pukovnijama i u ratnoj mornarici, slilo se s buntovnim pokretom seljaštva i revolucionarnim gibanjem radništva u široko spontano revolucionarno vrenje i u oružani bunt zeleno-kaderskog pokreta.

Kad je već došlo do rasula Habsburške Monarhije iznutra i do primirja, i kad su već otpočele rasprave o podjeli habsburškog teritorija, dolazi ponovno do pregovora u Švicarskoj (6. – 9. studenog 1918.) između srpske vlade i predstavnika sada već od Monarhije otcijepljenih južnoslavenskih zemalja u Švicarskoj. Na Ženevskoj konferenciji, u radu koje su sudjelovale reprezentativne delegacije vlade Kraljevine Srbije, Narodnog vijeća SHS iz Zagreba i Jugoslavenskog odbora iz emigracije, na

čelu s Pašićem, Trumbićem i s Korošcem, stvorena je osnova za ujedinjenje Kraljevine Srbije i Države SHS u novu zajedničku državu na demokratskim načelima. Međutim, predstavnici velikosrpskih hegemonista na čelu s regentom Aleksandrom demonstrativno su odbcili Ženevsku deklaraciju, ne hoteći ni pod koju cijenu prihvatiti podlogu federativnog stvaranja države i zajedničke vlade, niti ostaviti otvorenim pitanje monarhije i dinastije. Grubo odbacivanje Ženevskog sporazuma značilo je da vlada Kraljevine Srbije ne prihvaća nikakva načela ni obveze koje bi pružale jamstvo za izgradnju nove države na demokratskim i na ravnopravnim osnovama. Na taj su se način ponovno očitovala, pred licem južnoslavenske i međunarodne javnosti, u svoj oštrini dva suprotna gledišta o načinu ujedinjenja i izgradnje zajedničke države. U čvrstom držanju svoje hegemonističke politike vlada je Srbije računala s unutrašnjim i s međunarodnim teškoćama Države SHS, a provedbu svoje politike pripremala je i neposredno posredstvom Srbije i bezuvjetno privrženih (iz nacionalno dobronamjernih ili velikosrpskih razloga) političara u Novom Sadu, Sarajevu i u Cetinju, pa i u Zagrebu, gdje su srpski predstavnici na čelu sa Svetozarom Pribićevićem već odavno usklađivali svoju politiku s Pašićevom, zauzimajući se odlučno za bezuvjetno ujedinjenje sa Srbijom, ocjenjujući da svoje interese, koje su dotada osiguravali suradnjom s Peštom, mogu najbolje zaštititi povezivanjem s Beogradom i provedbom ujedinjenja na taj način da se u zajedničkoj državi unaprijed osigura srpska prevlast.

Našavši se objektivno u nezavidnoj situaciji, jer je prijetila pogibelj da teritorij *Države SHS* bude zaposjednut, kao dio pobijeđene Habsburške Monarhije, i dijelom prema Londonskom ugovoru, prepušten Italiji, koje je vojska već počela zaposjedanje obale, a uplašeno unutrašnjim revolucionarnim nemirima, što su ugrožavali još nesređenu vladu nacionalne buržoazije, Narodno je vijeće, pozvavši već prije srpsku i Antantinu vojsku, pristalo i na takvo ujedinjenje sa Srbijom koje nije pružalo jamstvo za ravnopravne odnose u novoj zajedničkoj državi. Stjepan je Radić, koji se u tom sudbonosnom povijesnom trenutku jedini od hrvatskih političara odlučno suprotstavio takvom ujedinjenju, tražeći da Hrvatska stupi u zajednicu sa Srbijom i s Crnom Gorom jedino kao ravnopravna država, ostao gotovo potpuno osamljen u Hrvatskom saboru i u Narodnom vijeću, iako je izražavao težnje hrvatskog naroda za nacionalnom samostalnošću i za republikom. Sam Trumbić, kojega su napori s Jugoslavenskim odborom bili izigrani odbacivanjem Ženevskog sporazuma, nalazio se u tim kritičnim trenucima, kad su se u zemlji donosile sudbonosne odluke, još u emigraciji, pa nije mogao na njih utjecati. Prem-

da je stvaranje zajedničke države smatrao povijesnom zadaćom radi sprečavanja provedbe Londonskog ugovora, skretao je pozornost na potrebu da se ujedinjenjem osigura jednakost i poštivanje historijskih individualiteta i na pogibelj uvođenja centralizma u novoj državi. Ti Trumbićevi savjeti, isto kao i odlučan Radićev otpor, bili su izigrani kako neslogom i nedoraslošću i u NV SHS, tako i vještim korištenjem situacije, te Pašićevim i Pribićevićevim smicalicama.

Priklonivši se ocjenama onih političara što su tvrdili da bezuvjetno i bezodvlačno ujedinjenje nalažu nacionalni interesi, kao povijesnu nuždu, s obzirom na talijansku opasnost i na unutrašnju anarhiju, Narodno je vijeće doduše postavilo neke uvjete za stvaranje zajedničke države, ali ih predstavnici Srbije u biti nisu prihvatili, pa je pristanak delegacije Narodnog vijeća na ujedinjenje pod takvim okolnostima značio izdaju nacionalnih interesa od predstavnika hrvatske i slovenske buržoazije, a samo Aleksandrova prvoprosinačka proklamacija o ujedinjenju bila je jednostrani, autokratski čin, kojim je otpočelo bezobzirno nametanje centralističkog uređenja i velikosrpske hegemonije u novostvorenoj troimenoj Kraljevini SHS.

Ujedinjenje od prvoga prosinca 1918., prema tome, nije bilo rezultat zajedničkog, promišljenog i razboritog dogovora i na demokratski način provedenog sporazumno mogućim modalitetima državne zajednice južnoslavenskih naroda, na osnovi zajedničkih interesa, ali i poštivanja, ravnopravnosti posebnih nacionalnih individalnosti, te nacionalno-političkih prava i interesa svih udruženih naroda. Ujedinjenje je značilo grubo nametanje hegemonije srpske buržoazije svim ostalim narodima. Kao nosilac velikosrpskog hegemonizma srpska je vlada, pozivajući se na »oslobodilačku ulogu« Srbije, a oslanjajući se na organiziranu silu svoje vojske i državnog ustroja, bezobzirno iskoristila tešku situaciju i nejedinstvenost predstavnika onih zemalja što su ulazile u zajedničku državu. Srpskoj dinastiji i političkim vrhovima srpske građanske klase, koja je beskompromisno ustrajala na stanovištu da treba iskoristiti pobjednički rat za imperijalističko proširenje svoje državne moći, pošlo je za rukom provesti svoju ekspanzionističko-hegemonističku politiku, jer je na svojoj strani imala i diplomatsku i vojnu pomoć savezničkih sila (u prvom redu Francuske), koje su potpomagale srpsku vladu kao saveznicu u ratu, ali i zato što se njezina politika uglavnom poklapala s planovima sila Antante. S druge strane, u stvaranju nove zajedničke države južnoslavenskih naroda Jugoslavenski odbor i Narodno vijeće SHS, kao politički predstavnici u prvom redu hrvatske i slovenske građanske klase, vidjeli su mogućnost da

se uspješnije suprotstave provedbi Londonskog ugovora o davanju slovenskih i hrvatskih teritorija Italiji, gajeći ujedno iluzije ne samo o mogućnosti ravnopravnog odnosa u novoj državi nego i prikrivene nade o svom povoljnijem položaju u novoj državi s obzirom na veću gospodarsku i kulturnu razvijenost. Velikosrpska je buržoazija mogla nametnuti svoju hegemoniju i zbog toga što su joj u tome išli na ruku i romantičarsko-idealističko shvaćanje jugoslavenstva i kontrarevolucionarni interesi hrvatske, slovenske i prečanske srpske buržoazije, koja je smatrala da je glavno da dođe do stvaranja zajedničke države i da se u zemlji uvede red i sačuva građanski poredak, a da će se poslije toga sva pitanja u »vlastitoj« državi moći riješiti na zadovoljavajući način. Romantičarsko-idealistička teorija o integralnoj jugoslavenskoj naciji poslužila je velikosrpskoj tezi o istovjetnosti hrvatskoga naroda sa srpskim kao opravdanje za unitarističko-centralističku osnovu stvaranja nove jugoslavenske države.

Za dalji hod događaja od sudbonosnog je značenja bila činjenica da je ujedinjenje u zajedničku državu provedeno pod posve različitim povijesnim okolnostima i prilikama u pojedinim južnoslavenskim zemljama, te da je ono imalo različite, a u mnogome i potpuno suprotne posljedice po budući razvitak pojedinih naroda.

Dok je Srbija izišla iz prvoga svjetskog rata u pobjedničkom zanosu, a proglašenje Kraljevine SHS dočekala u oslobodilačkomu euforičkom raspoloženju zbog širenja nacionalne države, ujedinjenje svega srpstva pod nacionalnom dinastijom Karađorđevića i oslobođenja ostale braće, što je još više ojačalo srpsku nacionalnu samosvijest i jedinstvo, učvršćujući i u srpskom narodu autoritet dinastije, vojske, državne vlasti i vladajućih stranaka, dotle je stanje u drugim zemljama bilo sasvim drugačije.

Hrvatski i slovenski narod, a slično i pučanstvo Vojvodine i Bosne i Hercegovine dočekali su prekid s Habsburškom Monarhijom u revolucionarnom kretanju, a stvaranje zajedničke države iznevjerilo je gotovo sva njihova očekivanja, osobito hrvatskog naroda. U Hrvatskoj, a u većoj ili manjoj mjeri i u ostalim zemljama u sastavu Monarhije, u općem revolucionarnom pokretu pučkih slojeva bio je gotovo potpuno srušen stari državni ustroj i ozbiljno uzdrmani svi autoriteti dotadašnje vlasti uopće. Zbivanjima na kraju rata revolucionirani su pučki slojevi težili potpunomu nacionalnom i socijalnom oslobođenju, zahtijevajući punu demokraciju, a u novoj državi dočekuje ih kontrarevolucija u obliku izdaje domaće buržoazije i intervencije srpske i francuske vojske. Uspostavljanje zajedničke jugoslavenske države puk u tim zemljama doživljava kao gušenje revolucionarno-demokratskog pokreta, kao nametanje strane

vlasti i ponovno nacionalno potlačivanje. Zbog toga i zbog uspostavljanja nazadnjačkog i centralističkog režima surovom silom, batinaškim i drugim nedemokratskim, primitivnijim i surovijim metodama od onih u srušenoj monarhiji, puk se odlučno okreće i protiv novoga vladavinskog centralističkog poretka i protiv svih onih građanskih stranaka i struja što su izdale nacionalne i demokratske pokrete puka, stavivši se u službu režima velikosrpske hegemonije.

Samo time može se objasniti činjenica da su u hrvatskom narodu ubrzo gotovo potpuno izgubile svaki ozbiljniji utjecaj, pa čak i posve nestale s političke pozornice, sve one političke stranke i struje koje su se kompromitirale u očima naroda svojom suodgovornošću za onakvo stvaranje Kraljevine SHS, svojim zastupanjem ideja integralnog jugoslavenstva i svojom suradnjom s hegemonističko-centralističkim režimom. Nasuprot njima naglo je porastao ugled i utjecaj Radićeve Hrvatske pučke (a zatim republikanske) seljačke stranke, koja do ujedinjenja u hrvatskomu političkom životu nije imala neku znatniju ulogu, ali je sada, u zajedničkoj državi, postala glavna hrvatska stranka, upravo stoga što se Radić odlučno suprotstavio načinu prvoprosinačkog ujedinjenja, nastupivši nasuprot unitarističkom centralizmu s programom republikansko-konfederalističke izgradnje južnoslavenske zajednice (uključujući i Bugare) kao saveza država. Radićeva stranka, baš zato, ubrzo postaje glavna politička sila u Hrvatskoj, privukavši u svoje redove, kao nosilac hrvatskoga nacionalnog pokreta i socijalnog programa sela, gotovo sve seljaštvo i znatan dio radništva i građanske klase, što je tom pokretu davalo široku nacionalnu osnovu i za ondašnje prilike razmjerno duboku socijalnu sadržinu. Upravo u toj činjenici što je Radićeva HRSS bila predstavnik seljaštva i inih pučkih i srednjih slojeva, a nasuprot tome predstavnici integralističkog jugoslavenstva i suradnici centralističkih režima dolazili su mahom iz viših slojeva hrvatske građanske klase i činovništva, nalazi se objašnjenje zašto je hrvatski nacionalni pokret gotovo dva desetljeća bio pod vodstvom Radićeve stranke (do te mjere da se ona dugo vremena mogla s njima poistovjećivati), te zašto su nasuprot tome režimske i unitarističke stranke i struje u Hrvatskoj bile gotovo bez ikakvoga političkog značenja. Tome je posebno pridonijela i činjenica što su se Pribićević i drugi građanski političari prečanskih Srba poistovjetili s unitarističkim jugoslavenstvom, postavši glavnim nosiocem omraženoga centralističko-hegemonističkog poretka.

Radićeva je seljačka stranka postala, u prvim godinama Kraljevine SHS, demokratskim političkim predstavnikom općenarodnoga hrvatskog

pokreta svojim radikalnim nacionalnim programom (za Hrvatsku Republiku i za konfederativni savez sa Srbijom i s drugima) i takvim socijalnim programom koji je odgovarao širokim pučkim seljačkim i gradskim slojevima, zauzimajući se za savez seljaka i radnika. Ona je svojim programom seljačke demokracije i građansko-demokratskih sloboda, a protiv nazadnjačke »gospodske« i »popovske klerikalne politike«, zatim promicanjem politike slavenske uzajamnosti i simpatija za sovjetsku Rusiju već prvih godina nove države postala najjačom hrvatskom strankom pri čemu je osobito seljački puk gajio iluzije o mogućnosti provedbe takva programa, pridajući posebno značenje Radićevu učlanjenju hrvatskoga seljačkog pokreta u Lenjinovu »Zelenu« ili Seljačku internacionalu u Moskvi. I kasnije, kad je HSS ujedinivši hrvatski narod u otporu centralističko-hegemonističkom režimu izgubila obilježja čistoga seljačkog pokreta, postavši predvodnicom općega hrvatskog narodnog pokreta, ona je zadržala svoj utjecaj u narodu baš zbog svoga nacionalnog programa i u doba kad je bila zabranjena i najgrublje progonjena od režima šestosiječanjske diktature.

Premda su se političke prilike u novostvorenoj Kraljevini SHS, razvijale pretežito u znaku srpsko-hrvatskog sukoba, zbog toga što je najodlučniji otpor nametanju velikosrpske prevlasti pružan u Hrvatskoj, u kojoj je, ne samo na osnovi tradicija posebne hrvatske nacionalne i državne ideje, nego i u duhu suvremenih Wilsonovih i Lenjinovih načela o pravu naroda na samoodređenje, Radić iznio radikalan program za Hrvatsku republiku i za konfederalističko ustrojstvo nove države, navijestivši tako rat i hegemonističkom centralizmu i monarhizmu kao povijesno pregaženim idejama, ipak stanje ni u drugim nesrpskim zemljama nije bilo mnogo povoljnije, a u nekima što više još i gore.

U Makedoniji i na Kosovu političke su prilike trajno zatrovane provedbom programa srbizacije svim mogućim metodama državne prisile, pa i surovom primjenom oružane sile. Budući da ovdje pod takvim okolnostima nije ni moglo doći do političkih nacionalnih pokreta, to su takvi uvjeti pogodovali jačanju probugarskih elemenata u makedonskomu revolucionarnom pokretu i albanskog iredentizma na Kosovu.

U crnogorskom narodu, koji je osjetio teške posljedice gubitka svoje državnosti, otpor velikosrpskom unitarizmu nije mogao biti skršen ni oružanom silom, pa je usprkos znatnoj bjelaško-prosrpskoj struji neprestano jačala svijest o crnogorskoj nacionalnoj samobitnosti, što se očitovalo u jačanju utjecaja federalističke stranke, koja se u borbi protiv centralizma, kao i pokreti drugih nesrpskih naroda, oslanjala na hrvatski nacionalni pokret.

Centralističko-hegemonistički režim bezobzirno je stavljen u službu i srbizacije Bosne i Hercegovine, ali je to imalo za posljedicu gotovo jednodušan otpor kako hrvatskoga katoličkog, tako i muslimanskog pučanstva, pa su se ovdje nacionalne i vjerske suprotnosti do krajnosti zatrovale.

I u Sloveniji sve je više jačao nacionalni pokret slovenskog naroda i otpor nedemokratskom i pljačkaškom centralizmu, očitujući se u programu autonomističkih, ali i federalističkih zahtjeva, unatoč tome što su pobornici jugoslavenskog integralizma našli pristaša s tezom da se Slovenci mogu sačuvati od njemačke i talijanske asimilacije samo u zajedničkoj državi, i usprkos tome što su nosioci centralističko-hegemonističkog poretka od samog početka pokazali spremnost za ustupke posebnim slovenskim interesima radi pridobivanja saveznika u borbi protiv hrvatskoga nacionalnog pokreta, glavnog protivnika velikosrpskom hegemonizmu i unitarističko-centralističkom poretku.

U okviru takve političke diferencijacije u pojedinim jugoslavenskim zemljama poslije stvaranja zajedničke države, revolucionarni radnički pokret pod vodstvom KPJ, proživjevši slamanje revolucionarnog poleta (1918.-1920.) u čitavoj Kraljevini SHS od kontrarevolucionarnog režima, prije svega zbog toga što je ostao odvojen od nacionalnog i seljačkog pokreta, ostao je i kasnije još prilično dugo ograničen na redove razmjerno malobrojne radničke klase, što je bila posljedica prihvaćanja programa »čiste klasne borbe« i teorije o integralnom jugoslavenstvu i unitarističkomu državnom uređenju, kad je »nacionalno pitanje riješeno ujedinjenjem«. To negativno nasljeđe otežavat će afirmaciju KPJ u puku i potlačenim narodima i kasnije, kad će ona na osnovi skupo stečenih iskustava i pod utjecajem Kominterne zauzeti suprotno stanovište, kad će polazeći od ocjene da nacionalno pitanje ne samo da nije riješeno, nego da je versailleska Jugoslavija postala jednom od najgorih »tamnica naroda« u Europi, za ciljeve revolucionarnog pokreta proglasiti (1925.-1934.) razbijanje Jugoslavije na samostalne nacionalne države koje bi trebale težiti dobrovoljnom ujedinjenju u savez sovjetskih republika u Podunavlju i na Balkanu.

Na političke prilike u Kraljevini SHS djelovalo je i to što se nacionalno pitanje u zajedničkoj državi postavljalo drugačije za njezine narode i zbog toga što je u njoj ujedinjeno *svesrpstvo*, dok je slovenski i makedonski narod ostao raskomadan među tri posebne države, a i znatni dijelovi hrvatskog teritorija ostali su u sastavu Italije, a dijelom i u sastavu Mađarske. To je, također, trajno djelovalo na zaoštravanje međuna-

cionalnih odnosa, jer su hegemonistički vrhovi vladajuće srpske buržoazije ne jednom pokazali sklonost da na te probleme i u međudržavnim odnosima prije svega gledaju sa stanovišta svojih interesa, a manje kao na životna pitanja nacionalnog ujedinjenja slovenskog, hrvatskog i makedonskog naroda.

Uzme li se uz sve to u obzir da su se u novoj južnoslavenskoj državi, Kraljevini SHS, našle brojne nacionalne manjine, a da su izvan njezina sastava ostali Bugari, kao veliki južnoslavenski narod, onda je očito da njezino stvaranje nije značilo u cjelini uspješno rješavanje nacionalnog pitanja južnoslavenskih naroda.

Iz svih tih razloga stvaranje onakve zajedničke države južnoslavenskih naroda kakva je ustanovljena prvoprosinačkim ujedinjenjem 1918. godine ne znači samo povijesni *pozitivum*, jer versailleska Jugoslavija nije bila samo progresivna prekretnica, nego i reakcionarna imperijalistička tvorevina, kako u okviru novoga versailleskog poretka u Europi, tako i u odnosu na narode kojima je nametnuta velikosrpska hegemonija, a posebno u odnosu na revolucionarno-demokratski pokret što je buknuo u pojedinim južnoslavenskim zemljama u okolnostima raspadanja Habsburške Monarhije i općega revolucionarnog vrenja u Europi, na kraju prvoga svjetskog rata i poslije pobjede listopadske revolucije.

Zbog nedemokratskog načina na koji je provedeno ujedinjenje i zbog silom nametnutoga centralističko-hegemonističkog poretka, monarhistička je Jugoslavija zapala na samomu svom početku u tešku unutrašnju krizu. Međutim, ozbiljna revolucionarna kriza što je potresala novu državu nije tada mogla dovesti do društvenog preobražaja i do rješavanja nacionalnih i socijalnih pitanja, kako zbog međunarodne situacije u Europi, tako i zbog kontrarevolucionarne uloge pretežite većine građanskih političkih stranaka, a i zbog nedovoljne zrelosti i međusobne nepovezanosti revolucionarnoga radničkog pokreta s nacionalnim pokretom potlačenih naroda, pa i sa seljačkim pokretom pučkih slojeva koji su i činili široku osnovu nacionalno-demokratskih pokreta. To je omogućilo srpskoj buržoaziji da u savezu s reakcionarnim dijelom hrvatske, slovenske i ostalih buržoazija privremeno učvrsti centralističko-hegemonistički poredak i svoju vladavinu. Time je bila prebrođena revolucionarna kriza u početku stvaranja zajedničke države južnoslavenskih naroda, ali se nastavila i razvijala politička i državno-pravna kriza monarhističke versailleske Jugoslavije za sve doba njezina trajanja, jer su izvori i uzroci te krize u nacionalnim i klasnim suprotnostima imali svoju materijalnu i ideološko-političku podlogu, a hegemonističko-unitarističkom politikom te su suprotnosti neprestano zaoštravane.

Suprotnosti što su razdirale novostvorenu državu, došle su najočitije do izražaja već u proturječnosti njezina imena – Kraljevina SHS – i integralističke jugoslavenske ideologije na kojoj se zasnivao njezin centralističko-unitaristički poredak.

Ostajući vjeran ideji srpske državne misli, Pašić se zapravo protivio takvom ujedinjenju i stvaranju zajedničke države koja bi dovela do podjednakog utapanja svih u jugoslavenstvo, pa je odlučno i bio protiv imena Jugoslavija za novu državu, protiv umjetnog stvaranja jugoslavenske nadnacije, bojeći se da bi se u njoj utopilo srpstvo i njegove svetinje. Za sve vodeće društveno-političke snage Srbije ujedinjenje bijaše zamislivo samo pod pretpostavkom da zajednička država bude u biti proširena Kraljevina Srbija. Sa stvaranjem Kraljevine SHS ciljevi i ideali nacionalne politike građanske klase Kraljevine Srbije bili su ispunjeni, ali i premašeni. Ostvareno ujedinjenje – po svom teritorijalnom opsegu i po idejama i društveno-političkim silama unijetim u Kraljevinu SHS – nadilazilo je klasne i političke sile srpske građanske klase. Ona objektivno nije mogla asimilirati nesrpske elemente u novoj državi, a budući da je pružala otpor svakomu mogućem obliku uređenja Kraljevine SHS kao složene, savezne države, to je zajednička država južnoslavenskih naroda, što se tiče unutrašnje homogenosti, bila očito slabija od stare, jedinstvene Kraljevine Srbije. Vodeće srpske političke snage došle su veoma brzo do toga uvjerenja, ali će jako polagano dolaziti do zaključka da s ustrajanjem na hegemonističko-centralističkom programu samo produbljuju slabosti svake višenarodne države.

Što se tiče Hrvatske i ostalih zemalja koje su se ujedinile sa Srbijom u zajedničku, novu, državu, u njima su u početku gajene nade da će se u njoj ipak oživotvoriti pretpostavke za ravnopravnost bilo u stvaranju integralne jugoslavenske nacije, bilo u njezinu federalističkom uređenju.

Od ilirizma predstavnici triju generacija propovijedali su zajedništvo južnih Slavena, ali je to integralno jugoslavenstvo prihvatio samo dio inteligencije, a niti jedan posto pučanstva. Kad su ujedinjenjem iznevjerene sve idejne pretpostavke jugoslavenstva, kako onog integralističkog tako i federalističkog, nezadovoljstvo svih nesrpskih naroda, a pogotovu hrvatskog, pretvorilo se u oštru opreku prema onom vodstvenom sloju političara i inteligencije (»kaputaškoj gospodi«) što je propovijedao i proveo ujedinjenje. Zapravo, ni sama hrvatska građanska klasa nije se mogla pomiriti s gubitkom, a pogotovu ne s manjim državnopravnim položajem no što ga je Hrvatska imala u Podunavskoj monarhiji. Zbog toga je istakla zahtjev za očuvanjem povijesne samobitnosti i za samo-

stalnost Hrvatske u okviru jugoslavenske zajednice kao složene države. Zbog toga revolucionarno-demokratska inteligencija i široki pučki slojevi kreću u lijevo, u oštru oporbu prema novom državno-društvenom stanju, svrstavajući se sve više u redove onih političkih stranaka što postaju nosiocima nacionalnih pokreta pojedinih naroda i socijalnog programa širokih narodnih slojeva.

III.

Nacionalne suprotnosti, nastale zbog nametanja hegemonističko-centralističkog poretka u tako složenoj višenarodnoj državi kakva je bila Kraljevina SHS, bile su više zaoštravane, osobito stoga što je njihova materijalna podloga bila u velikim razlikama u stupnju razvitka onih zemalja što su se našle u zajedničkoj državi. Velike su razlike u općem, ekonomskom i u kulturnom razvitku potjecale otuda što su se zemlje ujedinjene u jugoslavensku državu stoljećima razvijale pod potpuno različitim okolnostima. Te su se razlike u novoj državi očitovale kao izraz posebnih interesa pojedinih naroda, osobito hrvatskog i slovenskog, za takav njihov dalji gospodarski, društveno-politički i kulturni razvitak koji bi odgovarao dostignutom stupnju njihove civilizacije i kulture, te uvriježenim tradicijama, a budući da je već sama promjena državnih tvorevina i dotadašnjega europskog političko-gospodarskog sustava to otežavala, a unitarističko-centralistički poredak u novoj državi još i sprečavao normalan tijek daljeg razvitka pojedinih naroda, to se na toj materijalnoj podlozi, neizbježnom zakonitošću, zaoštravao sukob zbog koga je društveno-politička kriza u monarhističkoj Jugoslaviji imala trajna i tako oštra obilježja.

Budući da je gospodarski, kulturni i društveno-politički razvitak, izražen u stupnju nacionalnog bogatstva i razvijenosti proizvodnih sila, bio znatno viši u onim južnoslavenskim zemljama (u Sloveniji, u Hrvatskoj i u Vojvodini), koje su u okviru Habsburške Monarhije bile obuhvaćene kretanjima privrednog i društvenog razvitka Srednje i Zapadne Europe, od onih zemalja koje su zaostale pod petstogodišnjom turskom vladavinom (Makedonija, Srbija, Bosna i Hercegovina, a donekle i Crna Gora), zbog čega su u monarhističkoj Jugoslaviji izbile oštre suprotnosti u interesima između razvijenih, zapadnih i sjevernih, i nerazvijenih istočnih i južnih područja. Kako su nerazvijena područja, u kojima je zastoj u

razvitku civilizacije zbog turske okupacije i njezina istočnjačkog utjecaja ostavio teške posljedice, sačinjavala oko tri petine državnog teritorija, taj je problem za jugoslavensku državu bio sam po sebi objektivno veoma složen, a otežan je do krajnjih granica time što se poklapao s međunacionalnim suprotnostima i što je hegemoniju u novoj državi provodila manje razvijena srpska buržoazija.

Političke promjene izazvane prekrajanjem Europe po versailleskom miru, imale su za one južnoslavenske zemlje koje su iz sastava Habsburške Monarhije ušle u Kraljevinu SHS dugoročne gospodarske posljedice, potencirane ukupnom privrednom, osobito carinskom i financijskom politikom vladajuće buržoazije. Stvaranje nove države izazvalo je najprije potrese zbog razbijanja staroga ekonomskog područja i izdvajanja iz okvira u kojemu se stoljećima razvijala privreda Slovenije, Hrvatske i Vojvodine, a posljednjih desetljeća i Bosne i Hercegovine, a zatim i teškoće oko uključivanja i prilagođivanja u novomu ekonomskom području. Ti procesi bili su toliko bolniji što su se odvijali pod okolnostima teških posljedica rata, upravnih intervencija države i oštrih političkih sukoba.

Privreda Slovenije, Hrvatske i Vojvodine našla se nakon 1918. u prvi mah u znatno nepovoljnijem položaju. Iako u okviru Habsburške Monarhije nije imala optimalne ni ravnopravne uvjete za razvitak, ona se ipak koristila pogodnostima što je bila u okviru teritorijalno-ekonomski veće formacije, liberalnog i bogatog tržišta Srednje Europe koje je moglo apsorbirati njezine poljoprivredne produkte. U novoj, jugoslavenskoj državi privreda tih zemalja našla se u okviru ekonomskog područja koje je po broju stanovnika bilo za četiri i pol puta manje od prijašnjeg, a po proizvodnoj i po kupovnoj moći znatno (za jedan i pol do dva puta) siromašnije. Osim toga, to novo gospodarsko područje bilo je u još većoj mjeri agrarnog značenja negoli privreda Slovenije, Hrvatske i Vojvodine, pa zbog toga više nije bilo unutrašnjeg tržišta koje bi moglo apsorbirati viškove agrarne proizvodnje, a nove državne granice i carinska politika novih europskih država nisu pogodovale izvozu; one su u stvari prekinule razmjenu s europskim industrijskim tržištem u prijašnjem opsegu.

Dok je trgovinska razmjena između agrarne privrede Slovenije, Hrvatske i Vojvodine i industrijskih središta Europe prije bila predmetom unutrašnje trgovine, sada postaje objekt vanjskotrgovinskih i diplomatskih odnosa na koje sama privreda, ni predstavnici tih zemalja ne mogu povoljno i dovoljno utjecati, ne samo zbog unutrašnjega centralističko-hegemonističkog poretka.

Položaj seljaštva bio je od neposrednog značenja za gospodarsko i političko stanje u zemlji, jer je privreda nove države u cjelini imala pre-

težito agrarne značajke (poljoprivredom se bavilo 1921. godine 80,4%, a 1931. godine 76,3% od ukupnog pučanstva, dok je u industriji s obrtom, bilo zaposleno 1921. svega 8,6%, a 1931. godine 10,7% stanovništva; taj se odnos do sloma Kraljevine Jugoslavije tek neznatno izmijenio). Budući da su u poljoprivredi prevladavala sitna seoska gospodarstva, s jakim ostacima veleposjeda pa čak i nekih feudalnih oblika, te da su seljaštvo i radništvo bili prepušteni bespoštednoj eksploataciji od veleposjednika i kapitala koji se srašten s državnom birokracijom, odlikovao gramzljivošću svojstvenom prvobitnoj akumulaciji, gospodarski razvitak monarhističke Jugoslavije kretao se u znaku neprekidnog zaoštravanja socijalnih i klasnih suprotnosti u gradu i na selu.

U uvjetima sve većeg osiromašivanja i propadanja malih i srednjih seljačkih gospodarstava, pogotovu u godinama velike gospodarske krize, kad je većina seljaštva zbog razlike cijena između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, a i zbog poreskog sustava, neizbježnim zaduženjem pala u ruke banaka i seoskih bogataša i lihvara – na selu je naglo jačao pokret nezadovoljstva, jer je osiromašenje seljaštva uzelo katastrofalne dimenzije. (Seljaci su više od tri četvrtine svoga prihoda morali davati samo na porez i na otplatu kamata). Seoska je sirotinja tražila izlaz iz nesnosnog stanja zahtijevajući dosljednu provedbu agrarne reforme i rješavanje pitanja zemljoradničkih dugova. Taj je pokret seljaštva za rješenje seljačkog pitanja, povezan s borbom za rješenje nacionalnog pitanja, dostizao povremenu točku revolucionarnog vrenja, izražavajući nezadovoljstvo širokih pučkih slojeva ne samo s državnim već i sa samim društvenim poretkom monarhističke Jugoslavije. Takva je privredna, politika, što je sputavala gospodarski razvitak prečanskih zemalja uopće, imala politički štetne posljedice osobito zato što je izazivala pauperizaciju seljaštva, u čemu također treba tražiti obrazloženje zašto ono u prečanskim zemljama postaje nosilac općeg nezadovoljstva, i navlastito u Hrvatskoj, glavna snaga radikalnih nacionalnih zahtjeva.

Za sve doba monarhističke Jugoslavije unutrašnje suprotnosti zaoštravane su na podlozi klasnog izrabljivanja, ali prije svega, i neprekidno, i na podlozi privredne neravnopravnosti, neravnomjernog opterećivanja (poreskim sustavom i drugim sredstvima), tj. na podlozi favoriziranja jednih, a zapostavljanja drugih zemalja ili privrednih grana od hegemonističkog režima, koji je postupno mijenjao gospodarski položaj zemalja ujedinjenih u zajedničku državu na način koji je izazvao nezadovoljstvo i ogorčenje pučanstva i trajno produbljivao politički razdor.

Unatoč tome što su južnoslavenske zemlje u Habsburškoj Monarhiji bile među manje razvijenima, one su u okviru nove države, osobito Slo-

venija, Hrvatska i Vojvodina, bile najrazvijenija područja. U tim je zemljama kapitalistički razvitak već bio doveo do razmjerno znatne koncentracije industrijskog i financijskog kapitala, dok je u ostalim dijelovima Jugoslavije bio uglavnom još na razini razdrobljenog, trgovinskog kapitala.

Takvu je okolnost u prvim godinama postojanja monarhističke Jugoslavije mogla iskoristiti razvijenija hrvatska, slovenska i uopće »prečanska« buržoazija za brži kapitalistički razvitak, osobito na području nekih industrijskih grana. To je nedvojbeno imalo svog odraza i u općem društveno-ekonomskom razvitku tih zemalja, no politički odraz privrednog razvitka bio je uvjetovan nizom odrednica. Među njima valja imati na umu da su vlasnici najkrupnijeg kapitala, osobito među hrvatskom buržoazijom, bili ili stranog podrijetla ili su iz probitačnih razloga prihvatili jugoslavenski unitarizam, pa stoga ne samo da nisu bili povezani s nacionalnim pokretom već su zbog svoje suradnje s hegemonističkim režimom bili ili potpuno tuđi ili u sukobu s tim pokretom. Ukoliko su prijašnji viši stupanj ekonomike i kulture i veće mogućnosti industrijsko-financijskog kapitala razvijenih zemalja poticali širi razvitak srednjih slojeva, uključujući i inteligenciju, utoliko su upravo ti srednji slojevi bili izvor jačanja nacionalnog osjećanja, a kako su pretežito bili na čelu nacionalnog (seljačkog i građanskog) pokreta, njihova je politička borba protiv protunarodnoga hegemonističkog režima i »strane gospode« (tj. krupne buržoazije) imala odjeka u širokim pučkim slojevima naroda. Međutim, kako uslijed promijenjenog položaja i politike hegemonističkog režima baš razvijeniji dijelovi zemlje počinju zaostajati u tempu razvitka, što postupno mijenja njihov gospodarski položaj, s vremenom se i predstavnici srednjih pa i viših staleža građanske klase uključuju u nacionalne pokrete, dajući im s jedne strane veću širinu i jači materijalni oslonac, a s druge strane djeluju na mijenjanje socijalne fizionomije tih pokreta. Taj će se proces pospješiti osobito poslije šestosiječanjske diktature, kad će režim iskoristivši posljedice velike gospodarske krize i moć državne vlasti, posebnim mjerama, osobito favoriziranjem državnoga monopolnog kapitalizma, posve slomiti moć financijskog kapitala u Zagrebu, te stvaranjem pet velikih državnih i privilegiranih banaka (Narodna banka, Državna hipotekarna banka, Poštanska štedionica, Privilegirana agrarna banka i Privilegirana zanatska banka) prenijeti središte financijskog kapitala u Beograd, pa na taj način u njemu pored političke vlasti usredotočiti i gotovo svu ekonomsku moć zemlje. Slamanjem zagrebačkoga financijskog kapitala i usredotočenjem ukupne financijske moći u Beogradu, velikosrpska je buržoazija dobila slobodne ruke za djelotvorniju provedbu svoje

politike favoriziranja jednih, a izrabljivanja i zapostavljanja drugih područja, pa je ona urodila takvim rezultatima i posljedicama da je u razdoblju od 1929. do 1938. godine dinamika razvitka industrije bila: u Srbiji 44%, u Crnoj Gori 11%, u Bosni i Hercegovini 11%, u Sloveniji 10%, u Makedoniji 8%, i u Hrvatskoj svega 7%. Ne može biti dvojbe da su u tome bile ekonomske pobude šestosiječanjske diktature, ali isto tako dijelom i obrazloženje zašto Zagreb postaje onakvo središte ukupne političke oporbe režimu diktature i hegemonističkog centralizma.

Zbog toga što je kapitalistički slabije razvijena velikosrpska buržoazija (pretežito još u stadiju trgovačkog kapitala), iskorištavala svoju hegemoniju u državnoj vlasti da bi izvanekonomskim mjerama usmjeravala privredni razvitak zemlje, u Jugoslaviji je pretvaranje predratnoga liberalno-industrijskog kapitalizma u monopolni kapitalizam, uz istodobno stvaranje »nacionalnog« kapitala, imalo osim klasičnih posljedica kapitalističkog razvitka još i neke druge posljedice političke naravi. Ovdje se taj prijelaz, zbog favoriziranja i protekcioniranja privrednog i kulturnog razvitka jednog dijela države na račun zapostavljanja i kočenja drugih područja, neposredno odražavao na politička kretanja, ubrzavajući zaoštravanje ne samo klasnih već u prvom redu i nacionalnih suprotnosti.

Od vladajuće srpske buržoazije proklamirana glavna svrha državne privredne politike: »stvaranje jedinstvenog nacionalnog tržišta i nacionalnog kapitala« – u svojoj je provedbi pogodovala tendenciji naglog stvaranja državnoga monopolnog kapitala, a uz to i jačanje kako državne kontrole tako i državno-kapitalističke organizacije privrede, sve to radi bržeg slamanja gospodarske moći privredno razvijenijih prečanskih zemalja u prvom redu Hrvatske, a ograničavanja stranog kapitala bečke i peštanske provenijencije, s kojim je bio povezan kapital u prečanskim zemljama, bilo je praćeno istodobnim davanjem koncesija drugomu stranom kapitalu, poglavito francuskom i britanskom.

Unatoč tome što je proizvodnja domaće industrije po opsegu bila daleko ispod potražnje industrijskih dobara, vladajuća je buržoazija osiguravala monopolni položaj domaćeg kapitala sustavom zaštitnih industrijskih carina. U okviru autarhičnih tendencija gospodarskog razvitka, posebna ulaganja vršena su u razvitak ratne industrije za potrebe narodne obrane, koja je bila potpuno u rukama i pod nadzorom hegemonističke oligarhije. Jačanje državnog sektora u privredi, koji je u Jugoslaviji bio razmjerno jak, jer je u svojim rukama držao posve ili znatnijim dijelom: promet i šumsko bogatstvo, rudnike ugljena i željeza, šećerane i električne centrale, a posebno državni monopol soli, petroleja, šibica i duhanskih proizvoda, bilo je podloga za jačanje državne birokra-

cije, za sraščivanje privatnog kapitala s državnim monopolnim kapitalom, te vrhova vladajuće buržoazije i režimskih stranaka s državnom upravom.

Jaka carinska zaštita domaće industrije, koja je iz protekcionaških razloga neprekidno povećavana (do 1925. carinska zaštita iznosila je 23% vrijednosti industrijskih proizvoda, 1927. godine iznosila je 32%, a 1931. već 46% vrijednosti uvezene robe), pogodovala je razvitku domaće industrije, ali je oštro pogađala životni standard svega pučanstva, a pogotovu siromašnih, pučkih slojeva grada i sela. Cijene potrošnih dobara znatno su porasle, osobito industrijskih, a realne zarade radnika i namještenika osjetno su pale u odnosu na predratno stanje, pogotovu u razvijenijim područjima prečanskih zemalja. (Indeks realnih zarada prema 1914. godini pao je 1935. u poljoprivrednih radnika na 68,3, u industrijskih radnika na 83,8 i u javnih službenika na 54,7, dok je postotak realne zarade od egzistencijalnog minimuma pao u poljoprivrednih radnika od 44,2% na 30,%, u industrijskih radnika od 63,6% na 53,3 % i u javnih službenika od 204% na 111,4%.)

Politika industrijskog protekcionizma na štetu poljoprivrednih proizvoda i padanje realne zarade radnika i službenika, uz istodobnu nivelaciju prosječnih dohodaka daleko ispod egzistencijalnog minimuma, pospješivala je siromašenje gradskog i seljačkog pučanstva, te širenje korupcije u državnim i u javnim službama. To je bila neprestana tendencija, osim kraćih razdoblja gospodarske stabilizacije i prosperiteta sredinom dvadesetih i tridesetih godina, a ponovno je došla do jačeg izražaja potkraj tridesetih godina zbog negativnih posljedica što ih je izazvao početak drugoga svjetskog rata.

Osim gospodarske politike veliko nezadovoljstvo izazivao je sam režim vladavine. Po svojim nedemokratskim metodama vladavine monarhistička Jugoslavija je bila jedna od najozloglašenijih zemalja u Europi. U njoj su carevale balkanske metode bezakonja, korupcije i nasilja. Parlamentarna demokracija u Jugoslaviji nije značila gotovo ništa ni za vrijeme vidovdanskog ustava, jer je i tada Aleksandar Karađorđević vladao samodržački skidajući vlade dvorskim kombinacijama neovisno od parlamenta. Šestosiječanjska diktatura bila je oblik najsurovijega apsolutističkog despotizma i primjer najgrubljega autoritativno-fašističkog režima u Europi onoga doba, a da je pseudoparlamentarni poredak po oktroiranom ustavu nakon 1931. bio prava karikatura izbornoga i parlamentarnoga sustava, a predsjednici vlada i vođe režimskih stranaka puke igračke u rukama Karađorđevića i dvorskih snaga, svjedoči činjenica da su svi oni redom, ubrzo nakon »izbornih pobjeda« smjenjivani: general Petar Živković, predsjednik vlade i nosilac vladine liste na izborima potkraj 1931.,

skinut je već 1932. s vlasti; čuvar Aleksandrova »amaneta« i »pobjednik« s režimskom JNS na izborima 1935. Bogoljub Jevtić skinut je odmah poslije izbora i zamijenjen Stojadinovićem; Stojadinović, najsposobniji srpski političar nakon Pašića, vođa JRZ, koji se oslanjao na svoje uspjehe na gospodarskom i na međunarodnom području, odstranjen je s vlasti u početku 1939. ubrzo po njegovoj »izbornoj pobjedi« na kraju 1938., a i njegov nasljednik u vladi i JRZ, Cvetković, zbačen je državnim udarom ožujka 1941. u ime Petra II. Karađorđevića.

Hegemonistički je centralizam u rukama primitivne nedorasle uprave kršio sustavno i ustavom i zakonima zajamčena prava građana; sudstvo nije imalo samostalnosti, a vojska je također bila sredstvo unutrašnje prisile i omražena zbog šikaniranja pripadnika potlačenih naroda.

Iz svih tih razloga, a osobito zbog iskorištavanja ukupne uprave državne vlasti za bezobzirno bogaćenje vladajuće buržoazije i za favoriziranje razvitka jednih dijelova države na štetu drugih, raslo je opće nezadovoljstvo pučanstva prema stanju u monarhističkoj Jugoslaviji, poprimajući zbog posebno zaoštrenih nacionalnih i klasnih suprotnosti te zbog nedemokratske vladavine obilježja trajne i sve dublje krize čitavoga društveno-političkog života i poretka.

IV.

Nakon uvođenja centralističko-hegemonističkog poretka u Kraljevini SHS i njegova ozakonjenja Vidovdanskim ustavom borba za rješavanje nacionalnog pitanja poprimila je veoma drastične oblike, jer su iza nacionalnih i ideoloških političkih programa u biti stajali interesi gospodarskog, a time i kulturnog i općeg razvitka pojedinih naroda. Nasuprot vladajućoj velikosrpskoj oligarhiji koja je pod plaštem srpskog državotvorstva ili pak jugoslavenskog unitarizma centralističkim sustavom nastojala sačuvati čitavo državno područje kao objekt svoje prevlasti i eksploatacije, građanska je klasa ostalih naroda u prvom redu najrazvijenija hrvatska, iz već spomenutih razloga htjela putem federalističkog uređenja najprije otkloniti srpsku hegemoniju sa svojega nacionalnog područja, a u isto doba izvojevati za sebe, udjelom u središnjoj vlasti, podjednake uvjete za razvitak kapitalističke privrede u okviru čitave državne zajednice.

Iz svih tih razloga borba za rješavanje nacionalnog pitanja i za preuređenje države prožimala je i potresala ukupni život monarhističke Jugoslavije. Vlastodršci centralističkog poretka, dinastija i vladajuća buržoazija, nisu prezali ni pred kakvim sredstvima u političkoj borbi, a povremeno su, ne mogavši više održati svoje maksimalističke programe pribjegavali i davanju neznatnih ustupaka predstavnicima federalističke oporbe, koja je i sama, nemoćna da oživotvori svoje ciljeve, a i iz klasnih razloga, bila spremna na ustupke i sporazumaštvo. Gramzivo eksploatatorska, hegemonistička ili usko klasna nacionalna politika građanskih stranaka, tonući sve dublje u proturječnostima i bezizglednosti izlaza, očitovala se u neprincipijelnim obratima u traženju privremenih rješenja. Otuda: trajno računanje s dinastijom kao i najvažnijim političkim čimbenikom; povremeno paktiranje s dvorskim vrhovima ili pak antidinastička politika; česte smjene različitih skupina na vlasti; udruživanje u oporbene blokove radi obaranja vladajuće koalicije, a zatim napuštanje tih blokova čim se vladajuća stranka pokazala spremnom da podijeli vlast čak i s najopskurnijim partnerom ili pak s najogorčenijim oporbenim protivnikom; kratkotrajni akciono-politički sporazumi ili formalna tobože trajna rješenja nacionalnog pitanja, bez stvarnog približavanja različitih političkih ili ideoloških programa, itd. Takva politika pretežne većine građanskih stranaka bijaše uvelike uvjetovana mogućnošću hegemonističkih sila da svoje glavne protivnike (hrvatski republikanski i federalistički pokret) izigraju sporazumijevanjem, na osnovi ustupaka s manje ozbiljnim protivnikom (npr. s Koroščevom katoličkom ili sa Spahinom muslimanskom strankom), ali ona, razumije se, nije mogla dati nikakvih ozbiljnijih i trajnijih rezultata.

Borba za rješavanje nacionalnog pitanja vodila se parlamentarnim putem (počevši od raspre o ustavnom uređenju države), a zatim i svim političkim metodama i sredstvima prisile, osobito redarstvenim terorom i drugim oblicima režimskog pritiska, te monopolističkim držanjem ključnih položaja u ukupnomu javnom životu, a naročita briga hegemonističkih vrhova bila je usredotočena na to da isključivo i potpuno zadrže u svojim rukama vojsku i unutrašnju i diplomatsku službu. Ta je borba zahvatila sva područja društvenog i državnog života: privredu, kulturu, prosvjetu, crkvu, itd. Hegemonistički vrhovi centralističkog poretka bijahu dosljedni u provedbi politike slijepog podržavanja dinastije, favoriziranja vladajuće nacije, Srpske pravoslavne crkve i vlastitih stranačkih i drugih društveno-političkih i državno-birokratskih ustroja na kojima su zasnivali svoju vlast, dok su prema ostalim narodima, prema drugim crkvama i

oporbenim političkim strankama, a pogotovu prema radničkom pokretu i prema naprednim ljudima, pobornicima progresivnih i revolucionarnih ideja, bili bezobzirni u primjeni redarstvenih progona, represalija i bezakonja, služeći se uz sve to široko korupcionaškim metodama na svim područjima javnoga života. Oporbene političke stranke (ne samo komunistička kao revolucionarna stranka radničke klase već i oporbene demokratske seljačke i građanske stranke) nisu mogle konstruktivno utjecati na razvitak važnih i bitnih pitanja nacionalnog, društvenog i državnog života čak ni u razdoblju tzv. vidovdanskog parlamentarnog sustava, a pogotovu ne u doba šestosiječanjske diktature, pa su pribjegavale apstinenciji ili sabotaži mnogih vladinih mjera, a zbog progona i zabrana političke djelatnosti i ilegalnim metodama političke borbe.

Počevši od prvih koraka u stvaranju nove zajedničke države, što su unijeli sjeme nerazumijevanja i razdora među njezine narode, te prvih državno-političkih odluka Kraljevine SHS, što su prouzročile zaoštravanje nacionalnih i klasnih suprotnosti, politički predstavnici građanske klase naroda Jugoslavije, našavši se na čelu nacionalnoga društveno-političkog razvitka u tom sudbonosnomu povijesnom trenutku, nisu se pokazali na visini povijesne zadaće.

Tvrdokorno ustrajanje dvora i pašićevskih krugova na hegemonističkom stanovištu zasnivalo se na ocjeni da su pobjedom u ratu i ujedinjenjem izvojevane sve pretpostavke za konačno oživotvorenje davnašnjih ekspanzionističkih planova još iz doba Garašaninova »načertanija«, ali su u toj politici ustrajali i zbog bojazni da se u novoj zajedničkoj državi ne izgubi državnost Srbije, ako joj se ne osigura apsolutna prevlast, ako ujedinjena država ne bude povećana Srbija, nastavak i proširenje Kraljevine Srbije, već takva nova država koja bi se imala graditi i na povijesnim, državnim i nacionalnim individualitetima i ostalih naroda. Takvo je stanovište urodilo suprotnim učinkom od onoga što su njegovi pobornici očekivali. Nametanje srpske hegemonije odigralo je ulogu deziluzije od romantičarsko-idealističkog shvaćanja ujedinjenja pretežite većine pobornika tog ujedinjenja iz redova hrvatskog i slovenskog naroda, a dijelom i »prečanskih« Srba. Naivne iluzije stvorene iz osjećaja ugroženosti od pogibelji austro-mađarsko-talijanske premoći, kao i one o jedinstvenom jugoslavenskom narodu, tako i one o opće slavenskoj i posebno o južnoslavenskoj solidarnosti, što će same po sebi osigurati bitne pretpostavke za ravnopravnost i povoljne uvjete za nesputani nacionalni razvitak u novoj zajedničkoj državi – bila je ubrzo raspršena upravo suprotnim slijedom ukupnog zbivanja. Idealističke osnove ujedinjenja i očekivanja

predstavnika hrvatskih i slovenskih građanskih stranaka da će u zajedničkoj državi imati ravnopravnu ili čak i vodeću ulogu, satrvene su nepopustljivošću hegemonističkih tendencija velikosrpske čaršije i dvora, njihovim nerazumijevanjem posebnih nacionalnih samobitnosti ostalih naroda i nesagledavanjem posljedica velikodržavne politike. Iz silom stvorenih i ustavom ozakonjenih neravnopravnih odnosa u zajedničkoj državi, nužno je proizišlo razbuktavanje nacionalnih suprotnosti. Građanske političke stranke pokazale su punu nemoć da na osnovi prosudbe bitnih zajedničkih, ali posebnih interesa svakog naroda, utvrde zdrave temelje izgradnje nove države kao složene državne zajednice, koja je zbog svoga višenarodnog sastava mogla biti čvrsta i trajna jedino kao zajednica koja ne dovodi u pitanje suvereni nacionalni razvitak već štiti opstojnost i ravnopravnost svojih članova, uključujući i demokratsko pravo na samoodređenje svakog naroda do otcjepljenja.

Neriješeno nacionalno pitanje postalo je na taj način najvažnijim, sudobnosnim pitanjem čitavoga društveno-političkog i državnog života monarhističke Jugoslavije. Ono je prožimalo ukupni njezin politički život do takvih razmjera da su sva druga pitanja državnog, gospodarskog, društveno-političkog i kulturnog razvitka ostajala u njegovoj sjeni. Nametnulo se i kao bitno, životno pitanje jugoslavenske državne zajednice svim političkim pokretima, strankama i ideologijama, pa i onima što su poricale njegovo postojanje ili njegovo povijesno-sudbonosno značenje: bilo s hegemonističkih osnova velikosrpskog unitarizma, bilo sa stanovišta unitarističko-idealističke ideologije o srpsko-hrvatskom jedinstvu i o integralnom jugoslavenstvu, bilo tobože s marksističkog stanovišta »čiste« klasne borbe.

Bez obzira na to koliko su programski, stvarno ili formalno, evoluirale idejne i političke zamisli vladajućih i oporbenih građanskih stranaka, njihovo stanovište prema nacionalnom pitanju i prema državnom uređenju ostajalo je u biti isto. Zbog toga sukob između vlastodržaca velikosrpskoga hegemonističko-centralističkog poretka i pobornika federalističkog preustrojstva države bijaše trajna sastavna odrednica ukupnog života i glavni uzrok produbljivanja političke krize u monarhističkoj Jugoslaviji.

U politici vladajuće srpske građanske klase prevladavala je sve do godine 1928. tradicionalna politika srbijanskih građanskih stranaka, još iz doba prije ujedinjenja, da jugoslavensku državu treba izgrađivati na osnovi srpske državnosti, dotično na koncepciji Velike Srbije. Starija generacija srbijanskih političara bila je čvrsto vezana za tradicionalnu politiku

mlade ekspanzionističke srbijanske građanske klase, koje je tada najizrazitiji tumač i predstavnik bio Pašić. Ona je smatrala da će i u Kraljevini SHS moći učvrstiti svoju hegemoniju kako u južnim tako podjednako i u zapadnim, »prečanskim krajevima«, i to na isti način kao što je nekada iz uže Srbije proširivala svoju kneževinu i kraljevinu iz Šumadije na jug (preko Niša, Pirota i Vranja na južnu Srbiju, kako su oni zvali Makedoniju) ukoliko će dovoljno ojačati i držati čvrsto u svojim rukama državnu vlast, osobito vojsku, redarstvo i diplomaciju, kao najvažnija sredstva za provedbu državne i po njenome sudu svake druge politike. Ta politika, zasnivana na idejnim i »naučnim« velikosrpskim teorijama, išla je za tim da vremenom treba postići – jedinstvenim državno-političkim, privrednim i prosvjetnim sustavom – to da se svi narodi obuhvaćeni u zajedničkoj državi, a zbog jezika prije svega hrvatski narod, praktično stope i pretope u srpski narod, obrazlažući to otvoreno kao povijesno nuždan i neizbježan proces, jer je srpski narod najveći, najvitalniji i jedini državotvorni narod. Ta je nepomirljiva ekspanzionistička, pansrpska ideja srbijanske buržoazije kulminirala ubojstvom vođa hrvatskoga narodnog pokreta (Radića i drugova) u beogradskoj skupštini, ali je ujedno izazvavši opću državnu krizu, za kratko vrijeme doživjela takav krah da se nova, industrijsko-financijska grupacija srbijanske buržoazije uvjerila da je oživotvorenje staroga velikosrpskog programa kao nacionalne ideje u Kraljevini SHS nemoguće. Osim toga, dotada je ona pomoću političke vlasti prigrabila i gospodarsko-financijsku premoć pa je došla do zaključka da se sad i ona može bez opasnosti poslužiti onom istom jugoslavenskom idejom s kojom je od prošlog stoljeća nastupao dio hrvatske buržoazije.

Kralj je Aleksandar postao glavnim predstavnikom te nove grupacije srbijanske buržoazije, koja je došla do spoznaje da su realni odnosi između srpskog i ostalih naroda u državi takvi da Srbija ne može nametnuti svoju hegemoniju pod srpskim imenom, da je otpor asimilaciji suviše jak, a da bi se ona mogla provesti pod velikosrpskim idejama i starim metodama. Zbog toga Aleksandar s novom, mlađom grupacijom srbijanske buržoazije prihvaća ideju jugoslavenstva, kao ideološki plašt pomoću kojega želi zadržati hegemoniju svoje dinastije i vladajuće oligarhije, uz istodobnu odluku da metodama najdespotskije diktature slomi nacionalne pokrete potlačenih naroda i svaki otpor centralizmu i unitarizmu. U tome je bila materijalna i idejna podloga šestosiječanjske diktature, a ujedno i objašnjenje da ona nije bila samo režim Aleksandrova apsolutizma nego i diktatura znatnog dijela srbijanske buržoazije, bez obzira na to što je po svojim metodama nosila obilježja vojne i monarhofašističke diktature.

Međutim, prihvaćanjem i pokušajem oživotvorenja ideje integralnog jugoslavenstva, unatoč tome što je to bilo na velikosrpskoj podlozi, novi financijski sloj srbijanske buržoazije dolazi dijelom u sukob i s tradicionalnom politikom starije, čaršijske i trgovačke srbijanske bružoazije, a ne samo s nacionalnim otporom ostalih naroda. Aleksandrov pokušaj i pokušaj predstavnika novoga industrijsko-financijskog sloja građanske klase da mjesto zabranjenih tradicionalnih političkih stranaka, što su nosile nacionalna obilježja, stvori nove režimske, dvorske stranke s unitarističkim programom integralnog jugoslavenstva (najprije JRSD, pa JNS, a kasnije JRZ) nije donio većeg i trajnijeg rezultata ni u Srbiji, a kamoli u ostalim dijelovima države.

Deklarativnim prihvaćanjem jugoslavenstva kao idejne osnove ukupne državno-političke izgradnje, Aleksandar se sukobljava i s onom tradicionalnom srpskom politikom što se nije htjela odreći ni svoga srpskog imena, ni svoje državnosti, ni svoje posebne uloge, bojeći se da ne izgubi ne samo svoj hegemonistički položaj nego i posebnu srpsku nacionalnu samobitnost u nekom integralnom jugoslavenstvu, koje su predstavnici srbijanske građanske klase oduvijek smatrali prečanskim importom.

Iako su u dvorske, unitarističke stranke (u JNS i u JRZ) ušli mnogi predstavnici glavnih dotadašnjih režimskih stranaka, u prvom redu iz vladajuće Radikalne stranke, tim unitarističkim strankama ipak nije pošlo za rukom zadobiti punu prevlast ni u samoj Srbiji. Dvorske unitarističke stranke našle su doduše glavni oslonac u velikosrpskim redovima, osobito u prečanskim zemljama, ali gotovo nigdje pa ni u samoj Srbiji nisu bile kadre prevladati utjecaj tradicionalnih srpskih stranaka, unatoč tome što je nosilac programa integralnog jugoslavenstva postao sam Aleksandar s autoritetom dinastije, baš zato što je integralno jugoslavenstvo značilo negaciju ne samo hrvatstva, slovenstva, makedonstva, crnogorstva nego formalno i samog srpstva. Vladajuća srpska građanska klasa nije bila sva spremna do kraja slijediti Aleksandrove zamisli ne samo zbog ideološko-političkih razlika u njezinim redovima već i zato što je razvitak krupnog, financijskog kapitala pogađao dijelom i interese razdrobljenoga čaršijsko-trgovačkog kapitala, a pogotovu zato što su nedemokratske i diktatorske metode apsolutističkog režima izazivale osudu i nezadovoljstvo i u redovima srpskog naroda. No, unatoč svemu tome povijesna je činjenica da je kralj Aleksandar osobno, s autoritetom dinastije (krune) i slavom oslobodite lja i ujedinitelja, te osloncem na vojsku, bio glavna i koheziona snaga i spona velikosrpskog hegemonizma i jugoslavenskog unitarizma. Njegovom smrću jugoslavenski je integralizam zadobio teški udarac, ne

samo da je ostao bez svog autoritativnog stjegonoše nego i zbog toga što su uskoro poslije Aleksandrove smrti uklonjeni ili gurnuti u pozadinu najistaknutiji suradnici Aleksandrova apsolutizma i propovjednici šestosiječanjskog jugoslavenstva.

Budući da je šestosiječanjska diktatura do kraja kompromitirala ideju integralnog jugoslavenstva u redovima svih jugoslavenskih naroda, vladajući sloj srpske građanske klase bio je prisiljen da postupno prihvati zaključak da ni na unitarističkoj osnovi ne može osigurati svoju trajnu prevlast.

Unitarističko-integralističko razdoblje režimske politike trajalo je od 1929. do 1939. godine. Kad nije uspio Aleksandrov pokušaj da pomoću najsurovije diktature i ideološke obmane slomi nacionalne otpore, tj. da redarstvenim, ideološko-političkim i propagandno-prosvjetnim metodama nametne integralno jugoslavenstvo, a ni Stojadinovićev pokušaj, najistaknutijeg političara beogradske financijske buržoazije, da učvrsti njezinu hegemoniju kombiniranim, gipkijim metodama vladavine, istodobno uporaba sile i politika popuštanja, izoliranje hrvatskoga narodnog pokreta vladajućom trojnom koalicijom (Stojadinović-Korošec-Spaho) i tobožnja spremnost za pregovore, i novom vanjskopolitičkom orijentacijom Jugoslavije prema silama osovine, vladajući su vrhovi dočekali predvečerje drugoga svjetskog rata s krahom unitarističke politike i s do krajnosti zaoštrenom državno-političkom krizom.

Pod utjecajem promijenjene situacije u svijetu i u državi, onda kad je u ekspanziji fašističkih sila već počelo rušenje europskoga versailleskog poretka, u jednog dijela vladajuće srpske buržoazije dolazi do spoznaje da je nastavljanje centralističko-unitarističke politike nemoguće, te da radi izlaza iz sve bezizlaznije državne krize valja tražiti neko drugo rješenje. A ono je moglo biti jedino u postizanju sporazuma s Hrvatima i sa Slovencima o preuređenju države na autonomističko-federalističkim osnovama (druge narodnosti ne samo da nisu priznavali nego one nisu imale svoje političke predstavnike, osim muslimana).

Tako se u okviru vladajuće srpske građanske klase javlja na kraju i treća struja, a jedva bi se moglo reći i treća grupacija, koje su predstavnici bili knez Pavle i Cvetković. No, ta grupacija bila je politički odveć slaba; ona je naišla na žestok otpor kako zastupnika jugoslavenskog unitarizma tako i tradicionalne pašićevske politike, koja baš u tom času doživljava neočekivanu renesansu ponovnim isticanjem nepomirljivih teza o potrebi održavanja centralističkog poretka i čuvanja hegemonije jakog srpstva kao tobože jedinog jamstva državnog jedinstva i opstanka Jugo-

slavije. Zbog toga je i sporazum o davanju autonomije hrvatskom narodu stvaranjem Banovine Hrvatske, te o potrebi preuređenja čitave države, naišao na opći otpor i koncentraciju svih centralističko-hegemonističkih sila.

Taj otpor doživjet će svoj vrhunac u vojnom puču i državnom udaru od 27. ožujka 1941., koji nije bio samo, niti čak pretežito, uperen toliko protiv Trojnog pakta, koliko protiv nove unutrašnje političke grupacije knez Pavle-Cvetković. Nasuprot Pavlu i Cvetkoviću koji su, suočeni s dubokom unutrašnjom državnom krizom i s opasnošću od osovinske agresije, došli do zaključka da moraju pristati na preuređenje države i na djelomično zadovoljenje nacionalnih zahtjeva hrvatskog i slovenskog naroda, a zbog pogibelji razbijanja Jugoslavije od osovinskih sila i na pristup Trojnom paktu, pučisti su pak smatrali da im pristupanje Trojnom paktu, kao napuštanje tradicionalne vanjske politike Kraljevine Jugoslavije, daje pogodnu izliku da uklone Pavla i Cvetkovića zbog njihove sporazumaške politike, računajući da će bez obzira na trenutačnu sudbinu Jugoslavije u perspektivi pobjede savezničkih sila u drugomu svjetskom ratu, moći ponovno uspostaviti svoju hegemonističku prevlast i učvrstiti uzdrmani centralizam. Državnim udarom od 27. ožujka na pozornicu ponovno stupaju najekstremnije struje hegemonističko-centralističke politike kojih je žarište najprije bilo u pokretu oko Srpskog kluba za spašavanje tobože, ugroženog srpstva, a zatim vojno-politička pučistička grupa, pa oko kraljevske vlade u izbjeglištvu, te naposljetku četnički pokret Draže Mihailovića u zemlji, koji su svi neodstupno zastupali stanovište održanja srpske hegemonije u Jugoslaviji, i pod cijenu da ona privremeno bude i okupirana, pa čak i s planom da se mjesto nje uspostavi Velika Srbija, radije nego da pristanu na bilo kakvo preustrojstvo Jugoslavije na federalističkim načelima.

Nasuprot takvim razvojnim tendencijama u politici vladajuće srpske buržoazije, u politici građanskih stranaka ostalih naroda bile su nazočne tri, u biti oprečne i među sobom isključive, struje.

Budući da se teorija o integralnom jugoslavenstvu u smislu stvaranja jedinstvenoga jugoslavenskog naroda pokazala, ne samo kao romantičarska iluzija, nego se potpuno kompromitirala kao ideološko sredstvo u službi hegemonizma, šestosiječanjske diktature i centralizma – sve unitarističke političke tendencije bile su u političkom životu potlačenih naroda, osobito hrvatskog i makedonskog, uglavnom bez ikakvoga političkog značenja. Kad se ideje integralnog jugoslavenstva ubrzo odrekao i pretežiti dio onih intelektualaca što su je bili prihvatili iz liberalnih pobuda, vladajuće unitarističke stranke našle su u redovima potlačenih naroda neki oslonac, gotovo jedino u krugu krupne buržoazije, dobrim dijelom

strana podrijetla, koja je u suradnji s režimom pokušavala osigurati svoje financijske probitke, a također i u činovništvu javnih službi i državne uprave, dotično birokracije, što je pomno izgrađivana kao poslušno oruđe hegemonističke oligarhije. Dijelom u sprezi, a dijelom u sukobu s režimom, nestalo je potpuno, kao samostalnih političkih struja, onog sloja hrvatske i slovenske građanske klase što je bio prihvatio ideju integralnog jugoslavenstva i unitarizma, bilo u težnji za ekonomskom dominacijom na osnovi jače privredne razvijenosti, bilo zbog idealističkih panslavističkih i neoslavističkih iluzija ili pak po ugledu talijanskog i njemačkog ujedinjenja u velike države u prošlom stoljeću.

Razvijajući se kao protuteža velikosrpskom hegemonizmu i unitarističkom centralizmu, separatističke tendencije nazočne u redovima svih potlačenih naroda, a jače izražene u hrvatskom, makedonskom i u albanskomu separatističkom pokretu, nisu se u hrvatskom slučaju pretvorile u neki znatniji politički pokret baš zbog toga što je hrvatski seljački nacionalni pokret pod vodstvom Radićeve HSS okupio golemu većinu hrvatskog naroda na programu konfederalističkog preuređenja zajedničke države. Upravo je to, što separatističke struje u političkom životu kako hrvatskog, tako i slovenskog i crnogorskog, pa i makedonskog naroda nisu mogle zadobiti širi i znatniji utjecaj, i bilo razlogom što su se one pretvorile u terorističke pokrete podržavane od stranih imperijalista i revizionističkih država. Drugi je slučaj bio i druge su pobude uvjetovale iredentističke pokrete albanske, mađarske i njemačke nacionalne manjine.

Iako se separatističke struje (ustaše, VMRO i dr.) nisu razvile u šire političke pokrete, one su ipak sa svojim radikalnim nacionalističkim zahtjevima bile čimbenik koji je trajno pridonosio zaoštravanju krize monarhističke Jugoslavije poglavito zbog neodrživosti njezina hegemonističko-centralističkog poretka, i to utoliko više što su separatistički i iredentistički pokreti dobivali potporu i poticaj od onih država i sila koje su tražile reviziju europskoga versailleskog poretka (Italije, Njemačke, Mađarske, Bugarske i Albanije).

Razvijajući se kao osnovna tendencija oporbenog političkog života prema centralističkom poretku i hegemonističkoj politici režima, autonomističko-federalistička je ideja dobila najveći broj pristaša u redovima svih ugnjetenih naroda Jugoslavije. Međutim, ovisno o mnogim čimbenicima ona je bila stalnom programskom osnovom samo hrvatskoga nacionalnog pokreta, počam od Radićevoga konfederalističkog programa godine 1918., pa nadalje. Poslije uvođenja šestosiječanjske diktature za preu-

ređenje države na autonomističko-federalističkim osnovama izjasnile su se i glavne oporbene stranke Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Vojvodine, ali će njihov program i njihovo stanovište i dalje ovisiti o rezultatima borbe za rješenje hrvatskog pitanja. Hrvatski narodni pokret pod vodstvom HSS-a, ustrajući na preuređenju centralističkog pokreta, kretao se na crti zahtjeva za samostalnu Hrvatsku u federaciji, ali je u zavisnosti od razvitka unutrašnjih i međunarodnih prilika, ponekad pokazivao sklonosti kompromisnim sporazumima s vladajućom srpskom buržoazijom, zadovoljavajući se i s manjom federalističkom autonomijom, daleko ispod proklamiranih ciljeva i zahtjeva hrvatskog naroda, a ponekad je izražavao čak i prijetnju izdvajanja Hrvatske, ako njezina suverena prava u Jugoslaviji ne bi bila zadovoljena što je međutim bilo više radi taktičkog pritiska na hegemonističke vrhove negoli stvarne strateške namjere.

Oscilacije u većoj ili manjoj nazočnosti konfederalističko-autonomističkih ili separatističkih tendencija u političkom životu zemlje, zavisne od beskompromisnosti ili od spremnosti na pregovore dvora i vlade, izražavale su ujedno i stupanj zaoštravanja krize centralističko-hegemonističkog poretka, pa i dovodile u pitanje i opstanak same Kraljevine Jugoslavije.

I monarhistička je Jugoslavija bolovala trajno od iste one bolesti zbog koje je s povijesne pozornice nestala Habsburška Monarhija: ona bijaše stubokom prožeta proturječnošću između unitarističkog centralizma i srpskog velikodržavlja s jedne strane, i težnja hrvatskog, slovenskog, makedonskog i crnogorskog naroda za osiguranje nacionalne samobitnosti i ravnopravnosti, tj. za političku, gospodarsku i kulturnu samobitnost. Zbog toga što je jugoslavenski unitarizam postao samo plaštem velikosrpskog hegemonizma, jugoslavenstvo nije moglo postati osnovom jedne centripetalne državne ideje kao što je to slučaj u nacionalno homogenim, ili u konfederativnim savezima dobrovoljno ujedinjenih naroda i država. Nasuprot tome, nasilno je nametanje, kobno za nesrpske narode, poticalo jačanje centrifugalnih sila. Zbog toga se monarhistička Jugoslavija održavala nuždom državne prisile (birokratskom upravom, redarstvenom i vojnom silom) a ne voljom pučanstva njezinih naroda. Zbog toga je i ona doživjela sudbinu svih onih višenarodnih državnih tvorbi što su svojim poretkom bez obzira na kakvim se centralističko-unitarističkim državnim idejama zasnivala, bile zaprekom povijesnom razvitku nacionalnih društvenih zajednica. cenki

V.

Zaoštravanje unutrašnje krize u monarhističkoj Jugoslaviji bilo je neprekidno pod jakim utjecajem kretanja međunarodnih prilika. Budući da je gospodarski i politički bila ovisna o stranim silama, vlada je Kraljevine Jugoslavije i svoju unutrašnju politiku uvelike podređivala kretanjima u međunarodnim odnosima.

Hegemonistički režimi kapitalističke Jugoslavije nisu bili kadri izvesti zemlju iz stanja privredne zaostalosti i ovisnosti o velikim silama. Građanska klasa južnoslavenskih zemalja bila je gospodarski zainteresirana za stvaranje zajedničke države, pretpostavljajući da će joj to osigurati uvjete za brži razvitak kapitalističke ekonomike na širem nacionalnom području, oslobođenjem jačega stranog kapitala. Ali, zbog privredne nerazvijenosti nove države, izbijanja oštrih unutrašnjih klasnih i nacionalnih suprotnosti i oslanjanjem režima u svojoj vanjskoj i u svojoj unutrašnjoj politici na zaštitničke kapitalističke velike sile, vladajuća buržoazija se nije suprotstavljala prodiranju jačega inozemnog kapitala, već je svojom politikom omogućivala njegovu penetraciju, a sama je u isto doba znatan dio svojih profita iznosila u inozemstvo i trošila u neproduktivne svrhe.

Povezivanjem domaćeg i stranog kapitala, kojemu su raznim koncesijama prepuštene takoreći slobodne ruke, zemlja je bila izručena njegovoj bezobzirnoj eksploataciji. Strani kapital potpuno je dominirao njezinim gospodarskim životom, držeći u svojim rukama gotovo svu proizvodnju najvažnijih ruda, oko 50% industrije u cjelini, a u ključnim industrijskim granama (metalurškoj, kemijskoj, drvnoj i tekstilnoj industriji) taj se postotak kretao od 60 do više od 90%. Imajući apsolutnu prevlast u glavnim privrednim granama, strani je kapital bio sredstvo gotovo kolonijalnog izrabljivanja prirodnog bogatstva Jugoslavije, izvlačenjem iz nje velikih ekstraprofita, izrabljivanjem jeftine radne snage, navlastito zbog povlaštenog položaja u dobivanju koncesija za osnivanje poduzeća, zbog oslobađanja od poreza ili dobivanja naročitih poreskih olakšica (slučaj Borskog rudnika, Trepče i drugi).

Na društveni razvitak i međunarodni položaj Jugoslavije negativno je djelovala protuslovnost između njezinih političkih saveza i gospodarskih interesa. Kao tvorevina versailleskog sustava Jugoslavija je bila vezana političkim ugovorima i savezima s Francuskom i sa zemljama Male i Balkanske antante, a njezini ekonomski interesi upućivali su je na suprotnu stranu: prema Njemačkoj, Austriji i Italiji. Iz tog škripca kralj Aleksandar

i jugoslavensko državno vodstvo pokušavali su izići provedbom neke vrste neutralističke ili dvojake politike: vjernosti zapadnim silama i stvaranje prijateljstva sa silama osovine, s Italijom i s Njemačkom.

U prvom desetljeću od postanka monarhističke Jugoslavije u njezinoj je ekonomici glavnu ulogu igrao francuski kapital, a od vremena svjetske krize (1929.-1933.) njega su sve više zamjenjivali engleski monopoli; jake pozicije imao je i američki, belgijski i češki kapital. Po dolasku Hitlera na vlast, u zavisnosti od promjene odnosa snaga u Europi, a i zbog vlastitih ekonomskih interesa, vladajuća je buržoazija davala i Njemačkoj sve veće koncesije u privredi Jugoslavije.

Dijelom zbog prepuštanja ključnih izvora privredne moći stranim monopolima, a još više zbog svoga gepolitičkog položaja, Jugoslavija je postala poprištem oštrih ekonomskih i političkih suprotnosti imperijalističkih sila. Ekonomske pozicije stranog kapitala u Jugoslaviji bile su sredstvo ne samo za vezivanje jugoslavenske vanjske politike nego i za miješanje u njezine unutrašnje prilike. Budući da se hegemonistički režim u svojoj politici nije mogao oslanjati na sve narode Jugoslavije, on se oslanjao na vanjskopolitičke saveznike, što je djelovalo na to da su i oporbene građanske političke stranke i struje počele računati s razvitkom međunarodnih odnosa, zapletima, krizama i vezama, obraćajući se za potporu svojim »vanjskim prijateljima« iz zapadnog ili iz osovinskog tabora. Takvo držanje, dotično ovisnost državnih, političkih i gospodarskih vrhova monarhističke Jugoslavije o stranim silama otežavalo je vanjskopolitički položaj Jugoslavije i zaoštravalo političke i nacionalne suprotnosti u zemlji.

Zbog takve politike kraljevskih vlada i vodećih građanskih stranaka monarhistička je Jugoslavija bila za vrijeme svog postojanja ekonomski i politički ovisna o imperijalističkim državama, izgubivši u biti samostalnost odlučivanja u međunarodnim pitanjima, a uvelike i u unutrašnjoj politici. Zaoštravanje međunarodnih prilika u Europi djelovalo je izravno na produbljivanje unutrašnje krize, a ono je opet slabilo međunarodni položaj Jugoslavije. Zbog takvih okolnosti i zbog promjena u ravnoteži sila u Europi, monarhistička je Jugoslavija sve više postajala objektom političke igre velikih sila.

Kao versailleska tvorevina i jedan od glavnih oslonaca zapadnih sila, Francuske i Velike Britanije, na Balkanu i u Podunavlju, Jugoslavija je bila instrument politike tih sila, i u prvom desetljeću svog postojanja isključivo vezana za njihovu politiku, u kojoj je glavnu riječ tada imala Francuska. No, već u to doba, a pogotovu od početka ekspanzije fašistič-

kih sila, kralj Aleksandar i jugoslavenska vlada pokušavaju uspostaviti bolje odnose s Italijom, nastojeći da je i ustupcima odvrate od pomaganja revizionističkih država i separatističkih pokreta. Iz tih razloga jugoslavenska je vlada pokazala i spremnost slijediti politiku popuštanja prema Italiji i prema Njemačkoj, što su je provodile Francuska i Velika Britanija u nastojanju da se Italija i Njemačka zadovolje samo nekim ispravcima u versailleskom poretku, za koji su znale da ima takvih slabosti da se u cjelini ne može trajno održati.

Budući da je bilo poznato da osovinske sile, osobito Italija, gledaju na Jugoslaviju kao na versaillesku »umjetnu tvorevinu«, podupirući tendencije njezina razbijanja, te da se savez između Njemačke i Italije zasniva na prepuštanju Balkana interesnoj sferi Italije, Stojadinovićeva je »nova« politika išla za tim da otkloni opasnost od Jugoslavije pridobivanjem za saveznike baš tih njezinih glavnih protivnika. Potpisivanje jugoslavensko-talijanskog sporazuma godine 1937. i jačanje jugoslavensko-njemačkih privrednih odnosa značili su trijumf nove vanjske politike Stojadinovićeve vlade. Uspostavivši prijateljske odnose s Njemačkom i s Italijom, Stojadinović je time postigao da te sile odreknu javnu potporu Mađarskoj, Bugarskoj i Albaniji u njihovim revizionističkim teritorijalnim zahtjevima prema Jugoslaviji, te da prekinu pomoć separatističkim pokretima Pavelića i Vanče Mihajlova, šiptarskim iredentistima itd. To je s gledišta Stojadinovićeve vlade bio veliki uspjeh. Kad je otklonjena neposredna opasnost od Italije i od separatističkih pokreta i tako učvršćen vanjskopolitički položaj države, Stojadinović je smatrao da će mu to omogućiti nastavak čvrste unutrašnje hegemonističke politike. Osim toga poboljšanja odnosa, osobito s Njemačkom, išlo je u račun i jugoslavenskih privrednih krugova, kojih je Stojadinović bio izraziti predstavnik, jer se time otvaralo široko tržište za jugoslavenske agrarne proizvode.

Sa svoje su strane, Njemačka i Italija prihvatile politiku prijateljskih odnosa s Jugoslavijom, jer im je trenutačno odgovaralo da je istrgnu iz političkog sustava zapadnih sila i da je mirnim putem uključe u sferu osovinskih sila. Ako je talijanskim zamislima uvijek bila bliža ideja razbijanja Jugoslavije, Njemačkoj, koja je za svoj novi europski poredak također imala u planu njezino komadanje, trenutačno je, u početku drugoga svjetskog rata više odgovaralo da je integralno uključi u svoj novi europski poredak, među ostalim i zbog osiguranja svoje sfere utjecaja u Podunavlju i na Balkanu i nasuprot Italiji. Politika prijateljskih odnosa s Beogradom postala je za Hitlera i za Mussolinija prihvatljiva osobito stoga što im se činilo da u Stojadinoviću imaju saveznika koji im je blizak i po svojim političkim sklonostima prema totalitarnom poretku.

Zaokret Stojadinovićeve vanjske politike nailazio je na otpor kako dijela vladajućih vrhova, tako i onog dijela opozicije što se bojao udaljavanja od tradicionalnih veza Jugoslavije s versailleskim silama. Stojadinovićeva proosovinska politika praćena je sa sumnjom osobito u Sloveniji poslije priključenja Austrije i sudetskih krajeva Njemačkoj. I Korošca i gotovo sve slovenske političare veoma je uznemirivala Stojadinovićeva pronjemačka i proosovinska velikosrpska politika koja je mogla dovesti u pitanje opstanak slovenskog naroda, s obzirom na ekspanzionističke planove Njemačke i Italije. Politika Korošca i drugih slovenskih političara zasnivala se na ocjeni da je za opstanak slovenskog naroda potrebno imati jaku Jugoslaviju koja je u stanju obraniti granice Slovenije, a te i druge bitne interese Slovenije slovenska politika može najlakše osigurati u suradnji s Beogradom i sa Srbijom, dotično s najjačom silom u državi, s tim da se daje potpora onim snagama, koje ne bi prepustile Sloveniju možebitnim stranim prohtjevima za račun užih, velikosrpskih interesa, a u pojedinim Stojadinovićevim koracima mogla se nazrijevati i takva pogibelj.

Osim toga, Stojadinovićevi samostalni diplomatski dogovori i totalitarne tendencije u unutrašnjoj politici izazivali su nepovjerenje dvora, a njegovo nepopustljivo unitarističko-centralištičko stanovište nije vodilo rješenju otvorenoga hrvatskog pitanja nego sve većem zaoštravanju nacionalnih suprotnosti. Budući da je potkraj 1938., poslije neuspjeha münchenske politike, došlo do promjena u odnosima zapadnih sila, koje su se mjesto popuštanja usmjerile na organiziranje otpora Njemačkoj i Italiji, i budući da je unutrašnja situacija, poslije plebiscitarne izborne manifestacije hrvatskog naroda, postala takva da se rješenje hrvatskog pitanja više nije moglo odlagati, zaokret sa Stojadinovićevim smjenjivanjem bio je neophodan preduvjet za vraćanje Jugoslavije njezinoj tradicionalnoj vanjskoj politici vjernosti zapadnim saveznicima, iako pod oblikom isticanja svoje neutralnosti između suprotnosti tabora, te prvi korak u spremnosti državnog vodstva za rješavanje hrvatskog pitanja, kao glavnog problema za unutrašnje sređenje države i samim time za poboljšanje njezina međunarodnog položaja.

VI.

Stojadinovićevim smjenjivanjem, što je nagovijestilo napuštanje neodržive unitarističke i nepopularne proosovinske politike, monarhistička je Jugoslavija ušla u treće, posljednje razdoblje svojega unutrašnjeg razvitka, u kojemu je vladajuća oligarhija, pretrpjevši krah s politikom integralnog jugoslavenstva a ustuknuvši pred neizvjesnošću povezivanja svoje sudbine s osovinskim silama, bila prisiljena da otpočne pregovore za preuređenje centralističke države.

Taj novi smjer državne politike, koji je imao dovesti do unutrašnjeg smirenja i učvršćenja države, nije dao željene rezultate, izazvavši čak neočekivana previranja i potrese, svjedoči o dubini unutrašnjih proturječnosti što su se nagomilale u društveno-političkom životu monarhističke Jugoslavije do takvih dimenzija da građanske političke snage više nisu bile kadre da je izvuku iz krize, pogotovu ne u okolnostima drugoga svjetskog rata, koji je s obzirom na slabosti njezina međunarodnog položaja zaoštrio igru velikih sila oko Jugoslavije, očitujući sve sudbonosniji utjecaj i na hod njezinih unutrašnjih zbivanja.

Sporazum o rješavanju hrvatskog pitanja stvaranjem Banovine Hrvatske došao je odveć prekasno, a osim toga on nije zadovoljavao ni jednu ni drugu stranu, jer su ga obje smatrale samo kao uvod u njegovo konačno rješavanje prigodom potpunog preuređenja države. Potpisnici sporazuma pristali su ipak na nj, kao na kompromisno rješenje, iz državne nužde i političkog realizma zbog unutrašnje, ali u prvom redu i zbog međunarodne situacije. Državno vodstvo, namjesništvo i dvorski vrhovi, došli su, poslije plebiscitarne manifestacije jačine hrvatskoga narodnog pokreta na prosinačkim izborima 1938., do zaključka da moraju ići na kompromisno rješavanje hrvatskog pitanja zbog naglog pogoršavanja međunarodnih prilika, koje su već dovele do rušenja versailleskog poretka i do ratne krize u Europi. Knez Pavle je, unatoč protivljenju većine predstavnika srbijanskih stranaka i vojske svakom preuređenju države, smatrao da državni interesi nalažu poduzimanje žurnih i djelotvornih koraka za unutrašnje sređenje zemlje. Na kompromisno rješenje bilo je spremno i Mačekovo vodstvo HSS-a (i SDK-e), držeći da će mu Banovina Hrvatska dati podlogu za još odlučnije traženje potpunog rješenja hrvatskog pitanja u konačnom preuređenju države, a i zbog toga što je prijetila pogibelj da hrvatsko pitanje bude rješavano u vihoru rata, u okviru agresije na Jugoslaviju i pod protektoratom fašističkih sila. U tom bi slučaju

ne samo HSS i SDS bile potisnute od frankovačko-separatističkih elemenata nego bi se i hrvatski narod našao na strani osovinskih sila. Vodstvo hrvatskog pokreta htjelo je spriječiti takve posljedice uvjereno da će osovinske sile izgubiti rat u sukobu s velikim zapadnim demokratskim državama, za koje je to vodstvo bilo vezano i svojim ideološko-političkim programom. I knez Pavle i Maček bili su prema tome za kompromisno rješenje hrvatskog pitanja prije svega iz vanjskopolitičkih razloga, da bi Jugoslavija bila jača u odnosu na pogibeljnu prijetnju agresije fašističkih sila, a zatim i zbog unutrašnjih prilika da bi se spriječile tendencije kako jačanja proosovinskih i separatističkih struja, tako i pretvorbe nezadovoljstva pučkih slojeva u revolucionarno-demokratski pokret pod vodstvom sve prisutnije Komunističke stranke.

Stvaranje Banovine Hrvatske u državnopravnom smislu imalo je značenje revizije, tj. mijenjanja dotadašnjega ustavnog stanja, ono je zapravo značilo početak razbijanja vladajućega centralističkog državnog poretka i postavljanje prvih osnova za preuređenje Kraljevine Jugoslavije u *složenu*, federativnu ili konfederativnu državu. Bez obzira na to što sporazumom nije bilo u potpunosti riješeno ni samo hrvatsko pitanje, sporazum je bio uvod u rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u cjelini, označivši početak slamanja velikosrpskog hegemonizma i priznanje neodrživosti centralističkog poretka na integralističkim osnovama jugoslavenskog nacionalnog unitarizma.

Protiv sporazuma ustale su podjednako sve separatističke i sve hegemonističke struje i snage.

Frankovačko-ustaški i drugi separatistički elementi bili su protiv sporazuma, jer su u njemu vidjeli put spašavanja Jugoslavije baš u času kad su osovinske sile već počele rušenje versailleskog sustava u Europi, na čemu su oni i zasnivali svoju politiku, ocjenjujući da će baš to omogućiti oživotvorenje neovisne Hrvatske, jer su polazili od pretpostavke da će Jugoslavija doživjeti slom u novomu ratnom sukobu zajedno s cijelim versailleskim poretkom.

Svi nepomirljivi hegemonistički i centralistički elementi iz redova vladajuće srpske buržoazije, kako iz državne uprave i vojske tako i iz oporbe i vrhova Srpske pravoslavne crkve, ustali su protiv sporazuma, zvoneći na uzbunu da davanje autonomije Hrvatima i dalje preuređenje države na federalističkim osnovama ugrožava ne samo srpstvo nego i sam opstanak države. Oko *Srpskog kluba* stvara se široki pokret za »spašavanje ugroženog srpstva« okupljanjem svih nacionalnih, kulturnih i političkih sila bez obzira na stranačku pripadnost i političku opredijeljenost. Ta opća mobilizacija svih hegemonističkih sila protiv sporazuma imala je

dvojaku svrhu: ili odbaciti sporazum i sačuvati centralistički poredak, ili, ako se ne može vratiti prijašnje stanje, onda i u novim promijenjenim okolnostima pod svaku cijenu osigurati srpsku hegemoniju. Na crti prve, maksimalističke težnje došlo je do pripremanja puča za zbacivanje kneza Pavla i Cvetković-Mačekove vlade, a na crti druge »realističnije« težnje došlo je do zahtjeva da svi ostali dijelovi države, izvan *hrvatske* i *slovenske banovine,* uđu u banovinu *Srpske zemlje*, koja je prema tome imala obuhvatiti osim Srbije i Bosnu i Hercegovinu, Vojvodinu, Crnu Goru i Makedoniju.

Budući da na toj osnovi nije moglo doći do sporazuma o potpunom preuređenju države, taj je problem u cjelini odlagan, a s njime i provedba parlamentarnih izbora i rješavanje drugih pitanja. Sve je to još više trovalo i onako do kraja zaoštrene odnose među narodima Jugoslavije, sprečavajući sređenje države i nakon potpisivanja sporazuma i unoseći u državno-političku krizu nove, još pogubnije elemente razdora i rastrojstva.

Državni udar Simovićeve pučističke grupe od 27. ožujka 1941., u svezi s odlukom Pavlovog Krunskog vijeća i vlade Cvetković-Maček da prihvate njemačko-talijanski ultimatum o pristupanju Trojnom paktu, označio je vrhunac sve one krize što ju je proživljavala monarhistička Jugoslavija, a koja je dostigla stadij agonije najnovijim zaoštravanjem unutrašnjih i vanjskopolitičkih suprotnosti na razorenim temeljima versailleskog poretka u Europi u početku drugoga svjetskog rata.

Prihvaćajući protiv svoje volje ultimatum o pristupanju Trojnom paktu, Pavlovo kraljevsko namjesništvo i vlada Cvetković-Maček nosili su se mišlju da time u onom kritičnom času spašavaju Kraljevinu Jugoslaviju od neizbježne ratne katastrofe i njezina razbijanja, a ujedno zadržavaju mogućnost da u kasnijem razdoblju rata, u povoljnijim okolnostima, prijeđu na stranu zapadnih saveznika. Dovedeni u bezizgledno stanje (gotovo) potpunim opkoljavanjem Jugoslavije, nakon ulaska njemačke vojske u Rumunjsku i Bugarsku, a suočeni s općom nestabilnošću unutrašnjeg poretka i nespremnošću vojske da se odupre agresiji, Pavlovo namjesništvo i Cvetković-Mačekova vlada, kao državno vodstvo monarhističke Jugoslavije, nisu vidjeli drugog izlaza nego da prihvate diktat Hitlerove Njemačke, koja je već pokorila gotovo čitavu Europu, a Jugoslavija od Velike Britanije i od SAD nije mogla očekivati nikakve brze i djelotvorne pomoći. U takvim okolnostima jugoslavenska vlada, osjećajući se bespomoćnom pred ultimativnim pritiskom pristaje na diplomatske ustupke da bi izbjegla sudbinu Čehoslovačke, Poljske, Francuske i drugih osvojenih i zaposjednutih zemalja, te dobila na vremenu, smatrajući da za

takav kompromis ima jačih državnopolitičkih razloga no što su ih imale Velika Britanija i Francuska za svoju münchensku politiku godine 1938., ili SSSR za sklapanje pakta s Hitlerom godine 1939., kad Njemačka još nije bila takva sila niti je vladala čitavom Europom, ili pak Švedska koja je učinila čak i veće ustupke Njemačkoj premda se nije nalazila u takvom položaju i okruženju kao Jugoslavija.

Potpisivanje Trojnog pakta bilo je, prema tome, na crti programske politike onog dijela građanske klase srpskog, hrvatskog, slovenskog i ostalih naroda Jugoslavije što je u poremećenim prilikama i potresima drugoga svjetskog rata, iz različitih razloga, tražio puta i načina da se spasi Kraljevina Jugoslavija s obzirom na pogibelj od agresije osovinskih sila i na aktivnost od njih poticanih profašističkih i separatističkih struja, te da se u isto doba ujedno i učvrsti postojeći građanski društveni poredak s obzirom na opasnost od naglog jačanja revolucionarnog pokreta pod vodstvom Komunističke stranke. To su bile glavne pobude politike tog demokratskijeg dijela građanske klase naroda Jugoslavije. Sporazum Cvetković-Maček o rješenju hrvatskog pitanja osnivanjem Banovine Hrvatske i o nužnosti preuređenja čitave države imao je za svrhu učvrstiti Jugoslaviju iznutra i ojačati je prema vani, a odluka Krunskog vijeća o pristupu Trojnom paktu bila je sračunata da se kasnije odredi njezino držanje prema tijeku drugoga svjetskog rata.

Svi ti razlozi kojima se upravljalo Pavlovo i Cvetković-Mačekovo državno vodstvo bili su dobro poznati onim vojnim i političkim krugovima što su već dulje vremena (od jeseni 1939.) pripremali prevrat, duboko nezadovoljni politikom kneza Pavla i Cvetkovića, smatrajući da sporazum o davanju autonomije Hrvatskoj i nacrti za dalje preuređenje države ugrožava njihovu hegemonističku prevlast, a da potpisivanje Trojnog pakta znači opasno odstupanje od tradicionalne državne politike, što bi Jugoslaviju moglo sasvim izvesti iz sfere utjecaja onih sila na koje se od svog postanka oslanjala u svojoj unutrašnjoj i u vanjskoj politici. Organizatori prevrata računali su s time da će državni udar izazvati agresiju Njemačke i Italije i njihovih saveznika, da Jugoslavija ne može pružiti uspješan otpor i da će prema tome biti ne samo pregažena i okupirana nego i razbijena. Pučisti su, međutim, svjesno ušli u takav avanturistički pothvat, pretpostavljajući da će pučističkoj vladi poći za rukom da se barem s malim dijelom vojske preko Grčke prebaci na stranu saveznika, te da će zbog simboličnog udjela u ratu steći pravo i pomoć saveznika da se poslije savezničke pobjede vrate u zemlju i ponovno uspostave svoju hegemonističku vladavinu.

Sličnim pobudama, samo iz posve drugih razloga, nosilo se i vodstvo HSS-a kad je Maček odlučio stupiti u Simovićevu vladu odbijajući uzastopne ponude Nijemaca da proglasi neovisnu Hrvatsku. Usprkos tome što je znao kakva će sudbina zadesiti Jugoslaviju, on nije htio prihvatiti prijedlog da se on ili netko u ime njegova vodstva HSS stavi na čelo pod Nijemcima proglašene samostalne Hrvatske, jer nije htio da hrvatski narod bude u ratu na strani fašističkih sila, budući da je pretpostavljao konačnu pobjedu demokratskih sila u ratu.

Razvitak političkih prilika u zemlji poprimao je to dramatičnije oblike što je fašistička pogibelj neposrednije prijetila Jugoslaviji. Munjevite pobjede hitlerovske Njemačke nad europskim državama, osobito nad Francuskom, i potpuni slom versailleskog poretka u Europi izazvali su u Jugoslaviji, u okviru opće borbe hegemonističko-centralističkih te federalističkih i separatističkih snaga, napregnutu političku aktivnost i svih desnih, reakcionarno-profašističkih, i svih lijevih, revolucionarnih i demokratskio-antifašističkih struja.

Sve proosovinske struje, koje su u Jugoslaviji bile brojne, jer su im pripadale, bez obzira na ideološko-političke razlike, i nacionalno-separatističke i iredentističko i veliko-državno-totalitarističke i klerofašističke i pronacističke tendencije, nalazile su se u pokretu (u Srbiji Ljotićev Zbor, Hođerini borbaši i druge borbene velikosrpske organizacije; u Hrvatskoj ustaški separatisti iz frankovačkih redova; u Sloveniji »Pohorci« i ine profašističke i pronacističke struje; u Makedoniji vančomihajlovistički separatisti i probugarski elementi, zatim crnogorski separatisti; na Kosovu albanski iredentisti, i na kraju, uz znatnu mađarsku manjinu, i jaka nacistička organizacija polumilijunske njemačke nacionalne manjine). Sve su te profašističke i separatističko-iredentističke struje bile u ideološko-propagandnoj i organizacionoj, javnoj i ilegalnoj ofenzivi, smatrajući na osnovi trijumfa fašističkih sila nad Europom da je došao njihov povijesni trenutak, propovijedajući propast versailleske Jugoslavije i ostvarenje svojih ciljeva u okviru Hitlerova novoga europskog poretka. Iako ni jedna od tih struja, tendencija ili organizacija sama za sebe nije bila neka znatnija politička snaga, niti su sve zajedno bile povezane, niti imale neku širu političku potporu u puku, one su ipak nalazile razmjerno široke prostorne mogućnosti za svoju akciju, na podlozi gospodarski i politički nezdravog i neodrživog stanja u monarhističkoj Jugoslaviji, koristeći takav razvitak međunarodne situacije u drugomu svjetskom ratu koji je nagovještavao oživotvorenje njihovih težnja. U takvim unutrašnjim i međunarodnim prilikama, profašistička i protujugoslavenska akcija svih tih struja

djelovala je korozivno i rastrojstveno u onim malograđanskim slojevima što su bili opsjenjeni nastupanjem naci-fašizma i pobjedama osovinskih sila, a dezorijentirani bespomoćnošću i razjedinjenošću demokratskih i antifašističkih sila (osobito paktom Hitler-Staljin). Aktivnost separatističko-iredentističkih i hegemonističko-velikodržavnih struja djelovala je podjednako razorno na državne temelje monarhističke Jugoslavije i na sam ustroj njezina vladajućeg poretka, na ukupnu društvenu strukturu na kojoj je počivao taj vladajući sustav, šireći defetizam i otvarajući vrata fašizmu u općem rasulu versailleske Europe.

Nasuprot građanskim strankama i strujama, koje su rješavanju unutrašnjih i vanjskih problema monarhističke Jugoslavije prilazile sa stanovišta njezina održanja, ali polazeći od dviju posve različitih i oprečnih političkih osnova i nasuprot »trećoj politici« profašističkih ili separatističkih struja, što su narode Jugoslavije, ponajviše na njezinim ruševinama, tj. odvojeno, a dijelom i u cjelini, htjele vezati uz sile Osovine i njihov novi europski poredak, gradila je svoju politiku i svoj program revolucionarnoga antifašističkog pokreta KPJ.

KPJ nije uspjela u razdoblju od 1935. do 1938. u svojim naporima da osnuje legalnu radničku stranku i da je s reformističkim, socijaldemokratskim krilom radničkog pokreta i s oporbenim građanskim strankama udruži u pučku, narodnu frontu. Oporbene, demokratske političke stranke i struje, na koje se KPJ obraćala odbijale su suradnju s ilegalnom komunističkom strankom, a isto tako i reformistički vođe sindikata, a ni neposredna akcija u pučkim slojevima u to doba još nije mogla dati rezultate, jer su oporbene građanske, a pogotovu seljačke stranke (u prvom redu Hrvatska seljačka stranka) bile nosioci političke borbe protiv Stojadinovićeva režima poludiktature, a za demokratske građanske slobode i za rješenje nacionalnog pitanja.

Međutim, nakon hrvatsko-srpskog sporazuma od 26. kolovoza 1939., do kojega dolazi pod pritiskom početka rata u Europi i osovinske pogibelji za Jugoslaviju, u burnom političkom previranju do kojeg tada dolazi u Jugoslaviji, KPJ će poći za rukom da u puku afirmira svoju politiku antifašističkog, revolucionarno-demokratskog pokreta.

Nasuprot sve glasnijoj aktivnosti profašističkih struja i sve konfuznijoj i reakcionarnijoj politici vlade Cvetković-Maček, te idejno-političkoj zbunjenosti građanskih i seljačkih stranaka zbog trijumfa naci-fašizma i poraza demokracije, KPJ je usmjerila napore revolucionarnoga radničkog pokreta i naprednih elemenata svih društvenih slojeva na stvaranje širokoga antifašističkog revolucionarno-demokratskog pokreta za borbu pro-

tiv prijeteće fašističke pogibelji iznutra i izvana, izražavajući zahtjeve radničke klase i siromašnog seljaštva za rješavanje socijalnih pitanja, potlačenih naroda za rješavanje nacionalnog pitanja, a pučkih slojeva svih naroda za demokratizaciju zemlje, za mir, kruh i slobodu.

U stvarnosti se vodila napregnuta žestoka ideološka, politička i organizaciona borba za pučke slojeve, pri čemu je vladajuća buržoazija sa svojim starim građanskim i seljačkim strankama sve više gubila politički utjecaj. Političke snage vladajuće građanske klase naroda Jugoslavije bile su razjedinjene i dezorijentirane: ideološko-politički vezane za »klasični« građanski poredak, one su se svakodnevno nalazile u sve nepovoljnijem položaju zato što je državno-politički sustav pače i sam društveni poredak monarhističke Jugoslavije zapadao u sve težu krizu zaoštravanjem unutrašnjih suprotnosti, a i zbog toga što su razbijanjem versailleskog poretka, dotično porazom zapadnih sila u Europi ostale bez svojega oslonca, s paktom Hitler-Staljin i slomom Francuske bile zaplašene i zbunjene, ne snalazeći se i podvajajući se u dilemi daljega vanjskopolitičkog oslonca na Veliku Britaniju i na SAD ili na osovinske sile.

Našavši se po logici svojih ideološko-političkih usmjerenja i stranačkih programa u središtu između desnih, profašističkih struja, i lijevih, revolucionarno-komunističkih kretanja, stare su građanske i seljačke demokratske stranke nastojale zadržati svoje političke položaje i utjecaje borbom na obje fronte, ali je težište njihove akcije nedvojbeno bilo upereno više protiv lijevoga revolucionarno-demokratskog pokreta što se sve više oblikovao pod vodstvom komunista, i to toliko više koliko su po naravi svoje klasne konzervativne politike zbog zaplašenosti sve jačim očitovanjem revolucionarnog vrenja pučkih slojeva i same bile spremne na primjenu nedemokratskih, nazadnjačkih pa i profašističkih metoda vladavine, radi eno-političkog poretka i suzbijanja revolucionarno-demokratskih tendencija.

Ocjenjujući da je u svjetskim dimenzijama neizbježan sukob fašističkih sila i SSSR-a, te da se Jugoslavija, zbog zaoštrenih unutrašnjih političkih suprotnosti i približavanja ratnog požara, nalazi u predvečerju sudbonosnih događaja, što objektivno stvara novu, revolucionarnu političku situaciju, KPJ je, na svojoj Petoj konferenciji (listopada 1940. pod vodstvom Tita) u velikoj mjeri već oblikovala svoj vlastiti politički program na podlozi spoznaje da se revolucionarna komunistička djelatnost može i mora oblikovati prema konkretnim političkim prilikama u Jugoslaviji i zbivanjima što bijahu već na pragu. Pod novim vodstvom, KPJ je u zadnje tri godine učinila veliki korak u oblikovanju vlastite politike, nastojeći da se konstituira u samostalni politički čimbenik, sposoban da u

nastalim uvjetima povoljnim za revolucionarnu akciju sve odlučnije utječe na politička kretanja pučkih slojeva. Peta je konferencija bila važna prekretnica u usmjeravanju KPJ prema unutrašnjim problemima svoje zemlje; na njoj se očitovala sposobnost njezina vodstva da s većom samostalnošću određuje politiku revolucionarne akcije radničke klase svoje zemlje u odnosu na stvarno internacionalističke i na formalne obveze provedbe političkih smjernica Kominterne, što je još uvijek ostavilo traga u stanovitim shematskim pa i dogmatskim ocjenama poglavito pitanja iz međunarodne situacije, ali je već u znatnoj mjeri nazočno programsko određivanje vlastite politike na osnovi vlastitih analiza i ocjena o bitnim interesima borbe radničke klase svoje zemlje u okviru dane unutrašnje i međunarodne situacije.

Afirmacijom takve politike koja je odgovarala interesima radnih slojeva svih naroda Jugoslavije, KPJ je pospješivala unutrašnje raslojavanje građanskih i seljačkih političkih stranaka. Taj je proces poprimio u to vrijeme, potkraj 1940., već veoma široke dimenzije. Još u prijašnjim razdobljima u očima demokratske javnosti kompromitirale su se sve režimske, unitarističko-centralističke stranke i struje, a nakon sporazuma Cvetković-Maček o rješenju hrvatskog pitanja i o daljem preuređenju države kompromitirale su se također oporbene stranke, koje su dotada nastupale s programima građanske demokracije. Mačekovo vodstvo HSS-a naglo je gubilo utjecaj u radnim, srednjim građanskim i seljačkim slojevima zbog toga što nije ostvarilo potpuna nacionalna prava hrvatskoga naroda, a još više zbog toga što ni u Banovini Hrvatskoj nije ostvarilo demokratski i socijalni program. Politički utjecaj srbijanskih oporbenih stranaka izgubio je na značenju u demokratskoj javnosti zbog suprotstavljanja federalističkom preuređenju države i zbog srozavanja na šovinističko-hegemonistička stanovišta. Sve je to dalo mogućnost KPJ da s gledišta revolucionarnog i antifašističkog pokreta razotkriva sve građanske i seljačke stranke, da su redom na djelu iznevjerile svoje demokratske programe, izbrisavši gotovo posve međusobne ideološke i političke razlike režimskih i oporbenih stranaka, što ih je kompromitiralo sve više u očima pučkih slojeva da im je samo do međusobne borbe oko vlasti, razotkrivajući ih na primjerima njihove nedemokratske prakse i protunarodnih postupaka kao čuvare nepodnošljivoga eksploatatorskog i neodrživoga državno-političkog stanja. U takvim uvjetima Komunistička je stranka sa svojim programom borbe za svakodnevne neposredne interese radnih ljudi i za nacionalna prava svih naroda Jugoslavije dobivala sve više na političkom značenju. Svojim stanovištima i akcijama komuni-

sti su okupljali oko svojega političkog programa sve širi krug ljudi iz redova antifašističkih i naprednih društvenih struja i iz širokih pučkih slojeva, stvarajući nezamjetljivo u praksi *revolucionarno-demokratski* pokret na programu borbe za demokratizaciju zemlje i za dosljedno rješavanje nacionalnog i socijalnog pitanja, a protiv rata i fašizma. Na taj je način KPJ bila u usponu izgradnje svojega političkog programa i jačanja svojeg utjecaja u pučkim slojevima baš u doba kad su sve u zapadnodemokratskom smislu opredijeljene građanske i seljačke stranke i struje doživjele potpuni slom svoje politike zbog svojeg ustrajanja na održanju hegemonizma i centralizma ili zbog nedjelotvornog sporazumaštva, zbog pokušaja vezanja na sile Osovine ili nerealnog oslona na zapadne sile, a pogotovu zbog svoje krivnje za posljedice rasula i okupacije Jugoslavije, osobito zbog krivnje za slom ukupne unutrašnje društveno-političke i državne izgradnje, za koju su same snosile punu odgovornost.

VII.

Slom monarhističke Jugoslavije u kratkotrajnom ratu travnja 1941. bio je epilog krize što ju je proživljavala od svog postanka godine 1918. i stanja u kojemu je dočekala agresiju fašističkih sila.

Katastrofalan poraz što ga je Kraljevina Jugoslavija doživjela za svega nekoliko dana, u ratu u kojemu uopće nije bila kadra pružiti bilo kakav ozbiljniji otpor, došao je kao posljedica ne samo fašističke agresije nego prije svega unutrašnje slabosti monarhističke Jugoslavije. Premda se u ratu našla objektivno u veoma teškoj situaciji, njezin vojnički poraz bez ikakva ozbiljnijeg otpora, te potpuno političko i državno rasulo, što je započelo već prvog dana agresije, bili su posljedica vojničke i moralno-političke nespremnosti vojske i svih naroda za rat i obranu onakve monarhističke Jugoslavije kakva ona bijaše. Vojska je potpuno zatajila, jer nije bila izraz zajedničkih interesa naroda Jugoslavije već sredstvo u rukama reakcionarnih i hegemonističkih režima; ona nije bila ni materijalno-tehnički opremljena, a niti je njezino vodstvo uzelo u obzir strateško-tehničke promjene u vođenju rata do kojih je došlo u drugom svjetskom ratu.

Našavši se u ratu, Kraljevina Jugoslavija nije imala državno vodstvo koje bi uživalo povjerenje svih njezinih naroda, i koje bi moglo organizirati obrambeni rat. U trenutku navale fašističkih agresora, travnja 1941.

godine, došlo je do izražaja stanje stvoreno čitavim tečajem društveno-političkog razvitka monarhističke Jugoslavije: ona je bila nacionalno, socijalno i moralno-politički razjedinjena i rastrovana, bez kohezionih sila koje bi bile kadre spriječiti slom i rasulo vojske, raspadanje ukupnoga državnog društveno-političkog ustroja i rasap same države.

Prema tome, propast Kraljevine Jugoslavije uslijedila je kao posljedica njezina ukupnoga povijesnog života, a u prvom redu činjenice da su vlastodršci vladajućeg poretka sve do drugoga svjetskog rata neodstupno stajali na stanovištu hegemonizma i centralizma, poistovjetivši svoje vlastite probitke s tobožnjim višim interesima države, a podređujući bitne interese pojedinih naroda i stvarne interese državne zajednice interesima dvora i vladajuće oligarhije. Zbog toga, a također i zato što nacionalni pokreti u danim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima nisu bili kadri izvojevati promjene državnog uređenja, među ostalim i zbog podvojenosti demokratskoga nacionalnog i revolucionarnoga klasnog pokreta, a posebno i zato što su pojedine građanske oporbene stranke iz klasnih, ideološko-političkih razloga ili zbog posebnih partikularističkih interesa bile spremne na kompromise s hegemonističko-centralističkim režimom, građanske su se političke snage pokazale u cjelini nesposobnima da razriješe nepomirljive proturječnosti što su se, zahvaćajući sve dublje ukupni društveno-politički život, na kraju nagomilale i razvile do stanja posvemašnje krize, koja je u okolnostima drugoga svjetskog rata neizbježno morala dovesti do propasti i sloma monarhističke Jugoslavije, jer je ona čitavim svojim spletom postala jednom od najslabijih točaka imperijalističkoga sustava i versailleskoga poretka u Europi.

Na slom i rasulo monarhističke Jugoslavije, iako su oni bili prije svega posljedica unutrašnje krize, treba, međutim, gledati i u okviru općih uvjeta u Europi uoči drugoga svjetskoga rata i u njegovomu prvom razdoblju. U to doba čitavu građansku Europu zahvatila je duboka društveno-politička i moralna kriza. Fašističke sile mogle su ovladati Europom među inim i zato što je rastrovano europsko društvo proživljavalo posvemašnje rastrojstvo i raspadanje dotadašnjih političkih nazora i pogleda. U očima širokih slojeva europskih naroda kompromitirali su se režimi »klasične« građanske demokracije, a radnički pokreti kako komunističko-revolucionarni tako i socijaldemokratsko-reformistički, bili su u znatnoj mjeri dezorijentirani staljinističkom politikom SSSR-a i dogmatskim zaostajanjem stranaka i vodstva Druge i Treće internacionale za potrebama vremena. Takve opće europske prilike, koje su pod djelovanjem münchenske politike, »neshvatljivog« saveza Hitler-Staljin, senzacionalnih

pobjeda Hitlerove Njemačke i katastrofalnog sloma Francuske i europskoga versailleskog poretka, dostigle kulminacionu točku dezorijentacije i besperspektivnosti europskoga građanskog društva, nedvojbeno su djelovale na širenje podrovanosti, defetizma i rastrojstva, ubrzavši i slom monarhističke Jugoslavije, isto tako kao i drugih čak i najvećih, nacionalno homogenih europskih zemalja.

Kriza što ju je versailleska Jugoslavija proživljavala od ujedinjenja većine južnoslavenskih naroda godine 1918., za sve doba svog postojanja, dostigavši najviši stupanj na početku drugoga svjetskog rata i za vrijeme agresije osovinskih sila, okončana je raspadom monarhističke Jugoslavije. Upravo njezin epilog dokazuje da je ta kriza imala tako duboke objektivne, društveno-političke uzroke da je ostao uzaludan napor jednog dijela vladajuće građanske klase da se Kraljevina Jugoslavija spasi u posljednji hip napuštanjem centralizma i pokušajem njezina preuređenja na drugim osnovama u složenu državu. Nagomilane društveno-političke, nacionalne i klasne suprotnosti bile su toliko zaoštrene da ih građanske političke snage u monarhističkoj Jugoslaviji nisu više bile kadre razriješiti, pa je kriza versailleske hegemonističke Jugoslavije nužno završila njezinim slomom i rasulom.

Zbog stanja u kakvome se nalazila Kraljevina Jugoslavija ni poziv KPJ za obranu zemlje (u travanjskom ratu) od fašističkih agresora nije imao stvarnog odjeka, jer široki pučki slojevi, a posebno potlačeni narodi, nezadovoljni onakvom monarhističkom Jugoslavijom, nisu bili spremni da se za nju bore pod onakvim okolnostima. Takvo stanovište KPJ o potrebi otpora fašističkim osvajačima imao je političkog učinka za njezinu afirmaciju kao dosljedne antifašističke snage što će doći do izražaja tek kad je zemlja bila okupirana, kad su se narodi Jugoslavije u cjelini i svaki posebno, a pogotovu najširi slojevi uvjerili da ih je razbijanjem Jugoslavije i uspostavljanjem okupaciono-kvislinškog poretka zadesila još teža ili neizvjesnija sudbina. Proturječnosti u društveno-političkom razvitku monarhističke Jugoslavije dostigle su takav stupanj da su iziskivale revolucionarno razrješavanje, na osnovama povezivanja nacionalnih pokreta potlačenih naroda s revolucionarnim pokretom radničke klase u jedinstveni revolucionarno-demokratski pokret. Za to će, međutim, biti stvoreni uvjeti tek nešto kasnije, u doba okupacije i razbijanja Jugoslavije i stvaranja NDH, kad će KPJ pod vodstvom Tita baš na toj osnovi poći za rukom, koristeći opće prilike i odnos sila u drugomu svjetskom ratu, da pokrene NOB-u i socijalističku revoluciju, na programu stvaranja narodnooslobodilačkog pokreta pod vodstvom KPJ za oslobođenje zemlje

od fašističkih okupatora i za uništenje ne samo okupaciono-kvinsliškog sustava nego i ukupnog ustroja svih nosilaca i svih ostataka kompromitiranog poretka u potlačenim narodima omrznute monarhističke, hegemonističko-centralističke, versailleske Jugoslavije, a za stvaranje nove, federativne i socijalističke državne zajednice potpuno ravnopravnih naroda, čime će otpočeti novo povijesno razdoblje u njihovu zajedničkom životu.

DODATAK

I. IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

a) NEOBJAVLJENI IZVORI

BANIĆ, Milan: Njegovom Veličanstvu – »Opšta situacija« od 28. veljače 1934. godine (prijepis u zbirci AIHRPH).

BIĆANIĆ, Rudolf: Elaborat o Gospodarskoj slozi (u autorovu posjedu).

»BRAĆO Hrvati« ... veljača 1939. U.H.R.O. (proglas u autorovu posjedu).

CESAREC, August: Ratni dnevnik, 1939. (rukopis u zbirci AIHRPH).

DEKLARACIJA Glavnog odbora bivše Samostalne demokratske stranke o pristupanju Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici. »Vođstveni odbor Samostalne demokratske stranke,« br. 316., Beograd, 1. decembra 1937. (u zbirci AIHRPH).

DEMOKRATSKO gledište o Konkordatu.(letak Demokratske stranke u zbirci AIHRPH).

DEVETO pismo prijateljima, Beograd, avgusta 1938. (u autorovu posjedu).

Dr. Dragoljub Jovanović o odnosima u Udruženoj opoziciji, Vel. Kikinda, 12. decembra, (*Pravda*, 14. decembra 1935.; letak pismo zemljovodničke ljevice u autorovu posjedu).

Dr. Vladko Maček o hapšenju članova Hrvatske građanske zaštite ... U Zagrebu, dne 13. siječnja 1939. Potpisano: Dr. Vladko Maček (letak u autorovu posjedu).

»Dr. Vladko Maček o nečovječnom postupku prema političkim osuđenicima. Pismo upućeno ministru pravde. Zagreb, 23. listopada 1936.« (letak u autorovu posjedu).

DRAGA braćo Srbi! U Kupincu, 4. januara 1939. Dr. Vladko Maček. (letak tiskan ćirilicom u prigodi božićnih blagdana – u autorovu posjedu).

»GOSPODINU dru Milanu Stojadinoviću, predsjedniku vlade u Beogradu«, Zagreb, 3. X. 1937. (primjerak letka u autorovu posjedu).

HRABAK, Bogumil: Delatnost pripadnika organizacije »Ujedinjenje ili smrt« za vreme prvog svetskog rata, Simpozij: Jugosloveni i prvi svetski rat, Beograd, IDN, 1964., 17 str., strojopis autogr.

ISTINA o glasovanju Hrvatskoga Metropolite, Zagreb, 16. XII. 1938. (letak u autorovu posjedu).

ISTORIJSKO pismo Dimitrija Ljotića Knezu Pavlu Namjesniku. Beograd, 30. augusta 1940. (prijepis pisma u autorovu posjedu).

ISTRAŽNI materijali sa suđenja A. Moškova, E. Kvaternika. (ASUP SRH – prijepis iz zapisnika o saslušanju str. 182-235).

IZ kancelarije Glavnog odbora političke grupe dr. Stojadinovića, Beograd, 17. januara 1940. (primjerak proglasa u zbirci AIHRPH).

IZJAVA predsjednika dra Vladka Mačeka povodom pisanja beogradskog Vremena od 18. o. mj., br. 5034, pod naslovom »Odvajanje g. dr. Mačeka od Frankovaca«, u Zagrebu, mjeseca siječnja 1936. (letak u autorovu posjedu).

IZVJEŠĆA kotarskih načelnika Bjelovara, Varaždina, Ludbrega, Senja i Perušića Kr. banskoj upravi (AIHRPH, Politička situacija 1932.).

IZVJEŠĆA zapovjedništava oružničkih četa iz Gospića, Petrinje, Varaždina, Zagreba, Ogulina, Sušaka i Slav. Broda. (AIHRPH, Politička situacija 1932.).

IZVJEŠĆA ogulinskog okružnog inspektora banu Savske banovine, br. 4. od 17. III. 1932., (AIHRPH, Politička situacija 1932.).

IZVJEŠĆE Zebića [D. Bedeka!] Jankoviću [I. Krndelju!] od 21. II. 1935. o razgovorima s Mačekom, (AIHRPH).

IZVJEŠTAJ dr. Ciekera, otpravnika poslova slovačkog poslanstva u Beogradu o razgovoru sa šefom za inozemnu štampu u Predsjedništvu vlade o unutrašnjopolitičkoj situaciji i hrvatskom problemu, Ministarstvu vanjskih poslova u Bratislavi, od 12. III. 1940. (HUSAV, Bratislava, zbirka m-f. Slovenské vyslanéctvo Belhrad-Zagreb – prijepis u autorovu posjedu).

IZVJEŠTAJ oblasnog komiteta KPJ za Crnu Goru Centralnom komitetu KPJ od 30. IV. 1931. (prijepis Izvještaja u AIHRPH).

IZVJEŠTAJ otpravnika poslova slovačkog poslanstva u Beogradu dr. Ciekera, od 10. X. 1939., Ministarstvu vanjskih poslova u Bratislavi, o posjetu potpredsjedniku vlade dr. Mačeku. HUSAV, Bratislava, zbirka m-f. Slovenské vyslanéctvo Belhrad-Zagreb. – (prijepis u autorovu posjedu).

IZVJEŠTAJ von Heerena iz Beograda 21. I. 1939., BA PA, Pol. IV., 61. Bd.

JUKIĆ, Ilija: MIP Kr. Jugoslavije, K. Pov. br. 6687, od 27. XII. 1941. London: Razvitak naše spoljne politike i opće međunarodne situacije od 14. II.-25. III. 1941. (prijepis izvještaja u autorovu posjedu).

KAPIDŽIĆ, Hamdija: Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine, Simpozij: Jugosloveni i prvi svetski rat, Beograd, IDN, 1964., 15. str., strojopis autogr.

KATARDŽIEV, Ivan: Makedonsko pitanje u odnosima saveznika u toku 1918. god. Simpozij: Jugosloveni i prvi svetski rat, Beograd, IDN, 1964., 11 str.; strojopis autogr.

KERŠOVANI, Otokar: Hrvatska povijest. Teze. (rukopis u zbirci ostavštine u AIHRPH, Zagreb).

LONČAREVIĆ, Ivan: Govor u narodnoj skupštini 13. marta 1934. Službene stenografske beleške XXXIV. redovnog sastanka. (u autorovu posjedu).

MEMORANDUM upućen Savjetu Društva naroda od dra Krnjevića, izaslanika Hrv. Nar. Predsjedništva i glavnog tajnika Hrvatske seljačke stranke. Ženeva, 20. svibnja 1935. (u autorovu posjedu).

NACRT Uredbe, kojom je vlada sporazuma imala da izvrši organizaciju Srpske zemlje (prijepis u autorovu posjedu).

NEDELJNI izvještaj štaba IV. Armijske oblasti Zagreb, o političkoj situaciji (Pov. dj. ob., br. 488 od 11. III. 1940.) Načelniku Glavnog Generalštaba – Obaveštajno odelenje (fotokopija u AIHRPH).

OBAVJEŠTENJA predsjednika Ministarskog savjeta P. Živkovića i Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine SHS od travnja i kolovoza 1929. područnim organima, (prijepis rukopisa u zbirci AIHRPH).

ODLUKA CK KPJ o radu među ugnjetenim narodima i pomoći nacionalnom revolucionarnom pokretu (prijepis Odluke u zbirci AIHRPH).

PISMO CK KPJ lipnja 1929. svim PK, OK i MK KPJ o odlukama proširene sjednice PB CK KPJ i predstavnika IK KI (prijepis rukopisa u zbirci AIHRPH).

PISMO CK KPJ Mjesnom komitetu Zagreb, u travnju 1933. (prijepis pisma u zbirci AIHRPH).

PISMO CK KPJ Pokrajinskom sekretarijatu Crne Gore, od kolovoza 1932. (prijepis pisma u zbirci AIHRPH).

PISMO CK KPJ zagrebačkoj organizaciji od 25. XI. 1932., (prijepis pisma u zbirci AIHRPH).

PISMO »Gospodinu dru Antonu Korošcu, ministru unutrašnjih poslova, Beograd. U Zagrebu, dne 17. rujna 1938. (prijepis pisma u autorovu posjedu).

[PISMO] »Gospodinu predsjedniku ministarskog saveta i ministru unutrašnjih poslova gospodinu Dragiši Cvetkoviću, Beograd, 31. V. 1939.« (pismo potpisalo 20 senatora i 83 nar. zastupnika – prijepis u autorovu posjedu).

PISMO hrvatskom seljaku: potpisano »Pravi Radićevac« (u autorovu posjedu).

PISMO i protest vođa srbijanske Udružene opozicije: Davidovića, Jovanovića i Trifunovića ministru unutrašnjih poslova A. Korošcu od 22. VIII. 1938. (prijepis pisma u autorovu posjedu).

PISMO partijskom vodstvu u Dalmaciji od 7. XI. 1932. (prijepis pisma u AIHRPH).

PISMO PB CK KPJ iz siječnja 1929. »Svim pokrajinskim sekretarijatima«. (prijepis pisma u zbirci AIHRPH).

PORUKA radikala grupama gg. Korošeca i Spahe od 17. januara 1936. (AIHRPH).

PROGLAS Centralnog odbora Komunističke stranke Jugoslavije: Radnom narodu grada i sela, od rujna 1931. (prijepis proglasa u zbirci AIHRPH).

PROGLAS CK KPJ narodima i svim građanima Jugoslavije, od 30. III. 1941. (letak u zbirci AIHRPH).

PROGLAS Glavnog odbora Demokratske stranke, Beograd, 16. oktobra 1939. (primjerak Proglasa u autorovu posjedu).

PROGLAS »Hrvatski narode!« od srpnja 1937., s potpisom »Starčevićanci«. (primjerak u autorovu posjedu).

PROGLAS Inicijativnog odbora za stvaranje Stranke radnog naroda Hrvatske 10. IX. 1939. (proglas u zbirci AIHRPH).

PROGLAS »Našim prijateljima i svim pravim demokratima«. Potpisano: Jakša M. Prodanović, Aleksa Tomić i dr. (u zbirci AIHRPH).

PROGLAS »Odbor za organizaciju otpora i borbe« (u autorovu posjedu).

PROGLAS »Svim četnicima, dobrovoljcima, Soluncima, Troimenog Naroda Našeg«, od 6. nov. 1937. god. (primjerak Proglasa u autorovu posjedu).

PROGLAS »Svim sumišljenicima i zavedenim Slovencima«. Potpisano: dr. Anton Brecelj, Jože Gostinčar i drugi. (u autorovu posjedu).

PROGLAS, Zaključak sjednice Hrvatskog narodnog zastupstva održane dne 15. siječnja 1939. u glavnom gradu Zagreba (tiskano kao letak, u autorovu posjedu).

PROGRAM Srpske radikalne stranke (fotokopija u zbirci AIHRPH).

»RADNOM narodu grada i sela« (letak CK KPH iz 1939. u zbirci AIHRPH).

REZOLUCIJA o provođenju direktive CK KPJ o radu u sindikatima od 13. XII. 1933., (prijepis Rezolucije u zbirci AIHRPH).

SELJAČKA demokracija u zamahu ... sa konferencije predstavnika Samostalnih demokrata 27. oktobra 1935. u Zagrebu (Posebno tiskano saopćenje u autorovu posjedu).

SIMOVIĆ-NINČIĆ: Prince Paule of Yugoslavia, London, u ljeto 1941. (prijepis u autorovom posjedu).

SPOMENICA Hrvatskog bloka (letak iz siječnja 1922. u zbirkama AIHRPH i AH).

»SRBIMA seljacima ... u ime drugova Samostalnih demokrata, Sava S. Kosanović, složnom voljom Hrvata i Srba izabrani narodni poslanik sreza Ogulinskog, Zagreb, januara 1936.« (primjerak letka u autorovu posjedu).

STENOGRAFSKE bilješke sa suđenja dr. D. Jovanovića i dr. (zbirka AIHRPH).

SVIM narodnim zastupnicima, te predsjednicima kotarskih i općinskih organizacija Hrvatske seljačke stranke, od 25. I. 1937. (primjerak u autorovu posjedu).

TEZA CK KPJ o međunarodnoj i unutrašnjoj politici iz listopada 1939. (zbirka AIHRPH).

TRUMBIĆ, Ante: »Elaborat o hrvatskom pitanju« od 3. XI. 1932, AJAZU, *Zbirka Trumbić*, f-126.

UPOZORENJE sveukupnom članstvu! ... U Zagrebu, dne 23. svibnja 1938. dr. Vladko Maček. (letak u autorovu posjedu).

UPUTA novoizabranim načelnicima i općinskim odbornicima izabranim na listi HSS i SDK (primjerak upute u autorovu posjedu).

»VELEIZDAJNIK na djelu«, potpisano: »Za dom spremni – hrvatski nacionalisti«. (letak u autorovu posjedu).

VOJNOVIĆ, Lujo: Nacrt za jedno novo jugoslavensko udruženje, Paris, listopada 1918. (AH spisi L. Vojnovića – Obiteljski fond Vojnović, br. 781).

»ZANIMLJIVE i važne izjave koje su pale na banketu poslije skupštine Udružene opozicije, u Šapcu, dne 27. listopada 1955.« (posebno tiskano saopćenje u autorovu posjedu).

ZAPISNIK Pete konferencije. (fotokopija u zbirci AIHRPH).

ZAPISNIK sa proširene sjednice CK KPJ od listopada 1933. (prijepis Zapisnika u AIHRPH).

b) OBJAVLJENI IZVORI

ANTOLIĆ, Stjepan: Hrvatska država u svjetli dokumenata, *Danica*, Chicago, XXX,/1950., br. 17.

BROZ, Josip Tito: Politički izvještaj na V. kongresu KPJ. *V. kongres KPJ,* Zagreb, Kultura, 1948., 574 str.

CIANO, Galeazzo: Diario. 5. ed. Vol. I. 1939.-1940., Milano-Roma, Rizzoli 1948., XXVI + 339 str.

CIANO, Galeazzo: Dnevnik. Zagreb, Hrvatska seljačka tiskara, 1948., 414 str.

COMITÉ organisateur de la conférence socialiste internationale de Stockholm. Stockholm, 1918.

ČULINOVIĆ, Ferdo: Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb, Školska knjiga, 1968., 591 str.

DEKLARACIJA Katoličkog episkopta Kraljevine Jugoslavije sa Biskupskih konferencija u Zagrebu, 4. V. 1938., 14 str.

DIKTATUR in Jugoslawien. Dokumente, Tatsachen; Der Weltlauf in Metzelein [Von] Henri Barbusse Mrsg. Berlin, Internationaler Arbeiter-Verlag, 1930., 88 str.

DOCUMENTI diplomatici italiani. Seria 3 i 7. Roma, La Libreria della stato, 1959.-1967.

DOKUMENTI historije Komunističke partije Jugoslavije. Knj. 1.: »Srp i čekić« 1940.-1941. Zagreb, Historijsko odjeljenje CK KPH, 1951., 176 str.

DOKUMENTI o Jugoslaviji, sv. 3-11. Paris, 1952.-1958.

DRŽAVNO uređenje ili Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske..., Zagreb, 1921.

GRAĐA o stvaranju jugoslavenske države (1. I.-20. XII. 1918.).Prir. Dragoslav Janković, Bogdan Krizman. Beograd, IDN Odelenje za istorijske nauke, 1964., Tom I. 368 str.; Tom II, 370-817. str.

HANSARD: Debates in Parlament 1941. – App. 2. Vol. 370, Col. 971.

HITLER, Adolf: Tajna pisma Hitler-Mussolini 1940.-1943., Zagreb, NIP, novinsko izdav. poduzeće, 1953. 126 str.

I mi čestitamo! Dr. Vladku Mačeku prigodom godišnjice sporazuma. Hrvatski nacionalisti, ustaše i domobrani. Zagreb, 1940., 16 str.

ISTORIJSKI arhiv Komunističke partije Jugoslavije. Beograd, Izd. Istorijsko odeljenje CK KPJ, 1949.

Tom II. Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919.-1937. 1949., 495 str.
III. Socijalistički pokret u Srbiji 1900.-1919. 1950., 344 str.
IV. Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892.-1919. 1950., 237 str.
VI. Socijalistički pokret u Bosni, Vojvodini i Makedoniji. 1951., 293 str.

IZVJEŠTAJ Verifikacionog odbora o verifikaciji poslaničkih mandata od 11. juna 1935., Beograd, Narodna skupština Kr. Jugoslavije, 1935., 24 str.

JANČIKOVIĆ, Tomo: Hrvati u izborima 11. prosinca 1938. Zagreb, 1939., 64 str.

JAREB, Jere: Le Roy King's Reports from Croatia, March to May 1919 Documents, *Journal of Croatian Studies*, New York, Vol. 1./1960., str. 129-167.

JAREB, Jere: Šest deokumenata o prvom dodiru dr. Ante Pavelića s talijanskom vladom 1927., *Hrvatska revija,* München, XX./1970., 4., str. 1165-1178.

JEDAN prijedlog za nacrt Ustava. Tiskano kao rukopis. Zagreb, »Tipografija«, 1937., 12 str.

KOLIŠEVSKI, Lazar: Politički izvještaj CK KPM na I. kngresu KPM. Zagreb, Kultura, 1950., 151 str.

KOŠUTIĆ, August: Govor održan na sastanku predsjednika svih organizacija HSS grada Zagreba, dne 13. veljače 1937., Zagreb, Štamparija »Grafika« (S. Kovačić), 1937., 4 str.

KRIZMAN, Bogdan: Hitlerov »Plan 25« protiv Jugoslavije. Zagreb, NIP, 1953., 162 str.

KRIZMAN, Bogdan: Novi dokumenti o pobuni mornara u Boki Kotorskoj, *Historijski zbornik*, IX./1956., str. 166-170.

KVATERNIK, Eugen: Prvo porogonstvo; 1858.-1860. Prir. K. Šegvić po Kvaternikovu dnevniku. U Zagrebu, 1907., 227 str.

KVATERNIK, Eugen: Drugo progonstvo 1861.-1865. Prir. K. Šegvić po Kvaternikovu dnevniku. U Zagrebu, 1907., 229 str.

LAKATOŠ, Joso: Jugoslavija u svjetlu statistike. Zagreb, Vlastita nakl., 1919., 16 str.

MANIFEST kralja Aleksandra od 6. I. 1929. o ukidanju Ustava: Mome dragom narodu, svim Srbima, Hrvatima i Slovencima, *Službene novine Kr. SHS*, XI./6. I. 1929., br. 6.

MANZONI, Ivan: Mirovni ugovori, Zagreb, Matica hrvatska, 1938., 75 str.

MARJANOVIĆ, Milan: Londonski ugovor iz godine 1915. Zagreb, JAZU, 1960., 469 str.

MEMORANDUM zur Note an Jugoslawien. AGW, 1941., 4960-4962.

MEŠTROVIĆ, Ivan: Uspomene na političke ljude i događaje. Buenos Aires, Knjižnica Hrvatske revije, 1961., 417 str.

Der NUERNBERGER Prozess. 2. Aufl. Berlin, Rütten & Leoning, 1957., sv. II. 611 str.

OSNIVAČKI kongres Komunističke partije Hrvatske, Zagreb, Naprijed, 1958., 179 str.

PAVELIĆ, Ante: Putem hrvatskog državnog prava, Zagreb, 1942., 86 str.

PELAGIĆ, Vasa: Spomenica Košutu Lajošu i ostalim patriotima Rumuna, Mađara, Srba, Bugara, Grka, Hrvata, Slovenaca, Slovaka, Rusina i Albaneza, *Vasa Pelagić i Vojvodina*; prir. Kosta Milutinović. Knj. I. – Novi Sad, Izd. Istorijskog arhiva PK SKS za Vojvodinu, 1956., str. 111-114.

PLATFORMA Inicijativnog odbora Stranke rad radnog naroda Vojvodine, *Komunistička partija Jugoslavije 1919.-1941.*, izabrani dokumenti. Priredio Edib Hasanagić. Zagreb, Školska knjiga, 1959., str. 157-164.

POTOČNJAK, Franko: Rapalski ugovor. Zagreb, Knjižara M. Breyera, 1921., 95 str.

PROCÈS des grands criminels de guerre devant le Tribunal militaire international, I.-XLII. Nürnberg, 1946. Vol. XXIX: Documents et outre matériel de preuve Numero PS-1850 à numéro PS-2233. 1948., 725 str. [Tekst franc. i njem.]

SINOVČIĆ, Marko: N.D.H. u svjetlu dokumenta, Buenos Aires, Edicion del autor, 1950., 284 str. Knjiga sadrži izvatke dijelova Cianova Dnevnika, Cianova Tajnog arhiva, Korespodencija Hitler-Mussolini, i niz drugih dokumenata koji izravno ili neizravno govore o Hrvatskoj.

SOCIJALISTIČKI pokret u Bosni, Vojvodini i Makedoniji, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom VI. Beograd, 1951., 293 str.

SOCIJALISTIČNO gibanje v Sloveniji 1869.-1920., *Zgodovinski arhiv KPJ*, Tom V., Beograd, 1951., 495 str.

SOKIĆ, Miloje: Statistika izbora narodnih poslanika za Prvu jugoslavensku Narodnu skupštinu, održanih 8. novembra 1931. godine, Beograd, Štamparija »Jugoslavija«, Zemun, 1935., 320 str. [Ćir.]

SRPSKI socijalistički pokret za vremene prvog svetskog rata; materijali. Prir. Mihailo Todorović, Beograd, Izd. Preduzeće »Rad«, 1958., 390 str. [Ćir.]

STATISTIKA izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine, Beograd, Izd. Narodne skupštine, 1924., 164 str. [Ćir.]

STATISTIKA izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, održanih 8. februara 1925. godine, Beograd, Izd. Narodne skupštine Kr. SHS, 1926., 157 str. [Ćir.]

STATISTIKA izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, održanih 11. septembra 1927., izradio Lazo Kostić, Beograd 1928., XLI., 386 str.

STATISTIČKI pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS izvršenih na dan 28. novembra 1920. god. Beograd, Izd. Ustavotvorne skupštine, 1921., nepag. [Ćir.]

STENOGRAFSKE beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1922.-1929.;

Za god. 1921/22., knj. 1-5;
Za god. 1925/26., knj. 1-3;
Za god. 1926/27., knj. 1-5;
Za god. 1927/28., knj. 1-7;
Za god. 1928/29., knj. 1-4.

STENOGRAFSKE beleške Narodnog predstavništva Kraljevine Jugoslavije (Senata i Narodne skupštine); vanredni saziv... na dan 18. januara 1932. god. u Beogradu. Beograd, Grafičko-umetnički zavod »Planeta«, 1932., 96 str. [Ćir.]

STENOGRAFSKE beleške Privremenog narodnog predstavništva, Beograd, Knj. I, 1919., 771 str.; Knj. II, 1920., 642 str.

STENOGRAFSKE beleške Senata Kraljevine Jugosalvije. Vanredni saziv za 1939. Knj. I, Beograd, 1939.

STENOGRAFSKE beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Rad Ustavotvornog odbora Ustavotvorne skupštine – Beograd, Štamparija »Narodne samouprave« i Tiskara »Jugoslovenske štampe« u Zagrebu, [1920.], Knj. 1. Debata o načelu i nacrtu Ustava, 171 str.; Knj. 2. Debata o pojedinostima o nacrtu Ustava, 186 str.

STENOGRAFSKI zapisnici Sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb, Tisak Kralj. zemaljske tiskare, 1914.-1918.; Sv. I. Za god. 1913 i 1914., 1382 str.; Sv. II. Za god. 1914., 1526 str.; Sv. III. Za god. 1915 i 1916., 1314 str.; Sv. IV. Za god. 1916. i 1917., 1076 str.; Sv. V. Za god. 1917., 1917., 1122 str.; Sv. VI. Za god. 1917. i 1918. 1918., 1479 str.

STOJANOVIĆ, Nikola: Jugoslovenski odbor; (članci i dokumenti). Zagreb, Nova Evropa, 1927., 83 str.

STULLI, Bernard: Prilozi građi o ustanku mornara u Boki Kotorskoj 1-3. februara 1918., Arhivski vjesnik, I./1958., str. 174-248.

ŠEPIĆ, Dragovan: Iz korespodencije Frana Supila, Arhivski vjesnik, I./1958., br. 1, str. 251-290; II./1959., br. 2, str. 337-368.

ŠIŠIĆ, Ferdo: Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919., Zagreb, Matica hrvatska, 1920., 329 str.

TAJNA pisma Hitler-Mussolini 1940-1943., Zagreb, NIP, novinsko izdav. poduzeće 1953., 126 str.

TAJNI arhivi grofa Ciana. (1936.-1942.), Zagreb, Zora, 1952., 512 str.

TOMLJENOVIĆ, Tomislav: Nacrt za sporazumnu reorganizaciju Jugoslavije, Zagreb, 1936., 29 str.

UKAZ Kr. Namjesništva o amnestiji političkih krivaca učinjenih povodom izbora na prijedlog ministra unutrašnjih poslova dr. A Korošca, *Novosti*, Zagreb, XXIV./4. VII. 1935., br. 184.

UREDBA o Banovini Hrvatskoj, *Narodne novine*, Zagreb, CV./30. VIII. 1939., br. 196.

UREDBA o podjeli zemlje na oblasti, Službene novine, Beograd, IV./28. IVB. 1928., br. 92.

UREDBA o prenosu kredita predviđenih u državnom budžetu za 1939./1940. na Banovinu Hrvatsku, Zagreb, Knjižara Vasić, 1939., 8 str.

USTAV Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. VI. 1921., Zagreb, Ćirilo-Metodska knjižara, 1921., 51 str.

USTAV Neutralne Seljačke Republike Hrvatske – Constitution of the Neutral Peasant Republik of Croatia, izd. Ljudevit Kežman, Pittsburgh, 1923., 56 str.

USTAV Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije, Bez mj., Glavni ustaški stan, 1932. [Prema tekstu objavljenom u *Ustaši*, glavnom organu ustaškog pokreta u NDH, 22. V. 1941.]

VIDMAR, Josip: Prilozi građi za povijest 1917.-1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke oktobarske revolucije kod nas, *Arhivski vjesnik*, I./1958., str. 110-173.

ZGODOVINSKI arhiv Komunistične partije Jugoslavije, Beograd, Zgodovinski oddelek CK KPJ, 1951. Tom V. Socijalistično gibanje v Sloveniji 1869.-1920., 495 str.

B. LITERATURA

a) KNJIGE

ALEXANDER, Branko: Das jugoslawische Bankwesen, Zagreb, 1926., 173 str.

ALMANAH Kraljevine Jugoslavije. Odeljak 1. i 2.; sv. IV.; deo 1. i 2. Zagreb, tisak Nadbiskupske tiskare, [1930.] 244 str.

ANTONIJEVIĆ, Trajko S: Hrvatski ustavni program u Državi Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd, Vlastito izdanje, 1940., 160 str. [Ćir.]

BELIĆ, Aleksandar: Srbi i Bugari u Balkanskom savezu i međusobnom ratu. Beograd, Izd. Knjižare S. B. Cvijanovića, 1913. 188 str. [Ćir.]

BELIĆ, Aleksandar: Srbija i južnoslavensko pitanje, Niš, Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1915., 99 str. [Ćir.]

BIĆANIĆ, Rudolf: Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918. P. a iz Ekonomskog zbornika, Zagreb, 1967., str. 81-111.

BIRKHILL, Robert: Seeds of War; A Political Study of Austria, Hungary, Czechoslovakia, Roumania and Yugoslavia 1922. London, W. Gandy, 1923., 164 str.

BLAŠKOVIĆ, Vladimir: Ekonomska geografija Jugoslavije. Zagreb, Birozavod, 1962., 282 str.

BOBAN, Ljubo: Sporazum Cvetković-Maček. Beograd, 1962., 435 str.

BOGDANOV, Vaso: Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918. Zagreb, Novinsko izdavačko poduzeće, 1958., 794 str.

BOGDANOV, Vaso: Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja. Sarajevo, Veselin Masleša, 1956., 172 str.

BOGDANOV, Vaso: Hrvatski narodni pokret 1903/4.; P. o. iz 321. i 323. knj. »Rada« JAZU, Zagreb, 1961., 398 str.

BOGDANOV, Vaso: O životu i radu Frana Supila, predgovor u knjizi: *Fran Supilo: Politika u Hrvatskoj*, Zagreb, 1953.

BOGDANOV, Vaso: Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda. Zagreb, Školska knjiga, 1951., 53 str.

BORSODY, Stephen: The Tragedy of Central Europa, New York, Collier Books, 1962., 288 str.

BRENAN, Geerald: The Spanish Labyrinth; an Account of the Social and Political Background of Spanish Civil War. Cambridge, 1950., 884 str.

BROZ, Josip Tito: Četrdeset godina revolucionarne borbe KPJ. *Govori i članci*, knji. 1., Zagreb, Naprijed, 1959., XLV, 375 str.

BROZ, Josip Tito: Politički izvještaj na V. kongresu KPJ. *Govori i članci*, knj. 3., Zagreb, Naprijed, 1959., 437 str.

BUDISAVLJEVIĆ, Srđan: Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca. Zagreb, JAZU, 1958., 192 str.

BUTLER, James R. M.: Grand Strategy. Sv. 2. London, H. M. Stationery Off, 1956., 449 str.

CAZI, Josip: Nezavisni sindikati 1921.-1929. Zagreb, Izd. Republičko vijeće SSJ za Hrvatsku. Knj. 1. 1962., 459 str.; knj. 2. 1964., 531 str.

CESAREC, August: Ideologija HRSS ili put u bačvu. *Svjetlost u mraku*, Zagreb, »Stvarnost«, 1964., 304 str.

CHURCHILL, Winston S.: The Grand Alliance, Boston, Hughton Mifflin, 1950., 903 str.

CIANO, Galeazzo: L'Europa verso la catastrofe. Milano, A. Mandadori, 1948., 722 str.

[CIHLAR], Milutin Nehajev: Rakovica, Zagreb, Matica hrvatska, 1932., 296 str.

CIHLAR, Slavko: Hrvatsko pitanje i amputacija, Zagreb, Piščeva nakl., 1928., 16 str.

CILIGA, Antun: Sam kroz Europu u ratu; (1939.-1945.), Rim, 1978., 586 str.

CVIJIĆ, Jovan: Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem. Beograd, Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1908., 62 str. [Ćir.]

ČOLAKOVIĆ, Rodoljub: Borba KPJ za rješenje nacionalnog pitanja. Beograd, Kultura, 1959., 49 str.

ČUBRILOVIĆ, Vasa: Istorija političke misli u Srbiji XIX. veka. Beograd, Prosveta, 1958., 578 str. [Ćir.]

ČUBRILOVIĆ, Vasa: Politička prošlost Hrvata. Beograd, Politika, 1939., 127 str. [Ćir.]

ČULINOVIĆ, Ferdo: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. 2. izd. knj. II.. Zagreb, Školska knjiga, 1959., 417 str.

ČULINOVIĆ, Ferdo: Dvadeset sedmi mart. Zagreb, Izd. Historijski institut JAZU, 1965., 372 str.

ČULINOVIĆ, Ferdo: Jugoslavija između dva rata. Zagreb, Izd. JAZU, 1961., Sv. 1., 550 str.; Sv. 2., 340 str.

ČULINOVIĆ, Ferdo: Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama. Zagreb, Tisak Novi list, 1955., 158 str.

ČULINOVIĆ, Ferdo: Razvitak jugoslavenskog federalizma. Zagreb, Školska knjiga, 1952., 167 str.

ČULINOVIĆ, Ferdo: Slom stare Jugoslavije. Zagreb, Školska knjiga, 1958., 336 str.

ČULINOVIĆ, Ferdo: 1918 na Jadranu. Zagreb, »Glas rada«, 1951. [1952!], 283 str.

ČULINOVIĆ, Ferdo: Tri etape nacionalnog pitanja u jugoslavenskim zemljama. Zagreb, JAZU, 1962. 61 str.

ĆOROVIĆ, Vladimir: Istorija Jugoslavije. Beograd, Narodno delo, Štampano u Tipografiji u Zagrebu, 1933., 614 str.

DALTON, HUGH: The fateful years; memoirs 1931.-1945. London, Muller, 1957., 493 str.

DEDIJER, Vladimir: Josip Broz Tito. Beograd, Kultura, 1953., 518 str.

DEMOKRATI o današnjem stanju u zemlji. Beograd, 1939., 16 str.

[DEŽMAN], Milivoj, Ivanov: Južnoslavensko pitanje. Zagreb, Nakl. Dioničke tiskare, 1918., 100 str.

DIMITRIJEVIĆ, Mita: Mi i Hrvati; Hrvatsko pitanje (1914.-1939.); sporazum s Hrvatima. Beograd, Štamparija »Privrednik«, 1939., 251 str. [Ćir.]

DOKUMENTI o današnjem stanju u zemlji. Beograd, 1940.

DRINKOVIĆ, Mate: Hrvatska i državna politika. Zagreb, Vlastita nakl., 1928., 125 str.

DRLJEVIĆ, Sekula: Balkanski sukobi 1905.-1941. Zagreb, Naklada Putovi, 1944., 166 str.

ĐILAS, Milovan: Legenda o Njegošu. Zagreb, Kultura, 1952., 203 str.

ĐORĐEVIĆ, Milan P.: Srbija i Jugoslaveni za vreme rata 1914.-1918., Beograd, Izd. Sveslovenska knjižara, 1922., 292 str. [Ćir.]

ĐORĐEVIĆ, Vladan: Die serbische Frage. Stuttgart-Leipzig, Deutsche Verlag-Anstalt, 1909., 148 str.

ĐUKANOVIĆ, Ilija N.: Hrvatsko pitanje. Beograd, Izdanje autora, 1939., 51 str. [Ćir.]

EKMEČIĆ, Milorad: Stavovi Nikole Pašića prema američkim planovima pretvaranja Austro-Ugarske u federativnu državu. P. o. iz knjige: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb, 1969., str. 159-171.

ENCIKLOPEDIJA Jugoslavije, Zagreb, Leksikografski zavod, 1962., Tom 5, str. 443-445., natuknica: Kukuljević Sakcinski, Ivan.

Der FELDZUG auf dem Balkan aund di Rückeroberung der Cyrenaika 2. April – 4. Juni 1941. Berlin-Wiking, 1941.?, 188 str.

FIEGENWALD, Vladimir: Položaj seljaštva u staroj Jugoslaviji. Zagreb, Seljačka sloga, 1952., 60 str.

FILIPOVIĆ, Filip: Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma. Beograd, Izd. Knjižarnica Gece Kona, 1924., 270 str. [Ćir.]

FILIPOVIĆ, Filip: Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji. *Izabrani spisi*, knj. 1., Beograd, Kultura, 1962., 313 str.

FRISCHER, Fritz: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserl. Deutschland 1914-1918. Düsseldorf, Droste, 1961., 902 str.

GJURSKI, Angelo: Hrvatska politička povijest od Khuena do Rapalla. Zagreb, 1938., 319 str.

GLEDIŠTE Narodne radikalne stranke na sadašnju političku situaciju u zemlji. Beograd, 1940.

GLOJNARIĆ, Mirko: Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti. (1919.-1939.), Zagreb, Nakl. A. Velzeka, 1940., 388 str.

GLOJNARIĆ, Mirko: Vođa govori. Zagreb, 1936., 349 str.

GODIŠNJAK banske vlasti Banovine Hrvatske 1939., 26. kolovoza 1940., I., Zagreb, 1940., 349 str.

GODIŠNJI izvještaji Inspekcije rada za god. 1926.-1927. (Knjižnica Republičkog zavoda za socijalno osiguranje, Zagreb)

GREGORIĆ, Danilo: So endete Jugoslawien. Leipzig, N. Goldmann Verlag, 1943., 254 str.

GROSS, Mirjana: Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906.-1907., Beograd, IDN, 1960., 248 str.

HERCEG, Rudolf: Seljački pokret u Hrvatskoj. Zagreb, Piščeva nakl., 1923., 54 str.

HINKOVIĆ, Hinko: Iz velikog doba. Zagreb, Ćirilo-metodska nakladna knjižara, 1927., 432 str.

HITLER, Adolf: Mein Kampf. München, 1936., 182 str.

HOLJEVAC, Većeslav: Hrvati izvan domovine. Zagreb, Matica hrvatska, 1967., 375 str.

HOPTNER, Jacob B.: Yugoslavia in Crisis 1934-1941. New York-London, Columbia University Press, 1962., 328 str.

HORVAT, Josip: Frano Supilo. Beograd, Nolit, 1961., 301 str.

HORVAT, Josip: Hrvatski panoptikum. Zagreb, »Stvarnost«, 1965., 230 str.

HORVAT, Josip: Politička povijest Hrvatske. Zagreb, »Binoza«, 1936., 527 str.

HORVAT, Josip: Politička povijest Hrvatske 1918.-1929. Zagreb, 1938., 452 str.

HORVAT, Josip: Povijest novinstva Hrvatske 1771.-1939. Zagreb, Stvarnost, 1962., 439 str.

HORVAT, Rudolf: Hrvatska na mučilištu. Zagreb, Izd. Kulturno-historijsko društvo »Hrvatski rodoljub«, 1942., 630 str.

HORVAT, Rudolf: Hrvatsko pitanje. Zagreb, Tisak Tipografije, 1923., 62 str.

HRVATSKA težačka stranka za Bosnu i Hercegovinu. Banja Luka, 1919.

HUGHES, Henry Stuart: Contemporary Europe; a history, London, Prentic-Hall International, 1961., 524 str.

IBLER, Janko: Hrvatska politika 1903. Knj. I., Zagreb, 1914., 256 str.

ISTINA o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja. Odgovor g. dr. Bićaniću. Napisali S. Drašković, G. Grđić, V. Đorđević, J. Lavčević, M. J. Žujović, B. Prica. Beograd, Proizvođačko-izdavačka zadruga, 1940., 123 str.

JANKOVIĆ, Dragoslav: Jugoslavensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine. Beograd, Savremena administracija, 1967., 517 str.

JAREB, Jere: Pola stoljeća hrvatske politike. Buenos Aires, Knjižnica Hrvatske revije, 1960., 180 str.

JONKE, Ljudevit: Razvoj hrvatskog književnog jezika u 20. stoljeću. P. o. Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 10., Zagreb, 1964., str. 99-110.

JOVANOVIĆ, Ilija – Stevan Rajković – Veljko Ribar: Jugoslavenski dobrovoljački korpus u Rusiji. Beograd, Vojno-izdavački zavod »Vojno delo«, 1954., 197 str.

JOVANOVIĆ, Jagoš: Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti; Istorija Crne Gore od VIII. vijeka do 1918. godine, Cetinje, »Obod«, 1948., 447 str. [Ćir.]

JOVANOVIĆ, Rajko: Glavnjača kao sistem. Zagreb, Izd. »Zaštita čovjek«, 1928., 52 str.

JOVANOVIĆ, Slobodan: Političke i pravne rasprave. Sv. I. Beograd, 1908., 278 str. [Ćir.]

JOVANOVIĆ, Slobodan: Štrosmajerova spoljašna politika; Iz naše istorije i književnosti, Beograd, »Narodna prosveta«, 1931., 184 str. [Ćir.]

JOVANOVIĆ, Slobodan: Ustavno pravo Kraljevine SHS, Beograd 1924., 30 str.

JUGOSLAVENSKI program Spomenice Jugoslavenskog odbora, Zagreb, Izd. Odbor NV SHS, 1918., VIII + 51 str.

JUKIĆ, Ilija: Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda, London-München, »Logos«, 1965., 268 str.

JURKOVIĆ, Božidar: Das ausländische Kapital in Jugoslawien. Stuttgart-Berlin, 1941., 464 str.

KAKO je došlo do sporazuma? Gledište Narodne radikalne stranke na situaciju u zemlji, Beograd, 1940. [Ćir.]

KARADŽIĆ, Vuk Stefanović: Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona. Beč, U štampariji Jermenskoga manastira, 1849., 154 str. [Ćir.]

KARDELJ, Edvard: Put nove Jugoslavije. 2. izd., Beograd, Kultura, 1949., 580 str. [Ćir.]

KARDELJ, Edvard: Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja. 2. izd., Beograd, Kultura, 1958., 452 str.

KLJAKOVIĆ, Jozo: U suvremenom kaosu. Buenos Aires, Autorovi prijatelji, 1952., 315 str.

KOHN, Hans: Pan-slavism; its History and Ideology. New York, 1960., 356 str.

KOLIŠEVSKI, Lazar: Borba za jezik i nacionalnu svijest. U knjizi: *Makedonska stvarnost i strane aspiracije*. Beograd, Kultura, 1958., 108 str.

KOMADINIĆ, Milan: Problem seljačkih dugova, Beograd, Štamparija »Privredni pregled«, 1934., 94 str. [Ćir.]

KONGRESI i Zemaljske konferencije KPJ 1919.-1937., *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., 497 str.

KORAĆ, Vitomir: Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine. Zagreb, Izd. Radnička komora, Knj. 1. 1929., 292 str., knj. 2. 1930., 267 str., knj. 3. 1933., 392 str.

KOŠUTIĆ, August: Hrvatsko pitanje. Predavanje održano u Društvu dopisnika međunarodnog tiska u Beču, dne 15. XII. 1936., 8 str.

KRIŠKOVIĆ, Vinko: Ratni ciljevi Antante. P. o. iz Hrvatske revije, Zagreb, 1939., 45 str.

KRLEŽA, Miroslav: Deset krvavih godina. Politički eseji, Zagreb, Zora, 1957., 655 str.

KRLEŽA, Miroslav: Zastave. Sv. 1-4, Zagreb, Zora, 1967.

KULUNDŽIĆ, Zvonimir: Atentat na Stjepana Radića i njegova prava pozadina. Zagreb, 1962. nepag.

KVATERNIK, Eugen: Historičko-diplomatički odnošaj Kraljevine Hrvatske naprama ugarskoj kruni sv. Stjepana. Zadar, 1894., 108 str.

KVATERNIK, Eugen: Das historisch-diplomatische Verhältniss des Königreichs Kroatien zu der ungarischen St. Stephan-Krone. Agram, 1860., 198 str. 2. Aufl. 1861., 232 str.

KVATERNIK, Eugen: Politička razmatranja na razkršću hrvatskoga naroda. U Zagrebu, Tiskom Lj. Gaja, Sv. I, 1861. 78 str., Sv. II, 1862., 214 str.

KVATERNIK, Eugen: Promemorija princu Jérômeu Napoléonu. Prev. i predgovor napisao Fr. Bučar, Zagreb, Matica hrvatska, 1936., 76 str.

LAKATOŠ, Joso: Jugoslavija u svjetlu statistike. Zagreb, Vlastita nakl., 1919., 16 str.

LIDDELL, Hart Basil Henry: Defence of the West. New York, Morrow, 1950., 335 str.; London, Cassell, 1950., 390 str.

LUDENDORFF, Erich: Der totale Krieg. München, Ludendorffs Verlag GmbH, 1940. 120 str.

LUKAS, Filip: Geografija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zagreb, Tisak Nadbiskupske tiskare, 1922., 183 str.

LUKAS, Filip: Za hrvatsku samosvijest. Knj. 3: Ličnosti – stvaranja, pokreti, Zagreb, Matica hrvatska, 1944. [1945!], 252 str.

LJOTIĆ, Dimitrije: U revoluciji i ratu. München, »Iskra«, 1961., 430 str. [Ćir.]

MAČEK, Vladko: In the Struggle for Freedom, New York, Robert Speller, 1957., 280 str.

MANDIĆ, Ante: Fragmenti za historiju ujedinjenja. Zagreb, JAZU, 1956., 262 str.

MANDIĆ, Dominik: Etnička povijest Bosne i Hercegovine. Chicago, Hrvatski povijesni institut, 1967., 554 str.

MARJANOVIĆ, Jovan: Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama do Prvog svetskog rata. Beograd, »Rad«, 1954., 182 str.

MARJANOVIĆ, Milan: Hrvatski pokret. I.-II., Dubrovnik, Naklada pisca, 1903.-1904., 120 i 132 str.

MARKOVIĆ, Laza: Povodom kritike sporazuma sa Hrvatima. Zagreb, 1937., 15 str.

MARKOVIĆ, Sima: Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma. Beograd, »Narodna misao«, 126, str. [Ćir.]

MARKOVIĆ, Sima: Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije. Beograd, Grafički institut »Narodna misao«, 1923., 58 str. [Ćir.]

MARKOVIĆ, Svetozar: Srbija na Istoku, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1946., 153 str.

MASLEŠA, Veselin: Dela, Knj. 1-2 Sarajevo, Svjetlost, 1954., 407 i 349 str.

MASLEŠA, Veselin: Svetozar Marković, Beograd, Kultura, 1945., 101 str. [Ćir.]

MATOŠ, Antun Gustav: Kritike; Prikazi i polemike iz hrvatske i srpske književnosti i plastičnih umjetnosti. Djela, knj. XVII., Zagreb, Binoza, 1940., 352 str.

MATOŠ, Antun Gustav: Ličnosti, problemi i pejzaži. Djela, knj. VII., Zagreb, »Binoza«, 1938., 242 str.

MATOŠ, Antun Gustav: Misli i pogledi. Zagreb, Izd. Leksikografskog zavoda, 1955., 865 str.

MIKUŽ, Metod: Pregled razvoja NOB u Sloveniji. Sv. I., Beograd, Vojnoizdavački zavod JNA, 1956., 392 str.

MILETIĆ, Svetozar: Izabrani članci. Novi sad, Izd. Prosvetno-izdavačke zadruge »Zmaj«, 1939., 216 str. [Ćir.]

MILOVANOVIĆ, Nikola B.: Od marseljskog atentata do Trojnog pakta. Zagreb, Epoha, 1963., 307 str.

MILUTINOVIĆ, Kosta: Dr. Ivan Ribar. Sisak, Jedinstvo, 1968., 267 str.

MILUTINOVIĆ, Kosta: Mihailo Polit-Desančić kao istoričar. Novi Sad, Vlastita nakl., 1936., 179 str.

MIRKOVIĆ, Mijo: Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb, Ekonomski pregled, 1958., 443 str.

MIRKOVIĆ, Mijo: Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941. Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1950., 139 str.

[MIRKOVIĆ, Mijo] Balota Mate: Puna je Pula, Zagreb, 1954., 381 str.

MORAČA, Pero: Istorija Saveza komunista Jugoslavije. Beograd, 1966., 246 str.

MUŽIĆ, Ivan: Hrvatska politika i jugoslavenska ideja. Split, Izd. I. Mužić, 1969., 319 str.

NAJVEĆI sin Hrvatske Stjepan Radić, Zagreb, 1928., 32 str.

NAŠA domovina. Sv. 1., Zagreb, Izd. GUS, 1943., 624 str.

NAUMANN, Friedrich: Mitteleuropa. Berlin, Verlag von G. Reimer, 1915., 299 str. Got.

NOVAK, Viktor: Antologija jugoslavenske misli i narodnog jedinstva (1390.-1930.), Beograd, Izd. autorovo, 1930, LXVII + 931 str.

NOVAKOVIĆ, Kosta: Makedonija na Makedoncite! Zamjata na zamjodelcite!, Skopje, Kultura, 1959., 85 str. [Ćir.]

O nacionalnom pitanju. Beograd, Sedma sila, 1967., 394 str.

ORBINI, Mauro: Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni. In Pesaro, Appresso Girolamo Concordia, 1601., (14) + 473 + (29) str.

OSTOVIĆ, Pavao D.: The Truth about Yugoslavia. New York, Roy Publischers, cop. 1952., XXIII + 300 str.

PAPAGOS, Aleksander: The Battle of Greece 1940.-1941. Athens, J. M. Scazikis »Alpha«, 1949., 406 str.

PARTSCH, Joseph: Mitteleuropa. Die Länder und Völker von den Westelpen und dem Balkan bis an den Kanal und das Kierische Haff. Gotha, J. Perthes, 1904., XII, 464 str.

PAULOVA, Milada: Jugoslavenski odbor. Zagreb, Izd. Prosvjetna nakladna zadruga, 1925., XXIII + 603 str.

PAVELIĆ, Ante: Putem hrvatskog državnog prava, Zagreb, 1942., 86 str.

PAVLINOVIĆ, Marin: Studije, eseji, prikazi. Zagreb, 1930., 170 str.

PAVLINOVIĆ, Mihovil: Hrvatski razgovori. 4. izd., Zadar, Brzotiskom Narodnog lista, 1877., 287 str.

PAVLINOVIĆ, Mihovil: Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji od godine 1848. do godine 1882. Zadar, Brzotiskom »Narodnog lista«, 1882., 83 str.

PAVLINOVIĆ, Mihovil: Razgovor o slavenstvu, jugoslavenstvu, srbo-hrvatstvu. 3. Izd., Zadar, Brzotiskom Narodnog lista, 1876., 113 str.

PAVLOVIĆ, Danilo: Izborni sistem po Vidovdanskom ustavu. Beograd, Štamparija Drag. Popovića, 1939., 137 str. [Ćir.]

PAVLOVIĆ, K.: Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem, Windsor, Canada, 1969., 102 str.

PEKIĆ, Petar: Propast Austro-Ugarske monarhije i postanak nasljednih država. Subotica, 1937., 434 str.

PILAR, Ivo: Južnoslavensko pitanje i svjetski rat, Zagreb, Izd. Matica hrvatska, 1943. [1944!], 518 str.

[PILAR, Ivo] L. V. Südland: Südslawische Frage und der Weltkrieg, Wien, 1918., 796 str.

[PILAR, Ivo] Dr. Jurčić: Svjetski rat i Hrvati. Pokusne orientacije hrvatskog naroda još prije svršetka rata. Zagreb, Knjižara M. Breyera 1915., 87 str.

PLAAFAIR et. al.: War in the Mediterranean and the Middle East, II.,

PISMO hrvatskom seljaku. Potpisano: »Pravi Radićevac«

POLIT-DESANČIĆ, Mihajlo: Narodnost i njen državnopravni osnov. Novi Sad, Pečatnja Ignjata Fuksa, 1862., 44 str. [Ćir.]

POLIT-DESANČIĆ, Mihajlo: Die orientalische Frage und ihre organische Lösung. Wien, Franz Leo's Verlagsexpedition, 1862., 45 str. [Got.]

PORUKA zastupničke većine Banske Hrvatske regentu Srbije Aleksandru, Zagreb, 1921.

POTEMKIN, Vladimir P. i dr.: Istorija diplomatie. Sv. II., Beograd, Izd. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, 1949., 367 str. [Ćir.]

POTOČNIK, Drago – D. Zrimec: Svet u števílkah. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1951., 622 str.

POTOČNJAK, Franko: Iz emigracije. I. i II., Zagreb, Knjižara M. Breyera, 1919., 123 i 159 str.

POTOČNJAK, Franko: Kobne smjernice naše politike spram Italije. Zagreb, Vlastita naklada, 1925., 106 str.

PREGLED istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, Institut za izučavanje Radničkog pokreta, 1963., 570 str.

PRELOG, Milan: Slavenska renesansa 1780.-1848., Zagreb, Nakl. Jugoslavenska štampa, 1924., 484 str.

PRIBIĆEVIĆ, Svetozar: Diktatura kralja Aleksandra. Beograd, Prosveta, 1953., XXXVIII + 341 str.

PRIBIĆEVIĆ, Svetozar: Pogledi na stanje u Jugoslaviji i njenu budućnost. Prag, 1931., 30 str.

PRIBOJEVIĆ, Vinko: Della origine et successi degli Slavi oratione. [Orig.: Oratio de origine successibusque Slavorum.] In Venetio, Presso Aldo, 1595., [16] + 79 str.

PURIVATRA, Atif: Nacionalni i politički razvitak Muslimana. Sarajevo, »Svjetlost«, 1969., 275 str.

RADICA, Bogdan: Risorgimento and the Croatia Question; Tommasseo and Kvaternik. New York, Croatian Academy of America, 1965., 144 str.

RADIĆ, Antun: Sabrana djela. Zagreb, 1936. Knj. 7.: Seljački nauk, 204 str.

RADIĆ, Antun i Stjepan Radić: Nauk i program Hrvatske pučke seljačke stranke. Zagreb, 1919., 96 str.

RADIĆ, Antun i Stjepan Radić: Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka. Zagreb, 1908., 148. str.

RADIĆ, Stjepan: Hrvati i Srbi. Hrvatski odgovor na članak »Srpskog književnog glasnika« od 1. VIII. 1902. pod naslovom »Srbi i Hrvati«. Zagreb, 1902., 31 str.

RADIĆ, Stjepan: Hrvatski pokret 1903. Allegheny, Pa., Vlastita naklada, 1903., 30 str.

RADIĆ, Stjepan: Politički spisi. Zagreb, »Znanje«, 1971., 620 str.

RADIĆ, Stjepan: Slovanská politika v Habsburské Monarchii. Pracha, Nakl. vlastita, 1902., 82 str.

RADIĆ, Vladimir: Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa. Paris, 1931., 215 str.

RAJČEVIĆ, Vojo: Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918.-1941. Zagreb, 1959., 309 str.

RAKOVAC, Dragutin: Mali katekizam za velike ljude. Zagreb, 1842., 27 + 35 str. [Hrv. i njem.]

RAUSCHNING, H.: Moji povjerljivi razgovori. New York, 1940., 146 str.

RAVLIĆ, Jakša: Matica hrvatska 1842.-1962., Zagreb, Matica hrvatska, 1963., 434 str.

RIBAR, Ivan: Iz moje političke suradnje (1901.-1963.) Zagreb, Naprijed, 1965., 324 str.

RIBAR, Ivan: Politički zapisi, Knj. 1-4., Beograd, Prosveta, 1948.-1952.

RITTER-VITEZOVIĆ, Pavao: Croatia rediviva regnante Leopoldo Magno Caesare. Zagrabiae, 1700., 32 str.

ROBIJA; zapisnik hrvatskih narodnih boraca. Ur. i izd. Nikola Rubčić. Zagreb, 1936., 86 str.

SCOTT, James Brown: Official Statement of War, Aims and Peace Proposal, The Endowment, 1921.

SFORZA, Carlo: Europäische Diktaturen. Berlin, S. Fischer, 1932., 232 str.

SFORZA, Carlo: Evropa i Evropljani. Zagreb, »Tipografija«, 1938., 219 str.

SFORZA, Carlo: Neimari savremene Evrope. Beograd, Kosmos, 1932., 334 str. [Ćir.]

SFORZA, Carlo: Nikola Pašić i ujedinjenje Jugoslavena. Beograd, Kosmos, 357 str. [Ćir.]

SIMIĆ, Sima: Jugoslavija i Vatikan. Zagreb, Štamparija »Grafika«, 1937., 202 str.

SIMONI, Leonardo: Berlin Ambassade d'Italie. Paris, R. Laffont, 1947., 492 str.

SKERLIĆ, Jovan: Svetozar Marković; njegov život i ideje. Beograd, Štamparija »Davidović«, 1910., 267 str. [Ćir.]

SMILJANIĆ, Dragoslav: Sjećanja na jednu diktaturu. Beograd, »Rad«, 1955., 211 str. [Ćir.]

SMITH-PAVELIĆ, Ante: Dr. Ante Trumbić; Problemi hrvatsko-srpskih odnosa. München, Knjižnica Hrvatske revije, 1959., 333 str.

SMODLAKA, Josip: Jugoslavensko rješenje hrvatskog pitanja. Zagreb, Štamparija »Grafika« (S. Kovačić), 1939., 18 str.

SMODLAKA, Josip: O razgraničenju s Italijom. Beograd, Izd. Nove Jugoslavije, 1944., 71 str. [Ćir.]

SPALAJKOVIĆ, Miroslav: La Bosnie et l' Herzegovine. Paris, A. Rouseau, 1897., 320 str.

SPOMENICA Hrvatskog radničkog pokreta 1921.-1941. Zagreb, Izd. središnjica Hrv. rad. saveza, 1941., 36 str.

SPRINGENSCHMID, Karl: Deutschland Kampf für Europa; geopolitische Bildreihe. Leipzig, E. Wunderlich, 1937., 64 str.

»SRP i čekić«; 1940.-1941. Zagreb, Historijsko odjeljenje CK KPH, 1951., 176 str.

STAKIĆ, V.: Moji razgovori s Musolinijem, München, 1967., 153 str.

STALIN, J. V. Sočinenija, Tom VII., Moskva, 1947.

STARČEVIĆ, Ante: Djela. Knj. I.-II., Zagreb, Izd. Odbor kluba stranke prava, 1893.-1894., 128 str.

STARČEVIĆ, Ante: Izabrani spisi; Otac domovine govori. Prir. Blaž Jurišić, Zagreb, Izd. Hrv. izdavalačkog bibl. zavoda, 1943., 563 str.

STARČEVIĆ, Ante: Misli i pogledi; Pojedinac, Hrvatska – svijet. Sastavio Blaž Jurišić, Zagreb, Matica hrvatska 1971., 349 str.

STARČEVIĆ, Mile: Dr. Ante Starčević i Srbi. Zagreb, »Matica hrvatska«, 1936., 120 str.

STIPETIĆ, Vladimir: Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske. Zagreb, JAZU, 1959., 212 str.

STOJADINOVIĆ, Milan: Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata. Buenos Aires, 1963., 760 str.

STOJKOV, Todor: Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929.-1935., Beograd, Prosveta, 1969., 356 str.

STRUGAR, Vlado: Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije. Beograd, »Rad«, 1965., 378 str.

STRUGAR, Vlado: Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslavenskih naroda. Beograd, »Rad«, 1956., 221 str.

STVARANJE državotvorne stranke demokrata Srba, Hrvata i Slovenaca, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1919., 90 str. [Ćir.]

SUPILO, Fran: Politika u Hrvatskoj. 2. izd., Zagreb, Kultura 1953., 339 str.

ŠEGVIĆ, Kerubin: O životu i radu hrvatskog politika i revolucionara Eugena Kvaternika prigodom 50-godišnjice njegove smrti. Zagreb, Tiskara K. Rožmanić, 59 str.

ŠIDAK, J. i dr.: Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914. Zagreb, Školska knjiga, 1968., 351 str.

ŠIŠIĆ, Ferdo: Jugoslavenska misao; istorija ideje jugoslavenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790. do 1918. Beograd, Izd. Balkanskog instituta, 1937., 280 str. [Ćir.]

ŠIŠIĆ, Ferdo: Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870.-1915.). Split, Hrvatska štamparija, 1933., 149 str.

ŠUFFLAY, Milan: Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike, Zagreb, Tisak »Merkantile«, 1928., 60 str.

ŠULEK, Bogoslav: Izabrani članci. Zagreb, 1952. [1953!], 250 str.

TERZIĆ, Velimir: Jugoslavija u aprilskom ratu 1941. Titograd, Izd, Grafički zavod, 1963., 708 str.

TIPPELSKIRCH, Kurt: Geschichte der Zweiten Weltkrieges, Bonn, Athenäum Verl., 624 str.

TKALAC IGNJATOVIĆ, Imbro: Pitanje austrijsko. Kome, kako i kada valja riješiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima. Pariz, 1866., 94 str.

TOMIĆ, Jaša: Kako se zovemo? (Srpsko i hrvatsko pitanje). Novi Sad, Srpska štamparija Sv. Miletića, 1909., 178 str. [Ćir.]

TRIUMF misli narodnog sporazuma; put dr. Mačeka u Beograd. Zagreb, Izd. Demos, 1938., 48 str.

TRUMBIĆ, Ante: Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija. Zagreb, Tisak »Tipografije«, 1936., 112 str.

TUĐMAN, Franjo: Okupacija i revolucija; dvije rasprave. Zagreb, AIHRPH, 1963., 310 str.

TUĐMAN, Franjo: Stvaranje socijalističke Jugoslavije. Zagreb, Naprijed, 1960., 337 str.

TUĐMAN, Franjo: Velike ideje i mali narodi. Zagreb, Matica hrvatska, 1965., 547 str.

US Department of the Army: German Compaignes in the Balkans (Spring, 1941.), 38.

VINSKI, Ivo: Nacionalno bogatstvo. P. o. iz Anala Jadranskog instituta, sv. 4. Zagreb, 1964., str. 573-598.

VINSKI, Ivo: Procjena nacionalnog bogatstva po područjima Jugoslavije. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1959., 282 str.

VLAHOV, Dimitar: Kroz historiju makedonskog naroda. Zagreb, Slavenski komitet Hrvatske, 1949., 185 str.

VOJNA enciklopedija. Beograd, 1959., Sv. 2, natuknica: Dobrovoljci, str. 560-563.

VUJOVIĆ, Dimitrije: Ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Titograd, 1962., 568 str. [Ćir.]

ZANUSSI, Giacomo: Guerra e catastrofe d'Italia. I. Roma, Libraria Corso, 1945.

ZWITTER – Šidak – Bogdanov: Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji. Ljubljana, Slovenska matica, 1962., 230 str.

b) RASPRAVE I ČLANCI

»AMPUTIRCI« se brane, *Jutarnji list*, XVII./6. IX. 1928., br. 595.

ANDRASSY, Juraj: Državna reforma, *Mjesečnik*, LXV./1939., br. 9, str. 385-388.

ANDRASSY, Juraj: Novo ustavno uređenje Hrvatske, *Mjesečnik*, LXVI./1940., br. 5-6, str. 226-240.

ANDRASSY, Juraj: Ustavno pravo Jugoslavije, *Obzor*, Spomen-knjiga, Zagreb, 1936., str. 109-111.

ANKETA o jugoslovanskom prašenju, *Veda*, Gorica, III./1913.

ANKETA o južnom ili istočnom narečju u srpsko-hrvatskoj književnosti, *Srpski književni glasnik*, Beograd, knj. XXXII./1914., sv. 2, str. 114-125. [Ćir.]

ANTIĆ, Milan: Izvještaj Komisije za ispitivanje odgovornosti [u svezi udara od 27. ožujka 1941.] *Dokumenti o Jugoslaviji*, Paris, 1958., sv. 10, str. 10-11

AUTHY, Phillys: Tajna četrdeset i prve. Jugoslavija u britanskim strogo povjerljivim dokumentima. Prema izboru Filis Oti, *NIN*, 25. VI. 1972., br. 1120. [Ćir.]

BADOVINAC, Ilija: Financije u znaku 1:4, *Hrvatska sloga*, IV./15. IV. 1922., br. 86.

BAKARIĆ, Vladimir: Problem skupoće, *Izraz*, Zagreb, II./prosinac 1940., str. 596-605; III./siječanj 1941., str. 663-671.

BALKANSKI front kontrarevolucije i nacionalno ugnjetavanje, *Komunist*, I./1925., br. 1.

BALKANSKO pitanje, *Slobodna riječ*, Zagreb, IX./3. 1. 1910., br. 1.

BALKANSKO pitanje i socijalna demokracija, *Slobodna riječ*, Zagreb, IX./11. I. 1910., br. 7.

BATINAŠKO-radikalska zvjerstva u sred Zagreba, *Slobodni dom*, XVII./11. IV. 1923., br. 16.

BATOWSKI, Henryk: Pläne zur Teilung der Habsburgermonarichie in Ersten Welt--Krieg, *Österreichische Osthefte*, Wien, 10./1968, 3. Heft, str. 129-140.

BEOGRAD izaziva borbu do istrage, *Jutarnji list*, XVII./15. VIII. 1928., br. 5936.

BESPRECHUNG Hitlers mit den führenden Militars und Politikern vom 27. März 1941., Festlegung der Einzelheiten für den Angriff auf Jugoslawien, Der Nürnberger Prozess, II. Berlin. 1957.

BIBER, Dušan: Kraljevina Jugoslavija na raskršću 1939., LXVIII./30. VIII.-17.X. 1971., br. 20798-20846

BOBAN, Ljubo: Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija, *Časopis za suvremenu povijest*, III./1971., br. 1, str. 159-175.

BOBAN, Ljubo: Iz historije odnosa Vl. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (odnosi do oktroiranog Ustava od 3. IX. 1931.), *Historijski zbornik*, Zagreb, XVII./1965., str. 47-88.

BOBAN, Ljubo: Prilozi za biografiju Ante Trumbića, *Historijski zbornik*, Zagreb, XXI-XXII./1968-69., br. 1-4, str. 27-34.

BOBAN, Ljubo: Zagrebačke punktacije, *Istorija XX. veka*, zbornik radova IDN, Beograd. IV./1963., str. 309-366.

BOGDANOV, Vaso: Daljnje preuređivanje države i problemi stvaranja treće srpske jedinice, *Političko iskustvo*, I./1940., br. 2. str. 49-77.

BOGDANOV, Vaso: Novi teoretičar i hegemonije, *Političko iskustvo*, I./1940., br. 2, str. 77-80.

BOGDANOV, Vaso: O revolucionarnosti i kontrarevolucionarnosti nacionalnih pokreta u Podunavlju 1848./49., *Živa prošlost*, Zagreb, 1957., srt. 81-151

BOGDANOV, Vaso: Pojava i značenje pravoslavnog klerikalizma, *Političko iskustvo*, I./1940., br. 3-4., str. 111-118.

BOGDANOV, Vaso: Povampirena Khuenovština, *Političko iskustvo*, I./1940., br. 3-4., str. 126-132.

BORBA koalicija za narod, *Srpsko kolo*, Zagreb, XXV./8. III. 1928., br. 10.

BORBA protiv frankovaca, *Srp i čekić*, VII./siječanj-veljača 1941., br. 1-2.

BOSANSKI muslimani u budućnosti hrvatstva, *Muslimanski svijet*, III./12. V. 1938.

BRATULIĆ, Vjekoslav: Odjeci oktobarske revolucije u Istri, *Jadranski zbornik*, Rijeka-Pula, II./1957., str. 3-31.

BUĆ, Stjepan: Da li smo Hrvatsku mogli sačuvati; od rimskih ugovora do bleiburške tragedije, *Hrvatska revija*, Beunos Aires, X./1960., br. 2-3 (38-39), str. 204-226.

BUDAK, Mile: Mladohrvatstvo prema srpstvu i slavenstvu uopće, Mlada Hrvatska, Zagreb, IV./1911., br. 7, str. 200-202; br. 8, str. 223-224.

BUDŽETSKA debata u Senatu. Govori g. dra Švrljuge i dra Mažuranića o financijskoj i unutarnjoj politici, *Jutarnji list*, XXII./27. III. 1933., br. 7600.

BULAJIĆ, Milan: Dokumenti njemačkog ministra vanjskih poslova, *Borba*, Zagreb, XXVI./22.-27.IX 1961., br. 245-251.

BULAJIĆ, Milan: Listajući dokumente diplomatskih arhiva 1940-41.; Jugoslavija i Trojni pakt, *Borba*, Zagreb, XXVI./22.-27.IX.1961., br. 245-251.

BULAT, Edo: Deseti travanj, *Hrvatska misao*, Buenos Aires, sv. 23./1957., str. 9-25.

BURNA debata o policiji i žandarima, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, XI./5.1.1928., br. 4.

CANKAR, Ivan: »Slovenci in Jugoslovani«, predavanje v »Vzajemnosti« 12. IV. 1913., *Zgodovinski arhiv KPJ,* Tom V., Beograd, 1951., str. 257-262.

CESAREC, August: Nacionalno pitanje i naši zadaci, *Borba*, Zagreb, II./16,23,30. i 31. VIII. 1923., br. 30-33.

CESAREC, August: Njihov i njegov jubilej, *Plamen*, I./1919.; A. Cesarec: Svjetlost u mraku, Zagreb, 1964., str. 147-158.

CESAREC, August: Svetozar Pribićević, *Književna republika*, Zagreb, II./1924., br. 3, str. 97-110.

[CILIGA, Antun] Mtb... Jedinstven front revolucionara i »oportunista«, *Borba*, Zagreb, II./30. XI. i 6. XII. 1923., br. 44. i 45.

CILIGA, Antun: Povijest KPJ, *Bilten HDSA*, Roma, 5./1966., br. 49-54, str. 121-126.

[CILIGA, Antun] MT.: Razvitak i sudbina nacionalnog pitanja kod Jugoslavena, Borba, Zagreb, II./9. VIII. 1923., br. 29.

[CILIGA, Antun] MT.: Samoodređivanje naroda u Jugoslaviji, Borba, Zagreb, II./16. VIII. 1923., br. 30.

[CILIGA, Antun] MTb...: Za jasnoću i odlučnost unacionalnom pitanju. Povodom knjige druga Sime Markovića: »Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma«, *Borba*, Zagreb, II./11. X. 1923., br. 37.

[CILIGA, Antun] MTb...: Za jasnoću i odlučnost u nacionalnom pitanju – II. Povodom predloga rezolucije druga Đure Cvijeća o nacionalnom pitanju, Borba, zagreb, II./18. X. 1923., br. 38.

[CILIGA, Antun] MT.: Zadaci naše partije u nacionalnoj borbi, *Borba*, Zagreb, II./30. VIII. 1923., br. 32.

CVIJIĆ, Đuro: Propast zemlje ili promjena režima, *Borba*, Zagreb, I./19. II. 1922., br. 1.

CVETKOVIĆ, Dragiša: Kako se imao dalje razvijati srpsko-hrvatski sporazum, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Paris, sv. 5/1954., str. 3-10.

CVETKOVIĆ, Dragiša: Misija generala Pešića, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Sv. 7., Paris, 1954., str. 8-12.

CVETKOVIĆ, Dragiša: Srpako-hrvatsko pitanje i putevi sporazuma, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Paris, 1952., sv. 3, str. 18-23.

ČEŠKI list idealizira V. Ristovića, *Obzor*, LXIX./10. VIII. 1928., br. 214.

[ČETVRTA] IV. zemaljska konferencija KPJ, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 219-268.

ČIČERINOV ispad protiv nas, *Vreme*, II./21. V. 1922., br. 134.

ČITAJTE, šta se sve dešava od hrvatskog naroda pod Pašićevom vladom, *Hrvatska sloga*, V./8. II. 1923., br. 30.

DA se razumijemo, *Politika*, XXV./28. XII. 1928., br. 7423.

DANI hrvatske pjesme u Zagrebu: Dani »Trebevića« i »Napretka«; Velika patriotska manifestacija. Svečani doček braće iz Herceg-Bosne. Dva koncerta u katedrali i u HGZ, *Jutarnji list*, XXIV./22. III. 1935., br. 8314.

DAVIDOVIĆ, Ljuba: Govor vođe demokrata gosp. Ljube Davidovića, na izbornoj konferenciji u Beogradu, *Narod*, Sarajevo, 21. VII. 1927., br. 875.

DEKLARACIJA KPJ, KPI, KPA o slovenskom pitanju, *Proleter*, X./1934., br. 3-4, str. 10-11.

DEKLARACIJA Narodnog kluba, *Politika*, XXX./17. II. 1933., br. 8897.

DEMARŠ u Sofiji, *Politika*, XXV./16. VIII. 1928., br. 7289.

DEMETROVIĆ, Juraj: Oko Ustava Jugoslavenske države, *Jugoslavenska obnova – njiva*, IV./1920., br. 19., str. 417-419.

DEMOKRATSKA skupština u Zagrebu, *Pravda*; glasilo JMO, Sarajevo, V./3. I. 1923., br. 1.

DESET godina vladavine Nj. V. Kralja, *Politika*, XXVIII./16. VIII. 1931., br. 8357.

[DESETI] X. zbor Jugoslavenske socijalno demokratične stranke 25. in 26. XII. 1917. v Ljubljani, *Zgodovinski arhiv KPJ*, Tom V., Beograd, 1951., str. 299-345.

[DEŽMAN, Milivoj] Ivanov: Južnoslavensko pitanje, *Obzor*, LVIII./1918., br. 16-40.

DIKTATURA, Beogradski dnevnik, III./21. VII. 1921., br. 180.

DIMIĆ, Tanasije: Jedan izvještaj o odgovornosti za puč, *Dokumenti o Jugoslaviji*, sv. 11, Paris, 1958.

DIMITRIJEVIĆ, Sergije: Srpski socijalisti i ujedinjenje Jugoslavije, *Arhivski almanah*, Beograd, 1960., br. 2-3., str. 187-193.

DOKUMENTI za Referendum – rezolucije i programske odluke Treće zemaljske konferencije KPJ, *Radnik – Delavec*, Beograd, III./16. I. 1924., br. 101, izvanredno izd.

DOSADAŠNJE državno uređenje u svijesti narodnoj poniženo, *Narodni val* II./2. VIII. 1928., br. 177.

DR. Ante Trumbić,: *Hrvatski politički vjesnik*; ilegalno glasilo »Hrvatskog nacionalnog pokreta«, 1938., br. 3. str. 4-5.

DR. Korošec i hrvatski katolici, *Obzor*, LXXVI./2. VII. 1935., br. 150.

DR. Maček, Davidović, Trifunović i J. Jovanović razložili su duh i cilj sporazuma, *Hrvatski dnevnik* – pos. izd., II./26. X. 1937., br. 523.

DR. Maček o shvatanjima u SDK, *Jugoslavenski list*, Sarajevo XI./18. VIII. 1928., br. 196.

DR. Marinković o Nettunskim konvencijama, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, XI./10. VI. 1928. br. 135.

DR. Stojadinović sastavio novu vladu, *Novosti*, Zagreb, XXIX./25. VI. 1935., br. 175.

DR. Šutej o dalmatinskoj turneji »Trebevića«, *Jugoslavenski list*, XVIII./1. XI. 1935.

DR. Vladko Maček amnestiran. Ukazom Kr. Namjesništva njegova kazna predana zaboravu, *Jugoslavenski list*, XVII./23. XII. 1934., br. 300.

DR. Vladko Maček – Ponovna izjava dr. Mačeka, *Novosti*, XXVII./2. II. 2933., br. 33.

DR. Vladimir Maček pred državnim sudom, *Politika*, XXX./25. IV. 1933., br. 8965.

»DRAMA Jugoslavije«, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, XI./12. XII. 1928.

DRLJEVIĆ, Sekula: Dvadeseti lipanj godine 1928., *Božićnica*, kalendar za god. 1929., Zagreb, 1928., str. 94-95.

DRSKOST češke štampe, *Narodni val*, II./11. VIII. 1928., br. 185.

DRUGA sjednica hrvatskoga narodnoga zastupstva, *Slobodni dom*, XVII./18. IV. 1923., br. 17.

DRUGI dan kongresa šumara, *Pravda*, Beograd, XXIV./6. III. 1928., br. 63.

DVE »punktacije« dr. Korošca, *Politika*, XXX./11. I. 1933., br. 8860.

DVE težnje u sukobu, Autentičnost izjave g. Radića, Politika, XXV./1. VIII. 1928., br. 7274.

DVIJE izjave gg. Sv. Pribićevića i dra Mačeka, *Hrvat*, IX./13. VIII. 1928., br. 2581.

DVIJE rezolucije opozicije, *Novosti*, Zagreb, XXIX./5. VI. 1935.; *Jugoslavenska pošta*, VI/5. VI. 1935., br. 1825.

FALSIFIKAT sa izglasanjem Nettunskih konvencija, *Jutarnji list*, XVII./15. VIII. 1928., br. 5936.

FRANCUSKA prepušta Italiji Balkan, *Jutarnji list*, XVII./14. VIII. 1928., br. 5935.

FRANCUSKA pristaje na Pakt četiriju sila. Direktorij bi se imao u svemu prilagoditi paktu Društva naroda, itd. *Novosti*, Zagreb, XXVII./5. IV. 1933., br. 95.

G. Davidović o uređenju države, *Politika*, XXXII./1. IX. 1935., br. 9799.

G. dr. Korošec i njegova deklaracija, *Politika*, XXV./4. VIII. 1928., br. 7277.

G. Ljubo Davidović u Venčanima, *Narod*, Sarajevo, 25. VIII. 1927., br. 881.

GALOGAŽA, Stevan: Posle smrti Stjepana Radića, i riječ Uredništva u povodu progona »Kritike«, *Kritika*, IV./1928., br. 4, str. 112-118, br. 5, str. 126-128.

GAŽI, Stjepan: Beginning of the Croatian Peasant Party; a Historico – political Study, *Journal of Croatian studies*, New York, Vol. III-IV./1962-63., str. 19-32.

GJALSKI, Ksaver Šandor: Dvije male političke uspomene, *Književnik*; Hrvatski književni mjesečnik, Zagreb, I./1928., br. 6, str. 1.

GLAD u Bihaćkom kotaru. Ljudi jedu kruh od sijerka. Slika bijede, gladi i očaja u Hercegovini, *Narodni val*, II./7. III. 1928., br. 56.

GLAD u Dalmaciji – Dalmatinska zagora vapije za pomoć, *Narodni val*, Zagreb, II./7. III. 1928., br. 56.

GLAD u Hercegovini, *Napredak*, Sarajevo, III./1928., br. 6.

GLASOVI o federaciji – intriga. Izjava SDS g. Kramera, *Večernja pošta*, Sarajevo, VIII./24. XII. 1927., br. 1945.

GORE nego za vrijeme rata – Vapaj gladne Hercegovine, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, XI./5. I. 1928., br. 4.

GOSIOROVSKY, Miloš: Povijesne pretpostavke češko-slovačke federacije, *Forum*, VII./1968., knj. XVI., br. 12. str. 1028-1056.

GOSPODARSKA organizacija sela. G. dr. Vladko Maček o »Gospodarskoj slogi« i njezinim ciljevima, *Jutarnji list*, XXV./11. IV. 1936., br. 8696.

GOVOR dr. Jure Šuteja na izbornom skupu u Splitu, *Jadranski dnevnik,* V./5. XII. 1938., br. 238.

GOVOR Milana Stojadinovića o programu JRZ na stranačkoj skupštini u Beogradu 1. VII. 1936., *Novosti*, Zagreb, XXX./2. VII. 1936.

GOVOR ministra poljoprivrede dra Jankovića na radiju, *Novosti*, Zagreb, XXIX./17. III. 1935., br. 76.

GOVOR predsjednika dr. Vladka Mačeka, *Politički vjesnik*, svibanj, 1939., br. 12.

GOVORI branitelja dra Mačeka, *Hrvatski list*, XI./6. VI. 1930., br. 154 (3267).

GOVORI obrane u procesu Josipa Predavca, *Novosti,* Zagreb, XXV./4. VI. 1930., br. 153.

GRAFENAUER, Bogo: Vprašenje jugoslovansko-avstrijske meje na mirovni konferenci leta 1919., *Koroški zbornik*, Ljubljana, I./1946., str. 383-420.

GRĐIĆ, Vasilije: »Prosveta«, *Pregled*, Sarajevo, V./1931., knj. VI, sv. 85, str. 1-5.

GUBERINA, August: Za katoličku akciju, *Katolički tjednik*, Sarajevo, IV./19. VIII. 1928., br. 34.

HAPŠENJE komunističkih agenata, poštanskih činovnika koji su htjeli da izvedu puč u Zagrebu, *Večer*, Zagreb, IX./14. VIII. 1928., br. 2315.

HASSELL, Ulrich von: Izvještaj Ulricha von Hassella o putu u Beograd i Zagreb u početku novembra 1940. godine, *Historijski pregled*, 2/1963., str. 136-146.

HERCEG, Rudolf: HRSS na izborima dne 18. ožujka 1923., *Božićnica*, kalendar za god. 1924., Zagreb, 1923., str. 84-92.

HERCEG, Rudolf: Kakvu državu hoće i treba seljački narod? Povodom pitanja o monarkiji englezkog tipa, *Hrvat*, pos. izd., VII./11. III. 1925., 1504a.

HERCEG, Rudolf: Prva skupština Hrvatskog bloka, *Slobodni dom*, Zagreb, XV./5. IX. 1921., br. 45.

HERCEG-BOSNA kao politička i ekonomska cjelina, *Muslimanski svijet*, III./21. XII. 1938., br. 55.

HERCIGONJA – Radić – Pribićević, *Borba*, Zagreb, I./19. II. 1922., br. 1.

HISTORIJSKA noć od 7. srpnja u Beogradu, *Novosti*, Zagreb, XXII./7. IX. 1928., br. 248; Politika, XXV./7. IX. 1928., br. 7311.

HISTORIJSKI zaključak predstavnika hrvatskog i srpskog naroda, *Hrvatski dnevnik,* III./16. VIII. 1938., br. 817.

HLINKA traži samostalnost Slovačke, Nebratski napadaji češke štampe na Hrvate, *Jutarnji list,* XVII./14. VIII. 1928., br. 5935.

HOĆE li se hrvatski narod zadovoljiti s personalnom unijom, *Narodni val,* II./18. VIII. 1928., br. 190.

HOĆEMO ovu državu ali ne ovakovu, *Jutarnji list,* XVII./14. VIII. 1928., br. 5935.

HORVAT, Josip: Hrvatsko pitanje u žarištu europske politike, *Obzor.* Spomen-knjiga, Zagreb, 1936., str. 40-51.

HORVAT, Josip: Hrvatska politika u svjetskom ratu, *Obzor.* Spomen-knjiga, Zagreb, 1936., str. 61-73.

HRABAK, Bogumil: Delatnost pripadnika organizacije »Ujedinjenje ili smrt« za vreme prvog svetskog rata. Simpozij: Jugosloveni i prvi svetski rat. Beograd, IDN, 1964., 17. str. strojopis autogr.

HRABAK, Bogumil: Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine, *Istorija XX. veka*, Zbornik radova IDN, Beograd, III./1962., str. 227-343.

HRABAK, Bogumil: Pokušaj srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate 1917.-1918. godine, *Arhivski almanah*, Beograd, 1962., br. 4, str. 107-134.

HRABAK, Bogumil – DŽAMBASOVSKI, Kiro: Srpski socijaldemokrati na Solunskom frontu, u Solunu i na Krfu 1916.-1918. godine, *Istorijski glasnik*, Beograd, 1964, br. 1-4, str. 169-175.

HRVATI su radili da dođe do ove države, *Jutarnji list*, XVII./11. VIII. 1928., br. 5932.

HRVATI i Srbi pred američkom javnošću, *Slobodni dom* XVII./15. III. 1923., br. 12a.

HRVATSKA i europske zastave, *Narodni val*, II./2. VIII. 1928., br. 177.

HRVATSKA i Srbija, *Slobodni dom*, XVII./20. VI. 1923., br. 26.

HRVATSKA mora biti ravnopravna Srbiji, *Narodni val*, II. /19. VIII. 1928., br. 191.

HRVATSKA sloboda, *Vreme*, II./15. VIII. 1922., br. 220.

HRVATSKA većina u Bosni i Hercegovini, *Slobodni dom*, XVII./11. III. 1923. br. 11.

HRVATSKI blok, beogradski vlastodršci i Genovska konferencija, *Slobodni dom*, XVI./12. II. 1922., br. 3.

HRVATSKI historijski dan, Manifestacije Hrvata muslimana u Zagrebu, *Hrvatski dnevnik*, II./26. IV. 1937., br. 334.

HRVATSKI narod i konferencija u Genovi, *Slobodni dom*, XVI./6. III. 1922., br. 10.

»HRVATSKI vođa kaže: autonomija ili se razilazimo«, *News Cronicle*, 16. VIII. 1939.

HRVATSKO pitanje pred beogradskom skupštinom, *Hrvatski narod*, I./10. III. 1939., br. 5.

HRVATSKO pjevačko društvo »Trebević« iz Sarajeva u Splitu. Veličanstvene manifestacije u kazalištu. *Novo doba*, Split, XVIII./26. i 28. X. 1935., br. 251 i 252.

HRVOJ, D. Konac velikih obsjena, *Hrvatski narod*, II./5. 1. 1940., br. 1.

HVATANJE odmetnika. Izjava g. Puniše Račića o prilikama u Crnoj Gori, *Večernja pošta*, Sarajevo, VIII./24. XII. 1927. br. 1945.

I opet bomba, *Pravda*; glasilo JMO, Sarajevo, V./3. I. 1923., br. 1.

I Udružena opozicija misli na jednu stranu. Spajanja demokrata i zemljoradnika. Izjava dra Mačeka, *Novosti*, Zagreb, XXIX./31. VII. 1935., br. 211.

INOZEMNA štampa, *Narodni val*, II./11. VIII., 1928., br. 185.

INTERESANTAN referat dr. Šutej, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, XI./3. II. 1928., br. 29.

ISLAM i Republika, *Slobodni dom*, XVII./15. III. 1923., br. 12a.

ISTORIJSKA noć u Dvoru, *Politika*, XXV./8. IX. 1928., br. 7312.

IVEKOVIĆ, Mladen: U vrijeme petomajskih izbora, *Četrdeset godina*, Zbornik sećanja, knj. 2.: 1929.-1935. Beograd, Kultura, 1960., str. 204-205.

IZ Stockholmske spomenice Jugoslavenske socijalne demokratične stranke leta 1917., *Zgodovinski arhiv KPJ*, Tom V., Beograd, 1951., str. 452-557.

IZBOR dr. Mačeka, *Novosti*, Zagreb, XXII./15. VIII. 1928., br. 225.

IZBORNA nasilja protiv HRSS na sve strane, *Slobodni dom*, XVII./15. III. 1923., br. 12a.

IZBORNI proglas HRSS, dne 31. siječanj 1923., *Slobodni dom*, XVII./11. II. 1923., br. 7.

IZJAVA dra Mačeka, *Novosti*, Zagreb, XXIX./31. VII. 1935., br. 211.

IZJAVA dra Mačeka dopisniku agencije Havas, *Jutarnji list*, XXIV./23. VI. 1935., br. 8405.

IZJAVA g. dr. Mačeka o akciji Udružene opozicije i o Radikalnoj zajednici, *Politika*, XXXII./5. VIII. 1935., br. 9772.

IZJAVA g. dr. Šibenika, ministra poljoprivrede, *Politika*, XXVII./23. V. 1930., br. 7918.

IZJAVA g. Korošca, Vreme, III./10. V. 1923., br. 496.

IZJAVA kralja Aleksandra uredniku pariškog Matina 18. I. 1929., *Politika,* XXVIII./16. VIII. 1831., br. 8357.

IZJAVA ministra Milana Aćimovića pred komisijom za ispitivanje odgovornosti za državni udar od 27. III. 1941., *Dokumenti o Jugoslaviji,* sv. 10., Paris, 1958., str. 7.

IZJAVA Seljačko-demokratske koalicije, *Narodni val,* II./4. III. 1928., br. 54.

IZNIMNE mjere za Zagreb i čitav zagrebački kotar, *Novosti,* Zagreb, XXII./24. VI. 1928., br. 173.

IZVANREDNA sjednica Hrvatskog narodnog zastupstva, održana 8. svibnja 1939., u glavnom gradu Zagrebu. Govor predsjednika dr. Vladka Mačeka. Rezolucija Hrvatskog narodnog zastupstva, *Politički vjesnik,* svibanj 1939., br. 12.

IZVEŠTAJ Komisije za ispitivanje odgovornosti [u svezi udara od 27. ožujka 1941.], *Dokumenti o Jugoslaviji,* Paris, 1958. sv. 10, str. 10-11.

IZVEŠTAJ o anketi o zaduženju poljoprivrednka, *Bilten Privilegovane agrarne banke,* od 1. IV. 1933.

IZVJEŠTAJ o poslovanju Središnjeg ureda za osiguranje radnika u godini 1934., *Radnička zaštitita,* Zagreb, XVII./1935., str. 251-303.

JALŽABETIĆ, Tomo: Batinaško-radikalska zvjerstva usred Zagreba, *Slobodni dom,* XVII./11. IV. 1923., br. 16.

»JAKO srpstvo – jaka Jugoslavija«, *Srpski glas,* Beograd, I./16. XI. 1939., br. 1.

JANKOVIĆ, Dragoslav: Društveno-politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), *Istorija XX. veka,* zbornik radova IDN, Beograd, I./1959., str. 7-152.

JANKOVIĆ, Dragoslav. Uloga naprednih društvenih snaga u stvaranju jugoslavenske države 1918. godine, *Jugoslovenski istorijski časopis* Beograd, II./1963., br. 4. str. 44-56.

JEDAN izveštaj o odgovornosti za rat, *Dokumenti o Jugoslaviji,* paris, 1958., sv. 10.

JEDAN predlog, *Pravda,* Zagreb, I./9. V. 1918., br. 20.

JEDAN predlog, *Pravda,* Zagreb, I./20. VI i 4. i 11. VII. 1918., br. 26, 28, 29.

JEDINSTVENA akcija hrvatske omladine, *Hrvat,* IX./10. VIII. 1928., br. 2578.

JEDNA značajna izjava, *Vreme,* III./6. VI. 1923., br. 523.

JELAVICH, Charles: Serbian Nationalism and the Question of Union with Croatia in the Nineteenth Century, *Balkan Studies,* Thessalonike, Vol. 3/1963., br. 1, str. 29-42.

JOVANOVIĆ, Slobodan: Dimitrije Tucović, *Politika,* XXXI./6-9. I. 1935.

JOVANOVIĆ, Slobodan: Stojan Protić i hrvatsko pitanje, *Obzor,* Spomen knjiga, Zagreb, 1936., str. 108.

JOVANOVIĆ, Slobodan: Ustavno pitanje, *Srpski glas,* Beograd, II./25. IV. 1940., br. 24.

JOVIĆ, Dragiša: Pobuna seljaka u okolici Slav. Broda februara 1935. godine. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije,* Slavonski Brod, 9/1972., str. 157-208.

J. Š.: Socijalna demokratija i radikalni socijalizam, *Sloboda,* Zagreb, I./25. X. i 1. i 8. XI. 1917., br. 17-19.

JUGOSLAVENSKA akcija, »Bojovnici«, »Zbor« i g. Ljotić stvorili su zajednički pokret, *Politika,* XXXII./11. II. 1935., br. 9603.

JUGOSLAVENSKI problem, *Sloboda,* I./1917., br. 8., 20., 21. i 22.

JUGOSLAVENSKO pitanje, *Pravda,* Zagreb I./20. VI, 4. i 11. VII. 1918., br. 26., 28., i 29.

JUGOSLAVENSTVO i socijalna demokracija, *Slobodna riječ*, Zagreb, VIII./1909., br. 217.-219., 222. i 223.

JUGOSLAVIJA pod radikalskim režimom, *Nova Evropa*, XIII./22. VI. 1926., br. 12.

JUGOSLOVANSKA socijalno demokratična konferenca 21. i 22. novembra 1909. v Ljubljani, *Zgodovinski arhiv KPJ*, knj. V.: Socijalistično gibanje v Sloveniji 1869.-1920., Beograd, 1951. str. 192-207.

JUGOSLOVENIMA! – proglasi crnogorskog kralja Nikole I., *Glas Crnogorca*, Cetinje, 46./8. X. i 24. XI. 1918., br. 56. i 59.

JUKIĆ, Ilija: Hrvatska u burno proljeće, *Hrvatski glas,* Winnipeg, Canada, XXVI./15. III. 1954., br. 11.

JUKIĆ, Ilija: Neke misli uz osamdesetu godišnjicu predsjednika dra Vladka Mačeka, *Hrvatski glas*, Winnipeg, Canada, XXXI./15. III., 13. i 20. VII. 1959., br. 11., 23. i 29.

KAKO da se oslobodimo srbijanske hegemonije?, *Dom,* XXII./21. III. 1928., br. 12.

KAKO je poginuo Vlada Ristović, *Narodni val* II./7. VIII. 1928., br. 181.

KAKO Pašić mudruje, *Hrvatska sloga*, V./1. III. 1923., br. 48.

KAKO se harangira u Beogradu, *Večer*, Zagreb, IX./14. VIII. 1928., br. 2315.

KAKO se vodi šumska politika, *Jutarnji list*, Zagreb, XVII./4. III. 1928., br. 5775.

KAKVU bi reviziju ugovora »Klub mira« prema zamisli iz Rima trebao da sprovede. – G. Musolini parča Jugoslaviju, Rumuniju i Poljsku u svome planu, *Vreme*, XIII./1. IV. 1933., br. 4039.

KALUĐERČIĆ, Branko: Govor u Bugojnu od 11. XI. 1936., *Jugoslavenski list*, XIX./13. XI. 1936.

KAPIDŽIĆ, Hamdija: Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine. Simpozij: Jugosloveni i prvi svetski rat, Beograd, *IDN*, 1964., 15 str.; strojopis autogr.

KARDELJ, Edvard: KPJ u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam, V. kongres Komunističke partije Jugoslavije; izvještaji i referati, Zagreb, *Kultura*, 1948., str. 307-414; Beograd, Kultura, 1948., str. 297-400. [Ćir.]

KATARDŽIEV, Ivan: Makedonsko pitanje u odnosima saveznika u toku 1918. god. Simpozij: Jugosloveni i prvi svetski rat, Beograd, *IDN*, 1964., 11. str.; strojopis autogr.

KERMAVNER, Dušan: Hegemonistična prekostrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870. *Zgodovinski časopis,* XVI./1962., str. 81-144.

KERMAVNER, Dušan: O nekaterih krivih prijembih v političnem zgodovinopisju. *Zgodovinski časopos*, XVII./1963., str. 225-254.

KERMAVNER, Dušan: Še nekaj gradiva o ljubljanskem kongresu leta 1870., *Zgodovinski časopis*, XVII./1963., str. 156-161.

KIBALČIĆ, N. O seljačkom pitanju, *Kritika*, Zagreb, IV./1928., br. 4-5, str. 102-103.

KISIĆ, Vinko: Problemi Dalmacije, *Nova Evropa*, XV./11. II. 1927., br.3-4.

KLOPČIČ, France: Jugoslavenski kongres 1870. godine, slovenački liberalizam i drugo, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1965., br. 2, str. 73-89.

KLJAKOVIĆ, Vojmir: Memoari generala Simovića i dokumenti 1939.-1942., *Politika*, LXVII./21. VIII.-24. XI. 1970., br. 20431-20526.

KNEZOVIĆ, Oton: Bosansko-hercehovački franjevci i Hrvatska, *Obzor*. Spomen-knjiga, Zagreb, 1936., str. 87-89.

KNEŽEVIĆ, Radoje: Nacionalizam i omladina, *Nova Evropa*, VIII./11. XI. 1923., br. 14, str. 407.

KOLBE, Ivo: Jugoslavija u krizama, *Nova Evropa*, IV./1. III. 1922., br. 7.

KOME koristi raspad Hrvatskog bloka?, *Hrvatska sloga*, V./16. II. 1923., br. 37.

KOMEMORACIJA oblasnih skupština na Markovu trgu, *Jutarnji list*, XVII./13. VIII. 1928., br. 5934.; Narodni val, II./14. VIII. 1928., br. 187.

KOMENTAR beogradskog Radikala, *Hrvatska sloga*, V./1. III. 1923., br. 48.

KOMENTAR izbornih rezultata Obzorova urednika, *Obzor*, LXIV./25. III. 1923., br. 82.

KOMENTAR Pravde, glasila JMO, u povodu događaja u B. Kostajnici, *Hrvatska sloga*, V./9. II. 1923., br. 31.

KOMUNIKE CK KPJ o sporazumu između Seljačko-demokratske koalicije i srpskog dela Udružene opozicije, *Proleter,* XIII./1937., br. 9. str. 12.

KONCESIJA dru Spahi u Bosni, *Večernja pošta*, VIII./19. IX. 1928., br. 2170.

KONFERENCIJA socijalista - Jugoslovena (Ljubljana, 21.-22. novembra 1909. g.), *Istorijski arhiv KPJ*, Tom VI., Beograd, 1951., str. 245-247.

KONGRES Demokratske stranke završio rad - Tekst rezolucije Kongresa, *Vreme*, VII./17. I. 1928.

KONGRES nazavisnih radikala, *Vreme*, III./13. II. 1923., br. 402.

KORAĆ, Vitomir: Nacionalna koncentracija i socijalna demokracija, *Novo društvo*, Zagreb, I./1918., sv. 4, str. 106-114.

KOROŠEC o bezbednosti u zemlji, *Novosti,* Beograd, 7. III. 1928., br. 2154.

KOSIĆ, Mirko: Iluzija i razočaranje - Srbijanci opisani od Srbijanaca, *Hrvatska sloga*, Sarajevo, IV./8. X. 1922., br. 224.

KOSTRENČIĆ, Marko: Historički idoli, *Nova Evropa*, II./11. VII. 1921., br. 12.

KRIŠKOVIĆ, Vinko: Jedan vijek političkih ideja vodilja, *Obzor.* Spomen-knjiga, Zagreb, 1936., str. 81-83.

KRIŠKOVIĆ, Vinko: Srbi i Hrvati u Bosni, *Večernja pošta,* Sarajevo, VIII./15. IX. 1928., br. 2167.

KRIZMAN, Bogdan: Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918., *Historijski zbornik*, X./1957., str. 111-129.

KRIZMAN, Bogdan: Izvještaji D. T. Simovića..., *Historijski zbornik,* VIII./1955., str. 123-124.

KRIZMAN, Bogdan: O putu grofa Stj. Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918., *Historijski zbornik,* XI.-XII./1958.-1959., str. 233-249.

KRIZMAN, Bogdan: Osnivanje »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, 1918.«, *Historijski zbornik,* Zagreb, VII./1954., str. 23-32.

KRIZMAN, Bogdan: Predsjednik Wilson i jadransko pitanje do primirja s Austro-Ugarskom 1918., *Anali Jadranskog instituta JAZU,* Zagreb, II./1958., str. 81-116.

KRIZMAN, Bogdan: Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918., *Historijski zbornik*, Zagreb, XIV./1961., str. 167-216.

KRIZMAN, Bogdan: Stjepan Radić 1918., *Historijski pregled,* Zagreb, V./1959., br. 3., str. 285-287.

KRIZMAN, Bogdan: Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature, *Historijski pregled*, Zagreb, VIII./1962., br. 3, str. 176-202.

KRLEŽA, Miroslav: Fragmenti dnevnika iz godine 1967., *Forum,* Zagreb, XI./1972., knj. 23, br. 6, str. 825-968.

KRLEŽA, Miroslav: Jugoslavensko pitanje u prvom svjetskom ratu godine 1914., *Vjesnik*, XXI./19. XI. 1960., br. 4965.

KRLEŽA, Miroslav: Stjepan Radić, 8. VIII. 1928., *Književnik,* Zagreb, I./1928., br. 6., str. 202-203.

KRLEŽA, Miroslav: Teze za jednu diskusiju iz godine 1935., *Nova misao,* Beograd, I./1953., br. 7. str. 3-81.

KRNJA skupština izglasala konvenciju, *Novosti,* Zagreb, XXII./14. VIII. 1928., br. 224.

KROK, Franjo: Zvjerstva Pašićeva radikala u samom glavnom gradu Zagrebu, *Slobodni dom,* XVII./11. III. 1923., br. 11.

KRV tvoja pravedna, *Narodni val,* II./15. VIII. 1928., br. 188.

KRVOPROLIĆE u Zagrebu, *Hrvatski dom,* IV./27. IV. 1923., br. 101 (813).

KUJUNDŽIĆ, Dragoljub: Govor – zašto su Srbi protiv federacije, *Jugoslavenski list,* XXI./17. V. 1938., br. 115.

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan, *Enciklopedija Jugoslavije,* Sv. 5., Zagreb, 1962. str. 442-444.

LENJINISTIČKO shvatanje nacionalnog pitanja, *Komunist,* I./21. I. 1925., br. 2.

LIJEPA naša Domovina. Velika svečanost u Zelenjaku, *Jutarnji list,* XXIV./25. X. 1935., br. 8560.

LORKOVIĆ, Ivan: Govor, *Hrvat,* VII./1. IV. 1925., br. 1525.

LJUBA Davidović o trajnoj zajednici opozicije, *Jugoslavenska pošta,* VI./26. VII. 1935., br. 1896.

LJUBIČIĆ, Niko: Izborna nacija i divljaštvo po Bosanskoj Hrvatskoj, *Slobodni dom,* XVII./11. III. 1923. br. 11.

MACLEAN, Fitzroy: Tito – A Study, Foreign Affairs, New York, 28. January. 1950., 235 str.

MAČEK, Vladko: Bit hrvatskog seljačkog pokreta, *Obzor.* Spomen-knjiga, Zagreb, 1936., str. 199-200.

MAČEK, Vladko: Duševno ropstvo stranim idejama, *Hrvatski dnevnik,* II./6. I. 1937., br. 225.

MAČEKOVA izjava o Zagrebačkim punktacijama, *Jugoslavenska pošta,* V./1. II. 1933., br. 1113.

MAGOVAC, Božidar: Izvještaj o Seljačkoj slozi, *Seljačka sloga,* II./2. II. 1937., br. 34-35.

MAKEDONIJA za Radića, *Naša pravda,* Sarajevo, III./ 25. IV. 1923., br. 2.

MANIFESTACIJE dru Vladku Mačeku; Drugi dan manifestacije, *Novosti,* Zagreb, XXIX./21. i 22. VII. 1935., br. 201, 202.

MARINKO, Miha: *Političko poročilo CK KPS,* II. kongres KPS, Ljubljana, 1949.

MARJANOVIĆ, Jovan: Prilog izučavanju jugoslovenstva u ustanku 1941., *Jugoslavenski istorijski časopis,* Beograd, br. 1., str. 33-44.

MARTINOVIĆ, Milan: Moje uspomene iz velikog doba; život i rad potpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića, Kalendar *Hrvatski glas,* Winnipeg, Canada, XXVI./1956., str. 35-59.

MASLEŠA, Veselin: Gospodarska sloga, *Naša stvarnost,* Beograd, 1936., br. 1-2 i 3-4; pretiskano u V. Masleša: Dela, I., Sarajevo, *Svjetlost,* 1954.

MASLEŠA, Veselin: Realna politika, *Naša stvarnost,* Beograd, 1937., br. 9 i 10.

MATASOVIĆ, Josip: Zadaća našega života; predavanje na I. i II. mladohrvatskom zboru, Mlada Hrvatska, Zagreb, IV./1911., br. 7, str. 186-193.

MATERIJALI V. konferencije KPJ, *Komunist,* I./1946., br. I./1946, br. 1, str. 57-117.

MATKOVIĆ, Hrvoje: Veze između frankovaca i radikala od 1922.-1925., *Historijski zbornik,* Zagreb, XV./1962., br. 1-4, str. 41-58.

MEMORANDUM hrvatskih socijalista u inozemstvu, *Male novine*, Zagreb, IX./12. III. 1919., br. 67.

MEMORANDUM Hrvatskog bloka, *Borba,* I./19. II. 1922., br. 1.

MEMORANDUM jugoslavenske vlade glavnom tajništvu Društva naroda, *Jutarnji list,* XXII./29. XI. 1934.; *Novosti,* Zagreb, XXVIII./29. XI. 1934., br. 229.: *Politika*, XXXI./29. XI. 1934., br. 9532.

MESAROŠ, J.: Die Idee der Slawischen Schicksalsgemeinschaft in der Slowakischen nationalen Bewegung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, *Historica,* Praha, X/1965., str. 159-211.

MI i socijalpatrioti, *Pravda,* Zagreb, I./19. IV. 1918., br. 19.

MI vas ne trebamo. Dva shvaćanja o državi, *Jutarnji list,* XVII./4. III. 1928., br. 5775.

MILETIĆ, Svetozar: Istočno pitanje, *Srbski dnevnik,* Novi Sad, XI./1863.

MILUTINOVIĆ, Kosta: Aneksija Bosne i Hercegovine i socijalna demokracija, *Pregled,* 16./1964., br. 9, str. 213-237.

MILUTINOVIĆ, Kosta: Narodni preporod u Dalmaciji i Istri i južnoslavenska misao 1860.-1870., *Zadarska revija,* Zadar, X./1961., br. 1, str. 1-21.

MILUTINOVIĆ, Kosta: Problematika Ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870. kod Srba i Hrvata, *Zgodovinski časopis,* X-XI./1956-57., str. 154-182.

MILUTINOVIĆ, Kosta: Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena, *Rad* JAZU, Zagreb, knj. 330./1962., str. 85-196.

MILUTINOVIĆ, Kosta: R. W. Seton-Watson i Jugoslavenski odbor u Londonu. U: Jugoslavenski odbor u Londonu, Zagreb, JAZU, 1966., str. 451-480.

MILUTINOVIĆ, Kosta: Razvoj jugoslavenske misli od Jurja Križanića do Tita, *Riječka revija,* XII./1963., br. 12, str. 917-941.

MILUTINOVIĆ, Kosta: Vojvodina i stvaranje Jugoslavije, *Historijski pregled,* Zagreb, VII./1961., br. 3-4., str. 200-217.

MILUTINOVIĆ, Kosta: Vojvodina između Beograda i Zagreba 1918., *Starine,* knj. 53./1966., str. 313-362.

MINISTAR Demetrović o frankovačkoj politici dr. Mačeka, *Vreme,* XIII./5. II. 1933., br. 3945.

MITREV, D. Ilinden 1903., *Nova Makedonija,* XXIV./30. V. 1968., br. 7769.

MJESTO sporazuma krv, *Slobodni dom,* XVII./18. IV. 1923., br. 17.

MJERE protiv komunista, *Jutarnji list,* XVII./10. XI. 1928., br. 6032.

MRAZOVIĆ, Matija: Pismo Mihi Klaiću 11. XI. 1870., *Narodni list,* jubilarni broj 1862.-1912. Zadar, ožujak 1912., str. 88-89.

NA obranu, *Hrvat,* V./10. II. 1923., br. 880.

NACIONALNO indiferentni, *Vreme,* II./21. I. 1922., br. 32.

NACRT Adrese Narodnog predstavništva, *Politika,* XXIX./26. I. 1932., br. 8547.

NACRT Spomenica hrvatskog bloka, *Slobodni dom,* XVI./20. III. 1922., br. 8.

NAJLAKŠA je politika, *Novosti,* Zagreb XXVI./25. XI. 1932., br. 326.

NAJNOVIJA izjava dra Mačeka, *Jutarnji list,* XXIV./27. VII. 1935., br. 8439.

NAJNOVIJA kampanja opozicije protiv Partije, *Istorijski arhiv KPJ,* Tom II. Beograd, Izd. Istorijsko odelenje CK KPJ, 1949., str. 316-317.

NAJTEŽA privredna godina u Južnoj Srbiji, *Trgovinski glasnik,* Beograd, XXXVIII./4. III. 1928., br. 49.

NAJVELIČANSTVENIJI sprovod svih Hrvata; Hrvatska će uskrsnuti, *Jutarnji list*, XVII./13. VIII. 1928., br. 5934.

NAPADAJ demokrata na Kostajnicu, *Hrvat*, V./10. II. 1923., br. 880.

NAPADAJI na muslimanske poslanike u Zemunu, *Hrvatska sloga*, V./19. i 21. IV. 1923., br. 88. i 91.

NAROD progovara i zaklinje se. Veličajna skupština hrvatskih seljaka na koju su došli srbijanski i slovenački seljaci. – Manifestacija za kralja i Jugoslaviju, *Novosti,* Zagreb, XXIV./9. VII. 1930., br. 34.

NARODNI grešnik, *Vreme*, XIII./2. II. 1933., br. 3981.

NAŠ odgovor Čičerinu, *Vreme*, II./22. V. 1922., br. 135.

NAŠA prva riječ, *Sloboda*, Zagreb, I./1917., br. 8., 20., 21. i 22.

NAŠA prva riječ. Narod i njegovi vođe. Uzroci pada Stojadinovićeve vlade. *Hrvatski narod*, I./9. II. 1939., br. 1.

NAŠE sudije – Radićevci, *Srpska riječ*, Sarajevo, XXI./6. I. 1925., br. 8.

NE amputacija, nego rastava – ako se ne sporazumemo, *Politika*, XXV./8. IX. 1928. br. 7312.

NE možemo dozvoliti dijeljenje Bosne, *Muslimanski svijet*, IV./5. IV. 1939., br. 57.

NEČOVJEČNO zlostavljanje vojnika, *Slobodni dom*, XVII./18. IV. 1923., br. 17.

NEMA diktata četvorice. Značajan članak londonskog Timesa o reviziji mirovnih ugovora, *Jutarnji list,* XXII./23. III. 1933., br. 7601.

NEMA povratka na 1918. Protiv svih separatističkih, federalističkih i prevratničkih težnja, *Jugoslavenski list*, XVIII./27. II. 1935., br. 49.

»NEMA sporazuma nema izmirenja«, *Politika* XXX./2. II. 1933., br. 8882.

NEMOGUĆI predlozi opozicije, *Jugoslavenski list,* XV./25. XI. 1932., br. 324.

NEOPRAVDANA strahovanja, *Samouprava*, LVI./21. III. 1936., br. 27.

NEŠTO o politici školstva, *Napredak,* Sarajevo, III./1928., br. 6, str. 70-71.

NIKOLA, crnogorski kralj: Proglas kralja Nikole Jugoslovenima, *Glas Crnogorca,* Cetinje, 46./8. X. i 24. 11. 1918., br 56. i 59.

NOVA bezakonja u Sandžaku, *Pravda;* glasilo JMO, Sarajevo, VII./4. I. 1925., br. 3.

NOVA otkrića u »Pofu«, *Jugoslavenski list*, XVIII./1. i 2. VIII. 1935., br. 179 i 180.

NOVA poruka g. dr. Bauera, *Politika*, XXX./28. I. 1933., br. 8879.

NOVA rezolucija sa starim rđavim idejama, *Jugoslavenska pošta,* Sarajevo, IV./25. XI. 1932., br. 1736.

NOVAK, Viktor: Natko Nodilo, političar i ideolog, *Zadarska revija*, 1961., br. 4-5, str. 252-268.

NOVAK, Viktor: Štrosmajerova koncepcija o federativnoj Jugoslaviji iz 1874. godine, *Republika*, Beograd, XII./1945., br. 2, str. 4.

NOVAKOVIĆ, Kosta: Autonomija ili federacija, *Radnik-Delavec,* Beograd, II./28. X. i 1. XI. 1923., br. 86. i 87.

NOVI vrhovni poglavar muslimana postao je Fehim ef. Spaho. Propaganda lecima protiv novog reis-ul-ulema. Od godine 1883. izmijenilo se šest časnih reis-ul-ulema, *Muslimanski svijet,* III./3. i 12. V. i 10. VI. 1938., br. 46, 47 i 48.

NOVOTNY, J.: Prispevek k vzájemnym vztahüm Čehu a Slovaku v prvni étape revoluce v roku 1848., *Historicky časopis*, Bratislava, XI./1963., str. 366-389.

NJ. Sv. Patrijarh Varnava o sjedinjenju kršćanskih crkava, *Politika*, XXVIII./10. IV. 1931., br. 8235.

O Anschlussu i o vanjskoj politici vlade, *Jugoslavenski list*, XXI./17. V. 1938., br. 115.

O bombama na Vinogradskoj cesti, *Novosti*, Zagreb, XXII./15. VIII. 1928., br. 225.

O napadaju orjunaca na Hrv. omladinu, *Hrvatska sloga*, V./4. II. 1923., br. 27.

O položaju među radikalima i o sporazumu s Hrvatima, *Novosti*, Zagreb, XXII./15. IX. 1928., br. 256.

OBNOVA akcije – Zemaljski kongres JNS, *Politika*, XXXIII./1. VII. 1936., br. 10094.

OBRAČUN s g. Radićem, *Vreme*, III./6. VI. 1923., br. 523.

OD godine 1883. izmijenilo se šest časnih reis-ululema, *Muslimanski svijet*, III./10. VI. 1938., br. 48.

OD Sir Greya do MacDonalda, *Novosti*, Zagreb, XXVII./5. IV. 1933., br. 95.

ODBIJANJE izjave saučešća, Oko učešća na sahrani, *Politika*, XXV./11. VIII. 1928., br. 7284.

ODGOVOR radikala, *Politika*, XXV./30. XII. 1928., br. 7425.

ODGOVOR zemljoradnika, *Politika*, XXV./30. XII. 1928., br. 7425.

ODLUKA Politbiroa CK KPJ o zadaćama Komunističke partije Jugoslavije poslije VII. kongresa Komunističke Internacionale, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 363-380.

ODLUKA Vijeća Lige naroda na tužbu Jugoslavije protiv Mađarske, *Jutarnji list*, XXIII./11. XII. 1934., br. 8215.

ODLUKA Zemaljskog veća NRPJ o sporu u Partiji, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 336-343.

ODVAJANJE g. dr. Mačeka od Frankovaca, *Vreme*, XVI./18. I. 1936., br. 5034.

OGORČENJE radikala i demokrata, *Politika*, XXV./5. III. 1928., br. 7136.

OKO novog poreskog zakona, *Politika*, XXIV./21. XII. 1927., br. 7059.

OKO pregrupisavanja stranaka, *Politika*, XXXII./31. VII. 1935., br. 9767.

OPTUŽNICA u procesu protiv terorista, *Novosti*, Zagreb, XXV./5. V. 1931., br. 123.

OPTUŽNICA zbog marseiskog atentata, *Obzor*, LXXVI./19. XI. 1935., br. 267.; *Politika*, XXXII./19. XI. 1935., br. 9878.

ORGANIZACIJA N.O.F. tvrdi da nije bila uz režim g. Boška Jevtića, *Politika*, XXXII./14. VII. 1935., br. 9750.

ORGANIZOVANA borba protiv »srbijanske hegemonije«, *Vreme*, XII./26. XI. 1932., br. 3916.

ORTODOKSI oko »Rad. jedinstva«, *Borba*, II./14.XII. 1925., br. 43.

OSNIVANJE Komunističke stranke Slovenije i Hrvatske, *Proleter*, XIII./11. X. 1937., br. 6-7.

OŠTAR napad poslanika Banića na dr. Mačka i cjelokupnu opoziciju, *Jugoslavenska pošta*, VI./21. VI. 1935., br. 1840.

OŠTRI napadaji na srbijanski hegemonizam, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, XI./10. VI. 1928., br. 135.

OTVORENO pismo W. Steeda Nj. Vel. Kralju, *Novosti*, Zagreb, XXII./15. IX. 1928., br. 256.

PAŠIĆEVA megalomanija – najveći neprijatelj ove države, *Hrvatska sloga*, V./11. II. 1923., br. 33.

PAVELIĆ, Ante: Značenje i uloga emigracije, *Hrvatska*, Buenos Aires, IV./1950., br. 22-24; V./1951., br. 1-4 i 6.

PERIĆ, Ilija: Rezultati javne službe posredovanja rada i pomaganja nezaposlenih u Kr. Jugoslaviji i njeni prolemi u bliskoj budućnosti, *Socijalni arhiv*, Beograd, I./1935., str. 45-59.

PETROVIĆ, Nikola: Nacionalno pitanje i slom Austro-Ugarske monarhije, *Jugoslavenski istorijski časopis*, Beograd, V./1966., br. 1-2, str. 51-77.

PISANJE mađarske štampe, *Obzor*, LXIX./1928., br. 214; *Jutarnjui list*, XVII./10. VIII. 1928., br. 5931.

PISMO dr. I. Lorkovića Predsjedništvu HRSS od 30. siječnja 1923., *Hrvat*, V./10. II. 1923., br. 880.

PISMO Predsjedništva Hrv. zajednice Predsjedništvu HRSS od 9. siječnja 1923., *Hrvat*, V./10. II. 1923., br. 880.

PISMO Predsjedništvu Hrv. zajednice od 19. siječnja 1923. od HRSS, *Hrvat*. V./10. II. 1923., br. 880.

PLATFORMA, Pravda, Zagreb, I./7. II. 1918., br. 8.

PLATFORMA sporazuma Centralnog odbora i opozicije, *Istorijski arhiv KPJ*, tom II. Beograd, 1949., str. 331-336.

PLENUM CK KPJ od lipnja 1935., *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, Istorijsko odeljenje CK KPJ, 1949., str. 351-352.

PODIVLJALI »jugoslavenski« hajduci u Tuzli, *Naša pravda*, Sarajevo, III./16. III. 1923., br. 1.

POF – informacije Ljotićeve Otadžbine, *Novosti*, Zagreb, XXIX./22. VII. 1935., br. 202.

POGREB narodnih interesa, *Jutarnji list*, XVII./15. VIII. 1928., br. 5936.

POGREB vođe i mučenika; Krv tvoja pravedna, *Večer*, Zagreb, IX./13. VIII. 1928., br. 2314; Narodni val, II./15. VIII. 1928., br. 188.

POLITIČKA kriza prelazi u državnu krizu, Sudbonosna odluka, *Jutarnji list*, XVII./4. III. 1928., br. 5775.

POLITIČKA situacija u Hrvatskoj, *Politika*, XXV./17. VIII. 1928., br. 7290.

POLITIČKI film, *Jutarnji list*, XVII./6. IX. 1928., br. 5958.

POLITIČKI krugovi o vladi, *Politika*, XXXII./26. VI. 1935., br. 9739.

POLITIČKI položaj, *Obzor*, LXXVI./2. IX. 1935., br. 202.

POLITIČKI položaj Beograda, *Novosti*, Zagreb, XXII./13. VIII. 1928., br. 223.

POLITIČKI položaj i zadaci komunističkog pokreta, *Mladi boljševik*, Zagreb, I./1925., br. 2.

PORUKA Zastupničke većine Banske Hrvatske regentu Srbije Aleksandru 1921. – U: *Stjepan Radić: Politički spisi*. Zagreb, Znanje, 1971. str. 346-360.

POSLE dva burna dana u Zagrebu je jučer opet zavladalo potpuno redovno stanje, *Politika*, XXXII./23. VII. 1935., br. 9759.

POSLE ostavke vlade g. Jevtića Nj. Kr. Visočanstvo Knez-Namesnik nastavlja najšira konsultovanja, *Politika*, XXXII./23. VI. 1935., br. 9729.

POSLE izbora mora se na svaki način riješiti hrvatsko pitanje, *Muslimanski svijet*, III./31. X. 1938., br. 53.

POSLIJE pokolja hrvatskih zastupnika, *Novosti*, Zagreb, XXII./22. VI. 1928., br. 171.

POTPISIVANJE sporazuma o petogodišnjem miru na Jadranu. Jugoslavija i Italija obvezuju se na poštovanje zajedničkih granica i na međusobnu neutralnost u slučaju neizazvanog sukoba sa trećom silom. U svojoj izjavi grof Ćano ističe uspostavljanje uzajamnog povjerenja, likvidaciju ustaškog problema i povlastice hrvatsko-slovenačkih manjina u Italiji, *Politika*, XXXIV./26. III. 1937., br. 10359.

POTPISNICI Zagrebačkog memoranduma o sadržini i cilju svoje peticije, *Politika*, XXXI./15. XII. 1934., br. 9548.

POZADINA europska kongresa u Rimu. Što je otkrio Wickham Steed u Sunday Timesu – Srednjoeuropska i Balkanska federacija, prva pod auspicijama Njemačke i Italije, druga isključiva domena Italije, *Novosti,* XXVI./25. XI. 1932., br. 326.

PRED cijelim svijetom, Protest protiv zastupstva države u Ženevi, *Jutarnji list* XVII./6. IX. 1928., br. 5958.

PRED ljepšom budućnošću, *Islamski svijet,* Sarajevo, IV./28. VI. 1935., br. 148.

PRED sudbonosnim događajima, *Proleter,* XIII./decembar, 1937., br. 13.

PRED vladom nacionalnog spasa, *Novosti,* Beograd, vanred. izd., 23. VI. 1928., br. 2242.

PREDLOG za amputaciju, *Novosti,* Zagreb, XXII./7. IX. 1928., br. 248.

PREDSTAVNICI b. HPS protiv cijepanja narodnih redova. Svjetovno i redovno svećenstvo nepokolebljivo uz hrv. narodni pokret, *Hrvatski list,* XVI./1. VIII. 1935., br. 200 (5102).

PREKA, Nikola: Naopaka ekonomska politika, *Politika,* XXIV./21. XII. 1927. br. 7059.

PREMETAČINE u zagrebačkoj okolini, *Narodni val,* II./19. VIII. 1928., br. 181.

PRETJERANE nade gosp. Radića, *Narodna politika,* Zagreb, VI./29. I. 1923., br. 23.

PREURANJENA vijest o dva stranačka bloka, *Hrvatski list,* XVI./28. VI. 1935., br. 167. (5070).

PRIBAC se grozi, *Hrvatski list,* IV./27. IV. 1923., br. 101(813).

PRIPREME za izbornu kampanju u novoj situaciji, *Jutarnji list,* XXIV./13. II. 1935., br. 8277.

PRISTAŠE Hrvatske stranke prava i izbori, *Muslimanski svijet,* III./21. XII. 1938., br. 55.; *Hrvatski politički vjesnik* (ilegalno glasilo Hrvatskih nacionalista), br. 3. koncem studenoga 1938.; *Politički vjesnik,* Zagreb, br. 6. prosinac 1938.

PROCES pred sudom za zaštitu države. Dr. Maček odgovara za punktacijske izjave, *Novosti,* Zagreb, XXVII./26. IV. 1933., br. 114.

PROCES protiv dra Vladimira Mačeka, *Jutarnji list.* XXII./25. IV. 1933., br. 7626.

PROCES protiv tuzlanskih rudara, *Borba,* I./19. II. 1922., br. 1.

PROGLAS Hrvatske akademske omladine, *Novosti,* Zagreb, XXII./21. VI. 1928., br. 170.

PROGLAS Inicijativnog odbora Stranke radnog naroda Vojvodine, KPH 1919.-1941., izabrani dokumenti, Zagreb, 1959., 157-164.

PROGLAS »Jugoslavenske radikalne seljačke demokracije«, *Jutarnji list,* XX./5. V. 1932., br. 8416.

PROGONI Hrvata u Državi Srba, Hrvata i Slovenaca, *Hrvatska sloga,* V./8. II. 1923., br. 30.

PROJEKT rezolucije o nacionalnom pitanju za Zemaljsku konferenciju NPRJ, *Radnik – Delavec,* Beograd, II./1923., br. 80.

PROPAGANDA lecima protiv novog reis-ul-ulema, *Muslimanski svijet,* III./12. V. 1938., br. 47.

PROSLAVA hrvatske himne, *Obzor,* LXXVI./16. XII. 1935., br. 290.

PROTESTIRAMO! *Katolički tjednik,* XIV(XVII)./27. II. 1938., br. 9. (o Konkordatu!).

PRPIĆ, Jure: The South Slavs, The Immigrants' influence on Wilson's peace Polices, University of Kentucky Press, 1967., str. 173-203.

[PRVA] I. balkanska socijaldemokratska konferencija, *Slobodna riječ,* Zagreb, IX./10. I. 1910., br. 6.

[PRVA] I. rezolucija Zbora hrvatske težačke stranke, *Hrvatska sloga,* II./4. II. 1920., br. 23.

PRVA zemaljska skupština Jugoslavenske radikalne zajednice, *Vreme,* XVI./3. VI. 1936., br. 5170.

PUNKTACIJE dr. Korošca. Jedna beznačajna anegdota u životu slovenačkog naroda, *Jugoslavenska pošta,* V./11. I. 1933., br. 1096.

PUNKTACIJE g. dr. Korošca, *Vreme*, XIII./11. I. 1933., br. 3959.

RAČKI, Franjo: Srijem i Hrvati, ili odgovor Vidovdanu, *Pozor*, 1861., br. 136.

RAČKI, Franjo: Zablude srbske politike, *Obzor*, XVI./20. II. 1886.

RADICA, Bogdan: O Matošu, *Hrvatska riječ,* Split, IV./9. VII. 1924., br. 66.

RADIĆ hoće da deli Vojvodinu, *Vreme*, III./11. V. 1923., br. 497.

RADIĆ, Stjepan: Bez čega ne može biti sporazuma između naroda hrvatskoga i naroda srpskoga, *Slobodni dom*, XVII./23. V. 1923., br. 22.

RADIĆ, Stjepan: Boljševička (Lenjinova) Rusija i nacionalistička (Kemalova) Turska, *Slobodni dom*, XVI./26. XI. 1922., br. 48.

RADIĆ, Stjepan: Frankovci opet u Stranci prava gospodari a u tuđini sluge, *Slobodni dom,* XVI./26. XI. 1922., br. 48.

RADIĆ, Stjepan: Govor na velikoj borongajskoj skupštini, *Slobodni dom*, XVII./18. IV. 1923., br. 17.

RADIĆ, Stjepan: Govor na velikoj skuštini u Novoj Gradiški, *Dom,* XX./19. V. 1926., br. 20, str. 1-4.

RADIĆ, Stjepan: Hrvatski narod i njegovo vodstvo; zašto mi Hrvati živimo u iznimnim prilikama, *Hrvatska misao,* Zagreb, III./1904., br. 4, str. 200-204.

RADIĆ, Stjepan: Hrvatski narodni blok, *Slobodni dom,* XV./9. VIII. 1921., br. 33.

RADIĆ, Stjepan: Južni Slaveni, njihovo narodno jedinstvo i njihova snaga; četiri jugoslavenske narodnosti, *Hrvatska misao,* Zagreb, IV./1905., br. 4, str. 154-155.

RADIĆ, Stjepan: Najglavnije stvari koje sam kazao g. Protiću, *Slobodni dom,* XV./30. VIII. 1921., br. 36.

RADIĆ, Stjepan: Obilježje i svjetsko znamenovanje Islamske kulture, *Božićnica,* kalendar za god. 1924., Zagreb, 1923., str. 100-103.

RADIĆ, Stjepan: Paklenski plan Velje Vukičevića, *Narodni val,* II./20. VI. 1928., br. 141.

RADIĆ, Stjepan: Proročanski govor na noćnoj historijskoj i sudbonosnoj sjednici Narodnog vijeća dne 24. studenog 1918., *Božićnica,* kalendar za godinu 1929., Zagreb, 1928., str. 178-185.

RADIĆ, Stjepan: Seljački mirotvorni manevri, *Slobodni dom,* XVI./18. IV. 1923., br. 17.

RADIĆ, Stjepan: Slavenska politika u Habsburškoj monarhiji, *Hrvatska misao,* Zagreb, V./1905., br. 1., str. 29.

RADIĆ, Stjepan: »Što vi zapravo mislite o srpskom pitanju?«, *Hrvatska misao,* Zagreb, IV./1905., br. 4, str. 179.

RADIĆ, Stjepan: Treći seljački republikanski Božić, *Slobodni dom,* XVI./24. XII. 1922., br. 52.

RADIĆ, Stjepan: Vanjska štampa o izborima od 18. ožujka o. g., *Slobodni dom,* XVII./11. IV. 1923., br. 16.

RADIKALI za sporazum s Hrvatima. Važne izjave dra Laze Markovića. Protiv boljševizma a za demokraciju, *Jutarnji list,* XXIV./14. VII. 1935., br. 8426.

RADIKALSKE provokacije u Sarajevu. Izjava novog načelnika Bičakčića i dra Šuteja, *Jutarnji list,* XVII./10. XI. 1928., br. 6032.

RADIKALSKO nasilje u Varešu, *Naša pravda,* Sarajevo, III./16. III. 1923., br. 1.

RADOJEVIĆ, Danilo M.: Problemi crnogorske historije oko prvoga svjetskog rata, *Kritika*, IV./1971., br. 16, str. 65-87.

RADOŠEVIĆ, Mijo: Jugoslavensko pitanje pred Stockholmskom konferencijom, *Sloboda*, Zagreb, III./15. i 22. II. 1919., br. 17. i 20.

RAIĆ, Vlaho: Predratna omladina. *Obzor* Spomen-knjiga, Zagreb, 1936., str. 52-55.

RAKOČEVIĆ, Nikola: Uloga kralja Nikole u prvom svetskom ratu. Simpozij: Jugosloveni i prvi svetski rat, Beograd, *IDN*, 1964., 12 str.; strojopis autografiran.

RASPRAVA protiv dra A. Pavelića i Gustava Perčeca, *Jutarnji list*, XVIII./12. VII. 1929., br. 6262.

RASVJETLJEN je marsejski zločin. Mijo Kralj potvrđuje i potpunjuje iskaze Pospišila i Rajića. Nekoliko dana prije atentata u Marseju je boravio dr. Ante Pavelić. Glavni organizator atentata bio je Pavelićev lajtant Eugen Kvaternik koji je poslije atentata s Pavelićem pobjegao u Italiju gdje su obojica i uhapšeni i čekaju ekstradiciju, *Jugoslavenska pošta*, V./20. X. 1934., br. 1640.

RAZBOJNIČKI napadaj na »Našu pravdu«, *Naša pravda*, Sarajevo, III./25. IV. 1923., br. 2.

RAZGOVOR s g. dr. Kruljem, *Politika*, XXVI./27. I. 1929., br. 7450.

RAZGOVORI delegata vanparlamentarne opozicije, *Obzor*, LXXVI./4. X. 1935., br. 229.

RAZVOJ političke situacije. Razgovori dr. Mačeka sa Cvetkovićem, *Politički vjesnik*, Zagreb, travanj-ožujak 1939., br. 11.

RAZVOJ političke situacije poslije saziva skupštine i rezolucije Hrvatskog narodnog zastupstva, *Muslimanski svijet*, IV./30. I. 1939., br. 56.

REČ državnog tužioca, *Politika*, XXVIII./16. V. 1931., br. 8267.

REFLEKSIJE Stojana Protića o izborima, *Obzor*, LXIV./25. III. 1923., br. 82.

REFORMATORSKI karakter vlade g. Jevtića, *Jugoslavenski list*, XVII./23. XII. 1934., br. 300.

RENEGATSKO jedinstvo u službi srpske buržoazije, *Komunist* – Jugoslavija I./1. II. 1925., br. 3.

REZOLUCIJA Glavnog odbora Zemljoradničke stranke, *Politika*, XXXVI./4. IX. 1939., br. 11228.

REZOLUCIJA Hrvatske socijalističke stranke Zagreb, 1. maja 1918., *Istorijski arhiv KPJ*, Tom IV., Beograd, 1950., str. 160-162.

REZOLUCIJA Hrvatskog narodnog zastupstva, *Politički vjesnik*, svibanj 1939., br. 12.

REZOLUCIJA Jugoslavenske socijalističke konferencije, *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, Zagreb, I./10. X. 1918., br. 215.

REZOLUCIJA o političkoj situaciji i zadacima partije; položaj u Jugoslaviji, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 100-110.

REZOLUCIJA Pete konferencije, *Komunist*, I./1946., br. 1., str. 96-110.

REZOLUCIJA V. kongresa Kominterne o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II. Beograd, 1949., str. 420-421.

REZOLUCIJA V. proširenog plenuma IK KI (od travnja 1925.) o jugoslavenskom pitanju, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 430-443.

REZOLUCIJA Plenuma CK KPJ od lipnja 1935., *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 351-352.

REZOLUCIJA Predsedništva IK KI o jugoslavenskom pitanju, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 443-447.

REZOLUCIJA I. konferencije KPH, *Srp i čekić*, Zagreb, decembar 1940., br. 7.

REZOLUCIJA III. kongresa KPJ o nacionalnom pitanju, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 110-112.

REZOLUCIJA zagrebačkih opozicionara kojom se traži vraćanje na 1918. godinu, *Vreme*, XII./25. XI. 1932., br. 3915.

REZOLUCIJA Zbora Hrvatske težačke stranke o Jadranskom pitanju, *Hrvatska sloga*, II./4. II. 1920., br. 23.

REZULTATI diskusije o sporu u NRPJ, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 343.

REŽIM u izborima poražen, *Borba*, II./13. II. 1925., br. 6.

ROSENBAUM, K.: Koncepcija slovanskoj vzajamnosti v obdobi P. J. Šafarika a J. Kollar, Historicky časopis, *Bratislava*, VIII./1960., str. 225-237.

S.: »Vrhunac bezumlja«, *Pravda*, Zagreb, VII./4. I. 1925., br. 3.

SA svinjama može se samo njihovim jezikom razgovarati, *Jedinstvo*, Beograd, I./14. VI. 1928., br. 3.

SAČUVAJMO vanjski mir, *Novosti*, Zagreb, XXII./21. VI. 1928., br. 170.

SALUS patriae, *Politika*, XXVI./10. I. 1929., br. 7431.

»SAMOUPRAVA« o pregovorima za sporazum, *Hrvatski list*, IV./27. IV. 1923., br. 101(813).

SAOPĆENJE izaslanika NRS s predstavnicima naroda hrvatskoga i slovenskoga i JMO, *Slobodni dom*, XVII./18. IV. 1923., br. 17.

SAOBRAĆAJ nizbrdice, *Jutarnji list*, XVII./7. IX. 1928., br. 5959.

SAOPĆENJE Jug. nac. stranke o tzv. Zagrebačkom memorandumu, *Novosti*, Zagreb, XXVIII./15. XII. 1934., br. 9548.

SARADNJA HSS i nezavisnih radnika, *Večernja pošta*, Sarajevo, VIII./19. IX. 1928., br. 2170.

SAVČIĆ budući premijer – jedna beogradska kombinacija za rješenje državne krize, *Jutarnji list*, XVII./27. X. 1928., br. 6009.

SAVJETOVANJE aktiva KPH; ni sektaštvo ni prirepaštvo, *Srp i čekić*, Zagreb, svibanj 1940., br. 1.

SAZIV Glavnog odbora JNS, *Jugoslavenski list*, XVII./23. XII. 1934., br. 300.

SDK napušta Beograd, *Jutarnji list*, XVII./22. VI. 1928., br. 5882.

SEDMICA demokratskog Glavnog odbora, *Politika*, XXV./8. IX. 1928., br. 7312.

SELJAČKA skupština u Zagrebu, *Jutarnji list*, XIX./9. XII. 1930., br. 6772.

SENZACIONALNI članak beogradskih »Novosti« – »Oprostite! Osvetit ćemo vas!«, *Novosti*, Zagreb, XXII./24. VI. 1928., 173.

SETON-WATSON, R. W.: Politička indiskrecija, *Nova Evropa*, IV./1. III. 1922., br. 7. str. 207.

SIMIĆ, Božin: Svetlije perspektive, *Nova Evropa*, VI./21. XI. 1922., br. 9, str. 295.

SINOĆNJE manifestacije i demonstracije u Sarajevu, *Jugoslavenski list*, XI./7. XI. 1928.

SKERLIĆ, Jovan: Istočno ili južno narečje?, *Srpski književni glasnik*, Beograd, XXXI./1913., sv. 10. str. 756-770; sv. 11, str. 862-873.

SLAVA Radiću, *Večer*, Zagreb, IX./10. VIII. 1928., br. 220.

SLAVLJE bosanskih Hrvata u Splitu, *Jadranski dnevnik*, II./28. X. 1935., br. 251.

SLOVENAČKI predstavnici općina protiv deklaracije g. dr. Korošca, *Politika*, XXX./10. I. 1933., br. 8859.

SLOVENCI traže federaciju, *Vreme*, III./12. VII. 1923., br. 559.

SLUŽBENO saopćenje Glavnog biračkog odbora, *Politika,* XXXVI./11. I. 1939., br. 10998.

SMISAO Nettunskih konvencija, *Novosti*, Beograd, 10. VI. 1928., br. 2229.

SMOLJAN, Bariša: Nečovječno zlostavljanje vojnika, *Slobodni dom,* Zagreb, XVII./18. IV. 1923., br. 17.

SMRT Stjepana Radića, *Novosti*, Zagreb, XXII./10. VIII. 1928., br. 220.

SMRTNA osuda dra Ante Pavelića i Gustava Perčeca, *Jutarnji list,* XVIII./18. VII. 1929., br. 6268.

SOCIJALISTE o krvavom događaju, *Politika*, XXV./23. VI. 1928., br. 7235.

SOCIJALIZAM i nacionalizam, *Sloboda,* Zagreb, I./25. X., 1., 8., 15., 22. XI. 1917., br. 17-21.

SOCIJALNA demokratija i nacionalno pitanje, *Istorijski arhiv KPJ, Tom III.,* Beograd, Istorijsko odeljenje CK KPJ, 1950., str. 237-238.

SOVJETI, Britanija i Jugoslavija, *Dokumenti o Jugoslaviji.* sv. 10., Paris, 1958., str. 13-19.

SPAJANJE demokrata i zemljoradnika, *Novosti*, Zagreb, XXIX./31. VII. 1935., br. 211.

SPORAZUM, *Jutarnji list*, XXVI./10. X. 1937., br. 9234.

SPORAZUM otklonjen. Poruka predsjednika dra Mačeka predsjedniku Dragiši Cvetkoviću – saziv hrvatskog narodnog zastupstva u Zagrebu, *Hrvatski dnevnik,* posebno izd. IV./5. V. 1939., br. 1080.

STAMBOLISKI i Radić, *Vreme*, III./19. VI. 1923., br. 536.

STANAREVIĆ, Nikola: Slučaj Prve hrvatske štedionice, *Srpski književni glasnik,* Beograd, N. S. knj. 36./1932., str. 138-141.

STATISTIKA naše spoljne trgovine, *Narod,* Sarajevo, 11. VIII. 1927., br. 879.

STAV vlade prema Konkordatu. Ekspoze predsednika dra Stojadinovića pred skupštinskim odborom, *Politika,* XXXIV./9. VII. 1937., br. 10459.

STEFANOVIĆ, Jovan: Banovine po Uredbi o Banovini Hrvatskoj, *Udruženje Vojvođana u Beogradu;* Predavanje u Kulturnoj sekciji, knj. I. – Beograd, Izd. Udruženja Vojvođana u Beogradu, 1940., str. 33-50. [Ćir.]

STIPETIĆ, Vladimir: Jedno stoljeće u brojčanom razvoju stanovništva na današnjem području Jugoslavije, *Forum*, Zagreb, XII./1973., knj. 26, br. 12, str. 885-915.

STJEPAN Radić, *Riječ,* Zagreb, XXIV./10. VIII. 1928., br. 194.

STJEPAN Radić i Siton-Vatson, *Nova Evropa,* Zagreb, XII./1. VIII. 1925., br. 4, str. 120.

STOJADINOVIĆ, Milan: Govori omladini JRZ o vanjskoj i unutarnjoj politici, *Novosti,* Zagreb, XXXI./25. X. 1937., br. 294.

STOJANOVIĆ, Nikola: Srbi i Hrvati, Srpski književni glasnik, Beograd, II./1902., VII., sv. 37, str. 1149-1159; *Srbobran*, Zagreb, XIX./9(22); i 20(23); VIII./1902., br. 168. i 169.

STOJAKOV, Todor: Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine, *Istorija XX. veka,* Zbornik radova IDN, Beograd, IV./1962., str. 256-259.

STRAHOVITO haračenje bosanskih šuma, *Srpsko kolo,* Zagreb, XXV./8. III. 1928., br. 10.

STULLI, Bernard: Oko jedne turneje grofa Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918., *Pregled,* XI./1959., str. 37-49.

SUĐENJE ubici generala Kovačevića (Kračevu i jatacima), *Novosti,* Beograd, 7. III. 1928., br. 2154.

SUMORNI izborni pregled, *Obzor*, LXIV./25. III. 1923., br. 82.

SVEČANI pohod predsjednika HSS u Herceg-Bosnu i Dalmaciju, *Dom*, II(XX)./3. II. 1926., br. 5.

SVETOSAVSKA poslanica Nj. Sv. Patrijarha Varnave. Svojom poslanicom Nj. Sv. Patrijarh svečano proglašava Svetosavsku godinu, *Politika*, XXXII./26. I. 1935., br. 9587.

SVETOSAVSKA sedamstogodišnjica i jedna poslanica narodu. Posle pastirskog pisma g. dr. Ante Bauera, *Politika*, XXXII./26. I. 1935., br. 9587.

SVJETSKA štampa, Narodni val, II./18. VIII. 1928., br. 190.

ŠEPIĆ, Dragovan: O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, Vol. 3/1960., str. 449-497.

ŠEPIĆ, Dragovan: Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917./18., *Historijski zbornik*, Zagreb, XI-XII./1958-1959., str. 7-47.

[ŠESNAESTI] 16. dan procesa protiv Josipa Predavca, *Jutarnji list*, XIX./5. VI. 1930., br. 6585.

ŠIDAK, Jaroslav: Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do prvog svjetskog rata, *Encyclopaedia moderna*, Zagreb, I./1966-1967., br. 3-4, str. 9-17.

ŠIDAK, Jaroslav: Južnoslavenska ideja u ilirskom pokretu, *Jugoslavenski istorijski časopis*, Beograd, 1963., br. 3, str. 31-42.

ŠIDAK, Jaroslav: Prilog razvoju jugoslavenske ideje do god. 1914., *Naše teme*, IX./1965., br. 8-9(80), str. 1290-1316.

ŠKANDALOZNO utjerivanje zaostalih poreza od gladnog naroda na Grobničkom polju i okolici, *Narodni val*, II./22. III. 1928., br. 69.

ŠKERL, France: Politički tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenoga razvoja, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, V./1951., str. 7-86.

ŠTA od nas traže prodektorski gospodari, *Pravda*; glasilo JMO, Sarajevo, V./6. I. 1923., br. 4.

ŠTO hoće Hrvati?, *Jugoslavenski list*, XIX./20. III. 1936.

ŠTO priča kanadski general o prilikama na Balkanu, *Hrvatski list*, IV./18. IV. 1923., br. 93.; *Hrvatska sloga*, V./21. IV. 1923., br. 91.

ŠTO znače za nas Nettunske konvencije, *Novosti*, Zagreb, XXII./14. VIII. 1928., br. 224.

ŠUFFLAY, Milan: Radić, Bethlen i Mussolini, *Hrvatska misao*, V./24. IV. 1924.; M. Šufflay: Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike, Zagreb, 1928., str. 26-29.

ŠULEK, Bogoslav: Srbi i Hrvati, *Neven*, Zagreb, kolovoz (VIII.) 1856.; B. Šulek, Izabrani članci, Zagreb, 1952., 152-153.

ŠUMSKA afera na skupštini šumara, *Politika*, XXV./5. III. 1928., br. 7136.

ŠUTEJ, Juraj: Strašna korupcija u bosanskim šumama. Govor u Narodnoj skupštini dne 3. ožujka 1928., *Dom*, XXII./21. III. 1928., br. 12.; *Narodni val* II./22. III. 1928., br. 69.

TAJNA noć 7. srpnja, *Jutarnji list*, XVII./7. IX. 1928., br. 5959.

TEZE Centralnog odbora NRPJ o sporu u Partiji; akcija opozicije protiv partije, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 310-318.

TEZE SROJ o sporu u Partiji, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 324-331.

TEŽAK položaj nezaposlenih, *Proleter*, 1931., br. 19.

TKO je jedini krivac današnjeg stanja u državi?, *Hrvatski list*, IV./27. IV. 1923., br. 101(813).

TOMŠIČ, Ivan: Plebiscit na Koroškem s pravne strani, *Koroški zbornik*, Ljubljana, I./1946., 421-491.

TRAŽENJE oružja kod hrvatskih seljaka, *Jugoslavenski list,* Sarajevo, XI./18. VIII. 1928., br. 196.

TUĐMAN, Franjo: Hrvatski narodni pokret 1903. i njegov odnos prema makedonskom pitanju, *Forum,* God. VII./1968., knj. XV., br. 5-6, str. 779-833.

TUĐMAN, Franjo: O istraživanju karaktera NOP-a i uvjeta u kojima su nastale odluke AVNOJ-a *Forum,* II./1963., knj. IV., br. 10., str. 253-254.

TUĐMAN, Franjo: Slom monarhističke Jugoslavije i društveno-politički izvori socijalističke revolucije, *Republika,* XV./1959., br. 4-5, str. 1-5.

TUĐMAN, Franjo: Slom evropskog versajskog sistema i Kraljevine Jugoslavije (1939-1941), *Forum,* III./1964., knj. 5, br. 1-2, str. 139-157.

TUĐMAN, Franjo: Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije, *Forum,* Zagreb, II./1963., br. 4, str. 702-741.

TUĐMAN, Franjo: Velike ideje i borba malih slavenskih naroda za nacionalnu slobodu, *Kritika,* Zagreb, I./1968., br. 2, str. 130-169.

TUMAČENJE pojma slobodne Hrvatske, *Politika,* XXXII./31. VII. 1935., br. 9767.

T. T.: Sporazum i radnička klasa, *Proleter,* XIII./1937., br. 9.

U čemu je hrvatski problem?, *Borba,* I./23. III. 1922., br. 5.

U ime prave Srbije, *Jutarnji list,* XVII./22. VI. 1928., br. 5882.

U novom dobu, *Pravda,* Beograd, XXV./10. I. 1929., br. 7.

USTANOVNI kongres Komunističke stranke Slovenije – Manifest slovenskom narodu, *Istorijski arhiv KPJ,* Tom II., Beograd, 1949., str. 404-409.

UVODNIK o stranačkom kretanju i hrvatskom pitanju, *Obzor,* LXXVI./22. IV. 1935., br. 93.

VAŽNE izjave predsjednika vlade dra Stojadinovića, *Jutarnji list,* XXIV./19. X. 1935., br. 8253.

VELIČANSTVENA manifestacija »Trebevića« u Splitu, *Jutarnji list,* XXIV./29. X. 1935., br. 8564.

VELIČANSTVENA skupština HRSS u Zagrebu, *Slobodni dom,* XVI./18. IV. 1923., br. 17.

VELIČANSTVENE manifestacije u kazalištu, *Novo doba,* Split, XVII./28. X. 1935., br. 252.

VELIČANSTVENI zbor seljaka u Zagrebu. Stopedeset hiljada seljaka iz sviju krajeva zemlje u beskrajnom oduševljenju manifestovali su svoju nepokolebljivu odanost Kralju i nedjeljivoj Jugoslaviji, *Jugoslavenski glasnik,* Beograd, I./9. XII. 1930. br. 70.

VELIČANSTVENO slavlje dr. Mačeka, Zagreb i svi naši krajevi složno proslaviše njegov rođendan; Svršetak velebnog slavlja, *Jutarnji list,* XXIV./21. i 22. VII. 1935., br. 8433 i 8484.

VELIKA igra. Krivi račun Beograda s drom Korošcem, *Hrvat,* IX./10. VIII. 1928., br. 2578.

VELIKA nejednakost u plaćanju poreza. Sjednica financijskog odbora – Srbija plaća 33% manje ispod prosjeka, *Narodni val,* II./22. III. 1928., br. 69.

VENDEL, Herman: Austro-Ugarska i Jugoslavija, *Sloboda,* Zagreb, I./29. XI. 1917., br. 22.

VIDOVDANSKI atentat pred sudom, *Borba,* Zagreb, I./19. II. 1922., br. 1, i dalje.

VILDER, Većeslav: Kako je došlo do Zagrebačke rezolucije 1932., *Nova riječ,* Zagreb, V./1940., str. 17-24.

VINSKI, Ivo: Nacionalni dohodak i fiksni fondovi na području Jugoslavije 1909.-1959., *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta,* Zagreb, 1952.-1962., Zagreb, Ekonomski institut, 1963., str. 7-33.

V.K.: Nacionalizam, internacionalizam i rat, *Sloboda*, I./19. VII. i 15. VIII. 1917., br. 3 i 7.

VLADINA deklaracija, *Novosti*, Zagreb, XXIV./5. VII. 1935., br. 185.

VLAHOVIĆ, Veljko: Istorije koje se obično ne pamte, *Politika*, LXVI./14. II. – 1. III. 1969., br. 19896-19901.

VOJVODINA u koaliciju, *Srpsko kolo*, Zagreb, XXV./8. III. 1928., br. 10.

VRAĆANJE na »izhodnu« godinu, *Politika*, XXIX./26. XI. 1932., br. 8817.

VRČINAC, Julijan: Rad i zaključci I., II. i III. konferencije KPJ, *Istorija XX. veka*, Zbornik radova IDN, Beograd, I./1959., str. 235-368.

VRHOVNI komesar Glavnjače, *Narodni val*, II./7. III. 1928., br. 56.

VRHOVNI sud i Radićevci, *Srpska riječ*, Sarajevo, XXI./28. I. 1925., br. 8.

VRHUNAC bezumlja, *Pravda;* glasilo JMO, Sarajevo, VII./4. I. 1925., br. 3.

VUKIČEVIĆ pravi »državotvornu« stranku, *Jutarnji list*, XVII./6. IX. 1928., br. 5958.

WINSTON Churchill i Chemberleinov organ o hrvatskom pitanju, *Politički vjesnik*, veljača 1939., br. 10, str. 5.

ZA hrvatsko-srpski sporazum, *Slobodni dom*, XVII./18. IV. 1923., br. 17.

ZA naše poslanstvo u Moskvi, *Večernja pošta*, Sarajevo, VIII./2. I. 1928., br. 1951.

ZAGREB je veličanstveno proslavio 100. godišnjicu hrvatskog narodnog preporoda, *Jutarnji list*, XXIV./16. XII. 1935., br. 8581.

ZAGREBAČKA »punktacija«, *Politika*, XXIX./25. XI. 1932., br. 8816.

ZAGREBAČKI memorandum, *Nova Evropa*, 26. VII. 1935.; *Obzor*, LXXVI./31. VII. 1935., br. 175.

ZAGREBAČKI politički krugovi i pisanje strane štampe o vladi dr. M. Stojadinovića, *Politika*, XXXII./26. VI. 1935., br. 9732; *Obzor*, LXXVI./2. VII. 1935., br. 150.

ZAGREBAČKO radništvo traži povišice. Nestašica novca – obustava rada u industrijskim poduzećima, *Hrvatska sloga*, V./11. II. 1923., br. 33.

ZAKLINJANJE organizacije HSS, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, XI./18. VIII. 1928., br. 196.

ZAKLJUČCI Glavnog odbora HRSS stvoreni na sjednici dne 31. siječnja 1923., *Slobodni dom*, XVII./11. II. 1923., br. 7.

ZAKLJUČCI Poslovnog odbora SDK, *Jutarnji list*, XVII./15. VIII. 1928., br. 5936.

ZAKON dejstvuje u Zagrebu, *Vreme*, II./29. VI. 1922., br. 173.

ZAŠTO je razbijen Hrvatski blok, *Hrvatska sloga*, V./14. II. 1923., br. 35.

ZAVRŠNA reč Centralnog odbora NRPJ, *Istorijski arhiv KPJ*, Tom II., Beograd, 1949., str. 318-324.

ZELIĆ-BUĆAN, Benedikta: Oko pitanja političkog lika Mihovila Pavlinovića, *Kolo*, Zagreb, III/CXXIII./1965., br. 2, str. 204-211.

ZLIKOVCI pod plaštem patriotizma, *Hrvatska sloga*, V./24. II. 1923., br. 44.

ZNAČAJAN demarš Francuske i Engleske u Bugarskoj. Sprječavanje upada u Macedoniju dok Beograd ne riješi spor sa Zagrebom, *Jutarnji list*, XVII./15. VIII. 1928., br. 5936.

ZNAČAJNI govori u Sarajevu, *Jugoslavenski glasnik*, Beograd, I./30. X. 1930., br. 30.

ZVANIČNO saopštenje Svetog Arhijerejskog Sabora, *Glasnik Srpske pravoslavne patrijaršije*, Beograd, XIX./20. II. 1938., br. 6-7.

ZVJERSTVA Pašićeva radikala u samom glavnom gradu Zagrebu, *Slobodni dom*, XVII./11. III. 1923., br. 11.

ZWITTER, Fran: Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870., *Zgodovinski časopis,* XVI./1962., str. 145-170.

ŽALOBNA sjednica kluba SDK. Historijski govor dra Vladka Mačeka, *Narodni val,* II./12. VIII. 1928., br. 186.

ŽANDARMERIJA u Skupštini, *Novosti,* Beograd 10. VI. 1928., br. 2229.; *Jugoslavenski list,* Sarajevo, XI./10. VI. 1928., br. 135.

ŽIVJELA KSH! Hrvatska radnička klasa i borba hrvatskog naroda. KSH i Hrvatski narodni pokret, *Proleter,* XIII./11. X. 1937., br. 1-3.

SKRAĆENICE

AA	– Arhivski almanah, Beograd
A BiH	– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AH	– Arhiv Hrvatske, Zagreb
AIHRPH	– Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb
AIKKI	– Arhiv Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, Beograd
AIRP	– Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta, Beograd
A JAZU	– Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
AJI	– Arhiv Jadranskog instituta JAZU, Zagreb
AJO	– Arhiv Jugoslavenskog odbora, Zagreb
Anali JI JAZU	– Anali Jadranskog instituta JAZU, Zagreb
ASFRJ	– Arhiv SFRJ, Beograd
ASIP	– Arhiv Sekretarijata za inostrane poslove, Beograd
ASUP SRH	– Arhiv Sekretarijata unutrašnjih poslova Soc. Rep. Hrv., Zagreb
autogr.	– autografirano
AV	– Arhivski vjesnik, Zagreb
AVII	– Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd
BA	– Arhiv Njemačkog ministarstva vanjskih poslova u Bonnu (Bonski arhiv)
b. HPS	– bosanska Hrvatska pučka stranka
Bilten HDSA	– Bilten Hrvatske demokratske i socijalne akcije, Roma
br.	– broj
CK KPJ	– Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
CK KS	– Centralni komitet Komunističke stranke
CK KPM	– Centralni komitet Komunističke partije Makedonije
CK SKOJ	– Centralni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
CO	– Centralni odbor
CRSOJ	– Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije
CRSVJ	– Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije
ČSP	– Časopis za suvremenu povijest, Zagreb
ČSR	– Čeho-Slovačka Republika
d.	– dalje
DA SFRJ	– Državni arhiv Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Beograd

DASIP	– Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata inostranih poslova, Beograd
DA SRH	– Državni arhiv Socijalističke Republike Hrvatske, Zagreb
DD	– Dioničko društvo
DOJ	– Dokumenti o Jugoslaviji, Paris
dok.	– dokument
dos.	– dosije
dr.	– drugi
Država SHS	– Država Slovenaca, Hrvata i Srba
DS	– Demokratska stranka
EJ	– Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb
EM	– Encyclopaedia moderna, Zagreb
FAH	– Fototeka Arhiva Hrvatske
fasc.	– fascikl
FFG	– Fototeka Frane Glavine
FRZZSK	– Fototeka Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture
Glas SHS	– Glas Slovenaca, Hrvata i Srba, Zagreb
gr.	– građa
Građa SJD	– Građa o stvaranju jugoslovenske države, Beograd
GS	– Gospodarska sloga
GUS	– Glavni ustaški stan
Hanao	– Hrvatska nacionalna organizacija
Hartije JMJ	– Hartije Jovana M. Jovanovića
HDSA	– Hrvatska demokratska i socijalna akcija, Roma
HFSS	– Hrvatska federalistička seljačka stranka
HGZ	– Hrvatska gradska zaštita
HGZ	– Hrvatski glazbeni zavod
HI JAZU	– Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
HP	– Historijski pregled, Zagreb
HPD	– Hrvatsko pjevačko društvo
HPM	– Hrvatski povijesni muzej
HPS	– Hrvatska pučka stranka
HPSS	– Hrvatska pučka seljačka stranka
HR	– Hrvatska revija, Buenos Aires
HRS	– Hrvatski radnički savez
HRSS	– Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSP	– Hrvatska stranka prava
HSRS	– Hrvatski seljački republikanski savez

HSS	– Hrvatska seljačka stranka
HSZ	– Hrvatska seljačka zaštita
HTS BiH	– Hrvatska težačka stranka u Bosni i Hercegovini
HUSS	– Hrvatska ujedinjena samostalna stranka
HZ	– Hrvatska zajednica
HZb	– Historijski zbornik, Zagreb
IA KPJ	– Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, Beograd
IDN	– Institut društvenih nauka, Beograd
i dr.	– i drugi
IG	– Istorijski glasnik, Beograd
IHRPH	– Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb
IK KI	– Izvršni komitet Komunističke internacionale
i tsl.	– i tako slično
JAZU	– Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
JCS	– Journal of Croatian Studies, New York
JDL	– Jugoslavenska demokratska liga
JIČ	– Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd
JMO	– Jugoslavenska muslimanska organizacija
JNS	– Jugoslovenska nacionalna stranka
JO	– Jugoslavenski odbor
JRSD	– Jugosavenska radikalno-seljačka demokratija
JRZ	– Jugoslavenska radikalna zajednica
Jugoras	– Jugoslavenski radnički savez
JZb	– Jadranski zbornik, Rijeka – Pula
k.	– kutija
KHKM	– Književnik, Hrvatski književni mjesečnik, Zagreb
KI	– Komunistička internacionala
KP	– Komunistička partija
KPA	– Komunistička partija Austrije
KP ČSR	– Komunistička partija Čeho-Slovačke Republike
KPF	– Komunistička partija Francuske
KPH	– Komunistička partija Hrvatske
KPI	– Komunistička partija Italije
KPJ	– Komunistička partija Jugoslavije
KPJ(b)	– Komunistička partija Jugoslavije (boljševika)
KPM	– Komunistička partija Makedonije
KPSL	– Komunistička partija Slovenije
Kr. SHS	– Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
Kraljevina SHS	– Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
Kraljevstvo SHS	– Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca

K.S.H.	– Komunistička stranka Hrvatske
K.S.Sl.	– Komunistička stranka Slovenije
kut.	– kutija
KZ	– Koroški zbornik, Ljubljana
MANAPO	– Makedonski narodni pokret
MGS	– Muzej grada Senja
MGZ	– Muzej grada Zagreba
MID	– Ministarstvo inostranih dela, Beograd
MIP	– Ministarstvo inostranih poslova, Beograd
MK	– Mjesni komitet
ml.	– mlađi
Narodno vijeće SHS	– Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba
nast.	– nastavak
nav.	– navedeni, navedeno
ND	– Nünberški dokumenti
NDH	– Nezavisna Država Hrvatska
n. dj.	– navedeno djelo
NE	– Nova Evropa, Zagreb
Nr. L.	– Narodni list, Zadar
NRPJ	– Nezavisna rardnička partija Jugoslavije
NRS	– Narodna radikalna stranka
NS	– Narodna skupština
NT	– Naše teme, Zagreb
NV BiH	– Narodno vijeće Bosne i Hercegovine
NV SHS	– Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba
obj.	– objavio, objavljeno
OK	– okružni komitet
Orjuna	– Organizacija jugoslavenskih nacionalista
Orkan	– Organizacija katoličkih nacionalista
ORSJ	– Opći radnički savez Jugoslavije
PB CK KPJ	– Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije
PF	– Pučka fronta
PK	– Pokrajinski komitet
PO	– Pokrajinski odbor
p. o.	– posebni otisak
pod.	– podaci
POF	– Patriotska omladinska fronta
pol.	– polica

pos. izd.	– posebno izdanje
P-P vlada	– Pašić-Pribićevićeva vlada
Pravda JMO	– Pravda. Glasilo Jugoslovenske muslimanske organizacije, Sarajevo
Radovi ZSF	– Radovi Zavoda za slavensku filologiju, Zagreb
RKP(b)	– Radnička komunistička partija (boljševika)
RR	– Riječka revija, Rijeka
R-R vlada	– radikalsko-radićevska vlada
FRZZSK	– Fototeka Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Zagreb
SAD	– Sjedinjene Američke Države
SB NP Kr. Jugoslavije	– Stenografske beleške Narodnog predstavništva Kraljevine Jugoslavije
SB NS Kr. SHS	– Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca
SB PNP Kr. SHS	– Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca
SB Senata	– Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije
SB US Kr. SHS	– Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca
SDK	– Seljačko demokratska koalicija
SDPJ	– Socijal-demokratska partija Jugoslavije
SDS	– Samostalna demokratska stranka
S-DS	– Socijaldemokratska stranka
SDS BiH	– Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine
SDS Hrvatske	– Socijaldemokratska stranka Hrvatske, Slavonije i Dalmacije
SDS Slovenije	– Socijaldemokratska stranka Slovenije
SDS Srbije	– Socijaldemokratska stranka Srbije
SIČ	– Srp i čekić, Zagreb
SKG	– Srpski književni glasnik, Beograd
SKOJ	– Savez komunističke omladine Jugoslavije
SKP (b)	– Savezna komunistička partija (boljševika)
Slovenska SDS	– Slovenska Socijaldemokratska stranka
SLS	– Slovenska ljudska stranka
SN Kr. SHS	– Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd
SOE	– Special Operations Executive
SPJ	– Socijalistička partija Jugoslavije
Srnao	– Srpska nacionalna organizacija
SROJ	– Savez radničke omladine Jugoslavije
SRPJ(k)	– Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista)
Srpska SDS	– Srpska Socijaldemokratska stranka
SRS	– Srpska radikalna stranka

SRSS	– Slovenska republikanska seljačka stranka
SSDS	– Srpska Socijaldemokratska stranka
SSS	– Srpska samostalna stranka
SSSR	– Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
st.	– stariji
str.	– stranica
SZS	– Stenografski zapisnici Sabora Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije
UESS	– Ujedinjeni europski sindikalni savez
UO	– Udružena opozicija
URSSJ	– Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije
usp.	– usporedi
v.	– vidi
Van. izd.	– vanredno izdanje
VE	– Vojna enciklopedija, Beograd
VMRO	– Vnatrešna Makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija
ZA KPJ	– Zgodovinski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, Beograd
zb.	– zbirka
Zbornik HI JAZU	– Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
ZbR IDN	– Zbornik radova Instituta društvenih nauka, Beograd

POPIS ILUSTRACIJA

KNJIGA PRVA

KNJIGA DRUGA

KAZALO OSOBA I NARODA

A

Dž

Đ

E

F

H

I

J

K

LJ

M

NJ

O

P

R

Š

U

V

W

KAZALO ZEMLJOPISNIH POJMOVA

C

Č

Ć

D

I

J

K

N

R

Š

T

U

Z

Ž



KAZALO

Poglavlje treće
ODRŽAVANJE CENTRALISTIČKOG PORETKA POMOĆU DIKTATURE I JUGOSLAVENSKOG UNITARIZMA (1929.-1934.)

Poglavlje četvrto
ZAOŠTRAVANJE MEĐUNARODNIH ODNOSA I UNUTRAŠNJA PREVIRANJA (1935.-1938.)

Poglavlje peto
SLOM VERSAILLESKOG PORETKA U EUROPI I KRALJEVINE JUGOSLAVIJE (1939.-1941.)

Dodatak